UNIVERSITY OF N.C. AT CHAPEL HILL
00031764038

Digitized by the Internet Archive
in 2025 with funding from
University of North Carolina at Chapel Hill

https://archive.org/details/toladotkerakh1el12rapo

facoltativa.

137

178

שלמה יהודה ליב ראפפורט (ש"ר).

יעקב יהודה ...
יעקב ליב פארנ...
163

תולדות.

כרך ראשון — חלק ראשון

תולדות רבנו נתן איש רומי

בעל הערוך וקורות ספרו,

עם הערות מושכלות הנצרכות לזה. הכוללות גם כן תולדות איזה ראשי ישיבות בבל ושאר חכמים קדמונים המובאים בספר הערוך עם קורות ספריהם,

היינו: רב אחאי בעל השאלתות, רב יהודאי בעל הלכות גדולות, רב משה, מר אברהם, רב כהן צדק, רב שר שלום, רב עמרם, רב נחשון ורב שרירא — הגאונים; רבנו משלם ברבי קלונימוס מעיר לוקא, ר' משלם ב"ר משה ב"ר איתיאל מעיר מגנצא, ר' משה כלפו מעיר בארי, רבנו משה הדרשן, רבנו גרשם מאור הגולה, ר' מצליח ור' משה הנפוסי ז"ל.

ווארשה

דפוס „הצפירה", פאנסקה 40.

תרע"ג.

תכן הענינים.

כרך ראשון.

אל הקורא

רבנו נתן איש רומי בעל הערוך 9

רבנו סעדיה גאון 134

רבנו האי גאון 165

ר' אלעזר הקליר 195

כרך שני.

אל הקורא

רבנו חננאל 12

רבנו נסים 77

רב חפץ בר יצליח 123

תשובות למשיגים 143

רשימת ספרים

996840

ТОЛОДОТЪ

т. е. Біографіи великихъ раввиновъ.

Соч. **Ш. Л. Рапапорта.**

Изд. Редакціи „**Гацефира**“.

Типографія „Гацефира“, Варшава, Панская 40.

1913.

ליב יעקב מארנע

דבר מאת המו"ל.

בגשתנו להוציא את כל כתבי החכמים הגדולים מיסדי חכמת ישראל בשפה העברית החלטנו לאחוז בשטה זו:

א) להדפיס את כתביהם כמו שיצאו מת"י מחבריהם, בלי כל הערות ותקונים מצדנו.

ב) מפני שבכתבים אלה נכנסים, מלבד ספרים שלמים, גם מאמרים, מכתבים והערות המפוזרים ביותר ממאה עתונים, מאספים ובתור הקדמות ומכתבים לספרי חכמים אחרים — צריך לאסוף את המאמרים המדברים בענין אחד, שנכתבו בזמנים שונים ונדפסו במקומות שונים, ולסדרם יחד לפי מקצעותיהם ותכניהם, למען נוציא מת"י ענינים שלמים עד כמה שיצאו שלמים מת"י מחבריהם.

ג) בדעתנו כי במשך התקופה הזאת, תקופה של יותר משמונים שנה מיום שנכתבו רוב הדברים עד עתה, נתרבו החקירות בחכמת ישראל, נתגלו הרבה דברים חדשים ונוספו כמה פרטים חשובים ע"י חכמים שונים העוסקים במקצעות אלה, נתן בסוף כל ענין שלם רשימה של הספרים והמאמרים ה ע ב ר י ם הדנים בענין זה, והקורא העברי שירצה לעמוד על הפרטים האלה ימצא את מבוקשו ע"פ הרשימה הזאת.

תולדות המחבר ותמונתו תסופחנה לאחד הספרים הבאים.

[illegible] Л О Д О Т Ъ

т. е. Биографія великихъ раввиновъ

Сост. М. Л. Рапопорта.

Изд. Редакціи „Гацефира"

Типографія „Гацефира", Варшава, Налевки 40.

[illegible]

תולדות

רבנו נתן איש רומי .

(נדפס ב,,בכורי העתים" שנת תק"ץ) .

אל הקורא.

הקונטרס של תולדות רבנו נתן בעל הערוך היה מיועד בתחלה להיות נדפס לבדו עם הערות הנצרכות רק לבאור תולדותיו וקורות ספרו. אך אחרי כן קראתי בשורה נדפסת מחכם עמנו וחוקר גדול בקדמוניות ישרון (שמו העצמי לא נודע לי), אשר יש את לבבו להוציא לאור חבור מיוחד על קורות הספרים והלימודים מחכמינו, אחרי כלותו בזמן קרוב את החלק האחרון מחבורו הנפלא על תולדות ישראל, אז גמרתי בדעתי לחבר לקונטרס זה עוד הערות, כוללות תולדות הרבה גאונים והבאים אחריהם המובאים בספר הערוך, עם קורות ספריהם, יען יחלתי בהערות אלו איזו תועלת להשלמת החבור הנזכר על עניני ספרי חכמינו בכלל. והמצוינים, אשר מרוב פעולותיהם היקרות או מאורך הענינים הנמשכים אליהם, היה צר להם המקום בהערות אלו, יחדתי להם קונטרסים נפרדים, עם הערות מיוחדות אליהם, והמה: רבנו סעדיה ורבנו האי הגאונים, ר' אלעזר הקליר, רבנו חננאל ורבנו נסים. האמנם אם תוחלתי לא נכזבה, אם ימצא החכם ההוא ושאר חכמים האוהבים לדרוש בקדמוניות שלנו איזה חדשות מועילות בחקירותי, ישפטו הם ולא אני. אך זאת אומר כי לא הרבה עתים ישוו לעת הזאת מימות הגאונים עד זמן רבנו נתן, בדרישות בתלמוד לאמתתן ובשאר ספרי חכמה, גם בהתפשטות הדרישות ההן מארץ לארץ וממדינה למדינה. אפס כי נסתמו לפנינו רוב המעינות אשר מהם נשאב ענינים כאלו, ובקצת הערות תראה כי נאבדו מאתנו איזה ספרים יקרי הערך מסופרי העת ההיא הכוללים סדרי הדורות ותולדות חכמיהם, ומעט הם הנשארים ונער יכתבם, ולכן יקר בעינינו כל אשר נמצא אנחנו אחרי קצת חפוש ויגיעה, וכן אחשוב כי יקר גם בעיניך, קורא משכיל, ונפשך תתענג על איזה ענינים הבאים לפניך ערוכים ומסודרים, אשר היית בהם כנבוך ותועה עד הנה. הן אמנם יבואו כפעם בפעם במאמרינו גם חשבונות במספרי העתים אשר יוגיעו קצת קוראים הבלתי מורגלים בהם. אכן נחוצים המה מאד לבירור זמן כל חכם, מתי וכמה שנים היה חי על האדמה, ובפרט בחיי

גם נגד שקרים מורגלים, טובים ומועילים לפעמים כמלח למאכלים, אך המרבה בכמוהם וממלא ספרו במלח כזה, השחית התעיב דבריו, ולא ינעמו עוד לכל חיך. וגם המעט אשר יבטא האדם למדקרות יאות רק נגד הענין והדבר, לא נגד הכותב והמדבר, כי כלנו בני אדם עלולים לשגיאות, ולמה נכעס ונתקצף על איש גדול ומכובד בעבור כי רחקו מחשבותיו ממחשבותינו, בעת נבקש מזולתנו אשר לא יתקצפו עלינו אם רחקו מחשבותינו ממחשבותיהם? —

ויש באחינו אשר לבם לא נצפן משכל, ויודעים לשפוט היטב ולהשכיל על כל הנעשה בימים מקדם, והמה ראו כבר הרבה מעלות לקדמונינו במקום אשר לא ראו זולתם. אפס כי חשקם להתראות לעיני העמים חפשי ונקי מכל חשד ונגיעה בדבר הסיתם בכל זאת להפריז על המדה ולדבר לפעמים תועה על גדולים וצדיקים באמת, נגד הראוי והישר. והנה נעשו נוגעים ע״ז שרצו להתרחק הרבה מהתראות כנוגעים. ועוד אדבר מאלה בהקדמת ספרי הגדול אי״ה. — וכנגד כל אלו נמצאו מרבית ההמון הממששים באפלה ולא ידעו איזו הדרך ישכון אור החכמים ובחירי הדורות, ובמה ובאיזו מעלה יתירה נבדלו אלה היקרים מזולתם. ורוב אחינו בקצת ארצות יחשבו לקרוא בצדק לאנשים בשם גדולים ואצילים ומאורות אם רק נפרדים מהם במנהגיהם, לא יסחרו כמוהם ולא יעשו במלאכה, ולא ישגיחו עוד ההמונים אליהם אם חכמת מה להם, ובמה יתרוממו על רעיהם, ואיזה יתרון יעש להם שם עולם וזכרון נצח לעם נולד ולדור אחרון כשם הגדולים אשר חיו מקדם בישראל. אקוה כי דוגמאות אלה אשר הקימותי פה מתולדות כמה חכמים מצוינים יורו למדי על המעלות וההשלמות האמתיות אשר קנו להם עד השיגו יקרת עטם מדור דור.

עוד זאת מצאתי עצמי כמוכרח להודיע, כי אם המצא ימצא באיזה ספר אחר מעין דברי, אשר בקונטרסים אלו או בקודמים ובבאים אי״ה לחדשות חשבתים, ידע הקורא כי דברי היו למעין להם, ומחבריהם ראו או שמעו איזה ענין הנכתב או הנאמר מאתנו, ויעשו להם ברכות מים להשקות במו את פרי מטעיהם. יעוין לדוגמא בבכורי עתים (תקפ״ד צד 54 בהערה ושם תקפ״ח צד 50) וכדומה יותר עוד בספרים אחרים מה שהשתמשו בהגיוני ושגיוני לבי גם מאשר היו עוד בכתובים או רק באומר ודברים. ולא להעמיס אשם ח״ו על ראש זולתי באתי הפעם, רק לנקות את נפשי ממנו, כי המחברים ההם נודעים למשכילי עם וכבודם לא נגרע אף אם יגרע מספריהם את אשר לקחו ממקום אחר.

קדמונינו, שכמעט לא אחד בהם אשר זמנו הוגבל כראוי ולא טעו בו איזה מסופרי הדורות. וכבר נשאנו על דבר זה חרפת חכמי הגוים אשר הם מלעיגים עלינו לאמר: אין חשבון ואין צדק בספורי הזמנים מגדולי ישראל ואין לעמוד על אמתתם, — יעוין לעקסיקאָן הגדול של החכם באילע (artic. Isaacites), — ולזאת חשבתי לנכון, למען החזק במעוזנו וכבודנו ולבל יחולל עוד שמנו, להעביר הכתם הזה מספרינו, והחונן לאדם דעת יחנני להשלים דבר זה כפי יכלתי.

ועל דבר התועלת בכלל מספורי תולדות חכמים וספריהם, מלבד אשר כבר דברו בה אנשים מצוינים וגאוני ארץ, כמו בעל היוחסין ובעל סדר הדורות בהקדמותיהם, הנה לא זה המקום ג"כ להאריך מזה בהצעה קטנה למעט קונטרסים הנוגעים רק בקצה השפה מהים הגדול הזה של ספרים וסופרים, והדברים שמורים אתי למועד צאת לאור ספרי הגדול אי"ה, אשר אלה העלים והדומים להם בתכונתם הם רק כדוגמאות ממנו; וכעת יספיק לנו להעיר את לב המבינים באחינו ואוהבי עמנו, כי יאתה העת הזאת לישראל אשר יאמר בה מה פעלו גדוליו וחכמיו בתבל מאז ומקדם, לבעבור חזק כל רפה ולאמץ כל כושל בישרון, גם לסכור פיות דוברי עתק המתרבים והמתפרצים יום יום, אשר כל חכמתם זו לענם על חכמים באמת, מבלי דעת דרכי חייהם וכל הגדולות אשר עשו בימיהם. ויש אשר יחשבו לכבד מחברים קדמונים בחפשם בספריהם רק כל הדברים הנראים בעיניהם מסכימים למחשבותם ומתנגדים לדעות מורגלות, והמה השמחים אלי מאמרים כאלה, יהפרום ממטמונים וישישו כי ימצאום כמוצא שלל רב, ואשר בקדמונים לא כמוהם יחשוב, וקדשו עליו מלחמה בחרופים וגדופים ולא יחושו עוד ליקרו וכבודו, וכה ירהבו נערים נעורים בזקנים ונכבדים. ובעיני נדמו אנשים כאלה, בשבחם לגדולים על אשר ימצאו לפעמים בספריהם חפצי לבם ורעות רוחם, לגמדים אשר לא יוכלו השג צמרות הארזים, אך מתיגעים להשפילם עד מורד ידיהם בהסתבכם מטה בראשי ענפיהם. אך לריק עמלכם! לתוהו והבל כחכם כליתם! לא תשפילו כבוד כל גדול בישראל אם תחטופו מבינות אמריהם היקרים איזה דברים קלי הערך, ולא יאמין כל מבין כי כמוכם כלו ימיהם אלה החוקרים רק להבין שמועה לגמולי מחלב עתיקי משדים אשר לא יפחדו בלילה משעירים ותמונות מבהילות, וכדומה לאלה ההבלים. וכבה להפד, דברי חרודים ונאצות

ב

רבנו נתן ב"ר יחיאל ממשפחת עב"ו, ראש ישיבה בעיר רומה במאה התשיעית לאלף החמישי, ונפטר, כפי דעת קצת סופרים, בשנת ד"א תתס"ו, או איזה שנים אח"כ [1]. אביו היה רב גדול בתורה, גם אחיו ר' דניאל הבכור ור' אברהם הצעיר ממנו היו רבנים מפורסמים[2]. ועוד מבני בניו היו ראשי ישיבות וקרובים בהיכל המושל [3]. אך הוא עלה על כלם בתורה ובחכמה ושקידה רבה להועיל לבני עמו. ולזכר עולם יבורך שמו בפי כל חכמי התלמוד מפרשים ופוסקים, חוקרי קדמוניות ודורשי לשון עברית הקדושה ושאר לשונות קדם שהן כאחיות קרובות אליה. וכל זה עשה והצליח בחבורו הנפלא אשר קראוהו „ספר הערוך". בו יבאר על סדר א"ב כל התיבות הנמצאות בשני התלמודים בבלי וירושלמי ומדרשים רבים, וגם אשר השתמשו בהן קצת גאונים קדמונים, כרב אחאי בעל השאלתות. ורב יהודאי בעל ה"ג [4], ויַרְאֶה מקורן בלשונות עברית, ארמית הכוללת ג"כ סורית [5], ערבית, פרסית [6], יונית ורומית, שהן לברן הנהוגות בימי בעלי המשנה והתלמוד. ולפעמים יביא גם מלות הנמצאות רק במקרא או בתרגומים אם בודדות או מעטות הן [7], או שיש לו פתרון חדש על המלה [8], או שמובא ממלה זו מאמר בתלמוד וצריך לפרשו [9], או גם מאמר בלי פירוש, רק בשביל חידושו ושראוי לעורר עליו [10]. הקורא ישפוט מכל זה על רוחב לב המחבר וחכמתו וידיעתו בכל אלה הלשונות, גם יתפלא על מעשה תקפו וגבורתו לפנות דרך לעצמו ולהיות הראשון במלאכה כבדה כזו, ללקט מנין רב מאד מתיבות, מספרים רבים וגדולים כאלה, ולפרשם ולסדרם באופן נאות ובלשון צח ומובן. ואף שכבר חבר רב צמח בן פלטוי גאון „ערוך" כזה, הנה ברור שרבנו נתן לא ראהו גם לא ידע ממנו, כמו שנאבד ג"כ מדורות האחרונים, ועל זאת יתעצב לב כל מבין [11]. וגם סדר א"ב של ר' מכיר אחי רבנו גרשון מאור הגולה לא ראה, אך כפי הנראה לא היה נצרך לו, מפני שהיה רבנו נתן תלמיד רבנו גרשון וממנו שמע בלי ספק רוב הפירושים אשר היו נמצאים בסדר א"ב שמה, שגם ר' מכיר הוציא מפירושי אחיו [12].

אולם באמת הזמן והמקום הצטרפו יחד להניע אדם גדול כמוהו לחבר החבור היקר הזה, כי כל ימי הגאונים עוד שמורה היתה לשון

גם רבים וכן שלמים לא יחשבו זה לעון אשר חטא, להשתמש ברעיוני זולתם ולהכניסם במקום הראוי והנכון, ובפרט אצל מאספי דברים על נושא מיוחד, אשר כל קורא בהם יודע כי ברוב המקומות לא מלבם הוציאו מלים, ואך למותר הוא עוד להם לרשום כפעם בפעם המקור אשר שאבו ממנו אזניהם או עיניהם. אמנם לא כן אנכי עמדי! מעודי נשמרתי מהעדות את מאמרי בעדיי זרים, ות״ל כל מכירי יעידוני על זה. קבלתי האמת, או הקרוב לה בעיני, ממי שאמרה, אם קטן הוא האומר או המאמר ואם גדול, ובכתב מפורש רשמתי: כזה וכזה שמעתי או ראיתי, או פלוני העירני לזה וכדומה, כאשר ימצאון איזה דוגמאות גם בקונטרסים אלו, וככה בכל מחברותי. ואחרי כי ת״ל לא הנחתי שום ספר מהנודעים בעניני קדמוניות שלנו ונמצאים בגבולי, אשר לא חקרתי ודרשתי בו היטב והבאתי ממנו בקריאת שמו כל הנצרך לעניני, הנה כל הנמצא עוד בספרים המתחדשים, באריכות או בהתקצרות בכוונה מעין מה שכתבתי מבלי קרוא שם הספר, מאתי יצא ראשונה ונאסף לאוצרם. וכל זה רק לגול מעלי משא החשד (גם אם קל יהיה, כנזכר) לאמר: שונה דברי זולתי אנכי, אף כי באמת קדמו דברי לדבריו בכתב וקצתם גם בדפוס. והנה לא הורדתי בזה יקרת שום מחבר, אף לא קראתי בשם, מי ומי הוא. והמחריש תחשב לו יותר לחכמה ולכבוד, מסכלות מעט אם ידבר. — והיה מעשי מפיצי הדעת שלום השקט ובטח, בעתרת החותם עבד נאמן לעם ישראל

שלמה יהודה ליב כהן רפאפורט.

וצחות, לא בלשון המוני, כמו התרגומים[15]). ובכ"ז אין לתמוה אם נשארו לו עוד מלות הרבה יוניות בלתי מובנות לו. ובעבורן נרבה תודה להרב ר' בנימין מוספיה, כי הוא, אשר היה באמת מהיר מאד בלשון יוני ורומי, בארן כלן בלי השאיר עוד, ועוד נדבר ממנו. לשון רומית (לאטיין) נודעה לרבנו ג"כ בלי למוד, רק מלשון ארצו הקרובה לה עוד בימיו[16]), ולשון ארצו היתה שפת איטלקית, ואותה ידע היטב, כנראה מכל הלע"זין שלו. ולפעמים מבאר ג"כ עפ"י לשון המונית איטלקית או ערבית שהיא בלתי נקיה כל כך ואותה קרא „בְּטִיַּת", ר"ל: שאדם מבטא כן בשפתיו. וכן יקרא ג"כ מלה המונית בתלמוד כשהיא רק נדברת כך ולא זו התיבה העיקרית[17]). ובמעט מקומות יתן לחשוב, שידע גם לשון אשכנזים הישנה[18]).

אולם יותר ויותר רבה חכמתו ובקיאותו להפליא בשני התלמודים ומדרשים, וכמעט אין בהם מאמר קשה בתחלת ההשקפה אשר לא בארו. ונמצאו בו ספרי מדרש אשר נאבדו מאתנו ואינימו[19]). וביחוד הפסיקתא של פ' בשלח פרעה המובאה ממנו במקומות הרבה ומדברת לרוב מר"ש בן יוחאי ור' אלעזר בנו[20]). וגם בתלמודים ומדרשים אשר ישנם אתנו היום יש אצלו הוספות וחלופי נוסחאות הרבה, אשר יעוררו לב כל אוהב לדרוש בספרים קדמונים, ואשר מכל מאמר ומלה יכול ללמוד מאומה על עניני הזמן ותכונותיו, או לישב איזו סתירה וכדומה[21]). ובפרט כי נתבאר בהרבה מקומות, שהמחבר יגע מאד לחפש בנוסחאות קדמוניות[22]). וגם כבר עברו היום יותר משבע מאות שנה מעת השלמת חבורו, ונודע כי רבו השבושים בספרים ישנים וביחוד מעת התחלת הדפוס. ולזאת נחשוב לבלתי ראוי אם יערוב איש את לבו לדלג ולקצר איזה מאמר ממנו, כאשר עשה החכם בעל „מערכי לשון" בקצת ערכים. ועוד נראה דוגמא באחד מהם כי הן הוא יגיד לנו דבר אשר לא ידענו בלעדו (עיין לקמן בחסרונות שנמצאו בחבורו „מערכי לשון" סימן ג'). וחוץ מזה היו כל ספרי הקדמונים מהגאונים ואילך פתוחים לפניו. ונמצא בו תשובות, פירושים, וענינים מהגאונים בסתם[23]), ובקריאת שמם, כמו רב אחאי בעל השאלתות ורב יהודאי בעל ה"ג[24]), רב משה[25]), מר אברהם[26]), רב כהן צדק[27]), רב שר שלום[28]), רב עמרם[29], רב נחשון[30]), רב סעדיה[31]), רב שרירא[32]), רב האי[33]) ז"ל, וזולתם מהחכמים, כמו רבנו נסים ב"ר יעקב[34]) ור' משה ראש ישיבה מנרבונא[35]) ור' משולם ב"ר קלונימוס מעיר לוקא[36]) ור' משולם ב"ר משה ב"ר איתיאל מעיר מגנצא[37]) ור'

התלמוד בפי כל חכם ובעל דת, כי במקום מסדריו ישבו, וגם לשונות קדם היו עוד שמה, וקצת מהגאונים כתבו גם פסקיהם בלשון ודרך בעלי התלמוד, כבעל השאלתות וה"ג, או עכ"פ בלשון ערבית שבה היו רוב חבוריהם; אכן אחרי מות רב האי גאון האחרון החל למוד התלמוד לנוע מבבל לאספמיא ואפריקא ומשם לאיטליא הדרומית ומשם לאשכנז וגליא. ובארצות האלה של אייראפא הלשונות הנזכרות בעיני קצת החכמים כנכריות נחשבו, והרבה מלות ומאמרים קשים בשני התלמודים היו להם כספר החתום, והצטרכו ללמוד אותם מפי רב ומורה שקבל מאיזה חכם בבלי. כל זה הבין רבנו נתן וראה הצורך והתועלת הגדולה בספר כזה, ויגע וחקר ומצא והוציא לאור תעלומות חכמה.

כפי הנראה היה מהיר מאד בלשונות קדם. ותלמיד הראב"ע שרצה לשלול ממנו ידיעת לשון ערבית, בלי ספק לא עיין היטב בספרו, כי כל שוקד בו הוא מוכרח להודות אשר לא לבד כי הבין בלשון זו מעצמו ע"י למוד ועסק, ולא מפי מגידים, כאשר יחשוב התלמיד ההוא [13], אך גם דרש וחקר בה הרבה מאד [14]. וזאת הניעתני לאסוף כל מלות ערביות ופרסיות הנמצאות בו ולסדרן ג"ב על סדר א"ב עם הערות, אשר לדעתי יועילו מאד בעז"ה לכל דורש לשון. אולם לא כן בשפת יונית, אשר אם גם בה לא סמך עפ"י מגידים לבד, כאשר יחשוב החכם בעל מערכי לשון, רק למדה מתרגומי התורה, ואולי גם מתרגומי נ"ך בלשון ההיא, בכ"ז לא בא עד תכונתה לדעת אותה באר היטב בכל שרשיה ודרכי חבור מלותיה. וזה לא יפלא בעיני הקורא אם רק ידע, כי הספרים המורים ידיעות לשונות נכריות ומדרשי מליהם מעטו מאד בימי המחבר, ולא נפרצו עוד כמו בימינו, וכבד היה מאד על איש יהודי היושב ברומה ללמוד לשון יונית הבלתי נדברת עוד וגם לא לומדה בספר. ולכן נפש חכמה וישרה, היודעת לשער כל דבר כפי הזמן והמקום, תברכהו ותהללהו עוד, כי תראה גם בזה רב יתרון גבר חכם בעוז על בני דורו לעמול בכל כחותיו ולדרוש בלי מורה ומנהל גם מספרים מוזרים לו, בכל אשר יוכל לעמוד מהם על איזו מלה בירושלמי ומדרשים, ותושע לו בינתו לדעת מן השואת המקראות בעברית ויונית כל הנחוץ לענינו, ורק המלה אשר לא מצא שם היה מוכרח להתיגע ולטרוח עד אשר נודעה לו מפי המבינים, ומלה כזאת הנמצאה רק בספרי יונים הקדמונים, ולא בתרגומי התורה של היהודים בארץ יון, קרא „לשון גראמאטיקו", ר"ל הנכתב עפ"י דקדוק

אעפ"י שהלימוד ההוא לא היה נפרץ עוד בימיו, רק רב שרירא ובנו רב האי החזיקו בו כבר [55].

דרך הדקדוק שלו הוא ממש מעין דרך הדקדוק של הצרפתים והאשכנזים לעשות יסוד בתיבה אות אחת או שתים, ולהפיל אותיות אהו"י או הכפולים מראש, מאמצע ומסוף התיבה. ונחוץ הוא למעיין בספרו לדעת זאת, למען ימצא בקל כל מלה אשר יבקש (ובעל „מערכי לשון" שהפך סדר קצת ערכים וחשב להקל עי"ז, הנה הכביד עוד יותר על הקירא, ויבואר זה לפנינו). וככר נהג כן בהפלת הנחים והכפולים הפייטן ר' אלעזר הקליר, שהיה ג"כ איטליאני, בימי רב שרירא גאון [56]. ויתכן שלמדו האשכנזים דרכי הלשון והדקדוק מחכמי איטליא על ידי הנוסעים מרומה למגנצא, כמו שהוחל ג"כ עד"ז לימוד התלמוד באשכנז וכן לימוד הקבלה [57]. כפי דברי בעל היוחסין הלך רבנו נתן לבבל, ואם אמת ספורו אשר לא נמצא עוד בשום ספר זולתו, בלי ספק היה מסעו זה רק למען שמוע פירושים מתלמידי הגאונים—אע"פי שנתמעט שם מאד לימוד התלמוד אחר רב האי, מ"מ ניצוץ מבעיר מגאונים קדמונים ניכר עוד שם גם בימי הרמב"ם אצל ר' שמואל ראש הישיבה—גם להשביע תשוקת נפשו בכל מרע, וביחוד בענינים הנוגעים לכלל ישראל [58].

השלמת החבור היתה ביום ט"ו כסלו שנת ד"א תת"סא [59], ועד מהרה השתמשו בו כל מפרשי התלמוד והפוסקים, ואח"כ גם כל דורשי לשונות וענינים קדמונים [60], שבאמת יש ללמוד ממנו הרבה על דרכי חייהם ומצבי המקומות ושמם בימיהם, וגם על דרכי אנשי דורו [61]. אולם לדאבון כל נפש משכלת קרה לו את אשר קרה לכל ספר הנדפס ממחברים קדמונים, כי חלו בו ידים רפות ובלתי נאמנות בהעתקת הכתיבה והדפוס, ועי"ז נשמטו הרבה ערכים גם איזה צורות שהיו נרשמות בגוף החבור [62], והרבה מאמרים נשאו קשי הבנה, אולי ע"י חסרון איזו תיבה או שורה [63] (ואנכי הצעיר יגעתי וחברתי אליו הגהות מועילות ת"ל, ויוכללו אי"ה בספרי „ערך מלים"). נדפס פעם ראשונה בעיר פיזארו שנת רע"ז. שנית—באותיות מרובעות, בלי נודע מקום וזמן הדפוס [64]. שלישית—בוויניציאה שנת רצ"א עם רשימת מראה מקום מהרב ר' שמואל ארקוולטי, אולם מדקדק היה, לא רבני גם ילדות היתה בו אז ולא חפש היטב כראוי למורה מקום, רק סמך על רשימת רבנו בכל מקום את הפרק והתחלת הגמרא ומשם רשם הדף מבלי מצוא גם המלה הנרשמה, ובמקום שרבנו לא רשם הפרק עשה

משה כל"פו מן בארי [38] ור' משה הנפוסי [39]. ועוד מובאים הרבה פעמים חכמי וחסידי מגנצא, וגם פירושי בעלי מקרא, אשר בלי ספק אין כוונתו על הקראים הקוראים, עצמם כן, רק על המדקדקים ומפרשי תנ"ך שקדמוהו שהיתה כל מלאכתם במקרא. ויש קצת ראיה שהשתמש רבנו בס' השרשים לר' יונה בן גנא"ח הנמצא עוד היום בלשון ערבי [40]. ולפי דברי איזה חכמים נזכר בו גם ר' משה מפויאה, אך לפנינו לא נמצא [41]. אולם ביותר קבל רוב פירושיו מפירושי האדם הגדול רבנו חננאל ב"ר חושיאל ז"ל, אשר כל דבריו דברי קבלה מהגאונים, כמו שאמר בפירוש ברוב המקומות וביחוד מרב האי ע"י תשובותיו שהריץ אליו [42]. והבאת כל אלה הגדולים ועוד ספרים אחרים, אשר זמן חבורם לא נודע היטב, תועיל לחוקר הדורות והמצוינים בהם [43]. וגם על ספרים או מאמרים אשר לא יביא בשום מקום, אעפ"י שהיה צריך להם עפ"י הסדר שלו [44], או שכתב לפירוש את הנמצא לפנינו בגוף החבור [45], נקח ראיה על אחור זמן פרסומם.

הלימודים היקרים והידיעות הנפלאות האלה היו לו מרבותיו, רבנים מפורסמים אשר עשו שם בישראל, והמה: רבנו גרשום מאור הגולה [46], ר' משה הדרשן מעיר נרבונא [47] ור' מצליח [48]. ויתכן שמרבנו גרשום למד יותר באורי הלכות ופלפולים, ומר' משה למד יותר פירושי מאמרים קשים בתנ"ך ותלמוד ומדרשים, אעפ"י שגם הוא היה חכם גדול אף בפסקים ופלפולים. וע"י שלשה המורים ההם, בצרוף אביו ואחיו השלמים, היה לחכם בכל אלה, גם בהלכות התלמוד, גם בפירושי לשונות ומאמרים. והיו ביד הקדמונים ג"כ ממנו תשובות על שאלות ששאלוהו בהוראות. וגם ראש המפרשים בצרפת, הוא רש"י ז"ל, שאלהו פעם אחת אודות פסק הלכה [49]. ועל צדקתו וקדושתו יורה שיר תודה שעשה בחתימת ספרו, על כי זכה ה' אותו ואחיו ובית אביו לעשות בביתו בית הכנסת ומקוה מים חיים הנובעים תמיד מחדש [50]. ועוד ממקום אחר נודע מוסר דרכיו ומחשבותיו נגד כל אדם כמבין כהדיוט [51]. ויש קצת השערה שהיה אוהב חכמה וגם קרא בספרי חכמי הרפואות מהערביים [52]. ולא היה לו לבזיון לשאול הוראת איזו מלה יונית גם לקטנים ממנו, ואחיו שאל גם לחכמי העמים [53], גם בלתי מחזיק האגדות כפשוטם ולעקרים בפירושי המקראות, ומתיגע לקרבם אל השכל ע"פ פירושי רב האי ור"ח ז"ל [54]. כנגד זה הראה במקומות אחרים, שהיה מהזיק בלימודי סודות ולחשים וספורים נפלאים,

עשות ספרים הרבה יחיש מעשהו תמיד, למען יוכל החל בקרוב ספר אחר. אך רוח עועים כזה אחז הרבה מחכמי דור זה מאחינו, ורובם ירוצו ויעקשו המסלה. והיה ראוי להם לזכור מאמר חז"ל היקר: טוב מעט בכוונה וכו׳, ובעבור כי לא שת החכם רמ"ל את לבו לזה המאמר, נפל באשר הרחיק וגנה בו את זולתו; שעל ר׳ בנימין בעל המוסף כתב בהקדמה אשכנזית, שכל דבריו לקוחים מבוקסטארף, ובאמת לא הרע עוד בזה, ולמה לא יורה איש עברי לאחיו כל דברי חכמה אשר מצא בין חכמי אומות? וגם לא את הכל לקח, כאשר אמרנו — לבד חטא זה נשאר בידו, שהעלים את מקורו. ובכ"ז חסרון רמ"ל יהיה לעד על יתרון ר"ב והוספות חדשות אשר המציא מנפשו [73], וגם כאשר העתיק ממנו עיין היטב בדבריו אם כנים המה. לא כן רמ"ל שסמך על בוקסטארף הרבה בלי עיון אחריו כלל, ועי"ז נפל בשגיאותיו [74]. והנה בוקסטארף איש נכרי הראה פלאים באמת בחכמתו ובקיאותו בספרי ישראל, בכ"ז אין ראוי לאיש יהודי מבין בתלמוד לסמוך על הנכרי בלבד בפירושי התיבות, כי תורה שבע"פ מורשת קהלת יעקב, ובה הרגלנו מימי נוער, ושכלנו יאלפנו. ארשום נא פה כל החסרונות בכלל אשר על המחבר לתקן במהדורא שניה, ובהערות יבואו בפרט [75].

א) בעבור שכל העתקותיו המה רק ממלות רומיות של בוקס-טארף, לא מעבריות אל גוף הספר, וזאת עשה להקל ולמהר עבודתו, כי נקל היה לו תמיד לחפש במדרשי מלים רומיים ואשכנזים ומשם העתיקם, לכן עברו ברבות מהן כל הטעיות של בוקסטארף; ובקצתם לא עיין כלל בדברי רבנו, רק בבוקסטארף, שהעתיק לפעמים בלשון רומי מלה שנמצאה כתבניתה בערוך אך משורש אחר, ורמ"ל בחפזון העתיק רק דברי בוקסטארף, ולכן יש מהן רבות שאינן מתיחסות כלל אל שורש והוראות המלה בגוף הספר [76], או שהן הפוכות ממש ומתנגדות אל הכונה הנכונה [77], עד שלפעמים יעוררו השתוממות ומבוכה [78]. וביחוד נפלו הרבה שבושים בהעתקת שמות אנשים ומקומות מדינות וערים, אשר באמת נחוץ מאד לקורא משכיל לדעת אותם על מכונתם [79]. אולם הנפלא, שבמקום שעזב את בוקסטארף יצדק הנכרי, וזאת רמ"ל תלין השגיאה [80].

ב) הרבה מלות לא תרגם כ"ל, רק מרשים לעיין במלה אחרת, ולא נמצאה המלה האחרת כלל בספר, או שנמצאה ואינו מפרש שם מאומה מזה שהבטיח [81], או שמרשים במלה אחרת לעיין בקודמת,

גם הוא כמתעלם [65]. רביעית—שם שנת שי"ג [66]. חמישית—בעיר באזעל שנת שנ"ט, ובו רבו השבושים מאד והשמטות מפני מוראה [67]. ששית—באמסטערדאם שנת ושק"ט עם מוסף הערוך מהרב החכם רופא מובהק ר' בנימין מוספיה. הוא היה מבין בתלמוד וחכם גדול בטבעי היצורים, גם מהיר מאד בלשונות יונית ורומית ואף בערבית [68]. והשתמש בחכמתו וידיעתו זאת להשלים ולתקן כל מה שהשאיר רבנו או לא באר בכל הצריך והראוי. ואף שלקח הרבה מהחכם בוקסטארף, עכ"ז עוד נשארו לו הרבה חדשות [69], וכל אשר העתיק או המציא כתב בלשון צח, קצר ומובן מאד. אך חסרון קל עוד נשאר בידו, אשר לא נקד המלות היוניות והרומיות שכתבן באותיות עבריות, למען דעת איך ועל איזה דרך תִקָרא כל מלה בלשון העמים; ולפעמים ילאה הקורא להבין אל איזו תיבה כיוון. ושביעית — בעיר פראג, בחמשה חלקים, בשנות תקע"ט עד תקפ"ד [70], עם העתקת כל ערך בלשון ואותיות אשכנז ועם הערות הרבה בלשון ההיא ובלשון עבר, גם ציין כל תיבה יונית או רומית באותיות יון או לאטיין, מאת החכם המפורסמים בקי בלשונות הרבה מוה"רר משה לאנדוי נ"י, אשר קרא שם הספר בכלל מ ע ר כ י ל ש ו ן. הן אמנם רב תודות נכונו לו מאת כל הוגה בספרים, כי הקל על המעיין מאד בהמציא לכל ערך תיבה אשכנזית המתדמה אליו וברשימות אותיות נכריות, וגם הרבה פעמים הטיב לדבר בהערות [71], ויען ידעתי יקרת הזמן ורגעיו, וכי די לאדם להשתמש במעט עתותיו אשר חננו יוצרו להשלמת נפשו ורוחו, ובפרט בימינו, לו ירצה איש לכלות זמנו בהשגות על ספרים חדשים לבקרים בלשון עבר, ידיעות אין די באר אותם, לכן חשבתי להתעלם ג"כ מכל חסרון הנמצא בחבור זה, ואמרתי: על כל שגיאה תכסה אהבה לעושה טוב בקרב עמו; לולא שמעתי בשם המחבר אשר אמר עם הספר גם בפה מלא, כי בדעתו לעשות בקרוב מהדורא שניה מחבור זה, אז דברתי אל לבי, ואל אלהים הוא יודע את קרבי! רק למען האמת האהובה מכל לא אחשה, ולמען בער כל קוצים מספר יקר כזה לא אתאפק עוד. ומאשר נודע לי כי המחבר חכמתו ומעלותיו יתרים על שנותיו, ולא כמחבר זולתו נשרש כבר בדעותיו, לאמור: „אך אתי הצדק וכל אשר יצא מפי לא אשיב עוד", אקוה כי ישא להוכחת מגולה מאהבה מסותרת, ויסלח לדבר הזה אשר אומר לו פה, כי רוב השגיאות אשר קרו לו המה רק ממהירות כתיבתו וחפזון ההדפסה, ימעוט השגחתו גם על עניני הדפוס נראה על פני כל חמשה החלקים [72]. ומתאותו

יגע לחפש עוד יותר [91]). גם לא תקן כל שבוש אשר קרה לפעמים גם לבעל המוסף [92]), וזאת בלתי ראוי למחבר אחרון וחדש, כמו שכתבתי בסי' ג'. ולפעמים חשב לתקן שבוש בלכתו אחרי בוקסטארף וקלקל יותר [93]).

ז) השאיר איזה מקומות קשי ההבנה אשר יוכלו להתבאר, מבלי העיר עליהם מאומה [94]).

ח) באיזה מקומות מכנים דבריו בין דברי בעל הערוך בלי שום רשימה מבדלת, וזה מטעה את הקורא בשתים: שנעשה נבוך בקשור הדברים, וגם יחשוב לפעמים שרבנו נתן מביא איזה גדול מאוחר מזמנו, ואעפ"י שחשב רמ"ל לתקן זאת בהקדמת חלק ב' ע"י סימנים שנתן שם, הנה מאן דתני הא לא קרי הא, ולא בכל מקום נמצאו הסימנים, ועכ"פ מקום סוף דברי רבנו ותחלת דברי רמ"ל יתעלם תמיד [95]). וחוץ מזה המעות הראשון לא יוכל לתקן בהקדמה. ויותר עוד עות ובלבל עלינו את הדברים שמעמיד גם ערכי המוסף בלי שום סימן לדעת שלא מרבנו נתן המה, תחת אשר במוסף דפוס אמשטרדם הציב לו יד תמיד לאמר: „ראה זה חדש הוא".

ט) הרבה טעיות טעה בכוונת דברי רבנו ובדברי זולתו ורק ע"י מהירות עיון [96]).

י) והוא היותר רע בעינינו, שבשער הספר בלשון אשכנז אשר נתפרסם ג"כ בכל רשימות של מוכרי ספרים, וביחוד ברשימה מיריד ליפציג, לא נמצא כלל שם המחבר גוף הספר הגדול בכמותו ואיכותו. ויכאב לב כל יודע את רב עמל ויגיעה של המסדר הקדמון הלזה, עת יקרא שם ברשימה: „ראבביניש-אראמעאיש-דייטשעס ווערטערבוך, צור קענטניס דעס תלמוד'ס, דער תרגומים אונד מדרשים מיט אנמערקונגען פיר פהילאָלאָגיא, געשיכטע, ארכעאָלאָגיא, געאָגראַפהיא, נאַטור אונד קונסט פאָן מ. י. לאַנדוי", ואדם לא זכר את הגבר החכם ההוא, רבנו נתן, ושמו לא נקרא לכבוד ולתפארת בין העמים, תחת אשר ראוי לכל איש ישראל האוהב אחיו לרומם שם חכמינו בגוים, למען ישמעו ויאמרו „עם חכם ונבון הגוי הגדול הזה", אשר בכל דורות קדמונים ואחרונים הקים לנו ה' נבונים וחקרי לב להורות לאחיהם כל דבר חכמה ובינה. ובעבור הדבר הזה בעצמו אין כונתי גם עתה, כי תודע בקורת זאת בעלים אשכנזים, יען אין רצוני ח"ו להוריד את החכם רמ"ל מגדולתו בעיניהם; כי בלי ספק יתנו לו כל נבוניהם יקר

מבלי תרגם גם שם מאומה. וכל זה יוגיע את הקורא לחנם, ווליכהו הנה והנה בתקות שוא, כי ישלחהו מראשון לשני, ומשני לראשון ופעמים משני לשלישי ומשלישי לראשון, למען יסוב העגלה מבלי דעת ראש וסוף [82]). וכה יעשה בהערות: יבטיח לדבר מענין בהערות אחרות, ושם באחרות ירשום בקצרה לעיין בקודמות או לא ידבר מאומה [83]). וכל זה בא לו מאשר לא שנה לראות חבורו עוד הפעם, ושכח באחרונה את הבטחתו בראשונה, וגם מלכתו תמיד בעקבות בוקסטאָרף [84]).

ג) קצר דברי רבנו בעל הערוך וחשב להסתפק באיזה מקומות בקצת מאמרים והשמיט שאריתם [85]). וזאת בלתי נכון מאד, כאשר אמרנו, וראוי לכל מעתיק ספר קדמון להשים עין על כל מאמר מבלי דלג אף מלה אחת. ולפעמים השמיט איזה תיבות רק מחסרון ידיעת כוונתם [86]), כמו שעשה כבר בעל המוסף ר' בנימין [87]). ולמה לא למד מחכמים מתוקנים בעמים כשמדפיסים ספר מקדמונים שלהם, כמה מן ההשגחה והשקידה להעתיק אות באות, לבאר כל סתום, לרשום כל מקור ולהביא כל חלופי נוסחאות הנמצאים בספר ההוא. ויראה מה עלתה לו באהבת הקצור, ששכח בחפזו מאמר שלם, אשר בתוכו מלה יונית חדשה שלא נמצאה עוד בספר קדמון, וגם נחוץ מאד לתולדות ישראל וגדוליו, ואף מוליכהו בוקסטאָרף לא שכחו [88]).

ד) באיזה מקומות הפך הערכים להקל על המעיין כפי מחשבותיו, אולם הכביד עליו יותר והביאו במבוכה [89]).

ה) פעמים רבות מאד לא רשם אותיות יוניות או רומיות, אף שכתב ר' בנימין שהמלה מקורה בלשונות ההן. וחסרון זה יוכל קצת להחשב לו ליתרון, כי רק לעשיר הנותן מהונו, אומרים: „נתן תתן והענק תענק אפילו מאה פעמים, כי בגלל הדבר הזה יברכוך ישרי לב". והנה במה שהראה לנו המחבר יכלתו ועשרו בלשון יונית, והשפיע לנו ברוב המקומות רושמי המלות כתיקונן, העיר בנו החפץ לראות כזאת בכל מלה ומלה. אולם בחפזו סמך רק על בוקסטאָרף, ולא יגע לעיין עוד יותר ולרשום במקום שלא רשם הוא [90]).

ו) לא השגיח למלאות כל חסרון ברשימת המקור אשר השאיר ר' שמואל ארקוולטי, ופעם יגדיל עוד השבוש והערבוב, ופעם ימהר לכהוב מפי בוקסטארף מבלי הזכיר שמו, או מעצמו: „לא מצאתי זה", מפני שלא רשם המניה וגם הנכרי את המקור; והוא רמ"ל לא

הרב אברבנאל וכדומה, נחשד הוא מאד, וזרע יהודה נשאר בבבל וממנו ראשי הגליות שם עד ימי הרמב"ם ז"ל, והנשיאים בא"י מזרע הלל לא היו רק מנקבות של השבט ההוא, יעוין ספר יוחסין. וגם על שנת הפטירה אין ברור נכון, רק שהורגלו לרשום מות כל חכם אחרי כי חדלו פעולותיו בתבל ולא נשמע עוד בין החיים; ובעבור שחשבו השלמת ספר הערוך בשנת תתס"ה (ווה טעות, עיין לקמן הערה 59) גמרו חייו בשנה הסמוכה אח"כ.

[2]) בספר אגודה (בין מסכת שמחות למסכת חגיגה) כתוב וז"ל: „ואני הקטן מצאתי סמך לדבר בתשובת הגאונים אלעזר בן רבנו יהודא ורבנו קלונימוס איש רומי בן רבנא שבתי שבאו לגרמיזא אחר פטירת רבנו יעקב ז"ל שאלו ממנו דבר זה, והוציא עדות חדש והראה שכבר נשאלה שאלה זו ברומי וכתוב בן: ישאל מר שלמה היצחקי מן מרנא רבנא רב נתן גאון שחבר ספר הערוך, ומן מר דניאל אחיו ומן מר אברהם אחיו, והשיבו שכבר נשאלה שאלה זו בבי"המד לאביהם מר יהיאל גאון, והשיב בשם רבנו מר יעקב גאון ריש מתיבתא דמתא רומי דמנהג כשר. להיות המילה סוף לקריאת התורה ולתקיעת שופר" עכ"ל. ומובא כ"ז ג"כ בחדושי אנשי שם להגהת מרדכי פ"י דשבת, אך בשבושים רבים, ויש לתקנם כלם מלשון ס' אגודה. ושם באנשי שם כתוב: „שאל מר שלמה היצחקי בן רב נתן", ומזה נשתבש בעל ש"ק ששם משפחת בעל הערוך יצחק, אעפ"י שכתב בעצמו בסמוך שהיה ממשפחת עכ"ו. והטעות מבואר שצ"ל מ ן במקום ב ן; גם העתיק בשבוש „נשאלה שאלה למר דניאל ומר אברהם אחים ב נ י ר ב נ ת ן", אעפ"י שבסמוך מעתיק בעצמו דברי רב נתן בחתימת ספרו שנת תת"סה, שלא נשאר לו רק בן אחד ושמו ראובן, ובשנת תת"סו נפטר כפי דעתו—אלא בצ"ל שמר דניאל ומר אברהם המה אחים של רב נתן. ועוד שם בחדושי אנשי שם: „רב נתן שחבר ספר ה ע ר ו ת", צ"ל „ספר ה ע ר ו ך". עכ"פ תראה מכל זה שגם אביו גם שני אחיו היו גדולים בתורה, ונשאלו מהם שאלות. וכן בתשובות של הגה"מיי להלבות גרושין סימן י"ב וז"ל: „וראיתי תשובת רב נתן שיסד הערוך ואחיו ר' אברהם בני ר' יחיאל (וגם כאן נשתבש בעל ש"ק שקרא במקום בני ר' יהיאל בנו ר' יחיאל ע"ש), ששאלת ישראל מומר שיש לו בת קטנה או נערה אם יכול אביה לקבל קדושין אם לאו, זה היה מעשה בימי הקדמונים ואמרו מקודשת", עכ"ל. ואביו מובא מרב נתן בערך בן עדל וקפא י"א ורקק ע"ש: „ואבא מרי רבנו יהיאל ז"ל פירש וכו', והיה מספר הדבר במשל" וכו', יעו"ש מעשה נפלא מהכרת אשה זונה ע"י רוק. ויותר עוד מובא ר' דניאל אחיו. וכפי הנראה חבר ר' דניאל פירוש על כדר זרעים או שלמד ממנו רב נתן הסדר ההוא, שכל הפירושים המובאים ממנו הם רק על משניות של סדר זה. עיין ערך בית רובע ודרך ב' והפך

ותהלה הנאוה לו באמת בעבור התועלת הגדולה אשר הראה להם. ואין פרסום מאמרי זה שוה בנזק אשר יוכל לבוא על ידו מצעירים מתחכמים, שמחים לכל דופי ונגע. המעות יוכל לתקון והחסרון יוכל להמנות, ושם רמ"ל יגדל לעד בין חכמי האומות, ועיני המבקרים לא יאפילו את נגהו. אך מצד היושר והצדק ראוי לו לכתוב רשימת השער במהדורא שניה כזה: „ראבביניש-אראמעאישעס ווערטערבוך", ביז מדרשים et cet. „פאָן ר ב י נ ת ן, אָבערראַבינער אונד פאָרגע-זעטצטטער דער ת ל מ ו ד י ש ע ן שולע אין ראָם אים איילפטען יאהר-הונדערט, מיט צוזעטצען פאָן ר א ב י ב נ י מ י ן מ ו ס פ י ה, פאָן נייעם הערױסגעגעבען אונד פערמעהרט מיט איינער פערדייטשונג יעדעס שלאגעוואָרטעס, אונד פיעלען רייכהאלטיגען העברעאישען אונד דייטשען אנמערקונגען פיר פהילאָלאָגיא et cet. פאן מ. י. לאנדוי, צווייטע פערבעססערטע אויפלאגע". כי גם את שם הרב ר' בנימין בעל המוסף לא יאות לו לשכוח, ובפרט כי הקל עליו מאד עבודתו ופעולתו ולא יושפל ברשימה כזאת כבוד החכם רמ"ל כלל וכלל.

טרם אחתום אומר, שאם בכל זאת לא יתקן החכם כל אלה השגיאות בעצמו, אהיה מוכרח להביאם כלם בספרי „ערך מלים", אשר ברעתי להוציא לאור אי"ה להיות לחלק ששי נלוה אל חמשה חלקי „מערכי לשון".

הערות.

[1]) שם משפחתו נמצא בספר שלשלת הקבלה, ושנת פטירתו — ביוחסין, ובשניהם בלי ראיה. אולם מ"ש בש"ק, וממנו בקורא הדורות וסדר הדורות ושם הגדולים, שבערך עד זומם נראה שהיה חי בשנת ד"א תשצ"ח, טעות כלם נראה לעין, ששם הוא לשון ר"ח ז"ל, שהיה בדור הקודם לדורו של בעל הערוך ומובא ממנו במקומות הרבה ותמיד בהוספת מלת ז"ל, נראה שכבר מת עכ"פ בעת כתיבת הספר, ולא היה רבנו נתן אפילו תלמידו של ר"ח, נגד תשובת רש"ל סי' כ"ט. עיין תולדות ר"ח בקונטרס מיוחד. ואולי ראה בעל ש"ק שם משפחת רבנו בחתימת הספר כ"י אשר ראה. ומ"ש בהקדמת צמח דוד ס פ אָ ל י ט ו וממנו בשם הגדולים, שהיה רבנו ג"כ ממשפחת התפוחים ומשבט יהודה, הנה הוסיף שם מגות „לפי הקבלה", ר"ל שכן קבל; אך לא מצא ע"ז שום מקור בקדמונים, שבאמת היחוס משבט יהודה אשר לקחו להם איזה מחברים, כמו

ג"ט שמדבר בקדושי בת, ומובא שם בתוס' בסמוך. ומלשון שכתבו „ועוד כתב בשאלתות" נראה שבמקום ההוא בעצמו כתב כן, ולפנינו אין דבר לא במקום זה ולא במקום אחר. וככר העיר על קצת מזה בהקדמת שאילת שלום. אך יותר נפלא שבסוגיא ההיא בעצמה מביא הרא"ש בשם השאלתות לשון אחר בענין זה לראיה, ממש להפך מדברי התוס', וגם הלשון ההיא לא נמצא במקומו בשאלתות ולא במקום אחר. ושם כתב הרא"ש, שהיה משמע לכאורה שהשאלתות חולק על בה"ג ע"ש, אמנם לדברי התוס' שהבאתי יהיה השאלתות כבה"ג. ולפי מה שהעלינו לקמן, שרוב דברי בה"ג לקוחים משאלתות, תהיה נוסחת התוס' בשאלתות היא האמתית. עכ"פ תראה מכ"ז שהיו ביד הקדמונים כבר נוסחאות חלוקות מספר זה וזה שבידנו נחסר ונתקצר; ובהקדמת שאילת שלום לא העיר כלל על חלוקת הנוסחא בין תוס' להרא"ש ועל החסרון שבידינו גם מנוסחת הרא"ש.

ומצאתי יותר חדוש עוד, שבשו"ת הגאונים דפוס שאלוניקי הנקרא שערי צדק (ח"א שער ג' סי' א') כתוב בבאור וז"ל: „ריבתא דקידשתא אמה או אחיה ועדיין קטנה ואבוה הוי בדוכתא אחרינא, לא הוי קדושין" וכו' ע"ש באריכות, ומסיים דא"צ גט ולא מיאון וחתום שם רב צמח גאון, והוא ממש להפך מדברי השאלתות שהביאו התוס' וגם מדברי הש"ע אה"ע סימן ל"ז סעיף י"ד, ולא ידע מזה אפי' הרא"ש שמסתפק בדין זה, וכן נעלם זה מרבנו תם, עיין עליו בענין זה בס' הישר סי' תקצ"ד, והרב ר' חיים מודעי, מגיה התשובות ההן, לא העיר ע"ז כלל.

נשוב לדברי רבנו בעל הערוך. בערך פרהז כתב: „בשאלתות שלח לך אנשים: מיבעי ליה לפרהוזי נפשיה, בלשון ישמעאל לזרוז קורא פרהז" ע"כ. וחדוש על הגאון ר"י בערלין ששגה בהגהתו לשאלתות שם וחשב שפי' זה הוא מן המוסף, אשר באמת הוא מרבנו נתן בעצמו. והפירוש של רבנו על איזה מלות בה"ג, עיין ערך גלמהרג מביא: „ה"ג סוף הלכות שבת: הנהו גולמהרגי אסור לטלטלונהו בשבתא, פירוש טבעא דטינא". וערך גרב: „בה"ג ובשאלתא דיוכא דכפורי מי שרי למיפק בגורבא, פירוש פודולו בלעז (פ ו ס ז ע ק ק ע ל) ולשון ישמעאל גורב". וערך שחלא א': „בה"ג סוף שבת (והוא בפר' כ"ג שם) חמרא דשפיי' בשחלא דהוצי דהיינו כפיפה מצרית" ע"כ. והנה מה שלמדתי מדברי רבנו בערך גרב הוא, שרוב דברי בה"ג מלוקטים מספר השאלתות, שכן מה שמביא שם בשם שניהם נמצא כל הענין כלשונו בשני הספרים, רק שבשאלתות הוא כעין שו"ת ובה"ג לקח הפסק בקצור עם הראיה, אך שמר גם הלשון עם מלה ערבית הנמצאה שם ושם; ועיינתי ומצאתי עוד יותר הרבה כזה, ולדוגמא עיין הלכות דגים בה"ג והוא קצור מדברי השאלתות סוף פ' שמיני וכלשונו

(ושם קראהו, רבנו דניאל ב"ר יחיאל ז"ל), וטפח ב', וטפוח, ולוף, ומתק, ונפס, ונקד, וסתו, ופרוקופי, ושם כתב וז"ל: „ספר לנו ר' דניאל ז"ל ששאל לדיין אחד פלסופי ג ר א מ א ט י ק ו, מהו פרוקופי, והשיבו: כבוד הוא בלשון ג ר א מ א ט י ק ו" ע"כ. ובכל מקום מביאו ר' נתן בהוספות מלת ז"ל, נראה שכבר מת בעת כתיבת ספר הערוך; אכן ר' אברהם אינו מובא ממנו בשום מקום, בלי ספק א"ב, כי הוא הצעיר.

[3]) ר' בנימין כתב במסעיו, שמצא בשנת תתקל"ג בעיר רומה חכמים גדולים ובראשם „ר' דניאל הרב ור' יחיאל משרת של פפא, והוא בחור יפה, נבון וחכם ויוצא ובא בבית הפפא, והיא פקיד ביתו ועל כל אשר יש לו, והוא נכדו של ר' נתן שעשה ס' הערוך" עכ"ל. ואחשוב שר' דניאל הרב ור' יחיאל הפקיד היו אחים או בני אחים נכדי רבנו נתן, ששני השמות האלה נמצאו במשפחתו: שם אביו ר' יחיאל, ושם אחיו ר' דניאל. עיין הערה הסמוכה לפני זה.

[4]) בערך ג ח כתב וז"ל: „ושאלתות דרב אחאי פרשת נשא כיון דמגיחי ברחמי וכו' פירוש כיון דמתעסקי ברחמי" עכ"ל. והנה לפנינו הוא בשאלתות פ' בהעלותך, אך הגאון ר"י פיק העיר שם בהשערה ששייך כל הסי' לפ' נשא, והיה שמח, לו ראו עיניו דברי רבנו שמביא באמת פ' נשא; אך יותר חדוש, ששם בשאלתות לפנינו כתוב במקום ד מ ג י ח י — ד מ ש כ י; נראה בעליל שכבר חלו בו ידים אשר תקנו המלות והחליפו מובנות בבלתי מובנות. ואולי קצרו ג"כ באיזה מקומות, שכן נראה בערך ביניתא שמביא שם משאלתות גדולות בויהי ביום השמיני, „מי שאוכל דג שנמצא כשחורש על הארץ לא מחייב אלא חד מלקות" ע"כ. וכ"ז ליתא בשאלתות שלנו. וקרוב שהיו לפניו שאלתות בקצ"ר ובאריכות, ולכן כתב בשאלתות גדולות. ויש לי עוד ראיות שנתקצר ונחסר ספר זה, וארשום אותם פה בקצרה. בבעל המאור (מו"ק פ"א) כתב „והגאון רב אחאי משבחא ז"ל כתב ירבעם ועוזיהו מלכו באחת" וכו' יעו"ש, ולא נמצא זאת בשאלתות שלפנינו. ובהגה"מיי (פט"ו מהלכות תפלה סי' ג') מביא דברי השאלתות פ' קרח, דכהן שנשתמד לא ישא את כפיו וכו', ולפנינו לא נמצא. ובס' המכריע סימן ע"א מביא בשם השאלתות פ' והיה כי תבא נוסחא משונה בגמ' פסחים ק"ו ע"א, שאינה לפנינו בפסחים שם, רק מצאתיה מוזכרת ברש"י נזיר (ד' ריש ע"א). וע"ש בהגהת רי"ב שלא ידע למצוא מקור לנוסחת רש"י שם. אולם בשאלתות שלפנינו לא נמצא מאומה מזה בפרשת תבא, רק מלה אחת מנוסחאתו בפרשת יתרו, עיין שם „זכרהו על היין ב כ נ י ס ת ו". ובתוס' קדושין (מ"ה ב') ז"ל: „ועוד כתב בשאלתות דרב אחאי גאון בקטנה שהלך אביה למד"הי" וכו', ולא נמצא ג"כ בשאלתות שלפנינו במקום הראוי לכך, ר"ל בפ' משפטים סימן

שכן הוא ג"כ מ ר ב ג של אבנים, יעוין ערך רבג, ולא נמצא מקור לו ג"כ בשום לשון, אך המשקל עברי, כמו משבר. וכן שֶׁכֶב – האבן התחתונה של ריחים נגד רֶכֶב האבן העליונה הנמצא בתורה. ומעתה מה שמביא במוסף, שנמצא בתרגום שני: „והות מקלקלא בריעא עציצא", נראה ברור, שבעל תרגום זה המאוחר מאד בזמן לקח תיבה זו מלשון המשנה ועשאה ארמית בהוספת אות א', ולכן היא יתירה ולא נמצאה עוד בשום תרגום קדמון.

ומפליטת לשון עבר היא לדעתי ג"כ מלת ת צ ו ב ה. עיין ערך י ב ל „עשב ששמו יבלא ובלה"ק תצובה", ולה"ק זה הוא לישנא דגמרא (ביצה כ"ה), יעוין ערך חצב, ששם כתב שנקרא בלשון ארמי יבלא. והנה גם למלה זו לא נמצא דמיון באיזה לשון, ולכן יתכן שהיא עברית קדמונית הנשארת בפי חכמי התלמוד. והמשקל יעיד עליה, כמו: חבורה, בכורה. ועוד ערך ע נ ו ה: „קשירת הדבר הפירוד קרוי עניבה: תרגום לולאות — ענובין, וכמו עניבה בקשירה", עכ"ל. פה כתב רבנו בפירוש, ששורש המלה מתרגום ואעפי"כ קראה לה"ק מפני המשקל שבארמית עניבה ובלה"ק עניבה, על משקל אכילה. וערך חזינא: „שמו בלה"ק חזינא", עכ"ל. כוונתו שם ללשון המשנה, אעפ"י שהוא מלשון יוני באמת, יעוין במוסף שם. ועל דבר הוראות לשון ארמי עיין ערך המר בשם רב סעדיה: „שכן קורין המעשה בלשון ארמית א י (נ"ל שצ"ל א ל) ה מ ר א וכי יפגשו זה את זה אומר לחברו מאי אהמרך, כלומר: מאי אגרך ומאי טובך וכו', ע"ש המעשה שלהן שהוא ח מ ר והיא ה מ ר א" עכ"ל, ובלי ספק שכיוון ללשון ערבי שמביא מלשון היה הנדברת בימיו, וכן היא באמת הוראת מלה זו בערבית ולא נמצאה בתרגום כלל, רק משקלה היא ארמית; וערך חרש ג': „ורב האי גאון פי' בחורשא מכת עין בלשון ארמי נקרא חורשא" עכ"ל, נראה שכיוון ג"כ ללשון ערבי או פרסי, שלא נמצא מקור לזה באיזה תרגום. וברש"י (ב"מ ס"ז א'): „את ונולא אחי, נולא לשון ארמי בין בזכר בין בנקבה כשרוצה לומר אתה והוא או אתה והיא, כך ראיתי בתשובת הגאונים" עכ"ל. אין ספק שהגאונים כוונו ג"כ ללשון פ ע ל ו י או פרסית ישנה וקראוה ארמית; ואולי מפני שהיו קרובים קצת בימים קדמונים (עיין סוף הערה 17). וערך טרסקל פי': „כלי שעושין אותו מערבה קלופה ואוכלין עליו לחם, ובלה"ק טסקא ובלשון ארמי טיריינא ויש לו מכסה עור" עכ"ל, ולא נמצא ערך טסקא על כוונה זו בכל ספר הערוך וצ"ע, וגם ערך טיריינא לא נמצא כלל בשום מקום, נראה שהוא מאיזה לשונות של בני קדם. ועד"ז אנו מוכרחים לפרש ג"כ דבריו בערך פקע ה': „פירוש קיבורא בארמית וסיסא בלישנא דרבנן" עכ"ל, ולא נמצא שורש קיבר על כוונה זו רק בתלמוד ולא בשום תרגום, וכן ערך סרת: „ביטמא בארמית", וערך שך א' נקרא הנקב בלשון ארמי שיכא, וכל אלו לא נמצאו

ובהלכות מילה הרבה דברים משאלתות פרשת וירא, ובהלכות נדוי: „נדוהו שלא בפניו וכו' פשיטא מהוא דתימא" וכו', והוא הוספה על הגמרא דנדרים ז' ב', ועוד שם: „א"א להלום בלא דברים בטלים, דילמא מושרא דחזא דברים בטלים בעלמא הוא דחזא", והוא ג"כ הוספה על גמרא דנדרים ט', וכל הענין שם כלשונו עם שתי ההוספות משאלתות פ' מקץ סימן כ"ט ול'. עיין עוד בשם הגדולים ריש ח"ב שראה שאלתות כ"י והיה מתוקן יותר מהנדפס שנפלו בו שבושים. ובאוצר הספרים של ר' דוד אפפנהיים הנדפס ב ה א מ ב ו ר ג תקפ"ו (פאָליאָ נוממער 680) נרשם שאלתות דרב אחאי כ"י, ומי שיוכל לעיין בו אולי ימצא החסרונות שרשמתי, ועוד יותר מהמה. ומה שיש עוד לדבר על דבר ספר שאלתות וה"ג עיין לקמן (הערה 24).

[5]) פה המקום להעיר על כוונת רבנו איך יחלק לפעמים לשון הקודש, לשון משנה, לישנא דרבנן, ולשון ארמי, כי בל"ז יהיה נבוך מאד הקורא בספרו. דע אפוא כי לרוב קורא לשון הקודש למלה הנמצאה במשנה או גם בלשון גמרא קדמונית, אך לפעמים מחלק גם לשון משנה מלשון הקודש, אעפ"י שגם מה שקורא לה"ק לא נמצא במקרא. ולישנא דרבנן קורא למלה הנמצאה רק בדברי אמוראים מאוחרים, או גם רק בדברי הגאונים, אם מקור התיבה הוא בלשון פרסית או ערבית. ולשון ארמי קורא לרוב לכל תיבה הנמצאה בתרגומים, אך לפעמים ג"כ יכנה כן לאיזה תיבות מלשונות קדם ובנויות על משקל ארמי, כמו שעשו כבר הגאונים. ולדוגמא פה איזה ראיות על הכללים האלה. בערך אסטים כתב: „הוא ורד של קורטמים, ולו שם אחר בלשון הקודש „חלות חריע" ובלשון ארמי „מוריקא" עכ"ל. והנה חלות הריע נמצא רק במשנה, עיין ערך חריע. וערך אספון כתב: „דג שבמקומות האספניא ושמו בלשון ערבי „אלשבוט" ובלה"ק „שיבוטא", ובלשון רבנן „כופיא", כדאמר: „מררתא דכופיא" עכ"ל, ומלת שיבוטא הוא רק גמרא קדמונית, עיין ערך שבוטא ו„לישנא דרבנן" ר"ל לשון אמוראים מאוחרים; ובזה תדע להתיר הספק של רמ"ל בסוף הערתו שם. וערך בשש „פי' כל דבר שאוכל עם הפת בשש (ר"ל תפל בלי מלח) שמו לפתן בלשון משנה, ובלישנא דרבנן שמו בשש". וערך גסטרא „פי': חצי כד שזורעים שם העשבים וקורים בלשון יון גסטרא ובלעז גרשתא ובלשון ישמעאל קצריי' ובלשון משנה גצרה ובלשון קודש עציץ" עכ"ל, וכן צריך לתקן בערך עציץ המשובש לפנינו ולא נתקן במ"ל ע"ש, והנה כאן מחלק בפי' לה"ק מלשון המשנה, ואעפי"כ לא נמצא שורש עציץ בתנ"ך, וגם לא איזה דמיון לו בשום לשון; ולכן אחשוב לקרוב דעת רבנו, שתיבה זו היא מיתר פליטת לה"ק הנשארת עוד בפי התנאים, כמו אגסים ודלעת, יעוין ג ע ז ע נ י ו ס קורות לשון עבר סי' י"ד, והמשקל הוא על דרך עברי כמו עמיר, קציר, שליש. ונ"ל

דב בא מא"י לבבל עם כל בני ביתו, ור"ל בר מערבא . ומטעם זה בעצמו קרא כן רבא לרב יצחק בריה דרבה בר בר חנה (סוכה מ"ג ב') משום שגם רבה בר בר חנה בא מא"י לבבל, יעוין יוחסין . וכבר העיר הגאון ר' ישעיה פיק בהגהתו (ברכות י"ב א') שבכל מקום שנמצא בש"ס בר אוריין פי' רש"י תורה . אכן במקום שנמצא בר אוריא לא פירש"י כלום, וזה מפני שאין להכנים במלת אוריא הוראת תורה, ומזה תדע ששם בברכות צ"ל אוריא במקום אוריאן.

„א ב נ ג ר י פי' בתשובות אבונגאר הוא הממונה על שלחן המלך, ששלחן בלשון פרסי אבין והמלך גאר" עכ"ל . ולפי גרסא זו כמו שהיא באמת לפנינו במו"ק (י"ב א') נראה יותר לפרש שלוחי המלך במו בערובין (ס"ב א') . עי' ערך אברגני .

„א פ ר י ו א פי' חוזק בלשון פרסי" .

„ב א ר ג לשון פרסי, הוא יין מבושל העומד על שליש".

„ז ה ר א פרדס . ז ה ר ו ר י—מסוגים על מכס הפרדסים . וזה השם לשון פרסי הוא" עכ"ל . ופה טעה החכם ר' משה לנדוי בתרגומו בשתים . עי' רשימת מלים בסוף הקונטרס ערך זהרא .

„ז י י ד ן בשבת בפ' המצניע (דף צ"ד) סוסיא דבי זיידן, ורב האי גאון ז"ל היה שונה סוסא דבאזיירן וכך פירש : הנץ וכיוצא בו שהמלכים צדין בהן עופות קורין אותו בא"ז והאדם העוסק בהן קורין אותו בלשון פרס באז"ייר ובזמן שהן יותר מא' קורין אותן באז"יירן, ויש להן סוסים מיוחדים לשאת העופות הדורסין הנקראין באז" עכ"ל .

„ט צ ה ר לשון (פרסי) הוא דמשמע ג' שנים" עכ"ל . הוספתי מלת פרסי בדברי רבנו שכצ"ל בלי ספק עפ"י דברי רש"י (גיטין פ"ז א'), אולם שם כתב ב' שנים ואין לשבש שם, שבבאור כתב רש"י ג' פעמים שתי שנים ולפי דברי החכם יש"ר בבכורי העתים תקפ"ז (צד ע"ט) פירושו בלשון פרסי ד' שנים . וכדברי האחרון מצאתי ברשימת מלין של צ ע נ ד א פ ע ס ט אָ ח"ג בהעתקת החכם ק ל י ק ע ר, ויותר מצאתי בתשובת הגאונים הנקרא שערי צדק ד' שאלוניקי (ת"ה שער ז' סי' ל') פי' טצהר מן היום עד ד' שנים . ונראה ברור שעב"פ בערוך צ"ל כן, בעבור שכל לשונו ופירושו שם על גמרא דגטין פ"ו א' נראה לקוח מתשובה ההיא יעו"ש ושם .

„מ ר ז מ א פי' לשון פרסי הוא, שכל דבר שהוא ארוך ואדום נקרא מורזמא, ואם שוקיו נגסין נקראין קיזוי" .

„פ ר פ י ר א לי' פר דהבא מלשון פרסי הוא בכנפי יונה .

„ק ב נ א ה עמוד בלשון פרסי".

„ר ו נ ג ר פי' לשון פרסי רו"ן יום, ג"ר שכיר, כלומר שמא שכיר יום הוא".

בתרגום. ולענין הוראת לישנא דרבנן עיין ערך סנפא (פעכער): „בלישנא דרבנן מרוחתא ובלשון ערבי מרוח", ובעבור שלא נמצא ערך רווה על כוונה זו בכל ספר הערוך, בלי ספק כוונתו כאן לדברי איזה גאונים שבנו להם מלה זו משורש „רוח" בלשון ערבי שפירושו לפעמים רוח נעים ומקרר (יעוין במדרש מלים להחכם יאהן) ומזה — הכלי שמסבב רוח כזה בלשון ערבי „מרוח" ובמשקל ארמי „מרוחתא". וערך מל ד': „ונקרא בלשון משנה מלל, ובלישנא דרבנן ברכשתא" עכ"ל. וערך אמפליא כתב: „מנעלי צמר נקראו בלישנא דרבנן עדילורין ובלשון לעז פידולי" (זאָק), עכ"ל.

[6]) מלשון ערבי נדבר עוד בהערה 14, ופה נדבר על ידיעת רבנו בלשון פרסי, ונביא איזה ערכים שכתב עליהם בשם איזה גאון או מעצמו, שהם מלשון פרסי, ונציגם על סדר א"ב עם קצת הגהות.

„אארא כל דבר שסדור זה אצל זה או ע"ג זה בלשון פרסי קורין אארא" עכ"ל. ונ"ל שמעין זה בלשון צרפת דבר הנעשה על סדר הנהוג, וביחוד נגון שלם ונערך קורין air. והאשכנזים יקראו סדר נהוג Art ונגון שלם ומסודר Arie.

„אברזארי חומת העיר בלשון פרסי הוא קש"קי, בלשון ישמעאל הוא אל גוא"סק ולאחד יקרא גוסק, ולשון תורה יקרא מגדל, מגדל עוז תרגום קושקא עשונא" עכ"ל. פה יראה הקורא קרוב לשון פרסי ללשון ארמי. עיין מזה הערה 17 במלה הסת.

„אברגני פירש רב האי גאון בלשון פרסי שלוחים" עכ"ל. ואני מצאתי ביוסיפון (קדמוניות סי"א פ"ו) ששלוחי המלך נקראו בלשון פרסי אונגארז. וכבר העיר געזעניוס בשורש אגרת, שדגשות הגימ"ל תורה על חסרון נו"ן כמו אנגרת. ובעבור שנמצאה מלה זו רק בספרים אחרונים של תנ"ך שער שהיא מלשון פרסי ונקראת כן ע"ש הרוכבים השלוחים שנושאים אותה, אולם לא ידע למצוא דמיון לזה בלשון פרסי ע"ש. והנה מצאנו כאן ע"י היוסיפון מקור נאמן להשערתו. ויותר נראה עוד, שאנגריא הנמצא בבבלי אינו מלשון רומי כדברי ר' בנימין, רק מלשון פרסי ור"ל לשליחות של מלך, עיין במקומות המובאים בערוך ותראה אמתת דברינו. ולפי"ז נראה לגרום בעירובין (דף ס"ב א') במקום אברגני־אבנגרו בהפוך האותיות וכמו במ"ק (י"ב א'), עיין לקמן ערך אבנגרי, ותהיה אות הב' רפה ונבלעת כמו ו"או כדי להשוות פי' רב האי עם דברי היוסיפון; ומהבלעת בי"ת כזו עיין תולדות ר' אלעזר הקליר הערה 10.

„אברזין הוא מכסה טפיטן של סוס ובלשון פרסי נקרא אברזין" עכ"ל.

„אונבדי פי' לשון פרסי עושי מלאכת הנשיא".

„אוריא פי' בלשון פרסי שם המערב אוריא" עכ"ל. בספרי אנשי שם בתבתי, שלכן קרא שמואל לחייא בר רב „בר אוריא" (ע"ז ל"א א') משום שאביו

אבא שאול אומר משמו, משם נפשו. (שם ל"א ב').

אדא מרי, כמו אבא מרי (ע"ו ב', ושם כתב בסתם: בערוך, וכתב עליו בסדר הדורות: לא מצאתי שם עכ"ל, ר"ל בערוך של רב נתן. אולם בלי ספק כוונת בעל היוחסין לערוך של רב צמח, ובפרט שכן מדרכו לפרש שמות עצמיים, כמו אבא בר חם וגוריון וחוני המעגל והוכה אשת רב הונא. עיין לקמן).

באדן שם חכם (פ"ה ב'. וגם שם כתב סתם: בערוך אמר, בלי קרוא שם הגאון, אך כיוון ג"כ בלי ספק אליו, שלא נמצא זה בערוך של רב נתן, וגם זה מדרכו. עיין ערך אדא).

בכור שטן, פירוש בכור האם (י"ד א'. והעיר עליו בעל היוחסין שם, שאולי פירוש זה כי התלמוד קורא לבכור האם בכור שוטה עכ"ל. ובתנא דבי אליה ח"ב גרס בגמרא עצמה (יבמות ט"ז א') בכור שוטה. ונראה שכן היה גורס גם רב צמח).

גוריון מאספורק, שם חכם הוא ושם עירו אספורק (פ"ו ב').

דבר אבדריה רב חסדא לרבנא עוקבא ודרש. פירוש נתן רשות לרבנא עוקבא ודרש ברבים (ק"א א').

המספר קומי, פי' זה הספר בלשון מלכות שיש בה גדופין ולא התירו לר"ג לספר באותו לשון אלא מפני כבוד המלכות (ג' ב'. ובפירוש כתוב שם ביוחסין, שהוא בערוך של רב צמח אות ה"א. ומזה נראה חסרון הסדור, שמעמיד מלת המספר, בעבור ה"א הוראה שבתחלתה, בין אותיות ה"א של סדר א"ב; וגם פירושו רחוק ודחוק, ויפה כתב עליו בעל היוחסין וז"ל: „ולא נהירא וכו' ואח"ז ראיתי באות סמ"ך (בלי ספק בערך ספר ושם מקומו) שחזר לפרש בפירוש רש"י" עכ"ל).

חוכה בכ"ף הכי גויים בב"ק (פ' א') והוא שם אשת רב הונא ולא הובה בבי"ת (פ"ח. ב').

טוביינא דחכימי פירוש מופלא בחכמה (נ"ב א', ומצאתי ברשימת מלות פרסיות צענדאפעסטא ח"ג בהעתקת החכם קלייקער הוראת מלת טובאן בלשון פעלווי (היא פרסית ישנה) אדיר ונשגב (מעכטיג) ובודאי הוא משותף למופלא ומצוין, וזה כוונת רב צמח. ורש"י פי' שם, מאושר שבחכמים, מלשון תרגום על כל מלת אשרי—טוביהון. ואולי קרוב גם בזה לשון פעלווי לארמית. עיין הערה 6 ערך אברוארי וסוף הערה 17 בהוראת מ"ת הסת).

כוזביות, מעות כוזביות, פירוש שם מדינה, שנאמר: „והיה בכזיב בלדתה אותו" (ל"ה ב').

והמעיין בספר הערוך אולי ימצא עוד איזה מלות יותר. ואם יתאמתו דברי בעל היוחסין, שהלך רבנו לבבל (עיין הערה 58), אפשר שלמד שם לשון פרסי.

[7]) עיין ערך לה על מתלהלה, ולהב להבת שלהבת, ולהג ולהם ולהן ולהק. ומלות ארמיות עיין ערך עזוד ועזל וג' הערכים האחרונים על מלת עף ופקס ה' ועוד הרבה מקומות ובכלם מביא רק המקרא או המאמר בלי שום פירוש.

[8]) ערך רוח: „כי רוח מלפני יעטוף פי' רצון וכבר פירשתי בערך גוף" עכ"ל.

[9]) רוב ערכי הספר הם עד"ז. יעוין לדוגמא ערכי גזל, גן וחרש וכדומה הרבה מאד, שמביאם רק מפני הדרשות הנאמרות בהם, לא מפני באור המלה בעצמו, ולכן לא נכונה הערת החכם רמ"ל בשם דודו הרב ז"ל בערך גויה, ע"ש שהתפלא על המוסף, מדוע לא העיר שהיא מלה עברית ונמצאה במקרא? אולם אם רצה ר' בנימין להוסיף כזאת היה מחויב לעשות הערות כא"ה כמעט בכל ערך וערך; ובאמת לא עשה זאת רק במקום שנראה מדברי רבנו שמביא המלה רק בשביל עצמה ומחפשה בהרבה מקומות בתלמוד, והוא ר"ב מצאה במקרא, אז העיר עליו, ועד"מ בערך חרך מאסף רבנו הרבה מאמרים שנמצא בהם מלת חרך, נראה שחשבה רק לתלמודית, וע"ז כתב שם: „א"ב לי מקרא הוא: לא יחרך רמיה צדו", עכ"ל, משא"כ אם לא בשביל גוף המלה מביא רבנו את הערך, רק בשביל פירושי המאמרים בש"ס, אז אינו מעיר עליו כלל, וכן במלת גויה מביאה רק בשביל דיני טומאה ופירושיהן, וזה פשוט.

[10]) עיין ערך בתנמל ממדרש ילמדנו וערך צלמות גם כן בשם ילמדנו שוב רשעים לגהינם במו"ש ע"י מלאך ששמו דומה, וכ"ז הוא בלי שום פירוש וכן בכמה מקומות.

[11]) רבנו צמח בר מר פלטוי גאון בפומבדיתא בשנת ד"א תר"לב (כפי אגרת רב שרירא) ומלך י"ט שנים. והנפלא, שכבר אז, כמו ש' שנים אחר חתימת התלמוד, ראה רב צמח את הצורך לחבר עליו ערוך על סדר א"ב. ויען כי איננו נזכר ערוך זה בשום ספר מקדמונים, רק בספר יוחסין, אמרתי להעתיק משם כל המובא בו מספר ישן נושן ההוא, ואולי ימצא מעיין באיזה אוצר ספרים את החבור הקדמון וידמה כל המקומות שם לאותם המובאים פה; ואציגם על סדר א"ב עם קצת הערות.

אבא בר חם — שם חכם (יוחסין דפוס קראקא דף ע"א ד', ושם כתב בפירוש: רב צמח בר פלטוי בערוך שלו, ובשאר המקומות קוראהו סתם: רב צמח גאון).

והגזלן ישראל היינו רשאין להעיד על ישראל לגויים אצל שופט שאינו חומס״ עכ״ל .

ובש״ק כתב על רב צמח זה וז״ל : „אולי הוא הנזכר בפ״ב דב״מ״ ע״כ . וע״ז כתב בס׳ הדורות וז״ל : „ר״ל התוס׳ שם כתבו יורד עמו לחיין שורף שליש תבואתו בשם רב צמח גאון , אבל מי הגיד לו שהוא רב צמח בר פלטוי ?״ עכ״ל . ובאמת דברי התוס׳ אלו בפ״ה דב״מ (ע״ה א׳) ובש״ק כתב בפ״ב דב״מ ? גם שם בפירוש יורד עמו לחיין כתוב בתוס׳ ופסקי תוס׳ בשם רב צדוק גאון, לא רב צמח ? אבל הש״ק ביוון לתוס׳ ב״מ כ״ט א׳ סוף ד״ה והוי , והוא בפ״ב וע״ש שמביאים רב צמח בתשובה . וראוי לדעת, שרב צמח מחבר הערוך איננו המשיב לאנשי ק י ר ו ו א ן על דבר אלדד הדני , שמחבר הערוך שמו רב צמח בר פלטוי , כמ״ש בשם היוחסין , והוא היה ראש ישיבה בפומבדיתא (אגרת רש״ג) , אבל בשאלת בני ק י ר ו ו א ן כתוב מפורש למר צמח שבמתא מחסיא , והוא רב צמח בר חיים, אחיו של רב נחשון, שהיה שם לגאון משנת ד׳ אלפים תרמ״ד עד תרנ״א כפי אגרת רש״ג . ועל כרחך שיש ט״ס בתשובה המחוכמת הזאת של מר צמח בן חיים , במה שכתב „דעו שיש לנו בקבלה מרבנו יצחק גאון, שבשנת כמו ד״א תר״ס ראו אלדד הנזכר ותמהו עליו״ ; והנה לא נמצא באגרת רש״ג בשנים ההן ולא קרוב להן שום גאון ששמו רב יצחק , רק בכמו שנת ד״א תקצ״ג בפומבדיתא . גם הלשון „דעו שיש לנו בקבלה״ מורה, שכבר חלף איזה זמן מאלדד הדני עד עת תשובתו , וכפי מה שהבאנו היה רב צמח בעצמו לגאון בשנת תרמ״ד והוא רק ד׳ שנים אחר אלדד הדני ולמה לו לקבלה מרב יצחק ? ויש עוד רב צמח בר מר כפנא בשנת ד׳ אלפים תרצ״ה , אולם גם הוא בפומבדיתא . אכן ראה זה מצאתי, שבמקום רב צדוק בר מר רב אשי הנזכר באגרת רש״ג בשנת ד״א תקס״ ; עד תקס״ח כתוב בקבלה לראב״ד : רב יצחק בר ישי בשנת תרל״ה עד תרמ״ז , ע״ש ושם סדר הגאונים ותראה שהוא הוא, רק שכפי הנראה היו לאיזה גאונים שני שמות ; עיין לקמן סוף הערה 25 . ולענין מספר השנים אגרת הרש״ג היא הנכונה, והראב״ד נשתבש בה ע״י טעות אחת, עיין לקמן הערה 24 . ומעתה נראה פשוט , שצ״ל בתשובת רב צמח לקירוואן במקום תר״ם—תק״ם, ור׳ צמח בר חיים היה יכול לקבל מרב יצחק שנפטר כמו ע״ו שנה לפני היות רב צמח לגאון , ובקל היה יכול לדבר עם רב יצחק הזקן בימי נערותו (של רב צמח) , ורב יצחק שהיה לגאון בשנת תקס״ו ספר לו מה שזוכר משנת תק״ם ; והרווחנו מכל זה ברור זמן אלדד הדני . ובזה תדע להישיר דברי בתולדות רב סעדיה הערה 6 .

(י) היה נמצא ביד הקדמונים אלפא ביתא דר׳ מכיר . וראוי ג״כ ללקט כל המובא מספר זה בספרים אחרים כמו שלקטנו כל המובא מערוך ז״ל רב

כרבלתא דרב אדא בר אהבה, שלא רצה ללבוש, משום שעטנו עשה (ע"ו א').

מגלונאה, קבא מגלונאה, פי' עיר ששמה מג"ל, והיא ששרוי בה חוני המעגל זכרו לטוב (נ"ו ב' והוא פי' קרוב וישר).

מעון הזה, פי' בעבור שראה ר' זכריה בן הקצב את החרבן נשבע כן, מלשון מעון אתה וכו' (נ"ו א'. וכתב עליו בעל היוחסין שם: „ואין זה אמת" עכ"ל, ואני מוסיף, שאינו מובן. אולי כוונתו ע"ש שנאמר „מעון אתה היית לנו" לשון עבר, קודם החורבן, והוא רחוק).

ספר המספר קומי (עיין אות ה"א).

פרישתבינא דפומבדיתא, פירוש איש גבור גבוה מכל העם (ל"א ב'. בלי ספק שהיא פרסית קדמונית, ור' צמח ידעה. עיין ערך טוביינא).

צלותיה דאברהם, פירוש תפלת מוסף שהיא גם כן מתפלת שחרית שתקן (ח' ב').

רהבא דדייק בשמות, שנסתפק לו אם שמע מר' יהודה בר אלעאי או מרב יהודה (ד'. א').

שגיש, עולא משגש ארחתיה דאמיה, פי' רב אהדבוי נקרא כן, שגרם שתגלה אמו שדיה כי הניקה לרב ששת (ק' ב').

ואין בזכרוני עוד ספר אחר שמובא בו ערוך של רב צמח. רק ראה זה מצאתי בתשובת הגאונים דפוס שאלוניקו, הנקרא שערי צדק, תשובה מרב צמח גאון (ח"ה שער ז' סי' ד') וז"ל: „וב"ד דמגסתא ב"ד של קערה כי כן קערת כסף — מגסתא דכסף, כלומר: שדנים מסברא, ואין מדקדקים ולוקחים שוחד, ומי שהביא קערה דנין לו" עכ"ל. וקרוב שזה רב צמח מחבר הערוך שמאריך כן בבאור מלה ומביא ראיה מתרגום; וכן שער ב' ח"ד פי' כ"ו פי' מלת תוך: עיר ששמה תוך, וזה מדרכו בערוך שלו. ושם סי' כ"ח פירש מלת טרשא. ושער ד' חלק ד' סי' ב' פירש מלת בקתי' ממנו. ורבנו נתן לא ראה זה הערוך בודאי, שכן איננו מביאו בשום מקום ואפילו במקום הראוי. והנה בערך הב מביא חובה אשת רב הונא, ולא כתב גירסת רב צמח בב"ף, וכן פרשתבינא לא נמצא כלל בערכיו רק גרים במקומו פשתיכנא, וכן מגלונאה וכדומה. ובערך רב מביא פירוש ר"ח על רחבא דדייק בשמות ולא דברי רב צמח. וערך מגסתא ג"ב פירוש אחר, נראה שלא ראה גם תשובת הגאון. ולי בעז"ה פירוש נפלא על מלה זו וקרוב לאמת, ויבוא אי"ה בספרי ערך מלים. ושם בתשובה ההיא של פי' מלת מגסתא נראה גם כן אהבת אדם של רב צמח, שכתב „כך ראינו שיש להן רשות, ומצוה לעשות כך, אפילו היו הגגול גוי

שהזכיר תחת הקערות מזורקים" עכ"ל, וחלילה לראב"ע להוציא דבר מגונה כזה מפיו עם כל עוצם כחו לדבר לפעמים בחכמה והשכל נגד המורגל — וכבר הוכיח בהקדמת אוהל יוסף לספר שמות, שפירושי ספר זה ותרי עשר נכתבו מתלמידים. והראיה היותר מבוררת כאן היא מ"ש בפ' בא על ובשל מבשל במים וז"ל: „והנני הכותב מוסיף על דברי זה החכם כאשר שמעתי מפיו" ע"כ. ויש לי ראיות מבוררות שהתלמיד ה־וא שמע וטעה. בשמות (כ"ט ל"ט): „את הכבש ה"א הכבש בעבור ה"א אחרת כאלו הוא את הכבש האחד, ור' משה הכהן אמר כי את הכבש כבש אחד" עכ"ל, נראה בעליל שהיה כתוב לפניו את הכבש אחד, וכפי דקדוק הלשון צ"ל כבש אחד או הכבש האחד, ולכן אמר שה"א הכבש ישרת גם לאחד, כאלו היא הכבש האחד, ור' משה הכהן יחלק הדברים וכו' והנה לפנינו שם במקרא הכבש האחד בשני ההי"ן ונפל כל הפירוש. אכן בפ' פנחס (במדבר כ"ח ב') כתוב באמת את הכבש אחד בלא ה"א השניה, ושם בראב"ע גם כן שני הפירושים ושם מקומם הראוי, והתלמיד טעה וכתבם כאן שלא במקומם. ויותר חדוש מזה מצאתי בשמות (י"ז ט"ו) מאמר על רש"י שהוא ממש בעין מאמר שלפנינו על אודות רבנו נתן ושמע וטעה כמו כאן, וז"ל: „אמר רבנו שלמה כי בלשון ישמעאל תרגום מה הוא מן הוא, והמגיד לו ככה לא דבר נכון וכו' רק מן הוא תרגומו מי הוא" עכ"ל. והנה בפירש"י שם לא נמצא מזה מאומה, רק פי' הכנות מזון, אלא ברשב"ם שם כתב „ולפי שהוא לשון מצרי" כו', ונראה ששמע תלמיד הראב"ע מפירושי הצרפתים וכיוון אל דברי הרשב"ם וחשב שהם מרש"י. וכבר ידע מפי' הרשב"ם וביוון אליו עוד במקום אחר, ע"ש במיוחס לראב"ע (ד' י') „והאומר ששכח לשון מצרים אינו נכון" וכו', והוא דעת רשב"ם, ע"ש שמתפאר בפירוש זה. אכן כאן לענין מן טעה גם בשמיעת דברי רשב"ם כי באמת מבואר שם בפירוש מן הוא תרגומו של מי הוא וזה ממש כמו שכתב תלמיד הראב"ע לדעת עצמו, לא כמו ששמע שתרגום מן הוא מה הוא. ולפי כל הנאמר לא נתפלא עוד על השיבושים אשר נפלו בפ' יתרו בשינויים של דברות ראשונות ואחרונות ונמנו על נכון בפי' הראב"ע לפ' ואתחנן, גם ביסוד מורא שלו סוף שער א', וגם דבריו בפ' יתרו על השינויים ההם מובאים לנכון במנחת יהודה על התורה, ושם מובאים עוד הרבה פירושים ממנו בשינויי לשונות ועניגים. נראה ברור שהיו מפירוש זה של ספר שמות מהדורות שונות מתלמידים שונים, ולכן אין לסמוך כלל וכלל ג"כ על המפרש אשר לפנינו בידיעת לשון ערבי של רבנו נתן, ובפרט כי לא נמצא המאמר כלל בערוך כמ"ש.

[14]) חוץ מאסיפת מלות ערביות אשר הם רבים מאד בערוך ומורים על ידיעתו היטב בלשון ההיא, ולא נצטרך לראיה גדולה מזו, שהביא רבנו (בערך נקמז) פירוש מרבנו נסים בשם רב האי ז"ל כלו בלשון ערבי בלי שום

צמח. עיין הערה הקודמת ושם בטעם לקוטים כאלה, אעפ״י שרוב מה שנביא פה כלול כבר בערוך של רב נתן מטעם הנזכר בפנים.

בטנים, פירוש „פיסטאליאס״ (רש״י בראשית מ״ג י״א, ע״ש: „ובפירושו של ר׳ מכיר מצאתי״).

סניא דובי, פירוש „בודיל שאצליר״. ולשון סניא דובי לפי שהוא מקום מאוס וכחוש אפילו לזאבים (רש״י חולין כ׳ ב׳, וכעין זה בערוך של רב נתן סוף ערך סן א׳).

כנדל של סיידין, פירוש מין ברזל הוא במה שגוסין הבית (תשובת רשב״ם בראב״ן דף קמ״ה ב׳, וע״ש שכתב „ובדקתי (בפירושו—כצ״ל) של ר׳ מכיר אהיו של רבנו גרשם מאור הגולה ומצא בדבריו (נראה שר״ל, שמצא ר׳ מכיר בדבריו של אחיו רבנו גרשם) מפרש כן, ומפרש (גר׳ הוא כן) סנדל״ וכו׳ עכ״ל. ומעין זה לפנינו בערך סנדל, ע״ש פירוש א׳).

צל, סום רץ ומציל. ר״ל שעושה הסום צל לעצמו מתחתיו והוא בחצי היום (רש״י פסחים נ׳ א׳ והוא בערוך ערך צל ג׳).

שווצרי ארבא שקורין פלקירא, והוא שעליו רחבים וגדל ביערים (רש״י סוכה י״ב ב׳ ולא נמצא זאת בערוך).

שמותי, ר׳ אליעזר שמותי הוא, פי׳ שהיה מתלמידי שמאי. וראיה מירושלמי פ״ה דתרומות (תוס׳ נדה ז׳ ב׳ והוא ג״כ בערוך של רב נתן ערך שמת, עיין שם בפירוש ב׳).

ולא מצאתי כעת יותר מספר זה של מכיר, אלא דכירנא שראיתי עוד מובא ממנו בספרים. ועכ״פ ממה שרשמתי פה יש לראות: א) שרוב המלות תרגם בלשון צרפת, כמו שהיתה נדברת בימיו; ב) שפי׳ גם מלות הנמצאות במקרא, כמו בטנים; ג) שהיה אחי רבנו גרשום מאור הגולה.

13) בפירוש המיוחס לראב״ע (שמות כ״ה כ״ט) כתוב וז״ל: „אמר רב נתן שהוא בעל הערוך, כי הקשות דמות הקנים כי כן יקראו בלשון ישמעאל. והמגיד לו לא ידע לשון ערבי כי נלעג היה כי הקנים נקראו ק צ ב בצד״י גם בבי״ת״ עכ״ל. והנה כל המאמר לא נמצא כלל בערוך שלפנינו. ואדרבא, נראה ההפך, שבערך קסוה כתב: „פירוש כלי שרת, כדכתיב ואת קשות הנסך״, ובערך קסיא: „פירוש קערות של שלחנות ויש מדמין לו קשותיו ומנקיותיו, ואע״ג דגרסינן במנחות פ״ג קשותיו אלו סניפין והוא צלוחית של יין הוא כמו קשות הנסך וכתיב וקסת הסופר והוא כלי של דיו״. ובערך קשוות כתב: „פי׳ כלים כעין קשות שפירשנו בערך קס״ (צ״ל קסיא). ויותר לא נמצא עוד מתיבות האלו בשום מקום. אכן נודע שפירוש ס׳ שמות לא נכתב מראב״ע עצמו, רק מתלמידו שכתב מה ששמע מרבו, ועד״ז היה מוכן לטעות. וע״ש בסמוך שכתב: „ויש שבוש בר״ה

ההיא הוראת אֲלְוַתִּין היא גידי הלב אשר תלוי בהם החיות, יעוין אלקראן בהעתקת וואהל סוף קאפיטעל ס"ט. וכפי הנראה נקל היה לאנשי רומי בימי רבנו ללמוד לשון ערבי, מפני שסמוך לגבולם באו כפעם בפעם צבאי הערביים וכבשו מדינות וערים (עיין תולדות ר"א הקליר הערה 11).

15) הראיה הגדולה של החכם רמ"ל, שרבנו ידע לשון יוני רק מפי המגידים, הוא ממ"ש בערך אונוס, ששמע מפי ר' משה הנפוסי ז"ל, שקורין בלשון יוני לחמור אונוס, עכ"ל. והנה עד מהרה נראה שאין זה ראיה כלל, רק מתחלה נברר דברינו, שלמד לשון יוני ע"י תרגומי התורה. בערך אסתניד כתב „אסתנס בלשון יון חולה, ויש בין היונים לועזים: והנה אביך חולה אסתנס ויש לועזים ארסטוס" עכ"ל. ור"ל היהודים שבין היונים מתרגמים להם המקרא כך בלשון יוני, ויוכנו דבריו בזה בערך אקיום: „אני אל שדי תרגום עקילס (בלשון יוני): אקיום ואקנוס וכן לועזין בלשון יון" עכ"ל, ר"ל שכן מתרגמים עוד היום היהודים שבין היונים בעקילס בימים קדמונים. וכן בערך מלג כתב „לג בלשון יון דבור, אלה הדברים—בלשון יון טֻוְטַה ליגה" עכ"ל, ר"ל שכן מתורגם אלה הדברים. ובערך קרטל כתב „פי' טנא בלשון בלשון יון קרטל" עכ"ל, נקט מלה עברית הנמצאה רק במקום אחד בתורה להבין ע"י תרגומה לשון יון. וקצת ראיה שלמד גם מתרגום נ"ך בלשון יוני מערך אפקטפיזון שכתב „פי' בלשון מקרא היא הקיא" ע"כ, ור"ל שהוא תרגום יוני של שם קיא הנמצא רק בנ"ך. ומ"ש שם ששמע שהוא ג' מלות: אפיק טפי זון, הוא רק להראות שמקור מלה יונית זאת בארמית ואינו רחוק כ"כ.— אולם שידע רבנו הרבה מלות יונית נראה ממ"ש במקומות רבים מאד שכן נקרא בלשון יון, והמוסף הודה עליהם שכן הוא האמת. יעוין ערך אפוטרופוס אפט, אפופסין, אפתק, אצטבל, ארסטוון (ע"ש שכתב לסעודות יום קורין בלשון יון ארסטוון, ולסעודה של ערב דופנין, והראה בוקסטארף וממנו במ"ל שכן הוא האמת), בליוט, גלוסקוס, גמט, גגס, דנסטס, הן ג', על מלה זומין, זן, טרפוז, מגרס, מטרפולין, מטר, מנמכים, מצטרו, מקרול, פרוס, סיטון, סנתא, פלכון, פלנק, פנך, פרוזדר, קוס, קוומוקרטור, קטבל (ע"ש שכתב „עור שמכסין בו בני אדם מלמעלה בלשון יון שמו אנבולי ושהוא מוצע למטה קורין קטבולי", והראה בוקסטארף וממנו במ"ל, שכן הוא האמת), קלד, קלוס, קלר ב', קומקום, קסס, קציע, וקרדייקוס. ובערך עקרב כתב „בלשון יון אלופוס אילי או טריביאו" עכ"ל, נראה שכתב כן לפני יודעי לשון יון, ורמ"ל לא באר אלה המלות.

נשובה לראות רמ"ל מערך אונוס. והנה כל דברי רבנו שם צריכים באור. וז"ל: „אונוס דמדין תרגום ירושלמי כהן מדין, פירוש חמור של מדין,

העתקה, על כרחך שידע הלשון היטב וסמך ג"כ על הקורא שיספיק לו הפירוש בלשון ההיא. וממקום אחר עוד יש להשיב, שלמד רבנו בספרי חכמי הערביים. וז"ל (בערך נקה) „פירוש לגמל ג' שמות בלשון ערבי: כשנולד קורין אל קעוט וכשגדל קורין לזכר בכר ולנקבה בכרה; כשראוי למשא קורין לזכר גמל ולנקבה נאקה" עכ"ל, והוא ממש כעין מה שהביא החכם יאהן בשם הספר הערבי דאמיר (כדוגמאות לשון ערבי צד 48) וז"ל: „אל בכר הוא בגמלים כמו עֶלֶם באדם ואל בכרה כמו עלמה, ואל קלוץ שם הקבוץ כמו אָדם, ואל גמל כמו איש ואל טנקה כמו אשה" עכ"ל, והנה חסר שֵׁם רק שֵׁם גמל הנולד; — ובפירושנו לישעיה (סי' ו') הראינו עפ"י דברי רבנו הבאור הנכון במקרא „שפעת גמלים תכסך בכרי מדין ועיפה כלם משבא יבאו" וגו' שבכרי מקביל לגמלים, רק בלתי מלומדים עוד, ומדין הוא ארץ ישמעאל (עיין רשב"ם ריש פ' וישב) ושם מקום גמלים צעירים הנקראים בכרי כנ"ל. וזה ממש כמו שמביאים היום סוסים פראים מארץ וואלאכיא למדינות אחרות אשר בהן ילומדו לרביבה ולמשאוי, וכלל גדול הוא במקרא: כל דבר, אשר גדולו ומקומו הראשון בארץ אחרת זולת א"י, נשאר גם בעברית בשמו הראשון אשר בארצו, כמו שמצאו דורשי הלשונות שם תֻּכִּי על פפויא בשפת הודו עוד היום, ובהמות באיוב (מ') מלה מצרית ושם מקומו (נילפפערד), ואני מצאתי ברשימות מלות כושיות בסוף נסיעת החכם זאלט לארץ אל הבש (צד 450 בהעתקה אשכנזית) אבבע (עלעפהאנט) והברת נֶע נוספת שם במלות הרבה, ומזה בלי ספק שם המורכב שֶׁנְ הַב (עלעפהאנטען צאהן) כי בארץ כוש ומצרים מקום השנהב, ובמלת והבנים (יחזקאל כ"ז) נשאר גם הברת נֶע, וכן שביסים ושהרונים מארץ מדין בפירושנו לישעיה, ולכל אלה ידמה בכרי מדין; ומעין זה בראָזענמיללער וגעזעניוס שם. ואשר השיג שם האחרון על הראשון שנמצא בשירי ערביים גם רכיבה בבכרה? הנה מביא ראיה לסתור, שמבואר שם במקומו שמכה את רוכבה תמיד, וזה מפני שאיננה מלומדת. אולם שניהם נדחקו שם בבאור המקרא לחנם, שקשה בעיניהם להבין סוף הכתוב „זהב ולבונה ישאו" ובכר בלתי מורגל עוד למשאוי, אכן בעל כרחך אינו מוסב על בכרי, ויגיד עליו רעו הסמוך „ותהלת ה' יבשרו", שמוסב בהכרח על „חיל גוים" שבמקרא הקודם, וכן „זהב ולבונה ישאו", ר"ל הגוים ע"י הגמלים ולא ע"י הבכרים. והמקרא בירמיה (ב' כ"ג) „בכרה קלה משרכת דרכיה" מסייע מאד לרבנו, שר"ל אשר מדרכה לרוץ עוד בלי למוד. ויש עוד ראיה שקרא רבנו נתן בספרי רפואות של הערביים או עכ"פ בהעתקתם, שבערך וותן כתב: „פי' וותן הוא גיד בספר רפואות" עכ"ל. והכונה בלי ספק לאיזה ספר רפואה בלשון ערבי. שרק בלשון

עכ"ל. אם שאני נבוך עוד בכוונת דבריו היטב, עכ"פ נראה ההבדל בין לשון שמדברים ולשון ספרים של יונים קדמונים. ואולי כוון ג"כ להפרש בין יונית חדשה (נייא גריכיש) ליונית ישנה. ונראה שלזה כוון ג"כ רבנו במה שקורא ללשון הקדמונים גראמאטיקו, וגם בימיו היה כבר ההבדל בלי ספק בין יונית חדשה לישנה. ואולי לא ראה כלל תרגום השבעים רק תרגום יון ההמוני של היהודים בימיו.

16) בערך דלטור כתב „פי' רכיל בלשון רומי ולשון לעז" עכ"ל, וכן הוא באמת. ובערך ירמיה כתב „פי' שבה בלשון רומי קורין אירומין", וכתב המוסף שם, שהוא כן, אך במעריך כתב, שהוא רק בלשון יוני שדה שמם, ונ"ל שמקורו עברית מן חרם, כמו „לכל הארצות להחרימם" (מ"ב י"ט א'), וחי"ת נהפך להם לאל"ף כמנהג בתיבות הרבה; אכן בערך ברזל שכתב רבנו ג"כ „לשון רומי קורין לגורדילן בורדילו" הודה גם ר"ב שהוא לשון המוני של יון.

17) בעבור שגם ר' בנימין גם רמ"ל אחריו לא ידעו כוונת מלת בְּטִיַּת, והאחרון בא עי"ז לטעות גדולה, אמרתי לפרשה פה ולהראות טעותם. בערך סב ג' כתב רבנו: „והוא קרטס בטיית וקרטא בלעז" עכ"ל, ר"ל שמבטאין בלשון המוני קרטס, אך בלעז בלשון נקיה הוא קרטא, וכן פירוש דבריו בערך קטבל „בטיית שמו נטע ובלעז נטה", וערך מטולת „ושמה בטיית רומאן" וערך פול „ירושלמי פרקדן גולבונא ובטיית ציצירקלי גולבאן", עכ"ל, ר"ל שכן מבטאין אותו עוד היום, ועיין הערת רמ"ל שם. וכן נקרא בערוך לשון ערבית המונית, אשר אולי העתיק הפירוש מר"ח או מאיזה גאון שהיה מוכרח לדבר בלשון עמו המורגל, כמו בערך כסת „אלו הסבלים ששמן בטיית המאלין" (והיא מלה ערבית שהוראתה „טרעגער", וערך קתל „בטיית כותל", ושם כתב בבאור שהוא פירוש של גאון. וערך תבר ב' „ושמם בטיית חוזה ובלעז אסולי" עכ"ל. וכן על מלה תלמודית שהיא רק נדברת כך, כמו בערך תמוטה כתב ופי' „חמיטה מלה בטיית" עכ"ל, ר"ל שכך מבטאין חכמים. וסוף ערך תמרא: „וכל כלי שנסמך עליו נקרא בטיית חומר", וערך סרח „בוטמא בארמית ופי' בטיית" עכ"ל, ר"ל שכך מבטאין סרח בחי"ת, וע"ש שסיים חי"ת במקום כ"ף כמו סירכא. וערך בורך: „שכשתלך המחרישה בארץ, ששמה בטיית בורך" עכ"ל, והמוסף ואחריו רמ"ל דלגו שלש המלות האחרונות מפני שלא עמדו על כוונתן, וכן עשו בערך הסת שכתב רבנו: „פירש גאון לשון כבדות שהסת בטיית כַּבְּדוּת" עכ"ל, דלגו ג"כ מלת בטיית. אולם רמ"ל בא מזה לטעות גדולה: העתיק משם בהערה דברי הרמב"ם בתשובתו סי' קמ"ה שמביא דברי רבנו, ומפני שלא ראה רמ"ל בערוך הראשון בלי מוסף, חשב לתקן ע"י גרסת הרמב"ם שנמצאה בו ג"כ מלת בטיית; אכן מבלי דעת כוונתה שבש גם

דבר התרגום בגנותו, שכן בלשון יון קורין לחמור אונוס ובלשון לעז פוליטון והשאר קורין לו גורדון, וכן שמעתי אני מפי ר' משה הנפוסי ז"ל כי כן קורין לחמור אונוס" עכ"ל. והלשון מתמיה, מתחלה כתב „שכן בלשון יון קורין" וכו', נראה שידע זאת בודאי, ואח"כ כתב „וכן שמעתי אני מפי ר' משה" וכו', וא"כ שהיה צריך לשמוע מאחר, היה לו לכתוב בקצור: אונוס שמעתי מפי ר' משה הנפוסי וכו'. אמנם נראה כוונתו, שמתחלה כתב עפ"י דרכו ממה שידע מתרגומים שקורין לחמור אונוס, ומ"ש והשאר קורין לו גורדון צ"ל גודרון, ור"ל שאר היונים קורין לחמור גודרון, ועיין ערך גודרון וגיידור תראה שכן הוא. והנה נ ע פ ו ס היא בארץ העטרוריא מושב פ ע ל א ס ג ע ר מאז, שהם ממשפחות יונים ולשון יונית ארכה שם להיות נדברת זמן רב מאד, עיין ר ע א ל-ל ע ק ס י ק אָ ן לההכם פ ו נ ק ע כל אלה המלות. ולזה הביא מה ששמע מר' משה מעיר נ ע פ ו ס כי כן קורין לחמור אונוס, ר"ל עוד בימיו קורין היונים שם כך בדברם איש לרעהו. מעתה ראית רמ"ל נשארה מעל. בכ"ז נראה בכמה מקומות שהיה רבנו כתועה בלשון זה וממשש הנה והנה מבלי מצוא הנקודה הנכונה. כמו בערוך אתליטין פי' שרים, אך הבאור הנכון במוסף שם. ובערך ביין כתב „מסתברא הוא ענין בדון" ע"ב, כאיש המשער רק מענינו, ובאמת הוא לולב. ובערך בולמוס האציל המלה מתיבת ב ו, שהוא שור בלשון יון, ו ל מ ו ס, שהוא גרון, ופירושו זה בא לו מלשון ערבי, אשר שם נקרא חולי כזה „גרע אל בקר", ר"ל רעב של שור, והרומיים יקראוהו „פאַמעס קאנעא", ר"ל רעב של כלב, יעוין ה ע ר ב ע ל אָ ט. אך האמת הוא עם ר"ב שם, שהוא בלשון יוני חפץ של אדם ותאוה נפלאה לדבר מה עד שנעשה חולה מסוכן. וכן ערך בנפיקין, וערך דקא „פי' בלשון יון קורין לקורה קפא ולעשרה דיקא" עכ"ל, וכן נראה קצת לשון הגמרא (בברכות נ"ו ב'). אמנם באמת הוא להפך, קפא הוא עשרים ודוקיא הוא קורה כדברי ר"ב שם וכן מבואר בפתרון חלומות דאיכה רבה וב"ר פס"ת. וכ"ז מאשר לא מצא בתרגום יוני מלה מסכמת במקרא למלה שרצה לדעת כוונתה, וכן מלת פרקופי שלא מצאה שם הוצרך להבינה עפ"י אחיו ששאל לדיין מלומד בלשון ג ר א מ מ א ט י ק ו, ר"ל בלשון ספרי יון של הקדמונים, עיין בפנים. וראוי להביא כאן דברי בעל מאור עינים (פנ"ז) וז"ל: „כי היוני יש לו לשון מיוחד להעלות על ספר, ולשון ידבר בו איש אל רעהו, אשר עליו אמרו ז"ל במגלה לעז יוני לכל כשר, ומצאתי חכמינו משתמשים פעם בזה ופעם בזה, כגון אסימון ד"פ הזהב שהוא הכסף, מורום שוטה וכו' הוא לעז, וממנו אצלי ספרי המירוס וכו' גם דייתיקי ר"ל ברית וכו', אבל הידור שזכרנו בפרק עקידם ההוראה מים, וארסטון שרותא הוא מן הנכתב בספר",

מפני שקרוב למלת ש נ ע ע, ושאר המלות שם נאבדה כוונתם באורך הזמן; ועיין ריש אגרת תימן להרמב"ם שכתב: „אמנם מה שזכרת מן העומד בארץ תימן שגזר שמד על ישראל והכריח כל המקומות שיש לו ממשלה עליהם לצאת מן הדת, כמו שעשה הבנעני בארצות המערב" עכ"ל, כוונתו בלי ספק למה שעשו לנו האשכנזים בגזרת תתנ"ו וארצות המערב יקרא לכל ארצות אייראפא; ובערך סלתא כתב רבנו „סלתא חתיכות עצים, ובא"ץ משך קורין להו סילתין" עכ"ל, ולא ידעתי אל איזה ארץ ולשון יכוון? וערך קמטרא „פי' בלשון ערבי, רומי ואדומי" ע"כ; איזה לשון הוא אדומי? אולי איטלקית.

19) הרבה פעמים מביא מדרש ילמדנו, ואינו התנחומא שלנו, כי מובאים ממנו הרבה מאמרים שאינם שם. עיין לדוגמא ערך אובא. וכ"כ ר"מ דילונזאנא בערך תנחומא, שתנחומא וילמדנו אינו מדרש א'. אולם מלשונו שם נראה, שאשר נקרא אצלנו תנחומא הוא מדרש ילמדנו והתנחומא לא שביח ע"ש. וכן נראה ממה שמביא שם בערך בייא מילמדנו ר"פ דברים את פי' המדפיס: צעקה, והוא בתנחומא שלפנינו. אכן מספר הערוך נראה בהדיא שקורא למדרש אחר ילמדנו במ"ש.

20) דע שהפסיקתא אשר בידינו המיוחסת לרב כהנא היא מסודרת על ימים טובים וגם על שבתות מצוינות, כמו על שבת ר"ח, ושבת חנוכה, פרשת שקלים, פרשת זכור ופרשת פרה וכדומה (אכן בשם הגדולים ח"ב אות פ' סי' כ"ד כ"ה כתב שהפסיקתא דרב כהנא היתה נערכת על פרשיות בסדר התורה, כמו המדרש רבה, ואותה שהיא על שבתות מצוינות נקראת פסיקתא רבתא). ורבנו נתן הביא במקומות רבים פסיקתא דזכור ופסיקתא דסליחות, וכפי שרואים אנו עוד מדבריו בכמה ערכים, היתה בידו פסיקתא מיוחדת על שבת שירה ונקראה אצלו פסיקתא דויהי בשלח פרעה, והיא חסרה בפסיקתא אשר לפנינו והכל על דאבדין! שכפי הנראה היתה גדולה בכמותה מכל פסיקתא ופסיקתא של יתר השבתות והיתה כוללת ספורים הרבה מר"ש בן יוחאי ור"א בנו ועוד דברים נפלאים, אשר אין דמיונם במדרש אחר; ומי יודע כמה לקח ממנה בעל הזוהר והשתמש בה כחפצו. ומצאתי לראוי ונכון להציג פה בקצת סדר וחבור העניגים כל המאמרים המובאים ממנה בספר הערוך, עם איזה הגהות.

„מה נורא מעשיך מה דחילין אינין מנגניא (קינסטע) דידך, הנהרגים הורגים את הורגיהם" וכו' (ערך מנגנן).

„ר' נחמיה אמר במקל שהכו מצרים בו לקו, באספטו (בחרב) שהכו מצרים את ישראל בה לקו, שנאמר: בסאסאה—סאה בסאה" (ערך אספטי).

דברי הרמב"ם שם וכתב שהסט בטי"ת כבדות, עכ"ל. נראה בעליל שדמה להחליף התי"ו של מלת הסת באות טי"ת ולכן עשה טי"ת באותיות גדולות וחשב שזה הכוונה של מלת בטיית; אולם ברמב"ם שם הוא כמו בערוך שלפנינו הסת בתי"ו והכוונה כמו שכתבנו. ואגב זה אימא שמצאתי בתשובת הגאונים דפוס שאלוניקי הנקרא שערי צדק ח"ה שער ד' סי' ט': „שבועת היסת שאין לה אסמכתא מן התורה כלל אלא בנפילה הטילו חכמים עליו שבועה, ושמה בלשון ארמית הסיתא" עכ"ל; ועיין הערה 5 איך קראו הגאונים לשון ארמית רק מפני המשקל, אף שאין מקורה בלשון ההיא. ואולי בכ"ז זה קרובה המלה להסט שהוא משא בלשון ארמי (יעיין ערך סט), ויש אתי רשימה גדולה של תיבות מלשון פרסית הישנה (פ ע ל ו ו י) המתדמים לארמית.

[18]) בערך פרדא כתב „פירוש פרושת בירן". עכ"ל (כן היא גרסת בעל הערוך הקצר לפי מה שהביא בשמו ב ו ק ס ט אָ ר ף וממנו במוסף ומ"ל), והוא בלשון אשכנז הישנה ב ר ו ס ט ב ע ר ע ן, ע"ש במוסף. ובערך פרגון: „פי' מקום בלשון כנען", נ"ל שצ"ל „מהון" והיא Mohn, ולשון כנען בלי ספק לשון א ל מ א נ י, שכן קראו לארץ אשכנז, וכבר העיר ע"ז חכם עמנו צ ו נ ץ בחיי רש"י (ז י ה ע צ י י ט ש ר י פ ט פ י ר ד ע ר ו ו י ס ס ע נ־ ש א פ ט ד ע ם י ו ד ע נ ט ה ו מ ס, צ ו ו י י ט ע ס ה ע פ ט ז י י ט ע 330) ומביא שם מהגהת אשרי פ"ק דחולין, ואני מצאתי בתשובות הקטנות של מהר"ם בר ברוך סי' קי"ז, וז"ל: „נראה דצרפת וארץ האי (ה א ג) ואשכנז וארץ כנען חלוקים לארצות, כיון שחלוקים בלשונם" עכ"ל. ור"ל צרפת וארץ ה א ג הן כארץ אחת, וכן אשכנז וארץ כנען, ואם נאמר שארץ האי היא ע נ ג־ ל א נ ד יהיה חלוק גם בין לשונות אשכנז וכנען כמו שיש חלוק בין צרפת לא נ ג ל י א; אכן הפירוש הראשון קרוב יותר. ויתכן שלחלק המערבי מן ד י י ט ש ל א נ ד קראו אשכנז, ולחלק המזרחי ממנו קראו כנען. יעוין בראב"ן סי' ח' שכתב: „בהיותי בארץ כנען ראיתי וכו' וידעתי כי חכמים הראשונים הורו להם" עכ"ל. והנה הראב"ן היו דר במגנצא, על כרחך שכיוון לאשכנז מזרחית ושם היה איזה פעם ולה יקרא ארץ כנען. והטעם נראה לי ממה שמצאתי ברד"ק (סוף עובדיה) „ואומרים בקבלה כי בני ארץ א ל מ נ י י א היו כנענים בימי יהושע וכו' שקורין ארץ אשכנז, ועוד היום קורים אותם כנענים" עכ"ל. וגם במיוחס לרא"בע שם וז"ל „שמענו מפי גדולים כי ארץ א ל מ נ י א הם הכנענים" עכ"ל. ולכן לא נסתפק בספק של החכם צ ו נ ץ לאיזה לשון כיוון רש"י במה שהביא איזה פעמים שפת כנען, שברור הוא לדעתנו שעל לשון אשכנז ירמוז, ושניר שכתב שם שהוא שלג בלשון ההיא

תחלה המאמרים הנמצאים עליהם גם בירושלמי פ"ט דשביעית, ובב"ר פע"ט, רק בשינוי לשונות בעניני יציאתם מהמערה.

"חמא (רשב"י) חד צייד קאי ווצייד צפרין וכד הוי שמע ברת קלא אמרה מן שמיא דימוס (הנח לה) הות פשגא (ניצלת), וכד הוי ספיקלא (עונש) הוית מתצדא" (ערך דמס).

"אמר צפור מבלעדי שמיא לא יבדה", ר"ל יאבד (ערך יבדה).

(אמר גדבי טבריה) "הוי מקצץ ומטלק ומקלק בשוקא מקיז מן קדמוי ומקזז מן בתרוי ומתרתר בעפרא" (ערך טלק, קלק, קזז ותר, וכל אלו ענין השלכת צרורות).

"א"ל נקיתה בשוק פלן, א"ל אין. אפיקת לך מיתא מן בתרך, א"ל גוד חמי לי", פי' לך הראה לי (ערך גד ב').

"ר"א בר' שמעון תש", פי' חולה (ערך תש).

"איתגלי ר"ש בן יוחאי על מרוניא" (ערך מרן ב').

"ונפקין בתריהון גש חלביא בחוטרניא ובמורנייתא", פי' חניתות (ערך מרן ג', ועיין קצת מזה בבבלי ב"מ רפ"ז).

אולם מה שלא נזכר מאומה ממנו בירושלמי ומדרשים רק בבבלי שם הוא נפלא באמת וראוי לעורר עליו. שם בבבלי ספרו מר"א ב"ר שמעון דאיתמני לפרהגבנא (שוטר לתפוש הגנבים), ומעולם תמהתי שלא נמצא בירושלמי ומדרשים, ששם מקומו, רמז מזה, שיפקד תנא מתנאי עולם לממונה של מלך על תפישת הגנבים. ואח"ז נתישבתי בדבר, שקצת נראה אשר גם אבי אביו היה לו איזה שירות וממשלה מהמלך, שאל"כ לא היה אומר רשב"י לר"ע במאסר: "אומר ליוחאי אבא ומוסרך למלכות" (פסחים קי"ב א'), נראה שיוחאי היה לו תוקף על זה, ואפשר נקרא בשביל בן בשמו בלי רבי. וגם מדברי חוקר אחד למדתי, איך בימים ההם הוטל עול פקודה כזו על מנהיגי ישראל ומוריהם בעל ברחם (זיהע צייטשריפט פיר דיא וויססענשאפט דעס יודענטהומס, 2 העפט, זייטע 240). אולם יותר ראיתי עתה בפסיקתא של בשלח, שהיא בלי ספק ממדרשי א"י, שני מאמרים אשר הם סיוע ודמיון לספור הבבלי. האחד מובא בערך אנגרבטס: "ר"א בר"ש איתמני אנגרבטס", וכפי הענין ומשמעות השם, הוא מטיל אנגריא ועבודת המלך על יחידי העם; והשני, המבורר יותר, הוא בסוף ערך ארך ד' "ר"א בר"ש איתמני ארבילופורין, בני אינשי דהוו חזייה קטילון, פי' שר הטבחים", ע"כ דברי הערוך שם. ולא מצאתי עוד תיבה זו במדרשי מלות יוניות, אך בוקסטארף כתב באותיות יון αρχολιπαρο, ומפרש שהוא הראש על מחפשי הרשעים העוברים על חוק המלך. ובאמת יש לדמותו

„באברעתא דאכרעין אתכרע להון" (ערך כרע ג', ור"ל: במשקל ששקלו המצרים והכריעו נשקל להם).

„במטה דאמיטון אמיט להון" (ערך מט ב', ובמקום „ובפסוק" צ"ל שם: „ובפסיקתא", והכוונה נ"ל, שהוא מעין מאמר הקודם, ועשה פעל מן מוט שהוא קנה של מאזנים, ור"ל ג"כ במשקל ששקלו ולא כפירושי הערוך).

„כיצד היו המים עשוין לישראל כחומה, דרש ר' יוחנן כאילין קנקילא (גיטטערפענסטער). ארקת (השקיפה) שרח בת אשר ואמרת תמן הוינא ולא הוון אלא כאילין אפומטא", פי' מראית (ערך אפומטא ודק ג' וקנקילא. וט"ס שם בכל הדפוסים שכתבו „ארקת סרחכת", וזה מפני שלא ידעו המגיהים את הכוונה, ויש לתקן ערך אפומטא וערך דק ג'. וגם בערך דק ג' צ"ל שרח במקום שרה. ובגוף הענין הוא דבר נפלא להציב עד חי שהיה בימי בקיעת ים סוף ובימי ר' יוחנן, אשר יספר להם העד ההוא איך ראה הדבר, והיא סרח בת אשר שחיה לעולם כפי המדרשים).

„או סריות (באושים) אתה אוכל, או מאה בורדלין (רצועות) אתה לוקה, או ממון אתה נותן" (ערך ברדל).

„עשר קטפרס (שלעגע) אתה לוקה" (ערך קטפרס ב').

„ברוני סברוני סבוני מאבוי" (ערך ברן ג' ולא נודע לי היטב הכוונה).

„הוי מסיק ליה טורין ומחית ליה גלמן" (ערך גלם ב', וגלמין ר"ל: עמקים, כפי הגהתי שם ולא כפי' הערוך).

„אעליה אחד קלוון (דאטטעל בוים) ואותביה תחות חד אילן" (ערך קלוון).

„שמלתך לא בלתה מעליך, שמא כלי קורים (כלי אריגה) היו מהלכין לישראל במדבר?" (ערך קר האחרון).

„אפילו סבניתא (מטפחת) לא הוה יכול" (ערך סבן).

„ולא היו גדלין? אמר להן: החלזון הזה כל זמן שהוא גדל נרתיקו גדל עמו" (ערך חלזון ג').

„הוציא כרוז ואמר: כל עמא יפקון לקמפון", פי' לשדה (ערך קמפון).

„כל אחת ואחת נוטלת חותם של בעלה וסמינטרון (ג"כ ענין חותם) של בעלה" (ערך סמנטר).

„יוכבד שנולדה על פילי (שערי) מצרים" (ערך פל ד').

„היו נותנים בדודיות של אש תחת שחיהן וקולמיות של קנה תחת צפרניהן" (ערך קולמוס).

ולהראות עוד מה שבוללת פסיקתא זו מר"ש בן יוחאי ור"א בנו אקבץ

לא נמצא מאומה מזה בספ"ה דשבת, ותקנתי בגליון שלי, שצ"ל: סוף פ"ה דברכות, ואליו כיוון, ששם בתוספתא נמצא ההפך ממש מדברי הגמרא דברכות כאן, ע"ש: „בש"א א' מברך לכלן ובה"א כא"וא מברך לעצמו". ובאמת נראה קצת גירסת התוספתא יותר נכונה, שהרי בית רבן גמליאל הוא ממשפחת הלל ועליהם תמיד הכוונה בשם ב"ה, ומעתה לפי גרסת הגמרא יהיה הסיוע של תנ"ה ראיה לסתור, דאתיא ב"ה דהתם כב"ש דהכא? אבן לפי גרסת התוספתא יבוא מנהג בית ר"ג ממש בשוה עם מאמר ב"ה; אלא שיהיה זה נגד פסק ההלכה של כל הפוסקים שהורו כב"ה בגמרא, והוא כב"ש דתוספתא? אמנם חכם אחד ממיודעי הגיה שם בגליון של הגאון רי"ב, שצ"ל: תוספתא ריש פ"ח דשבת, ובאמת גם משם יש תמיה גדולה, ששם איתא: „ר' אליעזר ב"ר צדוק אומר א"א מרפא מפני בטול תורה, של בית ר"ג לא היו אומרים מרפא מפני דרכי האמורי" ע"כ, והוא ג"כ ממש להפך מגמ' דילן, שטעמו של בית ר"ג כאן שנמנעו מאמירת מרפא הוא טעמו של ר"א בר"צ בתוספתא, ושם טעם אחר לבית ר"ג: מפני דרכי אמורי? ועתה יראה הקורא בערוך ערך מרפא, שכתב: „בגמרא דפרק אלו דברים וזה בתוספת (כמו בתוספתא) שבת בענין דרכי האמורי: של בר"ג לא היה אומר מרפא בבי"המד, פי' לא היו אומרים לבתעטש מרפא מפני בטול בי"המ"ד" עכ"ל. נראה ברור דגרים רבנו בתוספתא דשבת כמו שהוא לפנינו בגמ' דברכות, ותוספתא שלפנינו בשבת משובשת. וגי' רבנו תחזק יותר הספק של מעלה, אם לא צריך בגמ' להפך דברי ב"ש לדברי ב"ה, כמו שהוא בתוספתא דברכות, מפני שגם בתוספתא דשבת בית ר"ג שהם מב"ה מסייעים לזה; ובכל אופן נעלמו דברי רבנו אלו מהגאון רי"ב, שאם כיוון לתוספתא דשבת היה לו לרמוז על דברי הערוך כו"י לישב הפליאה, ואם לתוספתא דברכות כיוון נעלמו ממנו גם התוספתא דשבת גם דברי רבנו, שלא דבר משניהם מאומה. ואגב זה אומר, שבכל מקום שמביא רבנו תוספת כוונתו לתוספתא, וחוץ ממה שהבאתי כאן בענין דרכי האמורי יעוין עוד לדוגמא ערך אביי שכתב: „ואע"פ שמפורש בסוף מסכת עדיות תוספת בלשון הזה מי שיש לו תלמידים" וכו', והוא באמת בתוספתא שם, וכהנה רבות מאד, ובכבר נקראה התוספתא כן בירושלמי (סוף פ"א דחגיגה) ע"ש: „אין מורין לא מן הלכות ולא מן אגדות ולא מן התוספות"; וחשבתי דבר זה לפשוט שאצ"ל, לולא ראיתי את ידידי הרב החכם מו"י נר"ו מתעלם מכל זה בבכורי עתים תקפ"ט (צד 41), ע"ש שהתפלא מאד על בעל הערוך שהביא את בעלי התוס' בערך נסן, ובאמת גם שם כוונתו לתוספתא, רק שנתחלף לאיזה סופר פסחים בזבחים וצ"ל: בתוס' פסחים, והוא בתוספתא סוף פ"ג שם, והביאה רבנו לראיה בעבור שנמצאו שם שתי מלות „ערבי

לערך לופר שנמצא במוסף, ותבור הענין שם יורה שהוא הנקרא „העשער", ולפ"ז ארכילופורין—אַבערהויפּט דער העשער, והוא ממש מענין פרהגבנא שנמצא בבבלי. ואחר כל אלה יבין הקורא מה מאד לא נכונו דרכי רמ"ל בדלגו בין איזה מאמרים בערך ארך ד', אשר חלק לערכים רבים, גם מאמר זה של הפסיקתא וכל הערך של ארכילופורין.

ומכל המובא בפסיקתא לענין ר"ש ור"א יש ג"כ תועלת לקורא, שלא יסתפק עוד, שמ"ש בערוך ערך אצותא וז"ל: „בפ' ויהי בשלח פרעה: ר"א בר שמוע אזיל לגבי ר"ש בן יוחאי לקוניא" וכו'—כוונתו לפסיקתא הנזכרת, אע"פ שכתב סתם „בפ' ויהי בשלח פרעה". ומעתה הלכה לה התמיה של הרב ר"מ קוניץ בספרו בן יוחאי (דף קכ"א), שלא מצא מאמר זה בשום מדרש ;תלמוד, וכתב שכבר קדמו הרב בעל סה"ד בתמיה זו, ואנחנו ידענו שהמאמר ההוא נעלם מאתנו עם הפסקתא כלה, ונפל א"כ גם כל הבנין שבנה שם ר"מ קוניץ, שבעל הערוך ראה ספר הזהר פ' ויהי בשלח ואליו כיון, אשר בלא זה מטמוני שוא הראה לנו שם במה שכתב, שהמאמר ישנו בזהר בשלח רק בקצת שנויים, והנה לא דבר ולא חצי דבר ולא רמז קל שם מזה, ואפילו מלת אצותא, שעליה הביא רבנו נתן הספור, לא נמצאה שם; ושבה ראיה זו להתאחד אם יתר ראיותיו על קדימת הספר ההוא אשר כלן אין בהן ממש.— ויש אתי תבילות חבילות תשובות נכוחות על כל דבריו נגד הגאון יעב"ץ ונכונות להמצא לו בכל עת אשר יבקשן. ואדרבא יש לשער שפסיקתא זו היתה במקומות הרבה למקור אל ס' הזהר כמ"ש. — עד כה הוליכני רוח ההשערה, ואח"ז אנה ה' לידי ס' המעריך לר"מ דילונזאנו, ומצאתי שגם הוא היתה בידו פסיקתא זו ובערך שבתי כתב, שהיא כוללת שבתי ר"א ב"ר שמעון, ושמחתי שידעתי זאת בעצמי טבלי ראות גוף הספר. ועוד מביא ממנה בערך אצותא לענין ר"א ב"ר שמעון „בדהוי יתיב קמי תנורא אמיה אפיא והוא אכיל" וכו', מה שהוא לפנינו ג"כ במדרש שה"ש פסוק „ידיו גלילי זהב", בשנוי לשון.

[21]) מרוב חלופי גרסאות ותיקונים בש"ס ע"י ספר הערוך, לא נאריך פה, והרבה מהם הראה הגאון ר"י בערלין בהגהותיו לש"ס, ויותר מהם עוד יש בידינו. אך שני דברים נביא פה לדוגמא מרבים שנעלמו גם מהגאון המובהק ההוא. בברכות (נ"ג ב') „ת"ר היו יושבים בביהמ"ד והביאו אור לפניהם, בש"א כל א' וא' מברך לעצמו מפני בטול בי"המד, וב"ה אומרים א' מברך לכלן. תניא נמי הכי של בית רבן גמליאל לא היו אומרים מרפא בבי"המד מפני בטול בית המדרש", ע"כ. ושם בהגהה מרשים ר"י בערלין: „תוספתא סוף פ"ה דשבת, וע"ש היטב ותראה פליאה" עכ"ל. והנה

סורא, אחרי תום המאה שנה שחשב שם מלכו בפומבדיתא כו׳, ובדף קי״ט א׳ אחרי תום ק׳ שנה לגאוני פומבדיתא הוא חוזר לגאוני סורא, והראב״ד מהפך כל הסדר, שאותן שנרשמו באגרת רש״ג בסורא נרשמו בספר קבלה שלו בפומבדיתא וכן להפך, ועי״ז נתערבבו לו גם הזמנים, והוא מוכרח להוסיף לפעמים מספרי שנים כדי להשוות סופי החשבונות, ואחריו טעו כל מוני הדורות עד ימינו. אולם אין לסמוך עליהם כלל, רק על המקור הראשון, הוא אגרת רש״ג. והנה אודות רב אחאי ורב יהודאי הגאונים וספריהם ימצא הקורא איזה דברים בהערה 4, ויש לנו פה רק להוסיף זמן ומקום של כל אחד מאלו השנים. רב אחאי בין שנת ד״א תק״ח ותקכ״א עלה לא״י בעצבונו, שמשרתו רב נטרונאי נסמך לגאון בפומבדיתא ולא הוא; ורב יהודאי בר מר נחמן היה לגאון בסורא בשנת ד״א תקי״ו ומלך י״ג שנים ומחצה. ואע״פ שבאגרת רש״ג ואחריו בספר הקבלה כתוב ג׳ שנים ומחצה, יש לברר, שט״ס נפל באגרת רש״ג על ידי ט״ס אחר, והוא: ששם בסמוך מקודם כתב: „אחריו מר רב יעקב הכהן מנהר פקוד י״ח שנים, אחריו מר שמואל שנים וכו׳, ובתריה מר רב מרי הכהן ח׳ שנים, ובתריה מר רב אחא חצי שנה, ובתריה מר רב יהודאי ג׳ שנים ומחצה״, עכ״ל. והקורא יראה שבין מלות מר שמואל ומלת שנים חסר מלת המספר, — לבד מחסרון מאמר וספור שלם, עיין לקמן הערה 32, — וחוץ מזה חסר מסך הכולל של מאה שנים, שחושב שם רב שרירא, מספר כ״ח שנים, יעו״ש בחשבון פרטי השנים של כל גאון. ולפ״ז בנקל להעמיד כאן אחרי מלות מר שמואל מלת כ״ח, ויהיה מספר המאה מכוון עי״ז. אלא שבס׳ הקבלה לראב״ד נשלם חסרון זה במספר י״ח ונמצא שחסר עוד עשר שנים להשלמת מספר המאה, ואין להעמיד מספר זה של עשרה רק כאן אצל רב יהודאי, שבמקום ג׳ שנים ומחצה צ״ל י״ג שנים ומחצה; וההכרח הוא בגרסת הראב״ד אצל מר שמואל וגרסתנו אצל רב יהודאי עוד מטעם אחר, ששם כתב רש״ג, דמר יהודאי ואחיו היו גאונים בתרתי מתיבתא בפרק אחד, והנה למעלה כתב, שרב דודאי בר מר נחמן אחוה דרב יהודאי מלך בפומבדיתא משנת אלף ע״ב עד אלף ע״ה לשטרות, והוא משנת ד״א תקכ״א עד ד״א תקכ״ד ליצירה; ומעתה אם נרצה להגיה נגד גרסת הראב״ד אצל מר שמואל מספר כ״ח שנים יעלה שנת רב יהודאי שנתמנה לגאון ד״א תקכ״ו, והוא כמו ב׳ שנים אחרי סוף ימי הגאונות של אחיו רב דודאי, ואיך כתב אחר זה שהיו הגאונים בפרק אחד? ואם גם נגיה שם אצל מר שמואל מספר י״ח ונשאר כאן כמו שהוא לפנינו אצל רב יהודאי ג׳ שנים ומחצה, יקשה הדבר להפך, שיהיו סוף ימי הגאונות של רב יהודאי, והוא באמצע שנת ד״א תק״ך, לפני התחלת הגאונות של אחיו רב דודאי, שהתחילה ד״א תקכ״א כמו שאמרנו, ועל כרחך א״ב שצ״ל כאן אצל רב יהודאי י״ג שנים

פסחים" שלא נמצאו בגמרא דפסחים ריש פרק מקום שנהגו, והמה יעידו על אמתת פירושו, יעו"ש. עיין עוד ערך אביונות שכתב רבנו וז"ל: „תמרות אביונות וקפריסין, בברכות בכיצד מברכין ובעירובין בריש גמרא דבכל מערבין" עכ"ל. והמגיה לא רשם הדף בעירובין, מפני שלא נמצא לפנינו. אולם תראה מזה דבר נפלא, שחסר לפנינו בעירובין (כ"ח ב') מאמר שלם בשורה מ"ו בין מלת „דקורה" למלת „ואע"ג" הנמצא בברכות ל"ו ב' על נכון. וצ"ל שם „והרי צלף" וכו' והמעתיקים טעו בין דקורה הראשון לדקורה השני והשמיטו כל שבינתיים.

[22] נוסחאות שונות שהביא רבנו עצמו מספר, אך להראות יגיעתו בחפוש נוסחא הישרה בעיניו, אעתיק מ"ש בערך פרדשן וז"ל: „אם היינו מוצאים ספר שכתוב בו האי פרדשנא להאי דשנא הוי ניחא לן" עכ"ל.

[23] בערך בת כתב: „פי' בשאלתות", ר"ל בשאלות הגאונים, וערך בסס ה': „ובשאלות הראשונות הביאו ראיה" וכו', נראה שהיו לפניו שאלות ראשונות ואחרונות, וכן נראה בערך סדן ו' שכתב וז"ל: „תשובת הגאונים, ושפרשתם מצאנו בתשובות" וכו', ע"ש שמובאות בתשובות אחרונות תשובות ראשונות. וערך בת צידעא: „ובתשובות כתב". וערך סח א': „פי' בתשובות", ע"ש שיחת דקלים. ולפעמים מביא תשובות הגאונים בסתם מבלי הגד שהם תשובות, רק באלו היו דברי עצמו, אך הענין יגיד על מקורם. בערך טפל א': „וששאלתם" וכו', וערך נר: „שאלה וכו' תשובה וכו' וכך אנו נוהגין להדליק בבתי כנסיות ובבתי מדרשות ובבית רבי שבבבל ובתי ישיבות" עכ"ל, ע"ש לענין יציקת מים מבע"ש בנר של שבת שמותר (ונפלא שלא מובאה תשובה זו כלל באו"ח סוף סי' רס"ה בשום פוסק, ובלי ספק היתה היא המכרעת בין הדעות שם, ובפרט כי יש בה הלכה למעשה ומנהג בבל בתי כנסיות). ונראה שכן עשה רבנו ג"כ בפירושי הגאונים שכתבם בסתם. בערך נסן: „פי' אחר כפנייתא וכו' כיצד יתברך שם בורא עולם כרצונו, כך ברא את הדקלים זכר ונקבה" וכו'. ע"ש מאמר נפלא צח ונמרץ בטבעי הדקלים, וקרוב מאד שהוא מועתק מל' ערבי, והסיום שב על רז"ל „לפיכך אלופינו הורונו במאירת עינים" וכו'.

[24] זמן כל אלה הגאונים ומקום ישיבתם ארשום כפי אגרת רב שרירא וכפי חשבונו, שהתחלת מנין השטרות מן ג"א ת"נ ולא מן ג"א תמ"ט. ודע כי הרבה שבושים נפלו בזה בס' הקבלה לראב"ד, וצר לי מאד אם אומר שהקדמון הנכבד ההוא בא לשגגות רבות ע"י טעות אחת בדברי אגרת רש"ג, וכפי הנראה היה חסר לפניו מלת בסורא שם והוא ביוחסין דפוס קראקויא דף קי"ח א' שורה כ"ה, וע"ש ע"ב שורה ט': „ובתריהון גאונים בפומבדיתא", ומזה חשב הראב"ד שגם הנחשבים קודם המה גאוני פומבדיתא; ובאמת ר"ל בתריהון—בתר גאוני

שהיה לראב"ד באגרת רש"ג (עיין הערה הקודמת) טעה עוד הרשב"ץ בהבנת דברי הראב"ד, ששם כתב וז"ל: „ואחריו רב משה הכהן ב"ר יעקב עשר שנים ומחצה כו', ואח"כ סמכו רב כהן צדק גאון" עכ"ל (ועי' שם שחשבון השנים מכוון ד"א תר"ן), וחשב הרשב"ץ שכוונת הראב"ד במ"ש: „ואחר כך סמכו" כו' שר"ל: רב כהן צדק סמך אח"כ לר' משה, וליתא, אלא ר"ל אחר סוף ימי הגאונות של ר' משה סמכו בני מתא מחסיא לרב כהן צדק, א"כ רב כהן צדק הוא המאוחר. והנה באגרת רש"ג לא נמצא גאון ששמו ר' משה, כמו שלא נמצא שם זה בכל התלמוד, בלי ספק מפני הכבוד לבחיר הנביאים, רק במקום רב משה כהן בר יעקב הנמצא בקבלה לראב"ד, נכתב באגרת רש"ג: „רב משרשיא כהנא בר מר יעקב", וע"ש ושם תראה לפי סדר הגאונים בסורא שהוא הוא, וכפי החשבון הנכון באגרת רש"ג נסמך רב משרשיא בשנת ד"א תקע"ה. ויתכן שהיה לגאון זה שני שמות, כמו רב צדוק (עיין סוף הערה 11) ור' בוסתנאי ראש גולה דהוא חנינאי, עיין תולדות רב האי הערה 1. וההכמים שלא היו רוצים לקרותו בשם רב משה, למעלת הנביא אשר לא קם כמוהו, קראוהו בשם רב משרשיא. ולראיה קצת שזה רב משה גאון הוא הנזכר באגרת רש"ג בשם רב משרשיא, יעוין בספר אדם לרבנו ירוחם נתיב ב' ח"ב תשובה מרב נטרונאי גאון, שמביא רב משה גאון ממתא מחסיא, והנה רב נטרונאי זה הוא באגרת רש"ג אחרי מות רב משרשיא כ"ב שנים וחצי.

[26]) מר אברהם גאון מובא בערך סח א' וע"ש שהיה מכיר עתידות בנענועי אילנות. ובש"ק טעה מאד, שכתב „בערוך ערך סח אומר כי בדורו היה מר אברהם קבסי שהיה מכיר עתידות" עכ"ל. והנה שם בערוך כתב בפירוש, שזה מר אברהם היה בשנת אלף ק"מ לשטרות, והוא ד"א תקפ"ח ליצירה, לפי השבון בעל הערוך, וכמו ש' שנים לפניו. ובאמת באגרת רש"ג מצינו מר אברהם בר מר רב שרירא שמלך בשנת אלף קכ"ז עד קל"ט לשטרות בפומבדיתא והוא מסכים ממש עם חשבון בעל הערוך, ושנה אחת שיש חלוק ביניהם הוא מטעם שכתבתי במקום אחר, שרב שרירא והרבה גאונים עמו מתחילים למנות שנת השטרות מן ג"א ת"ן לבריאה, ולפ"ז אלף קל"ט לשטרות הוא ד"א תקפ"ח לבריאה, ובעל הערוך נמשך אחרי רב סעדיה ודעמיה, שמתחילים שנת השטרות מן ג"א תמ"ט (עיין לקמן הערה 59), וכדי להשוות א"כ שנות היצירה עם רב שרירא צריך להוסיף אצל מר אברהם שנה אחת לשטרות, ואלף ק"מ לשטרות עולה לפי חשבונו ג"כ ד"א תקפ"ח ליצירה. אולם חוץ מזה אין ר' אברהם גאון נקרא קבסי, וגם ר' אברהם קבסי לא היה בימי רבנו נתן, רק בימי רב האי גאון, ששלח לו תשובות (רי"ף פ"ט דכתובות) ובזה תדע ג"כ להישיר דברי קורא הדורות (ה' א'), שטעה קצת גם כן בזה אחר בעל ש"ק.

ומחצה, נמצא שמלך מן ד"א תקי"ו עד תקכ"ט ומחצה והיה במשך ד' שנים בפרק אחר עם אחיו שמלך מן ד"א תקכ"א עד תקכ"ד ועי"ז ג"כ עולה מכוון מספר המאה שנים. והיה רב יהודאי מפומבדיתא, ושלמה נשיאה שקליה ומניה בסורא, דלא הוי התם מאן דמפליג בחכמה כוותיה, והוא היה הראשון למנות מספר המצות כפי המוסכם לרז"ל תרי"ג. ועוד אין לברר על ה"ג שלפנינו למי הוא: אם לר' שמעון קיירא או לר' יהודאי, שכל המקומות המובאים בבה"ג מר' שמעון קיירא הם גם בה"ג שלפנינו, ולהפך כל המובא שם לר' יהודאי גאון הם ג"כ בה"ג שלנו.

ובכלבו סוף הל' אבל כתוב: „אמר ר' שמעון הבבלי אתתא דמות גברא" כו', ונראה שר"ש בבלי זה הוא ר' שמעון קיירא, שכן נמצא מאמר זה כלשונו ג"כ בה"ג הלכות אבלות. ואולי נקרא בבלי משום שכפי הנראה מלשון ספר הקבלה להראב"ד, היתה מגורתו בבבל. אע"פ שכנויו קיירא מורה על מקום מולדתו במצרים, ששם עיר קיירא. וידידי החכם בעל שבילי עולם העירני, אחרי הראותי לו זאת, שקיירא היה נקרא לפנים בבל זעירא. והיה ר"ש זה בשנת ד"א תק"א. ואולי כבר הוא השתמש בשאלתות של רב אהאי שהיה בימיו. ותלמידי רב יהודאי קבצו מה"ג של רבי שמעון ומשאלתות והוסיפו כל אשר שמעו מרבם וחברו הלכות פסוקות. ומעתה נכלל כל ה"ג של ר' שמעון ור' יהודאי בה"ג שלנו. וכן מורה לשון הראב"ד: „ר"ש קיירא חבר הלכות גדולות כו', רב יהודאי כו' והוא חבר הלכות פסוקות, ומהלכות גדולות קבצם וסגי נהור היה" עכ"ל. ובשערי צדק (שער ג', ח"ד סי' מ"ב): „כתב ר' חנניא גאון וז"ל ובהלכות פסוקות דמר רב יהודאי ז"ל כתוב כיון דקנו מניה קנו ליה" וכו', והוא בה"ג לפנינו הלכות הלואה. וכן שם בשערי צדק (שער ז' ח"ה סי' כ"ו): „כתב רב שרירא וששאלתם מצאנו הלכה קטועה בה"ג: כל שטר או מתנה או מכירה אי בריישא נהתם קרוב" וכו', והוא בה"ג לפנינו הל' עדות. אולם בשער ד' ח"ה שם: „כתב רב האיי והא פסק דינא דכתב בה"ג דאיפסוק במעמד רבנן ותרתין מתיבתין כרב ושמואל" כו', וכ"ז ליתא בה"ג שלפנינו במקום הראוי, ר"ל בהל' שבועות במקום שמביא רב ושמואל. וכתב רבנו תם דלא בכל מילי סמכינן אה"ג, דרב יהודאי מאור עינים הוי, ופעמים שהיו תלמידיו כותבין לפניו משמו אשר לא יצא מפיו ולא עלה על לבו (מרדכי מו"ק סי' תתס"ב).

25) רב משה גאון מובא בערך תפל ג', וגם בריף פ"ד דכתובות. ונשאל לרשב"ץ (ח"א סי' ע"ב): מי הוא זה ר' משה גאון המובא בריף שם? והשיב „שהיה מדור החמישי לגאונים במתא מחסיא בשנת ד"א תר"ן, וסמכיה רב כהן צדק גאון ונסמך גאון עשר שנים ומחצה, והיה שמו רב משה כהן בר יעקב" עכ"ל. ונראה שלקח דבריו מספר הקבלה לראב"ד, ולכן מלבד הטעות בשנים

תפלה שלו אחז כמנהג האחד" ע"כ; והוא ג"כ נוסח האשכנזים. ומזה תראה גם כן שחלוקי הנוסחאות היום בין ספרדים לאשכנזים בתפלה נובעים מקדם מחלוקי הנוסחאות בבתי הכנסיות שבבבל עצמה; וכ"כ בעל שבלי הלקט סי' וא"ו בשם ר' צמח גאון ש„יש מקומות שאומר אהבה רבה ויש מקומות שאומר אהבת עולם" ע"כ, ואחריהם נמשכו הספרדים בקצתם והאשכנזים בקצתם. עיין עוד באבודרהם אצל תכנת שבת ש„אין מנהג הספרדים לאמרו, רק בסדורי רב עמרם ורב סעדיה נמצא" ע"כ. והנה עוד גם היום רוב הספרדים א"א אותו — אך בסדורי כל האשכנזים נמצא וגם נאמר מהם. וכן נוסח יקום פורקן שהוא בלי ספק מברכה שהיו נותנים בבבל לראשי גליות ורישי כלה כו', וע"כ היה בלשון ארמי, וכן מצאתי בבע"הם עירובין על הרי"ף דף ק"ט א' וז"ל: „ורגילין היו ליטול רשות מן הנשיא כו' ולברך אותו בבל שבת ושבת כמו שרגילין עוד היום לומר יקום פורקן" עכ"ל. ונכתב בסדור רב עמרם מפני שאמרוהו בבבל, ואעפי"כ איננו היום אצל הספרדים רק אצל האשכנזים. ועיין תשובת רשב"ש סי' מ"ט חלוקי גרסאות בסדור רב עמרם גופיה בתפלת רבש"ע בשחרית. השואל כתב שקצת יחידים אומרים „כי כל מעשיהם תהו וימי חייהם הבל" ומביאים ראיה מסדור רב עמרם (וזהו כנוסח האשכנזים), וע"ז צעק הרשב"ש שם מר וכתב שבסדור רב עמרם הוא: „כל מעשינו" „וימי חיינו" (כנוסחת הספרדים). אולם בתנא דבי אליהו פכ"א, שמחברו מאוחר הרבה לרב עמרם, נמצא נוסח האשכנזים: „מעשיהם" „וימי חייהם". והיה עוד סדור רב עמרם ביד בעל שם הגדולים, ע"ש ח"ב ריש אות ג'. ועיין עוד על עניניו בתולדות רב האי הערה 12.

30) רב נחשון מובא בערך תפל ג', והוא בר מר רב צדוק גאון. והיה לגאון אחר רב עמרם בשנת ד"א תרל"ו, בסורא, ומלך ח' שנים. ולא נודע מענינו מאומה, רק מתשובתו המובאה בסוף ס' כלבו ובבחיי סוף פ' לך. ובשלטי הגבורים מו"ק דף רצ"ו ב' נדע דרכי מחשבותיו בעניני הדת, וז"ל: „ינוקא דהוי בר תרין או תלת או ד' יומין ומית, הכי רגילין דמהלינן ליה על קבריה כו' ומסקין ליה שמא, דכד מרחמין מן שמיא והוי תחית המתים הוי ידיעה ינוקא ומבחין ליה לאבוה" עכ"ל. ונראה שאליו רמז הראב"ע בחן לשונו (בראשית י"ז י"ד): „והטועים יחשבו כי אם מת הנער ולא נמול אין לו חלק לעולם הבא" וכו'. ומה שמובא מגאון זה בערך תפל, הוא פי' „ס"ת בזרועו" ר"ל: עשרת הדברות, שיש מן אנכי עד אשר לרעך תרי"ג תיבות כנגד תרי"ג מצות שבתורה. ובאוצר הספרים של ר"ד אפענהיים קווארט גומרא 1195: „נמצא ספר ר א ו מ ה, האיכות בדיני שחיטה ובדיקה לרב נחשון בארץ שנער במדינת ארך (כן נקרא חלק מארץ בבל וארץ ערב אצל הישמעאלים: „איראק"), ע' פי'

27) רב כהן צדק גאון מובא בערך אמן ב׳, ומלך בסורא אחרי רב משה או רב משרשיא בר מר יעקב בשנת ד"א תקפ"ח י׳ שנים ומחצה, והוא בר אבומאי. ויש עוד רב כהן צדק אחר שהיה לגאון בפומבדיתא בשנת ד"א תרע"ז והוא בן ר׳ יוסף.

28) רב שר שלום מובא בערך חפר ע"ש: „ששמעו מפי הראשונים יורות של אבנים שנפסלו מההר וכו׳ ויש חכמים ששמעו" וכו׳; וערך שבע ב׳: „אמר בתשובת רב שר שלום משמיה דרב יהודאי גאון" וכו׳. והיה רב שר שלום לגאון בסורא אחר רב כהן צדק בשנת ד"א תקצ"ח ומלך י׳ שנים. ובתשובות הגאונים ד׳ שאלוניקי (שער א׳ מחלק ד׳ סי׳ ז׳) תשובה יקרה ממנו לענין גזל עכו"ם וז"ל בקצור: „וששאלתם גזל הגוי במקום שאין חלול השם מהו? כך ראינו: לענין גזל לא אמרינן הילול השם אלא הלכה רווחת היא כל גזל גוי אסור כו׳, והא דאמר רב אשי לשמעיה אי דגוי אית ליה כו׳ ודאי כך היה דעתו של רב אשי, דאי גוי הוא מיתב ליה זוזי דמי, דחס ושלום כי רב אשי משקר וגנב דעת הבריות, דאמר רב אשי אסור לגנוב דעת הבריות ואפילו דעתו של גוי" עכ"ל. יעוין קצת מזה בתוס׳ ב"ק קי"ג ב׳ ד"ה הכי. והגאון מחמיר יותר מהם אפי׳ במקום שאין חילול השם, וקושיתו על רב אשי נפלאת עוד יותר על שמואל דאבלע בחשבון, ואיהו גופיה אמר אסור לגנוב דעתו של עכו"ם (חולין צ"ד א׳, ע"ש שרב אשי לא נמצא שיסבור כן). וכבר עמד ע"ז במרדכי. ואני הוכחתי במקום אחר שמאמר שמואל (ב"ק שם) על טעות גוי הוא רק מכללא ולא הוא.

29) פירוש רב עמרם מובא בערך פסד, ונקרא רב עמרם בר ששנא והיה לגאון בסורא בשנת ד"א תרי"ח ומלך י"ח שנים. ולהראות רב השבוש של הראב"ד, שלפי דבריו מלך רב עמרם בשנת תרפ"ח, והוא זמן ע׳ שנים מאוחר לחשבון רש"ג. אולם ראה זה מצאתי בח"ב בבה"ע כ"י דף קט"ז ב׳: „וכ"כ רב עמרם בר ששנא ריש מתיבתא דמתא מחסיא בתשובה ב"ד יאלופון וחכמי ישיבה שלפנינו בישיבה של אדר שנת אלף וקס"ט לשטרות" עכ"ל, והוא ממש בשנה שמלך לפי חשבון רש"ג, ר"ל ד"א תרי"ח. והוא שלח סדר תפלות לספרד המובא הרבה בקדמונים ובאבודרהם. ועיין בבע"הם שבת פ"ב ותראה שלא סדור התפלה לבד היה כתוב בו, אך גם דינים הרבה ופלפולי הלכות. וברור הוא לדעתי שנוסח רב עמרם היה נוטה יותר לנוסח האשכנזים היום, ואעפ"י ששלח סדר תפלתו לספרד, נראה שעכ"ז החזיקו הספרדים בנוסח שהיה להם מכבר ג"כ בקבלה מן גאוני בבל, ע"י מרוצות אגרות שהיו ביניהם תמיד; והאשכנזים קבלו נוסח רב עמרם. וראיות ע"ז עיין באבודרהם בשם רב שרירא ורב האי, „שבנהרדעא ובעילם ובפרס ומדי לא נאמר מעולם אהבה רבה בשחרית (רק אהבת עולם) וכן בכל מדרשות שבסורא חוץ מאחד, ורב עמרם בסדר

לאנשי קירואן, אעפ"י שלא נרשם זה לפנינו, א"כ השואלים והנשאלים אחדים הם, ולכן גם שתי התשובות לאחת היו מקדם, רק הסופרים חלקוה אח"כ, והיא נפלאה מאד בבאור שנות קדמונינו הז"ל ובברור כל דבר על אמתתו והבאת מאמרי התלמוד הנאותים לדבריו, וכל חוקר בקדמוניות ישמח וישבע מעדנים בקראו בה. אך חסרון קל נראה בתוכה למעיין, שגלויה בעליל מגמת כותבה ליחס לישיבות בבל ארץ מולדתו, וביחוד לנהרדעא ופומבדיתא מקום ישיבתו, קדימה רבה בשנים מדורות עולמים (כמו שמיגע ג"כ להחזיק משפחתו מזרע דוד, יעוין תולדות רב האי הערה 1), אעפ"י שקשה לי למצוא ראיה נכונה על זה. וההפך נראה לעיין בתלמוד, שלפני אבוה דשמואל ולוי לא נמצא חכם מצוין בארץ בבל, והלל שעלה משם למד כל תורתו בא"י, ועיקר למוד תורה שבע"פ נתפרסם בבבל ונתפשט רק ע"י רב שירד לשם מא"י, ותלמידיו עם תלמידי שמואל הם הרבו והגדילו למוד זה, וכמו שהוכחתי כל זה במקום אחר ביותר באור, ועכ"פ יעוין לדוגמא כאן בתשובה זו השתדלות הגאון בדבר הזה, וז"ל: „ורבנן דבבא (צ"ל דבבל), דהוי קמי (הני) רבנן, הוי להו מתנייתא דהא הוית בהו תורה מרובה שהיו מרביצין בדוכתא דמתיבתא, דתנן אמר ר"ע כשירדתי לנהרדעא לעבר שנים, ובפומבדיתא דהוי בה ר' חנינא בן אחי ר' יהושע, ות"ר בסנהדרין צדק צדק תרדוף הלך אחר ב"ד יפה, ומפרשין אחר ר"ח בן אחי ר' יהושע לגולה וכו׳ ואמרינן מאי גולה פומבדיתא, והלל הזקן עלה מבבל והיה נשיא בא"י" (יוחסין דפוס קראקויא קי"א א'); „ואע"ג דברייתא דרב ושמואל דהות בבבל דיקא ותרוצא" וכו' (שם קי"ב א'); „ואע"פ חכמה הוי בבבל נפישא טפי" (שם קי"ג ב'); „והוו יודעין, דמעיקרא כד גלו ישראל בגלות יכניה והחרש והמסגר וכמה נביאים עמהם אייתינהו לנהרדעא, ובנו יכניה וסיעתו בי כנישתא" וכו' (ע"ש בקדימות ביה"כ בנהרדעא); „וכיון שעלה עזרא מבבל והגולה עמהן, ובנו בהמ"ק והוו שם ראשי סנהדרין כגון שמעון הצדיק ואנטיגנוס ושאר הזוגות ורובן מבבל היו עולין (זה דבר חדש מאד ובלי שום ראיה, והנה בשלשה מהם מפורש שמות עירם בא"י: יוסי בן יוחנן איש ירושלים, אנטיגנוס איש סוכו, ונתאי הארבלי) והלל הזקן היה עולה עמהן מבבל, ואעפי"כ היו מרביצים התורה הכא והוו להו ריש גלותא מבית דוד, אבל רישי מתיבתא וסנהדרין לא הוות בהון, דהדא מלתא הוי אמרין דלא הוי אלא מן המקום אשר יבחר ה'. — — ובזמנא דרבי הוי רב הונא קמי ריש גלותא בבבל" (שם קט"ו א', וכאן יראה הקורא שלא מצא הגאון בבבל איזה חכם מפורסם קודם רב הונא זה שהיה בימי רבי); „כדאמרינן בסנהדרין לא יסור שבט מיהודה אלו ראשי גליות שבבבל שרודין את ישראל במקל, ומחוקק מבין רגליו אלו בני בניו של הלל שמלמדין תורה ברבים, אלמא הני דבבל עדיפי טפי, הואיל ושבט אינון" (שם

לר' יצחק עינקניירא קאנסטאנ' שכ"ו" עכ"ל; ובזה תדע להוסיף על דברי שפתי ישנים תחלת אות רי"ש. ושם בשפתי ישנים יש רק הוספה קטנה, שהפירוש שמו צפנת פענח. וקרוב מאד שגוף החבור הוא מרב נחשון זה הגאון שמקומו בבבל, ובפרט שבתוס' חולין (מ"ז א' ד"ה היינו) מביאים רב נחשון גאון בדיני אונא הסרוכה לאומה, ובמרדכי פ"ג שם סי' תרי"ז מביאו ג"כ באונא שאצל שומן הלב. ויתכן שמהחבור הנ"ל לקחו דינים אלה, ור' יצחק זה המפרש חבר ג"כ ספר איומה כנדגלות, משלים ומליצות במוסר. עיין בשפתי ישנים אות א'.

[31]) רבינו סעדיה גאון מובא בערך המר וערך ענה.

[32]) רב שרירא גאון מובא בערכים רבים מאד, והיה לגאון בפומבדיתא בשנת ד"א תשכ"ח עד תשנ"ח, שאז הסיר עצמו מגאונות ונתנה בחייו לבנו רבנו האי, והאריך ימים עד מאה שנים. אכן רעים היו ימי זקוניו, כי הלשינו אז פריצי ישראל בו ובבנו רב האי, ותפשם מלך ישמעאל ובזז כל אשר להם ולא השאיר להם שום מחיה, ונתלה רב שרירא מידו אחת (ספר הקבלה להראב"ד). ולא ידעתי לפרש מה זה „נתלה מידו אחת". ומיחוסו הרב יעוין בקונטרס מיוחד על תולדות רבנו האי הערה 1. ומובאים ממנו בקדמונים פירושיו הרבים על ש"ס, גם תשובות רבות, ומעט מהן נדפסו בשערי צדק דפוס שאלוניקי, וכן פירושיו למקרא מובאים בשרשי רד"ק שורש דכף וספל. וחבר עוד ספר מגלת סתרים (עיין לקמן). וכל המאמרים הנמצאים מגאון זה לפנינו מורים על זכות תבונתו ורוחב לבו. יעוין ביחוד תשובתו הנדפסת ביוחסין, אשר עליה סמכנו פה ברוב הערות על תולדות הגאונים, ומובאה כבר מרש"י שקורא אותה „פסק סדרו" (כתובות ז' ב')—ע"ש שכתב שעיר בגדד נזכרת בה והוא באמת בתשובה זו (יוחסין ק"ח ג') „אצל מר רב נטרוי כהנא דמן בגדד הוי"—ו„כתב תשובתו" (גיטין סמ"ך ב'), והיתה מפורסמת כ"כ עד שחשבוה הקדמונים לנודעה בפי כל ורשמוה רק בהתחלה ולא בשם מחברה. יעוין במלחמות להרמב"ן פ"ה דכתובות שכתב: „ועיקר תורה בנהרדעא וכו' והחרש והמסגר וכו' כמו שמפורש בביצד נכתבה המשנה" עכ"ל. ושלש מלות אלה הן בהתחלת תשובה זו. ונראה שאעפ"י שכתוב שם בשאלה שהיא לשניהם, ר"ל לאב רבנו שרירא ובנו רבנו האי, מ"מ לא היה זה רק דרך כבוד, מפני שכבר היה אז רב האי אב"ד, אבל התשובה כלה מרב שרירא לבדו היא, כמו שתראה מלשונו בסופה: „ובשנת ריע"ט איסתמיכו בגאונות וסמכנוהו להאי בנגו באבות ב"ד משעור ב' שנים" עכ"ל.

ועוד נראה, שתשובה זו היתה מחוברת עם אחרת המובאה בערך אביי, שהיא לקירואן, שענין ודרך אחד לשתיהן, והשאלה שם ג"כ לאב ובנו, ולפי דברי בעל מאור עינים סוף פכ"ד היתה גם תשובה זו הנדפסת ביוחסין

פסוק „זה ספר תולדות אדם", ומקצתן בסדר פסוק שלאחריו „זכר ונקבה בראם", ואין מוסרין סתרי תורה ורזין אלא למי שרואין בו סימנין שראוי לכך, אלו דברי הגאון ולא זכינו בהם" עכ"ל הרמב"ן ז"ל. ודע כי בחכמת שרטוטי היד והפנים כתבו גם חכמי ערב מבעלי הסודות בימים ההם ספרים הרבה בלשונם, יעוין ענציקלאָפעדיע מן ערש עט גרובער מלת „חיראָמאנטיע". וביותר נראה גדולת רוחו של רב שרירא בחנוך בנו רבנו האי המפורסם בכל חכמי ישראל מני אז ועד נצח, ואשר ניכר בתהלוכותיו בכל ענין כי מאביו היו לו ידיעותיו ועל יסודיהן בנה כל בניניו ועלה מעלה מעלה הן בלמוד הלכות התלמוד, הן בפירושי האגדות ודרכי הסמך עליהם, הן בקבלת למוד הסודות. יעוין תולדתו ביחוד באריכות. והרמב"ן במלחמות (רי"ף פסחים קנ"ח ב') קורא לרב שרירא אביהן של ישראל. ויש לנו לברר עוד טעות בעל ש"ק, שכתב על רב שרירא שהיה גאון בפרוז שבור סביב נהרדעא, ונראה שבאה לו השערה זו ממה שמצא במאור עינים סוף פכ"ד שמביא התימת האגרת מרש"ג הנדפסת ביוחסין (ושם נשמטה חתימה זו) וכתוב שם שהוא מפרוז שבור, ובמ"ע מוסיף עוד שהיו בעיר הזאת יותר מן צ' אלף יהודים, וכ"ז העתיק בש"ק כדרכו לרוב להעתיק דברי בעל מ"ע מבלי הזכירו, ולכן חשב ג"כ שבמקום כתיבת האגרת שם היה מקום ישיבתו; אולם המעיין בסוף האגרת שם יראה שרק בפומבדיתא היו אבות רב שרירא לגאונים והוא מלא שם את מקומם. וכן משמע מלשונו שם באמצע התשובה (יוחסין קי"ז ב'): „ואלין גאונים דהוו במדינתא דילנא בפומבדיתא". והאגרת נכתבה בלי ספק בעת שהיה הגאון לצורך איזה ענין לפי שעה בפרוז שבור, ולא שהיתה לו שם ישיבת קבע.

33) רב האי גאון מובא בערכים הרבה מאד, ומתולדותיו — יעוין הקונטרס שחברתי ביחוד ובאריכות.

34) רבנו נסים ב"ר יעקב מובא ג"כ בהרבה ערכים, ומתולדותיו—יעוין ג"כ בקונטרס מיוחד.

35) בערך דד כתב: „פירש ר' משה ראש ישיבה בן מרנא יעקב", ובערך פרקד: „ור' משה בר יעקב בר משה בר אבון מן נרבונא היה מפרש" עכ"ל. ולא מצאתי עוד מוזכר במקום אחר. ואולי הוא ר' משה הדרשן, שהיה גם בן ראש ישיבה בנרבונא, עיין לקמן הערה 47. אולם בשער בת רבים לשפתי ישנים מרשים „ר' משה הדרשן בן יהושיע", ולא ידעתי מקור לדבריו.

36) ר' משלם בירבי קלונימוס מובא בערך סעד, ע"ש פירושו על משנת „והכל מתוקן לסעודה", ולשונו ממש כלשון מדרשים מאוחרים. ובבע"הע אות שיתוף מובא רבנו משלם בר' קלונימוס מלוק"א שהשיב לב"ד שבאר"לדי. ובלי ספק מוסב מלת מלוק"א על ר' קלונימוס אבי ר' משלם, שהוא המובא מארץ לוק"א

קט"ו ב', ואין זה ראיה כלל, דמשום תקיפות לבד אצל המלך איקרו שבט, לא בשביל תורתם שנתפשטה מתחלה רק בא"י ובמשמעות לשון הש"ס לכל מעיין); „ורבנן דילן בפומבדיתא דמן יומא בית שני הוי עיקר גולה כדתנן בר"ה עד שרואה את הגולה, ואמר אביי גולה היא פומבדיתא" (שם קי"ו א', ושונה כאן דבריו שלמעלה קי"א א' רק להכנים בלב הקורא קדימת פומבדיתא עיר ישיבתו)· זולת זה ירחף רוח חכמה ודעת על פני כל התשובה כאשר אמרנו.

ומעתה מה מאד יכאב לב הקורא, אם ימצא בה שבושים רבים אשר נפלו בכתב או בדפוס, עד שלפעמים יבלבלו גם חשבון השנים! יעו"ש ביחוד דף קי"ח סוף ע"ב בלבול השנים גלוי, וקשה לתקנם. וכבר הראינו למעלה (הערה 24) איך נחסר מספר השנים אצל מר שמואל גאון, והוא בדף קי"א א' שורה כ"ו. אולם נחסר שם עוד מאמר שלם, ויורה ע"ז דברי הגאון לקמן (קי"ט ריש ע"א), שכתב על „מר אבא בר מר רב אמי והוא בן בנו של מר רב שמואל, שהציבו שלמה בר חסדאי ריש גלותא במתא מחסיא כמו שפירשתי למעלה" עכ"ל, א"כ פירש איזה ענין אצל מר שמואל, שלא נמצא דבר ממנו לפנינו. וכן יורה על זה לשונו (קי"ח סוף ע"א) על רב יהודאי: „אף הוא נמי שקליה שלמה נשיאה ומניה להתם" עכ"ל, נראה שדבר כבר מחכם אחר דשקליה שלמה נשיאה, שהוא מר שמואל הנ"ל. ומזה נראה רב התועלת אשר נוכל להוציא מסדר תנאים ואמוראים כ"י הנמצא באוצר הספרים של ר"ד אפפענהיים נומרא 844 קווארט, אם תהיה הכוונה שם על תשובה זו כמו שנסתפקנו בזה, יעוין תולדות רב האי הערה 26. — אמנם ממקומות א־רים עוד נראה יושר שכלו בכל עניו מבלי פנות גם אל המוקדם מזמן רב ומוסכם לקצת חכמים נגד האמת. יעוין בתשובה שכתב הוא ובנו המובאה בתשובות מהר"ם אלשק"ר סי' צ"ו ומשם במאור עינים ריש פי"ד, בענין גלגל קבוע ומזלות חוזרים, וז"ל: „דעו לכם דאע"ג דהך ברייתא דפסחים תיובתא לעולא ולרבא, ליתא להך ברייתא כו' וליתא להך מילתא מכמה אנפי, לפי שאינו רקיע אחד ואלו היתה בלילה למעלה מן הרקיע היתה נראית בארץ" וכו' עכ"ל, וכן במגלת סתרים שלו המובא בהקדמת מנורת המאור, כתב: „הני מילי דנפקי מפסוקי ומקרו מדרש ואגדה אומדנא נינהו" עכ"ל. ועיין ר"ן על הרי"ף פ"ג דפסחים מה שמביא בשם תשובת רב שרירא פי' על המאמר התמוה שם: „עם הארץ מותר לנחרו ביה"כ שחל להיות בשבת", איך הוא מבארו באופן נאות וקרוב אל השכל, והרי"ף קבל הפירוש והכניסו בספרו. בנגד זה נמצא מאמר ממנו המורה על החזיקו כבר בדרכי הסודות וענינים נשגבים משכל האדם, אשר לא נמצא כזה מגאונים שקדמוהו. יעוין בבאור הרמב"ן על התורה סוף בראשית זה לשונו: „וכתב רבינו שרירא הגאון, שמסרו חכמים אחד לחבירו הכרת פנים וסדרי שרטוטין, מקצתן אמורין בסדר

גרות בבתיהם בשבת מפני שנאמר בפסוק „לא תבערו אש" וכו', והשיב להם: כך כתוב „ויברך אלהים את יום השביעי", ואין אנו יודעים במה ברכו, אלא ממה שאנו רואים בקללות שקלל איוב את יומו בחשכה וכו', מכלל שברך הקב"ה שבת באורה שהוא שלום בית" עכ"ל. והיה גדול בתורה מאד, ובב"הע ושאר קדמונים מובאות ממנו תשובות רבות, ובתוס' (גיטין נ"ד ב') מובא ממנו פסק דין. ורש"י (זבחים מ"ה ב') מביא מה שהגיה שם במתניתין בשעת פטירתו, ושם קראהו גאון. אולם בתוס' (מנחות ק"ט ב' ד"ה בתחלה) כתבו, שהגהה זו היא מר' קלונימוס אבי ר' משלם, וע"ש ג' הגהות ממנו כמפי הנבואה וכלם בשעת פטירתו.

[37]) ר' משלם בר' משה בר' איתיאל מעיר מאגנצא. מובא בערך דל א', ע"ש פירוש ממנו. ובתשובת רש"ל סוף סי' כ"ט, מקום היחוס של משפחת ר' קלונימוס, לא נמצא שלשלת בזאת, רק ר' משה בר' משלם בר' איתיאל. אמנם מצאתי בראב"ן (דף ס"ט ד'): „ר' משלם שאל את פי ראש ישיבה שבירושלים והשיבו שאומרים והשיאנו בר"ה ויו"כ"; ועוד (שם ע"ח ב'): „וגם ר' משלם ממאגנצא שאל שאילה מעיר הקודש והשיבוהו כי מברכין על ההדס בליל יו"ט שחל להיות במו"ש" עכ"ל, והמעיין יראה כי הוא ר' משלם הראשון שבענין והשיאנו, אעפ"י שלא נרשם אצלו שהוא ממאגנצא, בב"ז הוא בעצמו ר' משלם ממאגנצא השואל בענין ההדס, כי שני השאלות הן מעיר הקודש. והנה בשבלי הלקט (סי' צ"ד) מביא ג"כ שאלת ר' משלם וכתב וז"ל: „ור' משלם ב"ר משה ז"ל שאל את פי אריות יושבי ירושלים עיר הקודש והשיבו שאומרים והשיאנו" עכ"ל, א"כ מצינו ר' משלם ב"ר משה ממאגנצא, והוא המובא ממש בערוך, רק שחסר עוד דור השלישי: ר' איתיאל, וכפי הסדר שמובא שם ר' משלם ב"ר משה נראה שהיה חי בזמן רבותיו של רש"י, ע"ש בראב"ן: „רבינו יצחק ב"ר יהודה (והוא רבו של רש"י) הנהיג במאגנצא לומר והשיאנו וכו' גם ר' משלם שאל וכו' אבל הגאון רבינו יצחק הלוי (הוא ג"כ רבו של רש"י) הנהיג בוירמשא שלא לאמרו" עכ"ל. והזמן ההוא מסכים מאד שיהיה מובא ר' משלם זה מבעל הערוך שהיה בן דורו של רש"י ורק מעט זקן ממנו, עיין לקמן (הערה 49). וכפי סדר משפחת ר' שמעון ב"ר יצחק, שרשמנו בתולדות ר"א הקליר (הערה 19), יהיה ר' משלם זה מזרע ר' משה שהובא מאיטליא, ודור רביעי לר' משה השלישי שפייט „אימת נוראותיך", יעו"ש היטב, ואל יתפלא הקורא במה שימצא שם ברשימה שלנו ר' משלם זה דור רביעי לר' משה הפייטן, ור' משה בר' יקותיאל דור שלישי לר' משה הפייטן, שהיו שניהם בזמן אחד, מפני שר' יקותיאל היה הבן הצעיר לר' משה הפייטן ונקל מאד שיהיה בנו ר' משה שוה בשנים עם ר'

עם אביו ר' משה הזקן. עיין תולדות ר"א קליר הערה 19. ואם נחשוב שהיה ר' קלונימוס נער בנסעו עם אביו למגנצא בשנת ד"א תרל"ז, ור' משלם נולד לו בארבעים שנה ויותר אחרי כן, וחבר פיוטיו בזקנותו, יהיו פיוטי ר' משלם מעט אחר זמן פיוטי הקליר, כנראה מזה שלא נמצאו עוד אצל הקליר יוצרות לפני תפלת ש"ע ור' משלם חבר כבר יוצרות ליום שני של פסח. ועוד שרבנו גרשום שכתב על הקליר שהוא מחכמים הראשונים (עיין תולדות ר"א קליר הערה 19), כתב שם בסמוך: „וגם רבינו קלונימוס ז"ל שהכם גדול היה ופייט קרובה לצום כפור ובתוך הברכה אחר ענינים הרבה, ובסוף סמוך לחתימה הזכיר מעין הברכה" עכ"ל. ובלי ספק ט"ס שם וצ"ל: רבנו משלם בן רבנו קלונימוס, שכן הוא ממש קרובה שלנו לצום כפור מר' משלם ברבי קלונימוס בכל הסימנים שרשם רבנו גרשום, ומרבנו קלונימוס לא נמצא קרובה כלל ליו"כ. ועכ"פ הוא מעמידו בסדר אחר ר"א הקליר וגם לא יקראהו עוד מחכמים הראשונים, וזה מפני שר' משלם מאוחר היה קצת, גם נודע היה כבר באשכנז עם זמן פיוטיו, משא"כ הקליר שהיה חי במרחקים ונעלם גם זמנו אח"כ (ע"ש בתולדות הקליר הע"ה ז). — ונשארו מר' משלם הפיוטים הנזכרים לשחרית יו"כ, גם סדר העבודה למוסף יו"כ, והנה כלם כבדים מאד, ודק יתרון אחד להם בקצור לשונם וסדור הרעיונות, כמו בסדר העבודה מספר בקצור נמרץ קורות בני אדם וישראל מבריאת עולם עד לוי, ויש בפיוטיו לשחרית יו"כ שבחים הרבה לדת תורתנו וההפך לזולתה, יעוין פיוט „הגוים" במקרא „ובכן מי לא ייראך". והיו פיוטיו נכבדים מאד בעיני הגדולים, יעוין ספר הסידים (סי' תר"ז), שהורגלו לומר קרו"בץ דרבנו משלם ואחד אמר קרו"בץ אחרת ומת תוך ל' יום. ויש בהם סימנים שכבר ידע מלמוד הקבלה. יעוין פיוט המתחיל „חכמי" (במקרא: הנ"ל) „חכמי צרוף אותיות שם עִלּוּמָךְ", ונראה שלהם קורא ג"כ „חכמי מדות", שהספירות היו נקראות מדות אצל הקדמונים (עיין אמונה ובטחון לרמב"ן פ"ג). וזה כוונתו בפיוט ליוצר יום ב' של פסח: „טהור פענת רזים, חכמי מדות מפריזים, טעמי תורות חורזים", ור"ל בעלי הקבלה, אשר הקב"ה גלה להם רזין דאורייתא, המה יודעים ליתן טעם למצות, ולא כדמפרש הרב רו"ה שם. ואהב לסתור דעות הקראים מן הכתובים בתשובות מושכלות, יעוין סמ"ג לאוין ס"ו: „המינים אומרים „אל יצא איש ממקומו ביום השבת" במשמעו, והשיב ר"מ בר קלונימוס להקהות שיניהם מנבואות ישעיה ויחזקאל, שכתוב בישעיה „והיה מדי חודש בחדשו ומדי שבת בשבתו, יבא כל בשר להשתחוות לפני", ובנביאות יחזקאל „והשתחוו עם הארץ תחת השער בשבתות ובחדשים", ואם היה אסור לזוז ממקומו, איך יבא כל בשר להשתחוות בבית המקדש? עכ"ל. ובספר חסידים (סי' תתש"מז): „זאת התשובה השיב רבינו משלם נ"ע למינים שאינם מדליקים

ואחרי שנתברר כ"ז, קרוב אצלי מאד שהשתמש רבנו נתן בכתב „אלאצול" (ספר השרשים) של ר' יונה (הנמצא עוד היום באוצר הספרים של עיר אָקספאָרד בלשון ערבית ואותיות עבריות), להוציא ממנו באור איזה ערכים תלמודיים אשר להם דמיון בלשון עברית או ערבית, וכפרט כי לפי געזעניוס בהקדמתו למדרש מלות עבריות מהדורא שניה, שראה גוף הספר באָקספאָרד, ר' יונה משתמש ג"כ הרבה במאמרים ותיבות תלמודיים להאיר שרשי לה"ק; וכן מצאתי בספר כפתור ופרח לר' יצחק הפרחי שמביאו הרבה, ונראה בכל מקום חפושו בתלמיד לענין באור כל שורש, ע"ש (פס"ו דף צ"א ב'): „ר"י אבן גנא"ח ז"ל כתב בספר השרשים מלת שקל: ודע כי שקל הקודש שעורו שלשה זהובים ושליש ערביים, מפני שאמרו פ' יש בכור אמר רבא סלעא דאורייתא תלתא ותילתא" וכו', עכ"ל. ועוד (ריש פנ"ד): „והר"י אבן גנא"ח כתב בספר השרשים: וראיתי לגאון שפירש מה שאמרה המשנה „המכבד ברמו של חבירו סמדר" וכו'. ועוד (פנ"ה): „ור"י אבן גנא"ח כתב בשרשים שור ומריא וכו' מין מן הבקר גדולים, כעת במרום תמריא, כלומר תגבה, והוא בלשון ירושלמי ברופו"לא וכבר זכרנוהו", ע"כ. והנה בהקדמת געזעניוס שם מביא בשם ר' יונה לדבר נפלא וחדש, ששורש צ פ ר בערבית מורה על סבוב ושוב למקום או זמן שהלך ממנו, וזה ענין „ישוב ויצפור" אצל גדעון (שופטים ז' ג'), וכן „באה הצפירה" (יחזקאל ז' ד'), ר"ל באו סבובי הדברים עד הקצה האחרון (דיא רייהע איזט געקאָממען). ומזה בלשון משנה (פי"ג דכלים) „הקופה משיעשה בה שתי צפירות", ר"ל „רייהען", יעו"ש. וכל זה הוא בערוך ערך צפר א'; ויתכן שרבנו נתן לקחו מספר שרשים לרבנו יונה. ועוד מביא שם געזעניוס לדבר חדש פירוש מלת ב צ ר (איוב כ"ז ב"ד), שהוא כמו תבר בערבית, ור"ל: כסף או זהב שלא נעשה בו עוד מלאכה, והוראת תבר הוא שנשבר ממחצב ההרים (ראָהעס גאָלד), וע"ש שהדש בעיני געזעניוס המלה הערבית ת ב ר על כוונה זו; ומעתה עי' ערוך ערך מלל שכתב: „פי' זהב ממלא, זהב הנלקט מן הארץ הנקרא בלשון ישמעאל אל תב"ר" עכ"ל. ולכן אחשוב ג"כ שמ"ש רבנו נתן בערך מעפרת: „ובעלי מקרא מפרשין „ויתחפש באפר" (מ"א כ' ל"ט) ממיני מסויות הוא מה שמכסים הראש עם הפנים והכל מכוסה זולת העינים לבדהן", עכ"ל; וכן ערך סך ב': „ויבא שאול להסך את רגליו (ש"א כ"ד ד') בעלי מקרא פירשו שפיכה יציקה ומער" עכ"ל, אשר בלי ספק אין כוונתו לקראים הקוראים עצמם כן, רק למדקדקים ומפרשי הכתובים אשר עסקיהם יותר במקרא מבתלמוד, ירמוז לפירושו ר' יונה בשרשים. וקצת זכר לדבר, ששני הפירושים האלה נמצאים ג"כ ברד"ק בפירושיו ובשרשים שלו, ונודע כי רוב באוריו הם מר' יונה.—

משלם נכד של אחיו ר' איתיאל הבכור ממנו, ור' איתיאל נחשב בתשובת רש"ל פ"ס כ"ט לפני ר' יקותיאל, ומעתה תבין דברינו בתולדות ר"א הקליר (שם) אחרי עיון היטב כאן ושם. ויתכן שלר' משלם זה קורא רבנו נתן הרבה פעמים בספרו בשם „המורה מעיר מאגנצא". ועיין ערך אי ואצא ונד א' וסמך.

38) ר' משה כלפו מעיר בארי מובא בערכי קרש א' ותתיה וע"ש בהוספת מלת ז"ל. ועיין תולדות ר"א הקליר (הערה 17) מהתפשטות למוד התלמוד בימים קדמונים בשתי הערים בארי ואוטרנטו.

39) ר' משה הנפוסי ז"ל היה מעיר נעפוס באיטליא, ששם היו מדברים עוד בלשון יוני בימיו, והיה חי בימי ר' נתן ששאל ממנו הוראת תיבה יונית, יעוין הערה 15.

40) כותבי הדורות ואחריהם וואלף באוצר הספרים שלו, וממנו החכם געזעניוס בקורות לשון עברית, אחרו את זמן ר' יונה בן גנא"ח הרבה, שלפי דבריהם היה חי בקצה המאה התשיעית לאלף הה"א; ולא כן הוא לדעתי, שמלבד אשר הראב"ע במקומות הרבה והרב בעל המאור בהקדמתו יביאוהו כבר בקדמון, הנה גם הרב בעל חובת הלבבות, אשר היה קודם להם זמן רב, מביא ג"כ את ספרו בהקדמתו. אולם גם בזמן הרב הזה, הוא רבנו בחיי הראשון, טעו המחשבים שכתבו שהיה חי בשנת ד"א תתקכ"א, ובשם הגדולים (ח"ב מערכת הי"ת) כתב שהוא האמת הברור; אכן נראה שהחליפו כלם זמן המעתיק בזמן המחבר, שבזמן ההוא היה חי המעתיק ספר חו"ה ללשון עברית, ר' יהודה אבי שמואל אבן תבון; ולא כן רבנו בחיי המחבר גוף הספר, שהיה חי זמן הרבה קודם לו. וראיה לזה, ששם בהקדמה, בחשבו הספרים המחוברים עד ימיו על עניני המצות ודיניהם, יביא ספר רב חפץ והלכות פסוקות וגדולות וספרי קצת הגאונים בשו"ת ופסקי דינים, ולא יביא האחרון אשר הגדיל לעשות מאד בהלכותיו, הוא הר"י אלפאסי ז"ל, שהיה ספרדי כמו רבנו בחיי, וספריו היו נודעים בלי ספק בכל ארץ ספרד, אלא ודאי שרבנו בחיי היה חי עוד קודם הרי"ף, או עכ"פ בזמנו. ועליו ביוון הראב"ע בלי ספק בשער ז' מספר היסוד במ"ש: „ואמר רב בחיי כי הוא תהלתך והוא אלהיך" עכ"ל, אעפ"י שלא מצאתי מאמר זה עוד בספר חו"ה. והנה ספר היסוד מובא הרבה פעמים בפירוש הראב"ע לתורה, ועיין סוף פירושו לקהלת שנשלם בשנת ד"א תת"ק. ולפי השבון זה חי ר' יונה בן גנא"ח עכ"פ כבר בתחלת המאה התשיעית, שהרי הרי"ף מת כבן תשעים שנה בשנת ד"א תתס"ג, ורבנו בחיי שלא ידעהו עוד מביא את ספרי בן גנא"ח. וכן העמידהו הראב"ע בסדר הדורות של המדקדקים, בתחלת ספרו מאזנים, בין רבינו האי, שנפטר ד"א תשצ"ח, ובין ר"ש בן גבירול, שנפטר תת"ל.

זווטא שלמד אליהו לרב ענן (כתובות ק"ו א'), יעוין ערך סדר ג' וז"ל: „פי' משניות חיצוניות הן, ורבה הוי ג' בבי ותלתין פירקין וזוטא י"ב פירקין, ודאמרי בגמרא תנא דבי אליהו כלהון בגווייהו" עכ"ל. מעתה נחזי אנן אם הספר הנקרא אצלנו תנא דבי אליהו הוא זה הנזכר בגמרא, שזה שלפנינו כולל ל"א פרקים בחלק א' הנקרא רבא ולא נחלק לבבי כלל, וכ"ה פרקים בח"ב הנקרא זוטא; גם אינם משניות, רק אגדות ודרושים. ויותר עוד מתנגד לדברי התוספת בכתובות שם שכתבו, שסדר אליהו רבא כולל ארבע ידות מהספר וזה שלפנינו אינו כולל אפילו שתי ידות; גם שם הספר שלפנינו „תנא דבי אליהו", ועיקר השם הוא בגמרא ובערוך „סדר אליהו", א"א שכל תנא דבי אליהו בגמרא היה נמצא בסדר ההוא, כדברי הערוך; ותמיה על בעל שם הגדולים ח"ב מערכת סמ"ך, שהביא ראיה ממאמר זה של בעל הערוך שתד"א שלפנינו הוא הנזכר בגמ', מפני שכתב: „ודאמרינן בגמ' תד"א כלהון בגווייהו" עכ"ל, ולא העיר על ראש דברי הערוך שם שמבררים ההפך כנ"ל; גם לא כל המאמרים הנמצאים בש"ס בשם תנא דבי אליהו מוזכרים בספר שלפנינו, ואין רצוני עוד להאריך פה. ובמקום אחר הראיתי, שנתחבר ספר זה שלפנינו בבבל עם הרבה מדרשים מאוחרים. ואעיר כאן רק זאת, שהמחבר בעצמו לא רצה להעלים זמן החבור וגלהו תכף בפ' א', שכתב: „ונכנס שעבוד של ב' אלפים מימות המשיח יותר משבע מאות שנה", א"כ נתחבר אחר ד"א ת"ש, בימי רב שרירא גאון, ודברי המפרש שם בלתי נכונים, שמקשה על דברי הש"ס שאמרו: ובעונותינו שיצאו (מן ב"א של ימות המשיח) מה שיצאו, והלא חתימת התלמוד היתה לפני אלף החמישי? ע"כ, ובאמת לא נחתם התלמוד עד ימות רבנן סבוראי שהוא בין ר' ובן ש' לאלף החמישי, יעוין אגרת רש"ג היטב. ועל דברי תד"א ודאי דל"ק, שמאוחר הוא, ואינו הוספה מסופר, כמו שרצה המפרש לדחוק שם, שכן מרשים המחבר עוד בסוף ת"א מספרו: „ומשנחרב הבית עד עכשיו הרי ט' מאות שנה", עיין שם שנשנה דבר זה שתי פעמים, והנה נחרב בית שני בשנת שלשת אלפים תתכ"ח, אם כן זמן המחבר הוא בשנת ד' אלפים תשכ"ח והיא ממש בשנה שנסמך רב שרירא לגאון. ולפי"ז על כרחך מ"ש שם (פ"ו): „משנברא העולם עד עכשו תשעים עולמים (של נ' שנה) וצ"ד שנה", הוא ט"ס וצ"ל: „תשעים וארבעה עולמים וכ"ד שנה" ומסכים בקרוב לחשבון הנ"ל. ב) בן סירא בלשון פורי. יעוין ערך פרוש שכתב וז"ל: „בן סירא קראן ספרקלין" עכ"ל, ולא מצאתי עוד מלה זו בתרגום סורי שלפנינו על בן סירא ג) יוסף בן גוריון בלשון עברי מובא בערך שבע א': ורבנו נתן הוא הראשון שמזכיר ספר זה שחובר בימי רב שרירא גאון, יעוין תולדות ר"א הקליר

וכתב הראב"ע בתחלת ספר מאזנים וז"ל: „ור' יונה הרופא בן גאנ"ח ממדינת קורדובה השלים ספרים ז' והשביעי ספר השרשים וכלו מחמדים" עכ"ל, ובסוף המאמר כתב שם: „וכל אלה הספרים הם בלשון ההגריאים" ע"כ. ובבאורו לספר דברים (כ"ו ה') כתב וז"ל: „ור' יונה דקדק אותה כלה באר היטב בערך מתה" עכ"ל, ור"ל בשורש מתה. וגעזעניוס שראה ספר השרשים זה של ר' יונה יהללהו ג"כ עד להפליא בתועלתו ויקרתו (יעוין הקדמתו שם), ומהלקוטים אשר עשה לו ממנו לקח הרבה באורים נפלאים במדרש מלים שלו, אשר כל מבין יכיר מין ערכם. וכבר בימים קדמונים לקט מדקדק אחד ממנו כל הבאורים המובאים בשם יהודה בן קריש, והם בכ"י בשני נוסחאות אצל געזעניוס והוא מהללם ג"כ. ובשפתי ישנים אות קו"ף כתב וז"ל: „ספר הקירוב והישר ר' יונה בן גאנ"ח ס' דקדוק בלשון ערבי, ור' יעקב רומא העתיקו לעברי דפוס קאָנשטנטינאָ". ועוד שם באות רי"ש: „ספר הרקמה ר"י בן גנא"ח ס' דקדוק כ"י בקאָנשטנטינא" ע"כ. ובבאור של החכם געזעניוס לישעיה (ל"ג א') מביא חבור מר' יונה הנקרא כתאב אל מסתלחק, והוא הערות על חבור אב"ן זכריה (הוא שם הכנוי בערבית לר' יהודה חיוג) על אותיות הנחות, והוא באוצר הספרים של אָקספֿאָרד נומראָ 251. וא"ב ידענו כבר שמות ד' ספרים מן השבעה שכתב הראב"ע בסתם ולא רשם שמם. ודע כי לפי דברי געזעניוס בהקדמתו למדרש מלים שלו, היה נקרא ר' יונה ג"כ בערבית בשם כנוי: אבו אלוליד מרואן אבן גנא"ח. ועיין בספר מאזנים בסימן המתחיל: „המבולעים" מובא ר' יונה בן חסדאי נ"ע. ולא ידעתי אם הוא ר' יונה זה, שאולי חסדאי העתקה בלשון סגי נהור ממלת גנא"ח שהוראתה בלשון ערבית עונש ותשלום גמול, כמו שעושים בלה"ק מקללה ברכה כשהוא אצל השם, או שמלת גנא"ח כנוי, ואבין היה נקרא ר' חסדאי.

41) ז"ל התוס' בחולין (מ"ז א'): „ור' משה דפונטייזא, והוא נזכר בערוך עם הגאונים" עכ"ל, וט"ס הוא, שר' משה מפונטייזא (Pontoise) שאל מרבנו תם (עיין ספר הישר דף ע"ו ב'). וצ"ל כאן ר' משה מפביאה כמו שהוא בספר הישר (דף ל"ז א') וסמ"ג עשין הלכות טריפות. אולם לא מצאתיו בערוך שלפנינו, ואולי חסר עתה המאמר ההוא, או שכוונתם לאיזה ספר ערוך הכולל שמות כל הגאונים, ור' משה זה נחשב שם עמהם.

42) פירושי רבנו חננאל מובאים בערכים הרבה מאד, ומתולדותיו ומתולדות ספריו יעוין קונטרס המיוחד לו, ושם יבואר ג"כ בראיות שלא היה רבנו נתן תלמידו כאשר חשבו רבים.

43) הספרים הנזכרים ראשונה בס' הערוך הם: א) סדר אליהו רבא

(יעוין הערה הקודמת) ; ומובא כבר במ"ר במדבר גמרא בבלי עם פלפוליו ע"ש (פ"ט) : „רבותינו אומרים בשכר שאמר אברהם ואנכי עפר ואפר" וכו' ורבות'נו אלו הם רבא (סוטה י"ז א') עם קושית הגמרא שם ושינויא. ושם עוד מאמר „אבא שאול מאנשים גבוהים" והסיום המאוחר מרב יהודה ואדא דיילא ופשתיכנא דפומבדיתא—כולו לקוח מבבלי (נדה כ"ד א'), וכדומה הרבה.

וכן לא יביא רבנו נתן בשום מקום תרגום יונתן על התורה, רק הוא מכנה התרגום המיוחס אצלנו ליונתן בשם „תרגום ירושלמי", כמו שהעיד ע"ז ככר במוסף. וככר כתב ג"ב הרב מהרש"א בחדושיו למגלה (ג' א'), שמשמע מלשון הגמרא שם שיונתן לא תרגם התורה רק נביאים. אך יותר מצאתי עוד, שהתרגום המיוחס לו היה כבר בימי ר' יוסי ב"ר בון, והוא חשבו לבלתי ראוי. יעוין ירושלמי (פ"ה דברכות ופ"ד דמגלה) : „אילין דמתרגמים עמי בני ישראל כמה דאנא רחמן בשמיא גו' תורתא או רחלא יתה וית ברה לא תיכסון ביומא חדא, לא עבדין טבאות, שהן עושין מדותיו של הקב"ה רחמים" ע"כ, וכ"ז הוא לפנינו בתרגום המכונה ליונתן (ויקרא כ"ב כ"ח). והקורא יראה מכל זה היסח דעת של רמ"ל בדברי רבנו נתן, שהכנים בפיו תיבה הנותנת מקום לטעות בדבר גדול, שבערך גיא כתב רמ"ל בלשון הערוך „תרגום יונתן", והקורא יחשוב לפי"ז, שכבר מוזכר תרגום יונתן בערוך, וזה שקר מבורר, שבכל מקום מביא רק תרגום ירושלמי כנ"ל, וגם שם בערך גיא הוא בדפוסים הקודמים בראשי תיבות כזה : ת"י, וכוונתו לתרגום ירושלמי. ומצאתי עוד, שקורא רבנו נתן לתרגום אונקלס : בבלי, שכן כתב בערך אבוב : „כנור ועוגב תרגום בבלי וירושלמי כנורא ואבובא", והוא לפנינו באונקלס ובמיוחס ליונתן (בראשית ד' כ"א).

45) לדוגמא נביא דבר אחד. בפסחים (קי"ב ב') : „אל תשבו על מטת ארמית משום מעשה דרב פפא", פירשו שם רש"י ורשב"ם, ש„גויה אחת היתה חייבת ממון לרב פפא והיה נכנס בביתה לגבות המעות. יום א' חנקתה את בנה ונתנה במטתה וכשבא ר' פפא אמרה לו שב עד שאביא מעותיך, וכשבאה אמרה לו הֵמַתָּ את בני וברח מן המדינה" עכ"ל, וזה מתנגד לספור המבואר בזה בגמרא דברכות (ח' ב') דשם איתא, שכשאמרה לו שב אמר לה איני יושב עד שתגביהי את המטה והגביה ומצא שם תינוק מת", א"כ ניצל בחכמתו ולא יכלה להעליל כלל. והנה דברי רש"י בברכות שם הנראים ג"כ קצת כמתנגדים לדבריו בפסחים, אפשר בכ"ז להטותם ולאחדם, אך לשון הגמרא הוא להפך ממש. וכבר עמדו ע"ז הגאון ר' ישעיה בערלין ובעל סדר הדורות. ומעתה ראה גם ראה מלשון רבנו נתן בערך ארם, שלא היה לפניו כלל הספור בגמרא דברכות, רק הוא מביאו לפירוש וע"ד שכתבוהו רש"י ורשב"ם בפסחים.

(הערה ד'), אולם יש סימן מובהק שכבר קרא בו רבנו גרשום מאור הגולה רבו של רבנו נתן, שכן בסליחה ב' ליום ד' של עשי"ת מנהג פולניא אמר: „טפ"ש יוני הוא ומשרתיו רשעים, להשביה מעמך שמך הנעים, ונפל ונשבר ומת בתחלואים רעים" עכ"ל, וחתום שם בראשי החרוזים גרשום ב"ר יהודה, והכוונה על מות אנטיוכס עפיפאנוס הנמצא ביוכיפון העברי (פ"כ) ולא ביוני כלל עד"ז. ד) דברי הימים של משה מובא בערך אהרן, ואחריו בפירוש המיוחס לראב"ע על שמות (ב' וד') ואחריו בילקוט שמעוני בפ' שמות וארא. ה) פרקי דר' אליעזר מובא בערכים הרבה מאד, ונקרא לרוב ברייתא דר"א.

44) רבנו נתן איננו מביא בשום מקום מספרו מדרש רבה של שמות, במדבר ודברים; ובכל מקום תמצא רק בראשית רבה או ויקרא רבה, נראה בעליל שלא היו לפניו עוד כל המדרשים של ספרי ב' ד' ה', אשר אחור זמנם ושינוי לשונם ממדרשי בראשית ויקרא ניכר לכל מעיין. וגם הרשב"ם נראה שלא ראה שלשה מדרשים האלו, שכן בפירושו לב"ב (קל"ד א') ד"ה הגדות כתב וז"ל: „מדרשי פסוק כגון תנחומא ובראשית רבה, ויקרא רבה" עכ"ל. אולם יותר חדוש עוד, שקדמונים אחרים לא ראו גם מדרש רבה של ויקרא, רק של בראשית לבד, והמה רש"י והרמב"ם, כי בפירוש רש"י על התורה אינו מובא בשום מקום שום מדרש רבה משאר ארבעה הספרים רק מבראשית לבד. עיין עוד רשב"ם על כ"ב (ק"ו א') ד"ה פוטיאל שכתב ב' פירושים, והנה כפירוש השני מבואר בשמות רבה (סוף פ"ז), אכן רש"י (סוטה מ"ג א') ד"ה תרי סותם כפי' הא' של רשב"ם נגד המדרש, אולם גם שניהם לא ראו מדרש זה. והרמב"ם בהקדמתו לספר היד כתב וז"ל: „וחברו חכמי המשנה חבורים אחרים לפרש דברי התורה, ר' הושיעא תלמידו של רבינו הקדוש חבר באור ספר בראשית ור' ישמעאל פי' מואלה שמות עד סוף התורה" עכ"ל. ועיין במ"ר ריש תצא טעמים על מילת תינוק וקרבן בהמה לשמנה ימים ועל אותו ואת בנו ושלוח הקן, הכל ממש מה שנמצא במו"נ (ח"ג פמ"ח ופמ"ט), ועוד במדבר רבה (פ"ט) טעם על סמיכת וגונב איש למכה אביו, ובבחיי פ' משפטים כתבו בשם רבנו סעדיה. ולא נאריך עוד בזה רק נביא מ"ר (במדבר פי"ג): „ד"א עורי צפון מלמד שהרוחות עתידות להכניס קנאה זו עם זו, רוח הדרום אומרת אני מביא גלות תימן וגלות הגרה וכל הדרום, ורוח צפון אומרת אני מביא גלות צפון" וכו', נראה שמכוון לשני העמים המושלים אז על רוב העולם והמה: נוצרים וישמעאלים, ואייראָפא בצפון העולם וגלות הגרה המה בני הגר הישמעאלים; א"כ דע והבן זמן חבור מדרשים אלו; והרבה אגדות באלו חוברו אז בבבל, כמו תנא דבי אליהו

הרב במקומותם, שזה ראש ישיבה וגאון בפומבדיתא, וזה חכם בצרפת. ומ"ש רבנו נתן, שאמר לו רבנו גרשום משום רבנו האי, ר"ל מה שידע מפירושיו ומספריו עפ"י השמועה, אך לא מפה לפה. וכן הרבה בש"ס פלוני משום ר' פלוני רק עפ"י השמועה. אמנם רבו האמתי היה רבנו ל ע ו ן או ל ע א נ ט י ן (ראב"ן צ"ב ב' בענין היפוך שבועה וכפול שם קט"ז ב'). וזה רבנו ל ע ו ן היה שמו העיקרי ר' יהודה בן ר' מאיר הזקן (שערי דורא ס' מ"ו). ואולי קבל גם מר' יצחק האורלוני שזכרנו למעלה. — וגם לא היה רבנו גרשום רבו של רש"י, כאשר נמצא בקצת סופרי הדורות, ודברי רשב"ם (פסחים קי"א א' ד"ה מתקטלין) יתנו ברור בדבר, שכתב: „כך שמע רבינו (רש"י) מרבו ורבו מפי רבינו גרשום זצ"ל" עכ"ל. ונראה שהיה כתוב כן במהדורא קמא של רש"י שם, שלפנינו כתוב שם בפירש"י: „מפי המורה הגמרא והמקרא אשר שמע מפי רבו" עכ"ל. והשבון השנים מסכים לזה, מפני שגם פטירת רש"י הקדימו הסופרים הרבה מזמנו האמתי, יעוין לקמן (הערה 60). וחבר רבנו גרשום ספרים רבים, ובהם פירושים לש"ס המובאים ברש"י ותוספת בהרבה מקומות. ובעל שם הגדולים ראה ממנו פי' על סדר קדשים בכ"י, וכבר מובא פי' זה בסמ"ג לאוין דיני כחל. ועוד חבר הלכות טריפות (תוס' חולין מ"ו ב' ומ"ז א' ב' פעמים ומ"ח א'). וגם תשובות הרבה מאד, ומובאים כבר בפירש"י (ביצה כ"ד סוף ע"ב וקדושין ל"ט א'). והיה עוד מהן כרך בפני עצמו ונרשמות בסימנים ביד ר' בצלאל אשכנזי, כי בשטה מקובצת על ב"ק קט"ו ב' מביא לשון רבנו גרשום בתשובותיו סי' ס"ד. ולא לחנם נכתר בשם טוב „מ א ו ר ה ג ו ל ה", שמלבד אשר כל חדרי תורה היו פתוחים לפניו והעמיד תלמידים הרבה עד שכמעט היה הראשון בצרפת לכל התלמודיים הבאים אחריו. וגם חכמי נרבונא וספרד שמשו לפניו (יעוין ס' הישר לר"ת דף ע"ד ד'), הנה שם עינו ג"כ על קיום בני הגולה לתקן תקנות טובות והגוגות הנשמרות עוד עד היום, כמו שלא לישא שתי נשים וכדומה (יעוין בסוף ס' כלבו ובסוף תשובת מהר"ם מרוטנבורג הגדול), אע"פ שהתנה לזמן. וכפי הנראה מסליחותיו היה ג"כ בעצמו שליח צבור. יעוין זה בבאור תולדות ר"א הקליר (הערה 25). בשעת מיתת רבנו גרשום נשמעו מפיו הדברים „ציציות חוץ" ונסתפקו העומדים שם בכוונתו: אם חוץ לארון או להסירם מן הטלית (מרדכי מ"ק סי' תתס"ג).

[47]) רבנו משה הדרשן (כן יקרא בתוס' סוטה ל"ו ב'), מובא בערך אדנדקי: „שמעתי מפי ר' משה הדרשן ז"ל מעיר נרבונא"; וערך נגד ב': „ואני קבלתי מר"מ הדרשן מעיר נרבונא"; וערך צדק: „כך קבלנו מר"מ הדרשן"; וקצרא א': „ור"מ הדרשן שנה לנו". ומובא הרבה פעמים בפירש"י

וז"ל: „ובפ"ק דברכות א"ל רבא לבניו וכו' אל תשבו על מטה ארמית, ובפסחים פרק ע"פ ד' דברים צוה רבינו הקדוש את בניו ואחד מהן אל תשבו על מטה ארמית משום מעשה דרב פפא, שהיה נושא בארמית מעות" וכו' עכ"ל. הנה מביא גמרא דברכות מבלי הביא הספור הכתוב שם לפנינו, ואח"ז מביא גמרא דפסחים, והוא מפרש המעשה, כמו שמפרש בערך חלד מעשה דחולדה ובור הכתובה בש"ס (תענית ח' א') בסתם; והיה מדרכם בגמרא לרמוז על מעשיות כאלה מבלי בארם, כמו אצל חולדה ובור, ויוחני בת רטובי (סוטה כ"ב א') ובעיא מוכסא (סנהדרין מ"ד ב'), והרבה כדומה אשר לולא המפרשים שהיה בידם בקבלה ענין גוף המעשה לא היינו יודעים כוונת הגמרא. ובספרי אנשי שם הראיתי, שלפעמים בכוונה העלימו מעשיות אשר לא היו ברורות בידם, ולא יפה עשו המאוחרים שפרסמום, והם לפעמים נגד כבוד איזה תנא או אמורא. ולא אוכל להאריך כאן. ומעתה תבין דברי רש"י בברכות שם, שאם כגירסא הכתובה לפנינו יהיה פירושו בכופל דברי הגמרא ומתנגד להם עוד קצת. וכן מצאתי בראב"ן (סי' קל"ד), שהוא מפרש ג"כ המעשה של ר' פפא כאילו לא נמצאה בגמרא כלל.

[46]) רבנו גרשום מאור הגולה מובא בערכים הרבה מאד. אולם בערך חלק ג' כתב: „ורבינו גרשום ז"ל פירש וכו' ועוד אמר לן הלוקח נפש וכו' ואמר לן משום רב האי גאון" וכו' עכ"ל. נראה מבואר שהיה תלמידו ושמע ממנו פירושים. ונראה שאליו כיוון ג"כ בערך כפי, במ"ש: „לשון אחר אמר לן רבי"; ובערך מרכנתא: „ואמר לן רבי דאמר משמיה דר' יצחק האורלוני ז"ל" עכ"ל. והנה כותבי הדורות הקדימו זמנו של רבנו גרשום הרבה, שבתשובת רש"ל סי' כ"ט נמצא, שנפטר ר"ג שנת ת"ת וקבל מרבנו האי, ולא יצדק בשני המאמרים, היינו: לענין זמן פטירתו ולענין קבלתו מרבנו האי, שהרי כל סליחותיו מלאות אנחות על הרג ואבדן ישראל בקנאת הדתות, יעוין הפזמון „זכור ברית" וסליחה ליום א' של עשי"ת מנהג פולניא המתחלת „אליך ה' אקרא", וזה יורה שהיה חי עוד בשנת תתנ"ו או עכ"פ רק זמן מעט קודם השנה הרעה ההיא. ועוד שרבנו נתן שהיה תלמידו מת, כפי כותבי הדורות, בשנת תתס"ה, וכפי השערתנו לקמן (הערה 59) בזמן מאוחר עוד יותר, ועכ"פ היה בן י"ח כשלמד לפניו, וגם לא בשנת מות רבנו גרשום היה מורה לתלמידים, וכפי חשבון זה שמת ר"ג שנת ת"ת יהיה רבנו נתן בעת פטירתו זקן יותר ממאה שנים ואריכת ימים כאלו לא היתה נשכחת מכותבי הדורות; ואולי מוסב פטירת שנת ת"ת שם בתשובת רש"ל על רבנו האי, אך גם הא ליתא (יעוין תולדתו הערה 2). ומזה תדע ג"כ, שלא קבל רבנו גרשום מרבנו האי שנפטר שנת תשצ"ח, הגם [illegible] שיתנגד לזה הריחוק

אך ר׳ מצליח מבאר הדברים היטב. וערך מלבן ומחם, ובערך אנפקינון כתב: „ואני למדתי מפי ר׳ מצליח ז״ל״ עכ״ל. ולא נודע לי עוד יותר ממנו.

49) עיין לעיל הערה ב׳ מה שקבל רבנו נתן מאביו ואחיו, וגם מתשובת לרש״י בדיני תקיעת שופר ומילה בר״ה, ושם עוד תשובה ממנו בקבלת ק׳ ושי מומר בשביל בת קטנה. ועוד ברוקח (סימן של״ד): „וכן השיב רבינו נתן שעשה הערוך, שאין מצרפין קטן לזמון״ עכ״ד. ונ״ל שהלך בעל הערוך בזה, כמו ברוב פירושיו, אחר שטת רבנו חננאל שחולק על רבנו האי גם כן בענין צרוף קטן לעשרה בזמון, ופסק שאין מצרפין אותו (לקוטי פרדס מרש״י דף ט׳ ריש ע״ד), ע״ש שכתב: „ור״ח חולק על רבנו האי ולא מכח הלכה אלא שכך דרכו ומורה לו חומרא להוציא ש״ש לבטלה״ עכ״ל, ור״ל שכך דרכו להורות חומרא לעצמו, לא שדרכו לחלוק על רב האי אף שלא מכח הלכה ח״ו. אולם ראה זה דבר נפלא, שהרמב״ן במלחמות פ״ז דברכות מביא דברי הר״ח בשם הגאון ז״ל דאין מצטרף, והוא ממש להפך מדברי ליקוטי פרדס בשם הגאון שמצטרף? ויותר תימה עוד, ששם בליקוטי פרדס כתב עוד, דלתפלה בעשרה אפילו הר״ח מודה שמצטרף, דהלכה כריב״ל ולית מאן דפליג, ואילו במלחמות שם כתב „וקבלת רבותינו הגאונים שאין הלכה כריב״ל וכן כתב ר״ח בשם הגאון״ עכ״ל. וגם זה הוא מהפך להפך וצע״ד.

50) עיין לקמן הערה 59.

51) ז״ל רבנו נתן (ערך מרגל): „מרגלא בפומייהו דרבנן דיבנה וכו׳ אע״פ שהן יסודי עולם אין מחזיקים טובה לעצמן בהחזיקם בתורה אומרים כבעלי אומנות אנו, אני בריה והאומן בריה, הוא מתעסק במלאכתו לחרוש, לזרוע ולקצור ולטחון ולאפות, ואני מתעסק במלאכתי ללמוד וללמד״, ע״כ לשונו הנעים, ולו הלכו בדרכיו רבני כל דור, כי אז היה טוב להם ולנו.

52) בערך מכלא כתב: „אי נמי דהיינו מדת חכמה אחת מהחכמות דהיינו מכלתא״ עכ״ל. וע׳ סוף הערה 14 ראיה שקרא רבנו נתן בספרי רפואות ובספרי הטבע של חכמי הערביים. —

53) עיין לעיל (הערה 15) מה שמובא מערך אונוס ששמע מלה יונית מפי ר׳ משה הנפוסי ז״ל, ועוד (הערה 2) מה ששאל אחיו לדיין אחד „גראמאטיקו״.

54) עיין ערך קדש א׳, שאחרי כתבו דרשה ארוכה בפירוש דברי רבא „צלמות ולא סדרים״ וכו׳ הוא מסיים „אסמכתא בעלמא הוא״. ובערך שדה א׳: „פירוש דומה לתיבה כדכתיב שדה ושדות ואע״ג דבגיטין לא כה״ג, דגרסינן בריש מי שאחזו שדה ושדות הכא תרגומו שדה ושדתין, קיי״ל אין מקרא יוצא מידי פשוטו״. ובערך דלא—הפירוש בשם רב האי להרחיק הגוזמות והפלאים. ובערך על—לענין רשב״י שאמר ראיתי בני עליה וכו׳ „פירוש: ראיתי ברוה״ק בראית

על תנ"ך וש"ס, ופעם אחד בשם ר' משה הדרשן מטולוז"א (דברים ל"ב כ"ד) והוא הוא, שהיתה אז עיר נרבונא תחת ממשלת גראף טולוזא (יעוין לעקסיקאָן של החכם פריטש), ולכן לא לנכון רשמו חכם עמנו צונץ במכתב עתי שלו (ח"ג צד שי"ט) לחכם אחר זולת ר' משה הדרשן מנרבונא הנזכר שם בסמוך. וממה שהיה רבו של רבנו נתן נודע זמנו בתחלת המאה התשיעית לאלף החמישי, ולכן לא יצדקו קצת כותבי הזמנים ובעל ס"הד ושם הגדולים עמהם, שמיחסים לו לתלמידים את רבנו זרחיה הלוי והראב"ד בעל השגות שחיו בחצי המאה העשירית. והיה חכם גדול בתלמוד, יעוין מה שמובא ממנו בערך נגד ב' וקץ ה' פלפולים ביומא, ובמרדכי פ"ז דשבועות בנוסחא אחרת מובאים דבריו בדיני הפך שבועה. אולם יותר רבה חכמתו במקראות ומדרשים, ונמצא בסוף התנחומא שלפנינו מדרשים גם ממנו. והיה דורש לשונות זרות לעמוד מהן על פירושי הכתובים, וביחוד לשון ערב. ונראה שהשתמש ג"כ בספרי המדקדקים ר' יהודה בן קריש והבאים אחריו. יעוין פירש"י (במדבר י"א כ'): „ובדברי ר"מ הדרשן ראיתי שיש לשון שקורין לחרב זרא" ע"כ. וכן הוא במדרש תנחומא שם. ועוד בפירש"י (פ' תצא): „לא תתעמר, בלשון פרסי קורין לעבדות ושמוש עמראה, מיסודו של ר' משה הדרשן למדתי כך" עכ"ל. (יעוין גענעניוס במדרש מלות עבריות שמצא איזה הוראה דומה לזה בלשון ערבי), ובתהלים (מ"ה ב'): „ראיתי ביסודו של ר' משה הדרשן מהיד בלשון ערבי בקי" ע"כ. וזה אמת. ושם (ס"ח י"ז): „למה תרצדון, ראיתי ביסודו של ר' משה הדרשן רצד הוא מארב בלשון ערבי" ע"כ. וזה ג"כ אמת והפירוש קרוב מאד. ועיין עוד יותר מבאור מלה זו בתולדות רב האי (הערה 29) ובמשלי (ה' י"ט): „ראיתי בדברי ר"מ הדרשן: תשגה—תעסוק תמיד והוא לשון ערבי, והביא ראיה כמו לבקש שגיה לבקש עסק ולא ידעתי איפוא נשנית" עכ"ל. הנה חשב רש"י ש„לבקש שגיה" נשנית באיזה מקום, אולם כוונת ר"מ הדרשן בלי ספק לדברי ר' יהודא בן קריש ששמע מאלדד הדני (שהיה מארץ כוש הסמוך לערב), כשרצה לומר יש לי עסק בענין, אמר: יש לי שגיה בענין, כמו שמובא כן בפירוש בשרשי רד"ק שורש שגה. ומזה נראה בברור שראה ר' משה הדרשן ספרי ר' יהודה הנ"ל והשתמש בהם. ואולי למד ממנו רבנו נתן תלמידו גם דרך זה להשתמש בספרי מדקדקי ישראל (עי' לעיל הערה 40). וכפי הנראה נהרג בגזרות תתנ"ו. עי' קינה לת"ב לאשכנזים המתחלת „איכה ישבה עגונה, הדרשן וחבריו הרגו בחימה".

[48]) ר' מצליח מובא בערך אמפליא ואמפולי וטלית, ע"ש: „פי' ר' מצליח טלית הוא רדיד" וכו', ע"ש באור והבנת מלת טלית. וערך כחל א' — פירוש מהודד בגמרא דשבת (פ' א') ובאמת נמצא מעין פירושו בקצרה בירושלמי שם.

בארי ואוטרנטו המפורסמות בתורה בימים קדמונים, וכבר נזכרו גם בן חכמי רומי בתשובת רבנו האי (יעוין תולדותיו הערה 16), ורש"י מביא פירושים הבאים מרומי (ר"ה י"ד א' וכריתות ה' א'), ובמרדכי (פ"ב דב"ב סי' תק"יו) כתב בין תשובות שבאו מאיי הים „ויש בהם שאלות ששאלו זקני פרי"ש מחכמי רומי" עכ"ל. וגם לרבנו נתן איש רומי שאלו הצרפתים (יעוין לעיל הערה 49). ומובא כבר מר יעקב גאון ריש מתיבתא דמתא רומי שהיה חי קודם רבנו יחיאל אביו של רבנו נתן (הערה 2). ועוד בפירש"י (ביצה כ"ד ב'): „גם עתה בא אלי מכתב מגרמי"ש שבא לשם אדם גדול זקן ויושב בישיבה מן רומא ושמו ר' קלונימוס ובקי בכל הש"ס והורה כן" עכ"ל. וכ"ז יביאני לחשוב, שמה שהביא המלך קרלו עמו את רבנו משה הזקן מעיר לוקא למגנצא לטובת ארצו עשה כן, למען לא יצטרכו עוד בני ישראל היושבים באשכנז וצרפת לשאול שאלות תמיד מחכמי איטליא, ואולי שלחו עוד לשם מעות בעבור טורח החכמים המשיבים על כל שאלה, וכמו ששמח מלך קורדובה ממש על דבר כזה, כשנמכרו השבויים ר' משה ובנו ר' חנוך לעירו, אחרי ידעו שעי"ז לא יצטרכו עוד היהודים במלכותו לחכמי בבל (יעוין ס' הקבלה לראב"ד). והתפשטות דרך דקדוק ל"הק מאיטליא לאשכנז יעוין בבאור תולדות ר"א הקליר (הערה 8, 9). ועל דבר התפשטות למוד הקבלה נמצא ג"כ מאמר מבואר בספר האמונות לריש"ט ז"ל (ריש פי"ד): „ראיתי להעתיק מצפונות הראשונים וכו' מסירת חכמים מסרוה גאוני הישיבה הקדושה שבמתא מחסיא זקנים לזקנים ואבות לבנים כאשר קבלוה אנשי כנה"ג, וגאון גדול רב קשישא שמו מזרע הגאונים קדמוני הישיבה הרביץ תורה בפו"ליא (במחוז נ ע א פ ע ל) ושם נפטר, ומסר זאת החכמה בספר קטן שקבץ בדרך קצרה וכתבו לכבוד תלמידו החסיד רבינו יהודה הקדוש שבא מקור"ביאל (בצרפת הצפונית) ללמוד לפניו וסמך ידו עליו בפלפולה ומסר לו הזקן כאשר קבלה מישיבת מתא מחסיא מדותיו ומצפוניו וכו', והחסיד הקדוש ר' אליעזר מגרמי"זה למד לפני הגאון רבינו יהודה והוא קבל ממנו פלאי חכמה, ופירש לתלמידיו הצנועים דעו זרע קודש" וכו' עכ"ל. אולם ר"א מגרמיזא בעצמו כתב בסדור תפלה שלו המובא במצרף לחכמה (דף י"ד ב'), שקבל סודות התפלה מר' יהודה החסיד והוא מאביו ר' שמואל החסיד והוא מר' אליעזר חזן משפירא והוא מרבנו קלונימוס הזקן והוא מאביו רבנו יצחק והוא מאביו רבנו אלעזר הגדול והוא מרבנו שמעון הגדול והוא רב מרב עד רבנו משה הזקן שקבל מאביו אהרן (ר"ל אב"ו אהרן והוא בנוי ערבי, לא אביו של ר' משה ששמו ר' קלונימוס) בנו של ר' שמואל הנשיא אשר עלה מבבל משום מעשה שהיה והוצרך לילך נע ונד בארץ ובא בארץ לומברדיאה בעיר אחת ששמה לוקא, ושם מצא את רבנו משה שפייט „אימת נוראותיך" ומסר כל סודותיו לו, וקבלו רב מרב עד שמעון

הלום" וכו', וכן בכמה מקומות. ומרדכי רבינו האי ור"ח כעין זה, יעוין בתולדות כל אחד בקונטרס מיוחד.

55) נודעים דברי רבנו נתן בערך ספקלר, שאחרי שהאריך בפירושו ומצפין בדבריו בדרך רמז למודי הקבלה, הוא מסיים: „אבל לפרש יותר מזה בהוד השכינה לא ניתנה רשות" עכ"ל. וערך קף י"א כתב: „דברים אלו אין לפרשם וקבלה הם, כגון לחש שאין לו פירוש, ובלחש ובקמיעין אתה מוצא דברים, כאלו אדם מדבר עם האבן או עם הארץ, וביותר רוחות שיש באובלין כי כן רואים רוחות מן השדים קשורים בהן, וזה הלחש וכן כל דברי הלחש והקמיעין אין אנו יודעים טעמיהם ומאין נאמרו; עיין ערך פס" עכ"ל, וצ"ל ערך פע, ושם כתב: „שפועה לילד, פירוש לוחשת לאשה ויוצא הילד, כמו אלו עכשיו שקורין באזני האשה" עכ"ל. ובערך סח א' יספר ממר אברהם גאון, שהיה יודע שיחת דקלים. ומהחזקת רב שרירא בלמוד זה עי' לעיל (הערה 32), וכן רב האי בנו, עי' תולדתו (הערה 14).

56) מדרך הדקדוק של רבנו נתן השוה לדרך הקליר ולאשכנזים, במה שעשה רק אות אחת או שתים לעיקר בתיבה, ועוד בדרך כתיבת התיבות מלאות וא"ו ויו"ד, יעוין בבאור בתולדות ר"א הקליר (הערה 8, 9), וכאן נוסיף רק איזה דברים קטנים לדוגמא עוד, איך יעשה שתי אותיות עיקר בתיבה, כמו ערך לד על ילד, פך על הפך או אפך. ומזה תראה שהערת החכם רמ"ל על דברי רבנו שם היא אך דבר שפתים. יעו"ש שכתב: „ויראה לי טעם הערוך שהביא פעל הזה בערך פך להראות הורות בו" עכ"ל, ובאמת זה הוא מדרך הערוך בכל שורש שיש בו אות נח. ודוגמאות מהחזיקו אות אחת בתיבה לשורש הם: אות ז' לבד על שורש אזה והזז; ונ"ל שבצ"ל בערך דד אות ד' לבד על שרשי „ודאי" ו„ידה ו„דד", שבכלם רק הד' עיקר, והשיבוש נפל שם ע"י איזה מגיה שהשב לפי הסדר אחר מלת דג צ"ל דד, אולם רבנו חשב האות העיקרית כמו כפולה, וכמו שהציג אות ז' לבד אחר מלת זו, וכן אות טי"ת לבד על שורש נטה אחר טח. ולא כן אות רי"ש לבד על שרשי ירה והרה תיכף בתחלת אות רי"ש, וכן אות ש' לבד על נשה תיכף בהתחלת אות שי"ן. אח"ז מצאתי בערך דמאי שכתב רבנו נתן: „פירוש דמאי כבר פירשנו בערך ד'" עכ"ל, וכוונתו לערך דד שלפנינו (יעוין לקמן הערה 89), א"כ אין ספק עוד בהשערתנו אודות השבוש של ערך דד.

57) על התפשטות למוד התלמוד מאיטליא לאשכנז וצרפת תורה תשובת רש"ל הנודעה סוף סי' כ"ט מענין ר' משה הזקן, שהביאו המלך קרלא עמו מלוקא למגנצא וממנו נפרצה משפחה גדולה של חכמים. יעוין בבאור זמן ר' משה ומשפחתו בתולדות ר"א הקליר (הערה 19), וע"ש עוד (הערה 17) מישיבות

חתל: „יטהר ומנהג בארץ ישמעאל" וכו'. וערך טרש ג': „שכך מנהג הערביים וכו' ויורה הערביים חופרים בארץ". וערך כסת בסופו וערך לפד: „מנהג בארץ ישמעאל" וכו'. ובערך מלבן: „מנהגן בא"י עושין מטות וזו צורתן" ע"כ, ונחסר הצורה. ומענין למוד התלמוד שנתמעט מאד בבבל אך נשאר אצל יחידי סגולה, כמו ר' שמואל ראש ישיבה בימי הרמב"ם. יעוין קצת מזה בתולדות רבנו האי (הערה 5), שהרמב"ם מקטינו מטעמים נכונים לו. אולם כפי ספור ר' פתחיה מסעיו היה שם החכם הזה גדול מאד בעיני כל אנשי הארץ, וגם הרמב"ם בעצמו מכבדהו בתשובתו אליו, יעוין באגרותיו.

59) ז"ל שלשלת הקבלה: „בא לידי ספר הערוך כ"י ישן נושן עם שני שירים אחריו שחבר זה הגאון המגיד, שהשלים זה החבור בט"ו לירח ג' שנת דתתס"ה ליצירה שהוא אלף ל"ג לחרבן ואלף תי"ג למנין שטרות, ובשיר הב' מודיע, שנולד לו בן וקראו יחיאל ומת בן ל' יום והשני בנימין ומת בן ה' שנים, השלישי שבתאי ומת בן שלש שנים, הרביעי לא זכה למולו (קצת זכר לדבר שלא נתפשט מנהג רב נחשון גאון למול נפל (יעוין הערה 30) וראשון לכלם היה ראובן שאז היה חי, ואומר כי בשנת ד' תתס"ב הוא ואחיו ובית אביו עשו כנסת בביתם עם מקוה מים חיים, שהיו יכולים לקוות המים ובלילה אחד שבים, ונותן תודה מהכל, והשירים שקולים והם אצלי" עכ"ל. ובסה"ד הגיה כאן וכתב: „שנת ד' תתס"ה אלף ל"ג לחרבן צ"ל או ד' תתס"א או ל"ז לחרבן" ע"כ; ובסמוך על אלף תי"ג למנין שטרות הגיה בסה"ד: „א"כ הוא שנת ד"א ותתס"ו" ע"כ. וגם בדברי סה"ד נפל כאן שבוש ולבסוף צ"ל „א"כ הוא שנת ד"א תתס"א". והוא ג"כ האמת לדעתי בנוסחת הש"ק ששני מנינים מכריעים על האחד, ר"ל: אלף ל"ג לחרבן ואלף תי"ג לשטרות שוין לחשבון ד"א תתס"א ליצירה, ונ"ל להתחלף תתס"א בתתס"ה, ועכ"פ היוצא מכל זה הוא: א) שבשנת ד' תתס"ב היו חיים עוד אחיו ובית אביו, והנה ר' דניאל היה הבכור (יעוין הערה 2), א"כ לא יתכן קצת לפי מנהג חיי הדורות לחשוב זמן פטירת רבנו נתן בשנת ד' תתס"ו. אכן כבר הראיתי במ"א דרך חושבי העתים בזמן פטירת איזה קדמון שיתחילו למנותו מאת אשר נפסקו פעולותיו בתבל, וכאשר מצאו לפי שבושם השלמת ספר הערוך בשנת ד' תתס"ה, השאירו למחברו עוד זמן לחיות רק שנה אחת; ב) שהיה חושב רבנו נתן התחלת מנין שטרות מן ג"א תמ"ט, לא כרב שרירא שחושב מן ג"א ת"נ (עיין למעלה הערה 26), ועל מחלוקת ישנה זו כתבתי קונטרס מיוחד; ג) שהמדפיסים עשו את שלהם, לקצר מהקדמות ושערי הספר כל הנראה בעיניהם, וככה השמיטו כאן ג"כ השירים ויתר המאמר בחתימת הספר, וחבל על דאבדין!

60) נודע שכבר מביא רש"י בפירושו (שבת י"א א') את ספר הערוך. גם

הסקולי, עב״ל. ויתכן לאמת דברי שניהם, היינו הרוקח והרש״ט בספר האמונות, שר׳ יהודה החסיד קבל מאביו ו׳ שמואל וגם הלך ללמוד קבלה לארץ פוליא, אכן בדבר פיוט אימת נוראותיך, שלא חברו ר׳ משה הזקן שהובא ממלך קרלא למגנצא כבר גליתי את דעתי בתולדות ר״א הקליר (הערה 19). ועכ״פ גם לדברי הרוקח גם לפי הרש״ט נמצא מהלך שוה ללימוד הקבלה מבבל לאיטליא ומשם לצרפת ואשכנז. אכן לא כן אצל חכמי פרובינצה וספרד הצפונית, שהם יש להם שלשלת אחרת בלמוד הקבלה, כמ״ש הרקנ״טי וז״ל (פ׳ נשא): „והפירוש הראשון הוא דעת החסיד ר׳ יצחק בן הרב ז״ל שהיה שלישי לאליהו ז״ל, כי נגלה לרבי דוד אב״ד ולמד לו הכמת הקבלה ומסרה לבנו הראב״ד והוא מסרה לבנו ר׳ יצחק סגי נהור וכו׳ והוא מסרה לשני תלמידיו האחד ר׳ עזרא שפירש שה״ש והאחד ר׳ עזריאל ואחריהן נמשכה להרמב״ן ז״ל״ עב״ל. ואע״פ שיש כאן שבושים, שאבי ר׳ אברהם אב ב״ד לא היה שמו ר׳ דוד, כ״א ר׳ יצחק, ורק אבי הראב״ד המשיג על הרמב״ם היה שמו ר׳ דוד, אך לא אב״ד, מ״מ זכינו לדין שהרמב״ן לא קבל מבעל הרוקח, כטעות בעל ש״ק, רק מרבו הסמוך לו במקום, הוא רבנו עזרא, וכמ״ש ג״כ ביוחסין.

נשוב ליהודים שבאיטליא, שכבר הראינו בתולדות ר״א הקליר (הערה 11, 17) חבורם עם היהודים שבאפריקא הצפונית ע״י צבאי הערביים שבאו כפעם בפעם מאפריקה לאיטליא וכבשו שם מדינות וערים, עד שנתקרבו לעיר רומי. ויהיה א״כ למוד אנשי רומי מקובל קצת מאפריקא מקום רבנו חושיאל ובנו רבנו חננאל, וגם לשון ערבי יכלו ללמוד עי״ז, כמו רבנו נתן בעל הערוך משם.

[58]) ז״ל היוחסין באות דלי״ת: „רב דימי מנהרדעא. בערוך ערך על אמר בפ״ק דתענית עילאי בעי מיא וכו׳ פירוש כי שמואל בנהרדעא ורב בסורא ותרווייהו על פרת ונהרדעא לעיל מן סורא טפי מן עשרים פרסי״ וכו׳ (בערוך שלפנינו כתוב ב׳ פרסי, וצריך לתקן שנתחלף ב׳ במקום כ׳ וצ״ל כ׳ פרסי, כמו ביוחסין, וגירסתו עיקר, שכן משמע בש״ס (כתובות נ״ד א׳) שהיו נהרדעא וסורא מחוזות חלוקות). ורש״י ז״ל פירש עילאי בעו מיא שהוא רב לפי שהוא מא״י וכו׳, ונ״ל דברי בעל הערוך, ועוד כי הוא הלך לבבל וראה בעיניו שכן הוא״ עכ״ל היוחסין. וכל כותבי הדורות לא העירו על מאמר זה, והוא דבר חדש באמת ולא נמצא בשום מקום עוד, שהלך רבנו נתן לבבל, אך קצת נראה כן מספריו כמה פעמים מעניני א״י ובבל והמקומות הסמוכים שם כאיש הרואה בעיניו הכל. יעוין ערך קציר ממצב מקום מישן בקצה בבל כפי הגהתי. וערך בשש: „בא״י נותנים חמאה בקדרה ובשמים ופלפלין ומבשלין אותן וקורין אותו תבשיל בשש״. וערך דבן: „פירוש עושין בא״י מצבה״ וכו׳, יעו״ש באר היטב. ובערך

61) בערך צר א׳ כתב: „פירוש לפני המלכים עושין חכמי האומות צלמים ונותנים בידיהם כ״ד אבנים ותחתיהם ספל גדול של נחושת, ובסוף כל שעה משליך הצלם מידו אבן אחת לתוך אותו הספל ונשמע קול הספל בכל העיר ויודעין השעות" עכ״ל. וערך רצפה מבאר ענין „מָאַזְאאיק". וערך שור ממנהג צחוק הבחורים בימי הפורים יעו״ש. וערך שפשף דרך צידת העופות. ועי׳ לעיל (הערה 58) ממנהגי ארצות ישראל וישמעאל.

62) כבר העיר בעל מוסף הערוך בהקדמתו, שנמצא כמה פעמים בערוך שמרשים לעיין בערך אחר ולא נמצא שם, ובפנים הספר הראה זאת בערך עלם שכתב רבנו „עיין בערך שא", וערך צב—„עיין ערך חרש", ובערך שריין—„עיין ערך כרבל", ובערך תסד—„עיין ערך חרצן", ובכל אלה המקומות שצוה לעיין לא נמצא הפירוש שמרשים. וכן מצאתי אנכי גם כן בערך כנר: „רימון כנרי, פירשנו בערך רימון", ובערך ערב ג׳ כתב „עיין בערך סמך", ובערך שטר „כים, עיין ערך כים", ולא נמצא מאומה בשלשה מקומות ההם. ובערך תרק כתב „כבר פירשנו בערך תירס", ולא נמצא ערך כזה. ובערך פלמטים נראה שהשמיטו הסופרים מלות „פי׳ ר״ה", יעוין תולדות ר״ח ביחוד. אולם הראיה היותר גדולה שנשמטו ערכים או על ידי הדפוס או בכתב יד בעצמו, הוא בערך עלג, שנרשם באותיות גדולות ובשורה אחת עלג עלז עלט עלם, ובכ״ז לא נמצא פירושו רק על מלת עלם, אין ספק אם כן ששאר המלות נרשמו לפרש עליהם ובכל זה נשארו אח״כ בלי פירוש. והנפלא הוא מה שהובא במתנת כהונה על המדרש איזה פעמים בשם ספר הערוך ולא נמצא בו כלל. במדרש איכה פסוק פרשה ציון: „א״ר לוי כהדין געגעא" וכו׳, פירש מ״כ בשם הערוך: נהר, ולא נמצא כלל בערוך. ומ״ר תצא: „שעלת מלכיא לראותו" פי׳ מ״כ בשם ערוך: סם, ולא נמצא שם, רק במוסף פירש אשה חולה. ומ״ר (סוף פי״ח) „אכסורה", פירש מ״כ בשם הערוך: בית הסהר, ולא נמצא שם רק ערך כסורי בלי שום פירוש. אולם בשאלות החכם רמ״ל בהקדמתו על איזה מאמרים המובאים בספרים אחרים ממנו ולא נמצאים בערוך שלפנינו, כבר השיבו דודו הרב הגדול ז״ל בהקדמתו לחלק ב׳, שנמצאים כלם ולא נשאר לו רק מדברי הרא״ש על נדה (ס״ג א׳), שפירש בשם הערוך הפך מדבריו ערך פהק, אולם אפשר שחסר שם פי׳ אחר שהיה לפני הרא״ש. והצורות שרשם רבנו נתן נחסרו מאיזה ערכים, יעוין ערך מכחל שכתב „וזה צורתו" ולא נמצאה הצורה. ובמערכי לשון השמיט גם המלות „וזה צורתו" והוא בלתי ראוי. וכן בערך מלבין: „עושין מטות בא״י וזה צורתן", וערך חלזון ובקע ג׳, בכל אלה נשמטו הצורות.

63) בערך אב א׳ כתב רבנו נתן וז״ל: „האב זכאי בבתו בכסף ובשטר ובביאה וכו׳ פירוש אעפ״י שמקדשה בשטר ובביאה לא יתן אביה אותה לו

יפה העיר בעל אור אסתר ערך אפרסק שבמ"ש רש"י (שב מ"ה א') „אפרסקון פ י ר ס י ק ו בלעז", ביוון ג"כ להעתיק דברי הערוך ערך אפרסק, שאם ללעז צרפתי כיוון, היה לו לכתוב „פרסקש" כדרכו, אכן הערוך ביוון ללעז איטלקי כמנהגו. ואני מצאתי יותר חדוש, שכתב רש"י לשון „שמעתי" וכיוון לדברי הערוך כאלו לא ראה אז גוף הספר או שראה תמיד רק קונטרסים ממנו, והוא במסכת הולין (נ' ב') עיין שם שכתב: „איסתומכא דכרסא, אני שמעתי „איסתומכא בלעז" ואיני יודע מהו" עכ"ל. ולשון זה „איסתומכא בלעז" הוא בערוך ערך איסטומכו, והלעז הוא איטלקי, ולכן לא ידע רש"י, שהיה צרפתי, את הוראתו. ועכ"פ יש לראות מכל זה ג"כ שהקדימו הסופרים ובראשם בעל היוחסין שנת פטירת רש"י איזה שנים, שלא יתכן לומר שנפטר בשנת ד' תתס"ה והיא רק כארבע שנים אחר השלמת ספר הערוך, אחרי שמביא כבר בפירושיו את ספר זה, ועוד שכבר שאל רש"י מרבנו נתן בצעיר השואל לזקן (עיין לעיל הערה 2) ובכ"ז היה רש"י חי ע"ה שנים, א"כ איך מת לפני בעל הערוך? ומכ"ש לפי מה ששערנו בהערה הקודמת, שגם פטירת בעל הערוך מאוחרת היא לשנת תתס"ו. וכבר עמד על קצת מזה בעל קורא הדורות, אולם אצלו היה פשוט להקדים עוד זמן בעל הערוך עד תשצ"ח וכבר הראינו טעותו בזה (הערה 1). ועוד, שיחשבו פטירת הרשב"ם נכדו של רש"י בשנת תתקל"ה, והנה נמצא בפירושי הרשב"ם הרבה פעמים איך דן לפני זקנו ונתוכח עמו ועל ידו חזר רש"י בהרבה פירושים, ועכ"פ היה הרשב"ם בעת התוכחו עמו כבן שלשים, וגם לא בשנת מות רש"י לבד היו הויכוהים אשר על ידם חזר רש"י אח"כ מפירושיו, א"כ יהיה הרשב"ם חי כמאה שנים ויותר, ואריכת ימים כזו היתה נרשמה בלי ספק ונזכרת בפי הקדמונים. ועוד, שכבר הוכחנו (הערה 46) שרבנו גרשום שנפטר תתנ"ו או קרוב לזמן ההוא היה רביה דרביה של רש"י, א"כ בהכרח לא היה עוד רש"י זקן בשנת תתנ"ו ואפילו בשנת תתס"ה, ואחרי שהיה חי ע"ה שנים ע"כ שהאריך עוד שנים הרבה אחר תתס"ה. אח"ז מצאתי ביסוד עולם (סוף מאמר ד') הגירסא בפטירת רש"י שנת ד' תתס"ח, והוא קצת נכון יותר, אך עדיין לא נתקרב אל הזמן המשוער. והעיקר שגם בפטירת רש"י עשו הסופרים כמו בפטירת בעל הערוך, מפני שעכ"פ עד שנת ד' תתס"ה היה חי רש"י בהכרה, ממה שמביא את ספר הערוך שלא נשלם עד העת ההיא לפי השבוש שמצאו תתס"ה במקום תתס"א (יעוין הערה הקודמת), ומאז והלאה, אחרי שלא ידעו עוד מימי חייו מאומה, הסיעו יתר חייו בלא עתו. ואחר רש"י מובא בעל הערוך בפירוש המיוחס לראב"ע (שמות כ"ה כ"ט), ובפירוש הרד"ק (הושע ז' י"א) ובשרשיו (שורש שכר), ובתשובת הרמב"ם (סי' קמ"ה) שקוראהו גאון, ואח"כ בהרבה מחברים ופוסקים.

מזה, שכתב לפעמים שלא מצא , והוא מבואר היטב . עיין מזה לקמן הערה 91 .

66) בדפוס וויניציאה אשר במצות השר מיסור אלויסי נרשם בשער שנת ה"א וארבע מאות וי"ג לבריאת עולם, ובעבור שנמצא בספרים, שהערוך נדפס בוויניציאה שנת ה"א שי"ג, חשבו ששני דפוסים היו, בשנת שי"ג ותי"ג, עיין שפתי ישנים ואוצר הספרים של רד"א . אולם בשער הספר אשר לפני דפוס וויניציאה הוגה בכתב ישן על מלות וארבע מאות שצ"ל ושלש מאות, וכן האמת לדעתי, שבדפוס באזיל שנת שנ"ט נשנה בשער כל הכתוב בדפוס וויניציאה שם , ונוסף עוד כי הוגה ע"י הנבון מו' יצחק עקענדארף יצ"ו , וידוע כי במאוחר מוסיפין בשער דברים על הנדפס מקודם . וכן נמצא עוד בדפוס וויניציאה המאמר אשר נשמט אח"כ בדפוס באזיל מפני המוראה, יעו"ש ושם ערך אין. ובמערכי לשון נשמט יותר, ע"ש סוף ערך דרס ובדפוסים ישנים .

67) ר' יצחק עקענדארף המגיה הנ"ל קלקל יותר מאשר תקן , כי נתחדשו בדפוסו שבושים רבים מאד . אולם הקדים להתנצל שם כי הדפיסו הנכרים בשבת ולא היה יכול להגיה . ואשר נשמט בדפוס זה עיין הערה הקודמת .

68) מידיעת ר' בנימין בעל המוסף בטבעי היצורים וברפואות יעוין ערך אסיון שכתב : „ולי סגולות נפלאות ברפואות כאשר נסיתי" , וערך נסס-כללים נפלאים בהבדל סדור האברים הפנימיים בין בהמות טהורות ללא טהורות, וערך סרני כתב , שדבר עם המלך דינימרקא ונורוויגא מטבע חית הים „סירענע" . ומידיעתו בלשון ערבי יעוין ערך גרגרת א' ואברוע וזרניך וחשאי וטרגא וטת ב' ומרתכא ופריש, ושם בשמות הפירות בלשון ערבי, וכן בערך שזף .

69) אמת שלקח ר"ב את דבריו מבוקסטארף בערכים הרבה מאד , ולדוגמא יעוין ערך אדרימון ואלסריקון וסימוסריקון ופטינון וכדומה . אולם נמצאו ג"כ הרבה חדשות אשר המציא מעצמו נכונות ומושכלות . יעוין ערך הרי פירוש חדש במשנת „לא הרי שור כהרי הבור" נגד המורגל , ור"ל : לא נזק השור כנזק הבור , ש„הרי" בלשון יוני נזק ; וערך זוז וערך זוזא — הפירוש הנכון על המדרש שם הוא מבוקסטארף , אך הראיה הנפלאה על הסתעפות לשון יוני מלשון בני קדם המציא מעצמו, וכדומה הרבה . ובערך תקו מביא סה ששמע מפי הרב ר' יעקב ששפורטש מעיר אוראן , ועיין עוד לקמן (הערה 73) סימנים באיזה ערכים נמצאו חדושים מר"ב בעצמו .

70) שנות ההדפסה למספר בני ישראל לא נמצא בשער העברי של כל ד' חלקי מערכי לשון . אך בשער האשכנזי בצד השמאלי של כל חלק

עד שיקח ממנו הכסף" עכ"ל, וזה דבר תימה לכאורה, כי מה ענין הכסף לאביה כשמקדשה בשטר או בביאה? ואולי כונתו מעין דברי התוספות (קדושין ג' ב') בשם הירושלמי, ששכר שנותנין בעד קדושי ביאה לאביה היא. וכ"כ בש"מ כתובות דף ע"ו בשם הר' יונתן, והוא הדין בשטר כה"ג, ועדיין צ"ע. ובערך בצית מסיים: „ופי' זה כמו פי' סרה" עכ"ל, ולא ידעתי פירושו; אולי צ"ל פי' הר"ח. ועיין עוד בקונטרס רשימת מלים המחובר כאן ערך נגהק. ובערך שעיר כתב רבנו „פי' אחר כוון דשמעיה" וכו', ולא נדע ההפרש בין פירוש א' לב' יעו"ש. ובערך פלם ג' כתב: „פירש הגאון ח"ו שיש עליו דין למטטרון, אלא להראות לאלישע שיש לו אדון שהוא עליו" עכ"ל, ודבריו קשים להבין, מה ענין אלישע ומט"ט לשם. ובערך פסטס מסיים „כמו הנשים סונטות בה" ע"כ, והדמיון אינו מובן כלל. ועיין עוד לקמן הערה 99.

[64]) יעוין אוצר הספרים של ר' דוד אָפּענהיים פֿאָליאָ נומרא 986.

[65]) נודע שרשימת הדפין בש"ס מזמן מאוחר הוא, והקדמונים וביחוד בעלי התוספות כשהביאו איזה גמרא ציינו רק הפרק, והיה קשה לפעמים למצוא בפרק ארוך המקום הנרשם, ולכן הטיב בעל הערוך במה שהוסיף תמיד לרשימת הפרק גם המשנה שעלין הגמרא ההיא שמביא שם, כמו עד"מ בערך אבצן: „אוכצנא קטלא בב"מ בפרק המפקיד בגמרא דהשוכר" עכ"ל, וכן כמעט בכל הערכים. והקורא ישפוט מזה מה נקל היה למגיה למצוא הדף אח"כ ולרשמו על הגליון; ועכ"ז טעה החכם המגיה ר' שמואל ארקוולטי במקומות הרבה מאד, ורק מפני שלא רצה גם במעט היגיעה לעיין בגוף הגמרא הרשומה, ולכן כמה פעמים הוא מרשים רק הדף של התחלת הגמרא הרשומה בערוך ולא הדף של עיקר המלה המבוקשת, ונודע שלפעמים סוגיא אחת על משנה קטנה ארוכה כמה דפים, וילאה אח"ז הקורא למצוא מבוקשו, ולפעמים נוסחת רבנו משונה מנוסחת הגמרא שלפנינו וקשה מאד למצוא מקומה, ועכ"ז לא שם עין כלל. ויותר עוד נראה חסרון שקידתו בכל המקומות שרבנו מרוב בקיאתו רשם מסכתא בלי פרק או פרק בלי מסכתא, או גם השמיט רשימת שניהם, שאז היה המגיה כמתעלם ולא רשם הדף כלל. ולדוגמא תיכף בריש ספר הערוך ערך אבא כתב רבנו: „כמפורש במסכת נדה" עכ"ל, בלי רשימת פרק, ולא רשם גם המגיה כלום, והוא בנדה כ"ד ב'. ושם בסמוך ערך אב: „קישות שהתליעו באיביה בגמרא דנשתברו רגליה" עכ"ל, בלי רשימת המסכתא, והוא בחולין (נ"א א') והמגיה לא רשם מאומה. ושם בסמוך תיכף: „בסוף גמרא דפרק כל הכלים שקשורה באיבהו" עכ"ל–רשימת פרק בלי מסכתא, והוא בשבת (קכ"ה ב') ולפנינו שם „מחוברת באיביה"; והמגיה היה כמתעלם. וכהנה וכהנה בכל דף ודף מספר הערוך. והחכם רמ"ל השאיר כך הכל בלי תקון, ויותר

דבד א' ורבד ב', שרתוע, ששבון, ששיפא, שתם ג', תמהתא, תרמיל.

74) מסמיכות רמ"ל על בוקסטארף ומשגיאותיו שקרו לו עי"ז תראת לקמן. אך זאת נעיר פה כי בא בעקיפין על הנכרי הזה, שבכל ספרו לא הערה את מקורו ולא גלה מאין לקח רשימות בתב יונית ורומית, אעפ"י שרובם ככלם וגם קצת הערות המה מבוקסטארף, וגם תרגומיו האשכנזים העתיק רק מתיבות רומיות של בוקסטארף, עיין בפנים. אולם במקום אחד כשנודע לו טעות גדול שקרה לו על ידו, צעק חמס עליו, וישם אשמותיו רק על ראשו. וכה אמר בערך קלוון: „את חטאי אני מזכיר פה וכו' בתמהון לבב התעתי בנפש וכו' כי הלכתי אחרי אדם תועה, משגה עור בדרך הוא החכם יוחנן בוקסטארף, והבל הביא גם הוא בערך נקלווס וכו' השענתי (צ"ל בשענתי) על בינתו ולא ראיתי בספר המדרש לכן כתבתי וכו' ועתה אתודע (צ"ל אתודה) חטאתי ונקלס (יפה נקט וידוי בלשון יחיד וקילוס בלשון רבים, שכן הוא עפ"י הדין, וידוי צ"ל ביחיד וקילוסים ותפלות בצבור) להקב"ה הפוקח עורים והנקה (צ"ל והמנקה) אותנו משגיאות" עכ"ל. הנה לפתע פתאם נעשה בוקסטארף תועה ומשגה בדרך, אף שלא ידענו עד כה ולא שמענו כי היה מוליכהו ומדריכהו. ולמה לא הביא שמו שם בערך נקלווס בעוד לא ידע הטעות, לאמור כזה ראיתי בערוך של יוחנן בוקסטארף? וכן במקומות אין מספר שלמד ממנו, החריש את שמו, ועתה הוא מזכירו רק להתגולל ולהתנפל עליו, לאמר: חטפי על קדקדו? ויותר נפלא, שבערך ההוא בעצמו אשר יתלונן עליו רמ"ל כי התעהו מני דרך לקח בכ"ז את דבריו בפירוש מלת קלוון שהוא כמו נקלוון, ומעלים ג"כ את מקורו, א"כ איפוא את הטוב יקבל ויחריש, והרע ידחוף מנפשו בשתי ידים לשומו רק בראש בעליו. לא יתכן דרך זה וכן לא יעשה!

75) לברר כל הנזכר בפנים הוכרחתי לחבר לקונטרס זה שתי רשימות: א) רשימת מלים, ב) רשימת שמות אנשים ומקומות, אשר טעה החכם רמ"ל בפירושם באיזה מן הטעות, ועל כל השגה הנזכרת בפנים אציין בהערות בקצרה לעיין ברשימות בערך פלוני ופלוני לאמת דברי. ואחשוב שימצא הקורא ברשימות אלו ג"כ איזה הדשות מועילות, אף על פי שכתבתי פה רק הנחוץ לברר טעות רמ"ל, ות"ל יש די רב בענינים אלו, אשר ישביע כל נפש שוקקה לתושיה.

76) עיין ברשימת מלים המחוברת פה ערך אבק, אפרהנג, בע, ברסם, גזר, גמלא ב', גרע, דבר, דסתא, דפן, הויא, ובזגא, זהרא, זהררי, חלל,

נרשם השנה למספר העמים, וזאת נחשוב לחסרון גדול, שלמה לא ידע כל איש יהודי בכל מקום מגורתו, הבלתי יודע לשונם או מספרם, את זמן הדפסת החבור? ולאיזה סבה גרע החכם רמ"ל הדבר הקטן הזה מן השערים העברים? והלא גוף הספר בלשוננו הוא וממי יהודה יצא?

71) בהערה אשכנזית לערך חלזון יפה השוה רמ"ל בדברי רז"ל שבלול והלזון בבע"חי, וכן תבלול וחלזון בנגעי העינים. ובערך לבן פירש: „לנבין כתב ליבונאה", אך באריכות יותר מראי, ומשכלים באוריו בערכי מרמטא ונרדשיר ושליו בפירוש הגמרא, ובערך קרב השכיל לדבר במלת קליר שהיא עיר באי סארדינא. יעוין מזה באריכות בתולדות ר"א הקליר (הערה 16).

72) כל קורא בספר מערכי לשון ישתומם על חסרון אחד בדפוס אשר נפל בכל ערך וערך מתחלת הספר עד סופו, והוא: שכל רשימת מלה נכפלה פעמים באותיות גדולות ובאותיות קטנות ללא הועיל וללא צורך כלל, רק אדרבא היא מבלבלת את הקורא. ומי לא יעמיד משתאה כשיקרא עד"ם ראש הערך אארא אארא, אב אב, אבא אבא, וכן עד סוף החבור? היש דמיון לזה באיזה מדרש מלים או ענציקלאפעדיע בשום לשון? והנה כל מבאר תיבות שונות הוא מוכרח בל"ז להכפיל בבאורו המלה פעמים רבות בכל בחינה ובחינה, גם בכל המקומות שנשתמשו בה הקדמונים, וביחוד רבנו בעל הערוך הוא מאסף לרוב מאמרים תלמודיים הרבה מאד אשר נמצאה בהם המלה שרוצה לפרשה, ולמה זה נכפילה עוד בתחלת הרשימה לחנם ובלי תועלת?

73) כלל גדול ומועיל הוא לקורא, אם ירצה לדעה איזה פירוש בין פירושי בעל המוסף הוא מר"ב בעצמו ולא מבוקסטארף, יראה בספר מערכי לשון בכל אותם הערכים, אשר כפי המוסף הם מלשון רומי או יוני ובב"ז לא רשמם רמ"ל באותיות רומיות או יוניות כמנהגו, אז ידע בלי ספק שהמה נתחדשו מר"ב בעצמו. וזה בעבור שהחכם רמ"ל לקח כל רשימות כתב יונית ורומית רק מבוקסטארף, ובמקום שלא נמצא שם הפירוש, רק במוסף שחדשם מעצמו, לא יגע עוד רמ"ל לחפש בלשונות ההן ולציינן בכתבן, והשאירם כאשר הם. ופרטי ערכים כאלה המה: אבק, גמלא ב', דדבאות, כדיי, כשות, מד, מלאי, מרן ג', נס ה', נוז, סגרון, סכוי, סבים, ספרק, עסק, פלטיא ב', פן, פסקוליא, פקט, פרק, פרגל, פרדבש, פורטיריייני, פרכיטא, פרכס, פרן ו' (ע"ש שלא רשם רמ"ל בכתב יונית שורה שלמה במדרש שה"ש שכלה יונית לפי פי' ר"ב שם), פרנתא, פרפר, פרקלמן, פרוקסטורין, פתגה, פתוור, פתי, פתך, פתק, פתרן, צרד, קוותא, קלסטר, קלפא, קמרא, קנבק, קנדל, קנקן ב', קנתר, קסרקיט, קפא י"ג, קפזו, קרוב, קרס ב',

רשימת מקומות ערך נבטי, גווטי, ניותאה. ובערך מיטליא כתב ג"כ מבלי תרגם: „זיהע שעותא" וכ"כ ערך פסיליא, וערך שעותא כתב מבלי תרגם: „זיהע מיטליא" (? ?). ותרגום האמתי מזה עיין רשימת מלים ערך פסיליא.

[83]) בהערה לערך אסתוורא כתב רמ"ל, שבהקדמה דבר מחלוף השי"ן מעברית לארמית בסמ"ך או בתי"ו, וכ"כ בהערה לערך אפדייני, שנמצא בהקדמתו מחלוף ז' לדלי"ת, נראה שכתב באיזה הקדמה מחלופי אותיות, אך לפנינו בהקדמתו לא נמצא דבר מזה. וכן בהערה לערך אפס מרשים המבא בלשון אשכנז על מלות עבריות שנמצאו ביונית, ולא נמצא לפנינו המבא הזה. ובהערה אשכנזית לערך ביתוסין כתב דעות הביתוסין ומרשים על הקורא במלת צדוקי, ושם בערך צדוקי לא כתב מאומה רק לראות מלת ביתוסין. בערך בראדא כתב בסוף הערה אשכנזית, שבערך צודא ידבר עוד מזה, ושם לא כתב מאומה.

[84]) עיין הערה 81 מה שהובא מערך אשקוקא, לחית ושדך, ורשימת מקומות ערך אפרהנג וסף.

[85]) בכל הערכים דלג רמ"ל התחלת הגמרא שרשם רבנו נתן, וסמך על רשימת הדף לבד, וזאת בלתי ראוי מאד, ולפעמים יוציא המעיין דבר גדול ע"י ושימת רבנו, גם יוכלו לבא ע"י השמטות אלו הרבה טעיות, כי המגיה לא דקדק היטב ברשימות הדפין כנ"ל (הערה 65). ובערך אוותנטי דלג ושנה דברי הערוך, והשמיט כל המלות האלה: „מן האדמה אשר אררה ה' פירוש אומות אוונטיות בפסיקתא דכי תשא ובריש ויקרא רבה" ע"כ. ובערך איים חסר מלת „במשקין", ובאמת אינו מובן ואולי צ"ל „במשנה", שכן הוא שם. ובערך אלוש דלג מאמר המדרש. וערך ארך ז' חלק לכמה ערכים, אולם דלג הרבה מאמרים גם ענינים. בארבינוס דלג מאמר מגמרא דב"ב (קס"ד) ופירושה ומאמר של ילמדנו. ובערך ארכוון דלג כל הפסקתא גם משנה דקדושין ע"ו עם ב' הפירושים. בערך ארבילוסטים דלג ב' מאמרים ונקט בקצור נמרץ, וכ"ז בעבור שעיין רק בערוך של בוקסטאָרף. ועוד דלג שם מאמר ההדוש של הפסיקתא דר"א ב"ר שמעון איתמני ארבילופורין, עיין לעיל הערה 20, וגם בוקסטאָרף לא שכחה. ודלג עוד רמ"ל כל ערך אדום.

[86]) בערך זג ו' דלג רמ"ל בסופו המאמר מגמרא דב"ק, ורק בעבור שלא נמצא לפנינו בגמרא כל המובא מרבנו שם, ולא ראה ברש"י (שם י' ב' ד"ה סמך) שמביא נוסחת הגמרא כנוסחת רבנו.

[87]) עיין לעיל הערה 17 ממלת בטיית והנמשך אחריה שהשמיטוה ר' בנימין בעל המוסף ורמ"ל מפני שלא ידעו כוונתה. ובערך אצווא כתב רבנו נתן ז"ל: „רב האי גאון פירש צמח עבה מאד ויש בו כמו ראשי המחטין ו מ ח ר" עכ"ל,

חפה, כדיי, כשת, לב, לש, מגפיים, מניט, מצוי, נגהק, נוולא, נחיל, נפש, נרמק, נשם, ערקב, פלמטים, פלם, פסיליא, פרוזמא, פת, פתגה, פתון, צבתא, צמצם, צנע, צפר, קדש, קנישקון, רצפה, שמכי, שרח, וכמעט בכל אלה הערכים באו לו הטעיות מבוקסטארף.

77) עיין רשימת מלים ערך כירי, סף, פק, פומא, פרא.

78) ע"ש ערך דדבאות, מצה, פקדון.

79) עיין רשימת אנשים ומקומות כמעט בכל ערך וערך, וכלם רק לדוגמא, אולם יתר הרבה באריכות תמצא בספרי ערך מלים.

80) עיין רשימת מלים ערך דבש, כירי, סנוני, סקאי, פוזמא, קווער, ורשימת אנשים ומקומות ערך גמזו, נציבין, קלרהו.

81) בערך אונייקי כתב רמ"ל: „ויהע תובל", ולא נמצא כלל ערך תובל, וערך ארסטוון כתב: „עיין ערך דיפנון", ולא נמצא ג"כ. וערך אשקוקא כתב: „ויהע שקוקא", בשביל שכתב כן בוקסטארף, אמנם כוונת הנכרי היא על שווקים ורחובות וזה באר באמת בערך שקק, ואף רבנו באר זאת בערך שק, אשר הגיה שם רמ"ל שקק, אולם אשקוקא מענין נדר דלג בוקסטארף, ובכל זה טעה רמ"ל לציין אצלו „ויהע שקוקא", אעפ"י שלא נמצא עוד מזה מאומה. וערך בבל כתב: „עיין ערך יואני", וכרדל — כתב: „ויהע גרדלי", ורק מפני שכתב רבנו נתן „לברזילי קורין גרדילי". אכן הערכים עצמם שצוה רמ"ל לעיין לא נמצאו כלל בספרו. וערך בר כתב: „ויהע א"ת ב"ש והערה", ולא נמצא לא הערך ולא ההערה. וערך ירושלים כתב: „ויהע עיר של זהב". ושם הוא לא בתב כלום, רק רבנו נתן כתב: „כבר פירשנו בערך ירושלים". וכפתור — כתב: „ויהע פתרום", וכרביז: „ויהע עיזי דכרביז". ולחית: „ויהע עריער", מפני שכתב בוקסטארף שהוא כעין „עריער", וכל אלה הערכים שצוה לעיין לא נמצאו כלל. ופרזק—כתב: „ויהע רופילא", ושם איננו מבאר מלת פרזק. ופרנדא—כתב: „ויהע שירא", ושם לא פירש מלת פרנדא כלל. וערך שדך ב' כתב: „ויהע שרך", והוא מבוקסטארף שכתב כן על שדך ב' וג', ובאמת מבארם שם שניהם בערך שרך, אולם רמ"ל איננו מבאר שם כלל מענין שדך ב', ואעפי"כ העתיק כאן את דברי בוקסטארף וכתב: „ויהע שרך". ובכל אלה הערכים לא תרגם כלל, רק סמך עצמו על מה שצוה לעיין בערך אחר, אעפ"י שלא נמצא או גם שם לא תרגם כלל. ועיין עוד רשימת מלים ערך פתין ורשימת מקומות ערך משמהיג.

82) עיין רשימת מלים ערך אפרהנג. ובערך טפר כתב רמ"ל מבלי תרגם מאומה: „ראה ערך צפורן והערה", ובערך צפורן לא כתב שום הערה, רק תרגם „נאגעל" ומרשים: „ויהע שחלת", ובשחלת כתב: „ויהע נאגעל". ועיין עוד

(ל"א א'), רק ששם כתוב כסא במקום קבא. ואשאל לקורא: היאות לאיש עברי תלמודי ללכת אחרי נכרי בחפוש דברי התלמוד ולסמוך עליו ועל בקיאותו, ולחשוב שאשר לא מצא הוא לא נמצא עוד בגמרא? ובערך רב האחרון כתב רמ"ל: „מה שהביא הערוך פה אין כתוב בנוסחאות שלנו" עכ"ל, וזה מפני שלא רשם רבנו נתן הפרק והגמרא, וע"כ לא ידע המגיה לרשום הדף, ורמ"ל לא עיין עוד וכתב, שאינו בנוסחאות שלנו. ואני רשמתי בהגהתי לערוך, שהוא בחולין (מ"ח א').

92) יעוין רשימת מלים ערך: אגריאזן, אשלג, דפן, חוור; ורשימת אנשים ומקומות ערך: בעיא, חנן, מישן; ולעיל (הערה 5) בשבוש ערך ציץ, ועוד (הערה 15) בשבוש ערך אונוס, ועוד (הערה 20) בשבוש הפסיקתא „ארקת שרחבת".

93) ערך מדי חלק רבנו נתן לשנים, ובעבור השבוש שנפל בדברי רבנו שם לא ידע בוקסטארף הפרש בין הוראת מדי א' למדי ב', ולכן חבר שני הערכים לאחד, ואחריו כן רמ"ל; אולם באמת במקום „שער המדי כך נקוד בפירוש ר"ח ז"ל" צ"ל „שער קמרי כך נקוד בפירוש ר"ח ז"ל", וכמו שמוכיח שם סוף לשונו: „והוא כופה שהוא בלשון יון קמרא" וכו', ובעבור גרסא זו חלק רבנו נתן ערך זה בפני עצמו. ובערך מתי כתב רבנו נתן וז"ל: „ממתי קורין את שמע בערבין פי' ר' מצליח, הראשון (ר"ל המ"ם הראשון) אינו עיקר והוא כמו מתי אבא וכו', ויש ששונים מאימתי ואל"ף תוספת כמו אל"ף דאזרוע, זרוע, ותרגום מתי אימתי" עכ"ל, והרואה יראה שרק לפי יש ששונים גרסינן מאימתי באל"ף, ולפי פי' ר' מצליח הוא בלא אל"ף; ומעתה נראה איך שגה רמ"ל בכתבו וז"ל: „מתי (צ"ל ממתי) קורין כו' פי' ר' מצליח האל"ף (עשה רמ"ל ממלת „הראשון" — „האל"ף", כדי לשבש) אמתי (הוספת מלה ושבוש) וכו', — כלו בשבוש ובלי הבנה. ובערך פרקד הגיה רמ"ל עפ"י מה שראה בבוקסטארף במקום „אפוריא קדו" שצ"ל „אפוריא קדל", ולא ידעו הפירוש הפשוט: אפוריה קדי ר"ל משתחוה על מטתו ופניו על המטה, יעו"ש היטב עפ"י יש מפרשים.

94) עיין לעיל הערה 64. ובערך מרכוף כתב רבנו וז"ל: „המרכוף טהור, פירוש אמרו שמצאו תללים כלים בארץ רוהה ומצאו בו פירוש זה הדבור סוסיא דבר גניתא ודומה לאותה שגרסנו בלאתא דבי בר ציתאי" עכ"ל; איזה ארץ רוהה? ומת המה תללים כלים שמצאו שם? מה היא סוסיא דבר גניתא? ואיפוא גרסתו בלאתא דבי בר ציתאי? ועיין עוד לעיל (הערה 15) פירוש על ערך אונוס. ובערך ביבי כתב רבנו נתן וז"ל: „ביבי בר אביי כן נקוד בפירוש ר"ח ז"ל" עכ"ל, ורמ"ל לא העמיד הנקודות. גם שבש עוד במקום אביי בבי

מלת ו מ ח ר נשמט במוסף ובמ״ל מחסרון ידיעת הכוונה. ובאמת פירושה, שהוא נוקב ועושה חור כמו מחט, יעוין ערך הררה.

88) יעוין לעיל הערה 20 גם סוף הערה 85.

89) בערך דד ב׳ כתב רמ״ל וז״ל: „פה הביא הערוך דברים אשר אין גזעם פה, ועליו אמר המוסף שאין זה הערך ובערך ודה וידה הקימותי להם מטע ושם״ עכ״ל. ובכ״ז השאיר על מכונם דברי הערוך בערך דמאי שכתב וז״ל: „פירוש דמאי כבר פירשנו בערך ד׳״ עכ״ל, וכוונתו לערך דד שלפנינו, עיין לעיל הערה 55, והנה מלשון זה יחשוב הקורא שנמצא פירושו כבר למעלה, ובכ״ז יחפש שם לחנם בערוך של רמ״ל, ולא כן עשה המוסף, שהשאיר עכ״פ סדר הערכים על מקומם. וערך קטן עשה כר׳ בנימין וסרס ערך קטן ה׳ לו״או, ואעפ״כ הניח דברי רבנו נתן שכתב שם: „אלו ששה קטנין כלם קרובי הענין הן״ עכ״ל, ובאמת אין כאן בעת אלא המשה לפי הסרוס. וערך קלע ב׳ הפך הסדר ממה שהוא במוסף. ועי״ז הכביד על המעיין, ע״ש שכתב ר׳ בנימין: „ועיקר זה קרוב פירושו לעיקר שקדם נכנס ובא לאהל בעה״ב״ עכ״ל, אולם הקורא לא ימצא עתה בעיקר שקדם כלל מענין אהל, רק בעיקר שאח״ז שהיה מוקדם במוסף ד״א.

90) עיין לעיל הערה 73.

91) עיין לעיל הערה 65, ועוד בערך בצע יחשוב הקורא, שהמאמר: „אמרו עליו על רשב״י״ נמצא בגיטין ס׳, ובאמת רשימת „גיטין ס״ מוסב על „הבוצע פושט ידו תחלה״; ועל „אמרו עליו״ וכו׳ לא רשם המגיה, מפני שלא רשם רבנו נתן הפרק, ונשאר כן גם במערכי לשון, ובאמת הוא בחולין (מ׳ ב׳) בשינוי לשון קצת. ובערך גפן כתב רמ״ל: „לא מצאתי משנה זו דמסכת ידים״ עכ״ל, והוא ממש דברי בוקסטארף, וזה מפני העלמת המגיה, שעל גמרא דמגלה לא רשם כלום בעבור שלא כתב רבנו נתן הפרק, ועל מסכת ידים רשם המגיה דף קנ״ד, ובאמת הוא לפנינו דף קנ״ו שם, ובמגלה הוא דף ט׳ א׳. וערך זג ט׳ כתב רבנו נתן וז״ל: „בע״ז ריש גמרא דפרק אין עומדין אייתי קבא דזוגיתא תבר קמיה ואיתעציבו״ עכ״ל, וע״ז כתב רמ״ל: „לא מצאתי שם״, והוא ג״כ דברי בוקסטארף, וזה מפני שנשתבש איזה מגיה עוד לפני ר׳ שמואל ארקוולטי, שנחלף לו פרק אין עומדין בפרק אין מעמידין שהוא במסכת ע״ז, ולכן הוסיף מלת בע״ז. ור״ש ארקוולטי רשם אח״ב דף כ׳ והיינו ששם הוא בע״ז ריש גמרא דפרק אין מעמידין, ועל גוף המלה לא עיין אשר נמצא שם, כדרכו, ובוקסטארף חפש שם וכתב שלא מצא. ורמ״ל לא חפש כלל רק סמך על בוקסטארף והעתיק דבריו; אולם באמת המאמר הוא בברכות פרק אין עומדין

וועכטער דאס ער אונס ענטפערנע. גם קורא שם רמ"ל לרב עיליש כמה פעמים בל"א עליאס, כאלו היה כתוב בעברית אליהו. וערך מפליא כתב: „ובערך מפלצת נראה פירוש הערוך כפירוש רש"י לפי שאינו מורה על ערך פלא והוא פלא" עכ"ל, ואין כאן שום פלא, שבערך מפלצת ירד רבנו רק לפרש מלת מפלצת, ולמה לו לציין ערך פלא? ובערך קסר בהערה אשכנזית כתב רמ"ל בשם ר' יהודה מאורליאנש בתוס' ע"ז (י' ב'), ובאמת שם הוא בתוס' בסתם בשם ר"י, והוא רבנו יצחק בעל התוספות הנודע. וכה יביא תמיד בהערות אשכנזיות את רש"י, הוא רבנו שלמה יצחקי, בשם ירחי, והוא טעות מבוקסטארף, ולא נמצא שם זה לרש"י בשום קדמון, וקצת מחברים שנקראו כן היו מעיר לונעל שקראוה בהעתקה ירחו, עיין תולדות ר"א הקליר (הערה 17). ועיין עוד טעיות הרבה ממנו ברשימות המחוברות כאן.

רשימת מלים מספר הערוך שלא דקדק החכם רמ"ל בהעתקתם או בפירושם.

א ב ק (abacus. צייכענטאפעל). בלי ספק כיוון לזה ר"ב במ"ש במוסף וז"ל: „פירוש בלשון רומי לוח שכותבים עליו לא בדיו כי אם בעט מתכת ואינו מתקיים" עכ"ל. ורצה לפרש כן גמרא דשבת (ק"ר) „כתב באבק סופרים", ורמ"ל תרגם „שטויב", גם לא ציין אותיות רומיות כדרכו, מפני שהפירוש הוא של ר"ב מעצמו ולא מבוקסטארף, ולא היה א"כ מלה לפניו באותיות רומיות לציין או לתרגם ממנה.

א ג ר י א ו ן. יש כאן שבוש הדפוס בערוך המטעה מאד את הקורא ונשאר כן במוסף ובמערכי לשון של רמ"ל, שכתוב לפנינו שם וז"ל: „פירוש אגריאון בלעז סלבטיקו, אומירון פירוש בהמה ביער שאין לה אדון" עכ"ל. והנה פירוש אומירון הוא ממש להפך, שהוא בייתי כמ"ש ר"ב שם ורבנו בערך אמר ד', אך איזה מגיה הוסיף מלת אומירון בטעות ע"י כפילת מלת „פירוש" בדברי רבנו, וחשב שפירוש הראשון מוסב על אגריאון ופירוש השני על אומירון, אולם הוא הוא, ופירוש השני מבאר מלת Salwątice שה"א בהמה ביער, וכן העתיק במ"כ (פ' וישלח) דברי רבנו בלי מלת אומירון.

א פ ר ה נ ג (ריכטער). „המוכר עבדו לאפרהנג גוי יצא

והוא טעות, אמנם כבר פירשו בעל היוחסין שר"ל בֵּבִי בצר"י תחת הבי"ת הראשון וקמ"ץ תחת הבי"ת השני, כמו שהוא בעזרא (י' ט"ז).

95) בערך גר מכנים רמ"ל דבריו בין דברי רבנו נתן וז"ל: „וא"ל אלעזר ברי גרן בך גירי (עיין גרסת רש"י שם ופירושו) כך היה שונה הגאון" וכו' עכ"ל, וכל המלות שהסגרתי הן מרמ"ל ובלי מסגרת, וכמה טעיות יוכלו לצמוח מזה, כי יחשוב הקורא שהערוך מביא רש"י, וגם חבור הענין נתקלקל, שכך היה שונה הגאון מוסב באמת לא על גרסת רש"י רק על גרסת רבנו שם. וכן ערך דגמא: „שמעיה ואבטליון שבאו מטפת גרים (סנחריב עיין גיטין נ"ז) הן השקו" עכ"ל, וכל מה שהסגרתי הוא אצל רמ"ל בלא מסגרת ומקלקל חבור הענין. וכן ערך דלף וסוף ערך דם ב'. ובערך רגל מערב דברי הרמב"ם עם דברי רבנו נתן בלי שום סימן מפסיק. וכל ערך פקדון הוא דברי רמ"ל בלי שום סימן, עי' רשימת מלים ערך פקדון.

96) על דברי התוספות ברכות (ח' א') שכתבו: „כדאשכחן בכמה דוכתא דאמר ר' יוסף אלמלא תרגומא דהאי קרא" וכו', כתב רמ"ל בהקדמתו וז"ל: „ובאמת לא נמצא רק ב' פעמים על מקרא אחד מגלה (ג' א') ומו"ק (כ"ח ב')" עכ"ל. והנה נמצא עוד בסנהדרין (צ"ד ב') על מקרא: „יען כי מאס העם הזה וכו'. ושם מביא רמ"ל עוד בשם התוספות (ב"ב קס"ד ב' ד"ה הונא), שלשון יוני הוא לשון חכמים כמו לה"ק, ובאמת התוס' שם לא כתבו רק שיש לשונות שבדן להם הכמים אם אמרם כמו בלה"ק. ובערך בו ביום טעות גדול בהערה אשכנזית, שכתב שם: „רבינו נתן הראה פה סגולה חדשה בלשון התלמוד, שבו ביום הנזכר לפעמים אינו מוסב על איזה מעשה רק על איזה למוד" ע"ב. הנה חשב שנתכוין לזה רבנו במ"ש: „כל בו ביום דאמרינן בו ביום נשנו" עכ"ל, והסב רמ"ל הכוונה על מלת נשנו ור"ל: לא נעשו רק נשנו, אולם דברי רבנו הם דברי הגמרא (ברכות כ"א א') והפירוש שם אחר שמספר המעשה הנפלא מהעברת ר"ג מנשיאות על זמן קצר ורבו התלמידים בביהמ"ד ועמהם הלכות חדשות, ואז נשנה גם מסכת עדיות, וע"ז אמרו „וכל בו ביום דקאמרינן", ר"ל כל מקום שנמצא איזה הלכה בלשון בו ביום, „בו ביום נשנו", ר"ל נשנו ההלכות ההן בההוא יומא שהסירו את ר"ג, ואח"כ מביא רבנו איזה הלכות המתחילות בלשון בו ביום, וזה פשוט. ובערך טייר בהערה אשכנזית מעתיק דברי הגמרא (גיטין מ"ה א') „לימא להו לשבוייהו דלירחקונהו מהבא (פֿערראַ-טהען וויר ליבער דעם געפאנגען-וועכטער דאס זיא ענטפֿליהען וואָללען)" ע"ב, ולא לבד שהתרגום אינו כלל מענין המתורגם, אלא שגם בלשון אשכנזית שם אינו מובן כלל בחבור הענין, וצריך לתרגם באמת: זאגען וויר דענן געפאנגען-

לא מחזקינן", ומעתה יבוארו כן כל המאמרים שהביא עוד רבנו. וכפי הנראה הוראת באג ממש מעין הוראת מלת פרדס בערבית (ע"ש בראָזענמיללער), שפירושה גן גם בקעה של אילנות, ועכ"פ מקור מ"ת באג היא פרסית, לא יונית או רומית כאשר רצה רמ"ל, והראיה שלא נמצאה בירושלמי ומדרשים רק בתלמוד בבלי, וגם תרגומו אינו, רק כמ"ש.

ב ט ן (שוואנגער זיין). „בטנא תרתין" (במדרש איכה), ר"ל הרה שני ילדים, ובהפעיל „שורו עבר" תרגומו: „תוריה מבטין" (שוועננערן), והוראה זו נמצאה בלשון סורי הרבה מאד וממקורה ממלת בטן בעברית, לא כרמ"ל שתרגם (געשוואולסט), והוא רק עפ"י המאמר הראשון שהביא רבנו נתן, אך לא עפ"י יתר המאמרים.

ב ע (איילען, דרינגען). ז"ל רבנו נתן בערך בע ב': „מהר מיכיהו בן ימלא" תרגומו: אבע מיכה; „אל תאיצו לנחמני" תרגומו: לא תתבעיתו לנחמותי; „וחש עתידות למו" תרגומו: ומבע דעתיד להון", עכ"ל. הרואה יראה שאין למלה זו שום פתרון אחר רק כאשר תרגמנו, ובכ"ז תרגם רמ"ל שלש מלות אחרות אשכנזית וכלם שלא מן הענין, וכתב: „פערלאנגען, פיהלען, עמפפינדען", וזה מפני שלא השגיח כלל בדברי רבנו לתרגם עפ"י פירושו, רק בדברי בוקסטאָרף, ובמהירת עיונו טעה גם בו, כי בוקסטאָרף מדבר שם מערך בע ג' שבדברי רבנו, שהוא מלשון בעיא ובקשה, והוא אצלו שם בשורש בעא, וע"ז כתב בלשון רומי requérere quärere וכו', וכ"ז העתיק רמ"ל כאן, אולם ערך בע ב' המדובר פה הוא אצל בוקסטאָרף בשורש בעע ושם כתב festinare כתרגומיו, ואצל רבנו נתן שוות אותיות של שני השרשים האלה הנבדלים בהוראתם, כדרכו לקחת רק שתי אותיות העיקריות של כל שורש, עיין לעיל הערה 55.

ב ר ס ם (זייטען שמערץ). רבנו נתן כתב: „פירוש ברסם פלורי־טיקו", והוא pleuretic, שהוראתו חולי הצד, אולם בוקסטאָרף לא השגיח על זה רק ברש"י במקומו ולפי פירושו תרגם catarhus וממנו תרגם רמ"ל „שנופפען", כמנהגו, לא כדברי רבנו; אולם רבנו ידע יותר לשון פרס. ובמוסף כתב, שלפנינו הגרס׳ כרסם בכ"ף ע"כ, אכן גרסת רבנו נראה יותר נכונה, דשם (ריש פ"ז דגיטין) איתא: „אופיא (שוים) קשה לברסם", ונודע שבעלי הסגלות יעשו מלות שונות, הדומות בכוונה בצד מה, סבה זה לזה ברפיאה או במחלה, והנה אופיא פירושו ג"כ חתיכות עצים, יעוין ערך אפי, וכן ברסם בלשון פרסי,

לחרות", עיין ערוך, ורמ"ל לא תרגם, רק כתב: „זיהע פרהנג", מפני שכתב כן בוקסטארף, אולם הוא מתרגמו באמת בערך פרהנג ולא כן רמ"ל שכתב שם „זיהע אפרהנג". ואני תרגמתי כן מפני שמצאתי בהקדמת קלייקער להעתקת צענדאפעסטא הרבה ספרים ששמם הראשון פרהנג, וכפי הנראה הוראתו ספר או חבור או מאמר; והנה קרוב אצל הפרסיים הוראות שופט וסופר בדמיון המלות והברתן, שכן יקראו לסופר „דביר" ולשופט „דאוור", עיין לקמן ערכי דבר ודוור. ובאמת אצל קדמוני האומות, היודע לכתוב היה גם הנותן חקים ופקודות, ויש ראיות לזה, ולכן יתכן, שאפרהנג נקרא ג"כ השופט היודע לכתוב חקים ומשפטים.

אשלג. רמ"ל יגע והאריך כאן בהערות אשכנזיות לפרש שני ערכי אשלג הנמצאים בערוך, ותרגם אשלג הראשון „זייפען קרויט" ואשלג השני „פערלען זאנד". אכן במעט עיון היה רואה השבוש שנפל בדברי רבנו נתן ע"י המדפיסים ואיזה מגיה הדיוט, שבאמת הוא ערך אחד. וז"ל בקצור: „אשלג בשבת ובנדה קימוניא ואשלג, פירוש בגמרא קימוניא א"ר יהודה שלוף דוץ והוא עשב שמיבשין אותו" וכו'. אשלג, אמר שמואל שאלתינהו לנחותי ימא ואמרו לי שלגא שמיה" עכ"ל. הנה חשבו מלת אשלג באמצע הערך הוא ענין חדש, ולכן רשמוה באותיות גדולות כאלו הוא ערך שני במלת אשלג; אולם באמת מוסב על דברי הגמרא שמביא שם, שמתחלה מפרש בגמרא מלת קימוניא שהוא שלוף דוץ ורבנו מפרש מהו שלוף דוץ, ואח"ז מפרש מלת אשלג ומביא רק פירוש של הגמרא דשבת (צ' א') ואינו מבארה עוד שאינה צריכה פירוש; ורמ"ל חשב על אשלג הראשון שהוא קימוניא והאריך להוציא זאת משורש שלג, וכ"ז טעות גדול, שזה בפני עצמו וזה בפני עצמו, ואשלג הוא רק המפורש שם בגמרא דמשתכחא בנוקבא דמרגניתא.

באג (פאלמענטהאל). רבנו נתן כתב שהוא בקעה של שדות, אולם מצאתי בקדמוניות שבתנ"ך להחכם ראזענמיללער (כרך א', ח"א, צד 174), שהוראת מלת באג בלשון פרסי היא גן, ואח"ז ראיתי כן בהעתקת צענדאפעסטא להחכם קלייקער, ע"ש ח"ג במדרש מלים. אכן מאיזה מקומות בש"ס נראה מבואר שכיוונו לבקעת תמרים הצומחים לרוב בארץ בבל. בב"ק (קי"ג ב'): „תדע דקטילי דיקלי (עצי תמרים) וכו' מלכא אמר קטלו מכל באגי ואינהו קטלי מחד באגא", ובב"מ (כ"ב ב'): „תמרי דזיקי היכי אכלינן להו וכו' א"ל באגא בארעא דיתמי

אולם הקושי הוא במלת געגעא. ומ"כ פירש בשם ערוך נהר, ולא נמצא זה בערוך, גם אין מקור להוראה זו בשום לשון. ובספרי אנשי שם הראתי, שר' לוי ידע היטב לשון ערבי ופירש על ידה כמה מקראות, והנה געגע בערבית: מבא צר ושמם, גם ארץ שממה, ואין ענינו לכאן כלל. ורמ"ל האריך ברוחקים עד שרצה למצוא פה הוראת „מאגנעט". ואצלי קרוב מאד, שגעגעא הוא צפרדע ההימה תמיד בלי הפסק, ובילקוט שה"ש סימן קפ"ב: „קולנים אלו הצפרדעים", ופירש במעריך ערך קלנית: „לפי שכל הלילה וכל היום לא יחשו תמיד מלזעוק" עכ"ל; ובהרבה לשונות נקרא „קלום" כעין הברה היוצאת מפיהם תמיד, בלשון רומי „קאָאקסא", בלשון אשכנז „קוואקערן", וכן בתנא דבי אליהו (ח"א פ"ו) קִוַקִוַ, ובמ"ר (פ' מצורע) קרקר, יעוין ערך קרקר, ולכן היתה נקראת גם הצפרדע בעצמה געגע והוא ממש הברת קולה. ונ"ל שדרש מלת „המון" בשביל שהומה תמיד, והנה „האמה" „הואם" בערבית שרץ הארץ, ונכלל בו גם צפרדע, ונראה שכיוון ר' לוי גם לזה בשביל שמדרכו לדרוש מלשון ערבי. ופה המקום לבאר עוד שבמלת „דדה" נתחבטו בעלי השרשים, שפירשו קצתם הילוך לאט, אולם פשוטי המקראות „אדדה כל שנותי" וכן „אדדם עד בית אלהים" מורה הילוך בלתי מורגל רק בקפיצה, ונכון לזה השואת געזעניוס עם שורש „דאדה" בערבית, שהוראתו הראשונה אצל גמל קפיצה ומהירות, אך לפעמים הילוך לאט וכן נכלל בהילוך בלתי מורגל, ומזה הוא בדברי רז"ל „מדדים את העגלים", והנה הליכת העגלים בתחילה היא כעין קפיצה, וקרוב לזה „האשה מדדה את בנה", אעפ"י שאצל אדם איננו כ"כ בקפיצה כמו בעגלים. ומעתה עולה המשל של ר' לוי יפה עפ"י לשון המקרא, ודרש: לשעבר הייתי קופצת לבית אלהים ומרננת תמיד בלי הפסק, כמו צפרדע הקופצת ומרננת תמיד.

געגועים (אנהענגליכקייט). כן תרגם גם רמ"ל על נכון, אולם מה שרצה בהערה למצוא גם כאן „מאגנעטיסמוס" ולדמותו לשורש גוע בעברית, הוא רחוק רחוק. ויותר קרוב שהוא משורש נגע והפילו הנו"ן, ור"ל: הנפשות נוגעות עצמן בכוסף הנפלא שיש מזו לזו.

גַבַע (שערער). רבנו נתן הרחיק פה מן הדרך לחנם, וז"ל: „פי"ב בכלים מספר הגרע טמא, פירוש גורע הדם והוא הספר" וכו' עכ"ל, וע"ש יתר המאמרים שהביא מורים כלם רק על גלוח השערות ולא על גריעת הדם, וכל ויגלח תרגומו וגרע, ולכן יש לפרש גם

כמו שהביא רמ"ל עצמו בערך זמר ד' בשם קלייקער; ומזה נתפרסם אצלם „אופיא קשי לברסם", שמפני שאופיא כולל ג"כ הוראת ברסם באיזה אופן, חשבו שיביא גם הוראה אחרת של ברסם שהוא חולי הצד. וחדוש על רבנו נתן שלא הביא בערך אפי הוראה זו של אופיא, שהוא "שוים".

ג ז ר (אבטהיילונג). רמ"ל תרגם „קליין, אונאנזעהנליך". ואין למלת גזר הוראה זו בשום תרגום, רק מעין הוראה של שורש עברי, כמו „גזרו את הילד" (מלכים א' ג'), ר"ל חלקו, וכן כל כריתת ברית מתורגם בלשון גזר, וככה יתר ההוראות המסתעפות מזה, אך הוראת מיעוט וקטנות לא נמצא כלל. אולם ראה פה דוגמא נפלאה משבושים הבאים רק מסמיכת כל חכם על חברו מבלי עיין היטב במקור. רד"ק כתב בשורש חשף: „כשני חשיפי עזים (מ"א כ') אמר בו התרגום כתרין גזרי עזים כלומר שני עדרים קטנים מן העזים" עכ"ל, הנה בא לפרש המקרא, שבני ישראל חנו נגד ארם ונראו נגדם רק כשני חלקי עדרים קטנים של עזים, וארם מלאו את הארץ, לא שכיוון הרד"ק במלת „קטנים" לפרש תיבת „גזרי" בתרגום, שפירושו באמת חלקים של עדרים כנ"ל; ואחריו המתורגמן כתב בשורש גזר: „כשני חשיפי עזים כתרין גזרי עזין, פירוש כשני עדרים קטנים" עכ"ל, וכיוון לדברי הרד"ק, אעפ"י שלא הביאו, וכפי הנראה כבר טעה הוא לחשוב, שרד"ק פירש מלת „גזרי" שהוראתה „קטנים", שאל"כ לא היה מוסיף מלת קטנים שאין ענינו כאן כלל לפירוש שורש גזר, ואיך שיהיה עכ"פ בוקסטארף טעה אחריו לפרש כן הוראת גזר וממנו במ"ל, כדרכו.

ג מ ל א (gemilla, פאאר). רבנו נתן פירש בערך גמל ד': צמד בקר, ור"ב הוסיף שהוא בלשון רומי זוג וצמד, ורמ"ל לא רשם אותיות רומיות מפני שלא נמצא בבוקסטארף ולכן לא ברר גם כן בתרגומו היטב ותרגם „יאך, געשפאן", והאמת כמו שרשמתי ותרגמתי, ונמצא בירושלמי (שקלים סוף פ"ג) על ר' גמליאל האחרון: „גמילא זוגא", והוא שני שמות בהוראה אחת, רק זו בארמית וזו ברומית, והרומיים עשו לרוב משמות עברים רומיים עם איזה הוראה בלשונם.

ג ע ג ע א (פראש). רמ"ל הביא כאן מדרש איכה קשה ההבנה, וז"ל: „בקול רנה ותודה המון חוגג, אמר ר' לוי לשעבר הייתי כהדין געגעא דלא פסיק לא בימּמא ולא בליליא, ועכשיו טמשא סלקין מטמשא נחתין" עכ"ל, והעתיק מאמר זה מבוקסטארף שהביאו כאן, והנה מלת טמשא ר"ל בבבי רב, „ערשי אמסה" תרגומו דרגשי אטמש,

מכון, שמטעה את הקורא לחשוב, שכבר בימי רז"ל נודעה המצאה זו החדשה שהמציאו האחרונים בימינו.

דוי' (זארגע, קוממער). והוא תרגום של דאגה בלשון ארמית. וכעין זה תרגם רמ"ל בערך דו ב' ע"ש, ואעפי"כ נדחק בערך קרקר בבאור המדרש בראשית רבה (פ' ע"ה): „וישב לבן למקומו חזר לדיוויו, מלמד שנכנסו לסטים בביתו" וכו', ורצה לפרש מלשון רומי (דיאי) „געטטער", ובאמת פירושו ששב לבן לדאגתו ומכאוב לבו מפני הלסטים שמצא בביתו. וכן עוד במ"ר (ריש פ' אחרי) כפי גרסת המעריך: „וי על ברא דדיותא", ר"ל בן און וצער, לא כמעריך שפירש בן השחורה, ונראה כוונתו מלשון דיו, והוא רחוק.

דוור (ריכטער, פאָגט). וזה כפירוש הראשון של רבנו: „שוטר שמשלחין אליו אגרות", והוא מלשון פרסי, ולא כתרגום רמ"ל, והטעם עיין ערך דבר.

דסתנא (פאָרציאָן, אנטהייל). רמ"ל לא תרגם כלל, רק ציין „זיהע רשתנא" ושם תרגם „קנעבליין", והיה יכול לעשות כזאת תיכף במלת דסתנא, והביט רק בדברי בוקסטאָרף שתרגם כן עפ"י פירש"י (ריש פ"ז דגיטין) ולא השגיח לדברי רבנו, כדרכו; וכעין זה ממש בערך ברסם ע"ש. אולם רק על רסתנא ברי"ש כתב כן בוקסטאָרף ולא על דסתנא בדל"ת, שפירושו בלי ספק חלק, כנראה מכל המקומות שמביא רבנו נתן.

דפן (פערבאָרגען, אויך זייטע). יש כאן שבוש בערוך ערך דפן וצריך להלקהו לשנים, הא' פירושו טמן כמ"ש, וחבית דפונה „פירוש שהיא טמונה בארץ, בלשון ישמעאל קורין לטמון דפין", ומ"ש שם: „לשון דופן שהיא בצד היקב" הוא שלא במקומו ושייך לערך דפן השני שפירושו צלע; ורמ"ל הניח שני הערכים ביחד ותרגם „זייטע, ריבבע", והעלים פירוש האחד, מפני שלא מצאו בהתחלת התרגום של בוקסטאָרף, אעפ"י שבסוף הערך מביא גם פירוש זה.

דפתר (איינגעזאלצענע אונר מיט מעהל בעשטרייעטע הויט). נגד תרגום רמ"ל. עיין לקמן ערך מצה.

הויות דאביי ורבא (גייסטעסאיבונגען, שפיצפינדיגקייטען). רמ"ל תרגם „סובסטאנץ, וועזען". והוא מבוקסטאָרף ואין ענינו לכאן כלל. ואעתיק פה מה שכתבתי בספרי אנשי שם (ערך רב הונא). בפסחים (פ"ו ב'): „אמר ליה רב נחמן לרב הונא מ"ט קרית לך רב הונא, אמר ליה בעל השם אני". עיין רש"י ור"ח (המובא ביוחסין)

במסכת כלים שם מספר הגרע ר"ל של מגלח השערות; ובל"ז צ"ל ע"כ שמספר אינו כלי הקזה, יעוין ר"ש שם, וקרוב עוד לומר שנחלף מ"ם בפ"א וצ"ל מספר והוא היחיד מן מספריים ויהיה השם גרע כמו בלשון צרפת „בארביער" בשביל שמגלח הזקן. וכפי הנראה היה הגרע איש המגלח בתספורת יפה וגם מסלסל השערות הנשארות, ולכן חשבוהו רז"ל בסוף קדושין לעסקו עם הנשים ולגאה, והוא ממש כמו שיחשבו הצרפתים את האומן הנקרא אצלם „פריזעער". ורמ"ל חלק הדברים שלא כהוגן" ותרגם גרע א' „בלוט אבנעהמען", כפירוש רבנו, אולם צרף לו מדרש איכה שכתוב „רישיה גריע" השייך לגרע ב' שתרגם „שעערען", ולפירושנו הכל אחד ותרגומו רק „שעערען".

ד ב ר (שרייבער) רמ"ל תרגם „בוך", וז"ל הערוך: „בע"ז (כ"ת ב') אמר רבא כמאן קרו פרסאי לספרא דביר מהכא: ושם דביר לפנים קרית ספר" עכ"ל. והעיר רמ"ל שהוראת „דהעפיר" בלשון פרסי „בוך", ולראיה הביא שהרבה ספרים יקראו אצלם כן ואחד מהם „דהעפערנא-מעהע", ר"ל „קאָניגס בוך" עכ"ל, וכל דבריו בטעות, שלא יקראו אצלם הרבה ספרים במלת „דהעפער" רק במלת „נאמעה" שהוראתה „בוך", והיא המלה השניה בשם כל ספר, והמלה הראשונה תורה תכונת הספר, א"כ „דהעפער" הוא מלך, וכבר כתב ראזענמיללער בקדמוניות (כרך ב' ח"ב צד ש"ה), שבלשון פרסי החדשה יקרא לכותב דביר, ומצאתי עוד במדרש מלות פרסיות (צענדאפעסטא ח"ג בהעתקת קלייקער): דעביר (שרייבער), דאווער (ריכטער), --עיין לקמן ערך דוור,—נאמעה (בוך), ולפ"ז דעפער הוא כמו דוור, ודהעפער נאמעה הוראתו „ריכטער בוך". ונ"ל לפי"ז לקרא בגמרא: כמאן קרו פרסאי לַסַפרא דביר, בפתח תחת הסמ"ך, ור"ל הסופר נקרא דביר ע"ש כתיבת הספרים כמו שהוא במקרא.

ד ב ש, הדביש (זויער ווערדען). רמ"ל תרגם „ביטטער ווערדען", וזר מאד הפך כזה, שבסמוך תרגם דבש „זיסע", ומשמעות המלה בהפעיל „איבער זיס ווערדען" וחוזק המתיקות יסבב חומץ ולא מרירות, ועזב פה את מוליכהו בוקסטאָרף שתרגם acesiere fermenture, והוא כהעתקתנו. אכן ראה זה דבר נפלא מצאתי בלשון אמהארי של הכושים: מר „האָניג", ממרור או מרור „ביטטער", עיין נסיעת החכם זאָלט לארץ כוש העתקה אשכנזית (צד תמ"א, תמ"ד), ואילו ידע זאת רמ"ל היה שמח, ואעפי"כ פה העיקר כתרגומי.

ד ד כ א ו ת (פעלדצייכען). ורמ"ל תרגם „טעלעגראף", וזה אינו

עיקר למוד תורה שבע"פ והם ההלכות והברייתות המסורות, כמו ריב"ז שידע גם הפלפולים ומכ"ש עיקר הלמוד האמתי להלכה, אלא שבש"ס קראו לפלפולים דבר קטן, וזה ברור לע"ד. והארכתי בזה קצת כי הבינותי בזה תועלת נגד המתחסדים והמתחכמים אשר גם שניהם יאמרו, שרז"ל חשבו בעצמם למודם לדבר קטן ח"ו, ע"כ. ומזה תבין תרגומי.

זבזגא (נעסט, הייזכען). רמ"ל טעה כאן טעות גדולה, מפני שסמך על בוקסטאָרף, כדרכו. והנה רבנו כתב וז"ל: „אחאנא תגרי אזבזגי מיבדקו, פירוש אחינו הסוחרים שעל קיניהן נדבקים, כלומר במקום סחורתן נבדקים, הנאמנים הם ואם לאו" עכ"ל. וחשב בוק־סטאָרף, שעל קיניהן פירושו מלשון קינה ויללה, ואחריו תרגם כן רמ"ל „טרויער, קלאגע", אולם באמת הכוונה על קן שלהם, ר"ל בהלכם לבית עולמם. וקרוב אצלי שהוא מערך הקודם, וזבזגא דמחווא יקרא הבית והקן הקטן של הצב (שילדקרעטע) יעו"ש. ונראה שהיא מלה פרסית.

זהרא (פעלד,גארטען), זהררי (גארטען־שטייער־איינגעהמער). רמ"ל תרגם „זהרא" (גרונד־שטייער־איינגעהמער), והוא מבוקסטאָרף. וטעה בשנים: שמלת זהרא בעצמה לא תורה כלל על מכס, רק פרדסים ושדות וכ"כ רבנו נתן בבאור כאן וערך בסתן, אולם זהררי פירושו ממונים על הפרדסים לקבל מכס, אך לא מבתים, יעוין ערך בסתן, א"כ גם אצל זהררי אין תרגום של רמ"ל עולה יפה, רק כמו שתרגמנו.

חבר (געבער). והם כת פרסיים עובדי האש, ונקראים כן עד היום, וחי"ת ערבית עם נקודה בראשה תוחלף לפעמים בגימ"ל, וכן קורין לחלבנה „גאלבאנום". וכל המאמרים שהביא רבנו ערך חבר ב' יורו על כת זו, ויש לי בקצתם פירושים אחרים אמתיים, ואין כאן מקומו להאריך. אולם רמ"ל לא תרגם עיקר המלה כראוי, בשגם מקורה יוכל להיות כדבריו: מארץ חבור.

חיורא (אויסזעטציגע, ווייסע, אָדער גערמאניער). ז"ל הערוך: „בסנהדרין בחלק (צ"ח ב') בענין משיח, חיוורא דבי ר' ישמעאל, פירוש נגוע חלאים גדולים. חוורא, נגע. תרגום מצורעת כשלג חיורא כתלגא. רב כלומר גדול" עכ"ל. ולפרש דבריו נראה, ששבוש נפל בהם, ובמקום מלת „ישמעאל" צ"ל „שמו", כמו שהוא לפנינו בש"ס שם: „חיורא דבי רבי שמו", והוא מפרש מלת דבי רבי, שהוא תאר

שנרחקו מאד בפירושו. ונראה בזה לפי המובא במוסף הערוך על מלת הונא, שהוא שכל ותבונה בלשון ארמי והוא מדברי המתורגמן יעו"ש, וכן בלשון סורי שכל ורוח, והנה השאלה: מ"ט קרית לך רב הונא? תורה כבר שבשם הונא נמצא איזה כוונה, שלשם אדם פשוט לא יתכן לשאול על מה ולמה, אלא כנ"ל ששאלהו: מאיזה טעם קורים לך שם המורה שכל ורוח? אמר ליה בעל השם אני, ר"ל בעל שכל או מושל ברוחי. ונ"ל שרז"ל עשו משורש זה „הוי בה ר"פ", בחסרון הנו"ן מן השם, כמו שיפילו הנו"ן מרחמן וגזלן, אעפ"י שהבדל יש ביניהם, ור"ל: הבין ועיין בדבר, וממנו ג"כ „הויות דאביי ורבא", ר"ל עיונים ופלפולים ודברי חדוד שאין בהם נ"מ לדינא, ורק אותם חשבו לדבר קטן (סוכה כ"ח), לא עיקר למוד תורה שבע"פ, ולחנם תמהו על זה הקדמונים, יעוין כ"מ (סוף פ"ד מהל' יסודי התורה). והנה שם: „אמרו על ר"י בן זכאי שלא הניח מקרא משנה ברייתות הלכות ואגדות וכו' דבר גדול ודבר קטן", ואחרי שכבר נחשבה כל תורה שבעל פה הנכללה במשנה ברייתות והלכות, ורצו למצוא בדבר גדול ודבר קטן איזה ענין שלא נחשב עוד, לזאת פירשו: „דבר גדול מעשה מרכבה ודבר קטן הויות דאביי ורבא", ר"ל פלפולים ועיונים כדרך אחרוני האמוראים, שנחשב לדבר קטן נגד עיקר הלמוד האמתי של הברייתות והלכות, ואף זה לא הניח ריב"ז. וקצת ראיה שהוי פירושו כן ממאמר רבא (תענית כ"ד א'): „כי הוי מטי רב יהודא בעוקצין אמר הויות דרב ושמואל הזינא הכא", ר"ל יגיעות ופלפולים. וקצת אמוראים בא"י שנאו דרך הלמוד הזה של הבבליים, כר' יוחנן ור' זירא ודומיהם. ויתכן שבימי אביי ורבא החל דרך פלפול זה להתגבר, ונודע פלפולם הרבה בש"ס, וגם בימי רב יהודה למדו רק בסדר נזיקין הצריך להם לדיני ראשי גליות שהיתה ידם תקיפה אצל המלך ולא בשאר סדרים, ואילו אביי ורבא למדו גם סדר קדשים ואפילו מסכת עוקצין (תענית שם וברכות כ' א'), אעפ"י שאיזה פעמים שאלו בש"ס על למוד כזה „הלכתא למשיחא", ורק למצוא בעיות חדשות ופלפולים. ובריש זבחים נראה בעליל דרכי רבא בקושיות ותירוצים מחודדים ומובאים ממרחק. ובב"מ (ל"ו ב') „אמר אביי לרבא לדידך האי דאותביה ר"א בר מטל לר' אמי" כו' יעו"ש דרך חדש בפלפול להביא ראיה מקושיות זולתו, והוא קצת מעין דרך בעלי התוספות; ושם אמרו אביי ורבא כל אחד על הוראת חבירו: „כל דיינא דדאין הכי לאו דיינא הוא", מטעמים מושכלים. אולם אעפ"י שאביי ורבא עסקו גם בדבר קטן, לא עזבו ח"ו

ז' בערוך, שהוא אצלו ערך חלל ג'—„ערלעזען, בעפרייען", והוא נגד בוונת בעל הערוך יעו"ש.

חפה (איינגעזאלצענע הויט). נגד תרגום רמ"ל. עיין לקמן ערך מצה.

כדיי (געאייגנעט). כן צריך לתרגם לפי פירוש המוסף, שהוא בלשון יוני ראוי, ורמ"ל תרגם „גענינגענד", ויש חלוק בין ראוי למספיק, ותרגום רמ"ל בלתי מספיק.

כירי (קנעכט). ורמ"ל תרגם „הערר", והוא להפך ממ"ש המוסף: „כירי—עבד, קירי—אדון". ועזב גם את מוליכהו בוקסטארף שתרגם כפירוש ר"ב.

כשת (cisses עפהע, מאאספעדען). ורמ"ל העתיק מלה ראשונה של בוקסטארף, כדרכו, והוא מענין שערות, ולכן העתיק „האאר בישעל", וגם לא מצא לרשום אותיות רומיות שכתב ר"ב מפני שלא נמצא בבוקסטארף, ובאמת הוא כמו שרשמנו. וכפי דברי רבנו נתן יסודו בלשון ערבי על פרחים קטנים.

לב (אנפייערן, אנצינרען). עיין ערך לב ג' בערוך, והוא אצל רמ"ל לב ב' ושם העתיק „ערמוטהיגען" והיא ממלה ראשונה של בוקסטארף, כדרכו, אולם יצדק רק במאמר הראשון של רבנו נתן, אך להסכים עם יתר המאמרים צריך לתרגם כנ"ל, יעו"ש.

לש (קנעטען). ורמ"ל תרגם „קנאבע" (?) ואולי הוא טעות הדפוס.

מגפיים (שטרימפפע). רמ"ל תרגם „ביין-הארניש". והוא רק בפי"א דכלים המובא בערוך, אמנם בשבת (דף ס') פירשו בש"ם פוזמקי והוא מובא ג"כ בערוך, וראוי א"כ לתרגם כמו שתרגם רמ"ל בעצמו ערך פוזמקי, ובפרט לפי פירוש רב שר שלום שהביאו כאן רבנו נתן.

מוניטין (monitum אנדענקען). ורמ"ל תרגם „מינצע" כפי פירוש המוסף moneta, אולם לפי הענין בהרבה מקומות במדרש „יצא מוניטין שלו בעולם" וכדומה, יותר קרוב לפרש זכרון ושם, כרשימתי ותרגומי.

מנוני (בריהע). רמ"ל תרגם „פישכען, פישבריהע", ושניהם לא יתכנו, שיש מנוני בין מארבה בין מדגים ושאר דברים, ועזב גם כן מוליכהו בוקסטארף.

מצה (אונגעזאלצענע הויט). בגיטין (כ"ב א') ושבת (ע"ט א'): „אמרו ג' עורות הן, מצה דלא מליח ודלא קמיח, חפה דמליח ולא קמיח, דפתרא דמליח וקמיח ולא עפיץ" ע"כ. ורבנו נתן הביא גמרא

למצורע, כלומר יש בו צרעת גדולה, ולכן כתב „נגוע חלאים גדולים, ורב כלומר גדול", וזהו דלא כפרש"י שם שכתב „מצורע של בית רבי". ורמ"ל הניח דברי רבנו כאשר הם מכלי העיר על הכבדות הנמצא בהם. אולם הקורא יראה הרוחק של פירוש רבנו, שיהיה דבי רבי תאר, נגד המורגל בכל הש"ס, שפירושו תמיד אצל ר' פלוני כפירש"י. אלא שרוחק פירש"י בעיניו הביאו לזה, שלא יתכן אצלו אשר לאיזה מצורע היושב אצל רבי ואשר לא נמצא ממנו עוד יותר בכל הש"ס, יקראו משיח. ועתה שמע פירושו. הנה כפי הנראה לא היה עיקר חקירתם באמת על גואל ישראל מי הוא ומה שמו, שהרי דבי ר' ינאי ור' חנינא ור' שילה דרשו כל אחד על מוריהם ור' נחמן גם על עצמו. אכן מקראות רצו לדרוש דרך מליצה בפרשה זו של ישעיה (נ"ג) ופרשיות אחרות בעניני ותארי משיח, ומצאו אלו שילה ואלו חנינה וכדומה, והביאו המקרא כזכר לדבר ואסמכתא בעלמא. והנה על חיוורא דבי רבי הביאו המקרא „אכן חליינו הוא נשא ומכאבינו סבלם", ואם כדברי הערוך ורש"י, שדרשו מקרא זה רק על איזה מצורע ונגוע, היה להם להביא ראיה ממקרא הקודם המבאר זה יותר: „איש מכאבות וידוע חולי", אלא ודאי שכיוונו כאן לאיזה איש הנודע אצלם שסבל מכאובים וחליים בעבור אחרים ודרשו עליו המקרא שהביאו „אכן חליינו הוא נשא" וגו'. ואורו עיני בעז"ה ומצאתי כוונתם על נכון. בירושלמי (פ"ו דשבת ה"ט): „גרמניא עבדיה דר' יודן נשיא נפיק בעי מילווי' (ללוות) לר' הילא, אתא כלב שוטה בעי איתגרייא (להתגרות) בר' הילא, גער ביה גרמני, שבקיה ואזל ליה בתריה" וכו' עכ"ל, ור"ל שנשכו לגרמני. יעו"ש עוד (יומא פ"ח ה"ה): „גרמני עבדיה דר"י נשיא נשכו כלב שוטה, והאכילו מחצר כבד שלו ולא נתרפא מימיו" עכ"ל, בלי ספק שנשיכה זו היא ממעשה דרב הילא, והיה א"כ כל ימיו ביסורים ע"י שהציל מהם את רב הילא; והנה גרמני פירושו ג"כ לבן ביותר, יעוין ערך גרמן, ונודע שהרומיים קראו כן לאשכנזים בשביל לובן פניהם, א"כ חיוורא הוא ממש גרמני, או שנקרא כן בשביל הצרעת שהיתה בו תמיד מנשיכת הכלב, דבי רבי ר"ל של ר' וודן נשיאה הנקרא ג"כ רבי בסתם, יעוין ס"הד וספרי אנשי שם, ודרשו עליו רבנן: „חליינו נשא ומכאבינו סבלם", בעבור שסבל חליים ומכאובים שהיו ראויים לבא על ר' הילא, אחר מן האמוראים, ומדוקדק לשון רבנן: חליינו ומכאבינו, ומזה תבין תרגומי.

חל (ביטטען, אנדעכטיג זיין). וזה נגד רמ"ל, שתרגם ערך חל'

נ ו ו ל א (איינענער נאהמע, נאך אנדערע, פערזישעס פראָנאָ-מינום דער דריטטען פערסאָן פירביידע געשלעכטער). ברש"י (בב"מ ס"ז א') כתוב: „את ונוולא אחי,—אתה והיא קרובים אתם, ותתרצו ביניכם, ונוולא לשון ארמי בין בזכר בין בנקבה, כשרוצה לומר אתה והוא או אתה והיא. כך ראיתי בתשובות הגאונים, ואני אומר כך שמה" עכ"ל. והנה מ"ש לשון ארמי בלי ספק כיוון ללשון פרסי, שקוראים הגאונים עפ"י רוב ללשון נכרים ארמית, עיין לעיל הערה 5. ונראה שרבנו נתן דסתם לשונו: „אתה והקונה בעלת המעות" מפרש כפירוש רש"י ולא כגאונים, שא"כ היה כותב בפירוש: לשון ארמי או פרסי הוא, כדרכו. אולם בוקסטאָרף רצה להרגם עפ"י פירוש הגאונים, וטעה עוד להוסיף מלת ipse, ipsa ור"ל הוא בעצמו או היא בעצמה, מה שלא נמצא כלל בפירוש הגאונים שם. ורמ"ל תרגם מתרגומו כדרכו „ער זעלבסט, זיא זעלבסט" וטעה אחריו, וגם בלי העיר כלל, שהוא רק פירוש רש"י בשם דגאונים ולא פירוש הערוך.

נ ח י ל (ביהנען שטאָק). רמ"ל תרגם „שווארם" ואינו כן, שכתוב נחיל בתלמוד אף בלי הוספת מלת דבורים, ופירושו מקום התאספות הדבורים.

נ פ ש (צונגע איינער וואגע, וועבער פֿאדען). רמ"ל לא השגיח בדברי רבנו, רק תרגם המלות הראשונות של בוקסטאָרף, אולם גם שם לא עיין בסוף הערך שמביא ג"כ מאמרי רבנו: נפש מאזנים ונפש המסכת.

נ ר מ ק (פאנטאָפֿפֿעל). רמ"ל תרגם „זאָקקע", אולם רבנו נתן כתב: „מנעלים ועורותיהם רבים והן כמו מוקי". ור"ב הוסיף שלפנינו כתוב במקום נרמקי מוקי. ובערך מק כתב רבנו, שהוא מלשון ערבי „אל מוק" ועץ למטה, ושם תרגם רמ"ל בעצמו „פאנטאָפֿפֿעל".

נ ש ם (אינ'ם לעבען צוריקקעהרען, אנפֿאנגען צו אטהמען). רמ"ל תרגם המלות הראשונות של בוקסטאָרף, ולא השגיח על סוף מאמרי רבנו: „והיא מתנשמא, לחש ליה ואינשים".

ס ף (פֿערמעהרען). עיין ערך סף ב' בערוך, ושם כתב בבאור „ענין תוספת", ור"ל משורש יסף, והפיל רבנו נתן יו"ד הנחה כדרכו, יעוין לעיל הערה 56. ורמ"ל תרגם ממש להפך „פֿערצעהרען", מפני שלא השגיח בדברי הערוך, רק ראה שורש סף בבוקסטאָרף, אולם שם הוא מדבר מענין סוף וקץ, וענין הוספה הוא אצלו שורש יסף.

ס ק א י (זאקמאכער). כאן עזב רמ"ל את מוליכהו בוקסטארף,

זו בשלשה הערכים: דפתר, חפה, מצה, ויש בהם שבושים אך כל ערך נוכל לתקן מחברו. בערך חפה כתב במקום דפתר דיפתא, אולם בערכי דפתר ומצה גרים דפתר, גם כתב שם בתחלת ערך חפה דמליח וקמיח, אולם בסופו כתב כמו שהוא לפנינו דמליח ולא קמיח; ומ"ש עוד שם „מה מצה דלית בה שאור ולא שום דבר אלא קמח עצמו אף האי עור נמי", אין פירושו שגם עור אין בו אלא קמח, שהוא נגד הגמרא דלא קמיח, רק ר"ל כמו שמצה אין בה רק הקמח ולא נוסף בה מאומה, כן העור שאין בו רק הוא עצמו ולא נוסף בו עוד מאומה. ורמ"ל השאיר כל הדברים כאשר הם מבלי העיר עליהם כלל, וחוץ מזה תרגם מצה בסתם „הויט, לעדער", וכמה מן הטעות יוכל לבא מזה לקורא, שיחשוב בפשיטות מצה היא עור, ורז"ל השתמשו בשם זה רק לתאר ודרך השאלה כנ"ל; וכן חפה דמליח נ"ל מעין חפיפת הראש (איינרייבען). ומעתה תבין תרגומי בכל שלשה הערכים האלה. ורמ"ל חטא גם בזה שתרגם דפתר „פֶעלל, פערגאמענט" וחפה „פֶעלל, הויט" ומצה „הויט, לעדער", א"כ לא ידע הקורא שום הבדל בין שלשה הערכים. וגם מה שתרגם רק מצה „לעדער" ולא כן חפה ודפתר הוא ממש נגד המבואר, שמצה איננו מליח עוד ולא קמיח, והיא עור פשוט.

מצוי (צוויטשערן). ואותיות השורש הם „צוי". ורמ"ל תרגם „צו פֶינדען זיין", ופה יראה הקורא התעלמות רמ"ל מדברי הערוך, שלא השגיח בהם כלל רק בדברי בוקסטאָרף, אולם הוא מדבר על „מצוי" הרגיל בש"ס, שפירושו שכיח ונמצא, אכן מצוי זה ששרשו „צוי" לא נמצא כלל בערוך של בוקסטאָרף. ורמ"ל מהר להעתיק רק המלה מבלי שום עין על הענין והכוונה ובא לטעות גדולה.

נגהק (עפֶנונג). לפנינו בגמרא (ב"ב ס"ח ב') גרסינן „דנגיח קאיהו", אך מסדר א"ב של רבנו נתן נראה דגרס בה"א אחר הגימ"ל ותיבה אחת: דנגהקיהו. ופירש הרשב"ם שם: פתיחתן, וכן משמעות הגמרא, וכן סיום דברי הערוך כאן „כלומר בית שער פתוח לעיר", ולכן בטעות תרגם רמ"ל „מיטגעבראכט" ותחלת דברי רבנו הטעתו במ"ש: „הא דמעלינהו בבית הבד", ותרגם מלת דמעלינהו. אולם בע"כ דברי רבנו מוטעים כאן בל"ז, כי מה ענין בית הבד לכאן? ושם מיירי במכירת עיר וכל הפתוח לתוכה, וכמו שמורים סוף דברי רבנו שהעתקנו, וחסר זה הערך בבוקסטאָרף. ועיקר המלה נראה שהיא פרסית.

שמתגבר עליו טומן אותו, ולשון מפיק „כאפיק נחלים יעבורו". ור' יוחנן אמר כל שאין מפיק, כלומר כל שאינו מעביר ומכסהו אלא מגלהו" עכ״ל, ומתיבת מגלהו טעה רמ״ל בחפזו ותרגם גלוי, אולם ר' יוחנן אמר בשלילה: אינו מפיק, ר״ל אינו מכסה, רק מגלה. והוא מערך פק א' וב', שעל שניהם תרגם רמ״ל בעצמו „פערשטאָפּפען", רק „פקפק" בערך פק ב' וה' פירש רבנו נתן—היתר ושבור, ולא „פק". אולם בוקסטאָרף לא כתב ערך זה ולא היה לרמ״ל ממה לתרגם.

פקדון (אנפערטרויטעס גוט). פוק דון (געהע אונד ריכטע), רמ״ל תרגם פקדון „הערוים דאמיט!", וכמה מן הטעות יוכל לצמוח מזה לקורא הדיוט, שיחשוב שזה תרגום של פקדון, והוא כמו שתרגם מצה „פעלל", והמדרש ריש ויגש דורש רק דרך מליצה להרחיק מן הפקדונות, ומוצא הרחקה זו בגוף המלה של פקדון שמחלקה לשתי מלות: פוק דון, ופירושו צא ועשה דין עם חברך, כלומר: כשתקח פקדון היה נכון לדון ולשפוט. ורמ״ל טעה ג״כ מאד בפירוש שתי המלות: חשב פירוש פוק, הוצא, ודון כמו דִין ור״ל: זה, ולכן הוסיף בבאור וז״ל: „פירוש המלה מלמדת להועיל שתוציאו מביתך" עכ״ל, אעפ״י שלא רשם שום סימן, שהוא דברי עצמו ולא דברי הערוך, ולפי פירושו זה הוא גם כן תרגומו; אולם באמת פירוש פוק הוא צא, לא הוצא, שהוא פירוש מלת אפק בהפעיל, ודון בוא״ו אינו כמו דין ביו״ד ופירושו שפוט.

פרא (parum, וועניג). רמ״ל רצה לרחוק ולפרשו לפעמים יותר יעורף יעו״ש, ויגיעתו לריק, שגם ממקום האחר שרצה להוכיח פירושו, נראה ההפך, והוא בב״ר פ' בראשית: „לפום חילך אכול, ופרא ממה דאת לבוש ויתר ממה דאת שרי" ע״כ. והמעיין יראה עד מהרה שתיבת פרא היא מתנגדת ליתר, ור״ל הוצאת אכילתך תהיה מעט מהוצאת לבושך ויתר על הוצאת דירתך, ולא כדוחק רמ״ל, ומכ״ש שאר המאמרים בערך זה כלם מורים על פחות. ויפה אמר ר״ב, שמזה נגזר ג״כ פורתא.

פרזומא (ביער, אָדער ביער געפעס). במערכי לשון תמצא רק התרגום הראשון. אולם ממה שמובא מהא דקדושין (נ״ב) „ההוא גברא דשקל פרזומא דשכרא" וכו' מוכח גם העתקה שניה שלנו.

פת (האקען, אָדער שלאָס). לא כתרגום רמ״ל שלא עיין היטב בערוך, ובפרט מה שרוצה להאציל ג״כ עפ״י תרגומו „פתהן יערה" (ישעיה ג'); ואולי ע״ד אחר יש לפרש פתהן על השדים, מפני שכתב

שתרגם כראוי: סקאה בפני עצמו, עושה שקים, גם מחט של סקאים בפני עצמו. אכן רמ"ל הביט במהירות דברי הערוך שכתב: „בפ"ג דכלים ושל סקאין שניטל חדודה, פירוש מחט גדולה שתופרין בה השקין", עכ"ל. והשב שפירוש מלת סקאין הוא מחט של סקאין, ולכן תרגם „נאדעלשטיפט" (??), אולם רבנו נתן קצר לשון המשנה ברישא שם, שכתוב בהדיא מחט ועלה קאי ושל סקאין, ורבנו בא לפרש שהוא מחט גדולה.

ערקב (נאך איינינגען, וואדע). כן צריך לתרגם לפי פירוש א' של הערוך, שהוא סובך של רגל, וכמו שתרגם רמ"ל בעצמו ערך סבך, ופה העלים עין מזה.

פזמא (פרייאגעביגקייט). כן צריך לתרגם לפי הוספת ר"ב ולפי הענין, גם לפי תרגום בוקסטאָרף (Liberalitas), ורמ"ל עזב גם מוליכהו ותרגם „פערשווענדונג".

פלמטים (פערפעכטער אין שטרייט זאכען). כן ראוי לתרגם לפי הענין, לא כרמ"ל שתרגם „קריגער".

פלס (פאַללים, נאך ר' בנימין — איינע מינצע מיט דעם בילדניס פאַלאַס אטהענעס). ז"ל המוסף: „פירוש בלשון יוני שקל אשר בו חקוקה צורת פלס בעלת החכמה אצל היונים" עכ"ל, וכונתו למ"ש. ודבריו אינם רחוקים, שכן קראו למטבעות ע"ש אליליהם, וכן זוז על שם "Zeus" עיין מוסף ערך זוז, פונקעס רעאל לעקסיקאָן ארטיקעל מינערווא (שהיא פאַלאַס) שנמצאו עוד מטבעות מצוירות בתמונתה. ובערך בת ב' כתב רבנו נתן: „כלשון ישמעאל קורין למטבע פלוס" ע"כ, ואולי לקחו גם הערביים מלה זו מהיונים. אולם רמ"ל טעה כאן בדברי המוסף טעות גדולה, שקרא בהם צורת פֶּלֶס בסג"ול תחת הפ"א והלמ"ד, ותמה ע"ז: מאין לקח ר' בנימין שהיה על המטבע צורת מאזנים סימן של „טהעמים" (??).

פסיליא (phaselus, באָנען). רמ"ל לא תרגם כלום, רק כתב „זיהע שעותא". וכ"כ ערך מיטליא. ובערך שעותא כתב: „זיהע מיטליא"(?). ולא רשם גם כן אותיות רומיות כדרכו, אעפ"י שכתב ר"ב שהוא מלשון רומי, מפני שלא נמצא בבוקסטאָרף לא התרגום ולא הרשימה. והאמת כרשימתי ותרגומי.

פק (צורעקען, פערבערגען). רמ"ל תרגם בערך פק ד' „ענט-בלאָסען" והוא ממש להפך מדברי הערוך שם: „כל המפיק מגן בשעת גאוה וכו', פירוש כל המעביר ומכסה יצרו בשעת גאוה, כלומר בעת

אחד גדול ברצפת אבנים קטנים כאלה, והרומיים אהבו רצפות כאלה בימיהם כ"כ עד כי יוליוס צעזאר הוליך עמו בכל מלחמותיו לוחות אבנים קטנים מצבעים שונים, לרצוף אותם בחדרי מלוניו.

ש מ כ י (כ ר י ה ע). רמ"ל תרגם „צוויבעל בריהע", אכן אין טעם לבצלים כאן. יעוין פה בערוך וערך כפת וכותח.

ש ר ח (צערלומפען, צערפעטצען). רמ"ל תרגם „טרויערען, גירען", והוא מבוקסטארף, שכתב כן מן המתורגמן, אכן לא השגיח בדברי הערוך שכתב „בפירוש: האשה המככה על מתה וגורדת ומחתכת את פניה קורין לה בלשון ישמעאל „פלניח שרחת וגרחת", וחתיכה של בשר שהיא עבה ורוצה לצלותה מחתכין אותה בסכין בשביל שתצלה יפה, וקורין אותה בלשון ישמעאל „משרח" עכ"ל. וכן מביא רד"ק, שידע היטב לשון ערבי, דבריו אלה בפירושו להושע (ז׳ י"א). ונ"ל שלכן נקרא קאפיטעל צ"ד בקאראן „אל שרח", מפני שנקרע הכרם והחזה של מחמד בעת נעוריו לכבס את לבו, כפי אמונת הישמעאלים. ע"ש בהעתקת החכם וואהל בהערה שלו.

רשימת שמות אנשים ומקומות שלא דקדק רמ"ל בהעתקתם או בפירושם.

א ב י י (אייגענער נאהמען, נאך איינינגען צונאהמען מיט דער בעדייטונג מיין פאטער). רמ"ל תרגם „פאטריציער", מפני שראה מלה כזו בבוקסטארף, והוא מטעה את הקורא מאד לחשוב שהיו בישראל אז „פאטריציער" וגם „פלעבעער" כמו אצל הרומיים. אולם בערוך כתוב בפירוש „דהוי שמיה נחמני כשום אבוה דרבה ולא הוי קרי ליה רבה בשם אביו, אלא הוי קורא ליה אביי בלשון ארמית, כאדם שקורא אבי, וסליק ליה שם אביי" עכ"ל. אמנם רחוק הוא לדעתי שיהיה אביי כמו אבי ביו"ד שניה נוספת לחנם. וכבר היה שם אביי מורגל בישראל קודם נחמני זה, כגון אביי קשישא, ובימיו ואחריו אביי בר׳ אבין ואביי בר אבא, יעוין יוחסין וסה"ד. ולכן קרוב שאביי הוא שם עצם פרסי כמו רב אשי ורב ביבי ורב ביזנא ודומיהם, ונחמני הוא שם משפחתו, שבין אבות רבה ואביי היה איזה אב זקן ששמו ר׳ נחמן ועל שמו

רבנו נתן, שהוא כמין כוס קטן של ברזל, או כפי פי' הב' מפתח, יהיה ע"ד גן נעול מעין חתום.

פתגה (patagium, פערברעמונג, בארדור, בעזאָנדערס בייא וויבליכען קליידערן). ורמ"ל לא רשם אותיות רומיות, אעפ"י שכתב ר"ב שהוא מלשון רומי, מפני שלא נמצא בבוקסטאָרף; גם לא נכון תרגם „ליינוואנד קיטטעל".

פתין (גענגען באלקען). רמ"ל כתב: „זיהע ראש" ושם כתב הרבה העתקות, ולא ידע הקורא איזה מהן יבחר למ"ת פתין. גם באמת לא אחת מהן תתכן למלה זו אלא כתרגומי.

צבתא (האלם, אָדער דיננעס פלאקס). במ"ל נמצא רק התרגום הראשון. אולם העתקה שניה שלנו היא לפי הפירוש הראשון של הערוך.

צמצם (דען ערוינשטען קליינסטען פונקט אין רוים אָדער צייט טרעפּפען). כן ראוי לתרגם ערך צמצם ב', לא כתרגום רמ"ל שאינו עולה יפה לכל מלת צמצם בש"ס.

צנע (מיט וואָרטע שטראפען). כן ראוי לתרגם ערך צנע ב', ותרגום רמ"ל אינו עולה לענין כלל, רק טעה אחרי בוקסטאָרף כדרכו.

צפר (פריהע). צפרירי (מאָרגען גייסטער). ורמ"ל התעלם מהתרגום האחרון.

קדש (רינגע). לא כתרגום רמ"ל „אָהרינגע", והוא טעות ממלה ראשונה של בוקסטאָרף, שבאמת נמצא קדש גם על האף: „ואשים הנזם באפה" (בראשית כ"ד) תרגומו „ושויתי קדשא"; „ובתי הנפש" (ישעיה ג') תרגומו: „וקדשיא".

קוער (וואָהנען, בעוואָהנען). והוא תרגום של שורש שכן בעברית, לא כרמ"ל שתרגם „רוהען", ואולי מהרגל שהורגלו המלמדים לתרגם לילדים שכן בלשון יהודית דייטש „רוהען", שיתכן באמת רק על שורש נוח. ועזב גם את מוליכהו בוקסטאָרף שתרגם habitare.

קנישקין (טרינקגעפעס מיט 2 רעהרען). לא כתרגום רמ"ל, יעוין היטב בפנים.

רצפה של אבנים (מאָזאַיק פפלאַסטער). בערוך כתוב בבאור וז"ל: „ולמה נקרא שמה רצפה שהיתה עשויה עזרה מאבני שיש חשובים קטנים מגוונים הרבה והיו רצופין ונראין כאחד". עכ"ל וזה דבר חידוש. ורמ"ל התעלם מזה בתרגומו. יעוין עוד ראָזענמיללער (קדמוניות שבתנ"ך כרך ב' ח"ב צד רכ"ט), שכן היה ג"כ מקום שר צבא הרומיים בירושלים, שהיה שוכן במגדל אנטוניה הנקרא ג"כ בירה, ושם היה לו טרקלין

גמזו (שטאדט אים שטאממע יהודה). ז"ל הערוך: „בתענית (כ"א א') נחום איש גם זו. וי"מ שם מקום, ואמר בר"ה (ח"ב כ"ח י"ח) יש שם אחת מן העיירים וגמזו שמה" עכ"ל. ומזה נראה בעליל שלא היה לפני בעל הערוך כל המעשה בתענית שם ובסנהדרין (ק"ח ב'), המסופר שם ושם על שאלת: „ואמאי קרו ליה נחום איש גם זו?". וביוחסין מובא תשובת הש"ס שם בשם רבנו נסים משום דאמר גם זו לטובה, נראה שגם רבנו נסים לא היו לפניו שתי הגמרות האלה, והם היו בין ספורי מעשיות שהיו לו בפני עצמו לרבנו נסים, יעוין תולדותיו. וגם במקומם בגמרא נראים כתוספת מאיזה גאון בין פסקא לפסקא, ודבר אין להם עם הקדמות והמתאחרת; ועוד שבכל כדר א"ב של הערוך לא הובא אף מלה אחת מספור זה. ובמקום אחר הראיתי הרבה נוספות כאלה, ובפרט כששאלו: „ואמאי קרו ליה" וכו' נראו כבר בעצמם מסתפקים על סבת קריאת השם, והתשובה מפי השמועה ואינה מספקת. ולדוגמא תהיה הגהתי לערוך ערך אלעזר, ע"ש שמביא גמרא דנדה (סוף פ"ב): „אמאי קרו לר"א מרא דארעא דישראל? משום שהכיר דם חמור", ע"כ, וע"ז כתבתי וז"ל: ואין טעם זה מספיק; ועוד שאם כפשוטו, שהוא הראש לכל חכמי א"י, יהיה זה נגד הנודע בתלמוד, שהיו חכמים גדולים עוד בא"י, ובעת בואו לשם היה ר' יוחנן רבו ואחרי מות ר' יוחנן היו רב אמי ורב אסי, וגם אמרו בבאור: „רבותינו שבא"י רב אבא, דייני א"י רב אמי ורב אסי" (סוף פ"א דסנהדרין), והם היו בזמן ר"א, והוא לא נחשב שם כלל עמהם, אלא ודאי טעם אחר לזה. והראיתי בספרי אנשי שם, שהיו כבר בימי חכמי התלמוד דעות חלוקות בהליכה מבבל לא"י, מפני שהרבה מההמון מכרו כבר נכסיהם ללכת לא"י, עיין קדושין (נ' א') ג' מעשיות מזה, ועזבו גם נשיהם ובניהם בשביל כן (גיטין ו' ב'), עד שהחלו קצת חכמים להתרעם ע"ז, והראש מהם רב יהודה שאמר: „כל העולה מבבל לא"י עובר בעשה", ועוד: „הדר בבבל כדר בא"י" (סוף כתובות), והריץ אגרות עם ר' אביתר שהודיעהו מא"י הרע שעושים הנוסעים לשם לנשיהם, וקרא עליהם: „וימכרו את הילד בזונה" וכו' (גיטין שם); ותלמידיו ר' זירא ור' אבא שהיו הולכים לשם היו נשמטים ממנו כפי הנראה שלא בידיעתו (ברכות כ"ד ב' ושבת י"א א'), וכנגדו היו תלמידיו הנ"ל מן המחזיקים מאד בנסיעה זו ועוד חכמים הרבה, וביחוד ר"א, והרבה מאמרים ממנו בשבחה ומעשיות ממנו (סוף כתובות) „וכי סליק אמר: פלטי מקללות הכתובות בתורה" (שם), ואמר: „גוש

נקרא כל זרעו בשם נחמני, ואבי רבה נקרא כן בעצמו ג"כ ע"ש האב הזקן.

ב ז א י, שכר בזאי (אללעגארישער נאהמען איינעס ארטעס וועלכער נעטץ אונד פֿאלקען בעדרייטעט). ז"ל רבנו נתן (ערך שכר בזאי) „יומא חד נפק לשכר בזאי אתא שטן אידמי ליה כטביא (סנהדרין צ"ה א') פירוש שכר רשת, כדכתיב כל עושי שכר, ונץ בלשון ישמעאל „ב א ז", כלומר לצוד חיות ועופות ברשת ונץ" עכ"ל, יעיין עוד בערך זיידן שכתב בבאור איך עושין הציד ע"י הנץ. ועכ"פ רמ"ל במהירות העתיק כאן בזאי „רויב" במקום „פֿאלקען" ומרשים לעיין שכר בזאי ושם שכח תרגומו המוטעה והעתיק כראוי.

ב ע י א (נאהמען איינעס הארטהערציגען צעלנערס, וועלכער אין אנדערן שטעללען אויך „מעיין" הייסט). (בסנהדרין מ"ד ב'): „כי ההוא מעשה דבעיא מוכסא" ע"כ. והגאון ר"י בערלין הסגיר אלו הדברים במסגרת וכתב על הגליון וז"ל: „גירסת הערוך בההוא מעשה דבעיא ההוא מוכסא ע"כ, ברם על מלת בעיא לא פירש כלום ומצוה לפרשו על נכון" עכ"ל ר"י בערלין. ונפלא על גאון כזה, שכל ספרי שני התלמודים היו פתוחים לפניו, ולא ראה במקומו בירושלמי, שמעשה הסתומה כאן בבבלי מפורש שם בקצת שנויים מפירש"י, ושם המוכסן הוא שָם: „מעיין". והחלוף בין מ"ם לבי"ת נודע בלשונות הקדמונים, ובפרט בירושלמי ובבלי שהראיתים במקום אחר, שרוב תיבות הנמצאות בבבלי בבי"ת הן בירושלמי במ"ם, כמו ימא דסבכי בב"ב (ע"ד ב' בבבלי) ובירושלמי פ"ט דכלאים ימא דסמכא, ובמוסף ערך דמדמניות כתב: „כן הוא בירושלמי ובבבלי דבדבניות", וכן ליבנה קראו בירושלמי פ"ג דמגלה כפר ימה. וזה בא, לפי דעתי, מפני הברת הרומיים שהיו אז בא"י ולא יכלו לבטא הברת הבי"ת שהיתה קרובה אצלם להברת המ"ם, ולכן קראו גם כן ליבנה יאמניא, ולהפך הישמעאלים קוראים המ"ם כמו הבי"ת ועוד היום נשמע בפיהם עיר מיכה כמו ביכה, כמ"ש געזעניוס במדרש מלים ריש אות בי"ת. והנו"ן של מעיין נוספת, כמו גוריא וגוריין, יעיין יוחסין, וזה מדרך לשון יוני. ומלת ה ה ו א השני בערוך אחר מלת בעיא נראה ט"ס פשוט. ורמ"ל לא העיר על כל זה מאומה, אלא שהביא עוד בשבוש הירושלמי וכתב במקום „מעיין" „מעוז", ועי"ז הרחיקו יותר מן הבבלי. והאמת כגירסא שלפנינו.

אנשי שם הראיתי איך באו טעיות הרבה לכותבי הדורות ממהירות קריאתם בספר הערוך, וביחוד לבעל היוחסין אשר שקד על ספר זה מאד. ובכאן טעה בעל ס"הד בלשון רבנו בערך חנא, שכתב: „חנא בר איסק אתא ליה אחא מבי חוזאי, בב"מ פרק המפקיד בגמרא רשב"ג. ובסוף פ"ב דכתובות חנן הנחבא בירושלמי שהיו חכמים רוצים למנותו פרנס ולא קבל והלך ונחבא. ובגמרא שלנו מפורש אמאי קרו ליה חנן הנחבא, שהיה מחביא עצמו בבית הכסא יותר מכל אדם", עכ"ל הערוך. הנה חשב בעל ס"הד, שאחר רשימה דב"מ פרק המפקיד נפסק הדבור מן חנא בר איסק, והרשימה של סוף פ"ב דכתובות בירושלמי מוסבה על חנן הנחבא, וכן נראה כוונת המגיה שלא רשם הדף כלל על פ"ב דכתובות, מפני שחשב שהוא בירושלמי, ולכן עשה ג"כ נקודה מפסקת אחר מלת רשב"ג. אולם באמת מוסבה רשימה של סוף פ"ב דכתובות על חנא בר איסק, ור"ל שנמצא בב"מ פרק המפקיד וגם בסוף פ"ב דכתובות, כמו שהוא באמת למעיין שם, והכל בבבלי, וחנן הנחבא מתחיל ערך חדש, וע"ז כתב רבנו „בירושלמי" וכו' ואיננו מרשים באיזה מסכת—אולי בירושלמי לסדר קדשים שהיה לקדמונים, כמו שהבאתי ראיות על זה במקום אחר. ורמ"ל הניח הדברים כאשר הם ולא העיר גם לא תקן מאומה, ואדרבא הגדיל עוד הטעות לקורא במה שהעמיד הגהתו המסוגרת שם על חנא בר איסק בין רשימה דב"מ לרשימה דספ"ב דכתובות, כאלו ברשימה שניה מתחיל כבר ענין חדש, ובאמת הערך החדש של חנן הנחבא אינו מתחיל רק אחר רשימה שניה כנ"ל. אולם ראה זה חדש מצאתי בפירוש אברבנאל לפ"ו דאבות במעלה ל"ג של קנית התורה וז"ל: „וכתב ר"ח קבלה בידינו שהיו חכמים משתדלים למנותו פרנס ולא רצה לקבל והחביא עצמו והיו קורין אותו ע"ז חנן הנחבא", עכ"ל. נראה שלא היה לפני הר"ח הירושלמי שמביא הערוך ולא גמ־א בבלית בתענית שם בטעם שם נחבא, שהיה באיזה אגדה בפני עצמו מרבנן סבוראי או מגאונים, ונתחבר אח"כ לשאר אגדות בתענית שם, ובפרט כששאלו „ואמאי קרו ליה חנן הנחבא?" וכו', עיין למעלה ערך גמזו. ומעתה כיון שנתנה רשות לומר טעמים בשם זה, אף אנו נאמר דבר חדש, והוא שלא נמצא עוד חנן הנחבא בשום מקום רק בתענית שם, והראיתי עוד במקום אחר, שבספורי נסים ופלאים יש חלופים הרבה בש"ס בשמות בעלי הנס, כמו מה שמסופר במקום אחד על ר"ח בן דוסא (בבלי, יבמות קכ"א ב'), נמצא במקום אחר על ר"פ בן יאיר (ירושלמי פ"ח

עפר של א"י שמניחים על הנקבר מכפר עליו" (ירושלמי כוף פ"ט דכלאים), „ולא זזה השכינה עוד מן ההיכל וכו' ואעפ"י שחרב הרי הוא בקדושתו" (שמות רבה ריש פ"ב). ויתכן מאד שבעבור כן נקרא מרא דא"י, ר"ל: מרא דשמעתא בשבח א"י וההליכה אליה, וככל מרא דשמעתא בש"ס שפירושו משמיע איזה מאמר ומתרצו נגד כל השואלים עליו. עיין עוד דוגמא משאלה המאוחרת „ואמאי קרו ליה" וכו' לקמן ערך חנא.

נשוב לרמ"ל שבדה לו מלבו דבר חרש ותרגם גמזו „גאמא־צע, איינע שטאדט אין אראכאָזיען, לאנדשאפט אין פערזיען", אעפ"י שכתב רבנו בפירוש שהיא עיר בדברי הימים. אולם לא השגיח עליו כדרכו, אך גם את מוליכהו בוקסטאָרף עזב, שתרגם כדברי רבנו. והנה נחום איש גם זו היה רבו של ר' עקיבא אשר ישיבתו היתה בבני ברק, ולמה נלך לפרס ונחפש דמיונות, אם נמצא עיר ככתבה במקרא?

גרוגרת (איינגענער אָדער צונאהמען מיט דער בעדייטונג טראָקענע פייגע). רמ"ל העיר כאן, שהוא רב יהודה דקרו ליה (קדושין ע' א') בר שויסקאל, ר"ל: אוכל מאבלים צלוים, עפ"י ערך שויסקי, וגרוגרת כמו גרגרן. ושנה דבריו אלה עוד בערך שויסקאל. וחלילה לומר כזאת! שם (בקדושין) קרא כן לץ עז פנים לרב יהודה, דשמתיה משום האי כינויא, וזה רב יהודה סתם מרא דכולא תלמודא, תלמידו של שמואל, ואיך יכנוהו בש"ס בשם מגונה שקראהו הלץ? גם טעות גדולה הוא בחשבון הדורות, שרב יהודה בר גרוגרת תנא דברייתא וריב"ל שהיה זמן רב לפני רב יהודה האמורא פירש דבריו. עיין יומא (ע"ח א'): „תני יהודה בר גרוגרת וכו' אמר ריב"ל" וכו'. ועוד למה יקראו לרב יהודה רק פעם אחת או שתים בשם זה, ובכל הש"ס נקרא סתם רב יהודה? גם גרוגרת איננה מלשון גרגרן בשום מקום, ולא נמצא דמיון כזה. ושם הכנוי הוא באמת ע"ש תאנה יבשה, אולם רמ"ל בחפזו כתב כל העולה על דמיונו במושכל ראשון מבלי עיין אחרי מקור הנושא והענין.

חנן הנחבא (חנן דער פערשטעקטע). ז"ל סה"ד (אות ח'): „חנן הנחבא בן בתו של חוני המעגל מלומד בנסים (תענית כ"ג ב'), שהיה מחביא עצמו בבית הכסא. ובירושלמי כתובות פ"ב שהיו רוצים למנותו פרנס ולא רצה והחביא עצמו" עכ"ל. והנה המבקש בירושלמי בכל פ"ב דכתובות לא ימצא אף מלה אחת מחנן הנחבא. אולם בספרי

ויחסו בש"ס למקום זה ט' חלקי עזות והרבה פסולי משפחה, עיין תוספות (סוף פרק קמא דיבמות), ושם עשו ספינות קטנות על נהר פרת (שבת ק"א ב' וב"ב ריש פ"ה). וז"ל הערוך (ערך בצות): „ביציתא דמישן פי' ספינות קטנות שמהלכות לפני הגדולות במים מועטין, שאין הגדולות יכולות ללכת שם וכו' והיא קלה ומהלכת אפילו בבצה, לכן נקראת ביצית, ומישן קורין ישמעאלים מייסן והוא ב ק צ ה ב ב ל" עכ"ל (בצ"ל, ובמוסף ומ"ל כתבו כאן: „והיא כ ק נ ה ג ד ל", וזה מפני שנשתבש מלת בבל בדפוסים ישנים, שבשו הם עוד גם מלת בקצה ועשו ממנה כקנה גדל) ור"ל בקצה גבול בבל למערבה, וזה כנ"ל שקרוב יותר לא"י, ומזה נוכל לתקן גם ברשב"ם (ב"ב שם) שכתב: „מישן נהר קטן" וצ"ל אצל מישן וכו', כמו שהוא בערוך.

משמהיג (Masamig, שטאדט אין יעמען אם פערזישען מער-בוזען, וואָ איינסט איינע פערלען פישעריייא וואר). העיר הזאת נזכרת ב„אָססעמאני ביבליאָטעק אָריענטאל". עיין העתקת החכם פפייפער במפתח. והנה בערך משמהיג לא תרגם רמ"ל כלל, רק כתב: „זיהע פרוותא" ושם תרגם פרוותא „האפען", אך על משמהיג לא כתב מאומה. ורבנו נתן כתב בערך משמהיג וז"ל: „בפרק יוה"כ ביומא, והבו ליה כ"א מלכי ופרוותא דמשמהיג" עכ"ל, וגמרא זו אינה לפנינו בש"ס, רק בע"י, ולפני תוס' ישנים היתה בש"ס שכן ציינו שם, על „והבו ליה", שלא נמצא לפנינו רק בע"י; ובר"ה (כ"ג א') אמרו: „ג' פרוותא היו, ב' בי ארמאי וחדא בי פרסאי, דבי ארמאי מסקן כסותא (קאָראַלליען), דבי פרסאי מסקן מרגנייתא, ומקריא פרוותא דמשמהיג", ופירש"י: „אותה של פרסיים נקראת נמל של מלוכה" ע"כ, ומשמעות לשונו תורה שפירש משמהיג לשון מלוכה. ונראה שהסכים בזה המוסף שהביאו ורמ"ל שהחריש, והא ליתא, רק כתרגומו. ועוד היום צדין מרגליות בחוף לשון ים פרס, כנודע לנוסעים, ועוד כבר בימי התלמוד היו צדין בים פרס מרגליות רבות ויפות מאד, כמ"ש אממיאַנוס מארצעלינוס (ספר כ"ג פ"ו), שהיה בימי שבור מלכא השני, ונראה מזה רב ממשלת הפרסיים אז עד קצה לשון ים פרס העולה על ארץ ימין של הערביים.

נבטי (נאבאטעער). נווטי (נאך רבי נתן איין מאן אויס נוית ברמה, נאך רבי בנימין עבענפאללס נאבאטעער).

ניותאה (נאך ביידען איין מאן אוס נוית ברמה). בערך נבטי מפרש רבנו נתן ור"ב, שהוא חלק הצפוני מארץ ערב הנקרא נבט, ובערך נווטי כתב רבנו בסתם „שם מקום", אך מערך נוות נראה כוונתו

דשקלים) או על ר"ש בן חלפתא, עיין תענית (כ"ד א') ומ"ר (רות דף מ"ד ג') ועוד ביוחסין וסה"ד וספרי אנשי שם. והנה מצאנו בתענית שם עוד חוני המעגל בר בריה דחוני המעגל, וגם חנן הנחבא חשבו לבר בריה דחוני המעגל וכן אבא חלקיה, ומהם שאמרו שם על הזקן שהיה ישן ע' שנים, א"כ נתחדש כנשר נעוריו אח"כ או בעצמו או בנכדו חוני השני. ומפני כל המבוכות האלה קרוב מאד לומר, שאין כאן אלא חוני אחד הזקן וחוני וחנן אחד הוא, והוא ג"כ הנקרא „הנחבא", מטעם אחר נפלא, עפ"י המבואר ביוסיפון לרומיים, קדמוניות (סי"ד פ"ב), שבעת צר הורקנוס על ארסתובלוס אחיו בירושלים בקשו הצרים את חוני שיתפלל על הצלחתם במלחמה, והוא בצדקתו ואהבתו לעמו לא רצה להתפלל על הצלחת איזה צד, כשיהרגו ע"ז ישראל מצד השני, והחביא עצמו; אולם העם הוציאוהו ממחבואו בעל כרחו, והתפלל תפלה קצרה המורה על הצלחת שניהם, והרגוהו המון המרצחים יעו"ש. ולזה נקרא הנחבא על שהחבאו היה סבה קרובה למותו. ואם נקבל עוד גרסא ראשונה של הפירוש המיוחס לרש"י בתענית שם, דלא גרסינן מלת בבית הכסא, רק שהיה מחביא עצמו, נוכל להסכים גם דברי הש"ס עם טעם זה.

טרכונא (Trachonis). עיין מוסף. ואין ספק שחשב הת"י, שלחלק מנשה מעבר לירדן היה גם טראכאָנים המוזכר ביוסיפון שניתן להורדוס מן קיסר אויגוסט. ונמצא גם בגמרא ירושלמי (פ"ד דמגלה ה"ה): „ר"ש ספרא דטרכנת". וע"ש שבקשו ממנו בני עירו שיתרגם להם בקריאה חצי כל פסוק ולא רצה, נראה שההמון היו שם הדיוטים מאד. ועוד איזה פעמים מיזכר שם טרכנת. וכבר ברר ראָזענמיללער בקדמוניות שלו (כרך ב' ח"ב צד ד') סימני וגבולי הארץ הזאת. וכ"ז דלא כרמ"ל שעזב כאן גם את מוליכו בוקסטאָרף.

כרדו (ארמעניען). כרדו בכ"פ הוא כמו קרדו בקו"ף, שהוא תרגום אררט, וטורי דכרדו, או דקרדו, ר"ל הרי ארמעניען, ועוד היום נקראים ההרים שם הרי אררט, וקצת יושבים שם—„קורדען", מן קרדו. ואין להאריך כאן, רק לבאר שרמ"ל המציא לו תרגום: „קארדיא, איין אָרט אין בירינעען", ואין ענינו לפה.

מישן (מעססענע, שטאדט אין אססיריען). העיר הזאת נזכרת באממיאנוס מארצעלינוס (ספר כ"ג פ"ו וספר כ"ד פ"ג) והיתה קרובה יותר לטבריא מלנהרדעא וסורא, שאמר ר' עוקבא ממישן לרב אשי „אתון דמקרביתו לרב ושמואל וכו', אנן נעביד כר' יוחנן" (שבת ל"ז ב'),

והשני בימי רבא, כמו שימצא המעיין היטב בהרבה מקומות בש"ס. ונציבין איננה ארם צובה של מקרא, כמו שהוכיח ראָזענמיללער בראיות (קדמוניות כרך א' ח"ב צד קמ"ה). בכל זאת הספרים הסוריים קראוה תמיד ארם צובה (יעו"ש בראָזענמיללער), ולא כן חכמינו בימי ממשלת הערביים, וכן היהודים שבא"י עוד היום, שהם יקראו לעיר חלבון (אללעפאָ) ארם צובה. יעוין מסעות ר' בנימין שכתב: „ומשם ב' ימים לחלב היא ארם צובה והיא עיר מלוכה למלך נוראלד"ין" וכו' (ושם אחר כמה ערים כתב „ומשם ב' ימים לנציבין"). ואליה יכוון גם כן בעל תחכמוני (בשער מ"ו ונ') וקוראה גם כן עיר מלוכה כמו ר"ב. ובאמת היתה עם חמת מדינה קטנה עם מושלים מיוחדים, ושם היה מעט זמן לפני ר"ב המושל החכם א ב ו א ל פ י ד ה, שכתב תכונת ארצו ושאר ארצות, והיא קרובה לדמשק. יעו"ש בתחכמוני, והוא מרבה בשבחו של ר' יוסף המערבי שמצא שמה ומגדיל חכמתו בתלמוד ובכל המדעים וביחוד בחכמת הרפואה, וכוונתו על ר' יוסף בן עכנין תלמיד הרמב"ם, שאליו חבר ספרו מורה נבוכים, שכן יספר מר' יוסף זה ר' אברהם בן הרמב"ם באגרתו הנדפסת בווילנא תקפ"א, ע"ש שכתב: „בא אלי כתב ושליח מתלמיד נכבד חכם גדול תלמיד אבא מארי זצ"ל, שמו ר' יוסף בר' יהודה בר"ש ז"ל, בצובה היתה ישיבתו וכו' והוא שחבר אבא מארי זצ"ל בעבורו ס' המורה נבוכים, ורב נכבד היה בכל א"י בחכמת התורה ובשאר החכמות" עכ"ל, ור"ל ששמעו הולך בכל ארץ ישראל, מפני שחלב היא על הגבול, ושם בסמוך כתב ג"כ שבא ר' יוסף זה מצרפת, מסבים למה שקוראהו בתחכמוני „המערבי", ובעל תחכמוני היה בזמן ר' אברהם שראהו במצרים. ותבין בזה דברי הרמב"ם באגרתו לר' יוסף זה תלמידו: „ובעת אשר במערב כל שמחה ערבה, וכל מבקש היה נחבא, ואור ישראל שם כבה, בית יוסף להבה, כי הוא מאיר מקהל „מדינת ארם צובה" עכ"ל ור"ל שערבה כל שמחה וכו' אולי מפני רוב הגזרות והשמדות שהיו בימים ההם ברוב ארצות אייראָפא על ישראל, או אולי כוונתו ע"ד מליצה שכבה שם אור ישראל על ידי נסיעת ר' יוסף משם. עיין עוד ב א ס נ א ג ע (קורות היהודים רי"ט ספר ט') שכתב בשם אבו אלפרג, שמקום ישיבת ר' יוסף זה תלמיד הרמב"ם היה בעיר אלעפפאָ, אעפ"י שאין אנו משגיחים לעיקר הספור של אבו אלפרג שם בעלילה שבדה על ר' יוסף, שהיא ממש כתבנית העלילה שבדה על מורו הרמב"ם, וקנאת אומנותו השיאתו לשקרים, שרופא היה בזמנם, אך לא גדול בחכמת הרפואה ונודע בשם כמו אלו השנים,

שכתב: „פירוש שם מקום כדכתיב ניות ברמה ומזה הענין נווטי שבראש הפרק" עכ"ל, ור"ל: בראש הפרק נ ו, שלשתי אותיות שוות בתחלתן יקרא פרק, כדרכו, ולא כן ר"ב שפירש על נווטי: „פירוש נכטי איש מארץ נבט" עכ"ל, אך על ניותאה לא פירש כלום, נראה שמסכים לדברי רבנו, וכמו שמוכיח באמת משמעות המלה. אכן רמ"ל ערבב הכל בחפזו. בערך נוות כתב: „זיהע נווטי", ואם ישמע לו הקורא ויראה ערך נווטי, עוד לא ישלים מבוקשו, ששם כתב: „זיהע נבטי", ומוכרח א"כ ללכת עוד לאדווריו ולבקש ערך נבטי ושם ימצא תרגומו: „נאבא-טעער", א"כ לנבטי ונווטי ונוות הכל תרגום אחד, וזה נגד דברי רבנו בשנים, שסובר שנוות ונווטי נחלקו מנבטי, ונגד דברי ר"ב באחד, דלדידיה עכ"פ נוות מחולק מנבטי. ולפי דברי רמ"ל יהיה איש מניות ברמה, שהיא בא"י, נקרא נבטי ע"ש ארץ ערב.

נציבין (Nisibis, שטאדט אין מעזאָפּאטאמיען). לא נסתפק עוד שום מעיין, שנציבין המוזכר בש"ס הרבה היא עיר בארם נהרים צפונית מזרחית, ושם ישיבת ר"י בן בתירא, ועוד היום קורין לה הישמעאלים נציבין, ועליה אמר ר' יוחנן, היודע היטב במצב המקומות, כמו שהראיתי באנשי שם: „ותלת עלעין בפומה בין שינהא זו הדייב ונציבין שפעמים בולעתן ופעמים פולטתן" (קדושין ע"ב א'), וקאי על פרס שם, וכן היה באמת, בתחלה נכבשה ע"י לוקולוס שר צבא רומי שלקחה מן מלך ארמיני, אח"ז כבשוה הפרתיים הנקראים בפי רז"ל ג"כ פרסיים, והיתה בידם עד טריינוס שחזר וכבשה, והושבה מיד אנדריינוס לפרתיים, ושוב נכבשה אח"כ ביד הרומיים שבנוה מחדש ויעשו בה היכלות יפים, ומאז והלאה נשארה כמאתים שנה ביד הרומיים למבצר על הגבול נגד הפרסיים, וגם במשך הזמן הזה כבשוה הפרסיים על זמנים קצרים שתי פעמים, אך הושבה במהרה לרומיים, וכל זה היה עד זמנו של ר' יוחנן; וכן הדייב שכתבתי ממנה במקום אחר. אולם אחרי מות קיסר יוליאנוס במלחמה נגד שבור מלכא השני בשם זה, הושבה נציבין לשבור בשלום שעשה עמו הקיסר יאפיאן, ובבכיה ואנחה רבה עזבוה אז יושביה הרומיים. יעוין בבאור מכבישה זו האחרונה אממיאנוס מארצעלינוס (ס' כ"ה פ"ט). ומאז והלאה נשארה ביד הפרסיים למבצר חזק בלי הכבש עוד. ובעל סד"ע זוטא, שהיה בקי מאד בחשבון הזמנים, כמו שהוכחתי במ"א, ציין כבישה זו גם כן במועדה ובזמנה, וז"ל: „ועמד אחריו הונא אביי ורבא וכו', ובימיו סליק שבור מלכא לנציבין וכבשה" עכ"ל. והוא שבור השני, שהראשון היה בימי שמואל,

שלהם, ואיך דבר עם ר"ג בעל המשנה? אלא כנ"ל, והזמנים מסכימים היטב. ויתכן עפ"י גרסת רבנו עוד, שבן פלסלוס אינו ר"ל ששם אביו היה כן, רק איש מחברה כזו, כמו בן בריות, ורבנו פירש בערך פלסלוס: מדַבּרי, ע"ש תורמוס פלסלוס סלבטי"קו (Salwatice), אע"פ שלא ידעתי עוד מקורו בלשון אחר. ויהיה פרוקלוס נקרא כן בעבור דרכי הכת הזאת לגור במדברות ולחיות שם חיי התבודדות. וכל זה נגד ר' בנימין בעל המוסף ערך פרוקלא, שכתב: „פירוש שר צבא רומי הנקרא במשנה דע"ז פרוקלוס", ולדעתי יש הפרש בין זה לזה. אולם רמ"ל תרגם פרוקלוס "Pericles„ בלי שום טעם, רק ע"ש גבור היל הנודע ליונים, שחי בתחלת ימי בית שני, וכמו תק"ן שנה לפני ר"ג דמתניתין.

קלרהי (Calirhoi). ז"ל רבנו: „קלרהי בב"ר (פל"ז) אדמה וצבוים עד לשע עד קלרהי. וכן תרגום ירושלמי" עכ"ל, והנה מסדר א"ב של הערוך נראה שבן גורס קלרהי בדלי"ת. אך אין ספק שנוסחא משובשת נזדמנה לו וצ"ל קלרהי ברי"ש, וכן נכונה הגירסא בירושלמי (פ"ג דמגלה). והמוסף ורמ"ל לא העירו מאומה, אע"פ שמתוקן בבוקס־טאָרף על נכון. והוא שם מקום שנמצאו בו מעינות חמים במזרחית דרומית לימה של סדום, ומלה זו מלשון יונית ופירושה מעינות יפים. ובבאור יעוין זה בראָזענמיללער (קדמוניות כרך ב' ח"א צד רי"ה) ומה שהשיג במחקרי ארץ, שאין ראוי להרגם כן מלת לשע, מפני שהוא רחוק מגבול צפונית מזרחית של כנען, לא אמר כלום, שכן היא ג"כ אדמה וצבוים הכתוב שם. ואדרבא משם ראיה ששני הערים האלה המה על ים המלח וקלרהי סמוך להם.

קפרס. יין קפריסין (ציפערן וויין). רבנו כתב שהוא מלשון אביונות וקפריסין, שפירש שומר הפרי, ואין ענין כלל לכנות יין בשם זה. ור"ב כתב שהוא שם מקום שבנה הורדוס לכבוד אמו אשר שמה כן, אולם לא נזכר בשום מקום ששם היה איזה יין מפורסם. ורמ"ל עשה כמתעלם גם מפירוש המוסף ותרגם „קאפפארוס, קאפפער" והוא כפי פירוש רבנו והחריש מלפרש יין קפריסין. אמנם אין ספק אצלי שהכוונה לאי ציפפערן אשר קראו היונים קיפרוס, והסוריים קופרוס, עיין „אבו אלפרג" בלשון סורי אצל קורות קרייצציגע „ונסבה לקופרוסי מן יוניא", ונקרא היום בפי הישמעאלים קיברוס בחלוף הפ"א בבי"ת, כמו מן טריפאָלוס טרבלוס. ויינו משובח מאד בפי הקדמונים, יעיין פונקע רעאללעקסיקאָן, ובשנת ה"א ש"ל כבש סעלים השני מלך ישמעאלים את האי הזה מיד אנשי וויניציא בהסתת יהודי אחד ושמו

גם קצת קנאת הדת להטה בקרבו, שבן מומר היה ונקרא בר עבראה כנודע, וכ"ז להתיר ספקו של החוקר הגדול חכם עמנו יאָסט בקורות היהודים שלו (ספר כ"ה פ"א והערה ב'), גם לדעת מי זה ר' יוסף המדובר שם ממנו.

נשובה לקדמונים. הנה רז"ל הראו בפירוש, שנציבין היא בחו"ל, כמו שאמרו בספרי (פ' ראה): „ר"א בן שמוע ור"י הסנדלר הלכו לנציבין ללמוד מר"י בן בתירא והגיעו לצדון וזכרו א"י ובכו וחזרו", ורבנו נתן כתב בבאור בזה הערך: „חרן וכלנה תרגום חרן ונציבין, וכן תרגום ירושלמי ואכד וכלנה וכן בב"ר—אכד ונציבין" עכ"ל, ואעפי"כ המציא לו רמ"ל חדשות שלא נשמעו ותרגם נציבין „Nezib, שטאדט אים שטאממע יהודה" ורשם ג"כ בעברית: (יהושע ט"ו מ"ג ו נ צ י ב). מזה נראה שכתב תרגומו לרוב בלי עיון כלל וכלל לא בדברי רבנו ולא בשום מקום, ועזב כאן גם את מוליכהו בוקסטאָרף, שתרגם בפירוש "nizibis„, אין זאת רק שרצה רמ"ל להחזיר עיר של חו"ל לא"י תמורת עיר גמזו שלקחה מא"י והושיבה בחו"ל (יעוין ערך גמזו ברשימה זו).

פ פ י י ת א. ריפתא נהר פפיתא, ריש פ"ח דעירובין (בראָט דעס אָרטעס נ ה ר פ פ א). רמ"ל תרגם „פלום פפא", ואמת שנמצא נהר ששמו כן, עיין ב"מ (צ"ג א'), אולם רבנו נתן פירש כאן שם מקום, וכן רש"י בעירובין שם, ונכון ג"כ לפי הענין: לחם של המקום ההוא, וגם דקדוק הלשון מורה כן, שאילו כדברי רמ"ל היה צ"ל רפתי דנהר פפא, אולם כינוי פפיתא הוא על העיר, כמו חיטי קירוניתא, ונהר פפא עיר, כמו נהרדעא נהרבלא.

פ ר ו ק ל ו ס (Proclus, איין מאָנטאניסט אים 2=טען יאהרהונדערט דער קריסטליכען צייטרעכנונג). ז"ל רבנו נתן: „פ ר ק ל ו ס בן פלסלוס בעבודה זרה" (מ"ד ב') עכ"ל. ולפנינו שם במשנה בנוסחת הבבלי: „שאל פרוקלוס בן פלוספוס את ר"ג", אולם בנוסחת הירושלמי שם הוא כגרסת הערוך: בן פלסלוס. וע"ש השאלה לר"ג על שרחץ במרחץ של אפרודיטי שהיא תמונת אליל הנודע ליונים. ונראה לי, שהיה פרוקלוס זה המפורסם במאה השניה שלהם מכת הנוצרים הנקראים „מאָנטאניסטען", אשר חיי צער יחיו ובהתבודדות, ולכן היה לו כבר שנאה נגד אלילי הרומיים, והרה לו על ר"ג שרחץ במרחץ של אפרודיטי, ולזה יתכן מאד תשובת ר"ג אליו: „אם נותנין לך ממון הרבה אי אתה נכנס לע"ז שלך ערום", ונראה שהיה לפרוקלוס כבר מין אחר מעבודה, לא כזו שהיה עומד במרחץ, וע"כ אין זה פרוקלוס האפלטוני שהיה חי במאה החמישית

תמוה שם, שפושט רק בעיא אחרונה וםראשונה לא ידבר עוד. ובהערת שאילת שלום שם (סי' צ"ז) זה לשונו: „דוגמתו לא מצאתי עדיין בספר הנורא והקדוש הלזה, דיאמר: ברם צריך ולא יאמר עליו ת"ש או את"ל, ובלתי ספק דהסרון בפנים יש כאן בקלקול הדפוס" עב"ל. ומעתה ראה פלא, שבהלכות גדולות (סוף פ"ו מהלכות ברכות) מביא מתחלה לשון השאלתות שמקודם שם: „וכד משי ידיה" וכו' ואח"ז הבעיא הראשונה שלו וכתב וז"ל: „ואמר רב אחאי שמע מיניה מדקמיבעיא להו לרבנן הכי שמע מיניה פשיטא להו" וכו', ע"ש באריכות פשטות הבעיא הראשונה מפורש בשם רב אחאי מה שחסר לפנינו בשאלתות שנתקצרו. ולענין מה שכתבתי שם, שלא נמצא בשאלתות דברי בעה"מ פ"א דמו"ק, שמביא בשמו: „ירבעם ועוזיה מלכו כאחת", הנה הראני עלם משכיל והרוץ; שנמצא כן בפ' מצורע שם. אכן בגוף הענין לא תזיק סתירת ראיה זו; ויתר הראיות שם קיימין, גם הראיה החדשה שהבאנו כעת מביאה הדבר לידי בירור גמור, שהיו שאלתות גדולות וקטנות ואלו שבידינו הן הקטנות.

להערה 5 בין התיבות שנשארו מיתר פליטת לה"ק, אעפ"י שלא נמצאו בתנ"ך, יש למנות עוד שם מרדע, שאין לו מקור בשום לשון והוראתו עברית גם משקלו על משקל צפרדע, ועיין ליקוטים מפירושי הר"ח על התורה (פ' בא) ומה שהעירותי שם על מלה זו.

להערה 11 בענין ערוך של רב צמח צריך לחשוב לספרו מה שנמצא בשטה מקובצת (על בבא מציעא ס"ז א') מתשובת רב צמח בר פלטוי גאון פירוש על את ונוולא אחי, שביאורו את והוא (כמו שפירש"י שם בשם תשובת הגאונים וכוונתו לרב צמח, עיין רשימת מלים לתולדות בעל הערוך ערך נוולא), ומביא שם גם כן מהא דנדה (כ"ה ב') דאמר ר' זעירא: „אנא ונוולא הוינא יתבי קמיה דר"י" (ולפנינו שם „אנא והוא"), וכן מריש פ"ז דגיטין: „יומא חד הוי יתיב איהו ונוולא בביתא", ר"ל שלמה ואשמדאי בלבד (ולפנינו שם „הוי יתיב בלהודיה"). ומזה נראה שחלו ידים באיזה מקומות בתלמוד והחליפו מלות קשות במובנות, כמו בנדה שם, שהעמידו במקום ונוולא מלת והוא, ובגיטין שם השמיטו המלה כל עיקר. ודע שמובא רב צמח גאון בערך מגל ג'.

להערה 12 באלפ"א בית"א דר' מכיר, כתבתי שם, דנהירנא שראיתי עוד מובא ממנו בספרים. ועתה מצאתי מה שכתוב על שמו בספר הישר לרבנו תם (דף נ"ח ב') פירוש מלת עדשים (סוף ע"ז), שהם אבנים גדולות או ריחיים שמונחים על הדפין והקורה מכבדת עליהן. ושם בספר הישר כתב „וגם בערוך כן". ע"כ. ובאמת נראה כן קצת בערך טלפחא, אולם בערך לולב בשם רבנו גרשם פירוש עדשים הוא הגת עצמו, ופירוש זה סתר ר"ת שם וכתב: „ואין לפרש שעדשה עצמה הוא הגת". ומזה נראה בבירור שר' מכיר עזב לפעמים

מעקונין, ורק לבעבור חשקו ליין המשובח הזה (ריס, געשיכטע דעס מיטטעלאלטערס חלק א׳ צד של"ט), ועוד היום יינו מפורסם ומהולל מאד. ושם היו יהודים עוד בימי אנדריאָנוס שמרדו בו. וזה כוונת מדרש איכה פסוק על אלה אני בוכיה: „והיה הדם מגיע עד קופרוס", ומלת נהר שם שבוש, כמ"ש במעריך, וראיה לדבריו מירושלמי (פ"ה דסוכה ה"ו) שנמצא שם על נכון בלי מלת נהר, ור"ל שנשפך דם ישראל ממצרים ועד אי קפרוס. ועוד כבר בימי חשמונאים נמצאו בה יהודים, ונזכרת במכבים (ספר א׳ ט"ו כ"ג). ואולי ר"א הקפר משם. ונ"ל שהאי היה נקרא כן בעבור הפרחים הרבים שנמצאו בו, שהיתה ארצו פוריה מאז, והוא פירוש קפרוס בלשון ערבי וסורי, יעוין כפתור ופרח פנ"ד. והנה כבר הוכיחו החוקרים האחרונים בלשון עבר, געזעניוס, שכפתור של מקרא הוא האי הזה. ולפי דברינו יהיה גם קורבת הלשון של קפרוס וכפתור קצת ראיה, גם בהבנת המלה יש דמיון קצת, שאולי היה נקרא כפתור על צורת הפרחים שלו.

קרמן (Carmania, לאנד אונפערן דעם פערזישען מעערבוזענס). ארץ גדולה סמוך לברית הים של פרס, ועוד היום קורין לו ישמעאלים: קהירמאן. ורבנו נתן כתב בפירוש ארץ קירמאן שהיא אחורי ארץ פרס. ובכ"ז בדה לו רמ"ל תרגום חדש: „Carmina, שטאדט אין דער טארטארייא", ולא השגיח לדברי רבנו, רק בבוקסטאָרף שפירש שם עיר בארץ בבל, ואותה חפש רמ"ל ולא מצא כי אם בארץ התרתרים.

הוספות ותקונים לתולדות רבנו נתן בעל הע־וך ושאר גדולים*).

להערה 4 בענין ספר השאלתות שבידינו שנתקצר וגם שרוב דברי הלכות גדולות מלוקטים מדברי השאלתות, מצאתי עתה יותר שיש לתקן לפעמים דברי השאלתות, שנשחתו ונתבלבלו ע"י הקצור, עפ"י ספר הלכות גדולות; וגם שמובא כבר בספר הלכות גדולות רב אחאי בעל השאלתות בשמו. יעוין בשאלתות סוף פ׳ מצורע: „ברם צריך אילו היכא דאיכא משיכלא דמיא מהו למישך אינש ידיה וכו׳, אי נמי אוכל מחמת מאכיל צריך נטילת ידים או לא וכו׳, אי נמי מאכיל לחבירו וכו׳. תא שמע דאבוה דשמואל" וכו׳. והדבר

*) נדפסו ב„בכורי העתים" שנת תקצ"א.

להערה 32 אצל ר' שרירא. ע"ש מתכונת רוחו שמתיגע ליחס לישיבות בבל ארץ מולדתו, וביחוד לפומבדיתא מקום ישיבתו, קדימה רבה בשנים מדורות עולמים, כמו שמשתדל להחזיק משפחתו מזרע דוד. ויש להוסיף על זה, שכן התאמץ ג"כ לרומם כל פסקי הגאונים ולהעלות כל דבריהם בעיני החכמים כמו דברי חז"ל בתלמוד. יעוין בתשובתו הנמצאת בריש ספר שערי צדק, אשר לפי דברי המגיה שם היתה כתובה בתחלת הספר כעין הקדמה לכל התשובות מהרבה גאונים שנכתבו אח"ב. וז"ל: „וששאלתם דאית בינינו תלמידים והם שועלים קטנים דלית בהו מששאי וחולקים ואומרים על הגאונים עמודי עולם מנין להם דבר זה ומוציאין ספריהם, והם לא יבינו פועל ה' ומעשה ידיו, ולא השיגו אפילו דבר קטן ממה שהשיג תלמיד מתלמידיהם של קטן שבגאונים, כדאשכחן לחד מן הגאונים בתר דנח נפשיה אשכחן ביה זכור ההוא גברא לטב כל הויי דרבנן קדמאי דא עם דא ושית סדרי משנה דאיתגניזו מיומי הלל ושמאי, וכמה עניני דלית לון שיעורא, ואפילו במתיבתא דרקיעא יסדרון הלכה כמותו, ואיך באין שועלים אשר לא ראו מאורות וחושבין לאמר סרה על עם ה' ועל נחלתו, מי שהניף בתלסר נפי כל התלמוד ועמד על כל מה דהוה מימות יהושע בן נון איש מפי איש הלכה למשה מסיני, ואומרים תועה על תלמיד קטן שבקטני הגאונים, כי כולם דברי אלהים חיים ואפילו במדרשו של משה רבן של נביאים לא ידחו אותם ממקומן, וחכמתם ופלפולם הוא הדבר אשר צוה ה' את משה, ואעפ"י שאומרים הכי הוא ואין מביאין ראיה באיזה מקום הוא, אין לחוש על דבר קטן וגדול. וכל החולק על שום דבר מכל דבריהם כחולק על ה' ועל תורתו" עכ"ל. — ולענין רדפו דרך בעלי הסודות מצאתי עוד בספר עמר אמונים (ויכוח א'), שמביא תשובה מרב שרירא ורב האי לחכמי פאס, „שאין הדברים (כל היודע שיעור של יוצר בראשית) כפשוטם, אלא הרי הרים של צפוני חכמות גדולות תלויים בהם, וכמו שהובא לשון זה בספר תורת העולה ח"ב פ"ב" עכ"ל, ואין בידי כעת ספר תורת העולה לעיין בו.

עוד יש להוסיף מ"ש הרב אבודרהם (בסדר הפרשיות) בשם ר' שמואל בר' גרשם, שבעת נפטר ר' שרירא קראו באותו שבת „יפקוד ה' אלקי הרוחות לכל בשר" והפטירו „ויקרבו ימי דוד למות", ובמקום פסוק „ושלמה ישב על כסא דוד אביו" קראו: „והאיי ישב על כסא שרירא אביו ותכון מלכותו מאד"...

להערה 40 אדות ר' יונה בן גנאח. שמחתי מאד שמצאתי השערתי על קדימת זמנו בתחלת המאה התשיעית מבוארת בהקדמת ר' שלמה פרחון לספרו המחברות שבאה לידי אח"כ כ"י לבדה בלא גוף החבור. וז"ל שם: „ועמד אחריו (אחרי ר' יהודה חיוג) ר' יונה ז"ל הידוע בן גאנח והלך על

את פירושי אחיו רגמ"ה, ולכן אפשר שהיינו יכולים למצוא בא"ב שלו מה שלא נמצא בערוך של רבנו נתן תלמיד רגמ"ה. אחר שכתבתי זה בא לידי מכתב מחכם עמנו דאקטאר צונץ בברלין והעירני גם כן על דברי ספר הישר, והוסיף עוד מהא דעירובין (כ"ב א'), שמביא רש"י שם מה שמצא בא"ב דר' מכיר פירוש על מלת קורמי, שהוא „גמי לח כי עקרת להחיא רכיבא דאית ביה וטחני ליה ועבדי ריפתא ע"כ". וגם זה איננו מבואר היטב בערוך.

להערה 18 בבאור הכוונה של ארץ האי, אם ר"ל האג או ענג"אנד, מצאתי כעת בסמ"ג (ל"ת הלכות שבת): „ולעבור ים האי שקורין אינגליטירא דרך רייפ"א רגילים לעבור ביום א', כשיש להם רוח טוב" ע"כ, ונראה שצ"ל דייפ"א בדל"ת והיא dieppe בצפונית מערבית לנורמנדיאה.

להערה 29 על הראיה שם נגד הראב"ד הלוי בסדר זמנים של הגאונים מזמנו של רב עמרם, יש להוסיף עוד ראיה נגד סדור המקומות שלו, שכפי דבריו היה רב יעקב מנהר פקוד גאון בפומבדיתא בדור השני של גאונים, נגד אגרת רש"ג שמעמיד רב יעקב הכהן מנהר פקוד לגאון בסורא, והנה מובא בכפתור ופרח לר"י הפרחי (פט"ז) תשובה מרבנו יעקב כהן ריש מתיבתא דמתא מחסיא והיא סורא.

להערה 30 אצל רב נחשון גאון יש להוסיף שנמצא ממנו בספר עברונות על שמו עיגול דרב נחשון גאון. ולא ראיתי עוד בשום ספר אחר מוזכר ממנו ולא ידעתי המקור לבעל עברונות. גם מביא הרב המקובל בעל עבודת הקדש (חלק היחוד פ"ת) את רב נחשון בין הגאונים בעלי הקבלה. וזה היה מסכים קצת לדרכו בטעם מנהג מילת קטן שמת תוך ח' ימים שהבאנו שם על שמו. אכן נודע השתדלות של אלו בעלי הסודות למנות בין בעלי בריתם כל קדמון וגאון, אעפ"י שלפעמים משענתם רצוץ מאד, ולכן גם אצל רב נחשון הדבר עוד בספק גדול ולא נמצא עוד במקום אחר מוזכר ממנו איזה רמז שיורה על עסקו בידיעה זו. וגם טעם המנהג הנזכר איננו מוכיח עוד היטב על דרכו, שמצאתי כעת בשערי צדק (שער ה" דיני מילה סי' ה') תשובה ממנו על ענין זה בעצמו וז"ל: „ודאישתאלית קטן דשכיב בגו ח' ימים הכין חזינן דלא צריך למימהליה, מ"ט וביום השמיני אמר רחמנא ואי מהלין ליה על קבריה כי היכן דנהיגין לא צריך לברוכי דמחתך בבשר הוא, ואם מברך מוציא ש"ש לבטלה" עכ"ל. מזה נראה בעליל שמה שנותן טעם בתשובה אחרת המובאה אצלנו על מנהג זה „דכד מרחמין מן שמיא והוי תח"ה" וכו', הוא רק לרצון השואלים וליה לא סבירא ליה, וכותב כאן מתחלה דעתו בביאור „דלא צריך למימהליה וכו' ואי מהלין ליה כי היכי דנהיגין (ר"ל נגד הדין) מחתך בבשר הוא והמברך מוציא ש"ש לבטלה".

שבמקרא בצור המדינה וכל צר חסר ברומי המדינה הכתוב מדבר", ובהגהת הגאון רי"ב מרשים שם: „מדרש רבה וארא פ"ט" ע"כ. אולם כבר מובא מאמר זה בערוך (ערך צר ח') משלשה מקומות, היינו ב' פעמים מילמדנו ובו אשית רבה פס"ב (אעפ"י שלא מצאתיו שם בב"ר). ושמעתי עוד מידידי חכם גדול מהור"ר נתן הכהן נ"י, שהוא כמסתפק אם לא כיוונו בעל הלכות גדולות ורמב"ם, בהביאם רק בראשית רבה לבד, לאיזה מדרש או מכילתא שהיה כולל הלכות ודינים ואינו היום לפנינו. אכן מלבד שכמעט כל המקומות שמביא בעל הערוך מב"ר נמצאים כלם במקומם לפנינו, אף גם בעל ה"כות גדולות בעצמו, הקדמון היבה מאד בזמן יותר מכל אלו שהבאנו, כתב (סוף הל' יו"ט): „תאני בבראשית דר' אושעיא: וקוץ זה הקינרס ודרדר אלו עכביות" עכ"ל, והוא לפנינו בב"ר במקומו. ומה שקוראהו כאן בראשית דר' אושעיא הוא הוא, שעל שמו נקרא ג"כ מדרש רבה, והוא בעבור התחלת המדרש „ר' אושעיא רבה פתח". ולהתעקש עוד נאמר, שע"כ מדרש דר' אושעיא איננו אחר זולת בראשית רבה, שכן לא יחשבהו בסוף ספרו כנ"ל. זולת זה יש לנו עוד הרבה דברים על ענין המדרשים, רק אין כאן המקום להאריך יותר.

לה ע ר ה 46 לענין רבנו ליאון או ליאונטין רבו של רגמ"ה יש להוסיף מה שכתב רגמ"ה בעצמו על רבו זה בתשובתו הנמצאה בשו"ת מהר"ם בר"ב (ד"פ סי' דס"ד) וז"ל: „מפני שר' ליאון רבי שלמדני רוב תלמודו וצ"ל חכם מופלא וכו' ואם בתלמוד אינו ומסברא איני (צ"ל אני) רואה את דברי ר' ליאון שמסר לי כי מופלא בדורו היה ואחרי דבריו לא ישנו" עכ"ל. ונזכר עוד רבנו ליאונטין במקום אחר, עיין ראב"ן (דף קמ"ג ז') בתשובת הרשב"ם אליו: „חתן לרבינו ליאונטין ראש שבטי ישראל הממולא רו' חכמה ובינה" ע"כ. ולא ידעתי הכוונה, שבאמת חותנו של הראב"ן היה שמו ר' אליקים בר' יוסף ע"ש (סי' ה' י"ט וס"א) ואם גם נדחוק לומר שהיה לו מקודם חותן ר' ליאונטין, הנה לא יסכים הזמן שר' ליאונטין רבו של רגמ"ה יהיה חותן לראב"ן בן דורו של האחים רשב"ם ור"ת. ולענין שלא היה רגמ"ה רבו של רש"י עיין עוד הגה"מר (פ' הגוזל בתרא סי' י') תשובה מרש"י על דבר חדר"ג בענין גדול ומתיחס היטב אל רגמ"ה, במה שאירע לו עם בנו ר"ל, ושם תראה שרש"י מדבר ממנו כמו מאיש מוזר לו שהיה חי קודם לדורו. ואודות ספריו צריך להוסיף שבספר ועד לחכמים (מערכת ג' סי' י"ר) כתב, שבשבלי הלקט כ"י מובא מרגמ"ה ג"כ ספר פסקים לחבור בפ"ע.

לה ע ר ה 47 אצל ר' משה הדרשן. ודע כי בספר ישועת משיחו להר"י אברבנאל ז"ל הנדפס מחדש מובאים בהרבה פרקים מסופו כמה מאמרים זרים מבראשית רבה רבתא של ר' משה הדרשן, ובויכוח שנעשה באספמיא הביאו מנגדינו

שבילו ולמד דבריו ומצא כי לא יספיק אותו הספר (של ר' יהודה) לשום אדם ומצא לו תפיסות ושכחה ושגגה, לפיכך הוצרך לעשות ספר קרא אותו מוסתלח"ם, (צ"ל מסתלח"ק המובא אצלנו שם) והיה בדורו אדם גדול ושמו ר' שמואל הנגיד ז"ל חרה לו מאד על שתפס את רבו וגילה גנותיו ושכחותיו ומה שהשיב (ומהר להשיב ?) על דבריו, הוצרך עוד ר' יונה לחבר ספר להביא בו ראיות כי מן הדין עשה כל מה שעשה, יקרא אותו ספר תשיור (נראה שהוא ספר הקירוב והישר המובא אצלנו) והיה בימיהם ר' שלמה הקטן ז"ל הבין מדבריהם וכו'" עכ"ל, והנה ר' שמואל הנגיד ז"ל נפטר שנת תתט"ו וגם ר' שלמה הקטן שהוא בן גבירול היה חי בתחלת המאה התשיעית ונתבררו דברינו באין ספק עוד. ולענין רבנו בחיי בעל חובת הלבבות שמביאו הראב"ע, עיין עוד בפירושו פ' האזינו על פסוק אני אמית ואחיה: „ורב בחיי (כפי נוסחת בעל מק"ת שנדפס בפני עצמו ולא כפי נוסחא שלפנינו שכתוב כאן במקום רב בחיי רב האיי) אמר כי לא הוצרך הכתוב לפרש דברי העוה"ב כי היה ידוע בהעתקה" ע"כ. והוא באמת בחובת הלבבות (שער הבטחון פ"ד בחלק הי'), ע"ש: „ומהם שגמול עוה"ב ועונשה היה מקובל וגו'.

להערה 44 בענין המדרשים הראני העלם המשכיל שהזכרתיו לםעלה, שמביא רש"י בריש חגי ועוד באיזה מקומות גם ויקרא רבה, ואם כן שוה בזה לרשב"ם נכדו והרב בעל הערוך, שלא ראו כולם רק בראשית רבה ויקרא רבה. אך הרמב"ם הוא שראה רק בראשית רבה לבדו. וכן מצאתי עתה בסוף ספר הלכות גדולות בחשבו כל ספרי חז"ל שנמצאו בימיו מרשים רק בראשית רבה ועל שאר חומשי תורה מרשים מכלתא ותורת כהנים, יעוי"ש היטב כי הרבה יש לדקדק בדבריו. אכן מה שהראני עוד ברש"י פ' ויצא (על פסוק על כן קרא שמו לוי) שכתב: „ויש מדרש אגדה באלה הדברים רבה" וכו', אין ספק אצלי שאיזה שבוש נפל שם; והנה העלם חפש במדרש שלפנינו בכל ספר דברים ולא מצא שם את המובא. ואולי היה מתחלה „רק באלה הדברים (ור"ל באלו הענינים) יש מדרש אגדה", והוסיף איזה סופר מלת „רבה". וכבר ברגנו על בעל הערוך ורשב"ם, שלא ראו וגם לא ידעו ממדרש רבה יותר מן ספר א' וג', ואילו ידע רש"י ממדרש רבה של אלה הדברים, עכ"פ לא היה נכדו הרשב"ם סותם וכותב על מלת אגדות: בראשית רבה, ויקרא רבה. ויתכן יותר עוד, שכיוון רש"י למדרשו של ר' משה הדרשן באלה הדברים, שגם מדרשיו היו נקראים רבה רק בהפרש שמדרש רבה שלפנינו היה נקרא זוטא ושל ר' משה הדרשן רבתא. וסיוע לכל זה לקמן (להערה 47) אצל ר' משה הדרשן. עוד הראני בשאלתות (סוף צו) מובא מאמר ר"א: „כל צור מלא

בו פירוש זה הדבור סוסיא דברגניתא ודומה לאותה שגרסנו בלאתא דבי בר ציתאי" עכ"ל, הנה מצאתי אח"כ שיש כאן שבוש במלת בלאתא וצ"ל בכלתא והכוונה למ"ש בערך כלת על ההיא דיבמות (כ"א ב') שאמרו שם: כלתא דבי בר ציתאי, ופירש „שהיו נודעים לבעלי בתים גדולים והיו כלות הבנות מצוינות בבתיהם כמו כלות הבנים" ע"כ, וכן היה מפורסם סוסיא של איזה אדם מצוין ששמו בר גניתא והיה עליו מרכוף כזה. ולפי"ז נתבאר החלק האחרון מהמאמר הקשה ונשאר עוד החלק הראשון בלי פתרון. וכאשר אמרתי זאת לאחד מידידי רב מופלג בתורה ובשאר לימודים, אמר לי שצ"ל מצאו „תלמוד כלים" במקום „תללים", ור"ל שמצאו תלמוד על מסכת כלים ששם (פט"ו) נמצא מ"ת מרכוף, ע"כ דבריו. והנה בערוך ד' וויניציה איתא „תלמים" במקום „תללים", וגירסא זו קרובה יותר להשערת השבוש, רק אני העתקתי „תללים" עפ"י נוסחת הערוך ד' באזיל ומוסף ופירוש ר"ש לכלים שם. אח"ז מצאתי אני בפירוש הרא"ש שם שכתב מבואר וז"ל: „המרכוף פי' גאון שמצאו תלמוד ממסכת כלים ופי' סוסיא דבר גניתא" וכו', א"כ אין ספק עוד בדבר ונתבאר גם החלק הראשון. ומ"ש „פירש גאון" בלי ספק אצלי שכיוון לרב האי, הנודע למחבר פירוש על משניות סדר טהרות, עיין תולדותיו, וגם נודע שבמקום שכותבים המפרשים בתלמוד גאון סתם כוונתם לרב האי, עיין קורא הדורות (ה' א'). והרוחנו בזה ידיעת דבר חדש, שהיה נמצא בימים קדמונים תלמוד על מסכת כלים, אך איזה תלמוד: ירושלמי או בבלי—אינו מבואר שם, וקרוב שהיה ירושלמי, כי רק בא"י היו נוהגין עוד קצת בדיני טהרה ולא בשאר ארצות. ועוד נשאר לפתור בערוך: איזו ארץ רותה? ונראה שהרא"ש השמיט שתי מלות אלו מחסרון ידיעת כוונתם.

לרשימת מלים המחוברת לתולדות רבנו נתן.

ערך אפרהנג לענין מ"ש שם, שאצל קדמוני העמים היודע לכתוב היה גם הנותן חקים ופקודות, יש להוסיף כי מלת מְחֹקֵק לעֵד, שנקרא כן השופט ונותן חקים, גם מטה אשר יכרה בארץ (במדבר כ"א י"ד), מפני שהיו כורים והורתים אותיות על האבנים במטות כאלה בימי קדם. והמשפט היה נקרא מְחֹקָק (משלי ל"א ה'). וכן שוטר תרגום סורי—ספרא, בלי ספק על שם שטר בארמית וכן תרגמו השבעים ולותר אחריהם „שרייבער". ובד"הב (כ"ו י"א) נמצאו סופר ושוטר סמוכים הכותבים מספר הצבא.

ערך הויות דאביי ורבא. פירשתיו משורש הונא בארמית וסורית המורה שכל ורוח, ורז"ל עשו משורש זה פעל ואמרו: „הוי בה ר"פ", בחסרון הנו"ן מן

כמה ראיות מהם, והרי"א ז"ל אוטר שם איזה פעמים, שלא ראהו מעולם. ושם קורא ג"כ לב"ר שלנו בשם ב"ר זוטא. וכפי הסברא נראה שלא רק על ספר בראשית לבד חבר ר"מ הדרשן מדרש כזה, רק גם על שאר ספרים. ווזכר לדבר בתנחומא שלנו (פ' האזינו): „וכך נמצא בספר הרב ר' משה הדרשן". ורוב מה שמביא רש"י בפירושיו לספרים האלו על שמו נראים כעין מדרש. אשר בלי ספק על שם חבור מדרשים כאלו היה נקרא הדרשן, ומובא בו הרבה אגדות מקדמונים. עיין בפרשת נשיאים: „וביסודו של ר"מ הדרשן מצאתי אמר ר' פנחס בן יאיר נתנאל בן צוער השיאן עצה זו" ע"כ, ולא נמצא לפנינו במדרשים. ושם עוד הרבה רמזים במספרי הקרבנות ומשקלי הקערות וכדומה, ומסיים: „ע"כ ביסודו של ר"מ הדרשן". וכלם נמצאו לפנינו במדרש של פ' נשא הארוך וגדול בכמותו יותר הרבה ממדרשי שאר פרשיות וכפי ההשערה לוקט כבר ג"כ ממדרשו של ר"מ הדרשן. וגם מה שמביא רש"י בפ' ויצא אלה הדברים רבה (עיין למעלה מ"ש להערה 46) כוונתו לרבה של הדרשן, כמו שקוראהו מהרי"א ג"כ „ב"ר רבתא" ורש"י הסתפק בתאר „רבה" לבד ולא יקראהו „רבתא" בעבור שלא היה לפניו מדרש רבה שלנו על דברים כנ"ל והיה די לו בציון שם „רבה" לדעת ממנו, שהוא הנודע לר"מ הדרשן. ואחרי שכבר הראינו שהשתמש ג"כ בספרי הדקדוק של חכמי אפריקא בענין דרישת לשון ערבית, נראה שמדרשו היה ילקוט גדול כולל פירושים פשוטים וגם אגדות הרבה ובהם כמה וכמה זרים ונחשדים שלא נתקבלו ולא נודע מבטן מי יצאו, ויש לשער שמפני הטעם הזה לא השגיחו חכמי ישראל על ילקוט זה להעתיקו ונטבע בים הנשיה.

ל ה ע ר ה 59. הראיה על מות רבנו נתן אחר שנת תתס"ו ממ"ש בהתימת ספרו שנת תתס"ב שהיו חיים עוד אחיו ובית אביו אינה מדוקדקת לפי ההוכחה בהערה 2, שר' דניאל אחיו הבכור היה מת כבר בעת כתיבת הערוך, שכן מביאו תמיד בהוספת „ז"ל", א"כ כיוון ע"כ בהתימת הספר לאחיו הצעיר שהיה חי עוד. אכן בכ"ז אחשוב עוד לקרוב, שבעל היוחסין כתב שנת פטירתו רק עפ"י מה שראה שנת חתימת הספר, כמ"ש בהערה 1.

ל ה ע ר ה 60 לענין שכתב רש"י לשון „שמעתי" על פירוש בעל הערוך, שנראה מזה כי לא ראה לפעמים גוף הספר, מצאתי עוד בחולין (קל"ג א') פירש"י: „שמעתי משום דהטיה דברים כלפי מעלה בתענית דבעי מיטרא" וכו', והוא בערך גוף. ועיין תשו' מהר"ם בר"ב (ד"פ סי' תשצ"ו) לשון ר"ת על השאלה אדות הערוך שנתמשכן מיד ליד וגם גוי באמצע. ומזה תראה שהיה עוד ספר הערוך יקר וחשוב בצרפת גם בימי ר"ת נכד רש"י.

ל ה ע ר ה 94 בענין קושי הבנת דברי בעל הערוך בערך מרכוף, שכתב וז"ל: „המרכוף טהור פירוש אמרו שמצאו תלוים כלים בארץ רוחה ומצאו

בעת אשר נכתבו עוד ספרים בלשון ערבית. וכאן מצאתי און לי עוד בחבור קאסטעללי, שכתב בשם אבן סינה שיקרא חתוך גוית האדם לאברים (סעצירען) א ל ש ר ח. עוד כתב שם, שכן יקרא בשר שמן מעוך וכתות, וזה מבואר כדברי בעל הערוך. ונראה שע"ד השאלה בא הוראת מלה זו גם כן על שכיבה עם בתולה, ע"ש.

רב שר שלום גאון בסורא *)

„ב ר רב בועז". המלה האחרונה חסרה באגרת רש"ג שביוחסין דפוס קראקא ונמצאה רק בדפוס קושטנטינא ובחופש מטמונים וכן בקבלה לראב"ד ובקורא הדורות. וכבר כתבתי על גאון זה בתולדות רב נתן בעל הערוך (הערה כ"ח), רק שם העליתי עפ"י החשבון באגרת רש"ג, שהיה זה לגאון בשנת ד"א תקצ"ח, ואז לא היה עוד לנגד עיני יוחסין ד' קושטנטינא, ושם מצאתי מוזכר מקודם עוד גאון אחד, החסר בדפוס קראקא, והוא רב יעקב הכהן בר רב מרדכי שמלך י"ד שנים. ועפי"ז נתאחרו ג"ב השנים של הגאונים שאחריו במספר י"ד, כאשר הודעתי זה כבר במקומות אחרים, ובדפוס קושטנטינא נמצא ג"ב באגרת רש"ג שבחופש מטמונים, וא"כ נתאחר ג"ב זמן היות רב שר שלום לגאון במשך י"ד שנים; ולפי"ז מלך שנת ד"א תרי"ב ונפטר ד"א תרכ"ג. ואין לנו להוסיף פה על דברינו בתולדות בעל הערוך רק מעט אשר למדנו מקבוצת תשובותיו שבספר זה. וכפי השערתנו אשר לא נחליט מתחילות תשובותיו פה מן סימן י"ג והולכות עד סוף סי' ס'. והנה השמיענו כלל חדש ומתקבל על הדעת בענין הוצאת איזה דין מן התלמוד אשר יש להעיר עליו, עיין סוף סי' נ"ג מ"ש על הקושיא דבכתובות מוכח דהלכה כמ"ד בע"ח מאוחר שקדם וגבה לא גבה ובערכין משמע להפך. ואחרי איזה תירוצים כתב וז"ל: „ועוד דהלכתא דתניין גבי דיני עדיפין מן מאי דקאמר בדוכתא נוכריאתה, דהתם אזכרתא בעלמא לא מידקדק בה דיקדוקיה דדוכתיה, ובהדיה קא שנו לן בדיני בין מאי דתני גבי הלכתא דדיני וטפי עדיף", ע"ב. וכעין זה על סתם משניות הסותרות עצמן בגמרא (סנהדרין ל"ד ב') „ואב"א משום דקתני לה גבי הלכתא דדינא" כו', ועיין רש"י שם ותראה כי לפי סברא הישרה של הגאון האריכו שם קצת למותר. ואם נחשוב מגאון זה גם סי' ט"ו, כאשר שערנו, נראה ממנו דרכו דרך מדרשים מאוחרים,

*) מכאן ועד סוף ההוספות נדפס בריש „תשובות גאונים קדמונים", הוצאת ד ו ד ק א ס ס ע ל, ברלין תר"ח.

השם, כמו שיפילו הנו"ן מרחמן וגזלן, „אעפ"י שהבדל יש ביניהם" ע"כ. ונכתב לי על זה מאת החכם החוקר המשורר להלל מ' שמואל דוד לוצאטו נ"י פראפעססאר בקאללעגיום ראביניקום אשר בעיר פאדוה, שאחרי שהנו"ן במלת הונא היא שרשית לא יתכן להפילה, משא"כ במלות רחמן וגזלן שהנו"נין הן רק סימני התאר. והשבתי לו כי גם אני כוונתי לחילוק זה במה שכתבתי „אעפ"י שהבדל יש ביניהם". אולם אעפי"כ לא נסתפקתי ואינני מסופק גם עתה, שרז"ל לא חשגיחו על זה אם האות היא שרשית או לא, רק אם תפול לפעמים אז התירו להם בנקל להפילה כחפצם, וכן דרך כל הקדמונים בדקדוק. וכבר הראיתי בתולדות הקליר (הערה 8) ממש כעין זה על רש"י, ר"ל בנו"ן שרשית של נשק ונשא שקראה „יסוד נופל לפרקים" והשוה אותה לנו"ן של ונמלתם שאינה שרשית בלל, ובדרך זה הלכו ג"כ הקליר והערוך יעו"ש היטב. ואין לפעל „הוי בה ר"פ" בש"ס פירוש אחר רק כמ"ש, ועולה יפה לפי זה גם כן פירוש הויות דאביי ורבא. והוכרחתי לבאר כל זה כאן בעבור כי גם החכם הגדול סופר מהיר מ' מרדכי יאסט נ"י מברלין הודיעני בשם איש מבין ממיודעיו, אשר השיג ג"כ על ערך זה וגם על ערך שרח, ואעפ"י שלא באר דבריו בשניהם, בלי ספק שכיוון כאן לדברי רש"ד לוצאטו, ולכן תשובתי זאת תתיחס גם אליו. ועיין בסמוך מ"ש לערך שרח.

ערך שרח. כבר אמרתי כי איש מבין בלשונות השיג על דברי בערך זה, אך לא נתבאר לי מה השיג. והנה אודיע פה לכל קוראי מחברותי כי אין עמדי מדרשי מלים מלשונות קדם אשר אוכל למצוא בהם ביאור כל מלה והוראתה בכל צד בראוי. והנני יושב בקצה ארץ צפון הרחק ממדינות אשכנז וצרפת משכנות החכמה מזמן רב, אשר שנה בשנה יוסיפו שם דעת בכל מחקר ותושיה ורבו מחברי ספרים חדשים בכל ענין וביחוד בדרישת לשונות קדם. ואין אתי בביתי רק מדרש מלים הקצר מהחכם יאהן על מעט תיבות הנמצאות בדוגמאות לשון ערבי שהדפיס. וגם באוצר הספרים של האקאדעמיע דפה נמצא רק מדרש מלים אחד על לשונות קדם מן קאסטעללי, ולא יותר. המדרש מלים של החכם דע זאצי הצרפתי לא ראיתי מימי וכן שאר החבורים המתחדשים בענינים אלו, ולכן אם אערב את לבי לבאר הוראת איזה מלה תלמודית עפ"י לשונות קדם הקרובות, הנני נזהר מאד ומשים עין בל אכשל, ואבקש לי משען ומשענה בדברי חכמים קדמונים אשר ידיעתם בלשונות ההן נתבררה לי, וככה נהגתי בכל ספרי ערך מלים. וכן עשיתי כאן במלת שרח. העתקתי דברי רבנו נתן בעל הערוך הנודע לי למבין גדול בלשון ערבי, וכן הרד"ק המסכים עמו, כי גם זאת ידעתי אשר כל דורשי לשונות בימינו עוד לא הגיעו אל השלמות לדעת יותר היטב הוראות מלים מאשר ידע חכם שהיה חי לפני שבע מאות שנה

ישראל מלך ומלכותו בכל משלה", לא להיות מתלמידיהם ולעשות כמעשיהם ולהשוב בכל העולה על רוחם. ואורות המלאך הזה נצטוינו: „השמר מפניו ושמע בקולו אל תמר בו (ואליו רמזו היטב המתרגמים הארמיים „וקביל למימריה לא תסרב לקבלה או אל מלוי") כי לא ישא לפשעכם.. כי ילך מלאכי לפניך.. ולא תעשה כמעשיהם... את אימתי אשלח לפניך... פן יחטיאו אותך לי... כי יהיה לך למוקש", ע"כ. וכל אלה הדברים הנשגבים האלקיים נמצאו אחרי כן ונתקיימו כמה פעמים על אופנים נפלאים, בכל הזמן הארוך ההוא מאז ועד היום, לא לבד בזמן הנביאים ובזמן שני בתי המקדש, כפי אשר סופר לנו באר היטב בספר שופטים מתחלה בדרך כלל (פרשה ב') ואח"כ בפרטי זמנים שונים במשך כל הספר, וכן בכל ספר מלכים, ושם ג"כ ההבדל בין קורות עשרת השבטים ובין קורות יהודה ובנימין, ואיך ארכה עת ממשלת שני השבטים האלה המעטים מאד במספר נגד העשרה, וזה בעבור כי יהודה עוד רד עם אל ועם קדושים — שומרי הדת — נאמן, כאשר דברתי מזה במקום אחר. וגם כי אחרי הגלו שבו עד מהרה לארץ הקדש, ושמה ישבו כמה מאות שנה פעמים בתקפם ופעמים בכניעה. אך גם אחרי נפוצו עוד הפעם בארבע כנפות הארץ עוד נשאר שמם וזכרם וזכרוני קדמוניהם וספריהם עד היום בידינו, זרעיהם ונצרי מטעיהם. אבן חליפות קורות עברו גם עליהם, כפי חליפות דרכיהם בזמנים שונים וארצות שונות. כזה וכזה ראינו בפרס בזמן חתימת התלמוד ואחרי זמן הגאונים, ואח"כ בארצות איברופה לגוייהם, וביחוד באספמיא בעת הגירוש. בכל העתים ההם עת שמרנו ושמענו בקול המלאך הקדוש ההוא, הוא ספר התורה, עם כל קדושיו עמו, הם המורים הראשונים והמקבלים דברים מפי כותבו ומורישים אותם לתלמידיהם אחריהם, שמר אותנו גם הוא ויוליכנו בדרך סלולה. ועת מרינו את דברו או דבריהם לא נשא לפשענו וישלה מהומה ומגערת בנו, קצת נאבדו מתוך הקהל ורבים היו לבוז ולחרפות. הלא נדע מכל זה אחרית המורדים והפושעים גם היום. והשמות אשר יקראו להם יהיו לשמות יכנו למו חברה (געגאָססענשאַפט) חברת פועלי און הם. או אוסף רבנים בימי הקיץ אספי קיץ הם—כלה קיץ ואנחנו לא נושענו. בינו נא זאת שכחי אלוה ותורתו פן יטרוף ואין מציל, כי אז יאבדו כל אויביך ה' ואוהביו כצאת השמש בגבורתו.

ומובאות תשובות גאון זה בשני מקומות: האחד בשו"ת מהר"ם ד"פ סי' תר"ג, ע"ש שכתב לענין נפילת אפים אחר תפלת ערבית גם בצבור: „וכן המנהג בבית רבינו שבבבל" ע"כ, והשני בכלבו סי' ל"ט כתב ג"כ: „ולא עוד אלא שמנהג בבית מדרשו של רבינו שבבבל שאחר תפלת מנחה (בשבת) שונין פרקי אבות" ע"כ.

כמו במ"ר פ' נשא, שעושה רמזים ממספרי הנדבות בקרבנות של כל אחד מהנשיאים ושל כולם ביחד נגד איזה מספרים בקורות ישראל, וכן עושה הוא רמזים במספרים של מעשה המשכן: ט"ו אבני מלואים כנגד מספר האבות מן שם ועד מרע"ה; ובמנורה יש כ"ה מינים כנגד כ"ה דורות שמאדם ועד משה וכו'; „וחברת את חמש היריעות לבד ואת שש היריעות לבד" כנגד ה' חומשי תורה וששה סדרים של תלמוד (וזה נמצא כבר בתרגום ירושלמי שמות כ"ו ט'), וכדומה עוד הרבה שם. והנפלא הוא מה שכתב שם וז"ל: „מעשה הארון בעבור המלאך שהיה מהלך לפניהם, שהארון המלאך, שנאמר (יהושע י"א) „הנה ארון הברית (אדון כל הארץ עבר לפניכם בירדן)" ע"כ, ר"ל שהארון בעצמו הוא האדון בעבור שהוא המלאך העובר לפניהם, שכן כתוב במקום אחר: (שמות כ"ג) „הנה אנכי שלח מלאך לפניך וגו' השמר מפניו ושמע בקולו אל תמר בו וגו' כי ילך מלאכי לפניך", ע"כ, א"כ המלאך כמו אדון שלהם העובר לפניהם וכן היה הארון באמת אח"כ עובר לפניהם תמיד עד כבישת הארץ.

והנה כבר מביא הראב"ע (שם) בפירושו דעה זו וז"ל: „י"א כי המלאך ספר תורה בעבור כי שמי בקרבו, ואחרים אמרו ארון הברית ופירשו ושמע בקולו הכתוב בו, ואמרו לא ישא השם לפשעכם, וכל אלה דברי רוח", ע"כ. ואצלנו אין אלה דברי רוח קל מתנודד, רק דברי רוח עליון צח וקיים, כי הנה המקראות „ויהי בנסוע הארון ויאמר משה קומה ה'", „ובנחה יאמר שובה ה' רבבות אלפי ישראל" (במדבר י') יחזקו מאד דברי הגאון, ואשר יקרא שמה בשם ה' הוא מה שנאמר פה „כי שמי בקרבו". ומזמור ס"ח בתהלים שנאמר ג"כ על מסע הארון ומתחיל: „יקום אלהים יפוצו אויביו" וגו', יורה כולו על זה, ואמרו עליו: „ביה שמו.. רכב אלהים רבותים אלפי שנאן אדני בם סיני בקדש". ומשכיל אחד עוררני עוד על המשנה רפ"ח דסוטה: „כי ה' אלהיכם ההולך עמכם להלחם לכם זה מחנה הארון" — וע"ש בתוס' (מ"ב ב') בשם התוספתא: „ארון זה שהיה עמהם היה בו ס"ת", ע"כ. והנה שני הפירושים שמביא הראב"ע לאחד אצלנו יחשבו וכמו שנראה גם מדבריו במ"ש „ופירשו ושמע בקולו הכתוב בו" ומוסב זה על שניהם, ור"ל: על ספר התורה הנתן בארון, והם הם דברי הגאון כפי דעתנו. ועל המלאך הזה אמר הכתוב: „הנה אנכי שולח מלאך לפניך לשמרך בדרך (צאתך ממצרים) ולהביאך אל המקום אשר הכינותי", והוא הוא השומרנו גם בדרך מהלכנו במשך הזמן הרב מאז ועד עתה, בל נאבד בגוים וגם בל נהיה לבוז ולשניגה, לבז ולמשסה ביניהם, והוא אשר יביאנו ברצון השי"ת אל המקום וגם אל המצב אשר הכין לנו מאז, להיות מורים לעמים ולהפוך אליהם שפה ברורה לקרוא כלם בשם ה' לעבדו שכם אחד, באשר יעדו לנו הנביאים וכאשר נאמר בתפלתנו: „ויאמר כל אשר נשמה באפו ה' אלהי

יותר לדעתי להסב אותה אל מר רב חיים הקודם לו באגרת רש"ג, ור"ל שהוא, רב חיים, היה אחיו של מר רב נחשון, ושניהם היו בני רב צדוק גאון, ונוכל עתה לרשום שרש משפחת רב נחשון וענפיו ופארותיו:

בסורא:

מר רב אשי או ישי

מר רב צדוק גאון

מר רב נחשון גאון — מר רב חיים

מר רב היי גאון — מר רב צמח גאון.

עוד זאת מצאתי בארבעה מקומות מקדמונים מובא רב נחמן גאון, ושם גאון כזה לא נמצא בכל אגרת רש"ג וגם לא בכל ספר שערי צדק הכולל הרבה שמות מגאונים בראשי תשובותיהם. ואצלי אין ספק כי בשלשה מאלה המקומות נשתבש שם רב נחשון וכתוב תחתיו בטעות רב נחמן ורק במקום הרביעי יש להגיה במקום ר' נחמן—ר' נתן, והיינו באבודרהם (סדר תפלת התענית ד' פראג דף ע"ז ע"ר) כתוב וז"ל: „כתב ר' נחמן הגאון שאין מנהג ליחיד המתענה לומר י"ג מדות והר' יעקב בן הרא"ש כתב ואיני יודע מה חשש יש בדבר" עכ"ל, ואחרי העיון בדברי ר' יעקב זה בן הרא"ש, שהוא בעל הטורים (טוא"ח סימן תקס"ה), ימצא הקורא על נכון דבר זה בעצמו בשם ר' נתן ולא ר' נחמן. וכן הוא במנהיג (הלכות תענית סי' י'). ושלשה מקומות הנזכרים הם: א) בכפתור ופרח (פי"א דף פ"ה סוף ע"ב) ז"ל: „מצאתי בנמוקי רב נחמן ריש מתיבתא דסוריא (צ"ל דסורא) חירם מלך צור גוי גמור היה" וכו' ע"כ, ובעבור שאין גאון ר' נחמן כנזכר נוכל לתקן שצ"ל ר' נחשון והוא היה באמת ריש מתיבתא דסורא. וכל המאמר שם בכו"פ הוא מהוספה על הגליון והוצג שלא במקומו וצריך להיות שם סוף ע"א אחרי מלות „שהגליל לדרום צור הוא", וכמה הוספות כאלה מן הגליון נמצאו בכו"פ שלא במקומם. והנה מדרך רב נחשון להציג פירושים כאלה על הגדות, כמו בסוף ספר זה. ב) בשו"ת מהר"ם בר ברוך (ד"פ ס"ס תתי"ח) „הכי אמר רב נחמן גאון ז"ל". ג) בכלבו (סי' קכ"ג סעיף ל"ב) „הכי אמר הגאון רב נחמן הרי תקינו רבנן דמתיבתא" וכו' ע"כ. ושני אלה המקומות אחשוב גם כן למשובשים וצ"ל ר' נחשון; וזכר לדבר שממש בעין הסיום של סי' תתי"ח בשו"ת מהר"ם נמצא ג"ב סוף סי' תקל"ו, ושם כתוב על נכון: „הכי אמר ר' נחשון גאון".

רב נחשון גאון בסורא

בר מר רב צדוק גאון. גם זמנו מאוהר במספר י"ד שנים מאשר רשמנו לו בתולדות רב נתן (הערה ל׳), וא"כ מלך בשנת ד"א תר"נ ונפטר בשנת תרנ"ח. וכתבנו שם שיש עוד חבור ממנו בדפוס הנקרא ראומה, והוא בדיני שחיטה ובדיקה עם פירוש (רשימת אוצר הספרים של רד"א קווארט נומ׳ 1195); וכבר מובא ממנו בדיני טרפות (תוס׳ חולין מ"ז א׳ ומרדכי שם פ"ג סי׳ תרי"ו ועוד סי׳ תרכ"ג). ובהוספות כתבתי, דעגול דרב נחשון מצאתי מובא רק בעברונות, ועתה מצאתיו מוזכר עוד בהג"מיי פי"ג מתפלה אות ק׳. ובספר זה שלפנינו (תשובות הגאונים הקדמונים) כבר הראינו התשובות והפירושים אשר הם בבירור ממנו—דף ל"ט ע"ב ד"ה סביבות הגל עד סוף הספר, ועוד מן תחלת הספר עד סוף סי׳ ה׳. ואשר יש השערה שהם ממנו הוא מן סי׳ ק"נ עד סי׳ קנ"ב ומן סי׳ ו׳ עד ס"ם י"ג. ואשר הוא בספק הוא מן סי׳ קמ"א עד סוף סי׳ קמ"ט ומסי׳ י"ג עד ס"ם מ"ה. ואם סי׳ ט"ו הוא ממנו, יאות לו היקר אשר יחסנו למעלה לרב שר שלום.

יחום משפחתו הנה אביו רב צדוק הוא גאון והוא בר מר רב אשי כפי נוסחת אגרת רש"ג שביוחסין, וכפי נוסחת חופש מטמונים, שהיתה ג"כ לראב"ד בעל ס׳ הקבלה, רב צדוק הוא בר מר רב ישי, כי מ"ש בס׳ הקבלה: „רב יצחק בר מר רב ישי" או שהוא ט"ס או שרב צדוק ורב יצחק אחד הוא. עי׳ תולדות ר׳ נתן (סוף הערה י"א). ובן רב נחשון הוא רב האיי גאון; ומובא משמו שאין נוהגין כלל לומר כל נדרי (עי׳ בכה"ע תקצ"ח צד צ"א). וברטולוקי כתב, שנמצא כ"י בוואטיקאני שאלות על כמה מסכתות בתלמוד מר׳ חיי בר נחשון ריש מתיבתא דנהרדעא, והוסיף שלא מצא שמו מוזכר בספר אחר. ואם איזה אמת בתחלת דבריו אין ספק שהוא זה רב האיי בר נחשון, אך מלת „בנהרדעא" בשבוש מכותב שער הספר, שהוא היה בסורא, וישיבת נהרדעא לא היתה עוד בעולם בימי הגאון הזה. ומצאתי עוד בתוס׳ (ע"ז כ"ח ב׳ ד"ה כתב אז): „וכן איתא בתשובת ר׳ היי בר נחשון גאון" ע"כ. וכפי דעתי היה לרב נחשון אח ושמו מר חיים ולו היה בן ושמו רב צמח גאון, וזה ממ"ש רב שרירא (יוחסין קי"ט א׳): „ובתריה (דרב נחשון) מר רב צמח בר מר חיים אחיו של מר רב נחשון גאון" ע"כ. וקשה לכאורה, איך יהיה רב צמח בר מר חיים אחיו של רב נחשון, ורב נחשון היה בר מר צדוק גאון? ולע"ד זהו אשר הניע לראב"ד הלוי להוסיף מעצמו מלות „מן האם" וכתב: „ואחריו הוקם רב צמח אחיו מן האם בר מר חיים". אמנם גרם לו זה בעבור שהפך סדר המלות והסב מלת „אחיו" בדברי רש"ג אל רב צמח ולכן הקדימה למלות „בר מר חיים". וראוי

על תכונת האגרת. כבר אמרנו כי נפלאה היא ובלעדה לא ירים איש משכיל את ידו לכתוב מאומה על אדות הגאונים ומפעלם וגם על זמן התלמודיים, והיא מורה ג"כ על רוחב ויקרת לב כותבה. ונוסיף פה להראות בה גם ענותו ותום לבו. כי על זמן מאה שנים, אשר לא היה מבורר אצלו היטב שנות כל גאון בסורא, אמר: „ובאילין שני כלהון גאונים דהוו במתא מחסיא (עד שנת אלפא) לא נהירנא להו שפיר על הסדר ואית בהון תופנתא וטריאתא ונשיאים דמעברין להון מהדרין להון ומה דבריר לנא כבר כתיבנא להון, אבל מן שנת אלפא ואילך קים לן בהון" עכ"ל (כפי המורכב משתי הנוסחאות, ביוחסין קי"ח א' וחופ"ש מטמונים ל"ט א'). — אכן לא נוכל לחדול מהכפיל פה דברינו אשר אמרנו כבר בתולדות רבנו נתן שם, כי רק זה החסרון הקל נראה בתוכה למעיין, אשר גלויה בעליל מגמת כותבה ליחס לישיבות בבל ארץ מולדתו, וביחוד לשני המקומות נהרדעא ופומבדיתא מקום ישיבתו, זמן קדום מאד מתחלת בית שני, והאמת הברורה כי לא היו שם ישיבות ולא למוד תורה שבע"פ כלל לתלמידים עד זמן רב שבא לשם מא"י, כאשר הראיתי זה היטב שם ובמקומות מכרם חמד. ועל השנות הדבר פה הוא רק בעבור כי חדש מקרוב הוציא חכם אחד לאור לקוטים מחבורו „געשיכטע דער יודישען ליטעראטור" ומתחיל בארץ בבל, והוא ב„ליטעראטורבלאטט" של מכתב עתי „אריענט" משנת 846 למספרם מן נו' 51 ואילך, והלקוטים ההם הולכים בלי חשך גם בשנה זו 847 למספרם. והנה כל היסוד וכל הבנין בהם בנה רק על המאמרים אשר כתבתי בבכורי העתים וכרם חמד ושאר מחברות, רק אותם לבדם לקח לו למורי דרך ולמוליכים והוא רק במעתיק מלשון אל לשון, אף אם לא יזכיר שמי רק פעם ופעמים על דברים קטנים וכאילו כל היתר הוא שלו. ועל זה לא אפקוד ולא אתלונן, כזה וכזה קרה לי ומעשהו כמעשה האיש הנזכר בכרם חמד (ח"ו מכתב מ') ועוד עלה עליו במלאכה זאת. אכן תמהתי מתחלה בראותי מה שכתב (846 no. 52) „מראשית המאה האחרונה של שנים לפני המספר של נוצרים תחל להתראות פעולה המבוררת של למודי ארץ בבל", ויהי לפלא בעיני איך ימלא גליון חלק בזה אשר היה בלמודי יהודים שבבבל או בפרס מימי בית שני עד רב ושמואל, ואשתומם כי אין איש מצוין אשר יאמר עליו כי היה מורה או תלמיד בישיבות בבל, וגם ישיבות בעצמן לא היו שמה עוד בזמן ההוא. שבתי וראיתי כי מעמיד רק שלשה אנשים אשר הלכו מבבל לא"י בזמנים שונים. והם הלל הנשיא ור' נתן הבבלי ור' חייא. והנה בשום מקום לא נזכר גם אצל אחד מאלה השלשה, כי היה לו איזה רב בבבל. הלל למד אצל שמעיה ואבטליון בא"י, ור' נתן קרוב לומר שהיה ר' יוסי הגלילי רבו, ור' חייא—בישיבת רבי, ועכ"פ לא אחד מהם שב לבבל ללמד או ללמוד שמה. אולם לבעבור מלא הגליון הציג

רב שרירא גאון בפומבדיתא

מן ד"א תשכ"ח עד תשנ"ח, שאז הסיר עצמו מגאונות ונתנה לבנו רבנו האיי, והוא, רב שרירא, האריך ימים עד מאה שנה, ככל אשר כתבתי אודותיו בתולדות רבנו נתן (הערה ל"ב). וכל השבח והיקר אשר יאות לו ואשר הגדנו עליו שם עודנו עומד בתקפו ובגבורתו, וביחוד בעבור אגרתו הנודעה הנדפסת ביוחסין, אשר היתה למקור לכל דורשי קדמוניות ישראל. והנה מהלך הזמנים הסב לנו מתנה חמודה כזאת מאת הגאון ז"ל, כי רואים אנחנו בקורות תבל, וביחוד בקורות ישראל, עת תבאנה מבוכות ומהומות באומה מאיזה צד שיהיה, מחוץ או מפלגות בתוך העם, יתאמצו גדולי הדור הבא אחריהם להעביר לפניהם המצוינים אשר עשו להם שם באומה, וכל הקורות הנפלאות אשר עברו עליהם דור אחר דור, כמו סוחר ורוכל מרכלות עת באו איזה נזקים ובלבולים בעסקיו יפשפש בפנקסו היטב ויעביר בסך כל אשר פעל ועשה מעת התחלת מסחרו. וכן אחרי שולחה בערה בבית מה יעשה בעליו בראשונה? „אשי אהוביו יעביר במפקד". כה כתב עזרא ספר דברי הימים אחרי שב מגלות בבל, וחיבר ר' יוסי סדר עולם אחרי מהומות ביתר. ואחרי החלו פרצות בדת ישראל על ידי הרומיים, ונגעו גם בחכמי תורה, כאשר נודע מאחר רבו של ר' מאיר, סידר רבנו הקדוש את המשניות, וגם העמיד — הוא בקצרה ור' נתן בן דורו בארוכה — סדר הקבלה מדור דור במסכת אבות. ומהלך זה ימצא ג"כ כל משכיל על הדור העובר ודורנו זה. ולא זה המקום לבאר קורות שני הדורות האלה כראוי. וככה בימי ר' סעדיה גאון החלה הפילוסופיא לעשות פרצים וספיקות בדת ישראל, והקראים כתבו שמצה נגד תורה שבעל פה, והוי הכלבי והדומים לו כתבו נאצות גם על התורה הכתובה, ורבנו סעדיה ז"ל עמד נגד כל אלה בחבוריו היקרים. ובדור שאחריו היה חי ר' שרירא, ואז העיר ה' את רוח אנשי קירוואן באפריקא, אשר שם רוח המדעים נפרץ עוד יותר בישראל, לשאול מרב שרירא גאון על מהלך תורה שבעל פה וחבורי המשניות ועל כל החכמים אשר שקדו על התלמוד וההלכות, וכן העיר ה' את לב הגאון הזה להשיב לשואליו בארוכה על זה ולהראות לחם כי לא עזבנו ה' מעולם וישלח לנו תמיד אנשים גדולים חכמים וישרי לב. ובמשך דבריו דבר הרבה על הזמנים הקדמונים וגדוליהם בעלי המשנה והתלמוד, ואח"ז בקצת קיצור על החכמים המאוחרים אשר היו עד ימיו. — ונדבר פה איזה דברים על תכונת התשובה ההיא ועל איזה נוסחאות השונות בה, אשר יש לפנינו כיום שתים: האחת זו שביוחסין והשנית היא אשר הוציא לאור החכם בעל חופש מטמונים (בערלין תר"ה), ועל הגהות שיש להגיה בשתיהן.

וחפש במקום הזה מטמון ולא מצא, כי בהערות לתשובות רש"ג (דף פ"א ע"ב) הוא בונה מצודה גדולה על מעתיק התשובה שביוחסין, אומר „תשוב תראה תועבות גדולות (?) ממנו" וכו' והולך ומונה חסרוניו ובתוך הדברים מוכיח, כי בכוונה השמיט המעתיק שם ר' יעקב הכהן בר מרדכי אחר רב הילאי בר מרי (יוחסין קי"ט א') והציגהו למעלה (שם קי"ח א') אחר רב נהילאי הלוי מנרש, במאה שנים הראשונים לגאוני מתא מחסיא, מה שלא נמצא שם באמת בחופש מטמונים, ע"כ, וכל השערה זו תמס תהלוך אם נדע כי רק המדפיס דקראקא נושא האשמה של חסרון רב יעקב זה בר מרדכי. ובדפוס קושטנטינא, אשר אותו הגיה כבר ר"ש שולם, נמצא, כאשר ראיתי אח"כ בעיני. וכבר הגדתי זה איזה פעמים זה כמה שנים לפני צאת ס' חופש מטמונים לאור (עי' כ"ח ו' לשנת תר"א ריש צד קט"ו וצד קצ"ב והקדמתי לס' פרחון בשנה ההיא) ובכרם חמד ההוא (עד ר"מ) תמצא ג"כ התקון ביוחסין במקום „ובתריה מר יהודאי" שצ"ל „ובתר מר יהודאי", וזה עפ"י ס' קבלה לראב"ד ויסוד עולם, לא ע"י נוסחת חופש מטמונים שלא היה עוד בעולם. ושם ג"כ הראיתי מחשבון שלשה דורות שאינו רגיל באגרת רש"ג. ועתה ראה מ"ש החופש (צד פ"ג) מן „והנה" עד „והשני רב אחינא" הכל בלול בדברי. ואני לא העמסתי אז שום עון על המעתיק רק תקנתי שבוש פשוט הרגיל בדפוסים. ועוד העמים החופש שם על המעתיק תועבות לחנם באשר אמר, שעשה מן רב הילאי רב נהולאי ולקח אותו ואת ר' יעקב הכהן והציגם במאה שנים הראשונים לגאוני מחסיא, ע"כ, והנה סתירת הדברים נראה כבר מתוכם, שהרי רק את ר' יעקב חיסר אח"כ (גם כפי טעותו) ואת רב הילאי העמיד גם במאה השנים. וגם זרות גדולה יש בזה, שאם נשא רב הילאי ורב יעקב ממקום למקום, לאיזה תועלת הוסיף להם עוד הכנויים לראשון „הלוי מנרש" ולשני „מנהר פקוד" ומאין לקחם. אך הוץ מכל זה כל הבנין הזה יפול ויהי עוד לצור מכשול אל מעתיק אגרת רש"ג בחופש מטמונים, כי תחת אשר אמר החופש שהמעתיק ב י ו ח ס י ן „הוסיף" נאמר אנחנו שהמעתיק ב ח ו פ ש „חיסר" שני הגאונים ההם במאה הראשונה לגאוני מחסיא. ועדים נאמנים על זה: הראב"ד בס' הקבלה (ל"ט ריש ע"א), שהעמידם בבאור עם מספר השנים, ע"ש „ואחריו ר' הילאי הלוי היה ראש ישיבה י"ח שנים וכו' הדור השני ר' יעקב מנהר פקוד היה ראש ישיבה י"ח שנים" ע"כ, ובעל יס"ע (דף פ"ה), וקה"ר ישים על נכון נהילאי. והנה הראב"ד וקורא הדורות בעצמם יעמידו אח"כ במאה השניה ג"כ רב הילאי ורב יעקב. אכן ביס"ע חסרים במקום הזה ד' גאונים והם: רב אבומאי ורב צדוק ורב הלאי בר חנינא ורב קימוי, ע"ש. ועפ"י כל הדברים האלה יפלו שם כל הטענות של החופש על המעתיק שביוחסין. ובכלל נאמר כי החופש הפריז על המדה בשני דברים. היינו במהלל רב על ההעתקה

המלקט ההוא סדר הנשיאים מן הלל ובניו והם היו ג"כ רק בא"י ולא בבבל, וכל הסדר ההוא שלשה עשר דורות כפי אשר העמדתים בפעם הראשונה בכרם חמד (ח"ד מכתב כ"ז), ולא מנע ג"כ מהציג אצל הלל מגלת חשמונאים שכתב כפי מה שהראיתי (תולדות רבנו נסים הערה מ'), אך שם כתוב זקני בית הלל ור"ל: התלמידים הנמשכים אחריו גם בדורות מאוחרים, לא הלל בעצמו. — ואצל רבי יעורר, שהיה נקרא ג"כ רבי זעירא, בלי שום ראיה, רק סמך על מה שהעליתי שם ע"י פירושי החדש במאמר סתום של סדר תנאים ואמוראים. וכן העמיד השנה וגם החדש שמת רבי, ג"כ בלי ראיה, רק כפי מה שהראיתי שם אחרי חקירה ויגיעה. והחכם החוקר ד"ר יאסט לא הודה עוד על זה ועומד עד עתה בדעתו, כי רבי נפטר זמן רב אחרי כן. אך המלקט חלק לי הכבוד, כי הכריע בדעתי, אך גם בלי הזכיר שמי. — ואצל ר' נתן כתב על דבר מ"ט מדות שלו כפי אגרתי להחכם לוית חן על יסוד מורא (ע"ש דף י"ג) וכפי שהביא בשמי החכם החוקר ד"ר צונץ (ג"ד פארטרעגע ל"ד ל"א והלאה) ועכ"פ עם כל אשר האריך בדברים הנלקחים כלם ממחברותי לא מצא לקרוא בשם שום חכם מצוין בבבל, ומכ"ש שהיתה איזה ישיבה שמה עד זמן רב ושמואל. — וע"ש עוד נו' 847 2 כי ריש סדרא היה בבבל שם התאר לראש על כל החכמים וכן היה נקרא רב שילא קודם שבא רב ואחרי כן גם רב. הנה שם זה בעצמו לראיה כי לא היה שם עוד ריש מתיבתא ולא היה שם כזה נהוג כלל, רק ריש סדרא הוא ממונה על סדר ההנהגה בדת וביחוד בעבודת אלהים בצבור (גאטטעסדינסט-ליבע איינריכטונג), ויש ראיות על זה: „וכן סדרנא אנא" (פסחים ק"ה ב', עי' רשב"ם שם), אך אין ספק כי נבחר אז למנוי זה היותר חכם מהארץ ההיא. — ונשאר איפוא רק זה השמץ הקטן למכתב רש"ג הנפלא, וזולת זה הוא כולו יפה אף נעים ומום אין בו.

אכן לדאבון נפש כל קורא מבין נפלו בו שבושים בהעתקת הסופרים, מהם אשר נוכל לעמוד עליהם ולתקנם ומהם קשים להגיה, ומי יודע כמה אשר נעלם מאתנו עוד מקום השבוש; וגם שנויי נוסחאות באו בו, כאשר ראינו עתה אחרי הדפיסו החכם בעל חופש מטמונים מהדש מכ"י נושן. וכפי דעתנו איזה מהם. היו כן בעצה וראשונה מהמחבר בעצמו אז מהמעתיקים הראשונים, היינו כי אפשר כאשר בקשו מהמחבר בעצמו העתקה מהמכתב היקר ההוא שינה ותיקן בעצמו או איזה מעתיק ראשון בקירוואן. — וכבר ראינו בשערי צדק תשובות כפולות מרב שרירא ושונות בלשון (עי' תולדות רב האיי הערה א). אולם מה שרצה בעל חופש מטמונים להראות ולהחליט כי ר' שמואל שולם המגיה לספר יוחסין או איזה מעתיק לפניו שינה מדעתו ותעה והתעה בכוונה ועי"ז רצה לברר כי רק נוסחת כ"י שלו היא לבדה המתוקנת, ללא צדק וללא אמת יגע!

זמן מות רבי בשנת תק"ב כדבר ידוע, ורק באשר ראה כן מטני, ובזה מכבדני מאד, כי חשב כל אשר כתבתי לברור ונכון וא"צ עוד לראיה כלל (ופעמים יציג גם ראיותי) ומזה הוכח לו לפשוט שצ"ל ת"ק. וזה דבר נפלא כבר; אך יותר נפלא, כי באיזה עלים המאוחרים במכתב העתי ההוא (נום' 7) שכח כל התיקון הזה (כי לא לו הוא) ויאמר כי שבוש קטן בשתי הנוסחאות בלבל כל סדר הזמנים, והיינו אצל רב כתוב שכיב תקנ"ח צ"ל תקנ"ה, וזה הכריע עפ"י מה שכתוב בסדר תנאים ואמוראים: „כ"ד שנים מלך רב", ואם יצורף כ"ד אל תק"ל יהיה מות רב בשנת תקנ"ה" ע"כ. ובזה מראה, כי הולך עפ"י הרגל נוסחא הישנה המשובשת ומוליד תולדות משובשות. והנה הפך עוד בשגגה או בכוונה דברי מן הקצה אל הקצה. אני אמרתי שם בכ"ח (צד רט"ו) כי בסדר תנאים ואמוראים צ"ל נ"ח במקום כ"ח שמלך רב, וזה ע"י הגהת ת"ק לשטרות, ונפטר בשנת תקנ"ה, כאשר כתוב על נכון לפנינו בשתי הנוסחאות של רש"ג, ומוכרחת עוד הפטירה בשנת תקנ"ח ממ"ש בסמוך: „ונהג שמואל בתריה לחודיה ז' שנין וכו' ושכיב שמואל בשנת תקס"ה" (תקס"ד ביוחסין שבוש קל, וגם יוכל להתיישב, אם נאמר כי רב שכיב בתחלת נ"ח ושמואל בסוף תקס"ד ויש א"כ שבע שנים). וזה גם נוסחת בעל דורות עולם אך ראיות מבריתות בנגדו. וכל זה נהפך אצל מלקט זה לרועין, כי רעץ ע"י נוסחא אשר ישבש ויקלקל עתה התיקון מן ת"ק לשטרות אשר לקח לו מטני בעלים הקודמים ושכחו כולו בעת. יותר מזה משבש ומשתבש שם, כי הוסיף בכוונה שתי פעמים על תיבת תק"ל א מרובעת ומסוגרת בראשה כזה (א) תק"ל. מה זה? כפי הנראה חשב זה החוקר, שעברו כבר אלף תק"ל שנים ממלכות יון עד ירידת רב לבבל, וכל מתחיל ידע, כי רק תק"ל או (מה שנכון יותר) ת"ק שנים לבד עברו. ומה יאלפנו עתה זה האלוף באות אלף אשר חשבה לאֶלף? — ועכ"פ ברור עדיין לדעתנו, כי במקום הזה של תק"ל שתי הנוסחאות, היינו של יוחסין ושל הופש מטמונים, משובשות הן. ויש עוד כמה מקומות להגיה בשתיהן. ולדוגמא במאמר זה בעצמו של ר' יוחנן המובא למעלה, שכתוב: „ואפטר ר' יוחנן ור"א (בתריה) בשתא הדא", ויש פה שני שבושים. האחד רק בנוסחת ח"מ, כי נוסף שם בטעות מלת „בתריה" ונשמטה היטב בנוסחת יוחסין, והשני בשתי הנוסחאות שצ"ל: „ר"י ור יש לקיש בשתא הדא" ויש על זה ראיות מבוררות ובספר תנאים ואמוראים וכן בבריתות כתוב: „ונאסף ריש לקיש קודם ר' יוחנן שנת אחת", והוא הנכון, ושנה אחת ר"ל בערך ולא שלימה.

ועוד נוכל לראות יושר דרכי המחשבות של זה הגאון רב שרירא בעניני הדת מתשובותיו בספר זה. עי' לדוגמא סי' צ"ב במסירת בהמות לגוי על שבת שכתב לחכמי אלקירוואן דאסור מפני ג' טעמים, „אבל להורות לרבים

שלו ובכדי בזיון וקצף על ההעתקה שביוחסין; והאמת הברורה כי יש לשתיהן מעלות והסרונות ככל נוסחאות מקדמונים ולשתיהן אנו צריכין. ומסופקני מאד אילו היתה נשארת בידינו רק העתקת החופש אם לא היה יותר הנזק מאשר היה בזמן שלא היה בידינו רק העתקה שביוחסין, ועל זה יש לי ראיות מוכיחות. ולו היתה עוד איזה העתקה ישנה, היה גם בה תועלת.

והנה העיר בעל החופש על כמה שנוים ולא על השנוי הגדול אשר היה יותר ראוי להעיר עליו מעל כלם, והיינו כי אצל ר' יוחנן נמצא בנוסחת יוחסין כזה: „וביומוי דרב הונא שכיב ר' יוחנן בארץ ישראל ואמרין דתמנין שנין מלך ר' יוחנן בא"י דהוה בתר ר' אפס דהוה בתר רבינו הקדוש, כדמפרש בפ' הנושא ובשנת תק"ץ אפטר ר' יוחנן ור' אלעזר בשתא חדא" ע"כ. וכל התיבות שהעתקתי באותיות גדולות מן ואמרין עד בא"י חסרות בנוסחת החופש. והנה זה שנוי רב ועצום, כי ביותר מן התיבות האלה נתבררה לנו הגהת ת"ק שנה למלכות יון אצל ירידת רב לבבל במקום תק"ל הנמצא לפנינו בשתי הנוסחאות (עי' כ"ת ח"ד צד רי"ב). אמנם המעיין היטב יראה, כי נוסחת היוחסין לענין ר' יוחנן היא האמתית, ורק ממנה לקח הראב"ד בעל ס' הקבלה וכן הבאים אחריו, כי בלתי התיבות האלה אין חבור וענין כלל להמאמר שם „ר' יוחנן שכיב בתר ר' חנינא", ואיך זה? האם לא שכיב שום חכם ביניהם? או נאמר, כי שכיב ר' יוחנן עד מהרה אחר ר' חנינא, והנה לפי הצמצום היותר גדול ובלתי אמת עוד חי ר' יוחנן עכ"פ כששים שנה אחרי ר' חנינא, ועוד על ר' חנינא יאמר דהוה בתר ר' אפס וכן ר' אפס דהוה בתר רבנו הקדוש, ולא דשכיב, והם מתו באמת בזמן קרוב זאח"ז, ורק על ר' יוחנן לבדו שחי זמן רב כימי דוד שלם אחר ר' חנינא יאמר דשכיב בתר ר' חנינא, אין זה כי אם שנשמט למעתיק של ח"ם כל השורה ההיא ע"י מלות הכפולות „ר' י ו ח נ ן ב א " י", ויקרה כן לרוב אל הסופרים, כי אחרי כתבו תיבות כאלה הנמצאות בסמוך אח"כ כפולות חושבים כי באו כבר אל המקום האחרון ומשמיטים כל שבינתים. ועפ"י כל זה נשארה ג"כ הגהתי קיימת, שצריך להגיה בשתי הנוסחאות של מכתב רש"ג אצל רב ת"ק במקום תק"ל במלכות יון, הוץ משאר הראיות שהבאתי שם בכ"ת, וגם לתקון זה הסכים הכותב ב„אריענט" (נומ' ד' 847) וקבלו ג"כ מבלי הזכיר שמי. אולם הוא עושה שם מערכה על הדרוש ולוקח התולדה אשר עשיתי מתיקון זה ועושה אותה לאב, ואת האב, הוא התיקון, עושה לתולדה. אני לא יכלתי להכריע מתחלה, כי מת רבי בשנת תק"ב לשטרות עד תקנתי שצ"ל ת"ק במקום תק"ל, כי שם כתוב „ביומוי דרבי" וכו', ואחר התיקון יכולתי להביא לי ראיות עוד על זמן מות רבי, והוא הקדים לו

(ארלעס) ובין הערים האלה היתה אז התחברות עם לוקא אשר באיטליא. והנה גם פה לפנינו תשובה מר׳ משלם על ראובן שתובע את שמעון בדבר ההגמוניא שבנרבונה (סי׳ ק״מ), וגם מן התשובה לר׳ שמעון בר יצחק שהיה דר במגנצא נראה כשולח מכתבו לאיש רחוק ממנו ע״ש. ונוסיף עוד זאת שהחתימה „משלם בירבי״ ביו״ד לפני הרי״ש מורה אצלי לאין ספק כי באיטליא מקומו וכן הם אצל כל הפייטנים החתומים על תאר זה כמו „אליה בירבי מרדכי״, „שלמה בירבי יהודה״, והוא נקרא אצל רש״י שלמה הבבלי וכן אצל בעל תעטור. ואולי כנו אז עיר רומה בשם בבל, כאשר עשו כבר בשנים קדמוניות. — ופיוט יוצר אשר ממנו אצלנו ליום ראשון של פסח נאמר מבני רומה ביום ב׳ של פסח כפי הנמצא במחזור שלהם, וביום ראשון להם פיוט אחר אשר חתם בו בראשי חחרוזות השניות הסובבות על פסוקי שה״ש „שבתי הקטן בירבי משה מעיר רומא״. — והתשובות אשר הן בספר זה בבירור מר׳ משלם הן מן סי׳ ס״א עד סוף סי׳ ס״ט ומן סי׳ קי״ט עד ס״ס ק״מ; ובספק—מן סי׳ קמ״א עד ס״ס קמ״ט; והקרוב שאינם ממנו—מסי׳ ק״נ עד ס״ס קנ״ב. ומשם ואילך (דף ל״ט ע״ב ד״ה סביבות) מתחילין הפירושים על מקומות בש״ס והם בלי ספק אינם ממנו. — ומה שיש להעיר עוד על תשובה אחת ממנו בקובץ זה הוא במ״ש סי׳ קכ״א: „ומי ששרה קטנית במים צוננים (בפסח) ומצא חטה ביניהם כיון שלא נתבשלו עם ההטה מותרות״ ע״ב. ומבורר מזה שלא נהגו אז עוד בזמנו אסור קטניות בפסח.

ולאסור להם כיון שנוהגים בדבר היתר ואין יכולין רוב הצבור לנהוג בו אסור שבתבת בכתבך, הנח להם לישראל שיהו שוגגים ולא מזידין, ולא אפשר לאסור להם ולומר להם כלום אסור דאתמר (ביצה ל' א') לענין תוספת יו"כ שהוא דאורייתא" ע"כ. ולפי"ז ראוי לבאר דברי הר"ן המובא בש"ך (יו"ד סי' קנ"א ס"ק י"ב) שכתב „אבל בשאלה שהדבר פשוט לאסור ראוי למחות למי שעושה כך", ר"ל כיון שלא נתפשט המנהג להתיר, והרב ב"י שכתב שם „ועכשיו נהגו היתר בכל" מיירי רק במכירה, אבל אם נהגו היתר גם בשאלה אין ראוי למחות, כפי הדברים הנכונים של רב שרירא זצ"ל.

ר' קלונימוס אבי ר' משולם.

כפי אשר נציג זמן ר' משלם בנו בערך שנת ד"א תשס"ה, יהיה אביו בערך שנת תשל"ה. וממנו תשובות בספר זה מן סי' ק"ו עד ס"ס קי"ח והנה הוא סומך כבר על תשובות שנשלחו מישיבות בבל, שכן כתב (ס"ס ק"ו וס"ס קי"ח) „וכך כתבו ממתיבה". והוא מלוקא כמו בנו (ע"ש). ודע כי נמצאו במחברים דברים על שם ר' קלונימוס והם באמת מר' משלם בנו, ויש אשר הם בספק למי הם. כה יכתוב רבנו גרשון בתשובתו (שב"ל סי' י"ח) „וגם רבינו קלונימוס ז"ל שחכם גדול היה ופייט קרובה לצום כפור ובתוך הברכה אמר ענינים הרבה, ובסוף סמוך לחתימה הזכיר מעין הברכה" ע"כ, ואין ספק שכוונתו על ר' משלם בר' קלונימוס אשר ממנו קרובה שלנו הארוכה לשחרית יו"כ והחתם שמה שמו בבאור. – ובתוס' מנחות ק"ט ב' מביא רבנו תם מר' קלונימוס אבי ר' משלם ג' דברים שהגיד כמפי הנבואה בשעת פטירתו ואחד מהם בזבחים מ"ה ב' נומי ר' שמעון. ושם בזבחים ברש"י הנוסחא ההיא בעצמה בשם משלם בר קלונימוס גאון בשעת מיתתו. ויש עוד מקומות המסופקים.

ר' משלם ברבי קלונימוס.

כבר כתבתי ממנו בתולדות רבנו נתן (הערה ל"ו). וערך זמנו נודע עתה יותר מקובץ זה. כי בסי' ס"א אשר שם מתחילות תשובותיו תחלת דבריו וז"ל: „משלם בר' קלונימוס לר' שמעון בן יצחק וכו' על עסק בתי ידים" וכו' וכבר העמדנו את ר' שמעון זה שהיה בימי רגמ"ה בערך ד"א תש"ף (כ"ח ח"ז סוף מכתב א'). ופה נראה הוא השואל ור' משלם המשיב נראה כזקן ממנו ונעמידנו בערך ד"א תשס"ה. ומקום מגורתו נחשוב עוד גם עתה כי הוא לוקא, כאשר שערנו זה ושם הבאנו ראיה מתשובותיו לנרבונה ואראלדי

139

תולדות
רבנו סעדיה גאון.

(נדפס ב„בכורי העתים" שנת תקפ"ט).

רבנו סעדיה גאון נולד שנת ד"א תרנ"ב [1] במחוז פיתום בארץ מצרים, ונפטר שנת תש"ב בסורא הנקראת מתא מחסיא, בארץ בבל [2]. מעטים היו ימי חלדו, אך רבות ונפלאות פעולותיו אשר פעל ועשה, ואולי גם המה למעט יחשבו נגד אשר היה יכול לעשות עוד לטובת עמו, לולא נסע יתר חייו בחצי ימיו. לפניו לא נסמך עוד לגאון חכם מארץ אחרת כי אם מארץ בבל ומתוך חכמי הישיבות שם. אולם אחרי האדם הגדול הזה שלח דוד בן זכאי ראש הגולה, כאשר ראה כי ישיבת סורא אזלת יד ותלך הלוך ודלה ופסו החכמים, אז בקש לו עזר מארץ אחרת, ושם רבנו סעדיה יצא כבר עד קצוי ארץ, כי נודע לחכם גדול בתלמוד ויתר המדעים, גם לאיש חיל אשר לבו כלב הארי, לא יחת מפני כל ולא יהדר פני איש [3]. ויבוא לסורא בחדש אייר שנת ד"א תרפ"ח בן שלשים ושש שנה, ויהי שם לגאון ויחל ללמד דעת בכל ענין, וירבו התלמידים. אז החלה ישיבת סורא לעשות שם בארץ. אולם לא ארכו ימי גדולתו, כי אחרי שני שנים היה ריב בינו ובין ראש הגולה, בעבור כי גם פניו לא נשא במשפט אשר יצא מאתו ולא כאשר ישר בעיני הגאון, ובן ראש הגולה, אשר רצה להכריח את רבנו סעדיה לדעת אביו, הוכה ונפצע מעבדיו והמון העם. אז להטה אש המריבה, וינסה הגאון אצל המלך להעביר את דוד בן זכאי ולפקוד את אחיו יאשיה בן זכאי לנשיא במקומו, ולא הצליחו פעולותיו, וישאר דוד על כנו, והוא היה מוכרח להתחבא מפניו כשבע שנים [4].

בעת הרעה ההיא, בימים אשר ישב הגאון בודד ונפרד מחברת אנשים, היתה נפשו מתענגת במושכלות ומשתעשעת בחברת המחברים אשר קדמוהו, כי ינק מצוף תבונתם ומבאר חכמתם שתה וגם השקה את בני ישראל. בימים ההם כתב ספריו הרבים והיקרים [5], אשר כמוהם לא היו עוד בישראל, כי מעט היו לפני זמנו אשר כתבו מחשבותם על לוח, למען יעמדו ימים רבים, ואם גם היו איזה מחברים כבר בזמן הקודם, הנה לעינינו למזער מהם נשארו [6]. ולהלאה נחשוב ספרי הגאון בפרט

בריתא של סוד העבור הנזכרת בר"ה (כ' ב'), ושמה נראה חכמתו במהלכי השמש וירח ולקויים [23]; וכל אלה החבורים נאבדו מאתנו ואינם.

בדרכי הדת ובאורי מקראות: ו) ספר אמונות ודעות, והוא נשאר בידינו, כולל עשרה מאמרות והעתיקו ר' יהודה אבן תבון לעברית בהעתקה כבדה, וכפי הנראה נפלו שבושים בנוסחאתו, או שהיה נבוך בהעתקה [24]. ונדפס בדפוסים הרבה ומחדש בברלין עם פירוש בלתי מספיק מאת המשכיל הנודע רי"ל בן זאב. ויש עוד העתקה אחרת מספר זה מאת ר' ברכיה הנקדן בעל משלי שועלים, כ"י באוצר הספרים של ד ע ר א ס ס י בעיר פארמא [25], ונשארו בידינו קצת דוגמאות ממנה והיא נראה יותר מובנת ומתוקנת מההעתקה של ר' יהודה. והיו ביד קצת אנשים איזה מאמרים נפרדים מספר זה בשינויי נוסחאות מתוקנות, ובהשקפה ראשונה יחשבם הקורא לספרים מיוחדים מהגאון, ובאמת אינם רק מספר האמונות אך בשינוי השם [26]. בסוף הספר הזה נראה דרכי מחשבותיו לאהוב את אורח הממוצע בכל המדות והענינים נגד אלהים ואדם [27]. ובכלל הספר הוא נלחם נגד הרבה בני דורו והקודמים לו, אשר העפילו לעלות בהרי הפלוסופיא ועי"ז סרו מדרכי התורה האמתיים, ולפעמים גם נגד הקראים ונגד איזה כתות אחרות [28]. וכל דבריו המה באורח החכמה ובחלוקות מיוחדות נוחות להכנס בשכל האדם. ומאמריו אלה מהוללים ביחוד מהחכם בחסידות והמדבר נכוחות בעל חובת הלבבות, אשר לקט ממנו הרבה [29]. ז) ויכוחים עם הקראים וביחוד עם בן זוטא [30]. ח) תשובות נגד חוי הכלבי, שרצה לקרב כל הנסים שבתורה לדרך הטבע ולפעמים ע"י דוחק רב, וע"י חבורו זה של הגאון חדלו המלמדים מלמד עוד לתלמידיהם את פירושי הדופי של חוי [31]. ט) פירוש על ספר יצירה על דרך החכמה. וכל אלה הספרים, חוץ מספר האמונות, נאבדו כלם. והפירוש על ספר יצירה הנמצא בידינו ומיוחס לו אינו ממנו רק ממחבר מאוחר לו הרבה בזמן [32]. י) והוא היותר גדול מכלם — באור גדול ותרגום ארוך על רוב ספרי תנ"ך [23]. וכלל החבור היה נקרא „א"ל ש ר"ח", והתרגום ביחוד „א"ל ת פ ס י"ר" [34], ושניהם בלשון ערבית צחה ובכתיבתה [35]. ונמצא בידינו עוד התרגום על התורה הנדפס באותיות עבריות ביחד עם תרגום אונקלוס ותרגום פרס בקושטנדינא שנת ש"ו, וגם בפאליגלאטא של פאריז ולאנדאן באותיות ערביות, רק בחילופים ושינויים משובשים [36]. ובשנת ה"א תק"ס הדפיס החכם פוילוס תרגום הגאון על ישעיה, בעיר יענא, ועשה הערות

אחרי חלפו שבע שנים התאמץ איש נדיב, ושמו כשר בן אהרן, לעשות שלום בינו ובין ראש הגולה, ויבצע את מחשבותיו. וביום תענית אסתר כרתו שניהם ברית בבית כשר, ויפילו גורלות מי מהם יאכל אצל חברו סעודת פורים, ויפול הגורל על רב סעדיה, ויאכל על שלחן הנשיא וישמח עמו ימי הפורים ולאחריהם שני ימים [7]. אכן כפי הנראה, מעט המחלוקת עם דוד ואולי גם ממריבות אחרות עם כופרים וקראים, עצבונו הכה שורש בלבו ולא סר עוד ממנו [8], ויחי רק כחמש שנים אחרי כן, ויגוע ויאסף על עמיו בן חמשים שנה, לדאבון נפש כל גדולי ישראל וחכמיהם. ובשנם הכה בשוט לשונו הרבה אנשים, אשר לא ישרו דעותיהם בעיניו, ויחשבם למשוגעים וכסילים [9], בכל זאת נשאר זכרו אחרי מותו לברכה בפי כל נבונים ויראים, אף אם לא כמוהו יחשובו ובהרו באשר מאס [10]. וכבר היה בימיו חולקים על העוסק בחכמות ובפילוסופיא והוא לא הביט אליהם והגה בהן הרבה, יען היתה יראתו קודמת להכמתו [11]. וגם החכם הגדול הראב"ע קוראהו ראש המדברים בכל מקום [12].

טובותיו אשר עשה לישראל הנם כתובים על ספר הגלוי ועל אגרת ר' דוסא בנו [13] שכתב לר' חסדאי הנשיא בר' יצחק בן שפרוט מארץ ספרד [14]. ושני אלה החבורים נאבדו מאתנו [15]. ספריו רבו בתורה, בחכמה, בדרכי הדת וביאורי המקראות, בצחות לשון הקדש ודקדוקה, וכלם בלשון ערבית הנמרצה והנדברת אז, ואשר בה חברו רוב הגאונים את ספריהם, לבד משלש מחברות קטנות, שהן: אזהרות, אגרון, ושיר על מספר האותיות שבתורה. וכלם עשו שם בין חכמי ישראל [16]. אך מעט מהם נשאר בידינו, ורובם נטבעו במצולת הזמן,

חבוריו בתלמוד המה: א) פירושים רבים על ש"ס, ומוזכרים במקומות הרבה [17]. ב) פסקים והלכות בפני עצמם, ונזכרים מהם: ספר השטרות [18], ספר טומאה וטהרה, הכולל ג"ב הלכות נדה [19], ודיני שבועת היסת [20]; ומי יודע כמה מהם בלתי נזכרים. ג) סדר התפלות, הכולל כל דיני ברכות ק"ש ותפלה, ונמצאים בו גם תפלותיו ושיריו שחבר בעצמו, והיו נאמרים הרבה מהצבור בשבתות וימים טובים ומשובחים בפי הקדמונים, ונמצאים בידינו עוד איזה תחנות ושבחים המיוחסים לו ונאים אליו [21]. ד) תשובות רבות על שאלות ששאלוהו בדינים והוראות, ומהנשארים בידינו נכיר רוחב לבו וטוהר שכלו לחלק כל דבר למחלקות ולבארו היטב עד יוציא הדין לאמתו [22].

בחכמה מובא ממנו: ה) ספר סוד העבור, והוא פירוש על

עוד מובא ממנו ספר אבן הפלוסופים, אך ספק בידי אם הוא ממנו[47]).

בכל ספריו הנמצאים אתנו או רק מובאים בספרים אחרים הוא מרחיק את למוד הקבלה ומלעיג על קצת דעות הנמצאות בו[48]). ולכן כל המיוחס לו בלמוד זה או שמסופר ממנו איזה מעשה על דרך מתנגד לשכל הישר, רחוק הוא מאד להאמין עליו[49]). בכ"ז לא נוכל לשלול ממנו י"ב דרושים שהיו בכת"י לרב אחר ומיוחסים להגאון וראוים לו, ורובם על ש"הש בדרכי הפשט והדרוש, ולא חשבתים בין ספריו, מפני שלא נתברר עוד יחוסם אליו[50]).

הערות.

[1]) בהשקפה ראשונה יש מבוכה גדולה בזמן חייו ומותו. כותבי הדורות יאמרו, שמת בן חמשים שנה בשנת ד"א תש"ב. א"כ נולד בשנת תרנ"ב. אולם יקולקל חשבון זה ע"י שורה אחת בספר אמונות ודעות (סוף מאמר א'), שכתב וז"ל: „ואולי יאמר אומר, איך יקבל השכל, כי אין לעולם כי אם ד"א ותרל"ג שנה?" עכ"ל. א"כ יהיה מחבר הבוריו י"ט שנה קודם לידתו! ולכן חשבתי במהירות לשבש דברי בעל דורות עולם ולעשות במקום נ' צ', ר"ל שמת בן צ' שנה. אך אחרי עיון מעט ראיתי ההפך, שעל כרחנו השבוש הוא באמונות ודעות שם. ולברר זה נצטרך מתחלה לפרש דברי רב שרירא גאון באגרתו ולתקן דבריו, שכתב: „ושכיב מר סעדיה בימי הגאון אבינו שנת רי"ג", עכ"ל, ר"ל אלף רי"ג לשטרות. וע"ז כתב בסה"ד וז"ל: „לדעת צ"ד וש"ק מת ד"א תש"ב, א"כ הוי שנת (אלף) רנ"ד לשטרות וט"ס מ"ש רי"ג" עכ"ל, ור"ל בנביון ג"א תמ"ח, שאז הוחל מנין השטרות. אולם המעיין במקומו יפלא בעיניו החשבון עוד יותר. שכתב שם ד„סמכו לרב סעדיה בשנת (אלף) רל"ט לשטרות, ואותיב מתיבתא דמתא מחסיא תרתין שנין וכו', ונצא ביה דוד הנשיא וכו', וקריה לרב יוסף להיות גאון ונחבא רב סעדיה כמה שנין וכו', ורב יוסף נהג גאונו במתא מחסיא, ולבסוף אתפיים רב סעדיה עם דוד נשיאה ורב יוסף קם בדוכתיה כלל שני דרב סעדיה י"ב שנין ושכב מר רב סעדיה" וכו', עכ"ל. והנה המוסיף י"ב על רל"ט יעלה בידו רנ"א, לא רי"ג ולא רנ"ד. וגם בלא זה על כרחנו ששני החשבונות, רי"ג גם רנ"ד, משובשים הם, כדמוכח מהוספת רב שרירא גאון ד„שכיב רב סעדיה בימי הגאון אבינו", ובסמוך שם כתב, שאביו נעשה לגאון בשנת ר"נ ושכיב בשנת רנ"ד, א"כ בשנת רי"ג לא היה עוד אביו לגאון ובשנת רנ"ד מת כבר. אכן נראה ברור, שקשור הדברים הטעה גם את בעל סה"ד שחשב, שמה שכתב רש"ג „כלל שני דרב סעדיה י"ב שנין", ר"ל שרב סעדיה עצמו

עליו, והוא מצאו באותיות עבריות ושנה אותם לערביות, אולם עי"ז נפלו בו שבושים רבים, ורובם מחלופי אותיות הדומות בערביות, גם בעבריות, שטעה בהם הכותב, חוץ שאר שבושים, ונעלמו גם מעיני החכם פיולוס הנ"ל, ואנכי הגהתיו ותקנתיו כראוי ת"ל. ובפירושי לישעיה העתקתי הרבה מתרגומיו [37]). וכפי ההשערה, כל אלה התרגומים לא יכללו עוד את הבאורים המובאים הרבה בקדמונים, ועוד לא זכינו לראותם. ונראה שמאז היו הסופרים שוקדים הרבה לכתוב להם התרגומים לבדם, שיהיו מצויים ביד כל מורה וביד המון העם בשבתות. ולא כן באוריו שהיו רק בידי חכמים מבינים במקרא [38]). ויש לעינינו דוגמא ומאמר ארוך מפירושו על איוב בספר כד הקמח לרבינו בחיי (תיבת השגחה). והבאור על דניאל הנדפס במקראות גדולות ומיוחס לו, אינו ממנו רק ממחבר מאוחר לו בזמן, שהשתמש בבאור הגאון, אשר היה מועתק כבר בימים קדמונים [39]). ובאוצר הספרים של ד"ר אפענהיים (קווארט נוממער' 252) נרשם פירוש שיר השירים לרב סעדיה מועתק בלשון ערבי כ"י, ואולי הוא מי"ב דרושים שלו, עיין חתימת מאמרי זה. ונמצאו עוד באוצר הספרים של אקספארד תרגומיו על איוב ותרי עשר, ונראה שבהם יש ג"כ באורים [40]). ונשארו רק מעט ספרים מתנ"ך אשר לא מובא פירושו עליהם מקדמונים, והמה: עזרא, נחמיה, דברי הימים, קהלת, רות ואסתר ולא יותר [41]). וקרוב שלא הספיק לגמור באור אלה הספרים הקטנים, כי גז חיש ועף לחיי עולם. בכל המובא מתרגומיו ובאוריו נראה דרכו לקרב כל ענין אל השכל כפי מה שאפשר, כן בספורים וכן בטעמי המצות ופירושי המקראות [42]), וכונתו הטהורה היתה להכנים עי"ז יותר האמונה בלב אנשי דורו.

בצחות הלשון ודקדוקה: יא) אזהרות. והמה תרי"ג מצות כלולות בעשרת הדברות, בלה"ק, באורח שיר ובחרוזים [43]). יב) אגרון. ג"כ בלה"ק. וקרוב שהיה כולל עניני טעמים ונקודות, מלאים וחסרים [44]). יג) לשון עברית. יתכן שהיה כולל פירוש שבעים מלות זרות בתנ"ך, הנמצא עוד היום באוצר הספרים של אקספארד בלשון ערבית, והגאון מיגע שמה להביא דמיונות ממלות תלמודיות [45]). יד) צחות. ולא נדע רק ענינו משמו. ואין בידינו מאומה מארבע המחברות האחרונות, רק דוגמא קטנה נשארה לנו ממחברת אזהרות [46]). טו) שיר על מספר כל אות, כמה פעמים הוא בתורה, במלאכות נפלאות ובמלות נבחרות הכוללות כל מספר ומספר, אך כבד הוא מאד ונגד דרכו. ונדפס בסוף תשובת הגאונים דפוס פראג, ובסוף ס' נובלות לחכמה.

בחשבון כל דור לשבעים שנה ויהיה ל"ב פעמים שבעים עולה לסך ב"א ר"מ. זככה אם ינוכה מן ד"א תרצ"ג ב"א תמ"ח שלפני מתן תורה ישאר ב"א רמ"ה זיהיה רק חמש שנים יותר על ל"ב דור, דלא חשוב אצלו למפרטיה. ומ"ש אלפים ומאתים שנה ועוד, אע"פ שיש עוד מ"ה לפי חשבוננו, הנה גם זה חשב למספר קטן נגד מאות השנים, ומפני שבכך מ"ה שנים אין בו אפילו חצי מאה ולא דור נקיט ליה בלשון ועוד. ועפי"ז שביש גם המפרש שם את המספר של תרל"ג, אלא שהוא נבוך שם בכ"ז בחשבון שנות הגאון, זלעינינו הוא ברור ונכון. ומ"ש באמונות ודעות שם למעלה (מאמר ז' פ"א), כי בחמשת אלפים שנה יש חמשים כת מבני אדם, א"כ מגיע לכל כת מאה שנה וכאן חושב לכל דור שבעים שנה? הנה כת לחוד ודור לחוד, ולחנם דחק המפרש שם. עכ"פ נתברר זמן חבור ס' אמונות וזמן מותו. אכן ממקום אחר נמצא, שכתב עוד איזה ספר לפני המחבוא וגם לפני סמיכתו לגאון, שכן מביא ממנו ר' אברהם הנשיא בס' העבור שכתב רב סעדיה „שנה שעומדים אנו בה היום היא שנת ד"א תרפ"ו" (מ"ע פכ"ג). וצ"ל מה שכתב הראב"ד „כל ספריו" לאו דוקא זר"ל רוב ספריו, ובב"ז לא נוכל לאמר כן על ס' האמונות, שהרי מביא שם כבר רוב ספריו בנ"ל.

[2]) המחוז הנקרא היום „פאיום" בארץ מצרים, הוא הנקרא אצל הקדמונים פיתום. וכן כתב ר' שרירא גאון: „ואתיוה דוד נשיאה למר רבנו סעדיה בר רב יוסף ולא מבני רבנן דמתיבתא, אלא ממצרים הוה וידיע בפיתומי". ובריש ספר מאזנים כתב הראב"ע: „הגאון ר' סעדיה מפיתום ראש המדברים בכל מקום" עכ"ל. ומקום מגורתו ופטירתו בסורא ולא במקום אחר, עיין אגרת רש"ג ולקמן הערה 23.

[3]) עיין הערה 2 ואגרת רש"ג וספור ר' נתן הבבלי ביוחסין. וגדולת נפשו וגבורת רוחו נראה ג"כ בספריו, אשר לא יחיש בם לכסילים ובוערים. עיין הערה 9 והערה 11.

[4]) ספור ר' נתן שם.

[5]) עיין הערה 1 בשם דורות עולם, שבמחבוא חבר ר' סעדיה כל ספריו או רובם.

[6]) אין לפנינו ספרים מאת התימת התלמוד עד רבנו סעדיה רק שאלתות לרב אחאי ובה"ג ואיזה תשובות הגאונים, ובשאר ענינים אין בידינו מאומה, אעפ"י שהיו כבר מהם לפני רב סעדיה. עיין באמונות ודעות (מ"א פ"ד) „והגיעני כי אנשים מעמנו חשבו כי זה הענין שאמר ה' קנני ראשית דרכו הוא אלה הרוחניים". ומ"ג (ריש פ"ח) „וראיתי אנשים מאומתנו שמביאים ראיה לדחות בטול התורה בדרך הכלל וכו', וראיתי מי שמכשיר הבטול בענין זה בששה מאמרים". ושם (באמצע הפרק) „וראיתי בקצת ספרים, ששעיר רומזים בו אל הר סיני וכו'

היה גאון י"ב שנים, ולכן עשה בסה"ד נקודה מפסקת בין מלת בדוכתיה ובין מלת כלל. ואינו כן, רק פירושו, שרב יוסף קם בדוכתיה במשך כל ימי רב סעדיה שעולה לי"ב שנים, ור"ל: מתחלת סמיכת רב יוסף עד מות רב סעדיה, ונחשבו פה ג"כ ימי המחבוא, ולזה כוון במה שכתב: כלל שני דרב סעדיה, כלומר, במשך כל השנים מתחלת סמיכת רב יוסף, לא מסמיכת רב סעדיה, שהיתה ב' שנים קודם לרב יוסף. ולכן כתב בסמוך אחרי מות רב סעדיה „ושבקיה רב יוסף לבבל", ור"ל דקם בדוכתיה רק כל ימי חיי רב סעדיה ואחר מותו עזב את מקומו. ולפ"ז יהיה מסמיכת רב סעדיה עד מותו י"ד שנים, היינו ב' שנים עד המחלוקת וי"ב שנים אחרי כן מסמיכת רב יוסף. תוסיף א"כ י"ד על רל"ט ויעלה בידך רנ"ג, והוא הצ"ל במקום רי"ג ונקל החלוף בין רי"ג לרנ"ג, ועולה יפה ג"כ מה שכתב „ושכיב רב סעדיה בימי הגאון אבינו", ור"ל שרב חנינא אביו של רש"ג מת שנת רנ"ד, ורב סעדיה שנת רנ"ג, שנה אחת לפני מות רב חנינא והיינו „בימי הגאון אבינו". ומעתה יסכים החשבון ג"כ ממש לדברי הראב"ד, שמת רב סעדיה בשנת ד"א תש"ב ליצירה, ור"ל: אם נחשוב ג"א תמ"ט לתחלת מנין השטרות ולא ג"א תמ"ח, כי בשנה אחת יש ערוב ובלבול תמיד בין הקדמונים (עיין הערה 56 לתולדות רבנו נתן בעל הערוך) וכמו שהזכרתי זה במקום אחר.

ואחר שנתברר שמת בשנת ד"א תש"ב, אנו מוכרחים לעשות שבוש באמונות ודעות שם. שגם אם נאמר, שהאריך ימים מאד ובמקום בן נ' צ"ל בן צ', עוד לא יעלה החשבון יפה, שהרי בעת חברו ס' אמונות כבר יצאו מתחת ידו מזמן קודם הרבה ספרים, שכן מביא כבר במאמר א' פ"ב את חבורו על פ' בראשית ופירושו על ספר יצירה ותשובותיו על חוי הבלבי ושאר חבורים, א"כ היה עכ"פ כבן שלשים שנה. נחשוב עוד משנת תרל"ג עד תש"ב שנת מותו ס"ט שנה, א"כ היה חי קרוב למאה שנים, ומאריכות ימים בזאת לא היו מחרישים כותבי הדורות; ואדרבה, הם כתבו, שמת מתוך מרה שחורה, נראה — כמיתה בלא זמן. אכן יותר ראיה עוד מבעל דורות עולם הקדמון בכותבי הדורות והוא כתב, שחבר רב סעדיה כל ספריו בעת היה במחבוא מפני דוד בן זכאי. א"כ נתחברו בין שנת ד"א תר"צ ותש"ב. ולפ"ז על ברחך שיש שבוש במספר השנים באמונות ודעות שלו, וצ"ל במקום תרל"ג תרצ"ג, וזה מסכים לקבלת הראב"ד, שהיא שנה ראשונה של המחבוא. ונקל החלוף בין אות למ"ד לאות צ' באותיות רש"י. ומעתה נשארו דברי בעל דורות עולם בלי שום פירכא וקושיא ושבוש.

אח"ז מצאתי עוד ראיה מבוררת מדברי אמונות ודעות עצמו (מאמר ז' פ"ב), שכתב „מעת שיצאה אומתנו לבני העולם (ר"ל מעת מתן תורה שהיה בשנת ב"א תמ"ח) אלפים ומאתים שנה ועוד, ויהיה ל"ב דור" עכ"ל. והיינו

בבעל העטור אות כתובה, שהוא מביא שם כבר את רב האי יעו"ש, ואין זה נכון כפי חשבון השנים. ואולי ר' דוסא הוא כנוי משם ר' דוד, ומובא ר' דוד בר' סעדיה בשטה מקובצת על ב"מ ק"ד ב': „וז"ל הר' דוד בר' סעדיה בחבורו שחבר בלשון ערבי להשיב על קצת דברים שבאו בספר ה"ג וז"ל: כבר זכרתי לך דין זה בספר משפטי השבועות שחברתי בלשון ערבי ועתה אזכרנו בלשון תלמוד בקצור וכו', וז"ל במשפטי שבועות שחובר מועתק מלשון ערבי" וכו'.

14) כל זה לשון הראב"ד. ונראה שר' חסדאי זה בר' יצחק אהב לשמוע ממצב היהודים בארצות רחוקות, שכן כתב גם כן אגרת למלך הכוזריים אשר שמע את שמעו, והמלך השיב לו, כמו שכתב הראב"ד בסוף ספר דורות עולם, ושתי האגרות נדפסות בספר הכוזרי עם העתקת בוקסטארף. ויתכן עוד, שמחשקו זה היה תומך ג"ב כל היהודים הבאים ממרחק לספרד, שבימיו לא היה אדם יכול לחלוק על ר' חנוך בר' משה גאון השבוי מאריץ „סכסתן" והיא בפרס (ספר הקבלה שם). ובימיו החלה מלאכת השיר בלשון עבר בין יהודי ספרד. עיין שם שכתב „בימי ר' חסדאי התחילו לצפצף" וכו'. אולם ביותר עוד בנו ר' יצחק אהב את המשוררים ותמכם ואמצם. עיין בתהכמוני שער י"ח שר' יצחק בר' חסדאי הנשיא הסב התפשטות השיר בספרד, והוא מאריך שם מאד בשבחו. ואין ספק, שהוא בנו של ר' חסדאי זה ושמו כשם זקנו ר' יצחק.

15) לא נודע לנו עד כה מה תוכן ספר הגלוי ומי חברו. וביחוד יש להתאונן על אבדן אגרת ר' דוסא שהיתה כוללת בלי ספק עניני ישראל בארץ בבל, אשר אותם רצה להשמיע לר' חסדאי. עיין הערה הקודמת.

16) כתב הבדרשי באגרת מליצה שלו להרשב"א (שו"ת הרשב"א סימן תי"ח) „והיותר מפורסם בזה הענין מכל גאוני הספרדים הראשונים וחכמיהם שהגיע אלינו שמעם הוא הגאון הגדול רבנו סעדיה הפיתומי, אשר האיר עיני הדורות אחריו בחבוריו היקרים. וממנו אצלנו פירוש בספר יצירה על דרך החכמה, עוד ספר האמונות, וזכר בו הדעות בהערות וראיות רבות ולשונות רבות מן התורה ומן הנביאים אל המושכל כל מה שיוכל" עכ"ל.

17) עיין ערוך ערך המר וערך ענה, ובשאר ספרים קדמונים הרבה.

18) עיין הערה 10; ויש בזכרוני עוד איזה מקום שמובא בו ספר השטרות. ונראה שמה שמביא התוס' בשמו ריש גטין על י"ב שורות של גט, מזה הספר לוקח.

19) בתוס' נדה ל"ז א' ד"ה אביי: „ורב סעדיה כתב דנשים שלנו דחשבינן להו כיולדות בזוב" וכו'. והדין ההוא מובא בסמ"ג (הלכות נדה לאוין קי"א) בשם רב סעדיה בחבור טומאה וטהרה שיסד. ועוד שם בסמ"ג: „טשטקי (בנדה ס"ח)

והוסיפו אנשים ואמרו" וכו׳ . ובפתיחה למאמר ז׳ „ומצאתי אנשים מעטים מהאומה שאינם מודים שיהיה (תחה"מ) בעת הגאולה, אבל אומרים, שיהיה זה בעת היציאה אל עוה"ב" . עיין עוד הערה 9 מה שמביא מספרים המדברים מגלגול נפשות. וגם בדקדוק לה"ק איננו הראשון, לדעתי, שחבר בו ספרים, אעפ"י שקוראהו הראב"ע בריש מאזנים „ראש המדברים" ומונהו גם לפני ר׳ יהודה בן קריש, בב"ז אחשוב את בן קריש לקודם בזמן מהגאון, לפי מה שכתב רד"ק בשורש שגה בשם ר"י בן קריש ששמע מאלדד הדני וכו׳, ואלדד הדני היה עכ"פ, לכל היותר מאוחר, בשנת ד"א תר"ם . עיין הערה 11 לתולדות רבנו נתן בעל הערוך . והוא א"כ קודם לידת הגאון .

[7]) ספור ר׳ נתן הבבלי ביוחסין .

[8]) לשון הראב"ד שמת מתוך מרה שחורה .

[9]) במאמר ו׳ רפ"ז כתב : „אבל אומר שמצאתי אנשים ממי שנקראים יהודים אומרים בהשנות וקוראים אותו ההעתקה ועניגו אצלם שרוח ראובן תשוב אל שמעון וכו׳ ודברים רבים מזה השגעון והערבוב", עכ"ל. והתבונן בלשונו שכתב „ממי ש נ ק ר א י ם יהודים". ובהקדמה כתב וז"ל „כי לחכמים חמלה על ההכמה והם מוציאים לה הנינה כהנינות איש אנשי קרובו כמ"ש אמר לחכמה אחותי את (משלי ז׳), אעפ"י שהכסילים הומלים על סכלותם ואינם מניהים אותה כמ"ש יחמול עליה ולא יעזבנה (איוב כ׳)".

[10]) רב שרירא גאון היה מחזיק כבר בדרכי הסודות , אשר מאס בהם רבנו סעדיה . עיין הערה 29 לתולדות רבנו נתן . ובכ"ז הוא מזכיר את רב סעדיה בכבוד והדר. עיין אגרתו ביוחסין, ועוד בתשובה ממנו (שערי צדק דפוס ליווארנו ח"א שער ג׳ סי׳ א׳) וז"ל : „וששאלתם מצינו בספר שטרות שתקן רב סעדיה גאון זצ"ל בן ט׳ שנים שקדש אשה וכו׳, אנחנא הכא גמירנא כדמפרש בהלכות דמר רב יהודאי גאון ז"ל . והא דפרישתון משמא דרב סעדיה גאון לא שמיע לנא ולא סבירנא לנא דתנן בן ט׳ שנים וכו׳ , ואנו רואים כי הדברים הללו מזויפים על מר רב סעדיה גאון ז"ל, כי ח כ ם ג ד ו ל היה ואין משנה שלמה אובדת אותו" (ר"ל מאתו) עכ"ל .

[11]) בהקדמת אמונות ודעות כתב : „ואם יאמר אומר, איך נשים עלינו לדין העיון בידיעות ודקדוקים עד אשר נאמין אותם כפי מה שיתבררו במלאכת השיעור ויתישבו , והעם מרחיקים המלאכה הזאת עד שהם אומרים שהעיון בה מביא הכפירה ומביא אל האפיקורסות ? נאמר כי אינו אלא אצל ע"ה שבהם" וכו׳. יעו"ש היטב .

[12]) עיין הערה 2 .

[13]) אין זה רב דוסא גאון, אשר תשובתו מובאה בריב"ש סי׳ ק"ו וכלשונה

היה יודע רב הטאו ומריו, שהתיאש עצמו כבר מתקנה. וכ"ז כלל הגאון במעט מלים: „צרות רבות סבבונו קראנוך ה' אלהינו, רחקת ממנו בעונינו, שבנו מאחריך (ר"ל עוד הפעם, ואז) תעינו ואבדנו". ודברי תוכחה כאלה נכונים לעורר הלב ולהשיבו לה' מדרכיו כל ימי חייו. ועיין הערה 32 לתולדות רבנו נתן בעל הערוך, שהספרדים ערבו שני הוידוים של רב סעדיה ורבנו נסים, והעמידום ביחד לשחרית יו"כ, וכן בסידורים שלנו ליו"כ קטן.

[22]) נמצאות הרבה תשובות ממנו בשערי צדק דפוס ליוורנו, וכלן מועתקות מערבית. ובבעל העטור מובאים ממנו הרבה הנמצאות בשערי צדק ואשר לא נמצאות.

[23]) בשבלי הלקט סימן י"א כתב בשם ר"ת: „רבנו סעדיה, שמפיו אנו חיים, שמסר לנו סוד העבור", עכ"ל. ובשם הגדולים ח"ב העתיק לשון זה ובמקום סוד העבור כתוב שם סדר העבור; נראה קצת כמגיה בכוונה, מפני שסוד העבור נמסר כבר בא"י מר' הלל האחרון והלאה חכם מפי חכם. אולם בכ"ז נראה לי נכון לגרוס סוד העבור, והכוונה: שחבר רב סעדיה פירוש על ברייתא הנקראה כן (ר"ה כ' ב') ע"ש דתניא בסוד העבור נולד קודם חצות וכו'. ובפירש"י על הסוגיא שם ד"ה כ"ד שעי כתב: „כך ראיתי ביסודו של רבנו סעדיה ז"ל". ולא ששם הספר נקרא „יסוד", רק כל חבור נקרא כן בפי קדמוני הצרפתים, כמו יסודו של ר"מ הדרשן ושל ר' מנחם בן סרוק הנזכרים ברש"י כמה פעמים, ובמנחת יהודה על התורה פ' בראשית: „ע"כ מיסוד בכור שור". וזה נגד חכם עמנו צונץ במכתב עתי שלו (ח"ג צד 306). ונראה שהרשב"ץ ראה ספר זה, שכן מביא בתשובותיו משמו של הגאון בעניני לקויי השמש ופירושים על הסוגיא ההיא (ח"ג סימן רט"ו) ואגב אורחא אימא, שמה שכתב שם ברשב"ץ, שמקומו של רבנו סעדיה היה בבגדד, אין כוונתו על עיר בגדד ביחוד, שהרי נודע מקומו במתא מחסיא, שם היה לגאון ושם נפטר — עיין אגרת רש"ג וספור ר' נתן הבבלי ביוחסין — רק שם מדבר ממקום מעלות השמש של רבנו סעדיה, ובעבור כי בלוחות בטלמיוס נחשב רק בגדד בבל ארץ בבל ולא סורא ושום מקום ישיבה, לכן רושם הרשב"ץ את העיר בגדד לסימן מקום המעלות של הגאון, בעבור כי סמוכה היא לסורא מקום מגורתו. ודע זה.

[24]) נמצאו הרבה מקומות בלתי מובנים כלל ולא העיר עליהם המפרש ואין להאריך כאן, רק אביא שבוש שנפל כבר לפי הנראה בנוסחת המעתיק או שהיה נבוך במלאכתו. במאמר א' פ"ד, בהביאו קצת דעות בבריאה שהיתה מקבוצת חלקים בלתי מתחלקים, כתב וז"ל: „ועשה מהם קו ישר, ואח"כ גזר הקו ההיא לשני גזרים שוים. אח"כ הרכיב מן האחד מהם על השני הרכבה אלכסונית עד שהיו כצורת הסמך היונית, אשר היא כצורת אל"ף למ"ד בערבית

פירש רב סעדיה מסרקות". יתכן שגם זה מחבור טומאה וטהרה. והנה בערוך פירש טשטקי קדירות. והידוש שלא הביא פירוש רב סעדיה.

[20]) בשערי שבועות לר' יצחק בר' ראובן (סוף שער ג').

[21]) סדר התפלה שלו מובא הרבה באבודרהם ובשאר ספרים קדמונים. ובעה"ם פ"ק דיומא כתב: „מצאתי בסדורים קדמונים שנכתבו על שם מר רב סעדיה גאון ז"ל שמסיימין בתפלת נעילה במה אנו ומה חיינו וחותמין בא"י האל הסולח" וכו'. ונראה, שעשרה הטעמים לתקיעת שופר, הנמצאים במחזורים שלנו על שם רב סעדיה ומובאים ג"כ על שמו באבודרהם בתפלת ר"ה, לקוחים המה מסדור שלו, והם מדרכו—כלם על דרך הפשוטות וקרובים לשכל. ומפיוטים שהבר, הנה כתב הראב"ע בפירושו לקהלת (ה' א') „והגאון ר' סעדיה נשמר מאלה הד' דברים (ההסרונות של פיוטי הקליר) בבקשותיו השתים שלא חבר מחבר כמוהם והם על לשון המקרא ודקדוק הלשון באין חדות ומשלים ולא דרש" עכ"ל. ובשבלי הלקט סי' ח' כתב: „נשאל הראב"ד ז"ל: הלא אסרו חכמים להרבות בשבחו של מקום וכו', והרי תפלת רבנו סעדיה כל אותה הבקשה שיש בה כמה שבחים" וכו' עכ"ל. ובשו"ת הרמב"ם סי' ק"ל מובא, שחבר רב סעדיה תפלה לשבת ויו"ט והיו מכבדים מאד את התפלה ההיא ואמרוה בבתי כנסיות. והנה במחזור ספרד הישן דפוס וויניציאה (ולא בדפוס וויען עוד) נמצא בקשה ארוכה בסופו, מעורבת בהרבה שבחים ומיוחסת אל הגאון רב סעדיה. ובאמת היא נאה לו, ויש בה כל הסימנים והמעלות שחשב הראב"ע, וכפי הנראה אליה כיוונו ג"כ בשאלה לראב"ד ובתשובות הרמב"ם שזכרנו. ובספר הישר לר"ת (דף ע"ג עמוד ג') כתב: „מצאנו בסדר רב סעדיה: ברוך המרבה שמחות" עכ"ל. וכמדומה שהיא בתפלה ההיא, ואין בידי כעת מחזור ישן לעיין בו. ומצאתי בהגה"מיי סוף הלכות תפלה כתב בסליחות של ער"ה: „אומרים זכור ברית ווידוי דרב סעדיה גאון" עכ"ל. ורחוק בעיני שיכוון לתחנת יהי רצון שאנו אומרים בסוף סליחות של ער"ה, שעם שתחלתה צחה, הנה סופה מעורבת במלות זרות וגם טענת משה רבנו ע"ה עם השם היא לא כדרך הגאון. ואולי חבר הוא רק תחלת יהי רצון וסופו ממחבר אחר. ויותר נראה, שהכוונה רק לוידוי של אשמנו מכל עם שאנו אומרים בכל ימי הסליחות, והיא רשומה בהגהמ"יי שם לדעת מקום אמירתה בער"ה אחר זכור ברית. והיהי רצון הוא מהתחנות הנוספות. ובאמת וידוי זה הוא יקר ויש בו ג"כ רעיון נפלא מדרך ההוטא, איך הוא מיאש עצמו מן הרחמים אם לא יראה עד מהרה תשועתו במעט תשובה, ואז ילך שובב ולא ישוב עוד, ואבדון וצלמות ימשבוהו אחריו וכאלו שערי התשובת ננעלו לפניו ע"ד כוונת הכ"א ואנכי הסתר אסתיר וגו'. ומעין זה בדברי רז"ל על אחר, כאלו שמע מאחורי הפרגוד: „שובו בנים שובבים חוץ מאחר", ר"ל כ"כ

26) בשפתי ישנים נרשם ספר הפדות והפורקן מהגאון רבנו סעדיה לספר בפני עצמו. וכן כתוב בשם הגדולים חלק ב' אות סמך סימן יו"ד: „רבנו סעדיה חבר הפדות והפורקן ונדפס ג' פעמים, והדפיס: פעם רביעית הגאון יעב"ץ" עכ"ל. וכן בסדר הדורות. וכלם לא ראו שספר זה הוא כלו מאמר ח' באמונות ודעות הנקרא שם על הגאולה האחרונה, רק בשנויים, שהפדות והפורקן הוא יותר מובן ומתוקן. ולפעמים נראה גם כן שנויים קטנים בגופי הנוסחאות, כאלו היו שני מהדורות ממאמר זה. ויש לתקן מזה קצת שיבושים. ואין ספק שההעתקה היא מר' ברכיה הנ"ל (עיין הערה הקודמת) שדרך לשונו הוא מדרכי הצרפתים, לא מדרכי המעתיקים הספרדים. וכן בלי ספק אצלי, שמה שנמצא באוצר הספרים של ר' דוד אפענהיים (קווארט נוממער 282) „י' שאלות בעניני תחיית המתים ששאלו תלמידי רבנו סעדיה לרבם, כ"י", הוא גם כן המאמר הז' מאמונות ודעות הנקרא אצלנו תחיית המתים. ועיין שם ריש פרק ב': „וראיתי לכתוב מה שנזדמן לי עשרה שאלות מהם ואשיב עליהם מהכתוב ומקבלה והשכל, השאלה הראשונה" וכו', ועלה על רעיון איזה חכם לכנות מאמר זה „י' שאלות ששאלו תלמידי רבנו סעדיה לרבם". ושם באוצר הספרים הנ"ל (אקטאף נוממער 363) „ספר התחיה והפדות לרבנו סעדיה גאון בר' יוסף, מנטובה שי"ו, נלוה אליו הפדות והפורקן לרבנו סעדיה הנ"ל, מנטובה שי"ו" עכ"ל. הן המה המאמרים של אמונות ודעות, היינו מאמר ז' הנקרא תחיית המתים ומאמר ח' הנקרא הגאולה האחרונה, ויהיה התחיה והפדות שם כולל לשני המאמרים ביחד והתחיה בפני עצמו הוא הספר הנקרא למעלה י' שאלות בעניני תחיית המתים. ובעל שפתי ישנים טעה גם בזה וחשב על שני אלה המאמרים שהם אחד ובאות תי"ו ספר התחיה מרשים „עיין ספר הפדות והפורקן", ולא כן הוא. עוד מובא בספר חסידים (סימן תרי"ב ותרי"ג) מאמר מספר התשובה של רב סעדיה גאון. ובסוף סימן תרי"ג שם מסיים: „עד כאן העתקתי מספר שיסד רבנו סעדיה גאון ז"ל" עכ"ל. ומתחלה שמחתי כי מצאתי ספר חדש מרב סעדיה, וכן ראיתי אח"ז בשם הגדולים אות סמ"ך סימן י"ב וזה לשונו: „רב סעדיה גאון חבר ספר התשובה והעתיק ממנו בספר חסידים", עכ"ל. אך במעט עיון ראיתי, ששני הסימנים שם לקוחים מאמונות ודעות מאמר ה', הנקרא זכיות וחובות. ע"ש פ"ד ופ"ה עד מלות „אלא שאינו נמלט מרעה שתבא עליו בעוה"ז עליה". וכן שם בספר חסידים עד מלות „ואח"כ ינצל מדינה של גיהנם", ולהלאה שם בספר חסידים: „וגם יש רשע" עד סוף הסימן המסיים „ויאחז צדיק דרכו" הוא באמונות ודעות פ"א שם מן „ואפשר שיהיה אדם רשע" עד „ויאחז צדיק דרכו". וגם העתקה זו משונה מהעתקת ר"י אבן תבון ומתוקנת יותר, והוא ג"כ צרפתית בדרכי לשונה. ע"ש לדוגמא ההתחלה

בלא תושבת כזה״, עכ״ל, והצורה חסרה שם. והנה צורת סמך יונית אינה מורה כלל על הכונה הנרצה ואין בה הרכבה אלכסונית, וכן צורת אל״ף למ״ד בערבית אינה מורה ג״כ על זה. אולם ברור, שצ״ל כצורת כ״ף היונית (והיא אות או שצ״ל כצורת כ״ם יונית, והוא קורא כן לאות הנ״ל מפני שכן הברתו), אשר היא כצורת אל״ף למ״ד בערבית בלא תושבת, ור״ל שצורת שתי האותיות ביחד על סדר זה, היינו למ״ד ואל״ף אחריה, היא בערבית כזה ובלא תושבת התחתונה נעשה. וזה ברור למעיין שם.

[35] ענציקלאפעדיא מהחכמים ערש עט גרובער מלת ברכיה. ומצאתי באוצר הספרים של ר׳ דוד אפענהיים, קווארט נוממער 1185: „פתרון ספר האמונות, ופילוס (והרצב) הבינות, מיוחס להעתקה אחרת מספר האמונות והדעות לרבנו סעדיה גאון, קלף״ עכ״ל. אין ספק אצלי, שהיא אותה של ר׳ ברכיה, וקרא שם הספר בחרוז מעין דרכי חרוזיו במשלי שועלים. וכתוב שם עוד בענציקלאפעדיא, שנמצא מר׳ ברכיה זה ביד דע ראססי ספר מוסר כתב יד. ובמנחת יהודה על התורה, שמביא שם הרבה חכמים צרפתים קדמונים, מצאתי שמביא גם כן ב׳ פעמים בשם ר׳ ברכיה הנקדן דברי טעם. עיין ריש תבא בטעם חלוקת השבטים על הברכות ועל הקללות, שעל הברכות היו בני הגבירות, ובפרשת האזינו: „לפי שאמרו האויבים: ישתו יין נסיכם, אמר הקב״ה: אשכיר חצי מדם, כלומר, אני איני שותה, אבל חצי אשכיר, ולפי שאמרו: אשר חלב זבחימו יאכלו, אמר: והרבי תאכל בשר״ וכו׳. ומצאתי בסוף ספר התרומה: „והגיה הר״ר קרשביהו הנקדן בסמ״ג כתב ידו וז״ל: ואני הנקדן אומר״ וכו׳. והנה בסוף ספר משלי שועלים קורא עצמו ר׳ ברכיה קרשביהו, וכן ראיתי באוצר הספרים של החכם וואלף, שר׳ ברכיה נקרא גם כן ר׳ קרשביהו. ומעתה נודע זה החכם לכותב ספרים ומגיה ולכן היה נקרא נקדן, גם מפרש על התורה ויודע לשון ערבי ומעתיק ממנו ספרים, ובהעתקה מובנת ומתוקנת. עיין הערת הסמוכה אחר זו. אך מה שיפלא קצת, הוא, שיהיה חכם צרפתי יודע לשון ערבית הבלתי נדברת ולא לומדה שם כלל, רק באספמיא על ידי מלכים ערביים שמלכו שמה. ולכן יתכן, שהיה ר׳ ברכיה מחכמי נרבונא והיא על גבול אספמיא ושם כבר למדו קצת אנשים הלשון ההיא, כמו שהראיתי במקום אחר. וגם בעל הסמ״ג עבר בגבול ההוא מצרפת לספרד, עיין הקדמתו. ומצאתי קצת ראיה בתשובות רש״ל סימן כ״ט: „רבנו יעקב באורליאנש קרשבי בדרום״, עכ״ל, והנה נרבונא הוא לדרום צרפת, ואולי חסר מלת ר׳ לפני קרשבי, או בכוונה, אולי, מדרך הצרפתים לקרוא כן לחכם במקרא ולשונות יותר מבתלמוד, אעפ״י שנראה מצוין ביניהם, שהרי חשבו אותו שם בין רבנים מפורסמים. ואם הוא כן, יורה גם זה על הפרש דרכי הצרפתים והספרדים, לחסרון הראשונים.

אלא שדברים הרבה כאלה בדו למו, וכעין זה עשו מלבם את יפת לרבו של ראב"ע בעבור שמביאו הרבה, וכמו שלקחו להם כל חכם רבני אשר נמצא בתלמוד עליו איזו מחלוקת קטנה או גם אחרי כן, משכוהו אליהם ומנוהו בין נשיאיהם. כאשר יחשבו את רב ענן האמורא—בעבור שנמצא בינו ובין רב הונא איזה אונאת דברים, ואת נתן דצוציתא, ורב בוסתנאי ריש גלותא—בעבור הערעור על בניו מבת מלך פרס האחרון שנשבית ביד עמאר בן בטאב וניתנה לו במתנה (יעוין שערי צדק דפוס ליוורנו ח"א סימן י"ז), אף על פי שלא היתה עוד כלל בימי רב בוסתנאי וטכ"ש בימי האמוראים כת הקראים בעולם.

[32]) במאמר א' פ"ב מביא פירושו על הלכות יצירה. ועיין לעיל הערה 16 מה שכתב הבדרשי, שהיה נמצא אצלו פירוש מהגאון רבנו סעדיה על ספר יצירה, „על דרך החכמה". ולשון זה לבד יספיק לנו לראיה, כי הפירוש אשר לפנינו על ספר יצירה ומיוחס לו, אינו ממנו, כי איננו על דרך החכמה, רק על דרך מתנגד לה, והרבה יש בו מספורים וסגולות וגוזמות רחוקות, מה שאינו כלל על דרך רב סעדיה גאון. אולם חוץ מזה מובאים בו אחרונים, ומסופר בו (פ"ב מ"ג) איך ברא אבן עזרא בריה לפני ר"ת, ועוד (שם מ"ד) מתלמידי הריב"א שרצו לברוא בריה בספר יצירה וטעו בהליכת האותיות והלכו לאחוריהן ונשתקעו בארץ עד טבורן ולא היו יכולין לצאת וצעקו והקול נשמע לפני ריב"א וכו', וכאלה להג הרבה ודברי הבאי על שם אחרונים יותר מן ר' שנים אחרי מות הגאון. ועוד (שם מ"א) „מעשה במאינצה באיש אחד ושמו סאק־ ראט הללילי שהבין בספר זה והיה מבחין בצורת האדם ומעשיו, ואמר על צדיק אחד שהוא גנב ורוצח, ואמר עליו אותו צדיק: ודאי חכם גדול הוא ובקי בצורות, כי יש לי טורח גדול לכוף את יצרי" עכ"ל. וזה קצת דברי גידופים לומר על איש נכרי, שהיה מבין בספר יצירה ולהבחין בכחו מעשי כל אדם; ומאינצה בלי ספק ר"ל מיינץ ואיך ידע רב סעדיה במצרים או בבבל מה שנעשה בקצה אשכנז על נהר ריין?

[33]) בהקדמת חובת הלבבות כתב, שרבנו סעדיה באר המלות והענינים ברוב ספרי המקרא, והוא ידע היטב בלי ספק מכל ספרי רבנו סעדיה בלשון ערבי. ולקמן (הערה 41) תראה, שבדקדוק כתב הרב בעל חו"ה „רוב ספרי המקרא", כי יש רק מעט ספרים קטנים בתנ"ך אשר לא תרגמם ובארם.

[34]) בספר כפתור ופרח פרק י"א כתב „וכן תרגם רבנו סעדיה גאון ב„תפסיר" ונסב הגבול מעצמון נחלה מצרים — „ויסתאזר מן מאול אלי ואד אל עריש". והריב"ש בתשובה סימן ל"ה כתב „והגאון רב סעדיה ז"ל ב„שרח" תרגם אם תכבסי בנתר" וכו', ובעבור שהוכחתי כי חבר הגאון תרגום בפ"ע ובאור בפ"ע (עיין לקמן הערה 38) לכן הכרעתי לי, שבעל כפתור ופרח שידע הוראת

„בשביל שבעה דברים אין תפלתו של אדם נשמעת", ובהעתקת ר"י אבן תבון: „אחבר אלי' שאר הדברים אשר לא תקובל עמהם התפלה ואומר כי הם שבעה".

[27]) במאמר י' פ"ג הוא סותר גם דעות האנשים שיאמרו: אין טוב לאדם רק שיצום ביום ויקום בלילה להודות וכו'. וכן בשאר המדות הוא מואס תמיד את הקצה האחרון.

[28]) בהקדמת אמונות ודעות כתב: „והרבה מהמכחישים מתגדלים בהפסד ומתפארים על אנשי האמת". ובמאמר ו' פ"א: „מביא ענן בספרו, שחשב על הנפש שהיא הדם לבד" וכו'.

[29]) בסוף הקדמה לספר חובת הלבבות כתב וז"ל „והתבונן מספר תורת אלהיך מה שהעירותיך עליו, והעזר להשיג אותו בקריאת ספרי הגאון רבנו סעדיה ז"ל שהמה מאירים השכל ומחדדים הבינה ומורים הפתי ומזרזים העצל" עכ"ל. וע"ש בשער הבטחון פ"ג בענין שלות רשעים ויסורי הצדיקים ותראה שהרבה דברינו לוקחו ממאמר ה' הנקרא זכיות וחובות.

[30]) עיין ראב"ע שמות (כ"א כ"ד): „טענות ותשובות לרבנו סעדיה עם בן זוטא". ושם (ל"ה ג'): „והגאון ר' סעדיה הבר ספר נכבד, תשובות על החולקים על קדמונינו בנר שבת".

[31]) במאמר א' סוף פ"ב מביא תשובותיו נגד חוי הכלבי. ורבים יחשבו שחוי זה קראי היה, ואינו כן לדעתי, שכל מה שמובא מחוי בראב"ע על ספר שמות אינו בכלל מדרך הקראים רק מדרך מינות וכפירה בנסי התורה. והנה מובא שם ג' פעמים, היינו: בבקיעת הים שרצה לפרש כי ידע משה זמן עלית וירידת המים (י"ד כ"ז), ובירידת המן שרצה לקרבו אל טבע הארץ שם (ט"ז י"ג), ועל קירון עור פני משה (ל"ד כ"ט) דברים דחוקים ובדויים. ולא נזכר עוד, רק בפירוש ההוא לספר שמות, שהוא מתלמיד הראב"ע ולא מראב"ע עצמו, בשום מקום. והראב"ד בדורות עולם כתב: „ואחר שחבר (ר"ס) כמה ספרים ועשה טובות גדולות לישראל והשיב תשובות על הצדוקים ועל הכופרים בתורה ואחד מהם חויאל כלבי (הוא בלי ספק חוי הנזכר) בדה מלבו תורה והעיד רב סעדיה שהוא ראה מלמדי תינוקת מלמדים אותם בספרים ובלוחות, עד שבא ר' סעדיה ונצחם" עכ"ל. הנה נמנה חוי בין הכופרים בתורה, לא בין הצדוקים, שהמה כופרים רק בתלמוד. גם לא יתכן שמלמדים רבנים למדו תינוקות מספרי הקראים, שכבר נבדלו הם וספריהם לבת בפני עצמם ודבר אין להם עמנו. ופה המקום ג"כ להוכיח בשקר דברי הקראים אשר יחשבו את אחד מחכמיהם ושמו שלמון בן ירוחם לרבו של רבנו סעדיה, וזה כזב מבורר. שלא עלה אז על דעת שום אחד מהמון ישראל הרבנים להניח את בנו ללמוד תורה ממורה קראי, וחוץ מזה לא התפשטו עוד הקראים בימים ההם עד מצרים, ארצו של הגאון בימי נעוריו

היחס, זה תמורת זה, עשה כאן ממנה שם מפשט, יורה על תמורה והפך: „כי תחת", ר"ל התמורות וההפכים שאמרתי לך עד כה, „יופי"—הוא נאה להם מפני רעתם. ומעתה תבין דברי הראב"ע, אולם בגוף פירוש דברי המקרא אולי ייטב רק בעיני קצת קוראים. ואביא עוד דוגמא מתרגום זה, אשר הוא חדש ויקר בעיני עד מאד, והוא על המקרא הקשה „לכו נא ונוכחה יאמר ה'" (ישעיה א' י"ח), ונודע מה שנתקשו בו המפרשים: מה זה הויכוח, כשהמתוכח מבטיח מתחלה על סליחת עון? וגם אחר שמזהירם מתחלה „רחצו הזכו" וגו', איך יבוא אחר כך ויכוח, ואחר הויכוח הסליחה? ובאור האחרונים, ש„אם יהיו חטאיכם כשנים" הוא על דרך שאלה, אינו מתקבל, שאין בו סימן לשאלה, וגם היא ארוכה קצת, וגם פירושו של החכם ג ע ז ע נ י א ו ס בבאורו לישעיה אינו מתקבל על לב יעו"ש. אולם הגאון רבנו סעדיה תרגם לכו נא ונוכחה „ת ס ת ע ל ו א ח ת י נ ת ק א ב ל" ר"ל: אז תלכו עדי נפגוש (עצמנו). וכבר חשב ג ע ז ע נ י א ו ס את תרגום זה לאחד מן הרבה תרגומים שבחר הגאון רק להרחקת הגשמות ורצה להרחיק הויכוח בין השם ואדם, ולא עיין היטב, שכוונה אחרת יש כאן, כי נודע שהגאון בחר בתרגומו שינויים הרבה בנקודות נגד בעלי מסורה. נראה שלא נתקבלו עוד כל סימניהם, שהיו רק זמן מעט לפניו או בימיו. ולפי זה יתכן, שחשב הוא"ו של ונוכחה רק לוא"ו מלאה ויתרה ויהיה פירושו כמו בחולם, והוא פעל מן נכח שבאורו לקראת ונגד. וקשור הפסוקים יבוא לנכון מאד על דרך זה: „כי תבואו לראות פני מי בקש זאת מידכם וגו', ובפרשכם כפיכם אעלים עיני מכם וגו' (וכל זה אם לא תיטיבו דרכיכם, אכן) רחצו הזכו וגו' למדו היטב וגו' (אז) לכו נא ונוכחה" (נבוא זה נכח זה ונפגוש עצמנו תחת אשר היינו מרוחקים בתכלית הרחוק) ויפה בחר הגאון מלת נ ת ק א ב ל, שכוללת בערבית פגישה והתקרבות יחד; ואחרי ההתקרבות—„אם יהיו חטאיכם כשנים כשלג ילבינו" וגו', וכופל אח"כ דבריו „אם תאבו ושמעתם" וגו' ר"ל: הדבר תלוי עוד בכם, אם תגשו אלי אגש אליכם, ואם תרחקו אתרחק עוד יותר. ופירוש זה קרוב לדעתי יותר מכל הפירושים. ואעיר עוד בזה, שעל המלה הקשה „ונכחת" (בראשית כ' ט"ז) פירשו רוב המפרשים מלשון ויכוח, אעפ"י שנרשם שם בפירוש במסורה „חסר", א"כ שוה למפרשים נכח חסר ומלא, שבשניהם פירשו מלשון ויכוח. ולכן יפה הרשה לו רב סעדיה לפרש גם נוכח מלא ו' כמו חסר ו' ופירושו: לקראת ונגד. והנפלא, שהגאון אחז את דרכו גם במלת ונכחת, שכן מביא שם הראב"ע בשמו: „והגאון אמר שהוא מן נכח", ואעפ"י שכתב שם „ואין דבריו נכוחים", לדעתי נכוחים הם גם שם, ור"ל: „הנה הוא כסות עינים לכל אשר אתך", והיינו כי לא יונו אותך כל בני ביתך כשיראו עושר אחיך על ידך, „ואת

המלה היטב בלשון ערבי כיוון להתרגום ביחוד. והריב"ש קורא „שרח" להחבור בכלל, כי „תפסיר" מורה בלשון ערבי פתרון ותרגום, וכן קראו הסופרים לתרגום ישעיה הנדפס מחדש, והוא רק תרגום ולא באור (עיין הערות 37—38), ו„שרח" מורה באור ופירוש. וכן יקראו „עלם שרח אל חדית", והוא ידיעת באור ספוריהם.

35) כן כתב הראב"ע בפירושו (בראשית ב׳ י"א), שרב סעדיה תרגם התורה בלשון ישמעאל ובכתיבתה, וזה מבואר נגד האחרונים מחכמי העמים שהשבו כי תרגום הגאון היה מראש באותיות עבריות ולשון ערבי, ואין ראיה ממה שנמצא באוצר הספרים של אקספארד תרגום ישעיה כ"י באותיות עבריות, וכן תרגום התורה שנדפס פעם ראשונה באותיות עבריות, שהם רק נוסחאות שניות מאיזה חכם או מלמד יהודי שבחר לו להעמיד התרגום באותיות עבריות להקל על קוראים צעירים, אולם עיקר הנוסחא היה באותיות ערביות, כדברי הראב"ע הקדמון בדבר זה.

36) עיין מזה באור לנתיבה להרב החכם הגדול רמ"ד ז"ל. והנה חשב שם לשבוש בתרגום ערבי של פאליגלאטא על התחת אלהים אני (בראשית נ׳ י"ט), שנראה כאלו רוצה לבאר כמו חתת אלהים יעו"ש. ובאמת גם אונקלוס תרגם מקדם על כוונה זו „ארי דחלא דה׳ אנא". וכבר העירו על זה בספרים. אולם ראה זה חדוש, כי חכם עדיף מנביא, שכן בראב"ע שם מובא בשם הגאון פירוש נכון על התחת אלהים כמו שהוא לפנינו, לא בהפוך המלה.

37) שמחתי מאד בהשיגי התרגום ההוא על ישעיה. ראש הספר מתחיל במלת „בשם ה׳ נעשה ונצליח". בחלק ב׳ נמצאות בגליון איזו הגהות באותיות עבריות ולשון ערבי מחכם אחד. ובסופו חתם הסופר בדברים האלו: „כמל (נשלם) ספר „תפסיר" (תרגום) ישעיה עבראה (צ"ל ערבאה) מרנו ורבנו אדוננו סעדיה ראש הישיבה בן מ"ר ור׳ יוסף זצ"ל, בחודש אלול שנת אתקנ"ו לשטרות (והוא ד׳ אלפים ד׳ לבריאה) וכתב יהודה ברי...עה (אולי היה שם „בר׳ ישעיה" או „בר׳ ישיעה") מן הרב"ו (אי קארפו) סימן טוב ושלום על כל"יש (כל ישראל)". ועיינתי בו מראשיתו עד תומו ומצאתי בו כל תרגומי המקומות המובאים בראב"ע ורד"ק על שמו. ואביא פה לדוגמא רק מקום אחד בראב"ע, אשר בלעדי תרגום רבנו סעדיה היו לי דבריו כספר החתום וכן יהיו לפי דעתי בעיני הרבה קוראים, וז"ל (ישעיה ג׳ כ"ד) „כי תחת יופי, אמר הגאון, כי ההפך שהוא תחת יותר יפה להם", עכ"ל. ומי חכם ויבן את זאת. עד אשר אורו עיני בתרגום רב סעדיה שכתב: „אן אל תבדל אגמל" (ר"ל כי התמורה יפה להם). נראה ברור פירושו: בעבור שנכפלה בפרשה זו הרבה פעמים מלת תחת, כמו תחת בושם מק, ותחת חגורה נקפה וגו׳ וגו׳, והיא תמיד מלת

להשיג דעת החשבון הזה ואין יודע זולת אלהינו" וכו׳ יעו״ש בבאור, וכן בסוף הספר: „ואין אתנו עד מה, ואשר כתב אלף של״ה אין לידע עד יערה עלינו רוח ממרום". ועוד ברש״י ח׳ י״ד: „ראיתי פתר בשם רבנו סעדיה לדבר, וכבר עבר, ופתר „עד ערב בקר" עד שיבוא אותו הערב שנאמר בו והיה לעת ערב יהיה אור, ובטוחים אנו כי דבר אלהינו יקום לעולם לא יופר וכו׳, ובעבור קץ הדורש נודע כי טעה במדרשו" וכו׳. נראה בברור שכוונת רש״י על רב סעדיה גאון שדרש ברמז איזה קץ שכבר עבר בימי רש״י. וכן בראב״ע שם: „הגאון רב סעדיה אמר כי אלפים ושלש מאות הם שנים ותחלתו מגלות מצרים וכו׳, ולפי דעתו כבר עבר המועד זה שנים רבות" עכ״ל. ובאמת הרמז ההוא נמצא ג״כ באמונות ודעות מאמר ח׳. אולם בפירוש המיוחס לו מפרש כל המקראות על העבר ממלכות יונים עד נצוח החשמונאים. וט׳ כ״ז נמצא בו קצת ממה שמביא הראב״ע אך לא הראיה. ובכלל כל הפירושים של פרשה י״א וי״ב במיוחס לגאון משונים הם ממה שפירש בעצמו באמונות ודעות מאמר ח׳. אולם הראיה היותר גדולה על אחור זמן הספר, שאין עליה שום תשובה, הוא ממה שכתב (ז׳ ח׳) כי „מדינות מלכי רומי הרבה והם: מלך רומי שבקושטנדינא כו׳, ומלך צרפת ומלך ספרד וכו׳, ומלך רוסיא ומלך שבירושלים", עכ״ל. בלי ספק כוונתו על מלכי הנוצרים שמלכו בירושלים בין שנת תתנ״ו (שנה ראשונה של קרייצציגע) ושנת תתקמ״ז, והגאון נפטר שנת תש״ב, א״כ נתחבר פירוש זה עכ״פ יותר מן ק״ן שנים אחריו. ומראיה זו נדע ג״כ זמן החבור בקרוב. והארכתי בשאר הראיות, אע״פ שנראות כיתרות נגד הראיה האחרונה, מפני שמהם ידע הקורא, שהמחבר ראה כבר פירוש הגאון ולקט ממנו הרבה, כמו שהבאתי ממה שכתב הראב״ע ב׳ מ׳ גם ד׳ כ׳ בשם הגאון הביא המפרש שם ושם בשם קצת פותרים או יש פותרים. וכן עקרי הפירושים שמובאים בראב״ע ט׳ כ״ד נמצאים שם במיוחס, אך לא הראיות. גם פירושו בשמות עצמיים, כמו כשדים, מכשפים וכו׳ יתכן שלקח קצתם מפירוש הגאון, שמדרכו לפרש שמות כאלה, עיין ראב״ע, בראשית ד׳ ט״ז, שטען עליו בעבור זה. ומובא בראב״ע כאן בשם הגאון פי׳ נגו כמו נבו והוא ג״כ בפירוש המיוחס לו, בלי ספק ממה שלקח מפירוש הגאון. אולם בהכרח לא כל הפירושים בשמות לקח מהגאון, מפני שיש בהם ג״כ דברים רחוקים ואמרי הבאי, כמו פרתמים פרי תמים, מלצר מליץ צר, דתבריא דת בריא. וכבר ראינו בשם בלשאצר פירוש הגאון נגד פירוש המיוחס לו.

נשאר לנו עוד בירור ענין אחד, אשר בלעדו יטעו רבים לחשוב עדיין שהפירוש הנזכר הוא מרבנו סעדיה גאון ז״ל, נגד כל הראיות שהבאנו, והוא שנמצא בו דבר מפליא על המקרא „ובשר ויין לא בא אל פי" (י׳ ג׳), שבגולה

כל", ר"ל—לכל זולתך מהמון העם, „ונכחת"—תוכלי לפגוש את כלם בטח בלי חרדה וכלימה. ויהיה תרגומו (אללען אנדערען אבער קאנסט דו פרייא אינס געזיכט זעהען).

[38]) כבר כתבנו בשם הקדמת חו"הל, שרבנו סעדיה באר המלות והענינים. ובמקומות הרבה מובא בראב"ע ורד"ק באור ארוך ממנו וראיות ממקומות אחרים בתנ"ך, ולדוגמא עיין בהקדמת הראב"ע שכתב „וככה רב סעדיה גאון האריך בפירוש יהי מארות לדעת הגלגלים", ועוד (בראשית א' כ"ו וט' כ"ו), ובשמות (י"ט כ"ג) „אמר הגאון כי שנים רבות חשב בזה הפסוק ולא ידע טעמו עד שראה בספר מוסרי מלכי פרס" וכו', וכהנה רבות מאד, וכל זה איננו מדרך המתרגם כלל רק מדרך המבאר. וכן בבחיי על התורה מובא באריכות הרבה פעמים ותמיד דברים מתקבלים וישרים. והנה גם בישעיה מובאים במפרשים ראיות ממנו שלא נמצאו בתרגום הנדפס לפנינו. ע"ש (מ"ח ט"ז) בראב"ע ורד"ק מה שמביאים ממנו גם פירוש המקרא נמצא בתרגום, אך לא הראיה מן דרשו ה' ועזו. וכן עד"ז שם (מ"ו ח' ומ"ח ט"ז). ומכל זה נראה ברור, שהמון הסופרים והמלמדים כתבו להם רק התרגום לבד והניחו הבאור הארוך לחכמים ולמבינים במקרא, כמו שכתבתי בפנים.

[39]) רבנו סעדיה גאון חבר פירוש על דניאל, שכן מובא הרבה ברש"י וראב"ע שם. אולם זה שבידינו המיוחס לו איננו ממנו, שמובאים ברש"י וראב"ע הרבה פירושים שלא נמצאו בו או שנמצאו בו להפך. עיין ראב"ע א' ז' „בלשאצר, רב סעדיה אמר ב"ל שם לשון כשדים וכן שצ"ר". ובפירוש המיוחס „בלשאצר בל"ש אוצ"ר". ושם ט' וט"ז מובאים ממנו פירושים שלא נמצאו בכלל בפירוש המיוחס. וכן ב' ז' וי' י"ג באור רחב. וכן י"א ל"א וי"ב ב'. ואשר נמצא בו ההפך עי' בראב"ע ב' מ': „ואמר הגאון כי הרביעית היא מלכות גוג" עכ"ל, והוא ממש להפך ממה שנמצא במיוחס, שכתב שם: „והרביעית חזקה כברזל, קצת מהפותרים (כיוון לגאון) אומרים כי היא מלכות גוג ובדעתי אינו כן". ובסמוך שם בראב"ע: „ועוד אמר הגאון בספרו ואל תתמה" וכו' ואינו נמצא במיוחס. וד' כ': „שבעה עדנין הגאון אמר שהם חדשים", ובפירוש המיוחס לו: „ושבעה עדנין יש פותרים אותן לחדשים (גם פה כיוון לפירוש הגאון) ומהן לשנים ומהן לשבועות". וז' ה': „ורבנו סעדיה הגאון אמר: אבולי בשר שגיא — רמז לאחשורוש, שכתב ספרים להשמיד ישראל הנקראים עם רב ועצום", ובמיוחס לו: „בשר שגיא, כלומר: ממון הרבה ועושר גדול, כאמור במלכות אחשורוש". ושם כ"ה ברש"י: „ויש לנו לפותרו עוד כאשר ראיתי כתוב בשם רב סעדיה הם אלף של"ה שנים" וכו' יעו"ש רמזים על הקץ, ובמיוחס לגאון: „כל חכם וסבר ומבין דעת התורה נסתרה דרכם ונבערה עצתם בלי

בלשון „רבים אמרו", ולא בשם „גאון" כדרכו. והנה בתוס׳ יומא ט׳ סוף ע״א כתבו „והר״ר יעקב בש״ה אמר לנו בשם ר׳ יקותיאל הלוי מוירטי״שא דעזריה לא היה בימי שלמה וכו׳ כדכתיב בדה״ב (כ״ו) וכו׳, ושוב מצאתי כן בפירוש ד״ה שפירשו תלמידי רב סעדיה זצ״ל", עכ״ל. והמעיין בפירוש המיוחס לרש״י על ד״ה (ואינו ממנו, כמ״ש בשם הגדולים) שם במקומו יראה שאליו כיוונו בעלי התוס׳ ז״ל, ונודע א״כ שהפירוש המיוחס לרש״י על ד״ה הוא מתלמידי רב סעדיה. ומעתה יש לנו רב סעדיה צרפתי, שכן כל לע״זין הנמצאים שם בפירוש הם אשכנזים או צרפתים. ונראה שהיה מנרבונא, עיין רד״ק בהקדמת פירושו לד״ה כתב, שמצא בנרבונא פירושים על זה הספר ולא ידע שמות מחבריהם והולכים ע״ד הדרוש לרוב עכ״ל. נראה ברור שכיוון לפירוש הנ״ל, שכן בכמה מקומות מביא רד״ק בפירושו בשם סתם מפרש דברים הכתובים לפנינו בפירוש המיוחס לרש״י ע״ש ושם א׳ ח׳ וי״ג גם ו׳ כ״ח. וגם בפירוש המיוחס לרש״י מביא הרבה פירושי נרבונא, עיין דה״ב (ג׳ ד׳) „מפי ר׳ יצחק בר׳ שמואל בנרבונא שמעתי כן", וכן שם (י״ד כ״ד), וע״ש לשון אשכנזי. ולפי״ז יתכן מאד, שאל רב סעדיה זה מנרבונא כיוונו בעל לקוטי פרדס והרוקח. והיה נקל עוד לשער, שהיה גם הוא המפרש לדניאל ומהשתוות השם בא הטעות שהוא להגאון, לולא ההפרש הגדול בין דרך פירוש ד״ה לפירוש זה, וגם אין בפירוש דניאל שום לעז צרפתי או אשכנזי ואינו מביא שום חכם מארצות ההן, וגם ידע לשון ערבי, ע״ש ז׳ י״ט, וכן בראב״ע שם, ובקי היטב בתולדות הזמנים ומצבי ארצות ומלכיהם, ע״ש (ב׳ מ״ב) „ממלכות טיטוס עד מלכות אֶרַקְלִיאוּס" (והוא המולך בקושטנדינא בימי מחמד), וז׳ ח׳: „וקרן הז׳ מלכות פרס וכו׳ וראש שלהם יוזדגרד שהוא נשאר (בעת) אשר לקח ישראל המלוכה מיד בב״, ואצפ״הן ושנער" עכ״ל, וזה אמת. ושם בסמוך הושב כל מלכי הנוצרים כמו שהבאתי למעלה. ובכ״ז עדיין הוא בספק אם איננו מרב סעדיה של נרבונא ובודאי גמור שאינו מהגאון. ועכ״פ ממה שמביא רש״י כבר באור הגאון על דניאל, נראה שהיה כבר מועתק בימים קדמונים, שהוא לא למד בספר ערבי. ואעפ״י שיש לדחוק כאן בלשונו „ראיתי כתוב בשם רב סעדיה", שראהו מובא בספר אחר, הנה א״א לומר כן על לשונו בזכריה (ו׳ י׳) „ובפתרוני רב סעדיה בדניאל ראיתי מ״ך הנגב הוא מלך יון".

40) אדות באורי הגאון על איוב ותרי עשר עיין איכהארן במבוא התורה וגעזעניוס בהקדמתו למדרש מלות עבריות מהדורא ב׳. וכתב שם געזעניוס, שראה בהערות לתרגום הגאון על איוב (והם הביאור) הרבה ראיות ממנו, שהשטן של איוב אינו מלאך, רק בן אדם. וראה זה חדוש, שכן מצאתי ג״כ במאמר הארוך המובא מהגאון על ספר איוב בספר כד הקמח לרבנו בחיי

אסור הבשר והיין. ועל הדבר החדש הזה ישתומם כל מעיין, שהוא נגד מנהג כל ישראל ונגד הקבלה מאז ומקדם. וכבר העירני על זה חכם אחד מפראג. ובהשקפה ראשונה אמרתי, שאולי כיוון למאמר ר' ישמעאל (סוף פרק ג' דב"ב) „מיום שחרב בית המקדש דין הוא שנגזור על עצמנו שלא לאכול בשר ושלא לשתות יין" וכו', אולם שם הוא מטעם אחר ובפירוש זה הוא מטעם אחר, יעוין שם ושם. ואחר זה ראיתי בשבלי הלקט סימן פ"ז, שכתב בשם רבנו סעדיה גאון, „שמי"ז בתמוז עד תשעה באב הן הימים האמורים בדניאל שהתענה ג' שבועים ויש שנזהרין שלא לאכול בשר ושלא לשתות יין כדכתיב ובשר ויין לא בא אל פי" עכ"ל. וזה יורה להשערה על כוונת המפרש הזה, שכיוון רק לשלשה שבועים הכתוב שם בסמוך. ועל כל פנים יהיה זה ראיה גדולה, שחשבו הקדמונים זה הפירוש מרבנו סעדיה גאון ז"ל. אולם עיינתי עוד יותר וראיתי, שבעל שבלי הלקט לא מעצמו כתב כן, רק לקח דבריו מרוקח סימן שי"א, דשם כתב „ואמר רב סעדיה ג' שבועות שמשבעה עשר בתמוז עד תשעה באב הם רמוזים בדניאל שהתענה שלשה שבועות וצריך להתענות מבשר" עכ"ל. הרואה יראה, שבעל שבלי הלקט הוסיף מעצמו מלת גאון וחשב שסתם רב סעדיה הוא הגאון. אמנם מצאתי, שגם בעל הרוקח העתיק בזה רק דברים קדמונים, וכל דבריו בסימן שי"א ושי"ב לוקחו מספר לקוטי פרדס שהוא לתלמיד רש"י, ע"ש דפוס אמשטרדם דף י"ז ע"א בסופו מנוסחא אחרינא עד דף י"ח סוף ע"ב, ושם כתב: „ואמר לי רב סעדיה ג' שבועות" וכו', א"כ בלי ספק אין זה רב סעדיה הגאון, שלא דבר מעולם עם חכם אשכנזי או צרפתי. והכותב שם הוא החכם י ק ר, ע"ש: „אלו שאלות שאלתי אני יקר וכו' ואני יקר אומר וכו'. ושם בסמוך: „רבי הגדול ר' יצחק בר' יהודה זצ"ל וכו' (והוא ג"כ רבו של רש"י) אבל הר' משה בר' יקותיאל נוהג באשפירא וכו' ואמר לי רב סעדיה" וכו'. וכל היודע מרחק המקום והזמן מתלמידי רש"י לרבנו סעדיה הגאון לא יסתפק עוד, שלא לרבנו סעדיה גאון כיוונו שם. וזה לדוגמא, כמה ישחת כל דבר אם יורק מכלי אל כלי. בעל הרוקח גרע מלת לי וכתב בסתם „אמר רב סעדיה", ובעל שבלי הלקט הוסיף עוד מעצמו מלת גאון, ועי"ז בקל היה יכול הטעות להתחזק, שהפירוש המיוחס לגאון על דניאל הוא באמת ממנו. ומצאתי עוד, שהראב"ע ראה זה המאמר כבר בפירוש המיוחס ופירשהו בפשיטות שהבשר אסור בגולה תמיד, לא בג' שבועות לבד. עיין ביאורו על ויקרא (י"ז א) „ורבים אמרו שהבשר אסור בגלות ויפרשו „בשר ויין לא בא אל פי"—בשר דג, ולא דברו נכונה" עכ"ל, והוא ממש דברי הפירוש בדניאל שם המיוחס לגאון. ומזה ג"כ קצת ראיה, שלא חשב הראב"ע פירוש זה מהגאון, שהרי מביאו בסתם

בלשון עברית ושנים האחרונים בערבית. והנה רש״י מביא בתהלים (מ״ה י׳) נקוד של רבנו סעדיה בענין מלא וחסר, ועל כרחך שהוא אחד משלשה ספרים האלה, שבלי ספק הראב״ע לא השמיט שום ספר ממנו בדקדוק. ובעבור שרש״י לא ראה בודאי הספרים הערביים של רבנו סעדיה אחשוב שכיוון רש״י לספר האגרון שהיה בלה״ק, כפי דברי הראב״ע.

45) געזעניוס בהקדמתו למדרש מלות עבריות מהדורא ב׳ מביא ספר בזה שראה באקספארד מהגאון, מבלי קרוא שם הספר. וקצת הכרת שהוא ספר לשון עברית שמביא ראב״ע, ששם צחות לא יאות לו, וכבר ראינו תכונת ספר אגרון, גם הוא בעברית וזה באקספארד הוא בערבית. וכ״ז בהנחה נכונה, שהראב״ע לא השמיט שום ספר מהגאון בדקדוק לה״ק.

46) עיין הערה 43.

47) ר״מ בוטריל מביא (בריש פירושו לספר יצירה) ספר אבן הפילוסופים שחבר רב סעדיה גאון. אולם נחשד האיש הזה אצלי מאד, שמביא ספרים שלא היו נמצאים כלל בעולם, והרבה מהם עוד לא ראה איש ולא שמע אותם. ולדוגמא מי יודע הספר כבודה לר״א הקליר? ומה שמובא שם מדברי הקליר הוא כמעט נמנע בחשבון הזמנים, שאיך יביא הקליר את רב האי והוא היה בזמן רב שרירא אביו, כמו שהוכחתי במקום אחר נגד החכם רו״ה בהקדמתו למחזור. וגם שם ספר זה מהגאון זר מאד, מי זה יבין הוראת אבן הפילוסופים?

48) כבר ראינו (הערה 9) מ״ש נגד אמונת הגלגול. ועיין עוד הערה 42. ואין זכר בשום מקום מספריו, שהאמין באיזה סעיף מלמוד זה, וגם על ספר יצירה פירש על דרך החכמה (הערה 32).

49) במצרף להכמה (דף כ׳) רוצה לסמא את העין, שרב סעדיה ידע וחקר בלמוד זה הרבה. אולם נודע, שהמחבר בעצמו שם לא בתום לבבו הוא מדבר, וכמו שהודה שם בסמוך. ומה שמביא שם דבריו למעלה בשם בעל קול יהודה לראיה ע״ז, הנה כיוון למ״ש בשמו דף ט׳ ע״ב, ושם מביא דברי הרב הזה שהביא דברי הבאי מפירוש המיוחס לגאון על ספר יצירה ואינו ממנו, כאשר כבר הראתי (הערה 32). וכן המעשה המובא מגאון בספר חסידים סימן רל״ב נחשד הוא מאד, שרחוק ורחוק הוא מדרך הגאון לסמוך בדיני ממונות על סגולות זרות ובלתי נבחנות.

50) הרב ר׳ ליב מרגליות הוציא מן י״ב דרושים של רבנו סעדיה גאון פירושים על שיר השירים על דרך הפשט ודרך הדרוש והדפיסם בפ״פ דאדר שנת תקל״ז, ובשער הספר אמר, שהמעתיק של הי״ב דרושים מלשון ערבי היה החכם ר׳ יהודה סרוואל והיה קצרן גדול, כמו שכתב ר׳ יהודה בעצמו בהקדמתו, ועיינתי בפירושים ההם וראיתי בדרך הדרוש, שאף שלפעמים נראה בהשקפה

(תיבת הגהה), א"כ יש בספר הזה באורים, מה שאיננו בתרגום ישעיה הנדפס.

41) הרד"ק מביא פירושו על ש"א (א' כ"ט) בבעלת אוב, ושם (כ"א ט"ו) ב' פעמים. ובשרשיו שורש אחר מביא פירושיו על מ"א י"ה. ומזה אחשוב לודאי, שחבר תרגומו על כל נביאים ראשונים, שבלי ספק אחרי גמרו תרגום התורה לא דלג יהושע שופטים והל משמואל ומלכים. ומתרגומו על ישעיה כבר כתבנו. ועל ירמיה מובא ברד"ק (י"ז י"ב) ובריב"ש סימן ל"ה. ועל יחזקאל — ברד"ק י"ד ט' ועוד איזה פעמים. ועל תרי עשר מובא הרבה מאד בראב"ע, וכן על ספר תהלות — שם ובשרשי רד"ק. ועל משלי — שם בשורש: אהר, הבל, עלוקה ושכר. ועל איוב — בראב"ע הרבה ובכד הקמח מועתקים ממנו מאמרים ארוכים. ועל שה"ש—בראב"ע א' ב'. ועל איכה—בשרשי דר"ק שורש כפף. וברוב המקומות מובאים ביאורים, לא תרגומים לבד. ויש ספק עוד, אם חבר פי' על קהלת, שבאוצר הספרים של ר"ד אפענהיים במקום שנרשם פירוש שה"ש לרבנו סעדיה (עיין בפנים) כתוב: „ונלוה אליו פירוש על קהלת", ולא ידעתי אם ר"ל שהפירוש ההוא ג"כ מרבנו סעדיה או מזולתו. אולם שתיקת הראב"ע ממנו בפירושו הארוך לספר קהלת כעין ראיה תחשב, שלא חבר הגאון על ספר זה.

42) בראב"ע בראשית (ג' א') „ויאמר רב סעדיה גאון אחר שהתברר לנו שאין דבור דעת כ"א באדם, נצטרך לומר כי הנחש גם האתון לא דברו, רק מלאך דבר בשבילם". וכבר הראתי (הערה 40) מכד הקמח מה שמביא בשמו, שהשטן של איוב אינו מלאך, רק בן אדם. ובבחיי על התורה מובאים הרבה מפירושיו וטעמיו על קצת מצות, כולם מושכלים וקרובים ונכנסים ללב ומהם נעימים מאד. ע"ש בפרשת תולדות „וכל הבארות אשר חפרו", ופרשת ויצא ביציקת השמן על האבן, וסוף וארא ופרשת יתרו בטעם אריכת ימים על כבוד אבות, ופרשת משפטים טעם חיוב מיתה על גנבת איש וסמיכתו למכה אביו ואמו (אשר קדמוהו כבר במדרש במדבר רבה פ"ט, אלא שלא ראהו מפני שמאוחר הוא) וכדומה דברים הרבה.

43) ברש"י שמות (כ"ד ב') „ורב סעדיה פירש באזהרות שיסד לכל דבור ודבור מצות התלויות בו", ובראב"ע שם (כ' א') „רב סעדיה חבר אזהרות וכלל כל אלה המצות באלה י' הדברים" עכ"ל. ויתכן שאליו כיוון מהר"ם בר' ברוך בתשובות קטנות (סימן ע"ו) וז"ל: „רבנו סעדיה כתב בחרוזים שעשה מן הדינים, שצריך לישבע שכוונתו להשטות וכו' וקצת מן החרוז אני זוכר אך לא כולו „ואיש טוען ברעהו ומשטה, בשבועה לבטא" עכ"ל.

44) בריש ספר מאזנים כתב הראב"ע, שחבר רב סעדיה בדקדוק לה"ק שלשה ספרים והם: אגרון, לשון עברית וצחות, ורק ספר אגרון נכתב

מועתקת מלשון ערבי, ושם מביא ר׳ דוסא את הגאון רב האי ור״ש הנגיד בהוספת מלת ז״ל, וגם איזה מפרש אחרי ר״ש הנגיד. וצ״ע מי זה ר׳ דוסא הנקרא גאון בן גאון בזמן מאוחר כזה? ור״ש הנגיד נפטר בשנת ד״א תתט״ו, שבע עשרה שנה אחרי פטירת רב האי.

בהערה 18 כתבתי, שיש בזכרוני עוד איזה מקום שמובא בו ס׳ השטרות של רב סעדיה, ועתה מצאתי בבעל המאור (ריש ב״מ) וז״ל: „ומסתברא דליתא למאי דאמר רב סעדיה גאון ז״ל בחבור שטרות בהוחזק כפרן שכנגדו נשבע" וכו׳ עכ״ל. ואמרו לי כי בחדושי רמב״ן על קדושין מובא עוד ס׳ המתנה לרב סעדיה, ואולי הוא חלק מספר השטרות.

ואודות ספר התפלה שלו הנה נמצא עוד כי באוצר הספרים של אקספארד בין קובצי האטינגר נוממער 488 והתחלתו נשהתת, והוא בלשון ערבי, רק התחלת כל תפלה בלשון עברית, ונכתב מר׳ יוסף בר יפת שנת אתשע״ח לשטרות ובסופו נמצאה תפלה מרב סעדיה המתחלת „אתה אחד" כוללת ט״ו עלים והיא מדברת מאחדות הבורא ושהוא בלתי משתנה (וואלף באוצר הספרים ח״ג). והנה זמן הכתיבה הוא מאוחר קצת יותר מדאי, שעולה לשנת ה״א רכ״ו ואפשר שלא היו כותבים עוד אז בלשון ערבי. ואולי צ״ל תשע״ח ליצירה ונכתב רק ע״ו שנים אחרי מות המחבר. והתפלה בסופו היא בלי ספק אותה שדברתי ממנה בהערה 21, שהיתה נמצאת במחזור ספרד הישן, וכפי זכרוני התחלתה באמת „אתה אחד".

ובדבר הודוי „אשמנו מכל עם" שיחסנו אליו, עיין מה שנסתפקנו בזה בתולדות רבנו נסים (הערה 30).

בסוף הערה 22 צריך להוסיף: והיה שולח רס״ג תשובותיו למרחקים, שב״כ הראב״ד בס׳ הקבלה (דפוס אמסטערדאם דף מ״ד ב.) איך סח לו ר׳ מאיר בן ביבש שראה גליון של רס״ג ז״ל וכתוב עליו קריה קרטובה ואלבירה ואליסאנא ובנאנה וקלסאנה ואשביליה ומארדה העיר הגדולה וכל אשר סביבותיו עכ״ל. וכל אלה הערים באספמיא הדרומית.

בהערה 25 על אודות שם ספר האמונות בחרוז צריך להוסיף, שהוא ג״כ מדרכי מחברי ערביים לקרוא שם הספר בחרוז שקול, אעפ״י שבגוף הספר נמצא רק מליצה פשוטה (יעוין ענציקלאפעדיא מן ערש עט גרובער ח״ב מלת אראבישע ליטעראטור צד 44). ולזאת יתכן שגם ספר האמונות היה בלשון ערבי בחרוז שקול והמעתיק ר׳ ברכיה רצה לעשות בלשון עברי כמהו.

בהערה 34 בדבר יחום משפחתו של ר׳ סעדיה, הנה כתב הראב״ד בס׳ קבלתו, שהיה משועי יהודה מבני שלה בן יהודה, מזרע ר׳ חנינא בן דוסא,

ראשונה כנוטה קצת אל הסוד, מכל מקום הוא רומז באמת רק למושכלות, ואותן קרא חכמה אלהית. יעיין הקורא היטב במקרא „לא ידעתי נפשי" בענין מרכבה לשכינה מה היא, ומשם יראה כי עוד רחוק הוא מאד מדרך המקובלים. ובדרך הפשט הוא מפרש כל ספר שה"ש על משל אלהים וישראל, וכתב שם בתחלת הספר, שהאומרים דודי הוא המשיח וכלה היא התורה חטא וטעות גדול הוא בידם, והבן זה. ובדרך הדרוש מוסב כל המשל על הנפש עם הגוף. ולא מצאתי בו שום דבר שיהיה נגד דרך הגאון בספר האמונות. ואדרבה, נמצא בסוף הספר שם בדרך הפשט מעניני הקץ האחרון שיהרג משיח בן יוסף ע"י א ר מ י ל י ס, ע"ש באריכות, ממש על הדרך הנמצא ג"כ בספר אמונות ודעות (מאמר ח' פ"ב) יעו"ש ושם. ובדרך הדרוש במקרא „ידיו גלילי זהב" כתב „ואמר מעי שהם האברים שאנו מכנים להם הרחמים, כאמור: המו מעי לו רחם ארחמנו, כאשר כתבנו בספר האמונות ודעות" עכ"ל. ובאמת נמצא כעין זה בספר אמונות ודעות (מאמר ב' פ"ח) ע"ש שכתב „ירצו במעים חנות כאמרו ותורתך בתוך מעי" עכ"ל. ולכן, לולא מה שמחרישים מספר זה כל הקדמונים, הייתי מחליטו באמת לגאון. וכפי דברי הרב *) ליב שם היה אצלו כ"י, והדרושים מדברים רובם על שה"ש, ולא נודע עתה ביד מי באו.

הוספות ותקונים. *)

יש לי להוסיף כאן איזה דברים קטנים. ספריו בתלמוד—צריך להוסיף, שבס' שם הגדולים ח"ב ריש אות ה' מובא מר' סעדיה גאון ס' דרכי התלמוד. ואודות פרושיו על התנ"ך צריך להוסיף, שבאוצר הספרים של ר"ד אפענהיים (נוממער 104 ונוממער 226) נמצא פירוש על שיר השירים מר"ס גאון, כראג שס"ט, ושם (נוממער 249) ג"כ פירוש על שה"ש ממנו קאנסטאנט'.

והנה שמחתי מאד מה שנתאמת לי מה ששערתי והוכחתי בהערה 1, שט"ס נפל בספר אמונות ודעות (סוף מאמר א') ובמקום ד"א תרל"ג צ"ל תרצ"ג, ועכשיו באה לידי רשימה להחכם המלומד דע ראססי על סדר א"ב מרוב חכמי ישראל המפורסמים, ואמר שם אצל רב סעדיה כי מצא באחד מקובציו (של דע ראססי) ס' אמונות ודעות כת"י המוגה היטב והיה כתוב שם ד"א תרצ"ג.

ובהערה 13 בדבר ר' דוסא גאון, שאינו בן רב סעדיה, צריך להוסיף כי בשיטה מקובצת (ב"ק י"ג א') מביא תשובה ארוכה מרבנו דוסא גאון בן גאון

*) דברים אלה נדפסו ב„בכורי העתים" שנות תק"צ ותקצ"א

כינוי מאיזה סופר לאבי הגאון שהיה שמו רב יוסף עפ"י ברכת משה ליוסף „בכור שורו הדר לו". עוד העירני החכם צונץ שבספר תניא (דף ק"ב ב') מובא פירוש רב סעדיה על עזרא, נגד מה שחשבתיו בין הפירושים הבלתי מובאים בשמו.

רבנו *) סעדיה גאון ז"ל היה ג"ב פייטן והוא מאוחר לפייטן קליר המובא ממנו בפירושו לספר יצירה, כאשר העירו חכמים. ועי"ז הייתי מוכרח להקדים זמן הקליר במספר מאה שנים בערך והוא כמו מצומצם. והיינו כי תחת זמן ד"א תש"ל, אשר יעדתי לו לפנים, קבעתי אחר כך ד' אלפים תר"ל. ובזמן ההוא היו הערביאים באיטליה הדרומית וגם באי סרדיניא. והיותר — למקום אחר. וכבר העיר ידידי החכם הגדול משכיל ומבין לאמתו במנהגי ודרכי הקדמונים מוה"ר יו"ט ליפמאן צונץ כי יש להיך וכובד בפיוטי הגאון יותר עוד מהנמצא בפיוטי הקליר (ואעפ"י שהראב"ע בפירושו לקהלת (ה' א') מעמיד נגד פיוטי הקליר הכבדים את שתי הבקשות של הגאון הנמרצות והנמלצות, נראה ברור כי ראה הראב"ע אז בעת כתב פירושו לקהלת, אשר הוא החבור הראשון שיצא מתחת עטו כפי שאחשוב, רק הבקשות ההן של הגאון ולא עוד פיוטיו המובאים ממנו בזמן מאוחר). ובאמת הרואה פיוטיו לחג השבועות הנדפסים מחדש בברלין, בספר קובץ מעשי ידי גאונים וכו', ישתומם על רוב השלשלאות אשר העמים הגאון על מליצותיו יותר הרבה משלשלאותיו של הקליר, ועי"ז יכבד ג"ב יותר מהלכן.

פיוטיו הם על סדרי א"ב ותשר"ק ולפני כל אות מאותיות א"ב יש בשורה הראשונה של כל בית תיבה אחת ממקראות של תהלים (ס"ח פסוק ח' עד סוף פסוק כ') מן „אלהים בצאתך" עד „ישועתנו סלה", ובשורה השלישית תיבה ראשונה מכל מקרא בספר שה"ש, כמו א) שיר, ב) ישקני, ג) לריח וכו' עד סוף הספר, ורק בסיום כל הפיוט משתמש ג"כ בשתי התיבות האחרונות משני הפסוקים האחרונים והן „השמיעני" גם „בשמים" (וזה ממש ע"ד הפייטן קליר אשר בחר ג"כ פסוקים הנאותים ליום המיועד והעמיד תיבה אחת מכל פסוק אצל כל בית על כל ברכה מהתפלה ובתחבולות שונות (עי' כרם חמד חוברת ו' צד ל"ד ול"ה), וכמעט נראה כי הלך הגאון בפיוטים בכל דרכיו בעקבות הקליר, אך גדר דרכיו יותר מזה ונתיבותיו עוה יותר).

ויש מתחלה שלשה בתים לשלש ברכות הראשונות של תפלת החג, ובכל בית ד' שורות בחרוזים שוי הברות, וסיום כל בית יכיל אחד מהמצאים הראשונים ואמצעים של הפסוקים ח' וט' ממזמור י"ט של ספר תהלים, היינו

*) מכאן ועד סוף ההוספות נדפס ב„המגיד" שנת 1862, גליון מ"א.

אעפ"י שאין כל זה מבורר אצלנו, שמקום מולדתו מצרים אינו מסכים לזה. ועיין הערה 1 בתולדה של בעל הערוך.

ולענין דרכו לקרב כל ענין אל השכל כפי מה שאפשר (הערה 40) יש להוסיף, שאעפ"י שאמר רמזים על הקץ שכבר עבר, מה שימאנו בו חז"ל, הנה כבר הצדיקו אדוננו הרמב"ם ז"ל בזה באגרת תימן שלו, וראוי להעתיק כאן לשונו, מפני שכולל ג"כ שבחי רבנו סעדיה אשר לא ימעט ערכם ביצאם מפי אדם גדול כזה, ואלה דבריו:

„אבל מה שוכרת מדבר הקצים ומה שבאר רב סעדיה ז"ל בהם, תחלת מה שיש עליך לדעת, שהקץ על דרך האמת לא יתכן לשום אדם לדעת אותו לעולם וכו', ואנו נדון את רב סעדיה לכף זכות ונאמר שמא מה שהביאו לענין זה ואעפ"י שהיה יודע שהתורה אסרה זה, לפי שהיו בני דורו בעלי סברות רבות נשחתות וכמעט שתאבד תורת ה' לולא הוא ע"ה, לפי שהוא גלה מן התורה מה שהיה נעלם וחזק ממנה מה שנדלדל, והודיעו בלשונו ובכתבו ובקולמסו, וראה בכלל מה שראה בדעתו לקבץ המון העם על דרך חשבון הקצים כדי לאמץ אותם ולהוסיף על תוחלתם, והוא התכוון בכל מעשיו לשם שמים, ואין לטעון עליו על שטעה בחשבונותיו, כי כוונתו היתה מה שאמרתי" עכ"ל. והבן עוד חכמת הרמב"ם שהשכיל בדברים הללו להצדיק גם את עצמו במה שלהלאה שם ילך בדרך רב סעדיה, אשר התלונן עליו בתחלה, ויעמיד רמזים לזמן הקץ כפי מה שקבל מאביו ואביו מאבי אביו עד תחלת הגלות של ירושלים, ואין ספק שחשב את דורו כדורו של רב סעדיה ומעשיו במעשהו הכל לש"ש.

ולענין החרוזים על מספרי אותיות שבתורה העירני חכם עמנו דאקטאר צונץ במכתבו אלי, שאינם ממנו רק מרב סעדיה בן בכור שור, כמו שנרשם בסוף ספר נובלות חכמה. והנה גם אני ידעתי זאת, אך מעט עיון יותר שם בדברי המדפיס אחר סיום החרוזים הורני, שהוא רב סעדיה גאון. ע"ש שכתב: „כל זה הוגה ופורש מידי ר' אליה המדקדק המפורסם והוא כתב שנמצאו בו מלות חמורות וזרות מאד אשר לא מבני ישראל הנה, ושכדמותן נמצאות בספר האמונות שחבר רב סעדיה הג"ל", עכ"ל. ומצאתי גם כן ברשימת גדולי ישראל של דע ראססי חושב בין ספרי רב סעדיה גאון חרוזים אלו, ואמר שהדפיסם ר' אליה בחור בסוף ספרו מסורת המסורת ע"כ. ונראה ששם פירשם ג"כ. אך לפנינו במסורת המסורת דפוס זולצבאך לא נמצא דבר מזה. ומזה נראה ג"כ דרכי המדפיסים, שכל המאוחר בהם מחסר איזה דברים מן הקודם לו. ועכ"פ מבורר, שמה שנקרא שם בתחלת החרוזים רב סעדיה בן בכור שור הוא

משפטים המסורים לצבור ביחד, ולא רק לכל יחיד בפ"ע, כמו פ' הקהל או עיר הנדחת וכדומה. ודברי ר"ם ז"ל צריכים עיון פה.

ומ"ש עוד המפרש שם וז"ל: „ובכלל רומז למצות קריאת התורה בשבתות ובחגים" ע"כ, לא ידעתי מרכז כוונתו, ואיה ראה בזה מצות קה"ת בשבתות?

ובסוף אלה תרי"ג מצוות ובתשר"ק האחרון מהם הנזכר יש בשורה שניה ושלישית של כל בית אות אחת מחתימת שמו והוא: סעיד בן יוסף אלוף, והאותיות של החתימה כפולות הרבה פעמים ובסוף יש שתי התיבות (לא בציוני אותיות) חזק ואמץ, וחתימה זו לא נרשמה כלל שם מן החכם המפרש ולא מן המוציא לאור.

אח"כ מתחילות „אזהרות לר"ס גאון" כפי הרשום שם ויש בהן עוד הפעם תרי"ג מצוות על אופן אחר, והיינו כי כלל אותן בעשרת הדברות וכל דבור יכיל מנין רב מהמצוות, והן ג"כ כולן בחרוזים. ונראה מלת אזהרות כאן ברשימה שלא במקומה וצריכה להיות למעלה, אצל תרי"ג מצוות הראשונות, אשר הולכות ע"ד אזהרות אתה הנחלת ויש שם מלת „אזהרות" בתחלת פיוט, ולא כן אלה תרי"ג מצוות הנכפלות פה, כי הן על אופן חדש. וכל א"ב או תשר"ק מתחיל בתיבה אחת או ב' וג' תיבות הראשונות מכל דבור ודבור: אנכי, לא יהיה לך וכו' ובדבור האחרון: לא תחמוד סחר רעך באה עוד הפעם חתימת הפייטן בראשי השורות: סעיד בן יוסף, ואלוף לא נמצא עוד פה ולא נרשמה גם זו החתימה מן המפרש או המוציא לאור (ובשם סעיד נקרא הגאון אצל חכמי ערב). וכובד המליצות עודנו רב מהכיל. ונעיין עוד הפעם בבית הראשון של כל הפיוט „אלהים (והיא המלה הראשונה של פסוק ח' מתהלים ס"ח) אצל יום הלזה מימים ימימה", ע"כ, וזו השורה מובנת עוד בנקל. אך בשורה שניה: „כל יתחרוהו רבי כל היום והאי מימה" — מלות חדשות באין מעינות, כבדות וקשות ובלתי מובנות. אך היה צריך להרוז מִימָה שמסיים בה הבית: „תורת ד' תמימה". אולם גם בזה לא עזב דרכי הקליר לחתום שמו במספרים בתחלת או בסוף הפיוט, כי בא בשורה הראשונה מן „אצל" עד „ימימה" („אלהים" איננו ספור ומנוי כראוי) עולה כמספר סעיד בן יוסף אלוף, אשר כן חתום מלה במלה בראשי החרוזים של הפיוט האחרון בתרי"ג מצוות הראשונות, כאשר הראיתי. ויש להעיר פה כי אהב הגאון להשתמש במספרים ע"ד רמז ולהראות כחו במלאכה זו. וזה נראה במחברתו הקטנה בכמות אך רבה בחשבונות וציונים נפלאים, הנקראה אותיות לרבנו סעדיה, וגם שם נראה כובד לשונו בעבור מלאכה זו יותר.

סיום א׳ : „תורת ד׳ תמימה". ועי״ז הוכרחו כל ג׳ שורות הקודמות של בית זה לסיים בהברת מִ יְ מָ ה . סיום בית ב׳ : „עדות ד׳ נאמנה" וסיום כל השורות בהברת מָ נָ ה וכו׳.

אחרי ג׳ ברכות הראשונות יבואו ה׳ בתים אשר התיבה הראשונה של כל בית היא התיבה בתהלים ס״ח מן אמצע פסוק ה׳ ולהלאה: א) עמך, ב) בצעדך, ג) בישימון, ד) סלה וכו׳, ובתיבה כזו מסיים תמיד הבית הקודם; ולכן נכפלת כל תיבה בסופי הבתים וגם בהתחלות. ואחשוב כי ישפוק כבר כל זה להראות רוב הנחושתים אשר הכביד הגאון לרגליו, אך יותר נראה עוד בסמוך.

אח״כ יבואו עוד בתים שונים עם סופי הפסוקים ח׳ ט׳ וי׳ ממזמור י״ט של ס׳ תהלים, ואח״כ מתחילים תרי״ג מצוות בסדר א״ב ותשר״ק והחרוזים נקשרים ונכפלים ב׳ פעמים בסופם ובראשם.

ובתכונת המצוות והשבונן הולך לרוב על הסדר של ר׳ שמעון קיירא בעל הלכות גדולות, כפי מה שמעמידן בהקדמה לה״ג. וכן הולכים על דרכו אזהרות של אתה הנחלת שאנחנו אומרים בחג השבועות (ויתכן אצלי מאד כי המבוא בתשובת רש״ל סוף סימן כ״ט כי ר״ש הגדול חבר האזהרות ההן, הוא בשבוש קטן של הנוסח אשר היה כבר לפניו והיה כתוב שם ר׳ שמעון בעל הלכות גדולות, כי ר׳ שמעון בר׳ יצחק לא עשה בלי ספק אזהרות של אתה הנחלת, וכל מבין יכיר כרגע כי אינן כלל מדרכי לשונו בפיוטים, וגם מובאים כבר האזהרות ההן מרבנו סעדיה במקום אחר, עי׳ ראב״ע דברים כ״ז א׳, — ומ״ש שם: „ב ע נ י ן אזהרות" צ״ל „ב ע נ י ן", — והוא היה מוקדם בזמן הרבה לר׳ שמעון בר׳ יצחק, אכן ר׳ שמעון קיירא היה מוקדם הרבה בזמן לר״ס גאון וגם כל האזהרות הולכות ע״ד המצוות של בה״ג, כאשר העיר כבר הרב רו״ה. והיותר—למקום אחר). ובתשר״ק האחרון של המצוות להגאון ר״ס כתוב באות ל״א וז״ל: „ששים וחמש פרשיות חקים ומשפטים להם נקראו" עד כאן, וע״ז כתב החכם המפרש: „לא ידעתי לאיזה פרשיות כוון הגאון", ואני ידעתי כי כוון אל ס״ה פרשיות המנויות בסוף הקדמת בה״ג ובראשו כתוב וז״ל: „אלו פרשיות וחקים ומשפטים המסורים לצבור" עד כאן, ובסופו: „אלו ששים וחמש פרשיות".

אכן בכוונת רס״ג אני נבוך מאד, שכפי הנראה הניח עיקר הכוונה על שתי התיבות „חקים ומשפטים" הנמצאים בה״ג, ובאמת לא נמצא מלת חק א משפט גם באחת מהפרשיות הנרשמות שם. אך בה״ג הניח עיקר כוונתו על שתי התיבות „המסורים לצבור", והיינו כי הפרשיות ההן כוללות חוקים או

תולדות
רבנו האי גאון.

(נדפס ב„בכורי העתים" שנת תק"צ).

(ממכתבו של שי"ר לר' חיים היימן ב„השחר" שנה ב' חוברת א' בדבר כתבי-יד שונים).

הקדמה לרב סעדיה על שיר השירים, שהעתקת ממנה ראשי דברים, היא מבהלת ונחשדת בעיני מאד, ויש לעיין אם איננה הקדמת איזה סופר או מעתיק.

אכן תשובות חרוזי רב סעדיה לרשעים נראה יותר נכון, שהם תשובותיו לקראים בחרוזים, ואולי נגד שלמון בן ירוחם (יעוין הערה 30—31), כי גם הקראים חברו חרוזים עד"ז והעמידו בהם כל גדוליהם וכנגדם גדולי החולקים עליהם. וער"ז „האשכול" לאחד מחכמיהם ששמו ר' יהודה.

על החרוזים בדינים, שהזכרתי מהם בהערה 43, הנה מצאתי באוצר הספרים לראססי (קובץ 365, נומר 2) תיקון סעדיה כולל שני שירים ארוכים, האחד נקרא „שערי דיני ממונות" והשני „שערי שבועות" ובסופם כזה: „נתבארו פרקי רב סעדיה גאון על המשפטים או על דיני ממונות ונפשות בחרוזים ותנועות", עד כאן.

תולדות רבנו האי גאון וקורות ספריו.

רבנו האי גאון בפומבדיתא, בן רב שרירא גאון, בן רב חנינא גאון, בן מר רב יהודאי גאון, בן מר רב שמואל ריש כלה, וכפי המקובל, מזרע רבה בר אבוה, שהיה ממשפחת ראשי גליות, אשר נודע יחוסם מבית דוד מבני זרובבל בן שאלתיאל [1]; נולד בשנת ד"א תשב"ט, ונפטר בן ס"ט שנים, בעיו"ט האחרון של פסח שנת ד"א תשצ"ח [2]. עוד בימי נעוריו נראו בו אותות נפלאות מגדולת רוחו ורוחב לבו, כי בהיותו בן י"ח שנה מנהו אביו כבר לאב"ד שלו, ובהיותו כבן עשרים נחלק לו הכבוד, שנרשם גם שמו אצל שם אביו בשאלות הנשלחות ממרחקים, ושאלו החכמים תשובה משניהם ביחד, אף על פי שהמשיב היה עוד רב שרירא לבדו [3]. וכבן שלשים שמהו אביו לגאון אחרי הסיר עצמו מגאונות, ונתן לו בחייו כבודו אשר נמשך אצלו (אצל רבנו האי) כארבעים שנה עד זמן מותו [4], ואז חדל גם יקר זה מישראל. והוא היה אחרון הגאונים, ואחריו כמעט נפסק למוד התלמוד בארץ בבל [5], אשר כבר החל להתמעט שם גם בימיו, והוא בעצמו כמתאונן על זה [6]. הרב רבי שלמה בן גבירול חבר קינה על מותו, ונשאר ממנה רק חרוז אחד יקר ומשבר לב הקורא [7].

הראב"ד הלוי יביא עוד אות על יחום הגאון משבט יהודה, כי עיניו ראו עוד צורת חותמו על גליונים שהיה שולח והיה חקוק עליו אריה, שהיה גם על דגל מחנה יהודה כפי המדרשים. ונתחתן גם כן לגאון, כי אשתו היתה בת רבנו שמואל בן חפני הכהן, גאון במתא מחסיא, שחבר נ"כ ספרים הרבה [8]. הוא, רבנו האי, הרביץ תורה בישראל יותר מכל הגאונים אשר לפניו, ולאורו הלכו דורשי התלמוד ממזרח שמש עד מבואו [9]. ואם בארצו נאסף נגה למוד תורה שבע"פ בעת נאסף הגאון אל עמיו, כאשר אמרנו, הנה בארצות אחרות עוד קרנים מידו זרחו להם גם אחרי מותו, וכמעט רק על ידיהם לכל בני ישראל היה אור במושבותם [10]. וכל הבאים אחריו הגדילו מעלתו עד מאד, וחשבו דבריו למכריעים נגד כל החולקים עליו באיזה ענין [11]. ונמצאו מאמרים ממנו ועוד ספור אחד ממנהגו נגד חכם גדול מאספמיא, המורים כלם על טוב לבו, ענות רוחו ויושר דרכו [12], מלבד קדושתו ויראתו הנודעה בישראל.

בלשון ערבית הנדברת בארצו ובימיו, ונעתקו אחר כך ללה"ק, כמו שנרשם בפירוש על כל תשובה ממנו בספר שערי צדק. ד) משפטי השבועות, ג"כ בלשון ערבית ונעתק לעברית. נדפס בוויניציאה ובסוף הספר נרשם יום כלות המלאכה ט"ו שבט שנת בשמ"ך, וניכר בו דרך לשון ערבי בכל דף, ויש בו באיזה מקומות דברי מוסר המעידים על טוהר רוחו וענותו [21]. והרב בעל שם הגדולים (ח"ב מערכת ש' סימן ב') ראה גוף החבור כ"י על קלף בלשון ערבי, והקדמון הרב בעל שערי שבועות (שער י"ט) יקרא ספר זה של הגאון בשם „הכלל והשרשים לשבועות". ה) מקח וממכר, והוא רק על הלכה אחת משאר הלכותיו הרבות שחבר עליהם ספרים בכל ענין, ומחוברים אליו ספריו הקטנים והם: המשכון, משפטי התנאים ומשפטי הלואות והיו כלם לספר אחד [22], וגם הוא בערבית והעתיקו לעברית בעל שערי שבועות הנזכר, והיא הרב הגדול הנודע ג"כ בספריו ר' יצחק ב"ר ראובן אלברצלוני בשנת ד"א תתל"ח בהיותו בן ל"ה שנים [23], ונדפס כלו בפעם הראשונה בוויניציאה, וראשית מלאכתו היתה בל"ג בעומר שנת שמ"ב. אולם במקום ההוא ובשנה ההיא בעצמה, רק כמשלש חדשים מקודם לזמן זה, היינו בט"ו בשבט, נדפסו ליקוטים קצרים מאד רק מספר זה של מקח וממכר ולא משאר חבורים קטנים הנזכרים, ונצטרפו הליקוטים האלה למשפטי שבועות שזכרנו. ונראה שהליקוטים המה מהעתקה אחרת של ספר מקח וממכר שהיתה יותר מבוררת ומתוקנת [24]. ונדפס עוד ספר זה כלו עם החבורים הקטנים מחדש בוויען שנת ישרי"ם עם פי' זר זהב הכולל מראה מקומות והערות מועטות גם איזה הגהות בגוף החבור מהרב הגאון מוהר"ר אלעזר בעל שמן רקח; אכן לא עמד על הרבה דברים שהיה יכול לתקנם מנוסחא המתוקנת של הליקוטים [25]. ו) סדר תנאים ואמוראים, כ"י נמצא באוצר הספרים של ר"ד אָפּפענהיים (נומערא 844 קווארט) [26]. ז) מצרנות, מובא מקדמונים וכפי הנראה מהם היה ספר גדול כמו מקח וממכר ונאבד מאתנו [27].

בשרשי לשון עבר ופירושי מקראות: ח) פירושים על תנ"ך ומובאים הרבה מקדמונים [28]. ט) המאסף, בלשון ערבי, וכפי הנראה היה כולל אסיפת שרשי לשון הקדש על סדר א"ב. ומהולל מאד מראב"ע [29]. ונאבדו מאתנו גם הפירושים גם ספר המאסף.

במשל ומליצה: י) מוסר השכל, כולל משלי מוסר בחרוזים, נדפס בפאריז שנת שי"ט [30] ובוויניציאה של"ט, ועם נקודות והעתקה רומית בפ"פ דמיין שנ"ח. ואעפ"י שנדפס ג' פעמים אינו מצוי כלל,

בכל ספריו ובתשובותיו הרבות יכיר כל מעיין את מקורו הנאמן אשר שאב ממנו, הוא אביו רבנו שרירא, כי לא עזב את דרכו בשום דבר, הן ביושר פירושי ההלכות בתלמוד ובירור הדברים בסדר נכון, הן בפירושי הגדות ודרכי הסמך עליהם והרחקת הגוזמות מהם כפי מה שאפשר, גם באהבת האמת בכל ענין. ודרך זה קבלו ממני גם שואבי מימיו ע"י אגרות, והמה: הר"ח ורבנו נסים [13]. וכן החזיק כמו אביו, ועוד יותר ממנו, בלמוד הסודות אשר היה חשוב אצלו ולא אצל שואבי מימיו הנזכרים [14]. ובכ"ז לא היו החכמות האחרות שנואות ממנו, כאשר חשבו קצת גדולים בתלמוד, ודמו להביא מדבריו ראיה, אשר נתברר סתירתה ואולי גם הפכה, ורק על עזיבת ספרי התלמוד והעסק בחכמה לבד, שנתפשט מאד בימיו, התלונן הגאון [15]. וככה יתמרמר נגד המבקשים תואנות ומרמים לסתור דין שנתפשט ונתקבל בכל תפוצת ישראל, מכח איזה מאמר בתלמוד, ועליהם יתגבר במועצות ואמרים חדים, ויריב בנפשו עוז לערוך יסודות חדשים ומועילים [16]. אולם גם למוד הסודות בעצמו היה עוד בזמנו וביחוד אצלו על דרך ההכמה ומושג לכל שכל ישר, כי בימי צמיחתו היה ולא נתערבב בו עוד הרבה סיגים והוספות מסורות בני קדם וספרד, כאשר נעשה ביחוד בשנת ה' אלפים נ"ג, ולא נצטרפו אליו עוד גמטריאות ונוטריקון, כאשר הקיפוהו האחרונים מכל צד, עד שאין מקום עוד לראות בו הנקודה הנכונה ומטרת הכותב הראשון [17]. והלמוד אשר הוסיף על למודי אביו ולא נמצא בו לאביו רק מעט, הוא המקרא עם כל עניניו, היינו פירושי הכתובים, שרשי לה"ק ושירים ומליצות בלשון זו, כאשר יבואר בפרטי ספריו שנחשוב בסמוך.

קצת חכמים חושבים כי היה רב האי בעיר רומי, וזה על ידי שגיאת לשון מאמר אחד שמצאו כתוב, ואצלי רחוק להאמין עליו נסיעה רחוקה כזאת הנלתי נזכרת משום קדמון, ולשון המאמר ההוא יתישב על דרך אחר [18].

ואלה המה חבוריו הנודעים לנו ממנו:

ב פ י ר ו ש י ו ה ל כ ו ת ה ת ל מ ו ד: א) ביאורים על ש"ס, מובאים הרבה מאד בקדמונים, וביחוד בספר הערוך. ב) פירוש ביחוד על משניות סדר טהרות [19]; וכל פירושיו נאבדו מאתנו ואינם נמצאים בחבור מיוחד לו. ג) תשובות רבות מאד, מובאות בקדמונים כמעט בכל ענין והלכה, וגם בפירושי המקראות וביסודי הדת [20], ורובן נאבדו ומעט מהן נשארו בידינו בספר שערי צדק דפוס שאלוניקי, והיו כמעט כלן

עבדו ליה רבנן תקנתא, ואמרו לא יהא אלא משוחרר ומותר לבוא בקהל, ואתיחס ליה לבוסתנאי והוי איכא עליה ערער במלתא, וסוף שתיקו מיניה ועדיין לא מיחסי בניו בשאר בנוהי דבוסתנאי" עכ"ל. והנפלא ששם בשער וא"ו (סי' ט"ו) כפולה כל תשובה זו, ונרשם עליה שהיא מרב שרירא, והיא ממש כלשונה, רק שנחסר לה עובדא הדא דר' בוסתנאי, ע"ש ושם, שיש לתקן מזו לזו שבושים רבים המבלבלים את הקורא. ויתכן שנשאלה השאלה לשניהם, לאב רב שרירא ובנו רב האי, ונשארו משניהם שתי מהדורות של תשובתם, ובמהדורא של האב רב שרירא נשמט מעשה דרב בוסתנאי מפני הכבוד לבית הנשיא אשר נתיחס בו רב שרירא כנ"ל, ורב האי בנו לא חש עוד לזה מטעם שכבר נודע ע"י אגרת אביו דלאו מבני בוסתנאי הם, ולכן העמיד כל המעשה כאשר היא לפנינו בתשובתו. והנה בכל הספור האמת נראה מתוכו, שכן נודע שר צבא של הישמעאלים בשמו ע מ ר, שכבש ארץ פרס מיד המלך האחרון ששמו יזדגר, אשר היה ממשפחת כְּ ס ר י הנקרא כנסרי בתשובת רב האי, וגם סופרי היונים קראו להרבה מלכי פרס רק בשם כסרי, וכן יקרא ניקעפורוס את שבור מלכא, יעוין קורות עולם מחברת חכמים בארץ אנגליה ונעתק לאשכנזית מאת החכם בויטגארטען (ח"ט סי' 648 והערה שם). והבת ההיא ליזדגר היתה שמה דארה, יעו"ש בסה"ד ובקורות עולם להחכם גרייע סוף קורות פרסיים אהרונים.

נשוב ליחוס רב שרירא. עכ"פ נראה, שרק להרבות כבוד משפחתו, אשר גדול היה באמת גם בלא זה, כתב „דמן בית נשיאה אנחנא" וכו', וגם אם רבה בר אבוה בעצמו היה ראש גלות או ממשפחתו יש ספק עצום עוד, יעוין סה"ד, ובספרי אנשי שם הארכתי בזה. ועיין הערה 32 לתולדות רבנו נתן מדרך רש"ג בענין כזה להגדיל גם כבוד ארצו ולהראות קדימת למוד התורה שם. אולם הראב"ד יעיד עוד, שראה צורת אריה על הותם של רב האי, וזה קצת חיזוק על היחוס מזרע דוד. ועפ"י כל הנ"ל יפורשו דברי בפנים.

[3]) כל זה כפי החשבון הנכון בספר הקבלה, ואין להשגיח כלל למשמעות תשובת רש"ל סי' כ"ט, שנראה כחושב מות רב האי בשנת ד"א ת"ת, ע"ש שכתב: „ורבינו גרשון מאור הגולה קבל מרב האיי ונפטר שנת ד"א ות"ת" עכ"ל, ועל כרחך שמוסב מלת ונפטר על רב האי, לא על רבנו גרשם שנפטר בזמן מאוחר, עיין תולדות רבנו נתן הערה 46. אולם משובשים רוב החשבונות בתשובת רש"ל שם כמ"ש במקום אחר; והראב"ד הוא הקדמון בדבר זה והיודע יותר כפי הנראה ענינו של רב האי, יעו"ש; אחשוב שהוא העתיק הרבה ספורים וחשבון שנות הקדמונים מחלק ב' של ספר מבוא התלמוד לר' שמואל הנגיד הנאבד מאתנו, וביהוד על דורו של רב האי ודור שלאחריו, שכן מובא מחלק זה של מבוא התלמוד בספר כפתור ופרח לר' יצחק הפרחי (פ"ה דף ט"ו ב') שכתב: „לאחר

ולא ראיתיו מימי, רק דוגמא קטנה ויקרה מצאתי מובא ממנו בספר אחר [31]. יא) פיוט המיוחס לו, ותחלתו: „שמע קולי אשר ישמע בקולות" (קורא הדורות ה' א') והוא צח ויפה, ונמצא אצל הספרדים לכל תענית [32]. זולת אלה הספרים יש מיחסים לו עוד חבורים אחרים, אך טעות המיחסים או ערמתם גלויה לכל מעיין [33].

הערות.

[1]) הראב"ד הלוי כתב בקבלתו בסתם, שרבנו האי היה מזרע דוד. אולם אביו רב שרירא באגרתו, אשר היתה למקור לספר הקבלה, כתב וז"ל: „ורבה בר אבוה זקננו ומן דבית נשיא הוה, דאנחנא נקיטנא בקבלה, דמן בית נשיאה אנחנא ומזרעא דרבה בר אבוה" עכ"ל (יוחסין קי"ג ב'). ועוד כתב שם (קי"ז א'): „ואבהתא דילנא דבי נשיאה אינון, מיהו שבקוה כל הני ארחתא בישתא דנשיאות ועיילי ברבנן במתיבתא למבעי ענוה ושפלות ונמיכות, ולא מבני בסתנא אנחנא, אלא מקמי הכי עיילי זקנינו ברבנן דמתיבתא" עכ"ל. והמבין יראה, שרצה רש"ג לפרסם יהוסו מבית הנשיא, שהיה מזרע דוד כפי הנודע, ולתרץ לאיש אשר יקשה לו: למה לא נמשכה שלשלת אבותיו עד דורו בראשי גליות ונשיאים? אמר, שעזבו אבותיו ברצונם את כבוד זה שנהפך לבוז, מפני שקנוהו בדמים יקרים וצערו רבנן, ובחרו יותר בגאונות. ושוב היה ירא בל יעמיסו על משפחתו שמץ פסול שהיה נמצא בבית הנשיא ע"י בן ר' בוסתנאי ראש גלות ויבואר בסמוך, ולהסיר ממנו גם הכתם הזה אמר: „ולא מבני בסתנא אנחנא, רק מקמי הכי עיילי זקנינו" וכו'. וענין זה של ר' בוסתנאי יעוין מתחלה בסה"ד ח"א שנת ד"א ש"ס מעשה באריכות מחשיבות ר' בוסתנאי אצל המלך, ושם בסוף המעשה מענין בת מלך שנתן לו מלך ישמעאל לאשה, והמחלוקת אחרי מותו בין הבנים, שאמרו על בן הנכרית, שהוא בן השפחה וכו', ע"ש שמצא כן בספר קטן. ואני מצאתי בשערי צדק (שער א' ח"א סימן י"ז) באמצע התשובה מרב האי וז"ל: „אלא מיהו יש בדבר חלוקה בין גאונים אחרונים, ועיקר שלה בוסתנאי ריש גלותא דהוא חנינאי, שבא על שפחתו בת כנסרי מלך פרס, דיהבה ניהליה עמר בן כטאב מלך ישמעאל במתנה וילדה בן, ומת ועמדו עליו אחיו למכרו, ונחלקו חכמי ישיבות בדבר זה, יש מהם שאמרו כמה דלא משחרר עבד הוא וצריך שחרור מאחיו, וכתב מר רב הנינאי דיינא דבבא ז"ל שטר שחרור לההיא שפחה מבית דינא, ויש מהן שאמרו בוסתנאי נשיא הוי ובידו לשחררה וכו' ובוסתנאי אית ליה כמה בני מנשים כשרות וכו' והלכך

חכמה ונתמנה גאון בן י"ח שנים" עכ"ל, ונגד שני אלה יכריע הראב"ד הקדמון להם והיודע יותר עניניו של רב האי (ע' הערה 2). ודברי רש"ל סתירתם מתוכם, שבשנת תשל"ו היה רב האי בן שבע, ואם נגרוס תשנ"ו, א"כ היה כבר בן שבע ועשרים שנה. וגם מתשו' רש"ג מוכח סתירת דברי שני החכמים הנזכרים, כמו שיבורר בסמוך. ויתכן אצלי, שהחליפו התמנות אב"ד בהתמנות גאון, ומאשר מצאו או שמעו איזה חשבון מהתמנות רב האי לאב"ד כבן י"ח, הפריזו על המדה, כדי להפליג בשבחו, וכתבו התמנות זו לגאון. אולם התמנותו לאב"ד כבן י"ח יתבאר מסוף אגרת רש"ג. שכתב: „וסמכינוהו להאיי בננו באבות ב"ד משיעור ב' שנים" עכ"ל, ור"ל ב' שנים לפני חתימת אגרתו. והנה במאור עינים (סוף פכ"ד) מבואר, שראה חתימת האגרת ההיא שנכתבה בפרוז שבור שנת אלף רצ"ח למנין שטרות, ואם נפרש לשון „משיעור ב' שנים" שלא עברו עוד כל שתי השנים, ונחשוב ההתימה בסוף שנת רצ"ה, יהיה מנוי רב האי לאב"ד באמצע שנת רצ"ו, והוא כפי חשבון רש"ג בהוספות ג"א תמ"ט שלפני השטרות, סך הכל אמצע שנת ד"א תשמ"ו ליצירה. מעתה כפי חשבון הראב"ד, שנולד בתחלת שנת ד"א תשכ"ט, יהיה בעת מנויו לאב"ד בן י"ז וחצי שנה או יותר מעט, קרוב לי"ח, ומזה נתפשטה השמועה, שנתמנה לגאון כבן י"ח שנה, אולם באמת לא נתמנה לגאון רק י"ב שנה אחר כך בהיותו קרוב לבן שלשים, ונמשכה אצלו הגאונות קרוב לארבעים שנה כמ"ש הראב"ד. ולענין מקום הגאונות בפומבדיתא ולא בפרוז שבור, עיין הערה 32 לתולדות רבנו נתן.

[5]) הראב"ד הלוי כתב, שהיה רב האי אחרון הגאונים, ואעפ"י שבני ישיבתו הקימו אח"כ לראש ישיבה את חזקיה ראש גלות בן דוד בן זכאי, הנה לא עמד רק שנתים, ואח"כ תפשו המלך ואסרו בברזל, ואז פסקו כל הישיבות והגאונים. וגם חכם גדול בתורה לא נשמע עוד אח"ז בבבל, זולת רב שמואל הלוי שהיה אחר זה האב"ד, ובימי הרמב"ם, והיה נקרא גם מרמב"ם „גאון וראש ישיבה" (אגרות הרמב"ם), אולם רק דרך כבוד בעלמא, והרמב"ם בעצמו ירה על כינויי כבוד אלה בחץ לשונו בפירושו למשניות (בכורות פ"ד); ואליו כיוון ג"כ בתשובותיו (פאר הדור סימן ל"ה וסי' קמ"ב יעו"ש היטב, אחרי העיון עוד בריש מאמרו על תחיית המתים). כנגד זה עיין תולדות רבנו נתן בעל הערוך (הערה 58). וכתב עוד הראב"ד (ד"א דף מ"ה א'), שר' יצחק בר' משה הידוע בן סכני, אשר לא „עצר כח בימי ר"י בר יהודה ור"י בר ברוך, הלך מדאניה (אשר בספרד) לארץ מזרח ונסמך שם לגאון והושב על כסא רב האיי ז"ל", עכ"ל. אולם העיר שם בעצמו תיכף: „ולפי דרכנו למדנו שלא נשאר שם ושאר בתלמוד בכל ארץ שנער", ור"ל שסמיכה זו לגאון מורה ג"כ, שפסק למוד התלמוד שם, שקבלו איש מספרד אשר לא עצר כח בביתו להיות חבר אצל

חרבן הבית ק"ל שנה שהיא שנת תק"ל למנין היונים בימי רבינו הקדוש ירד רב לבבל להורות" עכ"ל, וחשבון זה נמצא ג"כ בספר הקבלה לראב"ד, אך לא במבוא התלמוד אשר לפנינו, שבחרו המדפיסים הראשונים רק בחלק הראשון בעבור שמועיל לכללי התלמוד יותר, וכן מובא ממנו בקורא הדורות (דף ב' ב') שתי פעמים מה שנמצא ג"כ באגרת רש"ג וס' הקבלה. ועוד שם (ג' א'): „וכתב רבינו שמואל הלוי הנגיד במבוא התלמוד כי אלו הם סוף רבנן סבוראי, וכ"כ הראב"ד בס' הקבלה וכו', אבל ר' שרירא גאון ז"ל כתב" וכו' עכ"ל. הנה אע"פ שאגרת רש"ג היתה למקור תמיד לס' הקבלה, כמו שהראתי בכמה מקומות, מ"מ במקום שר' שמואל הנגיד עזב דרכי הגאון, עזב אותם גם הראב"ד. ועוד (שם ושם): „כפי מה שבא בתשובת הגאון רב שרירא ז"ל ובמבוא התלמוד לרבינו שמואל הלוי הנגיד ז"ל ובס' הקבלה לראב"ד ז"ל" עכ"ל. ועוד (ה' א'): וכתבו רבינו שמואל הלוי הנגיד במבוא התלמוד והראב"ד בס' הקבלה כי בימי רב שרירא גאון ז"ל כו' אירע מעשה שהיו הולכים בספינה ממדינת בארי למדינת סבסתאן ד' חכמים גדולים" וכו' עכ"ל, א"כ כל הסיפור מהתפשטות לימוד התלמוד באפריקא וספרד מרב שמואל הנגיד הוא ומשם לקחו הראב"ד, ודע כל זה. ור' שמואל, שחי רק י"ז שנים אחר רב האי, היה לו מקום היטב לדעת ענינו ע"י רב נסים מחותנו של רב שמואל שהיה מריץ אגרות תמיד עם רב האי, ומפורש כתוב בספר הקבלה, שרב שמואל הנגיד על יד רב נסים היה שותה מימיו של רב האי. ועיין עוד לקמן (הערה 4) מסכים לחשבון הראב"ד.

[3]) בראש התשובה הנדפסת ביוחסין (ק"ז א') וכן בראש התשובה המובאה בערוך (ערך אביי) נרשם בפירוש, שהיא על שאלה שנשאלו שניהם האב רבנו שרירא ובנו רבנו האיי ושניהם נקראו כבר בשם „ראש ישיבת גאון יעקב", אע"פ שכפי הנמצא בסוף התשובה שם ביוחסין: „וסמכנוהו להאיי בננו בא"בד משעור ב' שנים" היה רב האי אז רק בן עשרים שנה ולא היה עוד גאון. עיין הערה 4. וגם נראה מלשון ההוא שרב שרירא לבדו הוא המשיב, ובערך גוזמא מסיים: „זאת תשובת רב שרירא ורב האיי הגאונים ז"ל", ובשערי צדק (שער ז' ח"ד סי' י"ב) „שאלה לרב שרירא ורב האיי", ושם (שער ה' ח"ה ריש סימן וא"ו): „לרב האיי גאון כו' והגיעה עכשו תשובה מאת אדוננו ראש הישיבות בשאלות שנשאלו במדרש אביו נטריה רחמנא", עכ"ל.

[4]) גם כאן כתבנו נגד תשו' רש"ל סי' כ"ט, שכתב: „התמנות רב האיי לגאון בן עשרים שנה בשנת תשל"ו" (או תשנ"ו) ונגד דברי הקודם לו הרבה, הוא ר' אבא מארי חכם בימי הרשב"א, המובא בשם הגדולים (ה"ב ריש מערכת ה"א), שכתב וז"ל: „ומי לנו גדול מרבינו האיי גאון? כי מקובלים אנו שהיה שלם בכל

נראה ממה שהיה חותן רב האי, ואיך יהיו א"כ שני יוסף בן שמעון מצויינים כאלה בזמן אחד רק בארצות רחוקות. ואולי מולדתו היה בפאס אשר באפריקה ונתקבל לגאון במתא מחסיא. אך הלשון „חכם פאס" לא משמע כן, וצע"ג. ובקורא הדורות כתוב, שלרב שמואל זה בן חפני כיוון רב האי במ"ש בתשובה המובאה בכותב לע"י (פ"ב דהגיגה): „וכשצמח רב שמואל גאון ז"ל וכיוצא בו שהרבו לקרות בספרי הגוים" וכו'. ואצלי היה קשה להאמין, שרב האי יביא את חותנו בסתם כמדבר מאיש מוזר לו וגם קצת דרך גנאי, ובהוספת מלת ז"ל, אע"פ שרב שמואל בן חפני מת רק ד' שנים קודם רב האי, ולכן חשבתי מתחלה, שכיוון לאיזה גאון מקדמונים שהיו בהם שנים ששמם כן, האחד מר שמואל מבני בניו של אמימר בסורא שנת ד"א ת"צ, והשני רב שמואל בר מרי בפומבדיתא שנת ד"א תק"ח. יעוין אגרת רש"ג. אולם ראה זה מצאתי בשערי צדק (שער ז' ח"ה סי' כ"א) „שאלה לרב האיי הא דאמור רבנן אסמכתא קניה והוא דקנו מניה בב"ד חשוב, דחזינין בה פלוגתא לרבואתא זק"ל, אית מ"ד דבעינין לכלהו מעכשיו וב"ד חשוב, ואית דאמרי דבחד סגיא, וכן אמר רב שמואל גאון נ"ע בספר התנאים וכו' והוצרכנו להכרעת גאוננו כרוב חסדיו. תשובה, כך ראינו וכו' ודחזיתון למר רב שמואל גאון ז"ל לא תסמכו עליה, וכבר אמרנו ליה בחיין, דההוא מימרא בהאי שמעתא בלחוד הוא, ודכתבתון דחזיתון בהא מלתא פלוגתא לרבואתה, אנחנא לא חזי לנא בה פלוגתא מן אדם, לבד מן מר רב שמואל ואהדרניה מניה" עכ"ל. והנה פה מביא רב האי בפירוש מר רב שמואל גאון בהוספת מלת ז"ל, שהיה חי בימיו ומעט זקן ממנו, והוא, רב האי, החזירו מהלכה אחת, ואחרי שלא נמצא באגרת רש"ג ולא בספר הקבלה שום גאון בימי רב שרירא ורב האי ששמו רב שמואל זולת בן חפני, אין ספק א"כ שאליו כיוון, אע"פ שקוראהו בסתם, וזה יעיד גם על התשובה הנזכרת מכותב לע"י. ומעתה נראה משם, שהיה רב שמואל בן חפני אוהב חכמות, עד כי בימיו הרבו לקרות ספרי גוים יותר מדאי, גם יבואר משם דעתו ודעת כיוצא בו בהגדות שנמצאו בהן נסים לצדיקים בלתי נביאים, עיין מזה באריכות לקמן (הערה 13), וכן נראה ממה שמובא בשמו בפירוש הראב"ע ורד"ק במקומות שכתבנו, יעו"ש ביחוד אצל בעלת אוב שכתב: „אע"פ שמשמעות דברי חז"ל בגמרא כי אמת הוא שהחיתה את שמואל לא יקובלו הדברים במקום שיש להם מכחישים מן השכל". ובב"ז הי' מפורסם לחכם גדול בתלמוד, והרב בעל העטור ושאר הקדמונים יקראוהו תמיד: רבינו שמואל בן חפני. ולספרים שחשבתי ממנו צריך למנות עוד ספר התנאים שמובא בתשובת רב האי. אולם כל ספריו נאבדו מאתנו, לעצבון כל משכיל.

9) לשון הראב"ד בספר הקבלה.

10) הר"ח ורבנו נסים גם אביו ר' יעקב שאבו מימיהם בלמוד התלמוד

החכמים הנזכרים. ועיין עוד ראיה על הפסק הגאונות ולמוד התלמוד בבבל אחר רב האי בהערה 7.

6) בסוף ח"א ממשפטי שבועות כתב רב האי וז"ל: „ובכלל זה העיקר די לאנשי הבינה והשמוש, וידוע לפני אלהינו שלא בארתי כתבי זה אלא כדי להבין מי שאינו מבין ולהתלמד מי שאינו למד ולידע מי שאינו יודע, ולפי שראיתי מיעוט בינת רוב המתחכמים בגמרא בזמן הזה" עכ"ל.

7) בסוף ספר שקל הקודש על עניני השיר לר' דוד בן יחיא, הנלוה לספרו לשון למודים, מביא דוגמא ממין אחד מהשיר לר' שלמה בן גבירול, והיא הקינה שיסד על מות רב האי, ושם נמצא חרוז זה: „נ ג ד ע ה ק ר ן עדינה, היא גברת כל מדינה" עכ"ל. ונ"ל שכיוון על ארץ בבל הנקראה בכתוב „עדינה" (ישעי' מ"ז ח') גם „גברת ממלכות" (שם שם ה') וקראה בן גם הרב ר' שלמה בעבור שמשלה על כל גלות ישורון ע"י התשובות מגאוני ארצה לבד לכל שאלה בעניני הדת (עיין לקמן הערה 12), ונגדעה קרנה ותפארתה במות רב האי, כי נפסק הגאונות ממנה, וגם למוד התלמוד חדל שם בישיבות כנ"ל (הערה 5) ויהיה גם חרוז זה לראיה על הנאמר שם.

8) הראב"ד כתב, שהיה רב האי חתן רב שמואל בן חפני גאון במתא מהסיא. ואלה הם הספרים אשר מצאתי מובא על שמו של ר' שמואל בן חפני בקדמונים: א) הלכות ציצית בלשון ערבי (תשובת הרמב"ם סי' כ"א). ב) אל זאם אל אחכאם, בדינים, ג"כ בלשון ערבי (תשובת מהר"ם אלשק"ר סי' י"ז), ואולי שם ג"כ הל' ציצית. ג) ספר השותפות (בעל העטור אות ש' שיתוף). ד) ספר המבוי (קורא הדורות ד' א'). ה) ס' המתנה (הקדמת המעתיק פי' סדר נשים להרמב"ם). ו) שערים (מרדכי פ"ד דסנהדרין סי' תרצ"ט, ע"ש בדיני עדות ושם נקרא ר"ש בן חפני הכהן). ז) שערי שחיטות (ראב"ן סי' רי"ו), ובמרדכי סוף פ"ו דחולין מביא ג"כ דיני שחיטה ממנו וקורא הספר בסתם בשם שערים, ומזה נראה שכלל החבור היה נקרא בשם שערים והיו בו שערי שחיטות ושערי עדות, ואולי עוד יותר ספרים שהבאנו, והיה מדרך הקדמונים לכנות ספריהם בשם הכולל שערים, כמו שעשה רב האי (עיין הערה 22) וריב"ר אלברצלוני (עיין הערה 23). ח) פירושים על מקרא וביחוד על התורה באורך גדול (יעוין הקדמת הראב"ע ובבאורו, בראשית ב' י"ז, שמות ד' כ"ה, וח' ו' וי"ט י"ג, ורד"ק ש"א כ"ט לענין בעלת איוב). אבן ספרי המצרנות ומקח וממכר אינם ממנו, כאשר טעו מחברי שפתי ישנים וסה"ד, רק מחתנו רב האי, עיין לקמן (הערה 27). אולם בחלק ב' מספר בעל העטור כ"י אשר ראיתי, מצאתי דבר נפלא אצלו, שכתב שם (דף ק"ב ב'): „ותשובה לרבינו שמואל בן חפני חכם פאס" עכ"ל. והנה הראב"ד כתב בפירוש, שהיה רב שמואל גאון במתא מחסיא, וכן

שלח לו, שלא יבוא אליו, ואם יבוא יחוש לנדוי של הרב ר' חנוך, ואז הלך בן שט"נאש לדמשק ומת שם. יעוין המעשה באורך בספר הקבלה. ובבעל העטור (מתנת שכיב מרע דרך ב') כתוב: „וכתשובה לרבינו האיי גאון סברא דילנא ודאבא מארי ידוע בדיני מעולם, למידק דייקנא מעולם בתר אומדנא, ומעשים שלא יהיו בהן מרמה וגזל ועול, ולמיזל בתר קושטא ותריצותא דמעשים, ולגלויי כל מעשים, ולאודויי לאמיתותא כדאמור רבנן מנין לדיין היודע בדין שהוא מרומה שלא יאמר וכו', ורבוותא דהוה בהון יראת שמים הכי הוה סוגייהו ומנהגן" עכ"ל. ועיין עוד דברים באלה ממנו לקמן (הערה 21).

[13]) מדרך רב שרירא בהגדות יעוין הערה 32 לתולדות רבנו נתן, ושם ג"כ תשובתו ותשובת בנו רב האי הטובאה מ־"ס אלשקו"ר סי' צ"ו בענין גלגל קבוע ומזלות חוזרים; וע"ש שכתבו, דליתא להך ברייתא דפסחים מכמה אנפי. ובהקדמת מנורת המאור „נשאל לרב האיי: מה הפרש יש בין המדרש והאגדה הכתובים בתלמוד ובין הכתובים חוץ לתלמוד? והשיב: כל מה שהוקבע בתלמוד הוא מחוור ממה שלא נקבע בו" עכ"ל, ור"ל שאר המדרשים. ובערוך ערך גוזמא: תשובה מרבנו שרירא ורבנו האי בנו באיזה מקום יש רשות ובאיזה אין רשות לומר על דברי הז"ל גוזמא, ע"ש, אעפ"י שרב האי שם הוא קצת סיתר את דברי עצמו המובאים בערך עשר, ע"ש שכתב, ד„הני כ"ד דקאמר לאו דוקא האי מנינא אלא לרעות נפשיה קא מכוין, וקאמר כ"ד בלשון הבאי וגוזמא כדכתיב מהכות כסיל מאה, כי שבע יפול צדיק וקם, ואי אמרת היכי כ"ד? אמרי רגילי רבנן במאי דנפישי למימר כ"ד, כי ההוא דהשוכר את הפועלים: דאי הוה כבר לקושא הוי מקשי ליה כ"ד קושיא ומפריקנא ליה כ"ד פירוקי, וכן אמרו בסוף המדיר: כ"ד מוכי שחין היו בירושלים" עכ"ל. ועיין ערך דל ב' בפירוש המעשה של עכירת מים בבוא רב לבבל (שבת פ"ה א') ותראה שהוא מתיגע מאד בדרך רחוק קצת לקרב כל הספור שם אל דרך האפשר בחק הטבע, ולא בעבור שחשב לנמנע נפלאות שלמעלה מן הטבע לצדיקים גם הבלתי נביאים, שאדרבא הוא כתב בפירוש דעתו בהפך, וחולק על קצת האנשים האומרים כן, וז"ל (בסוף התשובה המובאה ממנו בכותב יע"י פ"ב דחגיגה): „ודע כי זה היה מקובל אצל הראשונים כלם יחדו, ולא היה א' מהן מכחש בו, כי אומרים היו כי הקב"ה עושה אותות ונוראות ע"י הצדיקים כמה שהוא עושה ע"י הנביאים, ומראה את הצדיקים מראות נוראות כדרך שהוא מראה את הנביאים, כי תקנות יש לעולם בדברים הללו ואין בהם הפסד כל עיקר, כי יודע אלהים שאין טוענין בו טענה בטלה (כפי הנראה היו קצת חכמים אומרים, שיש בדעה זו הפסד, באשר שמוסיפים עי"ז עוד על הנמצא במקרא תארים וגשמות לבורא), וכל

מרב האי ורב שרירא אביו, ורק ע"י אגרות ותשובות; ואע"פ שהר"ח קבל גם מאביו רבנו חושיאל, מ"מ לא הספיק לו לבדו, כפי הנראה מהשאלות הרבות ששאלו תמיד מרב האי. והם יסדו למוד זה באפריקא בעיר אלקירוואן (עיין בתולדות כ"א מהם), ומשם בלי ספק נתפשט לרומי ושאר ערי איטליא, ומשם לקצה אשכנז ומזרח צרפת על נהר ריין (ע' הערה 57 לתולדות רבנו נתן), ומשם לצרפת הצפונית, ועוד מן אלקירוואן לאספמיא ע"י הרי"ף תלמיד הר"ח שנסע מאפריקא לשם והעמיד שם תלמידים הרבה (יעוין ספר הקבלה), ואע"פ שכבר נתפשט שם הלמוד ההוא ע"י תלמידי ר' משה ור' חנוך, מ"מ אולי גם הם לא הספיקו לבדם להעמיד בתי מדרש בכל הארץ, לולא הרי"ף שבא לעזרתם. ומקודם לו עוד היה רב שמואל הנגיד מגרנאטה שותה מימיו של רב האי ע"י רבנו נסים מאלקירוואן (יעוין לעיל הערה 2). ונודע שזה הנגיד התאמץ מאד לעזור להתפשטות למוד התלמוד, ע"י העתקת ספרי קדמונים, בכל ארץ ספרד (יעוין בספר הקבלה).

[11]) הרמב"ן במלחמות (כתובות פ"ה) כתב: „ורבינו האיי שהוא שקול כרובה של סנהדרין", ושם בגיטין על הרי"ף (דף קע"ג ב') קורא לו „אביהן של ישראל". ועיין לעיל (הערה 4) מר' אבא מארי ביטי הרשב"א שכתב: „ומי לנו גדול מרבינו האיי" וכו', וכדומה הרבה מאד בקדמונים.

[12]) נודע כי הרבה הכנסות היו לגאונים מכסף שהיה נשלח לישיבתם ממדינות רבות ורחוקות בעד תשובותיהם שהיו נצרכות להם מאד, כי לא שקדו חכמי ישראל בלמוד התלמוד אז רק בארץ בבל. יעוין מזה באריכות בס' הקבלה ובספור ר' נתן הבבלי ביוחסין. וראוי להעתיק כאן דברי הרשב"ץ בתשובותיו (ח"א סוף סי' קמ"ב) מה שמצא כתוב בספר רב עמרם גאון בתחלתו, וז"ל: „שגר לפנינו רבנא יעקב בן רבנא יצחק כ' זהובים ששגרת לישיבה, חמשה שלנו וחמשה עשר לקופה של ישיבה, וצווינו וברכנו אותך ברכות שיתקיימו בך ובזרעך ובזרע זרעך" ע"כ, וזה רב עמרם ששלח סדר תפלה לספרד ובלי ספק כבדוהו בני ספרד ושלחו לו מנה יפה בעבור זה. אולם ע"י ר' משה ור' חנוך בנו, שנשבו באניה ונמכרו לאספמיא, נתפשט שם למוד התלמוד עד שלא היו צריכין עוד לתשובות הגאונים מבבל, ואז נפסק לחם חקם ממדינה זו. ואח"ז בימי ר' חנוך, שישב על כסא הוראה בקורטבה, בעט בו ר' יוסף בן שט"נאש, שהיה תלמיד של ר' משה אבי ר' חנוך וגדול בתלמוד ובחכמה, ונחלק העם למחלקות, חצי העם אחרי ר' חנוך והחצי אחרי ר' יוסף, וגבר החצי של ר' חנוך ונדו את בן שט"נאש, והמלך יעצהו שיברח מפניהם, וכן עשה ונכנס בספינה והלך עד ישיבתו של רב האי והשב שרב האי יקבלהו בשמחה ובסבר פנים, בעבור שע"י איש ריבו ר' חנוך נכרת חק הישיבות מבבל, אכן רב האי

עם דעותיו בענינים האלה, וזה באמת דרך ישר שיבור לו כל מעיין, והיא תפארת לו, ותפארת גם לקדמונים, יותר מאשר אם דרך הלצי יושם בפיהם עצות רחוקות מזמנם, ותועלת האמת גלויה תמיד לעין, תתראה מאיזה צד שתהיה. ועוד נעמוד על סוף לשונו זה „ובכן מציץ מפנימיו ובחדריו כמו שהוא רואה בעיניו", עיין לקמן (הערה 14). ומנטיתו עוד להחיק אמונת הבל, אף אם נושנת היא, יעוין באבודרהם בסדר התקופות בשם הראב"ע שכתב: „שאלו חכמי קירוואן לרבינו האיי: למה נהגו ישראל הדרים במערב להשמר שלא ישתו מים בשעת התקופה? והשיב כי ניחוש בעלמא הוא, בעבור שהיא תחלת השנה או תחי"ת רביעתה ולא ירצו לשתות מים חנם (ונ"ל שיש כאן חסרון בהעתקה ו„חנם" נכתב במקום „לבד"), ע"כ יאכלו כל מתוק להיות שנתם מתוקה" עכ"ל רבנו האי, וע"ז כתב הראב"ע: „ואני אומר מתוקה שנת העובד השם, הבוטח בו לבדו" וכו', ע"ש עוד דברים מושכלים מראב"ע בענין זה. ועל דבר הר"ח ור"ן שהלכו בזה ממש בדרכי רב האי, יעוין בתולדות ב"א ביחוד.

[14]) רב שרירא גאון החזיק בלמוד הסודות, עיין תולדות רבנו נתן (הערה 32), וכן בנו רבנו האי; מלבד מה שהבאנו בהערה הקודמת מתשובתו הנזכרת בכותב לע"י פ"ב דחגיגה, יעוין עוד תשובתו המובאה ערך אבן המנוגעת, ושם יביא ברייתא בזה הלשון: „ולא שהם עולין למרום אלא ב„חדרי לבם" רואין וצופין, כאדם הרואה וצופה בעיניו דבר ברור, ושומעין ואומרין ומדברין בעין הסוכה ברוה"ק" עכ"ל, ונפלאה מאד ברייתא זו קדמונית שמסכמת ממש עם חכמי הרפואה בימינו העוסקים במאגנעטיסמוס, וקוראים לאיש כזה הרואה ולא בעיניו „זאָמנאבול" ר"ל ניעור בשינה, וצפיתו היא לפי דבריהם ב„חדרי לבו" (הערץ גרובע) יעוין בספריהם. והסתכל בדברי הברייתא „לא שהן עולין למרום כו' אלא כעין הסוכה ברוה"ק", א"כ אין זה מקדושת אלוה והופעת זיו השכינה עליו, רק כעין רוה"ק ולא רוה"ק ממש. ונראה שלזה כיוון ג"כ רב האי בתשובתו המובאה בהערה הקודמת, במ"ש: „ובכן מציץ מפנימיו ובחדריו כמי שהוא רואה בעיניו" וכו', וכתב שם שקצת החכמים סוברים כן, ורמז לברייתא שהביא כאן. ועוד מובא ממנו תשובה על י"ג מדות ועשר ספירות בספר האמונות לר' שם טוב (שער ב' פ"ז) וקודם לו בבחיי (פ' תשא). והתשובה שראה הראב"ע ממנו על אורים ותומים (פ' תצוה) בלי ספק היתה ג"כ על דרך זה וכמו שהעיר בצדק הרמב"ן שם. אולם הספרים בקבלה שמביא ממנו ר"מ בוטריל בפירושו לס' יצירה נחשדים אצלי, יעוין הערה 32. ואודות הר"ח ורבנו נסים, שלא קבלו למוד הסודות, יעוין תולדות ב"א ביחוד.

מ"ש שנעשה לר' חנינא בן דוסא וזולתו מאמינים בו ולא מכחישים, וכשצמח מר שמואל גאון ז"ל וכיוצא בו, שהרבו לקרות בספרי דברי עכו"ם ואומרים אין המראות הללו נראות אלא לנביאים ולא יעשה נס כזה אלא לנביא, ומכחישים בכל מעשה שנאמר ב' כי נעשה נס לצדיקים, ואמרו כי אין זה הל' כה אף במעשה של ר' עקיבא שצפה בהיכלות, ומעשה ר' נחוניא בן הקנה ועל ר' ישמעאל וכיוצא בהם, גם כל אלה, אומרים, אינם הלכה, ואנו סוברים כי הקב"ה עושה נסים לצדיקים ונפלאות ומראה להם היכליו, ואתה מחמד עינינו, אשר אתה חומד לבא לחדרי הלכה, יביאך המלך חדריו. ויזכך לתת לך מהלכים עם העומדים לפניו, ותרוה מדשן ביתו ונחל עדניו תשתה, כי עמו מקור חיים ישע רב" עכ"ל הזהב.

בנגד זה עיין אוהל יוסף על הראב"ע פ' שמות סימן כ"ג ותראה פלא, שמביא בשם רב האי ממש להפך, שסובר כדעת ר' שמואל גאון; אכן אול ראה רק קצת דברים מתשובה זו ולא סיומה או שהיה ממקצצי דברים, וזה קרוב יותר. אולם זה מורה יותר על טוהר אמונתו של רבנו האי ויושר שכלו יחד, שלא יקבל ספורי הנסים כפשוטם לבלתי נביאים, רק במקום שא"א למצוא דרך אחר יותר קרוב לטבע, כמו שראינו מערך דל ב'. אכן כ"ז דרכו בספורי מעשים, לא כן במאמרים כלליים של תנאים ואמוראים, שאצלם יתרחק מאד מלהכניס בהם כוונות זרות לא עלו על לב אומרם, וכבר התלוננו ע"ז הרבה חכמים גם על הרמב"ם, שרצה להעמיס דעות פלוסופיות באיזה מאמרי רז"ל וגם במקראות, וזהו באמת דבר קשה מאד לצאת מן כוונת האומר ו"הוליכו בעל כרחו לדעה אחרת, אשר אולי לא ידע ממנה או לא רצה לדעתה, ויצמח לנו ההיזק עי"ז, שלא נדע מהלך המחשבות והשתלשלות הידיעות מדור דור. ותבין בזה דברי רב האי בתחלת התשובה הנזכרת, שכתב: „דע כי אנו מעודנו אין דרכנו לתפוס על דבר ולפרש אותו שלא מדעת מי שאמרו כדרך שאחרים עושים, והרי אנו מפרשים לך דעתו של תנא זה ותוכן כוונתו ואמתת מה שהיה סבור ואין אנו מבארים עכשיו הדברים הלכה או אינו הלכה, ודאי משניות הרבה יש שאינם הלכה ואנו מפרשים אותן אליבא דמאן דאתנו (ושמא תאמר?) אתה יודע כי הרבה חכמים היו סוברין, כי מי שהוא הגון בכמה מדות זכורות ומבוארות כשמבקש לצפות במרכבה ולהציץ בהיכלות של מלאכי מרום יש לו דרכים לעשות שישב בתענית ימים ידועים וכו' ולוחש בארץ שירות ותשבחות הרבה שהן מפורשות, ובכן מציץ מפניטיו ובחדריו כמו שהוא רואה בעיניו היכלות ז' וצופה כאלו נכנס מהיכל להיכל ורואה מה שיש וכו' ודבר זה מפורסם וידוע" עכ"ל. והבן מאד איך ישנה וישלש דבריו, שבא רק לפרש דעת התנא וסברת החכמים ולא לברר אם הם כהלכה, ר"ל אם מסכימים

כל, וז"ל: „כך ראינו כי הדבר שאנו יוצאין מידי חובתנו ועושין בה רצון יוצרנו, נכון הוא וברור בידנו ירושה משולשת ומקובלת מאבות לבנים דורות רצופים בישראל מימי הנביאים ועד עכשו, מה שאנו עושים שתוקעים מיושב כמנהג ותוקעין מעומד על סדר ברכות ג' של ג', הלכה הולכת ופשוטה היא בכל ישראל, וכיון שמעשה הזה בידינו נכון והלכה למשה בסיני כי יצאו ידי חובתם, כבר כר כל קושיא, ואם תאמר אם תש"ת העיקר הרי תר"ת בטלה ואם תר"ת העיקר הרי תש"ת בטלה? תחלת תשובתי לומר, מנין אנו יודעין כי מצוה לתקוע ביום זה, ועיקר התורה הנתונה מנין אנו יודעין, כי היא תורת משה שכתבה מפי הגבורה? אלא מפי ישראל, הנה אלו המעידים עליה גם הם מעידים כי במעשה (זה) יצאנו ידי חובתנו, וכי כן העתיקו בקבלה מפי הנביאים הלכה למשה מסיני, ודברי הרבים הוא המוכיח על כל משנה ועל כל גמרא, ויותר מכל ראיה מזה: פוק חזי מה עמא דבר, זהו העיקר והסמך, ואח"כ אנו מביטים בכל הדברים שנאמרו במשנה או בגמרא בענין זה, ומה שיעלה מהם ויתרץ כאשר את נפשותינו, מוטב, ואם יש בהם כלום שלא יתכוון כאשר בלבבנו ולא יתברר בראיה, אינו עוקר את העיקר (ר"ל העיקר של דברי הרבים ופוק חזי מה עמא דבר). והוצרכנו בדברים אלו בתשובה זאת כי רוב שאלות אלו תואנות הם, לפיכך גלינו כי עיקר המצוה אינו תלוי בהם; ובפשוטן של דברי תורה הכתובים בלבד אין ללמוד כ"א תרועה בלבד, שכן כתוב יום תרועה יהיה לכם, והפשוטות לא נלמדו אלא מדברי חכמים וכ"ש פשוטה לפני התרועה ופשוטה לאחריו, שאין בכתוב ראיה פשוטה על זאת, אלא הלכה למעשה היא ביד ישראל וכו'. וכבר פירשנו לאלוף קדוש נ"ע כי שברים ותרועה אחת הם וכו' ודבר זה עיקר. וכל השבושים מהכמים הבאים מרומי ומשבשים אתכם, להגדיל תורה ולהאדירה הוא וכו', הרי נסתלק ספק ולא נשארה תואנה וכו', וסר מה שהכבדתם והרחבתם דברים ושניתם ושלשתם ובניתם בנינים שלא על יסוד, ואמרתם במלכיות תשר"ת או תש"ת או תר"ת הם עיקר וכו', כל אלו דברי קנתורין ותואנות וכו' וכו'. וכמה מנהגי תפלות בכנסיות שכלם נכחות, הללו אומרים ויתקלס והללו אין אומרים, הללו אומרים והוא רחום בברכת יוצר והללו אין אומרים, הללו מוציאין ס"ת בקלוס פלגי" (?) וכו' עכ"ל. ויבאב לב איש מבין על כי נתקלקלה תשובה זו מאד בהעתקה, ויש בה הרבה דברים עיקריים עוד שהשמטנו רק מחמת שאינם מובנים, והמעיין יראה דרך ורוח לשון ערבי בכל מאמר ממנה. ורמז אליה כבר ר' טוביה מחבר הפסיקתא בפ' אמור במ"ש: „ומה שנהגו לתקוע בלחש, על אלה המצות ועל כיוצא בהם ועל כאלה שלא בתורה, שאל אביך ויגדך וכו' שהם קבלה בישראל דור אחר דור האיך היו ישראל נוהגין, שתקיעת השופר

15) הרבה משונאי החכמה חשבו את רבנו האי למעוז להם, והראשון היה הריב"ש בתשובותיו (סי' מ"ה), שהביאו לראיה בענין זה, וכתב בשמו וז"ל: „תקון הגוף ומישור הנהגת אדם הוא עסק המשנה והתלמוד וכו', ואשר יסיר לבו מזה ויתעסק בדברים ההם (בחכמות) יסיר מעליו תורה ויראת שמים וכו', ואם תראה שאותן בני אדם המתעסקים בחכמות יאמרו לך שהוא דרך סלולה ובזה ישיגו ידיעת הבורא לא תאבה להם, ודע כי יכזבו לך באמת, ולא תמצא יראת שמים ויראת חטא וכו' אלא במתעסק במשנה ותלמוד" עכ"ל, ונשנו הדברים האלה בלשונם בס' אור החיים להחסיד ומתנגד גדול אל למוד החכמות ר' יוסף יעב"ץ ז"ל, וגם בכוזב לע"י פ"ב דחגיגה. אולם ראה פלא, איך חסרון איזה מלות יסובב שנוי הכוונה מהפך להפך, כי דברים אלה מובאים ג"כ באגרת התנצלות לרמב"ן בעד ספר המורה, המתחלת: „טרם אענה אני שוגג", והוא קדמון היה בזמן הרבה מכל אלה ובדק תמיד נוסחאות מדויקות, ושם נוסח תשובה זו של רב האי כזו: „ואשר יסיר לבו ויתעסק בדברים ההם **בלבד**, יסיר מעליו תורה ויראת שמים וכו' ולא תמצא יראת שמים ויראת חטא אלא במתעסקים במשנה ובתלמוד **ובחכמה יחד לא בדברי חכמה בלבד**" עכ"ל, וכל המלות אשר רשמתי באותיות גדולות הן הנשמטות בשו"ת הריב"ש והכרוכים אחריו, וכפי נוסחת הרמב"ן נראה ההפך, שאהב רב האי העסק בחכמה אם רק הוא ביחד עם עסק התלמוד, וסגנון הלשון מוכיח כגירסת הרמב"ן שתהיה ראיה לסתור, ואף רבנו האי בעצמו לא היה כותב כזאת לר' שמואל הנגיד, אחרי שהיו כבר לפניו חכמים מפורסמים שנהגו כן, ר"ל שצרפו למוד החכמות אל הגיונם בתלמוד, והמה רבנו סעדיה גאון ומר שמואל גאון ז"ל חותנו של רב האי, ואחריהם גם השואל בעצמו, הוא ר' שמואל הנגיד, כנודע ממנו, אלא ודאי שרק אל המסירים לבם מלמוד התלמוד כלל וכלל יורה הגאון חצי לשונו, וכפי הנראה רבו כבר בימיו אנשים כאלה וכמ"ש בסוף התשובה הנזכרת (הערה 13) „וכשצמח מר שמואל גאון (והוא חותנו) והרבו לקרות בספרי עכו"ם". ועוד קצת זכר לדבר, איך נתפשטו בישראל ספרי החכמות בזמנו, יעוין שערי צדק (ח"ד סוף שער א') תשובה מרב האי: „מי שקנה ספרים מחברו וטען המוכר שיש בהם אונאה, צריכין לראות מה ששוה הקלף והכתיבה, ואם יש בהן אונאה בשתות, הקונה חייב להחזיר, ואם האונאה מפני החכמות שבהן, אין הקונה חייב להחזיר" עכ"ל.

16) ראוי להעתיק כאן בקצרה דברי רב האי בתשובתו בענין סדר תקיעות (מובאה בתתמים דעים סי' קי"ט), אשר כל קורא מבין יתבונן עליהם ועל דרכיו, איך ערב את נפשו לדבר כל אשר עם לבבו הנאמן לה' ולא חת מפני

לשון, אעפ"י שהעושק והעשוק לא נכחדו מהקב"ה, הואיל והוא סתור מבני אדם הטיל עליהם שבועה על הנסתרות, כדברי החכם: אם יחטא איש לרעהו ונשא בו אלה להאלתו ואתה תשמע מן השמים" עכ"ל; ובסוף חלק ראשון שם: „ואם יתלמד הבע"ד ממנו טענות לטעון על העיקוב ולהנצל גורם רעה לעצמו ואני נקי מזה פני בוראי, לפי שלא פירשתי כתבי זה אלא למישרי נתיבות להבין ולהורות, ואני בזה כמו שאמר ריב"ז על חרבן הרמאים: אוי לי אם אומר אוי לי אם לא אומר וכו' ומסקנה אמרה וסמך אהאי קרא: כי ישרים דרכי ה' צדיקים ילכו בם וגו', והקב"ה יפרע מן כל הקורא כתבי זה שלא ינהוג בו אלא ביראת שמים ובדרך האמת; ואם יעבור ע"ז, אלהינו, שכל נעלם לפניו הוא גלוי, יהיה בעל דינו ואנחנו נקיים, כדכתיב: והמטים עקלקלותם יוליכם ה' את פועלי האון שלום על ישראל" עכ"ל. וסיום כל הספר: „זה כלל שחפצתי לבאר משערי הגמרא בשבועות בעזרת אלהינו, חוץ ממה שלא עלה על לבי או אם נעתק מן הדעת. והקורא כתבי זה, אני מעיד עלי אלהים, אם יראה בו כלום פרץ יבננו או ידיננו לכף זכות, שעל זה היתה כוונתי וסמיכתי, ואלהינו יפיק לנו רצון" עכ"ל. ועל זאת יתפלל באמת כל מחבר ספר הדורש לאלפים מבני אדם. —

[22]) אולי חסרים עוד באסיפה זו ספרי הדינין והפקדון המובאים ממנו בש"ק; וכפי הנראה חבר עוד על הלכות הרבה וקראם בשם הכולל „שערים", כמו שקראו את ספריהם חותנו ר' שמואל בן חפני גאון (הערה 8) ור"י ב"ר ראובן אלברצלוני (הערה 23). יעוין בספראדם לרבנו ירוחם (נתיב ט"ו ח"ה): „וכתב בשערים דרבינו האיי שאם נטלה שלפוחית שמימי רגלים נקוים לתוכה, טרפה" עכ"ל. וקצת קדמונים קוראים ג"כ למשפטי שבועות „שערי שבועות", ורש"י קורא גם לספר מקח וממכר בשם „שערים דרב האיי" (ב"מ ל"ט א' ד"ה מדדין), עיין עוד הערה הקודמת בלשון רב האיי: „זה כלל שחפצתי לבאר משערי הגמרא", וספר מקח וממכר מסודר בששים שערים.

[23]) המעתיק ספר מקח וממכר כתב בהקדמתו בענוה יתרה וז"ל: „ואני יצחק בן ראובן אלברצלוני בינותי בספר לפי עניות דעתי, והחזרתי אותו בלשון עברי לאחינו שבארץ אדום אשר לא יבינו בלשון הערב. ואם שמא ימצא בו שגיון ידעתי כי אני שגיתי, כי שמא לא נתברר לי הלשון יפה יפה, ואין לתלות אותו שגיון לבעל החבור ז"ל, כ"א עלי אשר החזרתיו בלשון העברית, ואני בן ל"ה שנה בעת שהחזרתי אותו שנת ד' תתל"ה לב"ע" עכ"ל. ומ"ש „לאחינו שבארץ אדום" ר"ל לבני ישראל היושבים תחת ממשלת הנוצרים, והוא בא מארץ כזו (שעיר ברצלונא באספמיא הצפונית היתה תחת ידם) לעיר ד א נ י, בגבול אספמיא הדרומית שהיתה כבושה אז תחת

ונענוע הלולב ושחיטה וכו' כל אלה קבלה הן בישראל שלא נחלקו חכמי ישראל עליהן. ומי שאינו חס על כבוד קונו ורוצה לדבר תהפוכות הרי הוא חומס נפשו" וכו', יעו"ש באריכות, והם ממש דברי רב האי נגד מבקשי תואנה בדבר התקיעות, וכבר מובא רב האי בפירוש בפסיקתא זו סוף פ' ויקרא.

[17]) כל קורא מבין אשר יעיין על דברי הקדמונים בידיעת הקבלה כרב האי והבאים אחריו עד הרמב"ן, וישום אליהם דברי האחרונים בה, אז ימצא ההפרש הגדול ביניהם, ויראה המים הטהורים היוצאים ממקור אבני שיש בהירים וזכים, איך ידלחו מעט מעט ויהיו אח"כ עכורים בלי מראה וזוהר, ובפרט אחרי אשר נתערבו עמה הנוטריקין וגימטריאות—ואודות אשר נעשה עמה בשנת ה"א נ"ג לא אוכל לפרש פה, ובמקום אחר נדבר בזה אי"ה באריכות.

[18]) בש"ק כתב וז"ל: „במרדכי דשבת נראה דרב האיי היה ברומי" עכ"ל—ויפה העיר, שכן הוא שם (פט"ז סי' שצ"ח), ששמע ר' יצחק בר' יהודה מפי רב האי ברומי טעם למה מאחרין בשבת לישן שינת שחרית. אלא שהדבר נפלא מאד ולא נמצא בשום ספר מקדמונים, שרב האי נסע ממקומו, ומכ"ש לדרך רחוק כזה, ואיך לא ידע מזה הראב"ד בעל ספר הקבלה או בעל היוחסין. ולכן מוכרחים אנו לפרש, ששמע ר"י ב"ר יהודה ברומי מה שהיו אומרים איזה תלמידים מפי רב האי, וראיה נוכחה לפירוש זה מהגה"מיי פ"ב מה"ל שחיטה ס"ק כ', ע"ש: „ר"י ב"ר יהודה כתב שמצא מפי רב האי ורב שרירא אבין" וכו'; או שהיה כתוב כאן ר"ח וע"י ט"ס נעשה ר"ה ובא אחד ובאר בטעות רב האי, שיותר יכול להיות שרבנו חננאל נסע דרך ים האמצעי מן אלקירוואן לרומא, ועיין תולדות ר"ח שנקרא ג"כ איש רומי. אולי בעבור שהיה שם, אעפ"י שגם זה רחוק, ושם נכתוב טעם אחר אי"ה.

[19]) בתשובת רשב"ם שבראב"ן (דף קמ"ה ב') וברש"י (שבת קנ"ב ב' וברכות נ"ט א') מובא מפירושי רב האי על סדר טהרות. ומ"ש רש"י בברכות שם: „מלא טמיא במס' כלים", ט"ס, שהוא רק באהלות (פי"ז מ"ג); וע"ש בפירוש הרמב"ם שמפרשה כמלה חדשה שלא נמצאה עוד בכל הסדר, וכן בערוך ערך מלטמיא.

[20]) רד"ק בפירושו (יהושע כ"א ז') כתב: „ראיתי שנשאל רבינו האיי בזאת השאלה בענין הפסוקים ממטה ראובן וגו', והשיב" וכו'. ותשובתו בעני הגדות והסמך עליהם עיין לעיל (הערה 13), ועל ד' נכנסו לפרדס (שם), ועל למוד החכמות (הערה 15), ועל י"ג מדות וי' ספירות (הערה 14), וענין אורים ותומים (שם).

[21]) התחלת ספר משפטי שבועות היא: „לאדם מערכי לב ומה' מענה

שנקרא ר"י זה ב"ר ראובן ג"כ ר"י מפיס. ולפי"ז היינו מוצאים טעם פשוט לקריאת שם שערים דרב אלפס, אלא שלא מצאתי ראיה לדבריו בשום מקום, ובמהרי"ק סמן קי"ד לא נזכר מזה, ואדרבא, כבר שמענו שעיר מולדתו אלברצלונה ופטירתו בעיר דאני שבאספמיא הדרומית. ויתכן שנחלף לבעל סה"ד ר"י אלפאסי, שנקרא כן ע"ש ארץ מולדתו פי"ס, ב"ר יצחק זה הברצלוני.

[34]) בשער של ס' מקח וממכר, שנדפס בוויניציאה יום ג' ל' עיני למב"י שנת שס"ב, כתוב, שהביאו לבית הדפוס כהר"ר משה הלוי מינץ יצ"ו, ובהקדמתו שם כתב, שחמדה גנוזה היתה באוצרות יהידי סגלה, ומוצאת תחלה מבית מרשו של החכם הכולל כמהר"י אבטליון ממודינה יצ"ו, ובסיומו שם כתב, שהשתדל האלוף הבקי בחדרי תורה כמהר"ר עובדיה ספורני נ"י להגיה ההעתק. ומעתה הלא יתפלא הקורא אם ימצא, ששלשה חדשים לפני החילם במלאכה יקרה זו נדפס כבר בעיר ההיא בעצמה (וויניציאה) בסוף ספר משפטי שבועות ליקוטים מדיני מקח וממכר והם כוללים כל הששים שערים של ספר זה רק בקצרה מאד. אולם אחר השואת הליקוטים עם גוף הספר שנדפס אח"כ, ימצא שהליקוטים המה מהעתקה אחרת שהיתה יותר קצת מבוארת ומתוקנת. יעוין לדוגמא ריש שער ל"ה בשני הספרים. ולזאת יש לתקן ולבאר מזה לזה קצת מקומות קשי ההבנה. ונראה שהקדמונים היתה להם העתקה זו שבמנה, הליקוטים, יעוין ספר המכריע סימן כ"א מביא דברי רב האי במקח וממכר שער י"ג בלשונו והיא כ"ו בליקוטים, ומשונה מאד בהעתקת ריב"ר אלברצלוני. ועיין הערה הסמוכה אח"ז.

[35]) יש מקומות עם תקונים קטנים הרבה שהוגהו בס' זר זהב, והם מתוקנים כבר יותר בליקוטים. אך לדוגמא נציג פה שני דברים שהניח בעל זר זהב בצ"ע ומתבארים היטב מליקוטים. בשער וא"ו (ס"ק צ"א) כתוב בזר זהב: „ולא הבנתי דברי רבינו מאי ראיה מייתי מש"ס הנ"ל" עכ"ל, והמעיין בליקוטים שם ימצא הראיה נכונה, שיש כתב „ורשאין לקנות להם", ר"ל: הב"ח רשאי לקנות שדה מן לוה שלו. וע"ז הביא ראיה מההיא דב"ק (קט"ו א') דקאמרינן התם (לפי גרסתו) „ודילמא ד' זוזי קמאי אגודי אגיד ליה גלימא בגויה", „ולשון אגודי לשון מכירה היא" וכו', ר"ל שמכר לו הלוה המלבוש בחובו, יעו"ש. ועוד בסוף שער נ"ז ס"ק ה': „ומ"ש רבינו ולא אמרן נלע"ד ט"ס וכו' ואף שהלשון דחוק קצת מ"מ ההכרה לא יגונה" עכ"ל. אולם בליקוטים שם מתוקן מאד, יעו"ש שכתב: „מי שמכר לחברו פירות וכל דבר שמנו חכמים לקבל עליו לפי חשבון ההפסד או כפי מנהג המקום, ומצא יותר (פסולת) מן הראוי, והגיע הדין לנפות לו חייב לנפות את הכל, כמו שאמרו (ב"ב צ"ד א') ואם בא לנפות מנפה את כלו" עכ"ל. והוא ממש כפי דברי הגמרא. וגם מה שתמה שם ס"ק א' יש

יד הערביים, והעתיק החבור לאחיו בארץ מולדתו. ונודע ר' יצחק זה למחבר אזהרות לשבועות שתחלתן „איה מקום בינה", ועדיין אומרים אותם גלילות המערב פנימי וחיצון (שם הגדולים ח"ב מערכת א' סימן וא"ו). ולא ראיתים מימי, רק איזה חרוזים מובאים מהם בהקדמה היקרה מהמביא לבית הדפוס ספר לשון למודים להחכם רמ"ח לוצאטו, הנדפס בלבוב שנת תק"ע, ונראה בהם יותר חריצות מנועם, שיגע והצליח מאד לסיים תמיד ההרוז במקרא הנאות לענין; אולם בתחכמוני (שער ג') מרבה במהללו, וז"ל: „ושירי ר' יצחק בן ראובן, סודם מי הכם ויבן, כי הפליא לעשות מליצות נאות, והביא במלוא חרוזיו זכרון כל המצות, וישימם בפסוקים דבקים, כאלו הם ברוח הקודש הקוקים" עכ"ל. ובקורא הדורות (ו' ב') כתוב, שחתום שם ריב"ר אלברצלוני בראשי החרוזים בשמו ושם אביו. וחבר עוד פירוש בפרקים ממס' כתובות, מעיד על הבנתו ותבונתו (לשון הראב"ד הלוי בקבלתו) ומובא ממנו בשטה מקובצת על מסכתא זו. גם כתב ספר שערי שבועות הנדפס בסוף ספרי הרי"ף, אעפ"י שלא חברו הרי"ף רק ר"י זה אלברצלוני, כמ"ש בתשו' מהר"ם לס' משפטים סימן מ"א וסימן נ"ה, וכן מבואר בשיר של ראש הספר שערי שבועות: „ותרד לפלגות יצחק בן ראובן". ובשער הב' מביא את ר"י אלפאסי בהוספת מלת זצ"ל, א"כ היה מחברו ריב"ר אז עכ"פ בן ס' שנים ויותר, שהרי"ף מת בשנת תתס"ג ור"י ב"ר ראובן נולד כפי חשבון שבסמוך שנת ד"א תת"ג; וחשבון זה יוכל להסכים ג"כ עם מ"ש מהר"ם בסימן מ"א שם, שהרי"ף היה אבי אביו של בעל השערים, והנה הרי"ף נולד בשנת ד"א תשע"ג, ומצוי הוא שיהיה כבר לבן שלשים נין ונכד בעמו. אלא שיקשה לנו, איך מובא בשער שני הנזכר רב אלפאסי בסתם, ולמה לא יכבדהו המחבר בהוספת „אבי אבינו"? גם רחוק קצת שרב אלפסי, שהיה שוכן באפריקא ורק כשהיה בן מ"ח שנה נכנס לספרד הדרומית ולימד בקורטבה ואליסנה, היה לו כבר כשהיה בן שלשים נכד בעיר ברצלונה בקצה ספרד הצפונית תחת ממשלת הנוצרים. אולם הנפלא הוא טעות המגיה של ספרי האלפסי ד' וויען שנת תקס"ה, והוא המדקדק הנודע רי"ל בן זאב, שכתב בראש כרך ששי שם: „וגדל שם ר"י אלפאסי בארץ, ואבי אביו ר' יצחק ב"ר ראובן חבר שערים דרב אלפס" עכ"ל, הנה עשה מבן הבן אבי אב, והקדימו עד חמשה דורות למעלה. אעפ"י שיקרא את השערים בעצמו „שערים דרב אלפסי". וזה מנת גבר אשר ישלח ידו אל מקום בלתי נאות לו, כי מדקדק היה וספריו בדקדוק טובים ומועילים. אכן בטעם קריאת שם „שערים דרב אלפס", הנזכר כבר בתשובת מהר"ם שם, גם בפתיחת גוף הספר, יתכן לומר שהוסיף המחבר השערים האלה על הלכות הרי"ף וחברם בסוף ספר ההלכות, וע"ש זה נקראו בן מתחלתם. ובס"הד כתוב

בעל שפתי ישנים, שבאות מ' כתב „ספר המצרנות ר' שמואל הכהן בן חפני", ולהלן שם: „מקח וממכר ר"ש הכהן בן חפני (ספר יוחסין דף ק"ל)" עכ"ל. הנה באר טעותו ג"כ בדברי היוחסין, אעפ"י שכתב בעצמו בסמוך שם „מקח וממכר מרב האי גאון".

28) בפירוש הראב"ע (דברים ל"ב ל"ט): „ור' האיי ז"ל אמר"; ובפירוש רד"ק (ש"א כ"ט) בבעלת אוב: „אבל רב סעדיה ורב האי הגאונים ז"ל אמרו", ע"ש. ועוד בראב"ע (ישעיה מ"ו ה') ורד"ק (ירמיה ח' ט'): „ופי' רבינו האי קטא"ף בערבי"; וברש"י (הושע ג' ב') ובראב"ע (עמוס ה' כ"ב) על תיבת „ומריאכם", ועיין עוד בבאור מלה זו מרבנו האי בכפתור ופרח (פ' נ"ח), ועוד בראב"ע (תהלות נ"ח י') ואיוב (וא"ו י'): „ואני ראיתי בפירוש רב האיי ז"ל שפירש", ושם (י"ד כ"ז) ושם (כ"א ל"ב): „גדיש אמר רב האיי ז"ל שהוא הקוכה שעל הקבר כמנהג ארץ ישמעאל", ושם ל"ז ב'). ובשרשי רד"ק מובאים פירושיו הרבה מאד.

29) הראב"ע כתב בתחלת ספר מאזנים: „ואדוננו רב האיי אסף ספר המאסף (בידיעת לה"ק) מלא חכמה וכליל יופי" עכ"ל. ונראה שהוא בלשון ערבי, שאחר מנותו שם כל הספרים בידיעת לה"ק כתב: „וכל אלה הספרים הם בלשון ההגריאים לבד מהמחברות והשירה והאגרון" עכ"ל. ואחשוב שהיה כולל אסיפת שרשי להי"ק על סדר א"ב, שכן מורה לשון רד"ק בשורש רצד וז"ל: „למה תרצדון הרים גבנונים באות הד' לרבינו האיי ז"ל מפרש לשון עיין ותוחלת, כאלו אמר: מה אתם מעיינים ומיחלים לכך, והוא קרוב ללשון הערב שקוראים לעיון הדבר אל רצ"ד" עכ"ל. ואולי צ"ל „באות הרי"ש" ור"ל בשורש רצד, והפירוש נפלא באמת; ונמצא גם ברש"י תהלים (שם) בשם ר' משה הדרשן: „רצד הוא מארב בלשון הערבי" עכ"ל, ומזה תבין דברי המדרש ריש אמור: „אזל ורצד עליה" ר"ל ארב עליו, ונחסרה מלה זו בערוך. וכדברי ר' משה הדרשן כתב ג"כ געזעניוס במדרש מלים שלו, אלא שהוסיף, שהוראה העצמית לשורש זה בערבית היא עיון ותחבולה וביחוד להרע לזולתו, ועתה ראה שגם הוספה זו בהוראה ערבית ידע כבר רבנו האי ז"ל. ועכ"פ חבר כבר ס' השרשים ועל כרחך א"ב שהוא הנקרא ממנו בשם מאסף, שאל"כ לא היה הראב"ע מחריש ממנו, שהרי חשב שם מחברות של ר' מנחם וספר השרשים של ר' יונה, ודומיהם.

30) בשפתי ישנים כתב: „ספר מוסר השכל כולל פסקים ומנהגים וכו' בחרוזים, פאריז, שכ"ב". אולם נודע מהירות העיון של זה החכם בשערי כל ספר, או שסמך בטעות על איזה חכם אחר. אבן באוצר הספרים של רד"א (אָקטאוו נומערא 565) ירשים ספר זה בשם: „שירי מוסר השכל לרב האיי גאון, פאריז שי"ט". ובהעתקה רומית שם כתב, שכולל מוסר בחרוזים, וכן תורה הדוגמא

לתרץ בדרך אחר יותר פשוט מתירוצו, והוא שכוונת רבנו שם במ"ש: „ואם הוא יותר יש עליו לחשב לו אותו יתרות", ר"ל שמצווה המוכר לעשות כן בשעת מכירה ומחויב לאמר ללוקח יש כאן עפרורית יותר מן השיעור והמנהג, ולחשב לו בנכיון המקח. ומסכים לזה בליקוטים שם: „אבל אם יש מקום שיש להם מנהג קבוע, על מנהגם עומדים, ואין רשות לאחד מהם לחלף המנהג" עכ"ל, ור"ל ג"כ בשעת מכירה להשים יותר עפרורית ולמכור בסתם. אולם אם עבר המוכר ע"ז ולא התנה ונמצא אח"כ יותר מן השיעור והמנהג, בזה כתב בסוף השער שמנפה את כלו, כדברי הש"ס וכנ"ל. ועכ"פ נראה מכ"ז, שלא לחנם בקש ריב"ר אלברצלוני המעתיק כל הספר לתלות בו השגיון שימצא, ולא במחבר עצמו. עיין ריש הערה 23.

26) יש להסתפק, אם סדר תנאים ואמוראים זה כ"י איננו אגרת רש"ג הנדפסת ביוחסין, שמדברת ג"כ בכלל על סדר הדורות של בעלי התלמוד, ונקרא שם באוצר הספרים של ר' דוד אפּענהיים ע"ש רבנו האי בעבור שהשאלה היתה ג"כ אליו; וצריך לעיין בגוף הספר. ומה שיחזק השערה זו, הוא שכבר קרא רש"י (כתובות ז' ב') ג"כ תשובה זו „פסק סדר" (עיין תולדות רבנו נתן הערה 32), ושם תראה ג"כ התועלת אשר תצמח לנו מהעיון בגוף כ"י זה. אכן אם הוא ספר אחר מיוחד, כמה מן התועלת היתה נוספת עוד יותר מחבור קדמון כזה, אשר לא שזפתו עוד עין חוקרי הדורות ויכאב לבם על פנינים כאלה המונחים בקרקע הים.

27) ביוחסין (ק"ל ב') כתוב: „רבינו האיי גאון נפטר שנת תשצ"ח, ד' שנים אחר פטירת חותנו רב שמואל בן חפני, וחבר ספר מקח וממכר וספר שבועות וס' מצרנות וספרים אחרים" עכ"ל, ומדלא חשב הספרים הקטנים שחוברו לספר מקח וממכר, והם המשכון והתנאים ודומיהם, ונקט רק הני תלתא, נראה דס' מצרנות דומיא דהנך תרי קמאי וגדול בכמות כמותם. וכן נראה מלשון המעתיק פי' משניות סדר נשים להרמב"ם בהקדמתו, שכתב וז"ל: „ויש מהן (מן הגאונים) שחבר על מצוה אחת ספר אחד, כגון רבינו האי גאון ז"ל שכלל כל דיני השבועות בספר אחד ודיני המצרנות בספר אחד ודיני מקח וממכר בספר אחד" עכ"ל. ויש להפליא על טעות הגאון בעל סה"ד בדברי יוחסין שהבאנו, שבהפזו חשב, שמ"ש שם „וחבר ס' מו"מ" וכו' מוסב על ר"ש בן חפני ולא על רב האי, ולכן העתיק כל לשון זה אצל חיי ר' שמואל ולא אצל רב האי. אולם השגיאה נראה לעין, ומעולם לא יחס שום חכם ס' מקח וממכר או ס' השבועות לר' שמואל, וככה ס' המצרנות הנרשם שם בסמוך, וכמו שהבאנו עוד מהקדמת המעתיק סדר נשים. וכן מובא ספר המצרנות של רב האי גאון במישרים של רבנו ירוחם נתיב י"א ח"ד. וכבר טעה בזה לפניו עוד

שם וצריך לתקנם) ושניהם בקבלה וסודות, ובעל שפתי ישנים העמידם באוצר הספרים שלו כפי שראה בפירוש רמ"ב, אע"פי שמביא בסתם ס' יצירה, וכן עשה פעמים הרבה. אולם נחשד הוא רמ"ב מאד להביא ספרים שלא היו בעולם, ומחכמים רבים וחבוריהם המובאים ממנו בקבלה לא נמצא שם וזכרון במקום אחר, ועיין בכורי עתים תקפ"ט סוף צד 36. והנה גם כאן ימצא הקורא חוזק להשד זה, שבפ"ב מ"ג שם מביא מס' הקמיצה ענינים מנקודות ודגש, ושם בלשון רב האי: „וכ"ז נודע הטעם בסוד הקבלה, ובבר חובר ע"ז הסוד ס' הנקוד הגדול, אשר חברו רב אשי בבבל והוא נמצא בישיבתנו" עכ"ל. מי ראה כזאת? מי שמע כאלה? א"כ ידע רב אשי כבר מנקודות שלא נמצא רמז מהן בתלמוד, יעוין כוזרי (מאמר ג' סי' ל' ל"ח) ותשובת הריב"ש (סי' רפ"ד) והקדמה למסורת המסורת ומטפחת ספרים (פ"ד סי' רל"ו), גם הבין בסודיהן, והיה נמצא עוד ספרו ביד רב האי, ואיך נאבד ספר כזה של רב אשי אחרון האמוראים? ושכח עוד רמ"ב והוסיף בפי רב האי מלה אחת אשר על ידה יוכר הזיוף, והיא מלת „בבבל", שאלו יצאו הדברים מרב האי למה לו לסמן מקום רב אשי בבבל, והלא גם הוא בעצמו היה שם, כי בבל ארץ האמוראים וכל הגאונים, רק רב אשי מלך במתא מחסיא ורב האי בפומבדיתא, ושתי אלה הערים בארץ בבל, כנודע? אבן איזה אחרון מארצות אייראָפא רצה להעלות ע"י ערך הספר שחובר מאמורא קדמון ובארץ קדם, ואחרון זה קרוב מאד שהיא רמ"ב בעצמו. וראיתי עוד מי שמיחסים שני הספרים האלה, הקמיצה וקול ה' בכח, לרב האי בר דוד, שהוא ג"ב גאון וקודם לרב האי זה בזמן, אולם בלי טעם וראיה, ובפירוש נמצא תמיד רב האי בסתם, ואדרבא במשנה י"ב פשוטות (ס"ד ב') מביא לשון רב האי שכתב: „והגאון אדוננו אבינו מ"ב פירש", וכיוון רמ"ב בלי ספק לרב שרירא, שרב דוד אבי רב האי הראשון לא היה גאון. אולם במעט אין להסתפק, שאין אחד משני הגאונים ששמם רב האי היה מחבר הספרים ההם, הניכרים גם בשמם למאוחרים, ששום קדמון לא כנה ספרו על לשון המקרא „קול ה' בכח", רק רמ"ב שם דבריו בפיהם, כאשר עשה לגדולים הרבה, מהם היו בימי קדם ומארץ נשיה קרא שמותם עלי אדמה, ומהם נבראו ממנו לפי שעה בספר יצירה. —

הוספות ותקונים לתולדות רבנו האי גאון*).

להערה 1. אדות גדולתו בעיני אנשי הארץ עיין מ"ש בתקונים להערה 32 של תולדות רבנו נתן, מה שהפטירו בשבת שמת רב שרירא, שבמקום

*) נדפסו ב„בכורי עתים" תקצ"א.

שנביא ממנו בהערה הסמוכה אח"ז, א"כ טעה בעל ש"י גם בתכונת הס' גם בזמן הדפוס, ורק שאר הספרים, הנלוים לספר זה בדפוס פאריז, נדפסו שם שנת שכ"ב, כמ"ש באוצר הספרים שם.

[31]) בסוף ס' חרדים כתב וז"ל: „רבינו האיי גאון בספר מוסר השכל, לשונך שים בפיך נאסרה, וכאלם היה בין החבורה, ואל תרפה איזי אסור בחבקך, ואם אותו תשלח ואכלך" עכ"ל, וההרוז האחרון מושכל ונעים מאד.

[32]) במחזור ספרדים נמצא בערבית יו"כ לפני כל נדרי הפיוט: „שמע קולי", והוא שם אחר פיוט המתחיל: „לך אלי תשוקתי", אשר הוא נפלא ויחיד בכל פיוטי הספרדים ברגשות הלב ומסירת הנפש ליוצרה ומליצה צחה מאד, ולא נודע שם מחברה. ושם נרשם שיש מקדימים „שמע קולי" לפני „לך אלי", והיה נראה קצת מזה, שהיו שני אלה הפיוטים תמיד ביחד, וכאחד יצאו ג"כ מעטו של רב האי, לולא ההבדל הרב הנראה בין דרכי לשונם, ואע"פי ששניהם צחים מאד, מ"מ הפיוט „לך אלי" נמרץ עוד יותר ורכו דבריו משמן, גם ההרוזים הנפלאים בסופו: „ויום לכתי לפניך, רצה נא את הליכתי, ועם עושי רצונך תנה שכר פעולתי, ותשלח מלאכי החן, ויצאו לעמתי, ושלום בואך יאמרו, בקול אחד בביאתי, יביאוני לגן עדנך, ושם תהיה ישיבתי", עם שמיוסדים על אגדת רז"ל (כתובות ק"ד א') נראים בכל זאת בבנין מליצתם ושקל אמרותם כמועתקים ממקום אחר (יעוין קראן קרוב לסוף שירה י"ג וקרוב לסוף שירה נ', אשר מחברו נודע ג"כ למשתמש בדרשות רז"ל ומאספם במשבצות חרוזיו כפי צרכו), ואין זה דרך רב האי.

[33]) באוצר הספרים של רד"א (נומערא 357 אָקטאוו) נמצא פתרון חלומות לרב האי גאון, פיראַרא, שי"ב, ובשפתי ישנים סוף אות פ"א: „פתרון חלומות מר' שלמה אלמילי, מלוקט מתלמוד וכו' ומרבינו האיי גאון", ע"כ. ואצלי ברור הוא, שאיזה מזייף הבר ס' זה ע"ש הגאון, כמו שהדפיסו ס' גורלות ע"ש רב סעדיה גאון רק להשביח מקחם, ולא נמצא רמז מספר פתרון חלומות לרב האי בשום קדמון, גם אין זה מדרכו כלל. ואח"ז שמעתי מחכם א', שהיה מעיין בגוף הספר ומצא בו מוזכר כבר המפרש רש"י ז"ל, א"כ הזיוף נראה לעין. וכס"הד כתב, שחבר רב האי שיטה חדשה מרבות על ברכת יעקב ובריית דמלאכת המשכן, וטעותו נובעת מטעות בעל שפתי ישנים אות מ"ם סי' 381, שחשב בעבור שנדפסו אלה הספרים ביחד בוויניציאה עם משפטי השבועות לרב האי כלם ממנו המה, ובאמת הם רק נלוים לו בדפוס, ע"ש בשער הספר. — ובפירוש ר' משה בוטריל לספר יצירה (פ"א מ"ו וז' ופ"ב מ"ג) מביא מרב האי ספר הקמיצה וס' קול ה' בכח (דפוס הוראדנא דף מ"ג א' והדפים משובשים

ראובן", כזה: בחונה, נדיבה, רעיתי, אשר ואני, בי נשבעתי, וצריך למחוק מלת „הן" בתחלת ההרוז האחרון. וניכר דרך פייטן ספרדי בשניהם; וביחוד דרך ר"י ב"ר לסיים כל חרוז במקרא הנאות לענין, כמו בדוגמאות מאזהרות שלו שראיתי מהם בדפוס ומהם בכ"י, וכן בשני פיוטים אלו ובפרט בפיוט „יקוש בעניו" לוקחו פסוקים רחוקים ובאים הנה כדבקים ומותאמים מתחלתם לנושא המבוקש.

להערה 26. שמחתי מאד כי הודיעני חכם עמנו דאקטאר צונץ, אשר נתבררה אצלו השערתי, כי סדר תנאים ואמוראים של רב האי הנמצא באוצר הספרים של ר"ד אפענהיים הוא אגרת רש"ג ביוחסין. וכפי הנראה ראה הוא גוף הכ"י. אך צר לי שלא עיין היטב ולא הודיע אם נמצאו שם איזה נוסחאות ישרות אשר נשתבשו בדפוס, כמו שבררתי בתולדות רבנו נתן (הערה 32).

לאחד עשר ספרים של רב האי צריך להוסיף עוד: י"ב) הלכות תפלין, כ"י מובא בשיורי ברכה להגאון ריח"ד אזולאי, על או"ח (סי' ל"ב ס"ק י"ב). י"ג) סדור תפלה, וז"ל שבלי הלקט (סי' ק"ב): „ובתשובות הגאונים ז"ל נמצא רוב הגאונים מוחין לומר כל נדרי, לפי שאין בו שום תקנה, רק רע, זולתי נוסחת רב האיי גאון ז"ל והכי איתא בסדורו: כל נדרי ואסרי וקונמי וחרמי ושבועי דנדרנא ודאישתבענא ודאחרימנא ודאסרנא מיום צום הכפורים שעבר עד יום צום הכפורים הזה, ועברנא עליהון בשלו או באונסא, ניבעי רחמא מן קדם מרי שמיא דלישרי לן, דלישבוק לן, נדרנא לא נדרי למיחייב עליהו, אסרנא לא אסרי למחטי בהון ושבועתנא לא שבועות למילקי בדילהון ככתוב ונסלח וגו'" עכ"ל. ולא מצאתי עוד נוסח כזה במקום אחר ומשונה הוא גם מנוסח הספרדים שבידינו ועולה יפה על ידו החבור של „ונסלח". ולכאורה יתפלא הקורא ממה שנמצא בטור או"ח (סי' תרי"ט) בשם רב האי, שאין נוהגין לומר כלל כל נדרי ולא שמענו שמתירין נדרים בין בר"ה ובין ביו"כ, יעו"ש. אולם גם כאן ימצא מה שהראינו פעמים רבות, שחסרון או הוספת מלה אחת הרבה קושיות לחנם, שמקור דברי הטור הם בראש (סוף יומא) ושם כתב בבאור: „רב האיי בר נחשון", וכן בכלבו (סי' ס"ח), א"כ רב האי סתם המובא בשבלי הלקט הוא בלי ספק בן רב שרירא ואין כאן קושיא כלל, והוא א"כ המחבר סדור התפלה. ואולי היה נמצא שם הפיוט „שמע קולי" לערבית יו"כ. י"ד) ספר מתיבות. וכבר נסתפק בשם הגדולים, מי הוא מחבר זה הספר המובא הרבה בקדמונים. ואני מצאתי ברמב"ן (על ע"ז כ"א) שכתב וז"ל: „אבל לבעל מתיבות ר' האיי ז"ל מצאתי שכיון שהשכירה" וכו'. אכן אפשר שצ"ל „ור' האיי", ובפרט שקצת משמע בבעה"ע (ריש ספרו), שאיננו מרב האיי, שכתב שם: „ור"ח ובעל מתיבות לא פסקו כלל" וכו', נראה שבעל מתיבות מאוחר לר"ח. אמנם מצאתי עוד שם (דיני אישות)

„ושלמה ישב על כסא דוד אביו" קראו: „והאי ישב על כסא שרירא אביו ותכון מלכותו מאד".

ל ה ע ר ה 7, שהספיד עליו הרב ר' שלמה בן גבירול בשיר, יש להוסיף שגם רבנו חננאל הספידו בשיר. יעוין לקוטים מפירושיו על התורה סוף פרשת ויחי עם הערתי.

ל ה ע ר ה 8 אצל רבנו שמואל בן חפני. יש להוסיף, שהרבה תשובות נדפסות ממנו בשערי צדק והן מושכלות בסדר הרעיונות. וממה שקוראהו רבנו האי בסתם „רב שמואל גאון ז"ל", ולא בשם חותנו, נוכל להוציא, שלקח את בתו אחרי מותו ובעת כתבו התשובות ההן לא היה עדיין חתנו, אך עכ"פ נפטר כבר, שכן יוסיף רב האי עליו מלת ז"ל בשני המקומות שהבאנו. ואחרי שרב האי נפטר רק כארבע שנים אחריו (ס' הקבלה), א"כ כתב התשובות ההן בעת הגיע כבר לזקנה יתרה, ועכ"פ כשהיה בן ס"ה שנים ויותר, ולכן אפשר שימעט קצת הפלא אם הוציא איזה דברים קלים נגד רב שמואל וככלל נגד המרבים לקרות בספרי עכו"ם, כי לרוב המצטייד לאורח רחוק (לעולם שכולו ארוך) יחפש בהדרין ויזרה הלאה כל הנחשד רק מאומה בעיניו, וגם כח התשוקה נחסר אז ויתראו תתחתים בדרכים המובילים אל המטרה ונראים כלם בחזקת סכנה. יעוין בדברינו ראש מחברת זאת. אולם מאשר לקח אח"כ את בתו של רב שמואל, נראה שבכ"ז כבדהו בלבו. — ולדעת יותר ברור דרכי ר' שמואל בן חפני באגדות ובמראות הנביאים יעוין תולדות רבנו חננאל (הערה 14) ורבנו נסים (הערה 11).

ל ה ע ר ה 13. מדרך רב האי לקרב האגדות אל השכל כפי מה שאפשר, עיין עוד תולדות רבנו נסים (הערה 11) פירוש הגאון על תפשו הקב"ה למשה כדי שלא יסתור שקול הדעת, אמנם כנגד זה דעתו בראית הנביאים, שהיא במראית עין ממש ולא בראית הלב, נגד ר' שמואל בן חפני ורבנו חננאל; וככה ההפרש בינו ובין אלו החכמים ז"ל גם בראית הצדיקים שאינם נביאים, עיין בבאור תולדות רבנו חננאל (הערה 14—15).—ובדבר ס' שערי שבועות, שקוראהו ר"י בר' ראובן אלברצלוני: „הכלל והשרשים לשבועות", צריך להוסיף שגם הרמב"ן במלחמות (פ"ו דב"ק) לענין ישראל שאנסו עכו"ם קורא לחיבור זה של הגאון ס' שרשי שבועות, אולם הוסיף שם: „ואף בחרוזותיו בהן מפורש" ע"כ. ולא ידעתי לאיזה חרוזים כיוון. אולי נמצא כן באיזה מקום בשירי מוסר השכל.

ל ה ע ר ה 24 אצל ר' יצחק בר' ראובן אלברצלוני. נראה שיש בידינו עוד ממנו שני פיוטים נחמדים והם (לפי מ"פ): גאולה לשבת ה' אחר פסח, המתחיל „יקוש בעניו", ואהבה לשבת שלפני שבועות, המתחיל „יונה יעלת חן". והנה בשניהם חתום בראשי חרוזות „יצחק", אך בשני יתכן למצוא בסופו גם „בן

פסח) נמצא רק נוסחת ר' יהודאי כפי שהעתיקה פה רב האי ולא נוסחת רבן שמעון, וזה לאות כי פעמים השמיטו המאספים הלכות של ר' יהודאי את דברי ה"ג של ר' שמעון ולא העמידו נוסחתו כלל בעבור שסותרת לנוסחת רב יהודאי, אך פעמים העמידו גם שתיהן אעפ"י שסותרות זו את זו (עי' כ"ח ח"ו צד רל"ה—רל"ט). והנה כבר אמרנו (תולדות רב נתן הערה כ"ד) בשם הכם אחד, כי מה שנקרא ר' שמעון בספר כלבו „הבבלי" הוא בעבור כי קאירא היתה נקראה מלפנים בבל ועירא, ואח"ז מצאתי להחכם בישוף (ווערטערבוך דער גע. אגראפיא) שכתב בערך באבילאן כי יש חרבות סמוך לעיר קאירא הנקראים גם היום בשם בבל ובן היה נקרא בימי הרומיים. ומה שיש לחקור עוד, כי כפי מה שכתב זה החכם בערך קאירוס נבנית זאת העיר בשנת 980 למספרם (ד"א תש"ם ליצירה) משר צבא גנהאר, ולפי זה לא היתה עוד בעולם ועכ"פ לא נקראת בשם זה בימי רב שמעון שהיה חי בשנת ד"א תק"א. אבן קרוב מאד לומר, כי רק המאוחרים במו בעל העטור והבאים אחריו שהיו אחרי ד"א תש"ם כנוהו כן על שם עירו כפי שנקראה בימיהם, וגם יש קאירא ישנה והדשה, ואולי רק החדשה נבנית אז משר צבא ההוא, והישנה היתה כבר מלפנים נקראה בשם זה. אולם פה בדברי ר' האי אנו רואים כנוי חדש לחכם זה רבן „שמעון כצדויא"— מה זה? ולא אוכל לפרשו רק בתקון האותיות צ"ך שצ"ל במקומם ייך ונקרא עתה יתיבה ביירואה ותהיה על משקל סיראה, בבלאה בארמית. ועד"ז כוונת רב האי ג"כ לעיר קיירא, רק שהוא מעמידה באות כ"ף. והוא היה ג"כ אחר ד"א תש"ם ולכן קראה כן.

שכתב וז"ל: „מצאתי לבעל מתיבתא עתיקתא למאי נ"מ וכו' וזו הוראת רבינו אבינו ראש ישיבת גאון יעקב שער ישיבה של ימין" עכ"ל, מזה נראה שהיה מתיבות ישן וחדש, וכ"כ בסוף דיני זיכוי וז"ל: „וכן בבעל מתיבות הישן" עכ"ל, וא"כ יש עוד כעין ראיה משם, שמתיבות הישן חברו רב האי, שלא נמצא גאון אחר שיביא את אביו בשם גאון, ובדברי רב האי נמצא כזה הרבה, גם הכינוי „ראש ישיבת גאון יעקב" נמצא ג"כ אצל רב שרירא בהתחלות השאלות שבערוך (ערך אביי) ובאגרת רש"ג שביוחסין. והשם מתיבות נראה בעבור שכתב בו כל מה שעלה עד ימיו בשתי הישיבות פומבדיתא וסורא. ונראה שפומבדיתא היתה נקראה ימין לגבי סורא, וזה כוונתו במ"ש „שער ישיבה של ימין".

רבנו האיי גאון*).

ככר כתבנו תולדתו, ועוד נוסיף עליה ברצון השם בהקדמה לפירוש רב האי על סדר טהרות, אשר יצא לאור בקרוב אי"ה ע"י חכם אחד**). ותשובותיו בספר הזה—מסי' ע' עד סוף סי' צ', והם כלם ממנו לפי דעתי בלי ספק ונדבר עוד עליהם בהוספה ההיא אי"ה; ופה נעיר רק על דבר אחד, כי נמצא לו דבר בספר זה סי' פ"ז וז"ל: „ודשאלתון: אשכחנן בהלכות גדולות „ואי לית ליה למיכל כולה סעודתא מהאיך דמנטר אביל ברישא מהאיך דלא מנטר" וכו', הכי בכלהו נסחי, ומסתברא לן דט"ם הוא וכו' ילמרנו אדוננו אי הכי הוא? הכין חזינא דאשכחתון בהלכות דרב יהודאי זכר אדוננו לברכה לאו ט"ס הוא, אלא הכין אמירא הא מילתא משמיה ומשמא דרבוואתא אחריני נמי יסודי עולם וכו', ורבן שמע' (שמעון) כצדויא דתקון הלכות גדולות לא קם אטעמיהון דמר ר' יהודאי ודהנך רבוואתא וכו', וכיון דאשכח דהוינן בהא מילתא וכו' טעה בהכי ולא אסקא לשמעתתא לטעמא" ע"ב. ומתחלה נפרש שמ"ש: „ר' שמעון לא קם אטעמיהון דרב יהודאי ודהנך רבוואתא" אין פירושו שרב שמעון לא היה עומד על כוונת רב יהודאי בספרו, ומזה היה משמע שרב יהודאי חבר ספרו קודם ר' שמעון, וזה אינו כן באמת, כי ר' שמעון קירו בעל הלכות גדולות קדם לרב יהודאי בעל הלכות פסוקות, כמ"ש הראב"ד בס' הקבלה, רק כוונתו: רבן שמעון לא עמד על הטעם שעמד עליו רב יהודאי אחריו, ומה שהיה נעלם עוד מר' שמעון היה נגלה אח"כ לרב יהודאי ולהנך רבוואתא. והנה בה"ג שלנו (סוף הל׳

---

*) נדפס ב„תשובות גאונים קדמונים".

**) הכונה לפירוש רב האי שנדפס ב„קובץ מעשי ידי גאונים קדמונים", הוצאת רוזנברג, אולם ההקדמה הנזכרת לא נכתבה כלל, כמבואר שם בדברי המו"ל.

תולדות
ר' אלעזר הקליר.

(נדפס ב„בכורי העתים" שנת תק"צ).

זמן ומקום ר׳ אלעזר הקליר, ועניני פיוטיו ופיוטי זולתו, וקצת עניני התפלות.

לא נמצא חכם בעמנו, אשר רבו הספיקות כל כך על זמן היותו, על ארץ מולדתו, ועל עצמו, מי הוא ואיזה הוא, כמו על גבר מצוין הלזה. פיוטיו נאמרים בכל תפוצות ישראל אשר באיטליא, אשכנז, פולניא ורוסיא, וזמן יציאתם לאור נעלם עם יולדם ומחברם. רוב כותבי הדורות, ומהם אשר היו רק כשתי מאות שנים אחריו, הקדימו זמנו עד אלף שנים לפניהם וחשבוהו לאחד מהתנאים בעלי משנה; ולא יתאחדו גם אלה הסופרים בשם התנא: מי הוא זה ואיזה הוא ר׳ אלעזר במשנה, אשר היה נקרא גם כן קליר ויסד הפיוטים? [1]. ויש אשר יגביל זמנו בתחלת ימי הגאונים [2], ויש אשר יאחרהו עד המאה התשיעית לאלף החמישי [3]; וכלם, המקדימים והמאחרים, יסמנו לו מקום משכנו בעיר קרית ספר אשר בארץ ישראל. אולם האמת הברורה היא, שהחכם הלזה חבר פיוטיו בימי רב שרירא גאון בערך שנת ד״א תש״ל, ומקום מגורתו היה בקצה איטליא הדרומית, קרוב למקום אביו או במקום אביו בעצמו, אשר היה נקרא קליר על שם עירו על חוף הים באי סרדיניא. וכל זה נדע: מרשימתו בעצמו שתי פעמים זמן חבור פיוטיו [4]; מענינים אשר באו בהם על מצב ישראל בגולה [5] ואיזה מפרטי מעשיהם [6]; ממה שלקח מספר אחר, כתוב ג״כ בסוף ימי הגאונים [7]; מדרכיו בדקדוק לשון עברית [8], ובכתיבות תיבות מלאות וא״ו ויו״ד [9], ובמבטא האותיות והברתן [10]; מארח סיום חרוזיו באותיות שוות אשר חדש היה בישראל, והוא קבל אותו רק ממתוקני המשוררים שבאומת ערביים, אשר משלו כבר על אי סרדיניא ובאו כפעם בפעם לאיטליא הדרומית[11]; ויותר מכל אלה—מחתימת שמו לרוב בראשי חרוזות או בגמטריאות נפלאות [12] „א ל ע ז ר [13] ב י ר ב י [14] י ע ק ב [15] ק ל י ר [16] מקרית ספר״ [17], ולפעמים ג״כ „קיליר״ במקום „קליר״ [18].

הוא הקדמון בפייטנים בעלי קרובות, אשר נשארו חבוריהם בידינו,

במחזור של פייטן זה שינויי נוסחאות בגוף התפלה, כמו שימצא שינויים אחרים בתפלה אצל פיוטי האשכנזים, אשר אולי גם המה נובעים ממחזור הקליר [33].

כפי דברי הראב"ן היה לר"א הקליר אח ששמו יהודה והוא הכנים לפעמים חרוזיו בין פיוטי אחיו [34].

הערות.

1) התוס' (חגיגה י"ג א') והרא"ש (ספ"ה דברכות) כתבו, שר"א הקליר הפייטן הוא ר"א ב"ר שמעון התנא, וראיתם ממה שנמצא בפסיקתא: „בר דמך ר"א בר"ש אמרו עליו: מכל אבקת רוכל, שהיה קראוי תנא קרוביי ופייטווי". והוא לפנינו במ"ר שה"ש על מקרא זה, גם שם ויקרא (פ"ל), רק בשינוי קצת, ששם כתוב במקום קרוביי דרשן. וצריך להגיה בתוס' חגיגה שם כהגהתם בקדושה של הקליר ולמחוק הוא"ו של וחמש עשרה, יעו"ש היטב. עוד מביאים שם ושם ראיה, שהיה הקליר מא"י ובימיו היו מקדשים עפ"י הראיה, ממה שלא יסד מעולם רק קרובות ליום א' של יו"ט. אולם סתירת ראיה זו תתהפך לאות ולמופת גם נגד הראיה הראשונה, שהרי לפנינו נמצאו פיוטי הקליר לשני הימים הראשונים של סכות וחתום שמו ושם אביו בפיוט „אקחה פרי עץ הדר" ליום ראשון ובפיוט „אלים כהשעין אב חחת עץ סבה" ליום שני, ורש"י מביא על שמו ד' פעמים קרובות מיום ב' של סכות, יעוין פירושו ליומא (ס"ז א' ד"ה שבעה) וליחזקאל (מ"ב כ' ומ"ג ג' ומ"ח א') וכל המאמרים המובאים במקומות האלה הם לפנינו בקרובות הנ"ל; גם חבר קרובות ליום ב' של פסח. ואין לומר, שהוא חברם ליום א', רק הקהלות העתיקות ליום ב', מפני שאומרים ביום א' פיוטי טל, שהרי רוב הקרובות של יום ב' סובבים על מלת שור, וזה מפני שקוראים אז „שור או כשב", משא"כ ביום א', ובהכרת א"כ שהקליר עצמו לא חבר קרובות ליום א' של פסח מטעם הנ"ל, שהיה מסתפק עצמו בפיוטי הטל למוסף. ומצאתי שכבר העיר על קצת מזה במעדני מלך (ספ"ה דברכות). ומה שנדחק שם לומר, שחבר ב' פיוטים ליום אחד כדי לבחור מהם, הלחץ הגדול נראה לעין. והנה הפיוטים של ב' ימי סכות הם מתחלתם ועד סופם כפולים, ר"ל על כל ברכה מן מגן אברהם עד סופן, ואין דמיון לזה בין פייטנים קדמונים שיחבר אחד מהם שני מיני פיוטים שונים על יום אחד. ומ"ש עוד, שבימי בעלי המשנה היו קוראים שור או כשב ביום א' של פסח, כמ"ש פ' בני העיר, ליתא ג"ב למעיין בפיוט

אף על פי שהיה עוד פייטן אחד קודם לו, שחבר קרובות לכל שבתות השנה, הנה לא נשאר זכר מהם אצלנו [19]. והחכמים הראשונים שלפניו עוד, אשר גם הספרדים גם האשכנזים אומרים עד עתה פיוטיהם כל ימי החול ובשבת, כמו: „אל ברוך גדול דעה" ו„אל אדון" וכדומה, לא חברו חרוזים שוי הברות, גם לא העמיקו שפה להכביד הכונה על הקורא, רק הכניסו בתפלת אנשי כנה"ג איזה מאמרים יפים וצחים בלי יגיעה [20], לא כן ר"א הקליר, שהכנים צוארו תחת עול החרוזים ואסר את ידיו בנחשתי מלאכות אחרות, עד שהיה קשה עליו מאד לכלכל דבריו ביופי וצחות [21]. אולם עם כל העירוב והגמגום וכובד רב בפיוטיו, אשר לא בחנם האשימהו בהם הראב"ע ז"ל [22], נשאר להם עוד יתרון רב על פיוטי האשכנזים, הבאים אחריו והולכים בדרכיו, בקוצר מלים בכח פעולתם לפעמים על נפש אומרם ויודע כונתם, ועל המעט נמצאו בהם גם כן חרוזים נמרצים ונכנסים ללב [23], ורובם מדברים בעניני עם ישראל וקורותיו בכלל, מזכירים ימים מקדם שנות עולמים, ומחזקים הקשר בין ישרון ואלהיו.

ויש להצדיקו גם כן מעט על דבר כובד לשונו וקושי הבנתו, כי שליח צבור היה וחבר רוב חרוזיו רק לעצמו ולחכמים שכמותו לזמרם בפני הקהל, העומדים ושומעים כל אשר יצא מפי שלוחיהם ומליציהם בינם לשמים [24], וכן היו כמעט כל הפייטנים ומחברי סליחות האשכנזים אשר הלכו בעקבותיו [25]. וחבר פיוטיו לכל המועדים וימי הצום. והנמצאים ממנו אצלנו הם: קרובות לשחרית ומוסף יום א' דר"ה, למוסף יו"כ, לשני ימים ראשונים של סכות, פיוטים להושענא רבה, לשחרית [26] ולמוסף שמיני עצרת, לארבע פרשיות, לפורים, למוסף יום ראשון ושחרית יום שני של פסח, ליום א' של שבועות, קרובות וקינות לתשעה באב [27]. ואשר נאבדו מאתנו הם: קרובות להו"ר, לעשרה בטבת ולשבעה עשר בתמוז [28] וליום שביעי של פסח [29].

בכל פיוטיו הנשארים לנו הראה רב בקיאותו להפליא באגדות ומדרשים. וקצת מקומות בהם יורו, כי לא נעלמו ממנו ג"כ איזה יסודות בחכמות העולם [30]. ויש מי שרוצה ליחס לו ספר כבוד ה' בעניני קבלה וסודות, אולם מלבד כי האיש המיחס לו ספר זה נחשד אצלנו תמיד, הנה יורונו ג"כ ראיות ברורות, שלא חבר הקליר הספר ההוא [31], גם אין רמז מידיעת הסודות בכל פיוטיו ולא נגע אף בקציהן, אף על פי שבעלי הקבלה ימצאו במאמריו קדושה גדולה [32]. והמעיין ימצא

כמו שיתברר לקמן, רק פיוטיו נתפשטו במרחקי ארץ, כי יחידים היו עוד בימים ההם, וכמעט היו הקהלות צריכות להם להאריך זמן התפלה בבתי כנסיות בר"ה ויו"כ וגם בימים טובים שיהיה חצים לה', לזאת נעלם באשכנז וצרפת עד מהרה זמן מחברם מארץ אחרת רחוקה, שלא היה לו שום תלמוד או יוצא מחלציו אשר יודיע אח"כ לבניו ותלמידיו אחריו, מי, מתי ואיפה היה זה הפייטן ובעל הערוך, שהיה חי ברומי, ידע בלי ספק זמן הקליר, אך עכ"פ בטעם קריאת שמו היה נבוך, ומביא על זה ספור פלאי מאנשי ארצו, אשר לא שמעו משם עיר קליר הבלתי קרובה להם ואיננה בארצם רק באי הים, עיין לקמן (הערה 16). ויש קצת ראיה, שהמפרש רש"י ז"ל ידע עוד זמנו המאוחר, שכן יקראהו בפירושו ליחזקאל (ט"ח ח') „רבינו אלעזר", ואין דרך לקרות כן לתנא.

[2]) הגאון ר' זלמן מרגליות בהקדמתו למחזור קרבן אהרן הנדפס בסלאוויטא, תקפ"ג.

[3]) הרב ר' וואלף היידענהיים במבוא לפירוש מחזור כתב וז"ל: „ואת זה חזיתי עדות כתוב מהחכם ר' משה בוטריל בפירושו לספר יצירה פ"א סוף משנה א', שאמר בזה הלשון: והרב ר' אלעזר הקליר באר בספרו הנקרא כבודה וכו', כשברא הבורא העולם בראו בג' ספרים וכו' כאשר פירש רבינו האיי גאון ז"ל, ואב"ג מתחלף בא"ת ב"ש וכו' עכ"ל ר"א הקליר ז"ל ועכ"ל רמ"ב. הרי לך שהקליר היה אחר רב האי גאון ז"ל, ועתה צא וחשוב ותמצא, שהתשע מאות שנה ועוד שהקליר הזכיר בקרובות לתשעה באב הם מכוונים ומצומצמים, שהרי בית תפארתנו תוב"ב נחרב בשנת ג"א תתכ"ב או תתכ"ח, ורב האי נסמך לגאון שנת ד"א תשל"ו או תשנ"ו וכו', והיינו בקירוב תשע מאות שנה אחר החרבן, הוסיף עליהם עוד שנים אחדות או עשור ויעלו בידך תשע מאות שנה שהזכיר הקליר בקרובות הנ"ל, והוא סמוך אחר רב האי גאון ז"ל", עכ"ל הרב רו"ה. ובמעט עיון ימצא הקורא, כי גם בהנחת רו"ה חשבונו בלתי צודק, שאף אם נחשוב סמיכת רב האי בשנת תשל"ו, יהיה משנת החרבן עד סמיכתו תתקי"ד או תתק"ח שנים, אולם אם נסמך תשנ"ו יעלה מספר השנים תתקל"ד או תתקכ"ח, ואיך יקרא מספר כזה בפי רו"ה תשע מאות שנה בקירוב, אם הוא נוסף עליו הרבה? ואם עוד תוסיף „שנים אחדות או עשור" כרצון רו"ה, יגדל עוד מספר השנים יותר הרבה על תת"ק ולמספר גדול כזה לא יקרא הקליר תשע מאות שנה ועוד. אכן יותר יפלא בעינינו חשבון זה, אם נדע, שרבנו האי נולד בשנת ד"א תשכ"ט ונסמך לגאון בשנת תשנ"ט ונפטר בשנת תשצ"ח, כאשר בררנו בקונטרס המיוחד על תולדות רב האי, א"כ אם נחשוב יותר על תת"ק רק מספר מעט משנים, כמו שנראה ממשמעות מלת ועוד, חבר הקליר פיוטיו בשנת ד"א תשכ"ה או תשל"א,

מחיה מתים, שאמר „צאן לפסח משכו ושחטו, צדקו אותו ואת בנו ביום אחד בל תשחטו", ורומז למאמר אביי שם סימן על קריאת ב' הימים „משך תורא", ולזה חבר הקליר „משכו", שהוא לקריאה ביום ראשון, ל„אותו ואת בנו", שהוא בהתחלת הקריאה ליום שני, וא"כ ראה ככר דברי אביי ובימיו קראו ביום א' משכו וביום ב' שור או כשב, ופיוט זה שסובב כלו על מלת שור בהכרח שחובר ליום ב' ודו"ק. ולפי"ז על כרחך שלא היה חי במקום ובזמן שהיו מקדשים עפ"י הראיה.

וצריך לתקן כאן שבוש שנפל בסדר הדורות, אשר יוכל להצמיח טעות גדולה, שבין התנאים ששמם ר"א מביא ג"כ ר"א הקליר, וכתב שמהזור אשכנזים ליום ז' של פסח החתום: אני אלעזר בן יעקב מקרית ספר מא"י, עכ"ל, ואלו היה כן, לחנם יגענו להראות ההפך, שלא היה מא"י, והיו הקושיות מתרבות מאד, אולם בעל סה"ד קבל זה מדברי המגיה ביוחסין (דפוס קראקויא ל"ד ב' ומ"ח ב'), ע"ש שמצא כן במחזור שאינו לפנינו. אכן בשני המקומות שם ביוחסין לא נמצא מלת מא"י, רק מקרית ספר לבד, ובעל סה"ד הוסיף מלה זו בעצמו מטעם פשוט, שידע שעיר קרית ספר היא בא"י, אולם שלא כיוון הקליר לקרית ספר שבא"י יתבאר עוד לפנינו (הערה 17). ובלי ספק אצלי שהיו לקהלות אשכנז וצרפת פיוטים אחרים מחכמיהם לכל יו"ט שני והעמידום תחת פיוטי הקליר, כמו שעשו בקרובות ליום ז' של פסח שחבר ג"כ הקליר, כמו ששמענו מהמגיה של היוחסין, ואעפי"כ לא נמצאו היום אצל האשכנזים רק אחרים מר' משה ב"ר קלונימוס המאוחר לקליר, עיין לקמן (הערה 19), ולכן לא ידעו אח"ז בעלי התוס' והרא"ש בכלל אם חבר הקליר איזה פיוטים ליום ב'. והנה גם רבנו תם, שנפטר שנת ד"א תתקל"ג וחי, לפי חשבון זמן הקליר שיבואר עוד, רק כמאתים שנה אחריו, חשב כבר, שהקליר הוא ר"א בר"ש, כמו שמביא בעל היוחסין (מ"ח ב') בשם תוס' הרו"ך. והרשב"א כתב בתשובותיו (סימן תמ"ט), שהוא ר"א בן ערך. ושתי אלה הדעות נדחו מדברי המגיה שם, שראה התימתו „אלעזר בן יעקב", וכן חתום לרוב בגמטריאות, עיין לקמן (הערה 12). ולכן יש משמעות בסה"ד, שהוא ר"א בן יעקב התנא, שבן בהביאו אצל ר"א בר"ש דברי היוחסין לענין הקליר, ירשים „עיין ר"א בן יעקב", אע"פי שלא נמצא שם מזה מאומה. אכן גם דעה זו נדחית מכח מה שהבאנו, שחבר פיוטים גם לכל יו"ט של גליות, ועוד מראיות אחרות שנכתוב לקמן. ולמי שיתפלא: שאם כדברינו, שחי הקליר רק כמאתים שנה לפני ר"ת, איך לא ידע עוד זה האחרון מזמן ומקום הראשון? (יעוין בעין קושיה זו בהקדמת הגאון ר' זלמן מרגליות ז"ל למחזור קרבן אהרן הנדפס בסלאוויטא שנ' תקפ"ג)—נשיב, שזה היה בעבור שמקום הקליר היה בקצה איטליא הדרומית,

סעדיה, ידע וכתב כבר מן שכל, משכיל ומושכל, אשר נתחדש ענינם רק ע"י פס"ת מספר המורה ח"א? עוד מביא פירוש הקליר לס' יצירה (פ"א מי"א) ושם יביא הקליר ג"כ את פירושי אביו ז"ל. ועוד מפירושו לספר יצירה (דף נ' ע"ב דפוס הוראדנא) ושם כתב כי אב לא יקרא אלא מצד מאמר המצטרף ע"כ, ושם זה ר"ל „מאמר המצטרף" נתחדש מהמעתיק ר"ש אבן תבון, יעוין הקדמתו לפירוש מלות זרות בסוף ס' המורה, ואין רמז בפיוטי הקליר מאיזה תיבה פילוסופית, אעפ"י שהשתמש בהרבה מלות זרות מאד. ומצאתי בהקדמת הגאון רז"מ למחזור קרבן אהרן שכתב ג"כ, שאין להביא ראיה ממה שהביא הרמ"ב בשם הקליר דלאו שמיה דקליר חתום עליה. מעתה נשאר לנו לחשבון זמן פייטן זה רק מספר השנים שרשם הוא בעצמו ב' פעמים, והם כנ"ל תת"ק או יותר מעט אחר החרבן, מסכים לשנת ד"א תשכ"ח או תש"ל, והוא זמן שנתמנה רב שרירא לגאון.

[4]) עיין הערה שלפני זו. ומה שרצה הגאון בעל צל"ח על ברכות לומר, שהמאמר תשע מאות ועוד בקרובות לת"ב נוסף מאיזה חכם מאוחר, מלבד שנשארים דברי הפייטן שם כחסרים בלי מאמר זה, הנה גם המאמר השני שהבאנו בהערה הסמוכה, והיא בקינה המתחלת „לך ה' הצדקה", יורה בבאור ג"כ מספר תת"ק מזמן החרבן. ובמאמר זה השני ירבה עוד יותר הדוחק לומר שנוסף הוא, שאם נשמטהו יהיו הדברים חסרים ובלתי מובנים כלל יעו"ש. והגאון רז"מ ז"ל בהקדמת מחזור קרבן אהרן כתב, שבפירוש הראב"ן על מחזור כ"י שנמצא אצלו כתוב אלף ועוד במקום תשע מאות ועוד, והעיר בשם הראב"ן במקום אחר, שהוסיף מספר כזה מדיליה באמרו שבזמן הפייטן היה כך ועכשו שיש יותר מאלף ראוי לומר אלף ועוד ע"כ, הנה יודה הראב"ן עכ"פ, שלפניו היה כתוב ט' מאות. ואין לדחוק ולומר, שיהיה כתוב עוד מספר יותר קדום, ואיזה סופר אחרהו עד ט' מאות, שלא נמצא זכר להתפשטות פיוטי הקליר בזמן קדום כ"כ עד שכבר ישבשום הסופרים מעצמם, ולפי דברינו צ"ל עוד ששבשו בשני המקומות, וזה רחוק מאד. ועוד יבואר לקמן (הערה 7) מראיה אחרת, שלא היה חי הקליר לפני ר' שרירא גאון, ואם כן שני המספרים של תשע מאות בלי ספק מידו נכתבו ולא מסופרים מאוחרים.

[5]) כבר ראינו (הערה 1) שהקליר חבר פיוטים לכל יו"ט ב' של גליות, א"כ לא היה חי בא"י. ושם עיר קרית ספר יבואר לקמן (הערה 17). אולם יותר נראה זה עוד מהרבה מאמריו נגד עמים אחרים, שאלו היה מקומו בא"י הכבושה בימיו כבר תחת יד ישמעאל, לא היה מעלים שם אומה זו בדברו מלוחצי ישראל, ואנחנו לא מצאנו אצלו שם ישמעאלים או ערביים בשום מקום, רק פעם אחת דרך רמז ובספק, כמו שיבואר עוד. וכנגד זה נמצא אצלו בהרבה מקומות מאד שם אדום, שהוא כנוי אצל הקדמונים לכל עמי איירָאפָא בימים

והוא ארבע שנים לפני או שתי שנים אחר הולדת רב האי וכערך ל"ד או כ"ח שנים לפני סמיכתו לגאון, ואיך יביא א"ב הקליר את דברי רבנו האי? ומצאתי שכבר העיר על קצת מזה הגאון ר"ז מרגליות בהקדמתו למחזור קרבן אהרן. אולם אשר יפלא עוד יותר הוא, שיביא הקליר את רבנו האי בהוספת מלת ז"ל, א"כ חי הקליר אחר שנת ד"א תשצ"ח והוא מזמן החרבן קרוב מאד לאלף שנה, ואיך יקרא מספר כזה תשע מאות שנה ועוד?

ויש עוד ראיה גדולה, שהוספת השנים הנכללת במלת „ועוד" לא הרבה הֵנָּה, ממה שמצינו לו מספר תת"ק בלי מלת ועוד, והוא ג"ב בקינות לת"ב אחר ש"ע, ובאחת מהן המתחלת „לך ה' הצדקה" מסיים בסופה „לך ה' הצדקה בתשע מאות שנה שהיתה שנאה כבושה מלהשמע", ונלאו המפרשים למצוא ענין המספר הזה, ונדחקו שמוסב על הזמן מיציאת מצרים עד חרבן בית ראשון שעולה לתת"צ. ואין פירוש זה נכון כלל כפי סדר הזמנים הנחשב בקינה ההיא, שמתחיל מעת היה ישראל לגוי, והולך וחושב כל מעשי ה' עמנו ומעשינו נגדו, עד שמגיע לחרבן שני הבתים, יעוין בחרוז הקודם: „לך ה' הצדקה בשני חרבנות שחרבו" וכו', ואיך ידלג לאחור בסופו ויחזור לזמן מלך מלך בישראל עד גלותם? אלא ודאי שאין ספק בו אצלי, שהכוונה לזמן הגלות אחר הרבן בית שני ועולה לפי זה הסדר הנכון שחושב והולך עד זמנו, ור"ל שהצדקה עם ה' במה שהיתה השנאה כבושה תת"ק שנה אחר החרבן מלהיות שומע לזעקת ישראל. ולראיה שקינה זו היא ג"ב מקליר ככל שאר הקינות הסמוכות לה יעוין לקמן (הערה 12 והערה 27), גם לא היה פייטן זולתו בזמן קודם כ"ב, ר"ל תת"ק שנים אחר החרבן. ומעתה אם היה חי ר"א הקליר אחרי מות רבינו האי, והוא כמו תתק"פ שנים או יותר עוד אחר החרבן, ורצה לאחוז בלשונו מספר מכוון במאות ולעזוב העשיריות ויחידיות, הלא היה נכון לו יותר להציג מספר אלף שנה שחסר ממנו רק מעט מזער, מלהציג מספר תשע מאות אשר נוספו עליו עשיריות כהנה וכהנה? היוצא מכ"ז הוא, שאחד משני אלו נדחה מפני חברו, ר"ל או ששני הפיוטים הנזכרים אינם מקליר, או שהמאמר המובא ממנו בפירוש רמ"ב מיוחס לו בשקר. ואחרי כי באחד מאלו הפיוטים, היינו בקרובות לת"ב, התום הקליר בשמו ובכנויו, וכן על הפיוט השני, היינו הקינה „לך ה' הצדקה", יש ראיות שהיא ממנו, בהכרח שרמ"ב הנחשד תמיד על כזה הטעה אותנו גם כאן להביא דברים שאינם. ועוד, שאם היה הקליר חי אחר מות רבנו האי, והוא בימי רבנו גרשם מאור הגולה, איך יכתוב רבנו גרשם עליו, שהיה מחכמים הראשונים (עיין לקמן הערה 19)? עוד שם ברמ"ב בשם הקליר: „והרב אדו"מו ז"ל באר ספר, סופר וספור וכו', והרב זקני ז"ל באר ספר, סופר, ספור, שכל, משכיל ומושכל". עכ"ל. מי יאמין לזה, שזקנו של ר"א הקליר, שהיה עוד קודם רב

שנכשלו בחטא ונענשו, ולוקח מוסר לבני דורו, שהרעו עוד מאבותם, איך יעמדו בדין. ע"ש אחר אברהם אבינו: „עוברים בעמק הבכא להבדק, אם כפעלם בריב ידקדק, לפני שופט מי יצטדק". וכן אחר שאר האבות עד שמגיע לי"ב שבטים ואומר: „ריעים שנים עשר כהבדיק, בריב אותם לא הצדיק, על מכרם בכסף צדיק", ומזה המוסר לבני דורו: „בני בלי שם כמכרם עמוסים, בזונה וביין ובשוד חמסים, איך בדין יהיה נעמסים" עכ"ל, ויתכן אצלי מאד, שכיוון להמסחר בנפש אדם שעסקו בו אז ישראל, וביחוד נפרץ מסחר זה באיטליא וסיציליא ונעאפעל, יעוין קורות היהודים מחכם עמנו יאָסט (כרך ה' צד ע"ו ע"ט), וזה ע"י ששבו הגאָטען נפשות הרבה בעת החריבם עיר רומי. ויש פקודה ואזהרה נגד מסחר זה של ישראל מן הפפא גרעגאָריוס לבישוף של עיר קאגלוארי (יעו"ש יאָסט צד פ') והיא קאליר, מקום אבי הפייטן או מקומו בעצמו, וגם בעבדים עברים סחרו (שם צד ע"ט) ואח"ז נאסר עליהם המסחר בנפשות גוים ע"י פקודת המושלים שהזהירום בעונש מות בלי ימצא בידם שום עבד נכרי (שם ספר ט"ז פ"ה ופ"ח עד סופו), ואז בלי ספק סחרו בעבדים יהודים לבדם, וע"ז מתלונן הפייטן וקורא להסוחרים „בני בלי שם במכרם עמוסים (בני ישראל העמוסים מני בטן) בזונה וביין" וכו', וכמחזורי איטליא ראיתי הנוסחא „בזונה וביין ובשוד חמסים" והיא נאותה יותר לענין, שנודעים רוב הסוחרים בנפש אדם עוד היום הם חומסים הנפשות בעצמם וימכרום אח"כ למדינות רחוקות. ועכ"פ יורה גם מאמר זה על זמן חבור הפיוט, שהמסחר בנפש אדם נתפשט בישראל מעת התחלת המאה החמישית לנוצרים, ונאסר להם מסחר נפשות גוים בקצה המאה השביעית, יעו"ש (סוף פ"ח), ומאז והלאה סחרו יותר בנפשות ישראל בפי הנראה עד זמן הקליר.

[7]) בקינה המתחלת „איכה ישבה חבצלת השרון", שהיא ממנו, עיין לקמן (הערה 27), נמצא החרוז: „כפשעו בלחם ופת, נלכדה יורפת", והנה כבישת עיר ששמה יורפת לא נמצא בשום גמרא ומדרש, רק ביוסיפון העברי יעו"ש (פס"ט עד סוף פע"א), שהוא יוסיפון היה שר צבא של מבצר עיר זאת והרומיים כבשוה מידו. אולם ע"י סבה בלתי נודעת נפל שבוש גדול ונשנה הרבה בכל הפרקים הנזכרים, שבכלם נאמר פעמים רבות יורפת ברי"ש, וצ"ל בכל המקומות יודפת בדלי"ת, שכן נקראת במשנה (ערכין ל"ב ב') ונחשבת שם למוקפת חומה מימות יהושע בן נון, וביוסיפון לרומיים (מלחמות ס"ז פ"ז) בענין זה ממש של בבישתה כמה פעמים „יאָתַאפַּאתַ", והיא יודפת של משנה, שכן נמצא ר' מנחם יותפאה (ירושלמי פ"ד דסוכה ה"ו) ונקרא בבבלי (זבחים ק' ב', מעילה י"ג ב') ר' מנחם יודפאה, א"כ הוא הוא, והקליר שלא ראה בלי ספק יוסיפון היוני רק המועתק בעברית, העתיק גם הטעות הנמצא שם יורפת ברי"ש. ואף אם נאמר,

ההם. יעוין סוף פיוטיו למוסף יום א׳ של ר"ה „פגר והסעיר, ממלכת שעיר וכו׳ פתחי העיר (בלי ספק כוונתו לרומי) תשקיע ותבעיר וכו׳, רביעית החיות (היא מלכות רומי הנזכרת בדניאל), ליקוד להיות וכו׳, תישר מחרמון, לרועע אדמון" (ר"ל לפוצץ ארום) וכו׳. ובקרובות לת"ב בברכת רופא חולים הרבה חרוזים בגלות אדום, ובברכת בונה ירושלים: „חית יער שכלתנו וכו׳, אכלתנו רופסת ביער גדלה", ונודע מי נקרא במדרשים חית יער. ובקרובות לפרשת זכור על עמלק, שנחשב לו מזרע אדום: „זכור לקעקע ביצתו משורש, מלעזוב לו ענף וגם שורש, נענש קושי כי השאיר לו שורש" וכו׳. וכאלה רבות מאד בכל פיוטיו, וביותר באור בברכת סלח לנו לת"ב: „אומרה לגלין, אויל כליון" — ולפי דברינו עד כה הכוונה נודעה למבין, אעפ"י שלא ידעוה המפרשים. יעוין ערוך סוף ערך גליון וערך און בדפוס וויניציא. וההרוז שנמצא לדעתנו ברמז על הערביים שכבשו ירושלים, הוא באות טי"ת למלכיות יום א׳ של ר"ה: „טורח מלכיות, עובדי משכיות, טמאו חמד שכיות, בגאוה למלוך". יעוין המפרשים שנדחקו מאד במלות טורח מלכיות, וגם האחרון הגדול שבהם הרב רוו"ה נלחץ בזה בתרגומו. ולכן יתכן אצלנו, שהכוונה לישמעאלים הנקראים בפי קצת קדמונים „התורך הגדול", יעוין מסעות ר"ב (ד׳ זאלקוויא ט"ז ב׳), וקצת מהם נקראים ג"כ „טירקים" בטי"ת (יעו"ש ט׳ ב׳) וכבר ערבו הסופרים הקדמונים את הערביים והטירקען והחליפום בשמותם (יעוין דער מאהאמעדיניזם פאָן וויים סימן נ"ב). והנה הערביים כבשו ירושלים בשנת 637 למספרם והטירקען כבשוה מידם, ונודע שבנו במקום כותל בית מקדשנו תוב"ב את המסגד שלהם. גם מפורסמים הישמעאלים למשתחוים לאבן השחורה בעיר מיכה, יעוין לקמן (הערה 33) בשם פסיקתא דר׳ טוביה, ו„משכיות" ר"ל משכיות אבן, והקליר קצר בלשונו ונקט רק מלה אחת מלשון המקרא כדרכו. ויהיה כוונתו: טורח מלכיות (ר"ל מלכות הטירקען), עובדי משכיות (האבן בעיר מיכה) טמאו חמד שכיות (הוא כותל ביהמ"ק שלנו), כדי למלוך בגאוה. ואולי בכוונה כתב כל חרוז זה דרך רמז מפחדתו מפני הערביים השוכנים קרוב לו במקום אביו באי סארדיניא. יותר ממאמר זה לא מצינו עוד בפיוטיו על הישמעאלים מאומה, וגם כאן מזכירם רק בעבור העיר ירושלים הכבושה תחת ידם בימיו, אבן רוב פיוטיו מדברים רק מאדום כנ"ל. ובעבור כי באספמיא אין זכר לפיוטיו ולא קבלום כלל, וגם דרכו רחוקה מדרך פיוטיהם, אף כבר נכבשה בימיו רוב אספמיא תחת יד הישמעאלים, לא נשאר לנו למצוא ארצות של יהודים תחת יד אדום, ב"א אשכנז הכוללת ג"כ צרפת, או איטליא. ובהערות שיבואו נראה כי הרבה מדרכי פיוטיו נאותים לשתי אלה הארצות, אך ראיות אחרות עוד יבריעו על היות איטליא ארץ מולדתו.

[6]) בפיוט „אומץ אדירי כל חפץ" למוסף יום א׳ של ר"ה חושב כל הצדיקים

לחקור ולהכריע בדבר, כי שני הצדדים הפריזו על המדה יותר מדאי, ואם יצדקו האשכנזים בעיקר הענין, אעפ"כ היה להם להשגיח במהלך לה"ק, שלפעמים נראה החלוק מבואר בין עלומי עי"ן להסרי נו"ן וכדומה, אעפ"י שיתר שתי האותיות שוות, וכן בין עלומי יו"ד לנחי ל"ה, כמו ההבדל בין ירא לראה, וביחוד בזמן העבר כנ"ל. אך לענינינו נאמר, שדרך הדקדוק של קליר שוה ממש לדרך הדקדוק של רש"י.

ונודעים הפעלים הרבים שנמצאו בפיוטיו בהסרון אותיות הנחים, כמו אָת, בָּט, גָשׁ, הָג, חָז, סָע, עָף. ובברכת מגן אברהם לפרשת שקלים „גַּדְתָּ", חסר ה"א ההפעיל מן „הגד" בזמן העבר, אשר לא יתכן רק בעתיד, וגם שנה הבנין ועשה עי"ז מן הפעיל פועל; וכן בברכת מחיה מתים שם „עַצְתָּ" במקום „יָעַצְתָּ" חסר יו"ד חשרשית, וכדומה הרבה מאד. ולזה כיוון הראב"ע, שהוא הגדול במדקדקי ספרד, במה שאמר בפירושו לקהלת (ה' א), שהיתה לה"ק ביד ר"א הקליר עיר פרוצה אין חומה, ר"ל שהפיל אותיות מהשורש כחפצו מבלי שום עין לדרך מניחי הלשון. ויותר נראה זה במלת „אנסיכה" שצעק עליו שם הראב"ע חמס, וזה בא לקליר מפני שהיה זמן העבר והעתיד שוה אצלו בדין אותיות הנופלות ובלתי עיקריות, והשבם לבחירה ביד הכותב אם להציגם או להשמיטם באיזה זמן ובאיזה בנין שיהיה, ולכן אחרי שמצא בעבר „ואני נסכתי מלכי" בנו"ן נוספת, לדעתו, שהעיקר הוא סך כמו שהבאנו בשם רש"י בנו"ן של נמלתם ונשך, דִּמָּה שנוכל להוסיף ג"כ בעתיד הנו"ן והיו"ד ולומר „אנסיכה מלכי" כמו שנוכל לגרוע הנו"ן והיו"ד גם בעבר גם בעתיד ולומר אסיך, סכתי, לפי דרכו. ושוה אצלו ג"כ סכתי להסכתי כמו גדתי והגדתי. וזו היא האמת בכוונת הפייטן ודרכו, לא כמו שרצה הרב רו"ה בפירושו למחזור להצילו בהצלת ריק ואפס, יעו"ש ולקמן (הערה 22). אולם רוח שפה עברית ימאן בזה, כי רק בעבר יתכן לאמר נתתי, אך מי שיאמר בעתיד אנת או את בלי נו"ן בסופו, או להפך בהוספת יו"ד ונו"ן ובלשון הפעיל אנתינה במקום אתן, יהיה פורץ גדר הלשון מאד. ומעתה יהיה כ"ז לראיה קצת, שהיה ר"א הקליר אשכנזי. אולם אחרי עיון מעט נראה, שקבלו האשכנזים גם דרך הדקדוק מאיטליא כמו שקבלו למוד התלמוד וידיעת הסודות משם, שהרי רבנו נתן בעל הערוך איש רומי וקדמון במעט זמן מרש"י הראה לנו כבר דרך דקדוקו שוה ממש לזה של רש"י, יעוין ערך נשק שכתב: „שק העיקר ושם הפירוש", עכ"ל, והוא ממש דברי רש"י שהבאנו למעלה, וכ"ב עוד בערך נשך ונשר, והוא משתמש ג"כ בלשון רש"י לקרוא האות הנשאר בתיבה בכל הזמנים והבנינים „יסוד" „או עיקר", שבערך רת כתב: „מסתפקא לן אם ה' של הרת יסוד בתיבה או לא" עכ"ל, ובערך חבר ה' כתב: „מלשון הברבורותיו כגון יחת מחתחת יגל מגלגל ומכלת מכלכל",

מה שהוא רחוק, שבמקרה נפלא נפל גם בדברי הקליר השבוש ההוא בעצמו שנפל ביוסיפון העברי, והוא כתב באמת יודפת בדלי"ת, עכ"פ רחוק רחוק עוד יותר לומר, שראה הפייטן את יוסיפון היוני וכמעט אין ספק שמיוסיפון העברי לקח דבריו, וקרוב לודאי שגם השבוש קבל ממנו. והנה אחור העתקת היוסיפון לעברית בסוף ימי הגאונים כבר נתברר מכמה הכמים, אך לא העירו שעכ"פ היה המעתיק אחרי ימי או בימי ר' מנחם בן שרוק המדקדק, שכן מביאו בטעות לסופר בשערי ירושלים (פצ"א) במקום מני בן אלעזר הנמצא על פקודה זו ביוסיפון לרומיים (שם ספר ה'), וזה דבר נפלא באמת. ובעבור כי ר' מנחם בן שרוק היה חי אחר ר' סעדיה גאון, כפי סדר הדורות בריש ספר מאזנים לראב"ע, יגיעו ימי המעתיק של היוסיפון לתחלת ימי רב שרירא גאון, והקליר שהשתמש בו היה חי באמצע שנות רב שרירא, והוא מסכים מאד לחשבוננו (הערה 3). וזה נגד דברי חכם עמנו צונץ במחברת עתית על היהודים (כרך א' חוברת ב' צד ש'), שכתב לפי תומו כדבר נודע וברור, שרבנו סעדיה מביא כבר את יוסיפון העברי, ולא ידעתי איך בא לטעות כזו? שבאמת לא נמצא ממנו דבר בכל ספרי רב סעדיה, והנכון כדברינו.

8) נודע החלוק בין האשכנזים לספרדים בדרך דקדוק הלשון, שהאחרונים יגבילו לכל שורש ג' אותיות ולא כן הראשונים, שאצלם גם אות אחת די להיות שורש וממנה יסתעפו באותיות נוספות כל הוראות שונות של שורש זה, ובפרט בנחים כמו נחי פ"א, פ"ה, ע"ו, ל"ה גם בהסרון נו"ן, שאצל הספרדים יפול האות הנח או הנו"ן רק בזמנים ובדרכים ידועים ולרוב רק בעתיד, כמו מן ראה יאמר תרא בעתיד, אך לא בעבר רא. וכן מן הלך–תלך אלך, ולא בעבר–לַכְתָּ לַכְתִּי, וגם מן נשק יאמר אשק, תשק ולא שַׁקְתִּי, שַׁקְתָּ; ו„תתהלי עורף", שהוא עבר מן נתן, הוא על דרך זר באמת, יעוין ראב"ע (שמות ה' ט'); ולא כן האשכנזים, שהם ישגיחו רק על האותיות הנשארות בתיבה תמיד, ר"ל בכל הזמנים, עבר ועתיד, אכן האות החסרה לפעמים ובאותו זמן, לא ימנו עוד לשורש. עיין רש"י (בראשית י"ז א'): „ונמלתם כמו ומלתם, והנו"ן בו יתירה ליסוד הנופל בו לפרקים, כגון נו"ן של נושך ונו"ן של נושא" עכ"ל. הנה השוה שורש מול, שהוא מנחי ע"ו, לשרשי נשך ונשא, שהם מחסרי פ"א נו"ן, ורק מפני שבכל אלה הג' שרשים יפול הנו"ן לפעמים. וכבר עמד ע"ז הרב ר"ו היידענהיים בהבנת המקרא שלו וז"ל (שם ג' ט"ו): „לדעת המדקדקים הספרדים ישופך ותשופני מבעלי עלומי עי"ן, ונשף בהם שרשו נשף, ושפיפון מגזרת שפף, ואעפ"כ הרב (רש"י) ז"ל חברם, כי לדעתו, שהיא עיקרית, יסוד כלם שף, ב' אותיות נראות ואחת נעלמת או נחסרת לפעמים" עכ"ל. והספרדים, ששקדו הרבה על ספרי חכמי ערב, הלכו גם בדרך הדקדוק בעקבותיהם, שהערביים עשו להם בלשונם ג"כ תמיד פעל משלש אותיות. ולא זה המקום

כ"י. וככה עשו ג"כ כפי הנראה בפיוטי הקליר, שכן בפיוט אנסיכה נמצא במחזורי אמסטערדאם שנת תל-פיות „זֵיר זֵיד בהשליכו", וכן במחזורי איטליא עוד בדפוסים הדשים, ולא כן במחזורים חדשים שלנו, שבכל הדפוסים השמיטו שני היו"דין והעמידו „זֵר זֵד". ונראה, שקצת קדמונים העמידו אותיות מלאים רק במלות זרות במקום שיש לטעות, כמו אצל „זֵיר" שלא נחשוב „זָר", וגם „זֵיד" לדעת שהוא שם התאר ולא פעל עבר זָד המורגל בפיוטי הקליר. והנפלא שממש על מלת זֵר זהב בפ' תרומה עמדו כבר רז"ל במדרש ואמרו: „למה נכתב זָר ונקרא זֵר, לומר זכה אדם נעשים לו זֵר, לא זכה נעשה זָר מהם" עכ"ל, ור"ל שנכתב זֵר בלא יו"ד והיה ראוי לקרות זָר ואעפי"כ קרינן זֵר כאילו היה נכתב ביו"ד, והיא ע"ד אומרם ז"ל בסנהדרין (י"ד א') אצל בסכת בסכות דקרינן בסכֹּת בחול"ם כאילו היה נכתב וא"ו יעו"ש, והמ"כ עם היד"מ יגעו שם בחנם לפרש המדרש. ומעתה תבין לפתור ספק של הראב"ע בבאורו לקהלת (ה' א') בפירוש מלת „לִיראי יקפיל", ע"ש שכתב: „יש מפרשים כי לִיראי היא ביו"ד וענינו הוא המשיח וכו' וי"א כי הוא בלא יו"ד וענינו יעביר כמלת ראי דרכך בגיא. וחכמי הדור יפרשו ליראי יקפיל שיעבור אלה השמים הנמשלים לראי מוצק" עכ"ל. והמבין יראה שמ"ש „וחכמי הדור יפרשו ליראי" וכו' היו"ד המלאה היא ט"ס כאן, שכבר כתב, שאם הוא מלא יו"ד צריך לפרשו על משיח ותהיה היו"ד שרשית מן ירא, רק אם נגרוס בלא יו"ד נוכל לפרש כשני הפירושים האחרונים. אמנם לפי מה שהראינו אפילו שהיה כתוב ביו"ד אעפי"כ יתכן הפירוש האחרון האמתי שקורא בן לעמים ע"ד ראי מוצק, והיו"ד המלאה היא רק להורות על נקודת החיר"ק תחת הלמ"ד וקריאתה, והוסיף הפייטן היו"ד בכוונה בעבור שהיא מלה זרה ולא נדע לפרשה אם לא יבררה בסימנים. ולקמן (הערה 12) תראה עוד דרכו ג"כ להוסיף וא"ו בנקודת הקמ"ץ בתיבת „אָמצו בהמליכו, שהיה כתוב במחזור כ"י „אָומצו", רק המדפיסים תקנו, והוא ממש ע"ד בעל ספר החסידים בתיבות „לעובדך וקודשך". וכן תראה לקמן (שם) הוספת יו"ד במלת „אִימַצְתָּ" והיא ע"ד „ליבנו" בס' חסידים שם. והיה נראה מכ"ז, שהקליר היה אשכנזי, שהרי רק ביניהם נמצא הדרך הזה עד הנה לכתוב מלאים, אולם מאמר אחד בס' הערוך יורה, שגם דרך זה כמו כל למודיהם לקחו האשכנזים מהכמי איטליא, וז"ל (בערך ספר ב'): „תנא תוספא ספרא בצירא, פירוש מנהג הכותב מקרא לכתוב בחיסור כגון משה בלא וא"ו, לאמר בלא וא"ו, אבל התנא מנהגו לכתוב בתיבה מלא בלא היסור" עכ"ל. נראה שהיה פשוט אצלו לכתוב מושה במקום משה לאות על החול"ם, וכן דרכו בכל הספר, שמרשים שורש כל מלה כראוי בלי אות המלאה, אך בפירושו מביא תמיד מלה זו בעצמה באותיות מלאות כדי לידע קריאתה. יעוין לדוגמא ערך דשן בענין סנחרב הוא דישנא, ודשר -- בגמרא דישרא,

ובערך נגה: „והעיקר גה, ולא יגה שביב אשו" עכ"ל, והנה לספרדים אין ראיה כלל מעתיד על עבר, כמ"ש; ובערך נטף: „מסתברא נטל, נטע, נטף, אין הנו"ן עיקר" עכ"ל. וכן יעשה בסדר א"ב שלו, יחסר תמיד האות הנופל ויסדר המלות בין המלות אשר תחלתן באות עיקרית של מלה זו, כמו ערך בט על שורש נבט, וגם על שרשי נגב וגבה וגבב וגבאי, לד על ילד, לו על לוה ולוויה ולווי, לק על לקה, פך על הפך, ודומיהם הרבה. ועי' עוד יותר מזה בתולדות רבנו נתן (הערה 56). ולפי"ז נקל להושיב את הקליר לאיטליא ארץ מולדת דקדוק זה.

[9] לקמן (הערה 14) תראה, שחתימת הקליר היא תמיד ביו"ד אחר הבי"ת במלת בירבי, ושם תראה סתירת פירושים אחרים במלה זו, והעיקר שהוא קצור מן בן רבי, והיו"ד אחר הבי"ת היא לאות על הסגו"ל שצ"ל תחתיה. וכן התםו קדמוני הפייטנים האשכנזים: משלם בירבי קלונימוס, אלי' בירבי מרדכי, ודומיהם, יעוין הקדמת החכם רוו"ה בפירושו למחזור; וכוונו ג"כ ביו"ד אחר הבי"ת לדעת שהברתה בסגו"ל. וזה הוא באמת מדרך האשכנזים, ר"ל לכתוב יו"ד יתירה במקום נקודת סגו"ל או חיר"ק, או וא"ו יתירה במקום חול"ם או קמ"ץ. יעוין בספר חסידים, שמחברו היה אשכנזי, (סי' תתפ"ב) וז"ל: „הכותב סדור תפלות יכתוב אותיות מלאים, כי כותבים מלאים למי שאינו בקי, כגון כשרוצה לכתוב וטהר לבנו לעבדך באמת, יכתוב וטהר ליבנו לעובדך באמת, ליבנו מלא, לעובדך מלא, ושבת קודשך, אוהבי שמיך וכיוצא בו", עכ"ל. ולא יפלא זה בעיני הקורא, שכבר נהגו כן הסופרים בימים הקדמונים בעוד היתה השפה העבריה חיה על אדמתה, כמו: הושיבֵינו (מ"ב ב' כ"ד), שהיו"ד השניה מורה על נקודת הצר"י וקריאתה, וכן שלשתֵיך (יחזקאל ה' י"ב), שובֵינו (תהלים פ"ה ה'), רֵיע (איוב ו' כ"ז) להפרידו מן רַע, תֵיעשה (שמות כ"ה ל"א), יעוין רש"י וראב"ע שם. ועל נקודת סגו"ל במלת אהלֶיך (איוב כ"ב כ"ג) וגם וא"ו על נקודת הקמ"ץ במלת הָובנים (יחזקאל כ"ז ט"ו בכתיב) וכן אָוניות (דהי"ב ח' י"ח בכתיב), יעוין געזעניוס (קורות לשון עברית פנ"ז); ובמקום אחר בארתי, שאותיות מלאות כאלה המזרות רק על הנקודה וקריאתה, היו נקראות בדרז"ל אם למקרא (לעזע מוטטער). ולפי"ז חדשו האשכנזים האחרונים רק אשר נשכח מראשונים ע"י הרגל הקריאה והכתיבה גם בלי אותיות המלאות. ונמצא ג"כ בתשובות קדמוני אשכנזים הרבה מלאים כאלה. יעוין לדוגמא בראב"ן (ט"ו ב'): „איש כליבי", ושם בתשובת ר"ת לראב"ן (קמ"ח א'): „תש כחי ואור פניי אל הלקח אחי שניתבקש לישיבה של מעלה" עכ"ל. והייתי רגיל למחוק מלאים כאלה בספרי הקדמונים וחשבתים להוספת המדפיסים, אך מדברי ס' חסידים נתברר לי, שבכוונה כתבו כן המחברים. ואדרבא, נ"ל שהמדפיסים חדשו לעצמם להשמיט מלאים הרבה שהיו נמצאים בכ"י, מפני שהיו מספיקים להם הנקודות שהעמידו אשר נחסרו במחזורי וסדורי

החי״ת, ועפי״ז תבין גם כן דברי ב״ר (פי״א): „העוה״ז נברא בה״א מה ה״א סתום מכל צד ופתוח מלמטה״, וביפ״ת נדחק שם לחנם, שבאמת בימי המדרש המלוקט מירושלמי היתה אות ה״א סתומה כמו חי״ת. ושם עוד: „והעוקץ שלו מלמעלה״ וכו׳, נראה שעיקר ההפרש בין ה״א לחי״ת היה רק בעוקץ שבראש ה״א, ויתכן שעוקץ הזה נקרא אצלם תגא דה״א (מנחות כ״ט ב׳), ע״ש ברש״י ותוס׳ שנראים כמתעלמים ממדרש זה. והנה הראיתי בספרי שם כמה חילוקים במבטא האותיות בין אנשי בבל לאנשי א״י ונראה שגם בהברה זו היו מחולקים, שכפי ההשערה היו אנשי א״י כלם עלגים קצת בהברת החי״ת, אעפ״י שציינו את ר׳ חייא לעלג יותר ולעגו ג״כ בעירובין (ריש פ״ה) על האי גלילאה שאמר חמר כמו עמר, מ״מ גם ר׳ יוסי בר אסיין משתעי חרדל כמו הרדל כנ״ל. ובשירי השומרונים שהדפיס געזעניוס נמצא לרוב האות המתחיל בחי״ת במקום עיי״ן בסדר א״ב שלהם. גם קראו התרגומים ומדרשים מדינת אדיאבענע פעם בשם חדייב ופעם בשם הדייב. יעוין שני הערכים בערוך. ורב חנן בר אמי נקרא בירושלמי (פ״ו דשבת ה״ה) ר׳ ענן בר אימי. ולא כן הבבליים שלעגו על המשוה ה״א לחי״ת, כמה שראינו בעירובין שם. ונראה שאנשי איטליא, אשר היה רוב לימודיהם בלשון עבר ובתורה שבע״פ מא״י ולא מבבל, כמו שהוכחנו במ״א, קבלו גם כן הברת החי״ת שוה קצת עם ה״א, וככה תמצא את בעל הערוך איש רומי שהעמיד שני הערכים חדייב והדייב בלי הערה כלל, ובערך מסותא כתב ח׳ מובלעת כמו מסחתא וכן ערך שת שותא הי״ת מובלעת כמו שיחתא, ולפי״ז אין ראיה כלל מהברה זו שהיה הקליר אשכנזי.

נפן להבדל הברת בי״ת רפויה בין הספרדים לאשכנזים, הנה הראיתי בספרי הנ״ל ריש אות ב׳, שגם הוא ישן נושן, וקרוב מאד שאף בו היו מחולקים הירושלמים עם הבבליים, שכן נקרא ארץ גבל בירושלמי (פרק ג׳ דמגלה) גוולנא, ע״ש שר׳ ירמיה איקלע לשם; ור׳ מנחם בר׳ יוסי, שהיה נקרא ר׳ וורדימוס (עיין סה״ד), נקרא גם כן בירושלמי (פ״ח דשבועות) ר׳ אבורדימוס; וארץ יעזר, שתרגם ירושלמי מכוור, נקרא בברייתא דיומא (ל״ט ב׳) הרי מכבר. והגאון ר״י בערלין הגיה שם עפ״י התרגום, שצ״ל מכוור, אולם בערוך ערך מכבר נראה שגרס גם בתרגום מכבר בבי״ת, אכן בערך הר גריס בעל הערוך בעצמו בתרגום מכוור, אין זה רק מפני ששתי ההברות שוות אצל קדמוני רז״ל גם אצל בעל הערוך. ונראה שהברות שתי אותיות אלו, ר״ל של בי״ת רפויה גם וא״ו, היו חלושות כל כך עד שלא היו נכרות אח״ב בלשון, ונודע שבלשון רומי הברת u הוא היום כמו w, שבאמת במכוור זה כיוונו להר שעמד עליו המבצר „מאכערוס״, יעוין יוסיפון הגדול (מלחמות ס״ו פ״ז) ועוד שם (ס״ג פ״ג) ותראה שהוא בקצה פערעא בגבול ערב, ושם ג״כ יעזר כפי ראָזענמיללער

דתאה – תרגום דשא דיתאה, שד—שידא אשמדון, וכדומה לזה הרבה; א"כ גם בענין זה אין הכרעה לדעת איזו משתי הארצות משכן הקליר, איטליא או אשכנז.

10) הראב"ע בבאורו לקהלת (ה' א') כתב וז"ל: „הנה יש בפיוטיו) של הקליר) חרוזים ענים וכו' שחבר הר עם נבחר, אם בעבור היות שניהם מאותיות הגרון וכו' שהוא גם מחבר לוי עם נביא (והוא בסיום קרובות לפרשת החודש ע"ש „ביד איש נביא משבט לוי") וכן חבר יום עם פדיון ועליון, וגם זה איננו נכון" עכ"ל. והנה אעפ"י שלא מצאתי לע"ע חרוז הר ונבחר, מ"מ אמת הדבר מצד עצמו, ר"ל שחשב הקליר אותיות ה' וח' לשווי הברות בחרוז, שכן מצאנוהו חורז (בברכת מחיה מתים למוסף יו"כ) „יודעיו חמול וחס. יוקשיו לפוערת הס", ושם (אחר הברכה הנ"ל) „הזכר ישיבת אהל, הנאבק לשר גחל", ובקינה איכה „את אשר כבר עשוהו וכו' אשר עד לא שחקים נמתחו, בשלי רמז והארץ היתה תהו". אולם באמת חרוזים כאלה ראוים לאשכנזים יהודים, שאינם יכולים עוד היום לבטא אות חי"ת והברתה אצלם כמו ה"א. וכן חרז ר' משלם בירבי קלונימוס כפי קצת נוסחאות (בפיוט „אמצת עשור" לשחרית יו"כ) „שמץ זדונם תכבס ותטהר, שועם קשוב ואל תאחר". והרבה מבעלי סליחות האשכנזים חרזו כן לרוב. יעוין סליחה ליום ד' של עשי"ת המתחלת „אליך ה' אקרא", והיא לרבנו גרשם מאור הגולה, ונמצא בה החרוז „האומרים אין לקבל אלוה, השתחוות לפניו לפלוח", וכדומה הרבה. וגם חרוז לוי עם נביא נראה שהוא כהברת האשכנזים, שחלוק זה נודע בינם לבין הספרדים, שהראשונים מבדילים בין בי"ת רפויה לדגושה וקוראים בי"ת רפויה כמו וא"ו, ולא כן הספרדים שמשוים הברת בית רפויה לדגושה, ולפי הברת האשכנזים נחרז יפה לוי עם נביא. והיתה א"כ קצת ראיה משתי אלה ההברות, שהקליר היה אשכנזי. אולם בדבר שווי הה"א לחי"ת הראיתי בספרי ערך מלים ריש אות חי"ת כי ישן נושן הוא. יעוין מ"ע פס"ה הרבה ראיות, שהמירו רז"ל תמיד בדרשותיהם על המקראות ה"א בחי"ת. וגם בהברה היו שוין אצלם מהא דעירובין (ריש פ"ה) שהיה רוצה ר' יוסי בר אסיין לרמוז בלשונו על חרדל ואמר: תנו לי טור מסכן, ופירושו: הר דל, כמו חרדל בהברה. ועל הראיות שהביא בעל מ"ע שם מדרשותם בדמיון שתי האותיות יש להוסיף מהא דב"ר (פל"א) שעל מקרא „ולא נה בהם" (יחזקאל ז' י"א) דרשו ב' דרשות על נח הצדיק. וכ"ז לפי דעתי מפני שהיו שוים אצלם גם בכתיבה, יעוין געזעניוס (קורות לשון עברית פס"ו הערה 101). ומצאתי ראיה ברורה לדבריו מירושלמי (פ"א דמגלה ה"ט): „תורת הראשונים לא היה ה"א שלהם ולא מ"ם שלהם סתום" עכ"ל, נראה שבימי בעלי הירושלמי כבר היה הה"א סתום מלמעלה כמו

והנה אע"פי שנמצא בש"ס ההפעיל הרהון, מ"מ על משקל זה לא מצאנו שם זה בשום מקום, רק הוא כן בלשון ישמעאל, וכ"כ בערוך ערך הרהין, שבלשון ישמעאל נקרא משכון רהן. ואחרי שנכנסנו לזה נוסיף ג"כ פה שאר הראיות המכריעות אותנו להגביל לפייטן זה ארץ איטליא למקום מגורתו, אע"פי שבהערות הקודמות נשאר עוד הדבר בספק בין אשכנז לאיטליא. והנה ראיה אחת כבר שמענו. השניה היא משם עיר קליר מקום אביו באי סרדיניא ויבואר זה לקמן (בהערה 16) ורחוק הוא לומר, שבנו הרחיק משכנו עד קצת אשכנז; ואם נאמר, שקרית ספר היא בעצמה עיר קליר, ע"ש לקמן, נפלו כל הספיקות מעצמן. הראיה השלישית כבר רמזנוה (בסוף הערה 1), שאלו היה אשכנזי לא היה נעלם כ"כ זמן ומקום היותו מהחכמים שהיו רק במאתים שנה אחריו, אע"פי שיודעים בבאור מרבו של רבנו גרשם מאור הגולה, אשר היה קרוב לזמן הקליר כפי חשבונינו. ורבנו גרשם כתב על הקליר, שהוא מוסמכים הראשונים (הערה 19), אע"פי שהיה רק במאה שנים אחריו, אך בעב"ר שהוא מארץ אחרת וכבר נתקבלו פיוטיו באשכנז חשב אותו לקדמון יותר. ויותר מזה נאמר כאן, שלא נמצא שום חכם מצוין באשכנז לפני רבו של רבנו גרשם. יעוין בתשובת רש"ל סימן כ"ט וביוחסין. והקליר שהיה חכם גדול בתלמוד ומדרשים, כפי הנראה בפיוטיו, אלו היה חי בין האשכנזים היה נרשם אצלם בלי ספק מי היו רבותיו ומי תלמידיו. אמנם באיטליא כבר היו חכמים הרבה בדורו של קליר וכבר נזכרו חכמי רומי בתשובת רבנו האי, יעוין תולדותיו (הערה 16) ועיין עוד לקמן (הערה 17) מקהלות קדמוניות באר"י ואוטראנטו בקצה איטליא הדרומית שהיו בהן חכמים מפורסמים. הראיה הרביעית: ממה שאומרים האשכנזים ביום א' של שבועות פיוטי ר' שמעון בר יצחק וביום ב' פיוטי הקליר ולא כן קהלות איטליא שמהפכין הסדר ואומרים ביום א' פיוטי הקליר וביום ב' פיוטי ר' שמעון בר יצחק, וסבת זה הוא לפי דעתי, שר"ש בר"י היה אשכנזי ונודע אצלם לחכם גדול ומקובל ובעל משפחה (ועיין תשובת רש"ל ס"ס כ"ט), לכן הקדימו פיוטיו על פיוטי חכם אחר ממדינה אחרת, אעפ"י שזה האחר היה מוקדם לו בזמן, ולא כן האיטלקים שהקדימו פיוטי הקליר חכם ארצם. הראיה החמישית: מעיקר התפשטות פיוטי הקליר באיטליא, שהרי פיוטי האשכנזים לא נתקבלו בכלל אצל הערים הפנימיות של איטליא ורק באיזה ערים צפוניות כמו בוויניציא וטריעסטי יש קהלות שאומרים פיוטי האשכנזים, אולם בכל הקהלות הפנימיות אומרים עכ"פ פיוטי הקליר, אין זה רק שנתפשטו ביניהם מימים קדמונים מאז היה חי בארצם. הראיה הששית: מנוסח תפלתו הקרוב יותר לנוסח האיטלקים מלנוסח האשכנזים, עיין מזה לקמן (הערה 33).

בקדמוניות שלו (כרך ב' ח"א צד רע"ב ושם ח"ג צד י'), ופלוניוס (ס"ה פט"ז) כתב: מ א כ ע ר ו ס היתה לפנים קריה שניה אחר ירושלים, ושם יש לתקן ט"ס, שכתב מאכערוס לדרום ים המלח, וצ"ל לצפון ים המלח כמו שהוא גם קירהר הכתוב שם, וכן נרשמו שניהם במפות קדמוניות. מכ"ז נראה עכ"פ בבאור שיווי המבטא של בי"ת רפויה ואות וא"ו, גם חלישות הברתם עד שלא נשמען את"כ בלשון אצל הירושלמים (ומהבלעת בי"ת רפויה שלא היתה ניכרת אח"כ בלשון, עיין תולדות רבנו נתן הערה 9 מלת אברגני). אולם לא כן אצל הבבליים, וראיה ברורה מגמרא שלנו (ברכות ט"ו ב'): „תני רב עובדיה קמיה דרבא (שהיה בבלי) ולמדתם שיהא למודך תם שיתן ריוח בין הדבקים, עני רבא בתריה כגון על לבבך כו' עשב בשדך" ע"כ, ואם היה הקריאה של בי"ת רפויה כמו וא"ו, הלא יהיה הבדל גדול מאד בין בי"ת רפויה של עשב לבי"ת דגושה של בשדך, כמו בין שאר שתי אותיות אשר הברתן בלתי שוות, ולמה הוצרך ריווח ביניהם? בהכרח א"כ שקרא בי"ת רפויה שוה להגושה כמו הספרדים היום. ויהיה א"כ גם בזה הקליר שוה בהברתו להברת בני א"י, ואנשי איטליא, שהיה רוב למודיהם מא"י כנ"ל, קראו האותיות בלי ספק כמוהם, ובעל הערוך איש רומי בערבי הר ומכבר לראיה ע"ז. א"כ גם בהברה זו יהיה רק ראיה, שלא היה הקליר ספרדי, אך לא שהיה אשכנזי דווקא, והיה יכול להיות ג"ב איטלקי.

נשוב עוד לדברי ראב"ע בקהלת שם, שכתב על הקליר כי חרז יום עם פדיון ועליון. והנה לא נמצא לפנינו בפיוטי הקליר חרוזים באלה. ואולי הם בפיוטים הנאבדים מאתנו, עיין לקמן (הערה 28). ויותר קרוב, שתפס הראב"ע במהירות עיון את הפיוט „ברוך ה' יום יום" הנמצא אצל האשכנזים בזמירות של שבת, ושם המה חרוזים ראשונים יום, פדיום, עליון, אביון, ובעבור שהוא כדרך רוב פיוטי האשכנזים באורח פיוטי הקליר, חשב שגם זה ממנו, אולם חתום בו בראשי חרוזות שמעון בר יצחק.

[11]) לקמן (הערת 20) תראה, שהפייטנים הקדמונים שנשאר לנו מהם הרבה פיוטים בתפלה, כמו „אל אדון" וכדומה, לא ידעו כלל מחרוזים שוי הברות, רק בתפלת רבנו סעדיה לבד שנשארה אצלנו (יעוין תולדותיו הערה 21) נמצא כבר כפי זכרוני איזה חרוזים, אולם מגורתו היתה בין משוררי הערביים ג"כ, וזולתו לא נמצא עוד דרך זה נהוג בין קדמונינו. וזה יהיה לראיה אחת, שהקליר היה איטלקי, לא אשכנזי, כי רק לקצה איטליא נתקרבו צבאות הערביים, לא לאשכנז. ולראיה זו נצרף עוד מלה ערבית שנמצא בפיוט הקליר לפורים המתחיל „תמימים כירשו ארץ", ע"ש: „רהן עמעם", ור"ל שאול המלך השיך הפקודה שהופקדה בידו להשמיד עמלק, ורהן כמו משכון, יעו"ש בפירוש.

במספר חתימתו מלת „אלהי״, שלא יתכן לכלול מספר שם אדם בשם יתברך ויתעלה. וגם כאן יתכן, שרשם כל המלות הנחשבות למספר ועל מלת אלהי לא רשם כלל, למען דעת שלא נכללה בחשבון.

ואחרי ידענו דרכו זה נשובה לראש פיוט אנסיכה, שכבר מצאנו בו שהי מלות „לפניו בהתהלכי״ עולה אלעזר קליר. עתה נחזה יותר, שכל החרוזים שם בתחלה כזה: „אנסיכה (מלבי) לפניו בהתהלכי אומצו בהמליכי״ עולים אלעזר בירבי יעקב קיליר. והשמיט מלת מלבי מן המספר מטעם הנזכר אצל מלת אלהי בסיום הקינה, או שאחז דרכו בראש קינת שבת, כי מלבי כמספר מני, ור״ל מני אלעזר בירבי יעקב קיליר. ואומצו מלא וא״ו הוא ג״כ מדרכו יעוין לעיל (הערה 9), וכן נמצא לו: „אומץ אדירי כל חפץ״, „אומץ גבורותיך הפלאת בפסח״. וממש מספר כזה, ר״ל בלי מלת מני, רק אלעזר בירבי יעקב קיליר, עולה ראש הפיוט במוסף של גשם: „אפיק מען מעוטר, ביום המעוטר״, ושם בתחלת ברכת מגן אברהם „אף ברי אתת (שם) שר מטר, להעביב להענין להריק להמטר״ – כמספר מני אלעזר בירבי קליר מקרית ספר חזק, ודלג מלת „שם״ וכמדומה שראיתי איזה נוסחא בלי מלת שם. ובתחלת מוסף לפרשת החודש: „ראשון אימצת לפרח שושנים, אמוץ לעורר מרדם ישנים״ עולה אלעזר בירבי יעקב קליר מקרית ספר חזק. והנה אין חדוש אצלו לחתום חזק כפייטנים אשכנזים, שכן נמצא חתום בסוף פיוט „תתננו לשם ולתהלה״ להו״ר בראשי חרוזות, יעו״ש. וגם אימצת מלא יו״ד הוא מדרכו, עיין לעיל (הערה 9). וממש מספר כזה עולה הסיום שלפיוט „שושן עמק איומה״ למוסף יו״כ: „שפתינו מדובבות ישנים, ינצחוך כעל שושנים, חדשים וגם ישנים, במגינת אב נשענים״, ובלי ספק לא רשם בכ״י שלו על חרוז של ינצחוך, למען דעת שלא מן המנין הוא. ובמוסף של טל בסוף פיוט „אאגרה בני איש״ וכו׳: „תקופת צר ואור בשלם בטל״ עולה אלעזר קיליר מקרית ספר חזק, ומה שלא נחשב תיבת טל, לפי שהוא מלה חרוזית הנשנה בכל הפיוט שם, ולכן חשב רק הבי״ת של מלת בטל. וממפר כזה ממש עולה ראש הפיוט לקרובית יום ב׳ של פסח: „אומץ גבורותיך הפלאת בפסח, בראש כל מועדות נשאת פסח״, רק שנחשב כאן קליר במקום קיליר, שבאמת ביו״ד אחר הקו״ף נהג בחפצו גם בחתימת ראשי חרוזות, עיין לקמן (הערה 18). ואחשוב שלא יעלה על דעת שום מעיין לומר, שבמקרה ולא בכוונת המחבר באו כל הגימטריאות האלה, ובפרט שנמצאים תמיד במקום שלא נמצא חתימתו בראשי החרוזות. ורק עי״ז לא יפלא בעינינו מה שנמצא תמיד בראש או בסוף פיוטיו מלות העולות למספר גדול, כמו ראשון אימצת, תרננה שפתי בשורי, שבת סורו וכדומה, מפני ששמו ושם עירו כוללים מלות בעלות

12) ראה זה דבר נפלא מצאתי שלא עמדו עליו כל מפרשי הפיוטים ואחריהם המגיהים ומדפיסים, שרשמו תמיד בראש הפיוט חתימת הקליר בראשי חרוזות, ולא עיינו שברוב המקומות שאינו חתום בראשי חרוזות הוא חתום בגימטריא בראש או בסוף הפיוט. וקרוב מאד שבכ"י שלו היה רושם בציונים כל המלות שכיוון בהם למספר שמו, אך המעתיקים והסופרים ואח"כ המדפיסים, שלא הבינו כוונתו, השמיטו הציונים. ולדוגמא הפיוט אנסיכה, שלולא הראב"ע שהעיר בבאורו לקהלת (ה' א') שהוא מקליר, לא ידענו זאת, כי איננו חתום שם לפנינו בשום חרוז, אכן תיכף בראשיתו „אנסיכה מלכי לפניו בהתהלכי" עולה אלעזר קליר. ועד מהרה תראה, שחתום כאן עוד ביתר באור בצירוף כל החרוז של אנסיכה. ובפיוט „זכר תחלת כל מעש, אשר בכל שנה נעש" עולה אלעזר קליר מקרית ספר. ומספר כזה ממש עולה ג"כ „שבת סורו (מני) שמעוני עוברי", ודלג מלת מני, אולי רשם כן בכ"י שלו, ויותר נראה שנכלל גם הוא בחשבון ור"ל מני אלעזר קליר מקרית ספר וע"ד שראה המגיה ליוחסין חתימתו „אני אלעזר" וכו' (הערה 1). ואולי גם שם ראה בטעות וצ"ל „מני אלעזר" וכו'. ובסיום של אנסיכה. „ועד מבואת שמש תמה ברה כשמש ירומם וימלוך, כמספר אלעזר ברבי קליר מקרית ספר. ופה הוא החדוש, שחתם ברבי בלי יו"ד אחר הבי"ת מה שלא עשה בשום מקום, והוא רק מפני לחץ שיווי המספר, או אולי רשם לו גם היו"ד של ירומם בפיוטיו ע"ד שרשמו לפעמים הפייטנים תתימתם בראשי החרוזים עם אות אחת מתיבה המאוחרת, ובפרט שנמשכת כאן היו"ד של ירומם לאותיות שלפניו בצירוף ובלי דלוג. ובסיום למוסף פרשת החדש „תרננה שפתי בשורי ארבעה חרשים" עולה אלעזר בירבי יעקב קליר מקרית ספר, וכבר שמענו (הערה 1). שבקרובות ליום ז' של פסח חתום כן בראשי החרוזים בבאור שמו ושם אביו. ומספר כזה ממש עולה הסיום של הקינה „לך ה' הצדקה" וכו' שהיא ממנו כמו שהוכחנו (הערה 3) מן המספר תשע מאות שנה, וגם היא מדרכו, ובכ"ז אינו חתום בה בראשי חרוזים רק במספר בסופה כזה: „ולנו בושת הפנים בתבע איש חמודות ושוע הטה (אלהי) אזנך ושמע"–עולה כמספר החתימה בסיום מוסף פרשת החודש. אך ראוי להעיר, שמ"ש במחזורים „כתבע איש חמודות" בכ"ף היא ט"ס פשוש, שכן לפני כל אות מאותיות א"ב של קינה זו תבא בי"ת השמושית, יעו"ש „לך ה' הצדקה באותות וכו' ולנו בושת הפנים בבהינה וכו'" עד שנדחק באות וא"ו לדרך זרות לומר „ולנו בושת הפנים בוימרו על ים" וכו', וכן כל הקינה עד סופה באות תי"ו הכפולה „לך ה' הצדקה בתשע מאות שנה וכו' ולנו בושת הפנים בתבע איש חמודות", ר"ל בזמן ובמאמר שתבע, וגם הגימטריא לראיה שצ"ל בבי"ת. ועוד בהשכל עשה שלא כלל

יעקב יתכן מאד הפירוש בירבי קליר, כמו בן רבי קליר. ולענין הוראת היו"ד שאחר הבי"ת על נקודת סגו"ל שתחתיה יעוין לעיל (הערה 9).

[15] כן ראה המגיה ליוחסין חתימתו ליום ז' של פסח, וכן מצאתי הרבה פעמים חתום בשם אביו בגימטריא, עיין לעיל (הערה 12).

[16] אחרי שבררנו (הערה 14), שמלת בירבי פירושה בן רבי, על כרחנו שתאר קליר מוסב על אביו ולא על עצמו, ואעפ"י שלא נמצא ברוב חתימות שלו שם אביו בבאור, ואדרבא סתימת שם אביו היא לראיה ע"ז, שלא יתכן שיחתום בן רבי ולא יפרש בן מי הוא, ובהכרח א"כ שהיה כנוי זה לאביו ע"ש איזה עיר אשר על ידה היה נודע בשם זה, וכמו שהיו קורין לרי"ף „האלפסי" בסתם על שם עיר מולדתו פי"ס, וכן בעל התשב"ץ נקרא בתשובת הריב"ש לרוב בסתם „ר' דוראן" ע"ש עיר שנקראה כך. ועכ"פ טעם בעל הערוך ערך קליר, שאכל הפייטן איזה עוגה ונתפקה, יפול מעצמו אחרי נדע כי התאר הזה אינו מוסב על עצמו רק על אביו. ובאמת חפשתי עיר כזו בכל ארץ איטליה ולא מצאתי, רק ראה זה מצאתי בתשובת הרשב"ש סי' ל"א „אל מגדל ק א ל י ר", והרשב"ש היה דר באלגזייאר, ע"ש סימן רע"ג, וחשבתי לקרוב שנשאל הרשב"ש מאיזה עיר באיטליא הדרומית הסמוכה לאפריקא ורק ים האמצעי מפסיק ביניהם. אולם השבח הראוי יאות בזה להחכם רמ"ל (ערך קרב), שהוא היה הראשון שמצא עיר קליר באי סארדיניא, ונקראת בלשון רומי Caller או Callir ובלשון איטליה Cagliari, והיא עיר מבצר על חוף הים, ושם היה דר אבי הפייטן בלי ספק, ולפרסום שמו היה נקרא כך בסתם ע"ש עירו. ועליה ג"כ נתכוון בודאי בתשובת הרשב"ש שהבאנו, ולכן יקראנה „מגדל קאליר", שמחולקת העיר הזאת עוד היום לחלקים, היינו: העיר, החוף והמגדל בפ"ע (ציטאדעללע). אח"ז מצאתי עוד בתשובת הריב"ש (סי' קע"א) „קאליר לחכם מאישרי וכו' וזה תורף השאלה: כאשר עבר מלך סיציליאה שם ק א ל י ר וכו' ויהי בנסוע המלך מקאליר ירד לישן בעיר הלאפולה אשר היא תחת המגדל מחוברת עמו אשר על שפת הים" וכו' יעו"ש. ונראה שמלך זה הוא השליט אשר הועמד עוד בימים ההם ממלך אספמיא על סארדיניא וסיציליאה ונקרא משנה למלך (פיצע קעניג) או גם מלך.

[17] מעודי שערתי, שלא כיוון הפייטן לקרית ספר שבא"י מהראיות שנתבארו כבר (הערה 1 והערה 4), ויצורף להן עוד, שלא נשאר זכר מהעיר ההיא כלל עוד בימי איזעביוס והיראָנימוס, שלא ידעו כבר לסמן מקום מצבה מלפנים. יעוין ראָזענמיללער (קדמוניות כרך ב' ח"ב צד ש"ו וש"ז). ובין ערים הרבה שנמצאו זכרוניהם בתלמודים ומדרשים לא נמצא עוד העיר הזאת למושב איזה תנא או קהלה מישראל. בהכרח א"כ שכיוון לעיר אחרת שקראה כן רק דרך

מספר רב. וגם עי"ז נלחץ לזורות הרבה בלשון, ותמיהת הראב"ע על מלת אנסיכה תפול אחרי נדע כי הוכרח לכתוב כן כדי להשלים המספר, ולולא שלחצהו המספר בלי ספק לא היה כותב „תקופת צר ואור בשלם", ועכ"פ היה מציב „בשלהם" במקום „בשלם"., רק הגימטריא לא היה עולה יפה. וכן הדוחק של חבור „שבת סורו מני" וכו'. ואין ספק אצלי, שכל מעיין ימצא עוד מספרים הרבה העולים בשמו יותר מאשר הראינו.

[13]) שם אלעזר נמצא בחתימתו בלי יו"ד אחר הלמ"ד. וזה לבד ידחה דעת הסוברים, שהוא ר' אליעזר בן יעקב התנא (חוץ מהראיות שהבאנו כבר מהבדל הזמן), שנכתב תמיד במשנה ביו"ד אחר הלמ"ד. ונודע ההפרש בין ר' אליעזר ביו"ד ובין ר' אלעזר בלא יו"ד. סתם ר' אליעזר הוא ר' אליעזר הגדול בן הורקנוס. סתם ר' אלעזר הוא ר' אלעזר בן שמוע. ולא התליפו מעולם ר' אליעזר בר' אלעזר.

[14]) כבר אמרנו, שחותם במלת בירבי תמיד ביו"ד אחר הבי"ת הראשונה, רק פעם אחת בלי יו"ד מפני לחץ שיווי המספר וגם הוא בספק, יעוין לעיל (הערה 12), לא כמו שטעה בעל התשבי (במלת רבי) ואחריו החכם בעל מערכי לשון (בערך רב) לחשוב, שהיה חתום ביו"ד אחר הרי"ש, וזה לא נמצא אצלו כלל. וכן חתומים פייטנים אשכנזים ההולכים בדרכיו: משלם בירבי קלונימוס, אלי' בירבי מרדכי ודומיהם, ולא אחד מהם חתום ביו"ד אחר הרי"ש. ודבר זה לבד יספיק ג"כ לסתור השערת הגאון בעל נודע ביהודה (מהדורא תנינא או"ח סימן קי"ג), אשר מלא אחריו בעל מערכי לשון (שם), שמלת בירבי בחתימת קליר פירושה כפירש"י בגמרא על מלה זו, ר"ל: חכם וגדול, שבאמת בכל המקומות בש"ס לא נמצא יו"ד אחר בי"ת ראשונה, רק אחד הרי"ש, משא"כ כאן שנראה בעליל כי היו"ד בא להורות על נקודת הסגו"ל שצ"ל תחת הבי"ת שנתקצרה מן מלות „בן רבי" (יעוין הערה 9), מלבד ההרחקה הגדולה שיכתוב איש על עצמו בחתימתו תאר גדול הדור כפי לשון רש"י בפירושו לגמרא, אשר כבר העיר ע"ז במעד"מ (סוף פ"ה דברכות)—לא כמו שהכנים רמ"ל תיבת חכם בפירוש מלה זו. אמנם אשר יסתור השערת הגאון בעל נו"ב בברור גמור, הוא מה שהבטיח המגיה ליוחסין שתי פעמים, שראה חתימת פייטן זה בקרובות ליום ז' של פסח כזו: „אני אלעזר בירבי יעקב קליר מקרית ספר" ע"ב (יעוין הערה 1), וכבר הראינו (הערה 12), שחתום ג"כ איזה פעמים עד"ז בגימטריא, א"כ אין להסתפק עוד בפירוש בירבי יעקב, שהוא רק בן ר' יעקב, ולא נוכל לפרשו בדרך אחר אפי' בדוחק, וכל הדוחקים שהרבו ע"ז במעדני מלך שם ובנו"ב שם ובתשובה מאהבה (סימן א') אך למותר הוא להשיב עליהם. ולקמן (הערה 16) תראה, שגם בלי מלת

נודע לכל קורא שם קרית ספר לאיזה עיר יכוון המחבר, כמו שנודע שם ירחו על לונעל. והנה שתי הערים בארי ואוטרנטו נלקחו ע"י קאליף ערבי באמצע המאה התשיעית למספרם ועד מהרה השיבום הנוצרים, ולכן נקל היה שם להתפשט דרך שירי ערביים גם קצת מלות מלשונם (יעוין הערה 11). ואח"ז נתישבתי בדבר, שאפשר בכ"ז שקרית ספר היא בעצמה עיר קליר, וקרא לאביו בשמו המפורסם ע"ש העיר כולה, והוא בעצמו גר שם ג"כ רק בחלק עיר הלאפולה, והחלק ההוא ביחוד קרא דרך מליצה קרית ס פ ר בעבור שהוא על שפת הים, כמו שאנו רואים היום מחלוקת העיר, והחוף נקרא לחלק בפ"ע, עיין הערה הקודמת, וכמו שהבאנו שם ג"כ מתשובת הריב"ש. ואשר יטה את לבי לסברא זו הוא, מפני שחשבון תיבת ספר עולה כחשבון תיבת קליר, ולכן הוטב בעיניו לקרוא כן חלק מהעיר ההיא לטעם נגלה פשוט, וגם נסתר בגימטריא. וככר ראינו (הערה 12) דרך הפייטן לרדוף גימטריאות כאלה. אולם נגד זה יעמוד, שאם היה מקום מגורתו בסארדיניא, אשר היתה אז תחת יד הערביים ונשארה בידם זמן רב אח"כ, לא היה מדבר כ"כ הרבה מאדום ונוצרים ומחריש מערביים (יעוין לעיל הערה 5), ולכן יש להכריע, כי גם הוא בעצמו היה דר בעיר קליר בימי נעוריו ואחר זה היה דר בקצה איטליא תחת ממשלת הנוצרים. וקצת ראי' ע"ז, שבגמטריאות נמצא חתום שמו אלעזר קליר (הערה 12), א"כ היה נקרא בעצמו כמו אביו בשם זה, ומקרית ספר ר"ל מחלק של העיר כנ"ל, ששם נולד אצל אביו, ואחר זה הלך משם. או שי"ל, שאע"פי שהפייטן בעצמו היה שוכן תחת ממשלת הערביים, אך בעבור רוב ישראל שבאייראפא וביחוד באיטליא הסמוכה, ובן סארדיניא בעצמה בזמן קדום מעט, היה תחת ממשלת הנוצרים, לכן דבר רק מהרגיל ומצוי מקדם וגם בימיו קרוב אליו.

[18]) אין ספק, שעוד בימי הפייטן היו קורין עיר קליר על המעט בשם Killir או Keller, והרבה הלופים בתיבות איטלקיות בין פת"ח לסגו"ל, כמו cameleonte, camaleonte, colezione, colazione ודומיהם. והצרפתיים והאנגליים יחליפו תמיד קריאת $_a$ בקריאת $_e$, ולכן הרשה הפייטן לעצמו לחתום לפעמים בשם קיליר ביו"ד אחר הקו"ף. אך לא בשם קלילר, כאשר טעה הרב רו"ה בהקדמתו למחזור. והוא חושב שחתום כן בפיוט ליוצר פ' פרה, המתחיל „אצילי עם" ונדפס רק בקצת מחזורים אשכנזים, אמנם עיינתי שם וראיתי שלא נתח רו"ה ההרוזים כראוי, שכל חרוז יוכפל שם תשע פעמים בהברות שוות, ובראש כל שלש מהם נמצאת אות אחת משם הפייטן, ועד"ז הושלם החתימה אלעזר בירבי קיליר, לא כמו שלקח רו"ה אות למ"ד מאיזה חרוז בלתי עיקרי ושלא מן המנין. ומזה תראה ג"כ, שאף בחתימת קיליר לא השתמש רק במקום שהיה צר לו הדרך, כמו בפיוט זה, שהחלוקה לשלש שלש הכריחתו להוסיף אות אחת בחתימתו

העתקה ומליצה. וכבר עשו הקדמונים כעין זה לערים אחרות, שכן קראו לעיר לונעל „מגדל ירחו" והוא העתקה ממלת לונעל בלשון צרפת. יעוין בסוף שיר עברי להקדמת בעל המאור: „במגדל ירחו חברו, ולזאת מאור שמו, בעבור הזכיר שמו ושם עירו". וכן קראה ר"ש אבן תבון בהקדמתו להעתקת המורה: „בקעת יריחו". וברטאלוקו באוצר הספרים שלו טעה בזה במה שחשב שנמצא בעיר ליידען כ"י העתקה מספר המורה שנכתבה בבקעת ירחו שבא"י מהמעתיק ר"ש אבן תבון בעצמו, ובאמת כ"ז הוא מדברי המעתיק בהקדמה (ויריחו ר"ל לונעל, ששם היה דר ר"ש אבן תבון, ולא הלך מעולם לא"י) ולא דברי הסופר הכותב, ומי יודע כמה מאות שנים אח"ז היה זמן הכתיבה. וכן קראו לעיר מאָנטפעליר: „ההר", והוא ג"כ העתקה ממלת מאָנט בלשון צרפת וכמו שהראיתי במ"א. ועפ"י הדוגמאות האלה חשבתי, שקרית ספר היא ג"כ רק העתקה, ובעבור שנודעות שתי ערים בארי ואוטרנטו בגבול נעאפעל שהיו שמה קהלות יהודים קדמוניות ובהן חכמים הרבה, יעוין ס' הישר (דף ע"ד ד'): „בני בארי שהיו קורין עליהן (מכבר) כי מבארי תצא תורה ודבר ה' מאוטרנטו", ובראב"ן סי' ל"ח תשובה קדמונית בפ"ע מחכמי בארי, וסיום התשובה שם: „מה שהורונו מן השמים כתבנו וחתמנו". והראב"ן מביאה שם רק מפני יקרתה; ובבעה"ע אות שובר: „והיום ראיתי תשובה אחת מר' שמואל מאטרנטו ע"י מעשה שהשיב לר' שלמה בנו של ר' יצחק מסופונט זצ"ל" עכ"ל; ובערוך מובא ר' משה כלפו מבארי (עיין תולדות רבנו נתן הערה 18). וכס' הקבלה לראב"ד (ד"א דף מ"ב ב'). בספור ארבעה החכמים שנשבו באניה ונמכרו לספרד, כתב שהיו הולכים ממדינת בארי למדינת סבסתאן; ואעפ"י שאחשוב קרוב לודאי, שהחכמים לא היה מגורתם בעיר בארי, כ"א בארץ סבסתאן, והיו הולכים אז בחזירתם מבארי, עכ"פ יש לראות, כי נחשבת העיר הזאת כבר בימים ההם בעיני החכמים, שהלכו אליה להכנסת כלה. ולכן שערתי, שלאחת משתי הערים האלה ביוון הקליר, כי משם היה וקראה קרית ספר ע"ש חכמיה הרבים או לטעם מסתבר יותר שהיא ע"ד מליצה קרית סְפַר ר"ל „קיסטען שטאדט" בעבור ששתי הערים הן על שפת הים האמצעי, וסְפַר בלשון ארמי וסורי עיקר הוראתו „מעער קיסטע", יעוין מתורגמן ומדרש מלות סוריות, אעפ"י שבש"ס הרחיבו הוראתו גם על גבולי המדינות. וגם אהרי נודע לי הוראת שם קליר, שהיא העיר ששמה כך בסארדיניא, נשארתי עדיין בסברתי, שבתואר קרית ספר לא יכוון לעיר זאת, רק לאחת מהערים הנזכרות, שאם אל עיר קליר יכוון, יהיה ככופל מלה אחת וקוראה בשתי שמות. ולמה זה יקרא לאביו בשם קליר, להוסיף אח"כ מקרית ספר שהיא היא? הלא יתכן יותר לומר, שאביו היה מפורסם ע"ש עיר קליר בסארדיניא, ובנו ר' אלעזר הפייטן היה מקרית ספר שבנגב איטליא הסמוך לסארדיניא, ובימיו היה

מזרעו של ר' משלם הגדול בן רבינו קלונימוס בן ר' משה הזקן והוא אשר יסד אימת נוראותיך וכו', ואותו הביאו המלך קר"לו עמו ממדינת לוק"א בשנת תתמ"ט לחרבן הבית שיבנה בב"א סלה" עכ"ל. וכפי הנראה הכוונה לקארל הקיסר השני המכונה קרח והוא הלך לאיטליא ששם מדינת לוקא ונכתר גם שם. אולם זה היה בשנת 876 למספרם שהוא תרל"ו או תרל"ז ליצירה. וגם אם נאמר, שהוא קארל השלישי, ש"א הלך לאיטליא, בכ"ז לא יסכימו השנים, ואח"ז לא היה עוד קיסר ששמו קארל עד שנת 1316 למספרם. ולכן קרוב מאד, שצ"ל בתשובת רש"ל שנת תת"ט להרבן. ואם תסיר מזה קע"ב, שכפי הנודע נשלמו אז ד' אלפים, וישאר על אלף החמישי תרל"ז, מסכים ממש לזמן קארל קרח שהלך לאיטליא. ולפ"ז יקדם ר' משה בזמן כמאה שנים. אמנם במשפחת ר' משה הזקן יש שינויים רבים בין בעל הרוקח בפירוש התפלה שלו, המובא במצרף לחכמה שם, ובין תשובת רש"ל שם, ואציג הנה משפחתו לפי דעת כל אחד מאלה השנים.

רוקח	תשובת רש"ל
—	ר' משלם הוליד
—	ר' איתיאל —
ר' יהודה הוליד	ר' משלם —
ר' קלונימוס —	ר' משה —
ר' משלם —	ר' יקותיאל —
ר' קלונימוס —	ר' קלונימוס —
ר' משה הזקן מחבר אימת נוראותיך.	ר' משה מחבר אימת נוראותיך.
ר' קלונימוס ור' יקותיאל.	ר' חננאל ור' קלונימוס ור' איתיאל ור' יקותיאל משפירא.
—	ר' משלם הגדול.

ולשון הרוקח היא: „וקבלו החסידים הנזכרים שם מקודם סוד תקון התפלות ושאר סודות רב מרב עד אביו אהרן בנו של ר' שמואל הנשיא אשר עלה מבבל משום מעשה שהיה, והוצרך לילך נע ונד בארץ, ובא בארץ לאָמבארדיאה בעיר אחת ששמה לוקא ושם מצא רבינו משה שפייט אימת נוראותיך, ומסר כל סודותיו לו, הוא רבינו משה וכו', הוא היה הראשון שיצא מלאָמבארדיאה הוא ובניו ר' קלונימוס ור' יקותיאל וקרובו רבינו איתיאל ושאר אנשים חשובים הביאם המלך קארלע עמו מארץ לאָמבארדיאה והושיבם במגנצ"א ושם פרו וישרצו וירבו במאד מאד, עד אשר פקד ה' שם חרון אפו על קהלת הקודש בשנת תתנ"ו ושם גוענו אבדנו כלנו אבדנו זולת מתי מספר" וכו' עכ"ל. ועוד שם במצרף

כדי שיעלה מספר כל האותיות ט"ו ויקבל הלוקת ג' ג', ומספר י"ד לא היה מקבל חלוקה זו. ועד"ז היא ממש חלוקת החרוזים בפיוט „אדרת ממלכה" לשחרית יום א' של ר"ה, ולכן חתם גם שם קיליר. וכעין זה הוא בודאי פיוטו לקדושת שמיני עצרת שאומרים בווירמישא, אע"פ שלא ראיתיו, רק כפי דברי רו"ה חתום ג"כ שם קיליר ובלי ספק מטעם הנ"ל. והנה לא היה לו להוסיף בשום מקום היו"ד רק במלת קליר, שבמלת אלעזר לא היה רוצה שיקרא אליעזר, מפני הבדל גדול שיש ביניהם (הערה 13), ולעשות יו"ד אחר הרי"ש של בירבי לא רצה, כדי שלא יהיה נראה כגדול בעיניו, שכן פירוש מלת בריבי בש"ס (הערה 14), ולכן הוכרח להוסיף היו"ד רק במלת קליר. וכבר ראינו לעיל (הערה 12), שגם בחתימת גימטריא הרשה לו לחתום קיליר מפני לחץ שווי המספר.

19) ז"ל שבלי הלקט סי' י"א: „ורבינו גרשם השיב בשם רב נטרונאי גאון ז"ל, שאומר פיוטים באבות ובגבורות וכו', וגם יש לנו ללמוד מן הפיוטים הראשונים שהיו חכמים גדולים, הרי ר' ינאי שהיה מן החכמים הראשונים ופייט קרוב"ץ לכל סדר וסדר של כל השנה, וגם ר' אלעזר ב"ר קליר היה מן החכמים הראשונים ופייט קרובות לכל הרגלים והזכיר באבות ובגבורות דברי אגדה ועניינים הרבה" עכ"ל. מלשוננו נראה ברור, שר' ינאי פייטן היה קודם ר"א קליר. אך מי הוא ר' ינאי זה? ואנה נזכר עוד? וכבר כתבתי (הערה 11) טעם נכון על מ"ש רבנו גרשם על הקליר שהיה מהחכמים הראשונים, אע"פ שלא היה רק כמאה שנים אחריו, משא"כ על ר' משלם ב"ר קלונימוס, אע"פ שהיה רק מעט זמן אחרי הקליר, מ"מ לא יקראהו עוד ר"ג מהחכמים הראשונים, מפני שהיה נודע זמנו כבר באשכנז, עי' תולדות רבינו נתן (הערה 36).

ופה המקום לברר עוד דבר אחד, והוא שכפי החשבון בתשובת רש"ל (ס"ס כ"ט) ובמצרף להכמה (דף י"ד ב') על זמן ר' משה הזקן ב"ר קלונימוס, מחבר הפיוט „אימת נוראותיך" ליום אחרון של פסח, יהיה ר' משה זה מוקדם לפני זמן הקליר לפי חשבוננו, שהם ירשימו זמנו של ר' משה בשנת תתמ"ט לחרבן הבית והיא שנת תרע"ז ליצירה (וטעה הרב רו"ה בהקדמתו למחזור, שמרשים בשם תשובת רש"ל הנ"ל את ר' משה הזקן בסוף המאה השמינית וצ"ל בסוף המאה השביעית), וזמן הקליר כבר הראינו שהוא בערך תש"ל ליצירה. אולם כל מבין בדרכי הלשון יראה, שר' משה זה הוא רק הולך בעקבות הקליר, וכבר נודע הקליר לקדמון בפייטנים וכמו שנראה ג"כ מלשון רבנו גרשם שהבאנו למעלה, שאינו חושב שום פייטן לפניו רק ר' ינאי. ולזאת הוכרחנו לברר, שלא חבר ר' משה זה הזקן את הפיוט אימת נוראותיך. ובתחלה נתקן שבוש גדול בחשבון תשובת רש"ל שם, אשר ע"י התקון הזה יוקדם עוד יותר זמנו של ר' משה. שכתב שם וז"ל: „וכל החסידים הקדושים הללו (של משפחות ר' שמעון בר יצחק) יצאו

שחתמו גם אחיהם אחר ברכת מחיה מתים והוסיפו חרוזים. ואולי גם כאן בפיוט אימת נוראותיך לא חבר ר׳ חננאל אחי ר׳ משה רק חרוזים אלו שהוסיף פה.

והיוצא מכל זה, שהספר המובא בתשובת רש״ל גם בעל הרוקח לקחו טעותם ממקור אחד אכזב, לחשוב ר׳ משה הזקן, שהביאו המלך קרלו ממדינת לוקא, ור׳ משה שחבר אימת נוראותיך, לאיש אחד, והם שנים באמת, ור׳ משה זה האחרון היה חי כארבעה דורות אחרי הראשון, העולה לערך ק״ל או ק״ן שנים בחשבון מות בן אחר אביו כשלשים או ארבעים שנים, והוא באמצע ימי רב האי גאון. והטעות בא להם ע״י שווי השמות של המחבר ואביו עם ר׳ משה הזקן ואביו, ששם שניהם ר׳ משה בר קלונימוס. אולם הרבה שמות שוים במשפחה זו. כמה ר׳ משלם וכמה ר׳ קלונימוס. ומה שיסייע מאד השערתנו הוא כי רק על ידה נוכל ליישב ההבדל בין סדר המשפחה אצל הרוקח ואצל הרש״ל, שהקורא יראה תיכף אצל אבי אביו של ר׳ משה הזקן יבוא השנוי, שאצל הרוקח יקרא ר׳ משלם ואצ״ל הרש״ל ר׳ יקותיאל, וכן עד למעלה ראש מאב לאב כלם שונים בשמותם, ומאין בא הבדל גדול כזה? אין זאת כ״א שני חשבונות יש כאן בסדרי הדורות. חשבון הספר של רש״ל מתחיל ששה דורות למעלה מאבות של ר׳ משה הזקן שהביאו המלך קרלו, והוא השני בשם זה במשפחה. ומ״ש הרש״ל, שהוא חבר אימת נוראותיך, בטעות הוא. וחשבון שמצא הרוקח מתחיל כארבעה וחמשה דורות למעלה מאבות של ר׳ משה השלישי בשם זה במשפחה והוא שיסד באמת אימת נוראותיך, ומה שכתב בעל הרוקח, שאותו הביאו המלך קרלו, בטעות הוא. וכל זה יסכים ממש עם השערתנו, רק שם ר׳ יהודה לבד נכנס כאן שלא במקומו ע״י איזה שבוש בלתי נודע סבתו. ואולי נתערבב ממשפחת אבות הרוקח בעצמו, שנמצא בה ג״כ ר׳ קלונימוס ב״ר יהודה ולכן נתן גם כאן לר׳ קלונימוס אב ששמו ר׳ יהודה, ושם ר׳ יהודה גם ר׳ קלונימוס נמצא ג׳ פעמים במשפחת רוקה, גם שם ר׳ משה ב׳ פעמים, יעו״ש במצרף להכמה, ובעבור שגם כאן במשפחת ר׳ שמעון בר יצחק נמצא כמה פעמים ר׳ קלונימוס ור׳ משה, נכנס גם ר׳ יהודה בטעות. ועוד ראיות מוכיחות להשערה זו, כי בלעדה לא יתישבו דברי הספר של רש״ל בסוף המשפחה, היינו שחושב בני ר׳ משה הזקן: „ר׳ חננאל ור׳ קלונימוס ור׳ איתיאל ור׳ יקותיאל משפירא״, והנה הספר של רוקח כתב, שר׳ משה הובא עם בניו מלוקא למגנצא ע״ש, אע״פ שאינו חושב רק שני בנים והרש״ל ארבעה, עכ״פ יקשה, מה לעיר שפירא פה? והלא ר׳ קלונימוס אבי ר׳ משלם נקרא עוד ר׳ קלונימוס מלוקא, בעבור שמשם הובא עם אביו, ועי׳ תולדות רבנו נתן (הערה 36). ואם גם אפשר יקראו שאר הבנים ע״ש העיר שהובאו אליה, הלא היא היתה מגנצא, לא שפירא, ואיך ניתן להם עד מהרה הכינוי משפירא, והם לא היו שם לא בימי נעורם ולא

לחכמה בשם קונטרס ישן של הרוקח: „והם קבלו רב מרב גאון מגאון עד רבינו משה בן רבינו קלונימוס שהביאו המלך קארלע עמו ממדינת לוקא ורבינו משה קבל מאביו אהרן" וכו' עכ"ל. ודע שמדינת לוקא באיטליא נלקחה ע"י קארל הגדול אשר כבש כל ארץ לאַמבארדיאה ובתוכה גם ארץ לוקא, ומאז והלאה היתה נחשבה לחלק מארצות הקיסר של אשכנז. וכל החלק העליון של איטליא נקרא אז לאמבארדיאה בעבור הלאַנגבארדען שכבשוה מתחלה מיד הרומיים. ובזה תדע לפרש דברי הרוקח.

אכן בדבר פיוט אימת נוראותיך, בע"כ שערבובי דברים יש כאן. שהרי בסוף המאמר שאחר ברכת מחיה מתים שם רשום במחזורים „חננא קלונימוס", שכן עולים באמת ראשי החרוזים מן „הרשו יושבי חרושת" עד „ימלוך ה' לעולם", ורק במאמר „מה מועיל רשע את בעליו" חתום משה ברבי קלונימוס. ומי זה איפוא „חננא" שלא נמצא שמו בכל משפחת ר' משה הזקן גם לא בשום מקום, וביחוד הצרוף „חננא קלונימוס"? אמנם באמת טעות הרושמים נראה לעין, שלא חשבו את הלמ"ד בחרוז אז לבשה ורשמו רק האל"ף לבד. ונודע דרך הפייטנים לרשום שמם פעם בראשי החרוזים ופעם בראשי תיבות הסמוכות זה לזה. ומעתה תהיה החתימה שם על דרך זה: חרשו, נתוש, נחל, אז לבשה... דבורה, קם, לתמת, והכנעת, מכלל, ויעור, שיאו — חננאל ב"ר קלונימוס. וראינו בסדר המשפחה של רש"ל נמצא שֵׁם ר' חננאל לבסוף, אך הוא בן ר' משה, לא בר קלונימוס, בהכרח א"כ שר' חננאל זה הוא אחר מאוחר במשפחה זו. ועד מהרה נדע מי הוא. והנה נמצא בספור של חבור ונתנה תוקף, שר' אמנון למד פיוט זה בחלום לר' קלונימוס ב"ר משלם ב"ר קלונימוס, והוא, ר' קלונימוס האחרון, הודיעהו ברבים, א"כ נמצא בן לר' משלם (נכד ר' משה הזקן), ששמו ר' קלונימוס. מעתה קרוב אצלנו לומר, שר' קלונימוס, זה האחרון דור רביעי של ר' משה, הוליד שני בנים, שם האחד ר' חננאל כשם דודו הזקן של אביו, היינו אחי אבי אביו, ושם השני ר' משה כשם אבי אבי אביו של ר' קלונימוס האחרון, שהיה נקרא ר' משה הזקן. שני האחים האלה חברו הפיוטים ליום אחרון של פסח וחתומים שניהם בראשי החרוזים. ואל יפלא זה בעיני הקורא, שכן חברו יחד ר' מרדכי ור' שלמה הבבלי פיוטיהם ליוצר יום א' של פסח והתומים ג"כ שניהם בראשי החרוזים. יעו"ש ביוצר — ר' שלמה בתחלה וסוף, ר' מרדכי באמצע; ובזולת — ר' מרדכי בתחלה ור' שלמה בסוף. ויותר הדוש, שנמצא כעין זה שלפנינו, בחתימת ר' חננאל אחי ר' משה, ממש בפיוטי הקליר, היינו: במקום הפיוט ובקרבת הפייטנים שבמאמר שאחר ברכת מחיה מתים חתום ג"כ אחיו יהודה בפרשת זכור, כפי עדות הראב"ן, וכן בפרשת החודש כפי שמצאתי גם אני, יעוין לקמן (הערה 34). נראה שהיה בן מדרך הפייטנים

עוד. שהנה לר׳ משה הזקן שהובא מלוקא לא היו לו רק שני בנים, ר׳ קלונימוס ור׳ יקותיאל שהובאי עמו, ולא נקראו בשם הכינוי משפי״רא, וזה ממש כדברי הרוקח. רק הארבעה בנים, ר׳ חננאל ור׳ קלונימוס ור׳ איתיאל ור׳ יקותיאל, שנרשמו בתשובת רש״ל עם הכינוי משפי״רא, המה בני ר׳ משה המאוחר השלישי, שחבר הפיוט „אימת נוראותיך״, ובעבור ששני אחים בהם שוים בשמותם לבני ר׳ משה המוקדם שהובאו מאיטליא, לכן הוחלפו אלו באלו והועמדו אצל רש״ל כל ארבעה האחים עם הכינוי משפיר״א לבני ר׳ משה השני שהובא מאיטליא, ובאמת רק שנים מאלה הארבעה בשמות כאלו היו בני ר׳ משה השני, ולא יקראו כלל משפי״רא. ור׳ יקותיאל האחרון משפיר״א, שהוא בן ר׳ משה השלישי, הוא חבר הפיוט ליום א׳ דר״ה, ובנו ר׳ משה, שזמנו מסכים ממש לפי חשבון זה לתחלת המאה התשיעית, הוא הנשאל מרש״י או מבן דורו. ולמען הבין גם כל צדדי משפחה זו עיין עוד תולדות רבנו נתן (הערה 37),

ועתה קורא משכיל בחון וראה סדר הדורות אשר נציג לפניך בעת, והוא של רש״ל ושל רוקח ביחד, כזה:

התחלת החשבון לפי רש״ל:
ר׳ משלם
ר׳ איתיאל
ר׳ משלם
ר׳ משה
ר׳ יקותיאל
ר׳ קלונימוס

רש״ל ורוקח:
ר׳ משה הזקן שהובא מאיטליא

התחלת חשבון הרוקח:
(ר׳ יהודה) בטעות
ר׳ קלונימוס ור׳ יקותיאל
ר׳ משלם הגדול
ר׳ קלונימוס שהודיע פיוט ונתנה תוקף.
ר׳ חננאל ור׳ משה מחברי פיוט אימת נוראותיך.

ר׳ חננאל ור׳ קלונימוס ור׳ איתיאל ור׳ יקותיאל משפי״רא, כלם בני ר׳ משה.

ר׳ משה ב״ר איתיאל — ר׳ משה ב״ר יקותיאל שנשאל מרש״י.

ר׳ משלם ממגנצא בן ר׳ משה שהוא בערוך.

בימי זקנתם? יתר ע"ז יעוין עוד סה"ד ה"א שנת ד"א תתק"ל, שרשם: „ר' יקותיאל ב"ר משה עשה פיוט לאשכנזים יום א' דר"ה וקיצור עמודי גולה" ע"כ, וע"ז כתב הרב רו"ה בהקדמת המחזור וז"ל: „ולא ידעתי מנ"ל הא, וגם שמו לא נזכר באחד הפיוטים אשר ראיתי" עכ"ל רו"ה. ובאמת נמצא לפנינו במחזור מנהג פולין בתחלת פיוטי ש"ע ליום א' דר"ה רשות לש"צ המתחיל: „יראתי בפצותי שיח להשחיל", ושם חתום בראשי חרוזות יקותיאל ב"ר משה חזק וכו'. אולם מ"ש בסה"ד, שהוא חבר גם קצור עמודי הגולה, ודאי שטעה עפ"י ספר שפתי ישנים, אשר משם היו נובעים לו הרבה טעיות עוד, שבלי ספק ר' יקותיאל ב"ר משה הפייטן איננו המקצר ספר עמודי הגולה, שמחברו ר' יצחק מקורביל היה חי בימי מהר"ם מרוטנבורג. ובסדר הגט שלו מרשים זמן ה"א מ"ה בעיר פריש יעו"ש, ובימי המקצר ספר זה, שהיה חי עכ"פ איזה זמן אח"כ, ספו תמו כל הפייטנים, ואין לנו שום פיוט מזמן מאוחר כזה אשר במחזורים. וגם לשונו וחרוזיו מעין דרך פיוטים ישנים. אכן גם זה לא יתכן להקדים זמנו של ר' יקותיאל עד שנת תרל"ז ולאמר, שהוא ר' יקותיאל ב"ר משה הזקן הנרשם בתשובת רש"ל, שהובא עם אביו מלוקא, שלפי"ז יהיה גם הוא מוקדם זמן רב לקליר, וכבר הרהקנו זה וחשבנו את הקליר לפייטן היותר קדמון שפיוטיו נשארים אצלנו בחרוזים, וביחוד ר' יקותיאל זה הפייטן על כרחך שמאוחר הוא לקליר, שהוא עשה רשות לפיוטי הקליר ומסיים דרך מליצה במלה אחת המתחלקת אח"כ לשתי מלות בהתחלת פיוטי הקליר, ע"ש הסיום של ר' יקותיאל: „יסתער קרבי בעת אתחיל", וההתחלה אח"כ מן הקליר „את חיל יום פקודה", א"כ בלי ספק אין זה ר' יקותיאל שהובא מלוקא בשנת תרל"ז.

ומצינו עוד בליקוטי פרדס מרש"י (ענין ת"ב): „ושאלתי מר' משה בר יקותיאל וכו' אבל הר' משה ב"ר יקותיאל נוהג באשפי"רא ומקובל מאביו כי בסעודה המפסקת אין מברך על שתי כברות" עכ"ל. וכפי הנראה הוא דברי רש"י בעצמו שם, שכ"כ בסמוך „רבי הגדול ר' יצחק ב"ר יהודה ז"ל", או שהוא ר' יקר בן דורו של רש"י, ע"ש בסמוך: „אני יקר שאלתי מרבינו קלונימוס מרומי" וכו'. וא"כ ראוי לחשוב זמנו של ר' משה ב"ר יקותיאל בתחלת המאה התשיעית, שרש"י השואל ממנו היה חי באמצע המאה התשיעית כנודע. ואביו ר' יקותיאל, שהיה ג"כ מאשפי"רא (כמו ר' יקותיאל בתשובת רש"ל), בסוף המאה השמינית, ואעפי"כ ר' יקותיאל של רש"ל היה חי על כרחנו בזמן לא מאוחר עכ"פ מסוף המאה השביעית, ואיך נצא מכל אלה המבוכות, שנמצאו שני יוסף בן שמעון ואח"ז שני שמעון בן יוסף שוים גם בעיר מגורתם, ואעפי"כ רחוקים הרבה בזמן היותם? אמנם כפי ההשערה שכתבנו וכפי סדר המשפחה שנרשם כאן יבא הכל על נכון, אין קושיא ואין ספק

ברצוננו וללא אמת. ומכ"ז נראה, שהפיוטים האלו קדמונים הם, אך לא לעיקרי התפלות של אנשי כנה"ג יחשבו. ולקמן תראה השערתנו ע"ד מחברים. ומאוחרים מהם ונראים כמחוברים בימי הגאונים הם ברכת „אשר הניא" ו„אשר בגלל אבות" המסודרים ג"כ בא"ב; וכן האלפי"ן בית"ן בסוף סדר עבודת יו"כ לאשכנזים אחר חתימת ר' משלם בירבי קלונימוס, אשר מחברם השתמש כפי הנראה בספר משלי בן סירא, שהא"ב של „מראה כהן" הם מעין שבחי שמעון בן הוניו כ"ג הנמצא שם בבן סירא (פרשה כ' ממקרא ד' עד ט' יעו"ש), וכן „אתה מבין תעלומות לב" בווידוי יו"כ לאשכנזים, „ויאתיו כל לעבדך", שכל אלה לא נמצאו אצל הספרדים, א"כ אינם קדמונים כ"כ כתפלת „אל ברוך" ו„אל אדון", ויתכן שנאמרו רק בישיבה אחת ולא בכל הישיבות של בבל, ואעפי"כ חוברו עכ"פ בזמן שלא נתפשט עוד בישראל חרוזים שווי הברות, שבכלם לא נמצא אף חרוז אחד כזה, מלבד הפיוט „אשרי עין ראתה טירות כג"ף", שהוא בחרוזים ונוסף בלי ספק מפייטן מאוחר האשכנזי, שכן חברו ג"כ פייטני הספרדים פיוטים בחרוזים שוי הברות על „אשרי עין ראתה".

ופה המקום ג"כ להעיר על מה שנמצא בב"י על טו"אח (ריש סי' תשכ"א) וז"ל: „והסדר הפשוט לקריאת בני ספרד הוא סדר אתה כוננת, שיסד יוסי בן יוסי כ"ג" עכ"ל. ואין ספק אצלי, שמלת כ"ג היכפה בטעות היא, וכל קורא מבין יראה בהשקפה מועטת, שמליצת אתה כוננת מפייטן מאוחר היא, אע"פ שאיננה בחרוזים שוי הברות. ומצאתי בספר עשרת הדברות כ"י ממחבר ס' העטור (דף קס"ח א'): „ויוסי בן יוסי דתקין אהללה אלהי אמר בסמוך (צ"ל בסמ"ך ור"ל באות סמ"ך) ויהי (בישורון), ובאות צד"י ה' ימלוך, ובאות שי"ן לא הביט און, ולא שמענו כי שערער בדבר זה" עכ"ל, ור"ל שבמחזורים אשכנזים נרשם בכל חרוז ככתוב ושמה נמצאו הפסוקים הנ"ל. ובדף קע"ד א' כתב: „כגון אתה כוננת דיוסי בן יוסי" עכ"ל. והנה שם לא כתב כינוי כ"ג, גם מלשון בעל העטור לענין פיוט אהללה ולא שמענו אדם שערער בדבר זה" נראה מבואר שאינו קדמון רק מבני דורו או קודם לו זמן מעט. גם הרבה חרוזים מפיוט אהללה יגידו על אחור זמן המחבר תחת גלות אדום, כמו: „שעיר החניף להורהו בציון ויירש בקול בכי חרב ומלוכה, סגב חלק היות גביר לאחים, ועוד תסוב לישרון מלוכה וכו' פאר עיר יופי לברה בחמה, וגלה לנגדנו כבוד מלוכה" וכדומה הרבה. גם נראה שהיה ספרדי מטה שאומרים רק הספרדים סדר עבודה שלו. והרוחנו ג"כ בזה המאמר שהבאנו מספר עשרת הדברות, שנודע לנו על ידו שם המחבר פיוט אהללה הנפלא מאד במליצתו היפה ובחין ערכו, ואין דומה לו בסדר ספורי קורות ישראל מראש ימות עולם עד גלותו גלות האחרון; ושערתי תמיד מצחות לשונו,

ואין חדוש על הערבוב בסדר המשפחה גם ברוקח גם ברש"ל, שמהומות שנת תתנ"ו בלבלו את העולם כלו כגודע, ובפירוש כתב הרוקח: „ושם גוענו אבדנו כלנו זולת מתי מספר" וכו', לכן היה קשה להם אח"כ לדקדק היטב בשמות דור אחר דור, ובפרט כשהיו שוים בשמותם עד דור שלישי ורביעי. ודוק היטב בכל זה ותראה האמת.

[20]) אין ספק שברכת יוצר אור וברכות ק"ש לפניה ולאחריה וכן ברכות ש"ע נתקנו כלן בעינן בלי שום הוספת דברים שאנו אומרים היום בין ברכה לברכה. ורב סעדיה גאון חלוק עוד בתפלת „אור חדש על ציון תאיר" והזהיר שלא לאמרה, לפי שלא תקנו חכמים ברכת יוצר המאורות על העתיד, רק רב שרירא גאון חולק עליו וצוה לאמרה, יעוין שבילי הלקט (סימן ה'). ומזה תראה, שגם ברכת יוצר המאורות נפרדת היתה ותפלת אור חדש נוספה עליה אח"כ. וכן „אמת ויציב" שאנו אומרים אחר ק"ש היה בימי הירושלמי בלשון אחרת, רק שוה בתוכן הדברים. ע"ש פ"ב דברכות „ר' חגי בשם ר' מונא בר זבדא שם שרו לך דלא יימר שם הללו לך" ע"כ, והכוונה למה שאנו אומרים „על זאת שבחו אהובים" וכו'. וגם בגוף הש"ע יש נוסחאות שונות מכל וכל גם מנוסח הספרדים. יעוין וי"ר (ריש צו): „סגין לעובר לפני התיבה שצריך להזכיר עבודה וקרבנות ולשוה מן הדא ברכתא רצה אלהינו שכן בציון מהרה יעבדוך בניך" עכ"ל. ועיין לקמן (הערה 33) עוד שינויים הרבה בנוסח התפלה, חוץ מהשינויים בין הספרדים והאשכנזים. ומכ"ש הפיוט „אל ברוך גדול דעה", שהוא ע"ס א"ב בראש כל תיבה והוא מאוחר בלי ספק לאנשי כנסת הגדולה, שלא הלכו עוד בדרך הזה. וכפי הנראה היו בכ"ז כבר פיוטים כאלה בימי בעלי המדרש, ומחברם נקרא אצלם פייטנא, והוא לסימן שלא למחברי עיקרי התפלות יחשב. יעוין במדרש שיר השירים (דף ג): „הדין פייטנא כד עביד אלפ"א בית"א", ובלי ספק כיוונו להרבה אלפ"א בי"תין שהיו מכניסים הפייטנים בימיהם בין התפלות, כמו אל ברוך גדול דעה, ואח"ז כלם אהובים כלם ברורים כלם גבורים (א', ב', ג', ושאר האותיות קצרו הקהלות עד) וכלם עושים וכלם פותחים (ע' פ'), ובשבת פיוט אל אדון, ותכנת שבת על סדר תשר"ק, שרוב ספרדים א"א אותו, רק בסדר רב עמרם ורב סעדיה היה נמצא כבר, יעוין אבודרהם; ובסדורי ספרד שלנו נרשם, שיש קצת אומרים אותו והסיום אצלם „אז מסיני נצטוו צווי פעליה כראוי", וזה דרך חדש לחבר אחרי תשר"ק גם אותיות מנצפ"ך הכפולות. גם וידוי אשמנו ועל חטא כלם ע"ס א"ב. וברכת קדוש החודש במסכת סופרים (פי"ט ה"ט) ג"כ ע"ס א"ב, אעפ"י שאות הבי"ת חסרה לפנינו ועוד איזה אותיות, ונוכל לתקן שם איזה שבושים עי"ז. והגאון ר' אליה מווילנא לא העיר ע"ז, ולכן היו קשים לו הדברים והגיה

וספק אם הוא בכוונה חתימה מאיזה מחבר או רק במקרה . ואולי חתום ג"כ יעקב המחבר „ברוך יוצרך ברוך עושך ברוך קונך" וכו' אחר ברכת קדוש הלבנה . ועכ"פ יש לראות מכ"ז, שזולת עיקרי הברכות לפני ואחר ק"ש ובתפלת ש"ע היה הכל כאשר לכל נוספות מפי ישנים .

ובסדור תפלה שלנו יש לסדר כמעט כל הנוספות מתחלתן ועד סופן . אדון עולם, ויגדל—שירים מאוחרים בחרוזים ויתדות ותנועות. אח"ז ברכת התורה ושאר ברכות, המבוארות בש"ס כל דבר על ענינו וזמנו (ברכות כ' ב'). אח"ז יה"ר שתצילנו מעזי פנים וכו' — מתפלת רבי בתר צלותיה (שם ט"ז ב'). ואח"ז לעולם יהא אדם ירא שמים וכו' עד לעיניכם אמר ה'—מתנא דבי אליהו (ת"א פכ"א), ושם הוא בלשון המחבר : „מכאן אמרו לעולם יהא אדם ירא שמים וכו' וישכם ויאמר", ומעתיקים הדיוטים הכניסו גם מאמר זה בתוך התפלה . ואחר קרבנות ואיזהו, ברוך שאמר, והוא פזמון, שכוונת מחברו היה, שאחר סיום כל מאמר המתחיל בברוך יענו הקהל „ברוך הוא", כמו : אחר והיה העולם ואחר עושה בראשית ואחר אומר ועושה וכו', ו„ברוך הוא" הנמצא בסדורים שלנו אחר והיה העולם הוא לרשימה שכן יזמרו הצבור אחר כל מאמר. וכן הושר פזמון זה בעת מנוי ראש גליות בבבל, החזן מזמר ברוך שאמר וכו', והבחורים אצלו ענו בכל פעם ברוך הוא . יעוין יוחסין בספור ר' נתן הבבלי (דפוס קראקויא קכ"ב ב'). ואחרי לקוטי מזמורים ופסוקים יבוא פיוט נשמת ובפי ישרים, הכל יודוך ואל אדון בשבת, ובחול—אל ברוך גדול דעה, ואח"ז תמיד—תתברך צורנו, שכבר דברנו מכל זה. ואח"ז תפלת ש"ע, שגם בה רק עיקרי הברכות ממתקני התפלה והשאר הוספת דברים, כמו שהראינו בתכנת שבת, וכן ישמח משה . והקדושה בשבת לאשכנזים—כעין פיוט. ואלהי נצור—תפלה יקרה שתקן מר בריה דרבינא כי הוי מסיים צלותיה (ברכות י"ז א'). ומי יסתפק לאמר, שתפלת ומפני חטאינו היא מאנשי כנה"ג, אעפ"י שחרבן ביהמ"ק והתפלה על בנינו והעלות לא"י מבואר בה . וקרוב מאד, שהוברה בבבל ומרב ושמואל, כי הרבה הוכנם מהם בתפלות המועדים, שהם חברו ג"כ תפלת ותודיענו, הנקראת בפי רז"ל מרגניתא טבא (שם ל"ג ב'). והתחלת התפלות למלכיות וזכרונות שופרות למוסף ר"ה נראה שמחוברים כלם מרב, וכלם היו נקראים על שמו : תקיעתא דבי רב (ירושלמי דר"ה פ"א ה"ה, ע"ש שקורא כן לתפלת אתה זוכר), ובמדרש (וי"ר ריש פכ"ט) מבואר יותר באריכות לשון התפלה . והיהי רצון שאנו אומרים בשבת שמברכין החודש ג"כ מרב, והוא היה אומרו בכל יום אחר תפלתו (שם ט"ז ב'). ושמואל תקן תפלה הקצרה ויקרה : הביננו . יעוין לשונה (שם כ"ט א') „מאי מעין י"ח רב אמר מעין כל ברכה וברכה, ושמואל אמר הביננו" וכו', נראה שרב לא ידע דרך קצורו של שמואל . ושם בסמוך אמר שמואל : „כל השנה מתפלל אדם

שהוא מאיזה משורר ספרדי ואח"ז שמחתי כי מצאתי סיוע לדברי.

נשוב לענין החרוזים שווי הברות בפיוטים, ונאמר שהחרוזים שנמצאו לפנינו בתפלת „היה עם פיפיות", שהיא מקדמונים כפי עדות הראב"ע (קהלת ה' א'), הם בלי ספק ג"כ ממאוחרי אשכנזים, והראיה, שגם אצל הספרדים נמצאה תפלה זו רק למוסף יו"כ ושם היא בקיצור ובלי חרוז אחד, רק האשכנזים עשו ממנה פיוט והוסיפו חרוזים והכניסוה גם במוספי ר"ה, והראב"ע כתב שם בפירוש, שקדמונינו תקנו היה עם פיפיות ליו"כ. וכן עשו קהלות פולניא בפיוט מאוחר, והוא: „אחד קדוש אש אוכלה", אם שנתחבר רק ליו"כ והכניסוה גם לשחרית ר"ה (עיין לקמן הערה 25). מעתה לא נמצא בשום תפלה או תהלה מקדמונים או גם מיצות הגאונים עד רב סעדיה איזה חרוז שוה הברות. והנה זמרת אל אדון, שהיא בעלת מדות ובמעט שוות המלות ואעפי"כ לא נמצא בה אף חרוז אחד שוה הברות. אכן הדרך לחתום שם המחבר בראשי החרוזים נראה קדום יותר, שכן חתום שם יצחק בסוף פיוט נשמת בראשי החרוזים של בפי ישרים ובדברי צדיקים ובלשון חסידים ובקרב קדושים, ולא כדעת קצת אוהבי הרמז שאומרים, כי נרמז כאן שם יצחק אבינו, שאין כאן מקומו כלל בשיר תהלה. וכן דעת אבודרהם, רק מ"ש, שרומז המחבר ג"כ לשם אשתו רבקה, ליתא, שאין דרך לעשות כזאת ולא מצינו דוגמא לזה, והוא כתב כן מפי נוסחאתו הספרדית שמהפכין הסדר כל השנה ע"ד שאנו מהפכין בימים נוראים ואומרים „בפי ישרים תתרומם ובדברי צדיקים תתברך ובלשון חסידים תתקדש ובקרב קדושים תתהלל". אכן נוסחת האשכנזים בימות כל השנה היא הנכונה, שהיא ע"ד לשון המקרא „לישרים נאוה תהלה", ובקרב קדושים תתקדש — לשון נופל על לשון, ונאות כפי הענין ע"ד „קדש את שמך על מקדישי שמך", ובקדושיו יתקדש השם; ואיזה מבעלי הרמז הפכו לאשכנזים הסדר בימים נוראים, כדי לרמוז גם לרבקה אמנו, והספרדים אחזו בהפך זה כל השנה. אח"ז מצאתי בספר כלבו בעין דברינו, וז"ל: „וכתב הר' נתן בפי ישרים תתהלל כדכתיב לישרים נאוה תהלה, ובדברי צדיקים תתברך כדכתיב וברכות לראש צדיק וכו' ובקרב קדושים תתקדש לקדושים נאוה קדושה, כך סדרו במחזורים הזקנים, אך החדשים עקבו את הטישור ובשביל שראו יצחק חתום בראשי חרוזות בקשו לחתום רבקה בתוך השיטות. אמנם שמעתי כי יש מקומות באשכנז שמסדרין אותו כך ביום הכסא. ונ"ל משום המדרש דעל רננו צדיקים שהוא על יצחק נחתם בו" עכ"ל. וסוף דבריו בלתי מבוארים גם בלתי מבוררים, והמחוור כדברינו, וכפי נוסח הספרדים בברכת ישתבח חתום אברהם עד"ז „אדון הנפלאות, בורא כל הנשמות, רבון כל המעשים, הבוחר בשירי זמרה, מלך אל חי העולמים".

הביתוסים המוזכרים בש"ס, שלא נמצא בשום מקום בספרי פילא ויוסיפון, שהיו מכחישים האיס"אי בתורה שבע"פ, כמו שכתבו בפירוש על הצדוקים. ואדרבא היוסיפון (מלחמות ספר ב' פ"ח) כתב, שרבה שקידת האיס"אי בספרי הקדמונים, ופילא באמרו שהצדיק הוא חפשי, כתב שמנהגם בכל דבר כאשר ירשו מאבותם, ואשר מהנמנע לבא עליהם בלי הארה אלהית. ובמאמרו מחיי הפרישות כתב, שיש להם ספרים מקדמונים הכוללים הרבה ענינים נשגבים ובהם יהגו ויעמיקו תמיד. ויתכן שהספרים ההם הם ברייתות קדמונים של מעשה בראשית ומעשה מרכבה, עיין לקמן. ולכן חשבתי לברור, שכת זו היא סעיף מכת הפרושים, רק אנשים נבדלים עוד יותר ביראת שדי וחיי הנזירות. והמה רוב החכמים החסידים הקדמונים במשניות, ועליהם נשנו רוב המשניות בפ"ו דאבות, שכ"כ פילא במאמרו הנזכר מחיי צער של אלו האנשים שאינם אוכלים רק פת במלח ושותים מים במשורה, מסכים לדרז"ל בפרק שנו חכמים „כך הוא דרכה של תורה" וכו'. וכן כל מה שנאמר שם בראש הפרק מבזיון הגדולה והכבוד, ומכבוד כל מורה ומלמד,והלשון שם: „ונותנת לו מלכות וממשלה" וכו', גם הרוב של מ"ח מעלות בקנית התורה, יעו"ש: שמוש חכמים, דבוק חברים, מיעוט שחוק ומיעוט תענוג וקבלת יסורין, אוהב את התוכחות ונושא בעול עם חברו וכו'–הכל כאשר לכל נאות מאד על אנשי כת זו למעיין בספרי פילא ויוסיפון במקומות המדברים מהם. ושערתי לנכון, שהם הנקראים בש"ס (ברכות ט' ב') „ותיקין", שהיו גומרים ק"ש עם הנץ החמה, ושם נקראו ג"כ „קהלא קדישא דבירושלים". ונודע השכמת האיס"אי לתפלתם בהרבה מקומות ביוסיפון ופילא. ובמדרש קהלת על פסוק ראה חיים: „א"ר משום עדה קדושה קנה לך אומנות עם התורה וכו' למה הוא קורא אותן עדה קדושה שהיו משלשים את היום שליש לתורה שליש לתפלה שליש למלאכה וי"א שהיו יגיעין בתורה בימות החורף ובמלאכה בימות הקיץ" עכ"ל. והנה עדה קדושה היא קהלא קדישא, יעוין ערוך ערך קהל. ונודע ג"כ מדרך האיס"אי להאריך בתפלה וגם לחלק יומם לתפלה ותורה ומלאכה ואהבתם מאד את המלאכה וביחוד הרישת שדה, יעוין כ"ז בהרבה מקומות בספרים הנזכרים וביחוד בעללערמאן על תולדות כת האיס"אי. ונאות מאד השם קהלא קדישא ועדה קדישה על כת מיוחדת המתנהגת בכל עניניה בקדושה ובטהרה. ולא אוכל להאריך פה מכל זה, אך לענינינו נאמר, שארכה בת זו זמן רב גם אחר החרבן, שכן ידברו מהם עוד סאלונוס ועפיפאניוס כאלו מבני דורם הם, יעוין בעללערמאן שם. עתה נאמר, שקרוב מאד אצלנו, שפיוטי המאיר לארץ גם אל אדון וכדומה המה נשארים מיתר פליטת פיוטי האיס"אי בתפלתם. יעוין מ"ש יוסיפון (מלחמות ספר ב' פ"ח סימן ה'): „בעת עלות השמש יערכו תפלות ידועות ומקובלות מאבותם, על ענין זריחתה והארתה" (נראה שהוא פיוט „המאיר לארץ וכו' הכין ופעל זהרי חמה" וכו' הנאמר לפני

הבינונו". ותוכן התפלה הוא מדרך שמואל, שכוללת אהבת אדם. יעוין ספרי הגדול אנשי שם. ובירושלמי (שם פ"ד) היא צחה ביותר. ומשם תראה ג"כ, שבשני הפירושים ברש"י (בבלי שם ד"ה והתועים על דעתך ישפטו) וכן בדברי תלמידי רבנו יונה לא נתבאר עוד היטב עיקר הכוונה שהיא לדעתי פשוטה, ור"ל : התועים במחשבותי לא ישָפטו על דעת אדם, אשר לא יראה ללבב ואולי יעניש יותר מן הראוי. וגם אולי רק קצת משגה ברעיוני החוטא, ולכן התועים על דעתך ישפטו. ועוד נמצא תפלה משמואל בעת נעילת יו"כ, אשר לא נשאר אצלנו רק התחלה המראה מליצה יפה, והיא „ממעמקי הלב" (סוף יומא). והרבה תפלות נתקנו, רק מהחזנים וש"ץ, שחברו בעצמם שבחים וזמירות (יעוין לקמן הערה 24). אחר תפלת ש"ע ביום ב' וה' יש סליחת והוא רחום, כולה פסוקים מלוקטים, ואח"ז „ה' אלהי ישראל שוב מחרון אפך", פזמון אשר לדעת קצת התום בו חזקיה, רק מהופך הסדר, יעוין בסדורים. והחרוזים הראשיים : „ובכל זאת שמך לא שכחנו" וכו' „אנא שוב מחרונך" וכו', נשנים בכל פעם, כדרך הפזמונים. אח"ז אשרי ובא לציון, פסוקים מלוקטים עד „ברוך הוא אלהינו שבראנו לכבודו" וכו', — כמדומה שנמצא ג"כ בש"ס או בת"דא, אעפ"י שלא ידעתי בעת מקומו. וענין הקדיש ופירושו כתבתי במקום אחר. והסיום „עלינו" נלקח מתפלת מוסף של ר"ה, שהיא מרב בנ"ל. ונראה, שהספרדים לא היו אומרים בימים קדמונים אחר התפלה עלינו, שכן באבודרהם אינו מוזכר כלל שם ולא נמצא עליו שום פירוש במקום זה, רק בתפלת מוסף של ר"ה. ובשבת אחר הקריאה—יקום פורקן, כבר כתבתי שהיה נמצא בסדור רב עמרם מה שהיו מברכים בבבל לראשי גליות ודיינים, והאשכנזים היו מקבלים את הסדר כאשר הוא ואומרים גם יקום פורקן, לא כן הספרדים, שלא נמצא אצלם תפלה זו, מפני שלא קבלו סדר רב עמרם, יעוין הערה 29 לתולדות רבינו נתן אצל רב עמרם גאון.

ואומר עוד, כי נמצאו בפיוטים האלה הרבה מאמרים נמרצים ומושכים את הלב ליראתו יתברך, כמו נשמת כל חי ואין כערכך וכדומה, ולא יחסר היופי אפילו במאוחרים, כמו אשר הניא ואשר בגלל אבות. מה נמלצו המאמרים „המן הודיע איבת אבותיו ועורר שנאת אחים לבנים ולא זכר רחמי שאול כי בחמלתו על אגג נולד אויב"! ומה נשגבו החרוזים „בגלגלי רוח ה' נגלה, במלאכי צבאות אלפי שנאן וכו', דברי אל חי שמעה הארץ ועמודיה יתפלצון, ויצאו דברים מתוך האש, ויתחוקקו על לחות האבן, זמירות אמרו כל בני אלהים, שופר תקע בשמי מרום"! וכאלה רבות. ואסיים עוד בהערה אחת, אשר כפי דעתי לא למותר תהיה בעיני משכילים מבינים.

כי הנה כבר הוכחתי בספרי ערך מלים בראיות ברורות נגד בעל מאור עינים (פ"ג), שבת האיס"אי הנזכרים בספרי פילא היהודי ויוסיפון אינם

השגות הראב"ע. ולריק יגע, שכל תירוציו דחוקים ורחוקים. ופירושו בחרוז אנסיכה מלכי, שר"ל „למלכי", לא יתכן כלל והכביד הלשון בזה יותר, וגם אין זה מענינו של יום כלל לאמר, שאעשה נסך להשם בהתהלכי לפניו, אלא שבלי ספק פירושו: ארומם מלכי, מלשון „ואני נסכתי מלכי", בדעת הראב"ע, והוא מענין תפלת היום בברכת מלכיות, לתת מלוכה לשופט כל יציר. וזרות דקדוקו בזה יעוין לעיל (הערה 8). וגם הוכרח לכתוב כן להשלים מספר חתימתו (יעוין הערה 12). וכן מ"ש רו"ה בפירוש שושן עמק איומה, שר"ל איומה הנמשלת לשושן עמק, קלקל יותר מאשר הועיל, והגדיל עוד השגת הראב"ע, שאין הנמשל ממין המשל כלל, ומי ידמה פחד ליופי? היתכן לאמר נורא האיש הזה כפרחי אביב? ואיך א"כ אחז בתאר איומה, אם רצה במשל שושן עמק? אולם האמת הברורה, שקרא כנסת ישראל בשני התארים הנמצאים עליה בשה"ש וצרפן יחד, מבלי הבט אל תוכן המליצה היפה אשר לא תחבר את אשר לא יחובר. והעד, שקרא לכנ"י עצמה בשם שושן בלי הוראת דמיון כלל, שכן בסוף פיוטיו לשופרות יום א' דר"ה אמר „שושן תדרר", וכן קראה בקינות: „חבצלת השרון" ע"ש שנמשלה אליה ג"כ בשה"ש, ואמר: „איכה ישבה חבצלת השרון", אעפ"י שאין מנהג חבצלת לשבת רק לפרוח, אבן היה פשוט אצלו, שהקורא יבין בכינוי חבצלת, שהיא אומה ישראלית ועליה ראוי לומר איכה ישבה. וכן כאן אחז שני התארים „שושן עמק", „איומה", וסמך על הקורא, שיבין ממי הוא מדבר. וכ"ז הוא באמת נגד חקי המליצה הנכונה, אשר לא בחידות תסתיר אמריה ולא תקרא כינויים רחוקים לעזרתה, ובעבור כן נשארה השגת הראב"ע קיימת גם על „לראי יקפיל", כי על ראי. שהוא מראה, לא יתכן לשון הקפלה, רק כיוון אל השמים, שהמשילם הכתוב פעם אחת לראי מוצק, וסמך על הקורא. וכדומה הרבה בפיוטיו.

[23]) כל קורא מבין יודה, כי הפיוט למוסף יום א' דר"ה „אומץ אדירי כל חפץ", בכל הזרות שנמצא בו בדקדוק ובמליצה, הוא נפלא בתכונתו ובסדורו, שהולך וחושב כל צדיקי עולם שהיו מאז ועד ימיו, אשר בכל טוהר נפשם ואומץ רוחם לא יכלו להשמר מכשלון איזה חטא, וכפי ערך חטאם כן ערך גמולם. ובקצה הפיוט תבא התוכחה הנמרצה המעוררת הלב: „יבינו כל יעודי ארץ, אם כן במצוקי ארץ, מה יעשו רשעי ארץ, ראה יראו יערי שיחים, אם אש אחזה בלחים, איך ינועו יבשים כסוחים". ר"ש בר' יצחק שרדף אחריו, כדרכו תמיד, ועשה פיוט בתוכן כזה לשחרית יום ב' של ר"ה, המתחיל: „שבתי וראה תחת השמש", הלך במסלתו, אך עדיו לא הגיע. ובפיוט „תהלת כבודך" מקליר, ג"כ למוסף יום א' דר"ה: נמצא ציור נפלא מחרדת יום הדין הגדול ומפרסום מלכות השם על כל

ק"ש שהיו גומרים אותה עם הנץ החמה). ושם עוד (סי' ז'): „המתחבר לכת איס"אי היה צריך לישבע על קיום ושמירת ספריהם גם על שמירת שמות המלאכים" עכ"ל. והנה בפיוט המאיר לארץ נמצא משרתים עומדים ברום עולם ואופנים וחיות הקודש המברכים שם המלך הגדול, ויותר עוד בזמר אל אדון: „המתגאה על חיות הקודש ונהדר בכבוד על המרכבה" וכו'. וכבר שערתי, שהספרים הקדמונים שלהם בענינים נשגבים הטה הברייתות הקדמוניות של מעשה בראשית ומרכבה. ובמאמר חיי הפרישות כתב פילא, שהאיס"אי „היו מתפללים שתי פעמים ביום, בבוקר ובערב. בעלות השמש יתפללו על יום צח ומוצלח ונכון למלא מחשבותם באור אלהי (ע"ד תפלת אהבה רבה „ותן בלבנו להבין ולהשכיל והאר עינינו בתורתך"), והיו מחברים שירות ותשבחות ליוצרם בכמה מיני חרוזים ומדות (ע"ד זמרת אל אדון), בהתאספם ביום השבת אחרי קומם משלחנם ישורר הראש איזה תהלה לאלוה, המחוברת ממנו או ממשורר קדמוני וכו', בבוקר יעמדו ופניהם למזרח ובעת יביטו עליית השמש יפרשו כפיהם השמימה ויתפללו על יום מוצלח והשגת האמת" עכ"ל, מסכים לכל מה שאמרנו. ואולי הוברה תפלת אהבה רבה בימים הקדמונים רק עד נשמחה בישועתך, והביאנו לשלום נוסף אח"כ, או שחובר כולו מבעלי האיס"אי אחר החרבן. המאיר לארץ ולדרים עליה יאיר עינינו להתקרב אל האמת כפי היכולת באדם.

[21] נודע דרך הקליר לכתוב פיוטיו באלפ"ין ביתי"ן, או תש"רק, או חתימת שמו בראשי הרוזים, שהם שוי הברות. וכל זה לבד יספיק להכביד הלשון והמליצה, ודרך חדש עוד בפיוט „זכור איש אשר הגויע" לפרשת זכור, שהוא אב"ג בג"ד גד"ה וכו' וכו', יעו"ש. ויותר מלאכה הראה בקינות, יעוין לדוגמא הקינה של איכה אשפתו, המיוסדת על ראשי הפסוקים של שלשה איכות, היינו א' וב' וד', ובסוף כל חרוז פסוק מאני הגבר, ואחר כל אות משולשת מתחיל החרוז בתיבה מ„זכור ה' מה היה לנו" עד סוף הפרשה ומסיים במקרא של תוכחת בחקותי מן „והבאתי עליכם חרב" עד סוף הפרשה, שיש כ"ב פסוקים שם כמספר א"ב באיכות וזכור ה'. כמה מסגרות וגבולים ושלשלאות לעצור את המהלך הישר בדברות התפלה שיצאו מן הלב ויכנסו ללב! אך יותר ויותר היה שך עוד את דרכו במה שרצה לחתום שמו בגימטריאות ומספרים, כמו שהראינו למעלה (הערה 12). הן אמנם מלאכות גדולות הראה בכל אלה הדברים, אבן בכלם יראה הקורא ג"כ עול ברזל הקשה שהעמים הפייטן על צוארו למען השלים מבוקשו ולהשביע את העין בתחבולות בלתי עיקריות לקורא, ועזב המטרה הנכונה, שהיא מליצה נמרצה ומובנת, ומדי חפשו בטמוני חול אבני זכוכית, נפלו המרגליות מידו.

[22] הרב רו"ה בפירושו למחזור נסה להמליץ בעד הקליר ולהגן עליו מכל

בסופה: „שוקדים בצום לבם והכניע", ובלי ספק לא כיוון אל המנהג של קצת יחידים אחרונים המתענים ביום א' של סליחות לפני ר"ה, רק חבר סליחתו ליו"כ, וכמו שנראה מלשונו „ובתפלה שלם", וסליחות לבדן לא יקראו תפלות, ובתחלת שלישיה ליום ב' של עשי"ת מנהג פולין: „אזעק אל אלהים קולי, בוקר אערוך לך בעד קהלי", ושם: „סגפנו ביום זה, ענותנו לא תשקץ ולא תבזה"—נראה בבאור, שמיו"כ מדבר. ותחלת פזמון ליום הג"ל: „בין כסא לעשור השלכנו רוע שאור" (לשון עבר שכבר חלף זמן בין כסא לעשור). ושם: „לעת חתום גזר דינך" וכו', וגם כל חרוז מסיים בתיבת חותם—יתכן שמחובר על זמן נעילת יו"כ. ופתיחה ליום ג' שם: „את חטאתינו היום אנו מספרים, לוהקנו ועדנו זקנים ונערים"; ובסוף סליחה ליום ד' שם המתחלת אתה מקדם: „היום הזה בהתפללי על בניך", והיא מרבנו גרשם מאור הגולה, נראה שגם הוא היה ש"צ. ואחריה בסוף השלישיה, המתחלת שוממתי ברוב יגוני: „שלח אמתך וחסדך, לעם צועקים נגדך, ולי אני עבדך"; ואחריה בסליחה תחרות רוגז: „חילוך בקידוש צום ובעצרה נצבים וכו', גבורתם בצום נשתה" וכו'; ובפזמון ישמיעני סלחתי: „תצליחי במשלחי אשיב שולחי דבר, מחזיקים ולא ריקם שולחתי להתגבר"; וליום ה' שם בסליחה אתה חלקי: „קדשנו צום בתפלה לקדם"; ושם בסליחה אזון תחן: „צגים במעמד צפוף"; ובסליחה פ"ז לשחרית יו"כ אנא חטא: „הועמדתי מפגיע לרצות וכו' ורך לבבי וכו' מה יענה מלאך נתעב ואליח, סרסור בעד רבים איך יהי שלוח", והוא מר' אלי' בר' שמעיה המחבר רוב הסליחות. ואחריה שם: „גשתי ביום זה להתודות על חטאתי ועל חטאת עמך". ונראה שגם הפיוט „אחד קדוש אש אוכלה אש" חובר מתחלתו רק ליו"כ, שכן נראה מלשונו: „יחשב מיעוט חלבם ודמם בניחות מן האש", ובלי ספק לא התענו אז בר"ה אפילו עד חצות, רק בעבור שנתקבלו פיוטי ר' משלם בירבי קלונימוס בקדושה לשחרית יו"כ, העמידו הקהילות קדושת ר' בנימין בר' שמואל, המחבר „אחד קדוש", שלא במקומה לשחרית ר"ה. ובמחזורים אשכנזים לא נמצאה כלל רק במחזור פולניא, אשר האחרונים שבארץ הזאת קבלו עליהם לאמר כל אשר מצאו כתוב מאיזה פייטן. ובעין זה עשו האשכנזים בתפלת „היה עם פיפיות", עיין לעיל (הערה 20).

36) הרב רו"ה כתב במאמרו „הפיוטים והפייטנים", שראה חתימת „אלעזר קיליר" בקדושה לשחרית שמיני עצרת שאומרים בק"ק ווירמיישא.

37) בקרובות של ת"ב אצל האשכנזים חתום „אלעזר בירבי קליר", ואח"כ בקינות שלנו עד „ארזי הלבנון" חתום הרבה פעמים „אלעזר". ובשם מהרי"ל

העולם, המבהיל נפש כל קורא. ולדוגמא: „פחד ופחת ופח ופלצות יבעיתו ארץ, עת תקום (לנוכח השם) למשפט זעום בכל אפסי ארץ, סולו פנו דרך ינובבו חרדים מהרדת הארץ: „מה תראי ארמה"? יריעו תחתיות ארץ (תשובת הארץ) להתודע ולהגלות (ר"ל אני יראה וחרדה לידיעה והתגלות שבא בכל העולם) כי הוא מלך על כל הארץ". ובמלכיות ליום א' דר"ה: „הכל המומלך, על מה מלך, הלא במי נמלך, כי אין למלוך". ובזכרונות שם: „המון שאון ברואים, יעברו לפניו כמריאים, הלא כמו ראוים, לכל אחד יזכור". וכהנה רבות.

[24]) עוד ככר בימי בעלי התלמוד היו החזנים פייטנים ומחברים לעצמם תפלות ופיוטים כרצונם, אשר לא נתקבלו כלל אצל הקהל, יעוין ברכות (ל"ג ב'): „ההוא דנחית קמיה דרבא ואמר אתה חסת על הקן וכו' אמר רבא כמה ידע האי גברא לרצוייה למריה" (דרך שחוק). ובסמוך שם: „ההוא דנחית קמיה דר' חנינא ואמר האדיר והאמיץ והעזוז, והשתיקו ר' חנינא". ועיין לעיל (הערה 20) מהרבה תפלות שתקנו רב ושמואל. וכן עשו, כפי הנראה, בימיהם ואחריהם הרבה ש"צ, ואחד מהם חבר בלי ספק „היה עם פיפיות שלוחי עמך בית ישראל, הורם מה שיאמרו" וכו'. וכן מראים רוב פיוטי הקליר בבאור, שלעצמו חברם לבקש מאת השם יכולת ולשון צח להתפלל בעד הקהל. יעוין לדוגמא פיוט גשם: „טעמים אחבר, חיילים לגבר וכו', יורני מה אדבר, פני תיבה כעובר, ירשוני בעדם להסבר וכו', כיון חין להעריך, בעד עם מעריך וכו', פנים לי ישא בציגתי פני כניסה וכו', קולי יערב, ורנתי לפניו תקרב, קמתי כבקרב, חגור כלי קרב, רשות צעיר ורב, אטול טרם אקרב וכו', שלוח למסתופפים, צור לאסופים". ובפיוט טל: „דעי בל יוטל, רשות מליטל וכו'. לעדת אל אאסף וכו', ואתיצבה בסף וכו', מטעם זקנים, אתבונן עד זקנים". ובקרובות לת"ב בברכת האל הקדוש: „אגמה לענה פני תיבה בקרבי". וכאלה הרבה בפיוטיו.

[25]) ר' מאיר בר' יצחק ש"צ המובא ברש"י (תהלים ע"ג י"ב) חבר יוצרות הרבה, יעוין הקדמת הרו"ה, ובפזמון לערבית ר"ה אצל הספרדים המתחיל אחות קטנה חתום אברהם חזן. ונמצאים הרבה סליחות המורים שלעצמם כתבום המחברים, ורובם נראה תכליתם רק לנגנם לפני התיבה ביו"כ, ואח"כ כשמצאו הקהלות סליחות הרבה, חלקום לימים שלפני ואחר ר"ה. וקצת מהם הנמצאים אצלנו בימי הסליחות נמצאים במחזורים אשכנזים בסליחות יו"כ. וראיות על שני אלה הדברים, ר"ל: שחוברו רק לפני הש"ץ וליו"כ, יעוין לדוגמא סליחה ד' ליום א' שלפני ר"ה מנהג פולין": „קולי להאזין באהב, כתגון מדות ובתפלה שלם, כזקן ורגיל ולא כגולם"; ושם

בעולם, רק רשם מה שראה מובא בפירוש רמ"ב. והרבה ספרים חשב עד"ז, זבב"ם שכתב סתם: „מובא בספר יצירה" כוונתו לפירוש רמ"ב, כמו ספר היכל ה', קול ה', בכת קמיצה, וכדומה הרבה; א"כ אם היה כתוב בפירוש רמ"ב „כבודה" כמו שהוא באמת דפוס הוראדנא, לא נוכל לתקן על פי בעל שפתי ישנים, אשר הוא רק עד מפי עד רמ"ב. אכן אחרי שאנו הושבים העד הראשון לעד כזבים, אין חילוק אצלנו בלשון עדותו אם אמר „כבוד ה'" או כבודה.

³²) בעל שבלי הלקט (סימן י"א) כתב בשם ר"ת, שכתב: „ושמעתי מאבא מארי ז"ל ששמע מרבותיו, שכשפייט ר' אלעזר „והחיות אשר הנה מרובעות פעם בכסא", ליהטה האש סביביו. ומפי רבותיו גאוני לותי"ר שמע בן" עב"ל. ואין דברינו כאן על גוף ספור הפלאי, גם אדות מה שנודע מהאר"י ז"ל איך ההזיק את הקליר מבעלי בריתו ואוהזי דעותיו בימים קדמונים, רק נאמר, שכל מה שכתב פייטן זה בקדושת ר"ה ובשאר קדושות מענין המרכבה וחיות הקודש ומלאכים לקח מדברי רז"ל בפ"ב דחגיגה בבלי וירושלמי ופרקי היכלות ופרקי דר"א ואולי גם מאותיות דר"ע, ועל כל מאמר שלו מאלו הענינים יש למצוא מקור באלה הספרים, וא"כ השתמש באגדות אלו כמו שהשתמש בכל אגדות שבש"ס ומדרשים להעשיר פיוטיו. ואלו ידע הקליר מסודות הקבלה, לא היה עוצר מלדבר עכ"פ באיזה מקום מעשר ספירות וארבעה עולמות אבי"ע וכדומה, ואין רמז גם לאחד מאלה בכל פיוטיו. וכבר הוכחנו גם כן (הערה 3), שכל המאמרים שהביא רמ"ב בשמו בעניני קבלה מיוחסים לו בשקר, שלא דברם ולא עלו על לבו.

³³) כבר כתבנו לעיל (הערה 28) בשם רבינו ישעיה הזקן מנוסחת הקליר בתפלת ש"ע לכלול ברכת את צמח בבונה ירושלים. וע"ש שמביא חלוק בזה בין תלמוד בבלי לירושלמי, שנוסחת הבבלי כנוסהא שלנו, י"ט ברכות, ונוסחת הירושלמי היא רק י"ח ברכות, וכבר הראיתי כמה פעמים. שאנשי איטליא קבלו רוב לימודיהם מאנשי א"י, א"כ יבא לנכון גם כאן נוסחת הקליר כנוסחת הירושלמי. ומצאתי ג"כ נוסחא זו של י"ח ברכות, והיינו עפ"י הכנסת את צמח בבונה ירושלים, בפסיקתא דר' טוביה (פ' ואתחנן) שכתב וז"ל: „וחכמי ישראל אמרו מצאנו בתפלת חנה מעין י"ח, רמה קרני—מגן אברהם וכו', ורשעים בחשך ידמו—מכניע זדים, קשת גבורים חתים—מבטח לצדיקים, וירם קרן משיחו—בונה ירושלים, אין צור כאלקינו—שומע תפלה", עב"ל. ואין ענין „קרן משיחו" לבונה ירושלים רק אם נאמר, שברכת „את צמח דוד וכו' וקרנו תרום" היה כלול אצלו בבונה ירושלים, ולכן לא נמצא לו ג"כ רק ברכה אחת בין מבטח לצדיקים ושומע תפלה. וכבר שערתי לי במקום אחר, שר' טוביה מחבר הפסיקתא היה אשכנזי

כתבו, שיש כ"א קינות עד „ארזי הלבנון" וכלם מקליר, ולפנינו לא נמצא מספר כזה, א"כ חסרים ממנו איזה קינות.

28) רבנו ישעיה הזקן כתב בחידושיו לתענית (י"ג א') וז"ל: „וטעמא דמילתא (דתני י"ח ברכות בתפלה, אע"פ שנמצא י"ט) שהיו כוללים של דוד בבונה ירושלים וכך אתה מוצא בקרובות שנתקנו על הי' ברכות בפורים וביום הושענא ובי"ז בתמוז ובעשרה בטבת הוא כולל של דוד בבונה ירושלים" עכ"ל, והנה לפנינו כן הוא באמת בקרובות של הקליר בפורים, רק שאר הקרובות לימים הנדברים שם אינן בידינו. ועכ"פ בלי ספק כלן מרועה אחד יצאו בעבור שווי הנוסחא בברכת בונה ירושלים גם דרך הקרובות על כל הח"י ברכות. ולפי"ז חבר להו"ר קרובות על י"ח ברכות של תפלה, גם פיוטים אחר התפלה, כמו שחבר לת"ב קרובות וקינות אחר הש"ע ונשארו בידינו פיוטיו להו"ר, אך הקרובות נאבדו.

29) יעוין לעיל (הערה 1) מה שהובא בשם המגיה של ספר יוחסין איך ראה חתימת הקליר בקרובות ליום ז' של פסח.

30) מלבד פיוטיו על י"ב מזלות במוספי גשם וטל, גם סיומו לפרשת שקלים במדות מרחקי הארץ ומדות הלח והיבש ושיעורי הזמן וחשבון המטבעות והמשקולות וכלם מגדול ועד קטן יעו"ש, הנה נמצא לו מאמר אחד המורה בבאור, כי עיין בספרי חכמי עמים או עכ"פ בספרי חכמי ישראל המעתיקים דבריהם. יעוין בפיוט „אקשטה כסל" למוסף גשם אות מ"ם: „מראה הקשת בעששית במים, מנה כל יבינו כח מודד מים, מַראֶה כל מַראֶה ומַראֶהו כמראית מים" ע"כ, ובפירוש הרב רו"ה שם כתב: „דבר זה מבואר בספר שער השמים מ"א פ"ז ובספרי חכמי הטבע, שאם תקח כדור חלול העשוי מזכוכית ותמלאנו במים ותתלנו נגד השמש בגובה משוער, תראה מנגדו כל המראות הנמצאות בקשת. מראה כל מראה וכו' גם זה מבואר בספריהם, כי עיקר כל המראות בקשת אף כי אין לקשת שום מראה והוא במראית המים המשוללים גם הם מכל מראה" עכ"ל. כאן נראה לעין מה שידע הקליר כבר ממפלאות חכמת טבעי הרוח והצבעים.

31) כבר הוכחנו לעיל (הערה 3) בראיות, שבשקר יחס ר"מ בוטריל, בפירושו לס' יצירה, את ס' כבוד ה' לר"א הקליר. וכאן נעורר רק אדות השגת הגאון ר' זלמן מרגליות ז"ל (בהקדמתו למחזור קרבן אהרן) על הרב רו"ה, שהביא בהקדמתו למחזור „ספר כבודה" ובאמת צ"ל: „כבוד ה'", ע"כ השגתו. והנה כבר ידעתי זאת בעצמי, שכן נרשמה מלה זו בשפתי ישנים אות כ"ף, אעפ"י שנדפסה בטעות בתולדות רבנו סעדיה שכתבתי, אולם עוד לא נתברר הדבר, שבעל שפתי ישנים לא ראה באמת גוף ספר זה, שלא היה

קדמונים עפ"י נוסח ישן. ומי יודע כמה שינויי נוסחאות היו עוד בגוף התפלה ולא נודע לנו רק אותן שבאו לרשימות במחזורים אצל סיומי הפיוטים, ובעבור שבסדורי האשכנזים גם בנוסחאתנו היום, שהיא מהם, לא נמצאו השינויים האלה, רק במחזורים, קרוב אני לומר, שכל השינויים ההם באו מאיטליא ע"י מחזורי ר"א הקליר, ואח"כ כשהעתיקו הסופרים מחזורים עם הוספות עוד מפייטני אשכנזים, לא עזבו הנוסחאות אשר מצאו כתוב לפניהם במחזור הראשון של הקליר, והסדורים נשארו כראשונה בלי שינויים.

[34] הגאון ר"ז מרגליות ז"ל (בהקדמתו למחזור קרבן אהרן) הביא בשם פירוש הראב"ן כ"י על פיוטים, שמה שנמצא אחר ברכת מחיה מתים בסוף פיוט „אצילו מרעי" לפרשת זכור, בראשי החרוזות של יקש לץ, חתום שם יהודה, אעפ"י שכל הפיוט מהקליר, הוא מפני שהיה לו אח לר"א והיה שמו יהודה מ"ב; וכשמת, ר"א מרוב חבה שהיה לאחיו עליו, פייט בתוך פיוטיו עכ"ל. ואני מצאתי עוד החתימה כזו בתוך פיוטי הקליר, ג"כ אחר ברכת מחיה מתים, בפרשת החודש, רק שצריך להשוב מלה המסיימת הא"ב שם, וראשי החרוזות המה כזה: ימעט החדש, ועתם, דורש, הדום. וכבר שערתי לעיל (הערה 19), שהיה כן מדרך קצת פייטנים שיחתמו עצמם וגם אחיהם אחר ברכת מחיה מתים, ואולי בחרו להם מקום בברכה זו, להחיות נשמת אחיהם הנרדמת ולעשות לכבודו קצת פיוטים ותפלות.

הוספות ותקונים *).

להערה 1. למתעקש עוד אחרי כל הראיות שהבאנו ויאמר בכל זה, שהפייטן הוא ר"א בן יעקב התנא בעבור שחתום „אלעזר בן יעקב", נביא עוד הוכחה אחרת ואולי יתישר ממנה. כי הנה ראב"י אמר: „ג' נביאים עלו עמהם בגולה, אחד שהעיד להם על המזבח, ואחד שמקריבין אע"פי שאין בית, ואחד על התורה שתכתב אשורית" (זבחים ס"ב ב'), ועיין רש"י שם, שמתחלה ניתנה בכתב עברית (וחדוש גדול על המפלפלים בכתב שניתנה תורה, אם באשורית או בעברית, יעוין מ"ע פנ"ח, שהביאו כלם רק המאמרים בסנהדרין (כ"א ב') ולא העירו על מאמר זה של ראב"י, שמשנתו קב ונקי), ואלו ר"א הקליר אמר בפיוטו לשבועות: „אז בכתב אשורית ובלשון עברית ובדבור מצרית הנחלת לבת עברית".

*) נדפס ב„בכורי העתים" שנת תקצ"א.

והלך לא"י, שכן כתב בפ' אמור: „ואני כותב זאת לזכרון מעשה שעשו קדושי עליון קהל מגנצ"א בשנת תתנ"ו" וכו'; ובסוף פ' שלח: „והסרבל בעל שתי קרנות בעין מנט"ל" עכ"ל, והיא מלה אשכנזית עוד היום. ועי' ספר חסידים, שמחברו היה אשכנזי (סי' תשע"ה): „שאול כשעשה צרכיו לא היה המנט"יל עליו" עכ"ל. א"כ היה ר' טוביה אשכנזי, ואעפי"כ הוא מדבר הרבה מכת הקראים ושופך חמתו עליהם במקומות הרבה, כאלו ידעם וראם. יעוין פ' צו ופ' אמור ופ' ראה ופ' תצא, ושם מביא פותר של קראין וכדומה. ובעבור שבכל ארץ אשכנז לא היה בימיו שום קראי, בהכרה כי ראם במקומם, והוא בא"י, ולסבה זו ידע ג"כ הרבה ממלחמת הקרייצציגע. יעו"ש בפ' אמור, ובפ' בלק: „ויתגאו בני מערב ויבאו ויחזיקו מלכות בלא אפים ויבאו עד מצרים וישבו כל השבי" עכ"ל. ובוונתו לשר גאָטטפריד, שהכה חיל מצרים הבאים נגד הנוצרים בעת צרם על ירושלים. גם ידע בעל הפסיקתא, שהולכים עמים רבים ובהם מואב וכל סביבותיה להשתחוות לאבן השחורה בבית התפלה של מחמ"ד בעיר מכה (Mecha), יעוין פ' הקת אצל כמוש, ומזה לא היה שומע באשכנז זולת בא"י, ששם כבר מלכו ישמעאלים בימיו ולחמו עם הנוצרים הבאים נגדם. ומעתה תהיה גם נוסחאתו בתפלת הש"ע לראיה קצת ע"ז, שהיא כנוסחת בני א"י. וכבר הביא ג"כ ר' טוביה (בריש פ' תזריע) את הקליר, עי"ש שכתב: „וזהו שאמר ר"א הקליר: המת בבית הבית טהור, יצא מן הבית הוא טהור והבית טמא", עכ"ל. והוא בקרובות לפ' פרה בשינוי לשון קצת. נשוב לנוסחת את צמח שכבר שאלו בבבלי (פ"ד דברכות): „הני תמני סרי תשסרי אינון" וכו', ובירושלמי שם אמרינן „כולל של דוד בבונה ירושלים". ונראה פשוט, שמתחלה תקנו רק י"ח ברכות ונאמרו על המספר הזה טעמים בבבלי וירושלמי שם, ואח"כ כשהוסיפו ברכה אחת על המינים, ורצו הקהלות בא"י להשאיר בכ"ז המספר י"ח, ע"פ הטעמים האמורים שם ושם כנגד י"ח חוליות שבשדרה וי"ח אזכרות בק"ש, או במזמור הבו לה' בני אלים, וי"ח מזמורים בתהלים עד יענך ה' ביום צרה, כללו ברכה אחת בחברתה, והיינו את צמח בבונה ירושלים, ונשאר המספר על מתכונתו, והבבליים קבלו ההוספה מבלי פנות אל המספר.

עוד מצינו אצל הקליר בפיוט טל, נוסחת הספרדים: „משיב הרוח ומוריד הטל", וזה ג"כ לראיה, שהיה מאיטליא, שגם נוסחתם כן, אמנם ביוצרות ומעריבים של אשכנזים מצינו עוד שינויים והוספות הרבה בתפלה, כמו: „אור עולם באוצר חיים", „וחיות ישוררו", „בגלל אבות תושיע בנים", ברכת „עושה השלום", „בגילה ברינה בשמחה רבה", „זה צור ישענו פצו פה", „מלך צור ישראל וגואלו", שכל אלו הנוסחאות אינם כלל מענין הפיוטים שלפניהם, שהרי שוים הם לכל חג ושבת שאומרים יוצר, וגם אצל מחברים שונים. אין זאת רק שהיו כתובים כן במחזורים

המבין היטב במלאכת הביקור והדרישה בכל ענין, ידע כי אין דבר קטן ונקל אשר נמצא בשימת עין, שלא נוכל להוציא ממנו תולדות רבות המועילות לענינים הרבה, וככה גם כאן בגימטריאות האלה נמצא בהם גם שם אבי הקליר ר' יעקב, מסכים למה שראה המגיה ליוחסין בחתימת ראשי החרוזות, שלא בא עוד לעינינו והיינו עדיין כמסתפקים בדבריו. גם עי"ז ימעט הפלא בעיני הקורא על רוב הלחץ והמלות הזרות בהרבה מפיוטיו, ועוד ימצא עי"ז דרכו לכתוב תיבות מלאות וי"ו ויו"ד, ע"ש היטב, ומי יודע כמה תולדות יוציא עוד מזה מבקר זולתי. ולמתעקש שיעשה עצמו מסופק ויאמר: אולי רק במקרה נפלו דמיוני כל המספרים הנזכרים שם עם חתימות שם הקליר, נשיב, שחוץ מהשתוות המספרים לחתימות שמו, יהיה גם ההשתוות שבמספרי החרוזים בינם לבין עצמם לפלא גדול, כמו עד"מ התחלת פיוט זכרונות: „מע"ש אשר בכל שנה נעש" שוה במספר להתחלת הקינות: „שבת סורו שמעוני עוברי", וכן הסיום למוסף פרשת החדש: „שפתי בשורי ארבעה חרשים" שוה לסיום הקינה: „בתבע איש חמודות ושוע הטה (אלקי) אזנך ושמע", וככה תחלת פיוט מלכיות: „אנסיכה (מלכי) לפניו בהתהלכי אומצו בהמליכי" שוה במספר לתחלת פיוט גשם: „אפיק מען מעוטר ביום המעוטר", וכדומה שם. הגם כל אלו הדמיונים נפלו במקרה? ומכ"ש אם המספרים האלו המתדמים בעצמם ישוו עוד למספר שלישי, והוא חתימת הפייטן, מי זה חסר טעם אשר יעצום עוד את עיניו ויאמר, שבכל זה לא יברר עוד הדבר היטב? והכם עמנו דאקטאר צונץ הודיעני, שאחרי ראה דברי הפ"ש גם הוא ומצא, כי החרוזים הראשונים של קרובות לת"ב כוללים כולם גימטריאות כאלה. והנה גם חתימת שמו בראשי החרוזות, שהיה הקליר ראשון בזה, הוא כבר דרך נוטריקון וגימטריא, וכשם שחפש אותיות כך חפש מספרים לרמוז בהם שמו.

הערה 17. אשוב עוד פעם שלישית לספור ארבעה חכמים שנשבו באניה ונמכרו למצרים ולאפריקא ולאספמיא, בעבור כי הוא דבר גדול הנוגע לענין רב מאד של קורות ישראל והתפשטות שני התלמודים בבלי וירושלמי. כי הנה השבתי שם קרוב לודאי, שבחזירתם היו הולכים מבארי והם היו מארץ סבסתאן אשר בפרס, ובתולדות רבנו חננאל (הערה 2) הייתי כבר כנוטה מזה, ובעת נראה ברור ההפך ממה שחשבתי בתחלה, והא לך ראיותי. כבר כתבתי, שבספר הקבלה לראב"ד וביוחסין כתוב, שהיו הולכים מבארי למדינה הנקראת ספסתין, רק בקורא הדורות כתוב סבסתאן. ומה ששערתי שם, שהוא סכסתא (בכ"ף ולא בבי"ת) אשר בפרס, אינו נ"ל בעת, מפני שלפי זה יהיה בעל קורא הדורות אחד נגד שנים, אף על פי שהוא ראה גם נוסחת רב שמואל הנגיד בספור זה יעו"ש. אכן טוב יותר לגרוס כמו שהוא לפנינו בקורא הדורות: סבסתאן בבי"ת ויהיה רק ההפרש בין בי"ת לפ"א המצוי אצל

להערה 3. אודות הראיה על זמן הקליר מסוף הקינה „לך ה' הצדקה בתשע מאות שנה שהיתה שנאה כבושה מלהשמע", צריך להוסיף, שאעפ"י שנמצא כן בלשון המדרש (ריש צו), מ"מ נראה שהשתמש רק בלשון המדרש להוציא כוונתו על חשבון זמנו. וגם בלא ראיה זאת יתברר למעיין שם היטב זמן הקליר שרשמנו מכמה ראיות אחרות שאין להשיב עליהן.

להערה 7. בדבר ההשגה על חכם עמנו צונץ, שכתב כדבר נודע, שרבנו סעדיה גאון מביא כבר את יוסיפון העברי, מצאתי אח"ז שכיוון למ"ש וואלף באוצר ספרים עברים (ח"א נומר 873), שנמצא בפירוש ר"ס לדניאל (ט' כ"ז): „ליועצים ולשרים כגון יוסף בן גוריון הכהן", ע"כ. אולם כבר ברורתי בתולדות רב סעדיה, שהפירוש המיוחס לו על דניאל אינו ממנו, ויצטרף א"כ גם מאמר זה לראיה אל שאר הראיות שם, שהרי יוסיפון העברי על ברחנו שמאוחר לרבנו סעדיה וגם לר' מנחם בן סרוק המובא ממנו לסופר, כמ"ש בהערה 7 לזמן הקליר.

להערה 9. לענין החתימה של הקליר „בירבי", ביו"ד אחר בי"ת ראשונה, שהוא מדרך האשכנזים אשר קבלוהו מחכמי איטליא לכתוב התיבות מלאות וי"ו ויו"ד, צריך להוסיף, שכבר בתלמוד ירושלמי נהגו לכתוב כן ונמצא שם תמיד ר' יוסי בירבי בון, ולא בבבלי עד"ז אצל שום חכם. ויהיה גם זה לראיה על מה שהראינו פעמים רבות, שיהודי איטליא קבלו כל למודיהם מא"י. ועוד זכר לדבר, שגם בזה היו מחולקים הבבליים עם הירושלמים, יעוין גיטין (ס"ה ב'): „ר' נתן אומר פטרוה (בגט) דבריו קיימין, פיטרוה לא אמר כלום. אמר רבא ר' נתן דבבלאה הוא ודייק בין פיטרוה לפטרוה, תנא דידן דבר א"י הוא לא דייק", ע"כ, נראה פשוט שהבבליים היו נשמרים מלכתוב יו"ד יתרה נגד חוקי הלשון, ולא כן הירושלמים, שהרבו תמיד ביו"דין, ואעפ"י שכאן אינה מורה כלל על נקודת החירי"ק; ואין אנו צריכין א"כ לדוחק פירש"י שם, שבבבל מספרים פעמים לשון עברית ופעמים ארמית, משא"כ בא"י שמספרים תמיד עברית. וגם במחילה מכבודו האמת אינו כן, שנודע שמימות חשמונאים ואילך היו מדברים בא"י בלשון סורית והרבה ראיות יש על זה במשניות ותלמודים, ובלשון ההיא נכתבו כל השטרות, וגט אשה בעצמו לראיה. וכבר הרעם על זה רבנו הקדוש: ואמר „בא"י לשון סורסי למה אלא אי לה"ק אי לשון יונית" (סוף סוטה); וברש"י בעצמו שם: „לשון סורסי קרוב הוא ללשון ארמי, ואומר אני, שזה לשון גמרת ירושלמי" וכו', ע"ש ויפה פירש שם.

להערה 12. שמעתי קצת מבינים חושבים ליגיעה יתירה ולהג הרבה לחשוב כל הגימטריאות של חתימות הפייטן בשמו ושם אביו ושם עירו. אמנם

זכו', ונראה שבארצות המערב יכוון לכל ארצות אייראפא שגרו בהן ישראל בעת הזאת, חוץ מארץ ספרד שחושבה בפרט, יעיין ריש אגרת תימן: „כמו שעשה הכנעני בארצות המערב", והכוונה לגזירות תתנ"ו, ואפשר א"כ שכלל הראב"ד כל ארץ צרפת ואשכנז ואיטליא בשם הכולל „ארץ המערב". ועכ"פ בפרט לא יזכור מאומה מאיטליא ומשום חכם שהיה חי שם, ולא ידע אפילו מרבנו נתן בעל הערוך ועוד חכמים שהיו לפניו, כמו שנבאר עוד. אולם גם ממשכילים זולת הראב"ד, החוקרים בקדמוניות ישראל, לא נדבר ככל הצורך מארץ זאת מה שנעשה בה במשך זמן רב של ת"ת שנה ויותר, היינו מימות האמוראים עד סוף ימי הגאונים. ואעיר על זה את לב הכם דורנו ר' מרדכי יאסט נ"י, כי בין הקירותיו הנפלאות בספרו הגדול על קורות ישראל בארץ וארץ לא נמצא מאומה על ארץ איטליא ביחוד ויהי כמחריש, אעפ"י שרק ממנה יצאה תורה בזמן ידוע לכל ישראל.

הן אמנם הוא קצת לפלא, כי על אספמיא הרחוקה מבבל יותר הרבה מאיטליא נמצאו כפעם בפעם רשימות וסימנים, שהיהודים אשר שם נודעו לחכמי בבל עוד בימי האמוראים ובן אח"ז עד ר' משה ור' חנוך, והוץ מהספור על יצחק ריש גלותא דאזיל מקורטבה (?) לאספמיא ושכיב והשאלה עליו לאביי ורבא בבבל (יבמות קט"ו ב') נמצא גם במדרש (וי"ר פכ"ט): „ואת זרעך מארץ שבים מגליא ומאספמיא וחברותיה". אכן בימי בעלי המשנה חשבו עוד אספמיא למדינה רחוקה מאד (ב"ב ל"ח א'). ואשר דמה החכם ר"מ יאסט (בהערות לחלק חמישי מקורות ישראל צד 328) למצוא בפירוש הר"ש (ספ"ו דשביעית) בשם הירושלמי מאמר „בן אטינס הביא בכורים מאספמיא וקבלו ממנו", אינו מתיחס לכאן, שאעפ"י שבר"ש וכן בירושלמי שם במקומו גרסינן „אספמיא", מ"מ הט"ס נראה לעין, שצ"ל „אפמיא", וכוונת הירושלמי למשנתנו (סוף חלה) „אריסטון הביא בכורים מאפמיא וקבלו ממנו מפני שאמרו הקונה בסוריא כקונה בפרוורי ירושלים" ע"כ, והיא Apamea אשר בסוריא, ומקומה בין אחלב לדמשק; ומבואר שם בירושלמי שביעית „ארסטון הביא בכורים", כמו שהוא במשנה סוף חלה, לא כגירסת הר"ש „בן אטינס", רק השבוש של אספמיא נשאר שם בירושלמי במקומו, אכן בירושלמי עצמו סוף חלה מבואר כמו שהוא לפנינו במשניות שבבבלי שם: „אפמיא", וכמו שמוכיח הענין, שהיא בסוריא; ושם בסוף חלה מקשה ג"כ בירושלמי הקושיא שהקשה בספ"ו דשביעית: „תמן תנינו אין מביאין תרומה מחו"ל, ויביאו בכורים?" ע"כ, וכמו שמקשה התם: „ויביאו תרומה?" ולדעתי צ"ל כאן בסוף חלה: „ויביאו מסוריא" במקום: „ויביאו בכורים", שאל"כ הקושיא מחוסרת הבנה, ע"ש היטב. ואין להאריך עוד בזה, רק להראות, שגם חכם אמנו דאקטאר צונץ נתקל ממש בכעין זה בטה שהביא במחברת עתות שלו

הכמינו שהתגוררו בין הערביים. ואולי ר' שמואל הנגיד, שהיה חי בקורטובה שבאספמיא הדרומית בין הערביים ממש, היה כותב בבי"ת כדרכם, והראב"ד, שהיה דר בטוליטולה בין הנוצרים שבאספמיא הצפונית, היה כותב בפ"א, שכן יבטאו אנשי אספמיא עוד היום כפי ששמעתי וברצלונה היא בפיהם כמו פרצלונא. ועכ"פ רק עד"ז נוכל להתאים גם דברי בעל יסוד עולם, שכתב במקום ספסתין „מדינת קוסטנטין". ונראה שהכוונה על אי סעבאסטע הסמוך לקיליקיא ונקרא מלפנים (Eleusa), יעוין קדמוניות ליוסף הכהן (סי"ו פ"ד), והוא עם קיליקיא היו אז בשנת תש"ן לאלף החמישי תחת ממשלת מלכי קוסטנטינא (ביצאנטינישעס רייך), ולכן נקרא ביסוד עולם „מדינת קוסטנטין". וגם מדינת בארי היתה אז תחת יד הנוצרים וממשלת ביצאנץ, ולכן הלכו החכמים מבארי אל האי הזה, אשר כפי הנראה היו דרים בו אז ישראל רבים במספר ובעושר. אכן בין מדינות הנוצרים ומדינות הערביים היתה אז שעת חירום ולא היו יכולים ללכת מזו לזו באין מפריע. ועולה יפה מאד לפי"ז לשון הראב"ד: „שיצא ממדינת קורטובה שליש ממונה על ציים וכו' לכבוש ספינות ועיירות סמוכות לספר, והלכו עד סוף הים של א"י ונסבו אל ים יון והאיים שבו, ומצאו אניה ובה ארבעה חכמים גדולים היו הולכים ממדינת ב א ר י ל מ ד י נ ה נ ק ר א ת ס פ ס ת י ן, וחכמים אלו להכנסת כלה היה הולכים", עכ"ל. הנה הלך הממונה לכבוש ספינות גם עיירות הסמוכות לספר, כמו שהוא אי סעבאסטע הנקרא ספסתין, ובעת נסב אל ים יון ובא עד חוף ים של א"י מצא אניה של החכמים שהלכו ממש בדרך הנזכר, כי קיליקיא בגבול א"י והאי סמוך לשניהם, וכבש את האניה בעבור שהיתה מבארי מדינת נוצרים, והוא היה ממונה ערבי מקורטובה, ובאניה היו גם החכמים הנזכרים שהיו הולכים להכנסת כלה. נראה משגרת הלשון, שלא בחזירתם היו, רק בהליכה ראשונה מביתם. ואחשוב שמכל זה בצרוף הראיות בתולדות הר"ח (הערה 2) ישער כל מבין, שהחכמים היו הולכים מארץ מגורתם בארי. וא"כ היה לימוד התלמוד נודע כבר ונתפשט שם עוד בטרם שנתפשט באספמיא ואפריקא. וזה באמת הדוש גדול. ועד"ז נבין יותר דברי ר"ת בספר הישר המובאים אצלנו שם בהערה 17 לזמן הקליר, שהיו אומרים מקדם: „כי מבארי תצא תורה ודבר ה' מאוטרנטו", וזה מפני שמשם נתפשט התלמוד לאפריקא ואספמיא וגם לאשכנז וצרפת, כמו שיבואר עוד.

והראב"ד, שהוא היותר קדמון אצלנו בספורים באלו, לא ידבר כלל מכל ארץ איטליא בפרט, ומכ"ש ממדינות הדרומיות שלה, רק כתב בסתם וז"ל: „וקודם לכן (ר"ל לפני הפסקת ישיבות של גאוני בבל) היתה סבה מאת הקב"ה (בדבר שביית החכמים) שנכרת הקם של ישיבות שהיה הולך אליהם מארץ ספרד וארץ המערב ואפריקא ומצרים וארץ הצבי, וכן היתה הסבה שיצא ממדינת קורטבה"

ואח״ז הוסב שמה לכבודו קונסטאנטינאפאל, ולכן נקראה גם בפי עולא „רומי״; והנאמר שם, שהיא חציה ים וחציה יבשה, מסכים מאד לזה, ולא אוכל להאריך כאן. ואח״ז לא נמצא עוד מאיטליה כלל, וזה בעבור הגזירה שהיתה בימי רב דימי בא״י ונחתו מהתם לבבל כל חכמי התלמוד (אגרת רש״ג), ושוב לא היה לאנשי בבל שום התחברות עם רומי ולא גם עם קונסטנטינאפאל בשעת החירום שהיתה אז במלחמות הפרסיים תמיד עם הרומיים, ולא נשמע עוד מיהודים שבאיטליא בשום ספר, זולת מיהודי עיר נעאפעל, שלחמו בחוזק על נפשותם נגד צבאי ביצאנץ בשנת 537 למספרם, עיין בבאור מזה בקורות היהודים לחכם עמנו ר״מ יאסט (סט״ז פ״ז), ואיזה פקודות ג״כ מראשי דתיהם ברומי לעיר קליר ולשאר ערים ולא יותר. אך כמו לפתע פתאום תבא השמועה לאזנינו ממשפחה גדולה של חכמים שהיו בעיר לוקא והם ר׳ משה הזקן ואבותיו עד דור הששי קודם לו, ור׳ משה הלך למגנצא בשנת תרל״ז, יעוין מזה בבאור אצלנו (בהערה 19) לזמן הקליר. ואם נחשוב מות בן אחר אביו עפ״י המורגל כשלשים שנה, יהיה זמן ר׳ משלם הראשון הנודע ממשפחה זו בערך שנת ת״ס. ואח״ז נתפרסמו ישיבות בארי ואוטרנטו באיטליא הדרומית, כמו שהראיתי שם (הערה 17), ופה הוכחנו שארבעה החכמים שנשבו בימי רב שרירא גאון היו ממדינת בארי. ובימים ההם נודע ג״כ הפייטן ר׳ אלעזר מעיר קליר בסרדיניא, ואח״ז ר׳ משה כלפו מבארי ור׳ שמואל מאוטרנטו שהשיב לר׳ שלמה בנו של ר׳ יצחק מסיפונט (שם), והוא בלשונם (Siponto) בממלכת נעאפעל במחוז קאפיטאנאטא סמוך למאפרעדוניא, וקרוב לשם נשמע אח״כ רב שישא מזרע הגאונים, שהרביץ תורה בפוליא מחוז נעאפעל והיה ג״כ מקובל גדול (תולדות בעל הערוך הערה 57); וכל אלו בקצה איטליא הדרומית. ויש עוד ר׳ ענן בר׳ מרינוס הכהן מעיר סיפונט, והיה כפי הנראה בימי ר׳ קלונימוס בר׳ שבתי מעיר רומי (שבלי הלקט סי׳ י״ג וצ״ז), שהיה בן דורו של רש״י ומעט זקן ממנו. ועלינו מעט לצפון ומצינו בתשובת רב האי: „וכל השבושים מחכמים הבאים מרומי משבשים אתכם להגדיל תורה ולהאדירה״ (תמים דעים סי׳ ק״א), ונמצאו שאלות קדמוניות מזקני פרי״ש לחכמי רומי, ושם רבנו נתן בעל הערוך ואביו, וקודם להם רב יעקב ריש מתיבתא. עיין מזה ויותר מזה בתולדות רבנו נתן (הערה 57). ורבנו תם, הנודע בין הצרפתים לגדול שבדורו בלימוד התלמוד, כתב עוד שאלות לחכמי רומי לפרש לו משנה דאהלות (ספר הישר סי׳ תרמ״ט דף ס׳ ע״ד); אכן כתב ג״כ כבר תשובה לנדיב ר׳ שמואל מבארי (שבלי הלקט סי׳ ד׳). ובמחוז רומי נודע ג״כ ר׳ אברהם מפיזרו שכתב תשובות (שם סי׳ כ״ה). ועוד יותר קצת לצפון — חוץ ממשפחת ר׳ משה הזקן בלוקא, נמצא ר׳ משה מעיר נעפוס בימי רבנו נתן בעל הערוך, עיין תולדתו (הערה 15), ור׳ משה

(חוברת א' צד 141) מירושלמי פ"ט דכלאים, דהשיב ימא דאספמיא בין הימים שסובבים א"י, וגם ממדרש תהלים: „וימא דאספמיא הוא ימא דחמץ" ע"כ. והנה בירושלמי שם מבואר „ימא דאפמיא", וכצ"ל במדרש תהלים, המשובש בלא זה שם, כי ימא דהמץ נחשב בירושלמי לים בפ"ע. רק בבבלי (ב"ב ע"ד ב') נמצא במאמר זה בעצמו של הירושלמי: „ימא דאספמיא", אכן גירסת הירושלמי היא העיקר בלי ספק, שאם לים האמצעי יקרא כן, בעבור שיורדין בו מא"י לאספמיא, קשה: הלא חשב שם בבבלי ים הגדול ובירושלמי ימא רבא, ואיך יחשוב עוד ימא דאספמיא לים בפ"ע? אלא ודאי „ימא דאפמיא", וכפי שטראבא ואבו אלפידא נמצא באמת ים סמוך לאפמיא. יעוין געזעניוס בהערותיו על נסיעת בורקהארד לסוריא וא"י (ח"א לדף 237), שהוא הנקרא „ים תרימסי" וארכו כשש ורחבו כשלש פרסאות. ומה שיחשבוהו שם בין ימים שמקיפים א"י, הוא בעבור שגם גבולי סוריא לא"י חשבו, כמו שראינו ממשנה סוף חלה, ויותר עוד במדרש שה"ש פסוק „אתי מלבנון כלה". ומצאתי אח"ז בספר כפתור ופרח לר"י הפרחי (פ"ז), שמביא גם בלשון הבבלי ב"ב שם: „ימא דפמיא". אכן בימי האמוראים ידעו כבר מיהודי אספמיא כנ"ל, ויותר עוד בתחלת ימי הגאונים, שכבר החלו צבאי הערביים להתפשט שם ועי"ז היתה יותר התחברות בין היהודים אשר שם ובין היהודים אשר בבבל שנכבשה אז ג"כ מערביים. ובסדר עולם זוטא: „בא אספסיינוס והחריב הבית והגלה את ישראל ובתים הרבה מבית דוד ויהודה לאספמיא היא ספרד", ע"כ, ומחברו נודע לבבלי מימות הגאונים, וכתב זה אחרי מה שנודע לו הרבה מרוב ישראל באספמיא וחשיבתם שם. ובימי רב נטרונאי ורב פלטוי הגאונים נמצא „רב אלעזר אלוף דמן אספמיא" ששאל אותם (שערי צדק שער א' ח"א סי' י"ז), אך כפי הנראה שם קצת היה רב אלעזר זה דר בבבל, והיה נקרא אלוף דמן אספמיא רק בכנוי, אולי בעבור שאליו היו פונים אנשי אספמיא בשאלותם, כמו שהורגלו בימים האחרונים לכנות איזה מרבני אשכנז בשם הכבוד „נשיאה דארעא דישראל". ורב עמרם שלח סדור התפלות לספרד. ורב סעדיה שלח לשם הרבה תשובות, עיין הערה 31 לתולדות רבנו נתן.

לא כן ארץ איטליא, כי היא ממש בלתי נודעת עוד בימי האמוראים ורק בימי התנאים מצינו כפעם בפעם נסיעת החכמים לרומי, ור' מתיא בן חרש היתה לו שם ישיבה (סנהדרין ל"ב ב'), וגם ר"י בן לוי סליק להתם (ב"ר פע"ח), אכן אינו מספר עוד שום דבר מאיזה חכם משם. ומאמר עולא מגודל עיר רומי והיכליה הרבים, הנמצא לפנינו רק בע"י (מגלת ו') ולא בש"ס שם, הוא כבר דרך סיפור גוזמי מעיר רחוקה ובלתי נודעת עוד היטב לאנשי בבל. ויותר נראה, שביוון שם לקונסטאנטינאפאל שבנאה קונסטנטין מחדש אז בימי עולא, והשנים מסכימים, וישנה שם ביצאנץ שנקראה מלפנים ויקראנה מתחלה רומי חדתא

בעצמו ג"כ לראיה, שר' משלם היה דר בעצמו בעיר לוקה, ועולה יפה ההתחברות בינו ובין ארץ פרובינצה, אולם בין עיר מגנצה ופרובינצה לא נמצא שום התחברות ובפרט בימים ההם).

ומעתה נשוב ג"כ לאשר רשמנו בתולדות רבנו נתן (הערה 57) שני מקורים נפרדים להתפשטות לימוד הקבלה, האחד בצרפת הצפונית מאיטליא הדרומית והשני אצל חכמי פרובינצה, וכעת נתברר אצלי, שמקור אחד לשניהם, הוא ארץ איטליא, שהראשון הנודע למקובל בפרובינצה הוא ר' אברהם אב"ד ע"ש, והוא היה דר בעיר מאנטפעליער הסמוך לארלדי ונרבונה, ולכל הערים האלה היתה התחברות עם חכמי איטליא, כמו ששמענו. והנה ר' משלם בר' קלונימוס, שהשיב לבית דין שבארלדי, נרשם גם כן למקובל (תולדות רבנו נתן הערה 35). ומר"א אב"ד קבל התנו ר' אברהם בר' דוד גם כן לימוד הקבלה, עיין מה שמובא מהשגתו על הרמב"ם בכסף משנה (פ"א מיסודי התורה ה"י): „ופנים ואחור סוד גדול הוא ואין ראוי לגלותו לכל אדם ואולי בעל הדברים הזה לא ידעהו" עכ"ל, ובהשגות שלפנינו נשמט זה. וכן הלך לימוד זה משם להלאה עד אספמיא הצפונית ובא לגירונה מושב הרמב"ן. וחכמי מאנטפעליער נודעים מר"א אב"ד ואילך למתנגדים אל לימוד החכמות והידיעות, ותיכף אחרי הראב"ד המשיג בא משם ר' שלמה, הנקרא על שם עיר זאת „מן ההר", ורצה לפעול אצל יושבי אספמיא הצפונית איסור נגד לימוד ספר המורה, ובדור שאחריו הסית חכם אחד משם ע"י במה כתבי שטנה את הרשב"א והרבה חכמים לתת כתבי איסור נגד העסק בפלסופיא לפני הגיע לכ"ה שנים, כנודע מתשובותיו (סי' תי"ד). אולם כפי הנראה ר"א אב"ד היה רק הראשון בין הגדולים אשר נתפרסמו ג"כ ליודעי הסודות, אכן הלימוד שלהם בעצמו נתפשט בין הלומדים שם ולמעלה עד עיר ליאון עוד קודם לו בשלש מאות שנים, שאז כבר הלשינו על יהודים שבליאון, שמגשימים לבורא ומיחסים לו אצבעות (כנגד י' ספירות) ויחשבוהו ליושב על כסא מנושא מארבע היות, עיין תולדות רבנו נתן (סוף הערה 14).

נתגלה לנו איפוא ארץ גדולה ונושנת, היא איטליא, למרכז אשר ממנו יצאו קוים בלימודי התלמוד והדקדוק והקבלה לצפונית מערבית (אשכנז וצרפת הצפונית) ולדרומית מערבית (אספמיא וצרפת הדרומית) ולדרום (אפריקא) וגם לאיי יון. ולכן בארץ ההיא יש לחפש עוד קדמוניות ישראל, וביחוד בדרומה בגבול נ ע א פ ע ל. והחכם בעל מערכי לשון כתב (בערך קרב) בשם שודט בספרו היקרים (? יידישע דענקווירדיגקייטען), שהיה בית מדרש גדול ליהודים בעיר קליר. ואין בידי הספר הזה של שודט לעיין בו.

ואחרי כל זה נוכל לדעת יותר ג"כ הסבה למה שהראיתי בכמה מקומות, שחכמי איטליא קבלו הרבה מדרכי לימודיהם וגם נוסחי תפלותיהם מא"י בימים

בר' מאיר מפורדה בימי בעלי התוספות (ש"ק ה"א ל"ט א'). ויותר עוד לצפונית מערבית — ר' משה מפויאה שכתב תשובות (ס' הישר ל"ז א') ונזכר באיזה ערוך של גאונים, לא בערוך של רבנו נתן, עיין תולדתו (הערה 41); אולם בש"ק כתב בלי שימת עין כדרכו וז"ל (ל' א'): „ר' משה מפויאה הכם גדול ונזכר מאד בהגהות ובערוך" עכ"ל, והנה בערוך שלפנינו לא נמצא, כנזכר, וגם בהגה"מיי (שיקראן בעל ש"ק לרוב בסתם הגהות) לא מצאתיו עוד ועכ"פ לא נזכר שם מאד. ולצפונית מזרחית—ר' אלעזר מוירונא (שבלי הלקט סי' ה' וע"ה), ואחריו רבנו ישעיה מטראנה, שהיה נכנס ועובר בוויניציאה בספינות בשבת, לפי שהם צריכים לעבור בספינה משכונה לשכונה, שהיא יושבת במים (שם סי' כ"ט). ולכל אלה ראוי להשוב ג"כ רבנו ברוך מארץ יון הנזכר הרבה בפסקי רקנטי ועוד באיזה פוסקים ועשה פירושים לש"ס המובאים בבע"הע על שם רבנו ברוך בסתם והכוונה אליו, לא לרבנו ברוך ממגנצה המאוחר לו; והוא ר"ב היוני היה בדור שאחר הרי"ף, שכן מובא בבע"הע כ"י שראיתי (דף נ"ב) השגה ממנו על תשובת הרי"ף. ואולי אליו ג"כ כיוון הראב"ד בהשגותיו על סדר קדשים וטהרות להרמב"ם, שמביא בכמה מקומות בסתם הרב היוני, וכפ"ה ממתנות עניים הי"א כתב עליו, שפירש המשניות. ואין ספק שהיתה התחברות בין יהודי איטליא לאיי יון ודרך אחד להם בלימודים.

ואחשוב עתה לקרוב מאד, שגם בצרפת הדרומית נתפשט לימוד התלמוד רק מאיטליא דרך ים האמצעי. ובריש מסעות ר' בנימין: „מונפישלייר (מאנט-פעליער) היא מקום יפה לסחורה, קרוב מן הים ב' פרסאות, ובאים אליה מכל מקום לסחורה אדום וישמעאל וארץ עלערוה (?) ולומברדייא ומלכות רומה רבתה ומכל ארץ מצרים וא"י וארץ יון וכו' ומכל לשונות הגוים נמצאים שמה ע"י גינואיין ופישנין" (געגועזער אונד פיזאנער) ע"כ. ושם להלאה ירשים הדרך וכותב: „ומעיר מרשייליה יכנס אדם בספינה לעיר גינואה היושבת על שפת הים" ע"כ. ורבנו נתן איש רומי למד לפני רבנו משה הדרשן בעיר נרבונה. והנה ר' משלם בר' קלונימוס מעיר לוקה (אשר נגד מה שהחלטתי בתולדות רבנו נתן (הערה 36) אחשבהו עתה שהיה בעצמו בלוקה, וזה בעבור הוספת בעה"ע תמיד אצלו „מעיר לוקה" ומשמעות דבריו שמוסב על עצמו לא על אביו, גם מדרכו להשיב לקראים ע"ש, שלא נודעו אז במגנצה כלל, רק מא"י נודעו לאיטליא ע"י ההתחברות בין שתי הארצות, עיין לקמן; ואפשר שהשאירו שם אבי אביו ר' משה הזקן כשהובל הוא למגנצה, בהיותו נער קטן, או שהוא אחר ממשפחה זאת. ועיין עוד ראיה לזה בסמוך) השיב לבי"ד שבארלדי (ע"ש בתולדות רבנו נתן) והוא ארלעט הנקרא מלפנים (Arelate) וסמוך לנרבונה. יעוין בבעה"ע (ס"ה ב'): „ומנהג נרבונה וארלדי לגבות שליש מבני תרי" (וזה

כנה"ג, שנתיסדו על סדר א"ב, כמו אל ברוך ואל אדון, צריך להוסיף, שמהם הוא ג"כ התחלת ברכת הטוב והמטיב בברכת המזון, שעיקר בהם"ז היתה חותמת בבונה ירושלים, כמו שמורה מלת אמן, יעוין בה"ג הלכות ברכות, וכשתקנו אח"כ הטוב והמטיב הוסיפו עוד איזה מחברים מאוחרים התחלת א"ב בשבח השם, והוא: אדירנו, בוראנו, גואלנו (אב"ג), יוצרנו, קדושנו, רועגו (יק"ר), ואין חדוש שחסר באמצע ובסופו, שכן הוא ג"כ בתתברך צורנו: כלם אהובים ברורים גבורים (אב"ג) וכלם עושים וכלם פותחים (ע"פ) ולא יותר. והמדרש (ריש שה"ש) כוון לפיוטים כאלו באמרו: „הדין פייטנא כד עביד אלפ"א בית"א זמנין מחסל לה וזמנין לא מחסל לה", ע"כ.

להערות 28—29. בין פיוטי קליר הנאבדים מאתנו צריך להוסיף גם סדר עבודה למוסף יו"כ, עי' רמב"ן במלחמות פ"ב דיומא, ושם כתב: „הפייט הראשון ר"א הקליר", והוא לאו דוקא, שהרי ר' ינאי הפייטן קודם לו, עיין הערה 19. אך עכ"פ ראיה לדברינו שם, שאין ר' משה הזקן, המחבר פיוט איפת גוראותיך, מוקדם לקליר, כמו שטעו עד הנה. ויש להתאונן על אבדן פיוט זה של העבודה למוסף יו"כ, שבו היתה ניכרת חכמת הקליר גם בהלכות התלמוד, ואנחנו ראינו עד כה ברוב פיוטיו רק בקיאותו הנפלאה באגדות ומדרשים.

להערה 33. אדות נוסח התפלה של הקליר ור' טוביה בעל הפסיקתא בהכנסת ברכת את צמח בבונה ירושלים, מצאתי עוד במחזורים אשכנזים בסיום ליוצר יו"כ, בפיוט המתחיל: „אהללך בקול רם" ומיוסד על סדר א"ב וי"ח ברכות התפלה של חול, נשמטה גם שם ברכת את צמח, יעו"ש החרוזים: „מדבר זמקים, מבטח לצדיקים, נותן אור יומים, בונה ירושלים, סולח לנדגלה, שומע תפלה". ויתכן ליחס פיוט זה לקליר, הנודע בנוסח זה. ומצאתיו יותר עוד בה"ג (פ"ה מהלכות ברכות) וז"ל: „אמרו במערבא דאשכחן בתפלת חנה מעין י"ח" וכו' ע"ש ממש דברי ר' טוביה, רק שכתוב שם מפורש יותר: „אלקי דוד ובונה ירושלים וירם קרן משיחו"; יותר מזה עוד: שכבר נמצא כזה במדרש ויכולו מובא ברוקח (ס"ם סב"ו), ע"ש יליף מחנה, שהיתה מתפללת י"ח ברכות וכו': „קרן משיחו—דוד, אין צור כאלהינו (-שומע תפלה, בצ"ל), אל תרבו תדברו—שאותך לבדך ביראה נעבוד" עכ"ל, והנה גם שם לפני קרן משיחו כתוב „קשת גבורים—מבטח לצדיקים", א"כ אין שום סימן ג"כ על ברכת בונה ירושלים. וראה זה דבר פלא, שבאבודרהם מובאים ג"כ דברי בה"ג אלו רק בתיקונים, ואחד מהם: „וכסא כבוד ינחילם—בונה ירושלים, וירם קרן משיחו—את צמח" עכ"ל, א"כ מבואר נוסח י"ט ברכות, והוא ההפך מנוסח שלפנינו בה"ג. אולם מכאן ג"כ ראיה למה שבררנו במקום אחר, שה"ג שלפנינו עיקרו הוא מחבור ר' שמעון קיירא רק קצת הוספות בו מספר הלכות פסוקות של רב יהודאי גאון ותלמידיו,

קדמונים, כי באמת אחינו שבכל שאר ארצות השגיהו אז רק ללימודי בבל, מקום ישיבות הגאונים, ומשם קבלו תשובות על כל שאלותם, ולא כן אחינו שבאיטליא, שתחלת התישבם שם היתה ע"י איזה משפחות מא"י עוד בימי בית שני, וביותר אח"כ כאשר הגלם טיטוס משם לשם, ונשארה התחברותם עם א"י זמן רב, ולכן היתה אצלם בלי ספק ג"כ גמרא ירושלמית לעיקר גדול, אעפ"י שגם תלמוד בבלי בא להם בזמנים מאוחרים ועיינו בו, מ"מ לא היה עולה כ"כ אצלם לעשות על ידו הירושלמי כטפל נגדו, כמו שעשו בשאר ארצות על ידי התאמצות ראשי ישיבות בבל, כמו שהראינו בתולדות רבנו נסים (הערה 16). וגם אחרי באו רבנו חושיאל ור' משה לאפריקא ואספמיא מבארי שבאיטליא לא הספיקו להעלות שם ושם השיבת תלמוד ירושלמי שיהיה שוה לבבלי, כי כבר מקודם להם היו חכמי אלו הארצות עוסקים כל ימיהם רק בתלמוד בבלי ולא בירושלמי בלל, מאשר ראו דרך זה בתשובות שנשלחו אליהם מגאוני בבל (ע"ש בתולדות רבנו נסים). ולפי כל הבירורים האלה נקל לשער עתה, שמה שפנה לו רבנו נסים דרך חדש בלימוד ועסק הרבה בירושלמי לתרץ על ידו ספקותיו בבבלי (ע"ש), לא כולו מלבו בלבד עשה זה, רק קצת מניע אליו היה גם רבו רבנו חושיאל, שבא מאיטליא והביא משם בלי ספק ידיעת תלמוד ירושלמי ולמדהו לתלמידים שלא היו עוסקים בו עד הנה, עד שאחד המצוין בהם, הוא רבנו נסים, הרחיב לו עוד הדרך יותר במה שידע לתרץ כמה סוגיות בבליות על פי גמרא ירושלמית שהעמיק בה העיון, וחבר על זה ספר מיוחד הנקרא בשם מגלת סתרים (ע"ש הערה 17). והנה אין בידינו שום ספר מהספרים והפירושים הרבים של רבנו חננאל לעיין בו; וכפי הסברא הביא שם ג"כ הרבה דברים והוראות מירושלמי, כי גם הוא תלמיד רבנו חושיאל וגם בנו, ורק שתי פעמים מצינו זכרונות לדבר שלא חשב את הירושלמי כטפל נגד הבבלי, האחד עפ"י דברי הרי"ף סוף עירובין, שפסק שם בדין אחד נגד תלמוד ירושלמי, בשביל ששתקו ממנו בבבלי, ולא כן הר"ח שסומך בכל זה על הירושלמי (תולדות הר"ח הערה 20), והשני בפירושו על מקרא „הבנות בנותי" (פ' ויצא) עפ"י הירושלמי נגד הבבלי שמבואר בו ההפך, ע"ש בליקוטי פירושיו על התורה והערתנו על דבריו. אכן אעפי"כ לא היה לימוד הירושלמי חדש כ"כ בעיני ר"ח עד שימשוך כל מעיניו אליו, כי בן רבנו חושיאל היה וגודל מנעוריו בלימוד שני התלמודים יחד, משא"כ רבנו נסים שהורגל מתחלה רק בתלמוד בבלי, אך אחר בוא רבנו חושיאל לעירו בימי נעוריו של רבינו נסים ונעשה תלמידו, נפקחו עיניו פתאב ועד מהרה שם מגמתו לעיין היטב בתלמוד זה החדש אצלו, ואז מצא התיחסות הרבה בינו לבבלי לישר על ידי הראשון כל הנראה כתמוה בשני.

להערה 20. בענין התפלות וסדרי הברכות המאוחרות לתפלת אנשי

מצרים נושאים כפיהם בכל יום, עיין מדרש ב"ר פל"ו וב"י על טוא"ח (סוף סי' קכ"ח), אלא במחזורי קליר היה נוסח זה ולא היו מתפללים במחזורים רק ביו"ט, שלא היו עוד יוצרות על שבתות. וכבר ראינו עוד נוסח משונה בברכה זו של רצה ממדרש וי"ר (ריש פ"ו). יעוין הערה 20. — אח"ז מצאתי בבאור במדרש ויכולו שהבאנו למעלה מרוקח, שחושב בין י"ח ברכות „שאותך לבדך ביראה נעבוד", א"כ היה נוסח זה גם בחול.

(נדפס ב„המגיד" שנת 1862 גליון ל"ב ושנת 1863 גליון ג'.)

ובענין המספרים אשר ראיתי בחתימת הפייטן ר"א קליר, אחרי אשר כתבתי מהם בתולדותיו וזמנו, מצאתי עוד, כי כמעט אין ספורות למספרים של שמו הנמצאים אצלו בראשי או בסופי הפיוטים ורק אחד מהם אזכיר פה, כי הוא בעיני כמו קצת חריצות והשכלה ממנו.

נודע, כי הוא חבר הפיוטים להושענא רבה, שאנחנו אומרים עוד היום ויש באחד מהם גם חתימתו, והוא בפיוט „תתננו לשם ולתהלה", כי בסופו אחר הא"ב חתום בראשי החרוזים: אלעזר חזק. אכן בפיוט האחרון המתחיל: „א ו ם ק י ש ע ך" יש במחזורי אשכנז ופולניא רק סדר א"ב בראשי חרוזים ומסיים באות ת': „ת נ ה י ש ו ע ו ת", וכל הרוז מסיים עוד: „מבשר ואומר"; אכן במחזור רומי נוספו עוד חרוזים אח"כ המדברים מהגאולות הראשונות של מצרים ושל בבל ומהגאולה העתידה, ובראשם חתום: אלעזר בירבי קליר חזק, ויש שם ג"כ מלה ערבית (עי' הערה 13) ולא נמצאה בעינה במקרא ותלמוד, והוא בחרוז הראשון מחתימתו: „אבי עד חש לְתַאֲרֵךְ", ואין לו פירוש אחר כי אם זה: אבי עד, אשר הוא למעלה מהזמן, מהר את הזמן הקבוע לגאולה („תַאֲרֵךְ" הוראתו כן בלשון ערבית כפי הנודע (Aera) ויש לו התקרבות בארמית „א ר כ א" או „א ר כ ה" (דניאל ד' כ"ד; ז', י"ב), אך משקל „ת א ר ך". הוא רק בערבית), וסמך לו הפייטן החרוז אחריו: „לחוק לב נמהרים, בא מדלג על ההרים", ע"כ, ומיוסד על המדרש בשה"ש: מדלג על ההרים שהקב"ה דילג על זמן ארבע מאות שנה אשר יעד לאברהם על זמן גלות מצרים; וזהו ג"כ „חש לתארך", ר"ל מהר את הזמן הקבוע. ואחר כל החתימה עם ח ז ק יבא עוד חרוז אחד בזה"ל: „שדי ברכנו ונחיה וכולכם ברוכים תהיו, ואמרו לי ברוך תהיה, מבשר ואומר", ע"כ, והוא כעין ברכה לעם בשעה שמפטירים אותם לביתם אחר גמר התפלה, כמו בברכת יקום פורקן ומי שברך אחר קריאת התורה בשבת. אולם לא נמצא כעין זה, שהפייטן יבקש מהצבור שיאמרו לו ברכה בנוסח כזה. אכן שתי התיבות „ברוך תהיה" עולות כמנין „אלעזר קליר" והיה רוצה שיברכוהו העם בשמו, גם יגידו כי הוא המבשר ואומר נפלאות של הגאולה העתידה.

והם קראו לא"י מערבא כמו שנקרא בתלמוד בבלי; והנה ר' שמעון מקיירא של מצרים ושם היה נוסח א"י ונמצא בו הגירסא שלפנינו היום בה"ג, ואבודרהם ראה הלכות פסוקות של תלמידי רב יהודאי שהיו בבליים ושם היה נוסח י"ט ברכות, כמו שבררנו כבר, ולכן נוסף פסוק מיוחד גם לברכת את צמח.

עוד ראיה לדברינו שם, שדהקו עצמם אח"כ בא"י, כשנתחדשה ברכת המינים, לכלול את צמח בבונה ירושלים, כדי שלא להוסיף על מספר י"ח, אשר מצאו בו טעמים ורמזים הרבה, — שכן מורה הלשון של התוספתא (סוף פ"ג דברכות) המובאה ג"כ במכריע (על תענית י"ג א'): „ח"י ברכות שאמרו חכמים כנגד ח"י הזכרות שבהבו לה' בני אלים וכולל של ביתוסים ושל פושעים במכניע זדים ושל זן ושל גרים במבטח לצדיקים ושל דוד בבונה ירושלים", על כרחך מזה נראה ברור, שבתחלה יאמר כי מספר י"ח הוא מכוון כנגד י"ח הזכרות, ואח"כ יורה איך לעשות באיזה ברכות הנוספות אח"כ שיעלה על ידן המספר יותר על י"ח, ואומר שכולל איזה מהן זו בזו, ובהן גם גם ברכת את צמח בבונה ירושלים.

ולענין השינויים בתפלה שהיו במחזורי קליר, שכתבתי כי אצלנו היה נוסח „והחיות ישוררו" בכל יום, לא בין היוצרות דווקא, מצאתי עתה, שגם בקדושת שמונה עשרה היה נוסחאתו „והחיות" במקום „שרפי קדש" אצלנו. וראיה לזה, שבפיוטיו לקדושת ר"ה, המיוסדים כלם על סדר א"ב או תשר"ק, מתחיל הפיוט הראשון „והחיות אשר הנה מרובעות לכסא", ואעפ"י שיתר החרוזים שם מתחילים כלם בגוף האות של הא"ב, מ"מ החרוז הראשון אינו מתחיל במלה שתחלתה אות א' רק במלת „והחיות", ורק אח"ז תבא המלה „אשר", אין זאת כי אם בעבור שרצה לרשום המקום שהפסיק בקדושה. וכן לדעתי „ועמך תלואים, ואתה אזון" וכו', שבכלם יתר החרוזים מתחילים בגוף האות של סדר תשר"ק או א"ב, רק החרוז הראשון מתחיל בתיבה שהיתה נמצאה אצל הקליר בקדושה.

ועוד מצאתי השערתי מבוארת בענין ברכת עושה השלום הנמצאת לפנינו רק בעשי"ת, שהיתה לדעתי נוסחת כל השנה אצל הקליר, ולחנם התרעמו קצת מחברים ופוסקים על שינוי ברכה זו בעשי"ת. ועתה ראה לשון המדרש (ב"ר סוף פ"ט) „גדול השלום שכל הברכות וכו' חותמין בשלום, בק"ש פורס סכת שלום, בתפלה עושה השלום" ע"כ, והכוונה בלי ספק לברכה זו, שהיא חתימת תפלת ש"ע, לא לעושה שלום בחתימת הקדיש, שלא נקרא תפלה ולא נאמר אצל רז"ל רק על אגדות ובבית האבל, כמו שהוכחתי ברור במ"א. —

עוד יש לחשוב לשינויי פייטנים קדמונים נוסח „על הראשונים" אחר ק"ש, כפי שנמצא במחזורים, וכן ברכת „ותערב לפניך עתירתנו" וכו', שאינה דווקא ביו"ט ובברכת כהנים, שהרי אצל הקדמונים ועוד היום בא"י ובכל מלכות

שלמה יהודה ליב ראפפורט (שי"ר).

יצחק יהודה ...

תולדות.

כרך ראשון

חלק שני

ספר שלישי.

תולדות רבנו חננאל בן רבנו חושיאל ורבנו נסים בר' יעקב ממדינת קירואן.

עם הערות מושכלות.

ונצטרפו עליהן ליקוטים מפירושי ר"ח על התורה, עם הערות מושכלות גם עליהם מכותב תולדתו.

ווארשה

דפוס „הצפירה". פאנסקה 40.

תרע"ג.

ועוד נאמר לענין המספרים, כי מכל המדובר על אדותם יש ללמוד עוד כמה דברים, אשר אינם בלתי תועלת לדורשי קדמוניות ותולדות קדמונים, ונעיר כי הפייטן ר"א קליר לא היה יחיד בשמוש השתוות המספרים ואחריו נמשכו עוד כמה גדולים והם פייטנים.

הפיוט האשכנזי של שבת הגדול, הנמצא במחזור זולצבאך, הוא מר' ינאי הפייטן, המוקדם לר"א הקליר („כרם חמד" עמוד 26—28). והפיוט אחר ברכת מחיה המתים מתחיל: „אז ט' מכות" על סדר א"ב עד אות י' ומסיים במלת „כל", וזה יורה על אות כ' ואות ל'. ובכל זה רוצה להשלים הא"ב מן אות ל' להלאה ומתחיל: „אל נא האל, מלך נורא" עד אות ת'. אכן איך בא זה, כי נלקח הפיוט הזה של „אל נא" לשאר הפיוטים מחברים שונים למועדים שונים? על זה אשיב: מתחלה עלינו לדעת, כי זה ר' ינאי הוא הפייטן הראשון הנודע קודם לקליר (יעוין אצלי זמן הקליר). והנה זה הפיוט האחד הנשאר אצלנו, ונרשם אצל האשכנזים „יוצר לשבת הגדול", חובר לענ"ד רק על יום ראשון של פסח, וזה כי אין שום רשימה מזמנו של קודם הפסח רק מחג הפסח עצמו; מתחיל: „אוני פטרו רחמתים" ומדבר מתחלה ממכות בכורות ואח"ז מיציאת ישראל בחצות הלילה, ועוד פיוט „ויהי בחצי הלילה". ולא כן פיוט שבת הגדול לר' יוסף טוב עלם; הוא מסיים הפיוט הראשון שלפני ברכת מגן אברהם: „לשעבר קדמת מתן שבת", ולבסוף פיוט „אלהי הרוחות" הוא מדבר בהלכות פסח מהגעלת כלים ובדיקת חמץ, והכל לפני פסח. (אכן הפיוט לאשכנזים „אדיר דר מתוחים" אחר פיוט ר' ינאי איננו עוד ממנו, רק מאיזה ר' מנחם). ואחר ר' ינאי חבר ר"א הקליר פיוט ליוצר יום ב' של פסח, וכמו שזוכר ר' ינאי ליום א' של פסח „ויהי בחצי הלילה" כן חבר ר"א הקליר כנגדו הפיוט „ובכן ואמרתם זבח פסח", לכן לקחו האשכנזים פיוטים אלה לשני לילות של פסח, בליל ראשון—„ויהי בחצי הלילה", שהוא אצל ר' ינאי ליום א' של פסח,—„ואמרתם זבח פסח" לליל שני, שהוא ליום שני אצל הקליר. ואח"כ כאשר הסירו האיטלקים את פיוטי ר' ינאי מחג הפסח, הניחום האשכנזים אח"כ אצל שבת הגדול, ואנשי פולין קבלו במקומו את פיוטי ר"י טוב עלם. והנה הפיוט „אל נא" הוא אצל ר' ינאי קודם פיוט „ויהי בחצי הלילה", לכן לפני הפיוט „ואמרתם זבח פסח" לקליר הניחו ג"כ הפיוט „אל נא", שחשבו באלו הוא העיקר והתחלה של פיוטים באלה: „ובכן ויהי בחצי הלילה", או „ובכן ואמרתם זבח פסח". והמאוחרים עוד יחשבו, כי נחוץ הוא בין הפיוטים שאחר ברכת מחיה המתים. ועוד יש די לדבר בזה הרבה.

תולדות רבנו חננאל.

[נדפס בבכורי-העתים תקצ"ב] .

אל הקורא!

שתי התולדות האלו של רבנו חננאל ורבנו נסים היו מיכנות לצאת לאור ביחד עם תולדות רבנו נתן ושאר גדולים, אך מאפס מקום נתאחרו עד כה. ובמשך הזמן ההוא עשיתי איזה הוספות ותיקונים לכל התולדות האלו, ואיתן של רבנו חננאל ורבנו נסים הכנסתי בהערות שלהם. ואקוה כי לא יהיו ריקי התועלת בעיני כל מעיין ודורש בקדמוניות ישראל. — ואחרי הביאני הענין להקדים פה דברים לא אחדל מהעלות עוד איזה מלים בדבר הנוגע לי אך במסבות מעט גם לעם ישרון בכלל.

הנה שמעתי רבים וכן שלמים אומרים לנפשי: נאלמת דומיה משאת עוד משל ומליצה באמרי נועם המושכים את הלב, כאשר נמצאו במחברותיך עד כה כפעם בפעם, ועתה דבריך לעו, ואם גם מובנים המה לקוראיהם, הנה יחסר להם כל בושם אשר יתן בהם טעם מתוק לחיך ולנפש. להם אערוך פה דברי אלה, ואולי לבד מאשר יכללו תשובה לאמריהם, עוד ימצאון בהם בחינות חדשות לעיניהם.

הן אמנם כל חופש חדרי נשמת האדם בנר אלקי, הוא הבינה המאירה, ימצא כי לבד מהרבה מחלקות פרטיות, יתחלקו בהם כחות הנפש למיניהם ולאישיהם, יש עוד שני כחות סוגיות אשר תחתיהם יכנסו כל המחלקות הפרטיות ההן, והם נקראים: השכל והתשוקה. וכבר הראה הרב הפילוסוף האלקי רמ״ד ז״ל בפירושו לספור עץ הדעת ענין ומעלת כל אחד ואחד והצורך הגדול להיות שניהם נערכים לאדם במדה ובשיעור הראוי, כי גם שניהם מתנות אלוה ממעל המה לאדם לכונן ולהשלים את נפשו בהם, יעו״ש דבריו כי נעמו. ומבלי הכפילם פה נבחר את דברינו עתה רק במה שצריך לענינגו ונאיר אותם באיר המשל, כי נדמה לעינינו האדם בזה, לבן מלך גדול, נער ורך עוד, אשר שלחו אביו לארץ רחוקה לראות אותה ואת היושבים בה, לדעת כל תכונתה ותכונת אנשיה. ללמוד כל חקיה ומשפטיה, גם ללמד אותם את אשר ידע יותר מהם.

ויעלו גם באיש פרטי עם אורך שניו. ונודעו לנו רוב יושבי ארצות המזרח והדרום, אשר כחומם הרב בטבעם כן ירבה כח תשוקתם ויתגבר הרבה על כח השכל, וזה נראה בכל עניניהם. רוחם תתלהב לכל אשר יגזור דמיונם, ועד מהרה יתאספו להמון רב להיות הורגים או נהרגים בעד כל הנחשב בעיניהם לעיקר. וכמה דמים נשפכו מידי מצרים, בבליים, פרסיים עת השיאום כהניהם להעמים דרכי אמונתם על עמים זולתם. ודי לנו זכרון מעשיהם עת הסיתם הערבי המשתגע, שטפו מדינות והרבו חללים אין מספר, ובשגעון זה נהגו עוד זמנים הרבה דור אחר דור (ולא נהיה כזאת בעמי מערב רק פעם אחת, כחמש מאות שנים אחרי כן). ומי היה המניע לכל המוני המוסתים האלה? הגבור הנורא בחמת אפו, כח התשוקה ברוב עזו וחילו, אשר התגבר על כח השכל ולא נתנו עבור בגבולו לעצור בעד המית גליו ולאמר להם: עד פה תבאו ולא תוסיפו. אך לא כן עמי מערב וצפון, אשר טבעם קר או ממוזג עכ"פ, וכח תשוקתם לא יפיח שלהבת רבה בקרבם להחזיק רק באשר אחזו מאז ליתד נאמן ולהתיצב כחומת ברזל נגד כל חדש ובלתי נהוג עד כה, ותחת אשר עמי הודו וסינים עוד בימינו מתחזקים ומתדבקים בעיקרי אמונתם אשר להם מאז, לענות נפשם במכאובים נפלאים, לתת צואריהם תחת אופני העגלות, וגם למות או להשרף עליהם ראינו את היונים והרומיים עוד בעתים קדמונים ממהרים להגיע אל למודי הידיעות והחכמות המועילות עכ"פ ליפות חיי האדם, כי לא נכנע כח השכל אצלם מפני כח התשוקה, רק אדרבא, התגבר עליו מאד והיה רק נעזר ממנו להעיר את חקרי לב המבינים אל כל מדע ותושיה, ולהפך נעזר גם כח התשוקה, החלש אצלם, מריעו, ללכת במקל נועם ורק ע"י ז הציץ והפריח כל מלאכות והגיוני היופי, ומלא פני ארצותם תנובות חמד אשר מגזעו (גזע התשוקה) יצאו, כמו ציורי ומחצבי התמונות, ושירים נעימים ומליצות נמרצות.

ועפ"י המשל שזכרנו נדע על איזה דרך יוכלו אלה ריעים השנים לעזור זה לזה. הן אמנם הגבור הנער אשר איננו יודע כלל במהלכי הדרכים וכל עניני הנסיעה, לא יוכל להועיל מאומה למועצות ודעות של ריעו הבוחן ומכיר אותם היטב. אכן בזאת הוא לו קצת לעזור מרחוק, שכל אשר יאמר התייר בעצתו כי הוא זה הדרך וזאת העיר, ישחד הגבור בעדו מכחו הרב לבחור הדרך ההוא וללכת בו. וככה לא יועיל כח התשוקה וכל תולדותיו לדרישות המדעים, ולא

אכן הדרכים המוליכים לארץ ההיא יש בהם ישרים וסלולים, אך יש בהם גם מתעים ושוממים, חשכים ואין נגה להם, מכשילים רגלי ההולך בהם. והיה מרצון אביו, אשר מדי יסע בנו בדרכים ההם יבחון גם אותם היטב, להכיר תמיד את המהלך הנכון בהם ולעזוב ארחות עקלקלות, ולבעבור כן בחר לו שני ריעים משריו הנאמנים. האחד מהם תייר גדול, יודע ומכיר היטב כל משפטי הארץ הרחוקה, גם תכונות הדרכים המובילים אליה, והשני צעיר ממנו, עלם גבור חיל אשר לא יחת מפני כל, אף אם לא נסה ללכת בדרכים כאלה ולא ידע להזהר מאבני מכשול הרבים הנמצאים בהם. הבכור נפקד מהמלך, עם אבוקה בידו, להורות לבנו תמיד את כל שבילי מסעיו, להאיר לו את אפליו. והצעיר נפקד גם הוא, אשר במו פיו יאמץ את רוח בנו כפעם בפעם, לבל יפחידוהו המרחקים והמעקשים וכל סלונים ועקרבים, ואם לא ישמע למאמצי רוחו, יאלצהו ויכריחהו ביד חזקה ללכת הלאה ולא יניחהו להתמהמה על מקום אחד; כמו שני אלה הריעים נתונים המה לאדם עת נשלח משמים תבל ארצה, לראות את מיצאיו ומובאיו, להשיג בחושיו ובנפשו כל אשר בגבולם, ללמוד וללמד כל אשר יוכל. השכל הוא המאיר בתהו יליל המבוכות, והוא המורה דרך להשיג המושכלות בכל מרע, אך לא יספיק להוביל את האדם אל המטרה הנועדה, בלי כח התשוקה המעיר ומעורר אותו לכל למוד ומעשה, ובלעדו ישאר האדם עד מהרה יגע ורפה ידים, נדהם ממצוקות ותלאות ומתעצל מעשות מאומה לטובת נפשו ולטובת אחיו. אך יותר מזה עוד לא יספיק כח התשוקה לבד להשלים המבוקש מאת יוצר האדם, כי הוא רק גבור אמיץ, נעדר ההבונה, ובלי כח השכל ישאר האדם בלי מנהל ומורה, ונרדף כל היום מריע השני, הוא כח התשוקה, אשר נפקד רק להניעהו ולדחפהו ממקום עמדתו, ירוץ ולא ידע אנה ויפול שבע במהמורות. ומכל זה נראה רב הצורך לשני אלה הכחות וגם לסדר המכוון בין זה לזה, כי כערך אשר יגבר האחד על חברו יותר מדאי כן ערך כניעת האדם תחתיו והתרחקו ממשמרת כח האחר, ויהיה יותר נכון למעוד רגל או לנפול בעצלתים.

האמנם לא באנוש פרטי לבד נראו התכונות האלה, אך פרושות הנה על גוי ועל אדם יחד. וכמקרה האדם כן מקרה לאומים רבים ודורות שונים כפי חלוף מצבי מקומם וזמנם. וככה שני הכחות יוכלו להתגדל ולעלות מעלה באורך הזמן אצל עם ועם. כמו שיגדלו

מעת כלות ממשלת הרומיים והלאה, רק בהבדל בין היונים והרומיים לבינם, שגם כח השכל נחלש אצלם מאד והחל להתגבר רק משנת ה"א ש"נ בארץ וארץ. ועתים כבירים ההם, הנקראים אצלם אמצעיים, להיותם מבדילים בין הקדמונים והיותר חדשים, היו רוחשים וזוחלים על הארץ מבלי זכרון ושם רב בשום ענין, יהי מסוג התשוקה או מסוג השכל. רק פעם אחת נראה בהם נצוץ מבעיר מתשוקה הנכבה עד מהרה, כמו שזכרנו למעלה, ורבות היו הסבות בתולדות הזמן עד אשר העלו הנצוץ ההוא, ולא זה המקום להאריך.

ואחי עם ישראל, אשר איתן מושבם היה בקצה מערבו של אזיא ומשם נפוצו על פני תבל. אחשוב ליותר קרובים לנקודה הנפלאה של כח התשוקה מכל העמים, במה שחום הטבעי של כל עמי קדם נתמעט אצלם כפי מצב מקומם היותר מערבי וגם קצת צפוני להם, ורב הוא מאד בכל זה נגד המזג הקר של כל עמי איירָאפא, אשר המה בערך לאנשי א"י מערביים צפוניים להם הרבה, ויהי איפוא מתכונת גוי ישרון להיות ממוזג מאד בין התשוקה והשכל, ולהגיע בזמן הראוי אל המטרה המבוקשת מאת מציב גבולות עמים, כי גם אותות כח השכל נראו בהם הרבה מאד כנודע מאז ועוד עד היום (ובזה תראה שלא רק לאהבת ארץ אבותינו לבד הרבו חז"ל בשבחה של א"י לענין השלמות הנפשית ואמרו: „אוירה של א"י מחכים", „יחד מינייהו כתרין מינן", וכדומה), והיו רק צריכים להמשכת עת עד ישקוט גאון דכים של הכתות הרבות, הבא לרוב בזמן הבוסר של כל אומה, בטרם יבשילו אשכלותיה, לולא נגזר עליהם ממרום, אשר בעת ההיא בעצמה, בטרם שבתו מלוש בצק עד חמצתו, באו עליהם הרומיים ויזרום לכל פאה וימכרו הרבה מהם לעבדים ולשפחות, השלכו מארצם כנצר נתעב בטרם יתום פרח וכפתו לא רעננה עוד, והעלים — מהם נכפו בלי עשות צמח, ומהם נבלו גם יבשו. ובכל זה עוד גם היום לא יתכחשו להם תכונית רוחם בענין כח שכלם ותשוקתם. עוד נראו בהם בכל דור ודור אנשים יקרים ומצוינים בזה וגם בזה, ובכלל מתחזקים ומתיצבים על משמרתם אשר הוצגו עליה לפני אלפי שנים, עד כי היה זה לפלא גדול בעיני המערביים והצפוניים. וגם קצת מחכמיהם ישטנום בעבור זה, ויהיו בעיניהם כאבנים מנופצות מחומה ישנה וחרבה, אשר יעצרו מרוצות נהרי הזמן במקומות הרבה מקרוב אל המטרה, והם לא ידעו ולא יבינו כי בעזוב ישראל ארץ משכנותם עוד לא עזבו תכונת

נדע מאומה יותר במופת אחד של חכמת המדידה והתכונה וההגיון גם אם יושר בשירים שונים ונחמדים, שכל אלו תחת ממשלת השכל ואין לכח התשיקה חלק בהם, אך את אשר יגזור הראשון אחרי חקירותיו בדברים הנוגעים במנהגי האדם וגם בדעותיו על כל הענינים הנשגבים והשפלים, יהיה האחרון אח"כ לעזר לו להניע את האדם לשמוע בקילו ולדבקה בו. ולא כן להפך, כי גם אם לא יועיל מאומה התייר הגדול לגבורת ריעו וחילו הרב, להניע את לב בן המלך ללכת הלאה, כאשר לא יועיל השכל ולא יוסיף לגבורת וחוזק הדמיון בציורים ובשירים ומליצות ולהתגברות רגשית הנפש בכלל, כי בידו רק לשפוט ולגזור, לא להכריח או גם לפתות, אמנם בזאת יהי לעזר גדול לריעו הגבור, בהאציל עליו מחכמתו, לדעת איך ועל איזה דרך ישתמש בכחו אם לשבט אם לחסד, אם יכשרו הזמן והמקום והענינים להלהיב הלבבות בדברים נשגבים וחזקים יותר, או להסתפק באמרים נעימים ורכים משמן, ואיך ומתי יעריך איתם, מה יקדים ומה יאחר, וכדומה הרבה. ומזה נראה, כי יש לבכור (כח השכל) מבוא גדול ורחב יותר בדרכי הצעיר (כח התשוקה) מאשר יש לאחרון בדרכי הראשון. וכבר ראינו ההיזק הגדול אשר יוכל לצמוח לאדם ולעמים, אם יכנע הבכור מפני אחיו ורב יעבוד צעיר.

ומכל זה נבין סבות המעלה והגדולה של העמים הממוזגים בשני הכחות בשיעור הראוי, או הבלתי מגבירים עכ"פ את התשוקה על השכל, כמו שהיו בענין זה האחרון היונים והרומיים. אכן גם ההפך הרע להם, ר"ל במה שהיה כח תשוקתם חלוש מאד נגד כח השכל, ונודע דרך הפכפך של היונים בכל עניניהם. כי האיש אשר הפקידו היום לשר צבא ושבחוהו וכבדוהו בקהל רב, דחפוהו למחר מעירם או שפטוהו גם להרג ומות, כאשר עשו לטימיסטוקלוס, אריסטידוס, אלקיביאדוס וקימאן והדומים להם הרבה. ואף אלהיהם המירו לרוב ועד מהרה עבדו את אלהי הארץ אשר באו שמה, וכן בכל ענינים המדיניים שלהם לא עמדו שנה ושנתים על מצב אחד, ואת אשר בחרו כעת בעצה אחת מאסו בזמן קרוב כלם כאחד וזה לבד הסב אחר זמן ארוך מפלתם והכנעתם, כמו שהסב ג"כ אח"ז מפלת הרומיים והכנעתם, ויהי זה לאות על רפיון כח התשוקה בעמיהם, תחת אשר ראינו עמי קדם עומדים על משמרתם זמנים כבירים ולא ירפו מאשר אחזו. ורפיון זה של כח התשוקה בעמי מערב נראה אח"כ בכל הארצות שמה במשך שנות מאות רבות

תמרו בהם ואז תצליחו וטוב לכם, כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים אשר יאמרו וגו׳, כהבטחת הכתובים, ונכונים אתם לכל זה יותר מכולם בבחינת מצב המקום אשר לוקחתם משם, כנזכר. אך גם לזאת שימו לב, אל תסיגו גבולי שני הריעים ואל תחליפו עניני ממשלתם. וכבר ראינו חלוקת הענינים בהגיוני האדם אשר יתחלקו בהם שני הכחות, ולכן אל תבקשו צחות ונועם מליצות באמרי שכל וידיעות ומשפטים, כאשר—להפך—לא ילמד לכם כח התשוקה שום דבר מדע; אזניכם תשמענה קול כנור נעים, ועיניכם תחזיה ציורים נפלאים, גם שירים נשגבים ויקרים, לכל אלה תעלוזנה כליותיכם ונפשכם תתרומם, אך דעת ותבונה לא הוספתם אז מאומה. — אחשוב כי יש בזה כבר תשובה מספקת למבקשים מליצות יפות במחברות הבקור והדרישה על חשבונות הזמן ותולדות הגדולים, בעבור כי (לפי דבריהם) ראו ממני כאלה במחברות אחרות אשר הענין והנושא מתיחס אליהם. עת ומקום לכל חפץ תחת השמים, שמחה לאיש במענה פיו, אך דבר בעתו מה טוב, בזמן הראוי ובמקום הראוי. וזהו מה שרצינו לבאר.

מקומה. — אולם בכל זה נכונים הם להשלים ולהיטיב מצבם הגופני והרוחני ע״י שינויים, רק אם מסכימים מאד לדרכים קדמונים שלהם, כאשר נראה זאת בארצות שונות עת רצו הראשים להשגיח על בזה. ולהפך באחרות, אשר רצו ע״י תחבולות שונות להרחיקם מישן נושן, או להשאירם נסוגים אחור, נפרדים ובודדים מכל תנועות הזמן, נוקשו גם שניהם והרעו להם ולנו. אלה לא הבינו למדוד כח תשוקתנו הרב, ואלה לא מדדו כח שכלנו לראות ולהציץ גם מחרכי בתי אופל מה נעשה בתבל ארצה, ואוי לעבד (וגם לאדון) אשר לפתע פתאום ינתקו מוסרותיו! ורע מאד לעין לא ראתה אור כי תפתח פתאום נגד זוהר השמש.—

ובארץ מגורי וארצות הקרובות אליה למזרח ראיתי שערוריה בעמי. כפי הנודע נחלק לחצי מזמן ששים שנה ויותר. ולעין בוחנת תתראה החלוקה ההיא ממש בענינים שזכרנו. חצי העם ישמעו רק לקול הגבור המעיר להתאמץ ולהתחזק בהליכה אל המטרה, והוא כח התשוקה, אשר יניע את הנפש תמיד להתרומם על עניני העולם ולהמשך לגבוהות ונשגבות. אולם מבלי היועץ השני, הוא השכל, אשר יבזוהו ויחרפוהו כל היום ולא יתנוהו עבור בגבולם, מרביתם יתעו בדרכיהם ונוקשו ונלכדו, ויהי הנקל בעיניהם לעשות ממצות עבירות ומעבירות מצות, ויסתפקו רק להשלים אמרי הגבור הנורא, אשר לא ידע לבחון בין טוב ורע, רק לרדוף את ההולכים לפניו, לאמר: רוצו ואל תעמודו, ובמרוצתם רגליהם ימוטו ויפלו בפחתים ובבורות. והחצי השני ישימו עיניהם רק אל התייר השופט (כח השכל), ישמעו למדברותיו בענינים מיוחדים; אולם בלי התעוררות מריעו השני, הוא כח התשוקה, אשר רובם לא ידעוהו ומהם אשר גם יבזוהו ויגרשוהו, קצוצי כנפים המה, לא יגבהו עוף מימיהם להתרומם מעלה בשום ענין, וגם ברגליהם יתעצלו מלכת הלאה, וכל הדרכים אצלם בחזקת סכנה, כי גם אשר יאמר השכל זה הדרך לכו בו כי טוב לכם, לא בכל פעם ישמעו לו, מקוצר רוח ומעבודה קשה, וגבור אין בגבולם לאמצם במו פיו או גם לאלצם ולהכריחם ללכת ולעלות אל מרום הרי המושכלות!

עד אנה, אחי, לא תשיתו עצות בנפשכם, כי באשר תגרשו אחד משני הריעים האלה זה או זה, תשימו דופי במעשי היוצר וחטאתם לאלקים המצוה לכם שני מלאכיו לשמרכם בדרך ולעשות לרוחכם כנפים, בהם יתרומם מעלה מעלה? שמעו בקול שניהם ואל

כי בו עזב את הגאון, ולא נמצא ממנו דבר על שם הר"ח. ויש עוד סמנים שלא היה חפץ בו, רק אהב ללכת בכל מקום בעקבות החכמה והשכל הישר, ובאומץ רוחו לא היה ירא להרחיק כל הנראה מתנגד אליהם בהשקפה ראשונה, מבלי פנות אל דעות מורגלות, כי עשיר היה בדעת ובכסף[15]. ובכ"ז מרב צדקתו היה רגיל להחמיר בעניני הוראה ולפעמים אף נגד ההלכה[16].

דרכיו בפירושי מאמרי רז"ל וגם גרסותיו ניכרים הרבה בספרי שני המאורות הגדולים: ר"י אלפ"סי[17]) ורבנו נתן בעל הערוך[18]); ואעפ"י שהאחרון בודאי לא היה תלמידו ממש[19]), וגם על הראשון יש ספק בזה[20]), מ"מ מרוב שקידתם על ספריו והשתמשם בהם הרבה, קראום קצת חכמים קדמונים בשם תלמידיו. ומאד מאד יתעצב לב הדורש בספרים, כי נאבדו כמעט כל החבורים היקרים והנפלאים של החכם ה"ז"ל הלזה, ומעט מזער נמצא עוד מהם באוצרות מיוחדים לספרים, כאשר ארשים בסמוך ואראה את מקומם. והמעט המובא מהם בספרים אחרים ואשר נביא ממנו בהערות, יעורר בנו כוסף גדול לראות עוד יותר מהם הרבה, וראוי ונכון לכל חכם הקרוב אל אוצרות הספרים ההם ויש לאל ידו להעתיק משם כל הנמצא מחבורי הר"ח, שיתאמץ וישתדל בכל כחו להעלותם בדפוס ולהוציאם לאור, למען יהיו לפליטה גדולה מספריו הרבים אשר נשטפו בשבולת הזמן ולעשות בזה שם וזכרון נצח למחברם ומיסדם. — לפי הסברה היה יודע שפת ארצו שהיא ערבית[21]), אך קרוב לודאי שלא כתב בה ספריו, שכפי הנראה מלשונות המובאות מהם היו כלם בלשון תלמודית או עברית צחה ומובנת, אעפ"י שגם בה לא הגיע למעלת רבנו האיי בנועם המליצה והשיר[22]). ויש ראיות שירע ג"כ הרבה בלשון יונית, ואולי למדה גם הוא מתרגומי התורה, כמו הרב בעל הערוך ההולך בעקבותיו[23]).

ואלה המה ספריו בפרטות כפי הנודע לנו מהם.

א) פירוש על התורה, נפלא ביושר אמריו ויקרת עניניו, מלבד מעט החרוזים שנמצאו בו[24]), אשר כפי הנראה כתבם רק להמשיך בשבתות לב ההמון שבאפריקא לתורה וליראה, והיה נמצא בו הרבה דברים נגד הקראים היושבים במקום קרוב לו[25]) והיה עוד בידי הרב בעל מגיד משנה[26]), ונזכר ממנו בקדמונים[27]), והרבה בפירושי רבנו בחיי על התורה, אשר מהם ומשאר ספרים לקטתי על סדר הפרשיות כל המובא שם משמו של הר"ח לרוב חבתי את דבריו

תולדות רבנו חננאל

בן רבנו חושיאל ז"ל וקורות ספריו.

רבנו חננאל בן רבנו חושיאל נולד באמצע מאה השמינית לאלף החמישי, ונפטר שנת ד"א תת"י [1]). אביו היה חכם גדול ומפורסם, ועפ"י מקרה נפלא נתגלגל ובא מארץ אחרת, אשר בקצה איטליא הדרומית [2]), אל מדינת קיר"וואן אשר באפריקא צפונית מזרחית, על שפת ים האמצעי, שהיתה אז רוכלת עמים רבים ומפוארה בעושר ובחכמות הרבה [3]), ושם הוליד את רבנו חננאל, ושמה נסמך לרב וראש ברבנות, ויהי גם לרב ומורה לבנו זה אשר עלה עליו בכל מדע ותושיה [4]), והוקם שם תחתיו לראש, ויברכהו ה' גם בעושר, כי אסף הון רב בעזר אנשי עירו שהלוו לו ממון בלא עסקא, עד שהניח עשרת אלפים זהובים אחרי מותו, אך בן לא השאיר אחריו כי אם תשעה בנות. והיה בידו לדון דיני ממונות בישראל, כמו כל ראשי ישורון בשאר ארצות הערביים [5]).—ויש מי שכתבו, שלמד ג"כ לפני רבנו האיי גאון [6]), אכן קצת ספיקות יעמדו נגד דבריהם. אמנם בכל אופן נאוה התהלה לו ולרעו רבנו נסים, כי היה להם חלק רב בהתפשטות למוד התלמוד והדרישה בו לאמתו בגרסאות ישרות—מארץ בבל לארץ איטליא וגם לאספמיא [7]). ופירושיו וגרסותיו נתפשטו כ"כ בעיר רומ"ה ומשם לצרפת ואשכנז, עד שאיזה חכמים מהצרפתים קראוהו: רבנו חננאל איש רומי [8]), וקרוב לומר, שמפני ריחוק מקומם נעלם מהם ארץ מולדתו, כמו שאיזה חכמי אשכנז לא ידעו גם שמו או ספריו [9]). ובעבור שהיה בן דורו של רבנו האיי, חותם וכליל תפארת של כל הגאונים, ועכ"פ למד ממנו הרבה ע"י תשובותיו אליו בכל ענין, לזאת יוסיף בהרבה מקומות על נכון, שקבלה בידו על דבריו מהגאונים [10]), וגם החכמים הבאים אחריו כבדו את פירושיו ושמועותיו מטעם זה [11]), ונשארו עוד איזה חרוזים מהספרו על רבנו האיי [12]). ונמצאו כמה דברים בספרי הר"ח המובאים במקומות אחרים של הקדמונים על שם רב האיי [13]). ובכלל יש להכיר בפירושים רבים המובאים מר"ח דרך רבנו האיי בהרבה ענינים, וביחוד בהתקרבות כל מאמר וספור בדברי רז"ל אל השכל כפי מה שאפשר [14]), אך לא בלמוד הקבלה,

[9]) לשון הראב"ד בספר הקבלה (ד"א דף ס"א ב'): „וקודם לכן לפני מות רב האיי היתה סבה מאת הקב"ה, שנכרת חקם של ישיבות בבל שהיה הולך אליהם מארץ ספרד וארץ המערב ואפריקא ומצרים וארץ הצבי, וכן היתה הסבה, שיצא מארץ קורטב"ה שליש ממונה על ציים שמו בן דמאחין, שלחו מלך ישמעאל בספרד עבד אל רחמאן אלנאצר, והלך ממונה על ציים אדירים לכבוש ספינות ועיירות סמוכות לספר, והלכו עד חוף הים של א"י, ונסבו אל ים יון והאיים שבו, ומצאו אניה ובה ארבעה חכמים גדולים היו הולכים ממדינת בארי למדינה נקראת ספסתין, וחכמים אלו להכנסת כלה היו הולכים, וכבש בן דמאהין האניה ואסר את החכמים. האחד היה ר' חושיאל אביו של ר' חננאל וכו'. ומכר את ר' חושיאל באפריקא בחוף הים. ומשם עלה אל מדינת אלקיר"וואן שהיתה בימים ההם חזקה מכל מדינות ישמעאל שבארצות המערב, ושם היה ר' חושיאל לראש, ושם הוליד את רבינו חננאל בנו" עכ"ל. עיין תולדות ר"א הקליר (הערה 17) מ"ש מקדימת למוד התלמוד בעיר בארי אשר בנגב איטליא, ושם חשבתי כקרוב לודאי, שהחכמים האלה בחזירתם היה הו"כים מבארי ומגורתם היה בא"ץ סכסתאן אשר בפרס. אולם אחר עיון יותר מעט ראיתי, כי הדבר עוד כספק מפני מלת ספסתין הנמצאה בראב"ד, שמתחלה היה אצלי כדבר ברור לקרוא במקומה סכסתן בעבור שפרס מקור למוד התלמוד בימים ההם, אמנם ביוחסין ג"כ איתא ספסתין רק בקורא הדורות כתוב סכסתאן, ולא כן ביסוד עולם (מאמר ד' פי"ח) שהשמיע חדשות וכתב במקום ספסתין ארץ קוסטנטין, ומעתה לא אדע מאי אידון ביה.

ויש שתי סמיכות לדבר, שאבי ר"ח היה מנגב איטליא ולא מפרס: א) ממה שלא כתב בנו ר"ח את ספריו בלשון ערבי, עיין לקמן (הערה 21), ולא בן רבנו נסים בן ארצו, שאביו ר' יעקב היה תושב בקיר"ואן ושם משלו הערביים אז ולכן גודל ר"נ על לשון זו וכתב בה ספריו, עיין תולדתו. אולם רבנו חננאל, שגודל על ברכי אביו אשר בא מארץ אחרת שלא התפשטה בה עוד לשון ערבי להיותה נדברת, ולא למדה כ"כ בקיר"ואן עד שיוכל לכתוב בה ספרים. וזה יהיה לראיה קצת שלא בא מפרס, ששם התפשטה לשון ערבי כ"כ עד שרוב הגאונים כתבו בה ספריהם ותשובותיהם, כנודע. ב) ממה שידע רבנו חננאל היטב לשון יונית, עיין לקמן (הערה 23), ואותה היה אביו יכול ללמוד בנקל בנגב איטליא, במו שלמדה שם בעל הערוך, ולמדה לבנו, ולא בפרס הרחוקה מאד מארץ יון והגאונים לא ידעוה. אולם גם רבנו נסים ידע קצת מלשון יון, עיין תולדתו (הערה 15). ובכ"ז היה רחוק מאד אצלי לומר, שבעיר בארי בעצמה היו בימים ההם כבר חכמים גדולים אשר הפיצו למוד התלמוד באספמיא ואפריקא ומצרים,

וחברתים בקונטרס מיוחד [28]), ונמצא ממנו ג"כ בספר שכל טוב אשר ישנו עוד היום בכתב [29]).

ב) פירושים על כל מסכתות התלמוד, אשר הלכותיהן נהוגות בזמן הזה, עם הדינים היוצאים מהם [30]), והם נפלאים ומצויינים בנוסחאות ישרות ובאורים נכונים על ההלכות וגם על ההגדות [31]) ומובאים הרבה מאד בקדמונים וביחוד בספר הערוך שהשתמש בהם תמיד. וגם בשטה מקובצת על הרבה מסכתות. והרב בעל שם הגדולים ראה עוד כ"י מהם [32]). ונמצא עוד היום פירושו על מסכת קדושין כ"י ואפשר עוד על מסכתות אחרות [33]).

ג) ספר מיוחד מתשובותיו, מובא בקדמונים [34]).

ד) סדר תפלה, בלי ספק על דרך שחברוהו רב עמרם ורבנו סעדיה הגאונים ורבנו נסים בן גילו, וגם הסבה ההיא בעצמה שהניעתם לחבור כזה הניעה גם אותו [35]).

ה) ספר חפץ, כולל פסקי ההלכות ומשפטים בכל עניני הדת, מובא בקדמונים על שמו, אך אין ספק שהוא היה רק מיסד הספר ותלמידיו הוסיפו בו דברים הרבה, כמו שנעשה להרבה ספרים ישנים. ואיזה מאמרים בקדמונים יתנו מקום לחשוב, שהיה ספר זה מדובק והיה לאחד עם

ו) ספר מקצועות, הכולל ג"כ פסקי דינים בכל ענין כמו ספר חפץ, וכמו כן כל הנאמר על הספר ההוא ראוי להאמר גם על ספר זה, רק שאחד מהם היה בדיני ממונות והשני באסור ומותר [36]), ונמצאו עוד איזה לקוטים כ"י מספר המקצועות באוצר הספרים של הגאון ר' דוד אפּענהיים (קווארט נומר 627); וגם ברשימה אחרת של ספרים להחכם ר' משה רפאל די אגילאר הנדפסה באמשטרדם שנת ת"נ (צד י"ז) נרשם ס' המקצועות כ"י [37]).

הערות.

[1]) על זמן הולדת הר"ח אין לנו בירור גמור, רק מדברי הראב"ד בספר הקבלה נדע, שלא נולד רק אחר שנת ד"א תש"ן. עיין לשונו בהערה הסמוכה אח"ז. וזמן פטירתו נמצא רק ביוחסין בלי שום ראיה. ובערך עד זומם מובאים דברי הר"ח משנת תשצ"ח, והיא השנה שנפטר בה רב האיי. ולקמן (הערה 12) תראה, שהבר קינה על מות רבנו האיי.

וכינויי רב ורבן, הנדפסת חציה ביוחסין וחציה בערוך ערך אביי, והשואל מקיר"ואן הי' רב יעקב אבי רבנו נסים, והוא שאל עוד שאלות מרב שרירא, יעוין תולדות רבנו נסים (הערה 32). ובתולדות רב האיי (סוף הערה 13) הבאתי תשובת רב האיי לאנשי אלקיר"ואן בדבר שתיית מים בעת התקופה. ומכל זה תראה שכבר היו עוסקים בתלמוד מימים קדמונים בקיר"ואן ומתחכמים בו ושואלים בו שאלות, ואעפי"כ חשב הראב"ד התחלת למוד התלמוד והוצאות הדינים ממנו מימות רב חושיאל ואילך, וזה יורה שהיה רב חושיאל חכם גדול יותר מכל חכמי הארץ אשר גרו בה מאז, והרביץ בה תורה הרבה ואור תורתו זורח בבנו ר"ח וגם בתלמידו רבנו נסים. גם תראה מצב היהודים שם בימים ההם כי טוב היה והיה מלוים מעות ע"ל קרקעות. ובכלל תמצא בספר קורות מלכי מוריטניא, מאבו אל חסאן ונעתק מהחכם דאמבאֶי (אגרא' 1794 צד 14), איך גדלה עיר קיר"וואן אז בחכמה ועושר ומסחר. ובספר הקבלה כתב הראב"ד, שהיו שם סוחרים הרבה המטילין מלאי לכיסו של רבנו חננאל. וכתב בעל שם הגדולים (ח"א ריש אות ח'), שקבלה ביד בני עיר קיר"ואן, ששם קבורים גאונים.

[4]) הראב"ד בקב"תו כתב על רבנו חננאל, שהוא בנו ותלמידו של רבנו חושיאל. ובאמת לא נודע לנו שום חכם מובהק אשר היה ראוי להיות למורה לר"ח זולת אביו. ויש ספק אם נסע לבבל ללמוד מרב האיי (הערה 6) ולכן אחרי ראינו בהערה הקודמת, שרבנו חושיאל היה חכם גדול, נשפוט כי הוא בעצמו היה מורה לבנו. ויש חזוק עוד מדברי הערוך (ערך בר ד') שכתב: „ואמר ר"ח דהוי קשה ליה הא לישנא טובא וכו' ואמר דפריש ליה אביו ז"ל" וכו'.

[5]) כתב בעה"ת (שער 16) „מצאנו תשובה לר"ח ז"ל שאמר מעשים באים לפנינו בכל יום ולא הורדנו ב"ח בנכסי הלוה בזמן שהוא במד"הי", עכ"ל. ותקופת הגאונים ודייני אספמיא מקדם עד הריב"ש והרשב"ץ וחכמי אפריקא הצפונית בדיני ממונות נודע לנו מתשובותיהם הרבות, וכל אלה גרו תחת ממשלת הערביים.

[6]) לשון שם הגדולים (ח"א ריש אות ח') ויפה דקדק בלשונו, שבאמת בספר הקבלה להראב"ד, היודע היטב מעניני אלה הגדולים שהרביצו תורה באפריקא ובאספמיא, לא נמצא מזה כלל; ואדרבא, הוא כתב רק, שהיה ר"ח תלמידו של אביו (הערה 4). אך קצת מחכמי צרפת ואשכנז חשבו כן, שהיה הר"ח תלמידו של רב האיי, והראשון מהם היה רבנו תם, עיין לשונו לקמן (הערה 11); והשני הוא הר"י בעל דתוספות (תשובות קטנות של מהר"ם בר ברוך סי' צ"א), שכתב: „גלוי לנו שלמד ר"ח לפני רב האיי" עכ"ל; והשלישי הוא הספר המובא בתשובת רש"ל (סי' כ"ט) שכתב „וגם ר"ח קבל מרב האיי

בעת אשר כל אלה המדינות שלחו עוד כסף חקם לבבל מחיר תשובות שא"ותם. הן אמנם נודע לנו גם ר"א הקליר בקי מאד בתלמוד ומדרשים שהיה חי בעת ההיא בנגב איטליא ומעט זמן קודם לזה. אך היה אצלי קשה להאמין, שהיו שם אז ארבעה חכמים מפורסמים וגדולים כ"כ שהיו מספיקים להרביץ ישיבות בארצות רחוקות ולפטרם מלשאול דבר חוק ומשפט בארץ בבל, מקום משכן התורה מימות האמוראים ואילך דור אחר דור. ולמה לא סופר בשום מקום איך נתפשט למוד התלמוד כ"כ בנגב איטליא, כמו שספר הראב"ד בבאור גדול מסבת התפשטות למוד זה בשאר הארצות הנזכרות, ואולי יהיה גם זה לראיה לאשר הראינו פעמים רבות, שבני איטליא קבלו כל למודיהם מא"י ולא מבבל, והראב"ד ידע רק קבלת למוד אנשי אספמיא ולמוד חכמי בבל. אכן אם תרצה לדעת בירור כל הדברים האלה עיין בתיקונים לזמן ר"א הקליר (להערה 17).

3) בהערה הקדמת שמענו לשון הראב"ד על מדינת קיר"ואן שהיתה בימים ההם חזקה מכל ארצות המערב, ור"ל: מכל הארצות בצפון אפריקא הנקראים כן. ונודע לכותבי קורות עולם, שמדינת קיר"ואן היא הנקראת מאז ליונים קירענאיקא, כמ"ש במאמרי „על היהודים החפשים שבארץ ערב" („בכורי עתים" תקפ"ז צד 68), הנקראת על שם עיר קירענע אשר בתוכה, המפוארה והגדולה מאד בימים הקדמונים ורחוקה י"א פרסאות רומיות מן הים. יעוין פונקע (רעאל לעקסיקאן). וכבר היו שם יהודים רבים בימי בית שני, ושטראבא, שהיה חי בימי הורדוס המלך, כתב, שהמצרים והלובים ועוד עמים אחרים אשר שם קבלו מיהודים מנהגים הרבה, יעוין קדמוניות ליוסיפון (סי"ד פ"ז סי' ב). ונפלא הוא באמת, שבחלק אפריקא נמצאו אצל העמים כמה מנהגי ישראל, כמו על חוף גווינורא עוד היום, וכן הארצות כוש ואלחבאש הסמוכות לקירענע, יעוין „בכורי העתים" במאמרי הנזכר, וצרף דברי שם לדברי פה והיו לאחדים בידיך. ושם הבאתי ג"כ תשובת רב צמח גאון לאנשי אלקיר"ואן בדבר אלדד הדני. בתולדות רבנו נתן בעל הערוך (הערה 11) בררתי, שהתשובה ההיא נכתבה בין שנת ד"א תרמ"ד לתרנ"א. ובלקוטי פרדס מרש"י (ד"א כ' א'): „אבל אני נתן אחיך מצאתי בתשובות ראשי ישיבות ששאלו חכמי אלקיר"ואן". ובשערי צדק (שער ב' ה"ד סי' י"ב) נמצאה תשובה לגאון מועתקת מלשון ערבי: „וששאלתם היה מנהג בראשונה באלקיר"ואן שהיו אנשים מלוים מעות על קרקעות וכו' יורנו אדונינו גאון נ"י" וכו'. ובסוף התשובה שם: „וזה דומה לאשר הזכרת כי המתחכמים (לענין הלואה ברבית) לאחר שהתנו להחזיר" וכו' עכ"ל. נראה מזה ברור, שכבר היו שם מתחכמים בדרכי התלמוד ומתיגעים למצוא להם דרך בהלואת רבית על קרקעות. ועוד בתולדות רבנו נתן (הערה 32) מבואר תשובה ארוכה מרבנו שרירא ורבנו האיי בנו לאנשי אלקיר"ואן בענין סדור התלמוד והגאונים

בתי מדרשות בכל הארץ לולא הרי"ף שבא לעזרתם מאפריקא. עי' לשון הראב"ד: „ועוד גדול מכלם ר"י אלפסי וכו' ונכנס בספרד וכו' והעמיד תלמידים הרבה ויצא טבעו בכל העולם וחבר הלכות כמו תלמוד קטן, ומימות רב האיי לא נמצא כמוהו בחכמה", עכ"ל. והנה הרי"ף נודע למשתמש תמיד בספרי הר"ח, אשר עי"ז יקראוהו קצת בשם תלמידו של הר"ח, ואפשר שהיה ג"כ תלמידו, עיין לקמן (הערה 20). א"כ היה הר"ח ג"כ אמצעי בהתחזקות לימוד התלמוד באספמיא עם פירושים נכונים ונוסחאות ישרות.

8) בעל היוחסין הוא הראשון אשר יחשוב ר"ח איש רומי ור"ח מקיר"ואן לשני חכמים נפרדים ע"ש (ד' קראקא ק"ל ב') „רבנו חננאל ורב נסים שנת תת"י" ושם (קל"א א') „שנת תתק"א ר' חננאל איש רומי בזה הזמן" ע"כ. ואחריו כתבו כן כל מוני הדורות. אולם כל הסופרים שלפני היוחסין, והמה הראב"ד ובעל יסוד עולם (ה"ד פי"ח) ובעל צדה לדרך בהקדמתו והסופר המובא בתשובת רש"י (סימן ב"ט), לא ידעו מר"ח זולת זה שלפנינו. ואין ספק, שהכנוי איש רומי, שמצא בעל היוחסין באיזה מקומות מספרי הצרפתים, חניע, לחשב זה הר"ח לחכם בפ"ע, ובאמת הוא הוא. וראיות לזה עיין ברשב"ם (ב"ב פרק א'): „ה"ג בפירוש ר"ח הרומי", ושם בסמוך אח"ז כמה פעמים לענין גרסא זו מביא את הר"ח בסתם. וכן בש"מ שם בשם הרשב"א הגרסא ההיא בשם ר"ח סתם. וככה ממש עוד ברשב"ם (שם פ"ו ב'): „ומצאתי גרסא זו על העיקר בפירושי ר"ח איש רומי" וכו', ושם בסמוך כמה פעמים כל הסוגיא עפ"י גרסא זו מפירושי הר"ח בסתם, ובבעל המאור שם והשגת הראב"ד עליו נמצאה אותה הגרסא מתחלה ועד סוף בשם ר"ח סתם, יעוין בשטה מקובצת. וכן מ"ש הרשב"ם שם ד"ה שנתות, שהיה כלול בלי ספק ג"כ בפירוש הסוגיא מר"ח איש רומי הנזכר שם בתחלה, נמצא מלה במלה בערוך (ערך שנתות) הנודע למשתמש תמיד בפירושי ר"ח שלפנינו (הערה 19). עיין עוד ברשב"ם פסחים (קי"ד ב, ד"ה שני מיני בשר) בשם ר"ח מרומי, ושם בתוס' בשם ר"ח סתם, וברי"ף שם המשתמש תמיד בדעותיו של ר"ח מקיר"ואן כתוב ממש כלשון ר"ח מרומי המובא ברשב"ם, ובתשובות מהר"ם בר ברוך (ד"פ סימן תמ"ג) בראיה לדעת ר"ת, שאין כופין את הבעל להוציא את המורדת, הוא מסיים: „וכן פירש ר"ח איש רומי בפירושיו" עכ"ל. וכן בסמ"ג (לאוין מ"א) ובהגהת מיימוני (פי"ד מהלכות אישות ס"ס ו'): „וכן ר"ח איש רומי פירש זה הלשון" וכו'. ובתוספות כתובות ס"ד א' סד"ה אבל, — הפירוש הנ"ל בשם ר"ח סתם. ועוד בסמ"ג (עשין ה' גירושין): „פסק ר"ח איש רומי דאין הלכה ככל אותם האמוראים דמכשרי באומר אמרו" וכו'. וברשב"א ור"ן על הלכות שם בשם ר"ח סתם, וכן ברי"ף שם ממש דברי הר"ח איש רומי.

גאון" עכ"ל. אולם נגדם יעמוד רחוק המקום, שצ"ל שנסע ר"ח מקירוואן מקים מולדתו לבבל מקום רב האיי, וחזר משם לביתו ויהי לראש. וגם מהרבה דברי הר"ח המובאים בקדמונים וביחוד בספר הערוך לא נמצא שום מקום שיביא את את רב האיי למורו ורבו, ומה שנמצא במקום אחד שקרא לו אדוננו (בעה"ע אות מכירה) אין ראיה, שהוא רק כמו כבוד לאחרון הגאונים בזמן וראשם בחשיבות, וכן קורא לו רבנו נסים, עיין תולדתו (הערה 9). וכנגד זה נמצא במקום אחד שהביא הר"ח: „יש מי שאומר" בסתם והכוונה לרב האיי, עיין לקמן (הערה 14), ואין דרך לכתוב כן על רבו המובהק. ונמצא עוד בערוך „יש מפרשים חלוקים על רב האיי" ובכלל יש מפרשים הוא הר"ח, עיין לקמן (הערה 19); וכן חולק על פירושו באיזה מקומות בסתם, עיין ערכי זין וכסן ו ש ב. רק ראה זה מצאתי בערך רב שכתב: „ואמר רבינו יחי לעד וכו' וכך אחר יחי לעד וכו' אלו דברי ר"ח ז"ל" עכ"ל. ואפשר שכיון שם לרב האיי, שכן המנהג לתלמידים שיקראו את רבם בשם רבנו בלי הזכרת שמו, וכן רבנו אפרים זר"י ן' מג"ש לרבם הרי"ף יקראו בשם מרן. אולם יתר הלשון שם בערוך מגומגם מאד ובלתי מובן כ"ל, יעו"ש חיטב, ואין להביא ראיה ממאמר כזה, ולכן יש לפרש גם דברי ר"ת במה שקורא לרבנו חננאל תלמיד רב האיי, שר"ל הולך בעקבותיו ומשתמש בפירושיו וגרסאותיו, עיין לקמן (הערה 13), ע"ד שקראו חז"ל לכל המחזיקים בדעות שמאי נגד הלל בשם בית שמאי, או שמותי, יעויין ערוך ערך שמותי מ"ש בשם הירושלמי; וגם דברי הר"י בעל התוספות לא יוכיחו לנו כ"ל, שמלבד שמאוחר הוא בזמן הרבה בערך זמן הר"ח, וגם בערך זמן הראב"ד הלוי הכותב עניניו, הנה גם מאמרו שם בסמוך סתום ומגומגם מאד; עי"ש: „לפי שמצינו במקום אחד שפי' ר"ח אם לא מפני הקבלה ואבות בי"ד" עכ"ל. אולי צ"ל לפי שלא מצינו וכו'. וכן הספר בתשובת רש"ל מאוחר עוד יותר, וחוץ מזה התשובה ההיא מוטעת מאד בכמה ענינים. והנה שם למעלה בסמוך כתב: „ורבנו גרשם קבל מרב האיי", וכבר הוכחנו סתירת דבר זה בתולדות רבנו נתן (הערה 46) וגם לשון „קבל מרב האיי" לא יברר עוד שהיה תלמידו ממש, רק אפשר שקבל מספריו, ועכ"פ הדבר נשאר עוד בספק גדול.

7) הספר היותר קדמון מלבד פיוטי הקליר, אשר נשאר בידינו מחכמי ישראל באיטליא, הוא ספר הערוך. ובפירושיו השתמשו אח"ז גם מפרשי התלמוד בארץ צרפת כמו רש"י ורבנו תם, ואחרי שרוב פירושי הערוך הם מלוקטים מפירושי הר"ח, עיין לקמן (הערה 19), א"כ חלק רב לר"ח בהתפשטות פירושי התלמוד באיטליא ושאר ארצות אשר קבלו ממנה. ולענין למוד התלמוד באספמיא כבר הראינו בתולדות רבנו האיי (הערה 10), שאעפ"י שכבר נתפשט שם למוד זה ע"י תלמידי ר' משה ור' חנוך, מ"מ נפי הנראה הם לא הספיקו לבדם להעמיד

אוני, בטרי, נט, דם, חור א', פרס ז', ורדה, ובספר המכריע ס"ס כ"א: „יר"ת וצוק"ל כתב כיון דפסק אמימר דהוא בתרא הכי שמעינן מיניה דהלכתא בחכמים דפליגי עליה דרבי ואמרו בין כתב ולא מסר וכו'. ולית הלכתא כרבי כך קבלנו מרבותינו ועייננא בה טובא ולא איפשוט לן הבעיות דאשכחינון טובא שמעתתא דסלקין דאותיות נקנות במסירה, ולולא הקבלה לפי עניותי הכי הוינן פסקי שכך דעתנו נוטה מיהו לא סמכינן אלא אקבלה דבידן" עכ"ל. ועוד ערך הדר ג' „פי' ר"ח קבלה היא בידינו", ע"ש לענין שנות לימוד התלמוד מרב אשי וחדשי הכלה, ומשם תראה לתקן דברי הרשב"ם (ב"ב קנ"ז ב' ד"ה מהדורא), שמביא ג"כ דברי הר"ח אלו רק באיזה שבושים המטעים את הקורא, שבמקום „רב אשי חי ס' שנה" צ"ל „היה ר"י (כלומר ראש ישיבה) ס' שנה", ובמקום „היה מחזר לימודו בשני חדשי הכלה ניסן ותשרי", צ"ל „היה מסדר לימודו בשני חדשי הכלה אדר ואלול". וראיות לגירסת הערוך נגד גירסת הרשב"ם לענין זמן חדשי הכלה עיין תנחומא (ריש נח) ובשערי צדק (שער ד' סי' י"ב מדיני אבילות) תשובה מרב נטוראי גאון, ובטור יו"ד (ס"ס שד"מ) תשובה בשם גאון ושם צ"ל במקום חדש אחד ואלול—אדר ואלול, כמבואר בב"י שם, וכן באגרת רב שרירא גאון (יוחסין ד' קראקא קט"ז ב') ע"ש על רבה בר נחמני „דאכלו ביה קורצא דקא מבטל י"ב אלפי גברי ירח בקיטא וירח בסיתוא דאינון תרי ירחי דכלה אדר ואלול" עכ"ל, ועוד בערוך (ערך כל ג'), וברמב"ן (סי' ק"ד) ובספור ר' נתן הבבלי ממנהגי הישיבות בבבל (יוחסין קכ"ז ב') ע"ש ששונה במה פעמים חדשי הכלה אדר ואלול, ובתוס' (סוף פ"ב דברכות) בשם ר"י בר ברזילי, ששמע ש„היה איש יורד עליהם מן השמים בכלה דאלול וכלה דאדר" ע"כ. והרביתי בכל אלה הראיות מפני שראיתי להמפרש הגדול רש"י ז"ל (ב"מ פ"ו א' ד"ה דקא מבטל רבה בר נחמני), שבתחילה מכבודו נפל ג"כ במהמורה זו של נבדו הרשב"ם לענין זמן חדשי הכלה, אעפ"י שעל גמרא זו בעצמה פי' רש"ג באגרתו להפך, כמו שהבאנו ממנה, ורש"י ידע דברי האגרת ההיא ומובאה ממנו באיזה מקומות (עיין תולדות ר"נ בעל הערוך הערה 32), וכן רש"י בעצמו כתב במקום אחר להפך ומסכים עם דברי הגאונים הנזכרים, עיין דבריו סוף פ"ד דברכות אהא דאמר רב אשי על בני מתא מחסיא דחזו יקרא דאורייתא תרי זמני בשתא — „פי' שהיו נאספים שם ישראל באדר לשמוע בהלכות הפסח מדרש דרב אשי ובאלול לשמוע הלכות החג" עכ"ל. אמנם כפי הנראה הוסיף בכוונה: „לשמוע הלכות החג", ור"ל שהם אינם חדשי הכלה של תלמידים, רק שהמון ישראל היו נאספים אז לשמוע הלכות יו"ט. וגם זה אינו; יעוין היטב בכל המקומות שהבאתי, שעיקר חדשי הכלה

ועוד בסמ"ג (עשין פ"ט) מובא מפי' ר"ח איש רומי מה שהוא בתוס' ב"מ (ע"ז א') בשם ר"ח סתם.

אח"ז ראיתי לחכם עסנו צונץ במכתב עתי שלו (מחברת ב' צד 321) שרוצה להביא ראיה מדברי סמ"ג אלו האחרונים שערבבו המאוחרים תרי ר"ח אהדדי יעו"ש. ואולם לדעתנו הביא ראיה לסתור, ואדרבא, מבואר משם ההפך, וכמו שיוכיחו עוד שאר הראיות שאין כאן שני ר"ח כלל. וכן מה שרצה החכם צונץ שם למצוא עוד חכם מיוחד הנקרא ר' חנינא איש רומי, עפ"י דברי הרשב"ם (ב"ב ל' א'), ליתא ג"כ לדעתי, וע"ש ברשב"ם שכתב: „ובהני ב' עובדא הלכתא כרב נחמן וכו' וכן פוסקין פירושי ר' חנינא איש רומי" ע"כ. ובלי ספק אצלי שצ"ל במקום ר' חנינא ר' חננאל, שנודע למחבר פירושים על ש"ס ובהם ג"כ הלכות הרבה המובאות בקדמונים, עיין לקמן (הערה 29), ושום קדמון לא ידע מפירושי ר' חנינא. וגם הרי"ף ההולך בעקבות ר"ח מקירוואן פוסק שם ג"כ כרב נחמן בשתי ההלכות המובאות ברשב"ם ע"ש ר' חנינא. ונ"ל שמפני שכל הפירושים הבאים אז מאפריקא לצרפת הלכו דרך איטליא וישיבת רומי, וחכמי צרפת ידעו רק מחכמי רומי ע"י שו"ת ביניהם וגם השתמשו בפירושיהם, עיין תולדות ר"נ בעל הערוך (הערה 57), לכן היו נקראים פירושי ר"ח מקירוואן בפי קצתם בשם פירושים רומיים. והר"ח בעצמו איש רומי, ומרחק המקומות העלים מאיזה צרפתים את ארץ מולדתו העיקרית, כמו שקצת מחכמי אשכנז לא ידעו אפילו את שם הר"ח או שלא רמזו כלל פירושיו, עיין הערה שאח"ז. אולם ר"ת ידע יותר היטב מאחיו רשב"ם את ארץ מולדת הר"ח וכתב בספר הישר (דף ע"ב ד'): „שהרי ר"ח מאפריקא היה" ע"כ. ואם נאמר שהר"ח מקירוואן היה איזה זמן ברומי, עיין לקמן (הערה 19), יבא יותר על נכון הטעם לכנוי איש רומי, אלא שלא נמצא גם בזה רמז בכל ספרי הקדמונים. ועכ"פ אחר שבררנו כ"ז נדע כי כטמון שוא מצא בעל ש"ק בקינטרס ישן נושן, שהר"ח היה חותנו של בעל הערוך, ועי"ש שמסופק על איזה ר"ח נאמר כן, ולדידן דליכא אלא חדא, ודאי שלא היה בעל הערוך חתנו, שכן אינו מובא בספרו רק בסתם והתמיד בהוספת מלת ז"ל. ולקמן (הערה 19) יבורר ג"כ מטעם הנ"ל, שלא היה הר"ח רבו של בעל הערוך.

[9]) רש"י איננו מביא בשום מקום את הר"ח. ורבנו אפרים מריגנשבורג כתב לר"ת וז"ל: „וההוא דר' אבא אמרת שהקשה הר"ח יודע אלהים וכל שער עמי כי פירושי הר"ח אינם נמצאים בעיר הזאת ומימי לא ידעתים, והעולים משם לכאן שאלתי ואמרו לא שמענום" עכ"ל (ספר הישר דף פ' ד').

[10]) הר"ח כתב במקומות הרבה „קבלה בידינו מרבותינו" או „רב מפי רב מהגאונים" וכדומה. עיין תוספת שאנץ (עירובין מ"א ריש ע"א) ובערוך ערכי

לכ"ז וכתב ה"ג ע"ש כדברי המחליפים. אולם לא כן שגיאות מבוררות הבאות מצד מעתיקים בוערים ומדפיסים הדיוטים.

[12]) עיין בקונטרס המחובר כאן, ליקוטים מפירושי ר"ח על התורה סוף פ' ויחי והערתי שם.

[13]) מ"ש בערוך (ערך דל ב') בשם תשובת רב האיי בענין ביאת רב לבבל, נמצא בתוס' (שבת פ"ח א') בשם ר"ח. ומ"ש בערך הדר ג' בשם ר"ח כתב רשב"ם (ב"ב קנ"ז ב' ד"ה מהדורא) בשם ר"ח ורב האיי, וכן שם (ע"ג א' ד"ה אסכלא) בשם ר"ח ורב האיי, ומ"ש בערך נגר א' בשם הגאונים כתבו התוס' (ב"ב י' א') בשם הר"ח.

[14]) עיין תולדות רבנו האיי (הערה 13) מדרכו לקרב מאמרים בהגדות כפי מה שאפשר אל השכל, והיא ג"כ מדרך הר"ח. והנה קבל מרב האיי פירושו במעשה דביאת רב לבבל (הערה 13), אשר ממנו נראה בעליל יגיעת שניהם להרחיק הגוזמות ולקרב הספור שם כפי מה שאפשר אל חק הטבע. ועוד שם בתולדות רב האיי בהרחיקו ברייתא קדמונית שמתנגדת אל הנודע לו עפ"י שכל הישר, ע"ש במ"ש דליתא להך ברייתא דפסחים בענין גלגל קבוע ומזלות חוזרים, מכמה אנפי, וכענין זה בדברי הר"ח שיובאו בהערה שאח"ז בענין הכשוף שכתב „ואע"ג דמשני התם שאני ר' חנינא דנפיש זכותיה שינויא הוא ולא סמכינן עליה" עכ"ל. וע"ע לקמן פירושו הקרוב על גזר דין של ע' שנה ובהערה שאח"ז פירושו על הנחת תפלין של הקב"ה. ועל נצחוני בני (ב"מ נ"ט ב') פי': „כגון ויאמר להשמידם לולא משה בחירו עמד בפרץ לפניו והוא מלשון למנצח מזמור לדוד" ע"כ (ש"מ שם). אולם במה שהרחיב לו הר"ח עוד הדרך יותר, הוא במה שנמצא לו ב' פעמים מפרש ספורי אגדות שבחלום היו. עיין בש"מ (על ב"מ נ"ט ב') אצל תנורו של עכנאי ומופתי ר"א הגדול וז"ל: „זה הענין המפורש בשמועה זו כגון אמת המים תוביח וכיוצא בה שהם כמו אותות ומופתים, יש מי שאומר שהקב"ה מראה כגון אלו הדברים ע"י הצדיקים בדרך תפלה ובקשה ולפי שאינן נביאים ואין זה רחוק מן הדעת. ויש אומר, כי חכם מחכמי מדרש נתנמנם במדרש וראה בחלום שהיו חולקים החכמים על ר' אליעזר, וא"ל ר"א למה אתם חולקים עלי, אמת המים תוכיח וכל הענין, וכי ר' יהושע מתרים כנגדו וכי נתנה בת קול מן השמים ואמר ר"י לא בשמים היא, ומפני מה לא פירשו כי דברי חלומות הם, מפני שהיו בידם החלומות קרובים לנבואה. אבל יסמכו בזה הענין (ר"ל בעניננו של ר"א לבד) על והחלומות שוא ידברו וקיימו אחרי רבים להטות. ר"ח ז"ל" עכ"ל. ואין ספק שמ"ש בתחלה „יש מי שאומר כי הקב"ה מראה כגון אלו הדברים ע"י הצדיקים" וכו' הכוונה על רב האיי, שהוא ממש מעין לשונו בתשובתו לר' שמואל הנגיד

לתלמידים לישא וליתן עם רבותם במה שלמדו כל חצי השנה, וביחוד מבואר זה בספור ר"י הבבלי ביוחסין שם. אולם חוץ מכל הראיות שהבאנו מצאנו עוד אחת מגמרא מפורשת והיא מוכרחת לדעתנו, שעל כרחך חדשי הכלה אינם ניסן ותשרי, שאז היו ימי העבודה בשדה, ורבא שהיה ראש ישיבה במחוזא אמר לתלמידיו: „במטותא מינייכו דלא תיתו קמאי לא ביומי ניסן ולא ביומי תשרי, כי היכי דלא תטרדו במזונייכו כולא שתא" (ברכות ל"ה ב', עיין רש"י שם), והנה חדשי הכלה היו רק לתלמידים הרבים כנ"ל.

11) כתב ר"ת בספר הישר (ע"ד ד'): „וגם תראה בגירסת ר"ח תלמיד רב האיי וגירסת ר"י אלפס תלמידו, כי גירסתם נכונה ומיושרת, שמקומות שהחמיר ר"ח דלא כהלכתא, וגם אין פירוש סברתו מכוון במקומות מועטים אבל שמועתו עיקר" עכ"ל. ועיין למעלה (הערה 6) מה שהבאתי בשם הר"ם בר"ב ותקנתי דבריו לענין קבלת הר"ח מאבות בי"ד. והרא"ש כתב (ספ"ד דשביעית), כי כל דברי הר"ח דברי קבלה, והזכיר שם במעד"מ וז"ל: „נ"ל דר"ל דבריו בגירסות, אבל בפסק הלכה סברא דנפשיה היא, שהרי בכמה מקומות פוסקין דלא כוותיה. אבל בספ"ק דנדה כתב רבינו (הרא"ש) גם לענין פסק, שלא מלאו לבו לחלוק עליו, שדבריו דברי קבלה" עכ"ל. וראה פלא, שתחלת דברי מעד"מ הם ממש דברי ר"ת בספר הישר, אעפ"י שלא ראהו עוד בעל מעד"מ, שלא נדפס עד זמננו. ודע כי כל אשר תמצא מועתק מספר הישר אצלנו הוא תמיד בשינויים מתוקנים, כי לא נמצא שם אף מאמר אחד בלי שבושים, וברוב המקומות קשה מאד עי"ז לבוא על כוונת המחבר, והרבה יגיעות יגעתי לתקן לי עכ"פ חלק גדול ממנו, וגם מספר הסימנים תקנתי, שנשתבשו שם ונסוגו אחור עד מאה. ואולת אחת של המגיה ספר זה לדפוס הסבה כל אלו השבושים, באשר מצא שמחברו ר"ת מתרעם מאד על מגיהי ספרים ושולחים יד לעשות גירסות חדשות, ורצה לשמור פקודתו בזה לבלי שלוח יד גם בספרו, כמו שהודה בעצמו בהקדמתו, והניח כל אלו הטעיות אשר נפלו בהעתקת הספר מיד ליד ואשר רבו עוד בדפוס, עד שבמעט נאבד חצי תועלתו. וכל אדם יחזה, שר"ת לא התרעם רק כנגד המגיהים בכוונה מאיזה טעמים שיחשבום לנכונים, ואולי טעו במחשבותם, וכן יחלוק רבנו האיי על כאלה וכתב בפירושו לכתובות (ס"ח ב'): „כמה מן הגרסנים שינו הא מתניתא כי אמרו וכו' לפיכך הפכו אותה וכו'. ודאי ששמועה זו לשמע אוזן לא מן הראשון אלא שלא כך גירסתנו ולא כך גרסו הראשונים ואין לנו לתקן המשניות והתלמוד בעבור קושיא שקשה לנו, אלא כך הוא הגירסא שמקובל מפי רבותינו אנשי מסמך וכו'. וכך היא השמועה המועתקת באמת, ומי שמחליפים טועים הם", עכ"ל המובא בש"מ שם. ורש"י לא חש

מדרכו, ומצאנו ג"כ ששני הגדולים אשר השתמשו מאד בספרי הר"ח, והם הרי"ף ובעל הערוך, קבלו דרך זה ממנו, ר"ל: לפרש ספורים נפלאים, שבחלום היו. יעוין תשובות הרי"ף סי' שי"ד: „והאי מעשה דאתמר (אצל ר' בנאה מציין מערתא) בחלום ראה ולא במראית העין" עכ"ל. ובערוך (ערך על א'): „בגמרא דסוכה (מ"ה ב') ראיתי בני עליה והמה מועטים, פירוש ראיתי ברוה"ק בראית חלום כי הצדיקים שבדור הזה הראויין לעלות לג"ע מועטים" עכ"ל. ואולי גם הוא לשון ר"ח, כי הערוך תופס ברוב לשונו מבלי הזכיר שמו. עיין לקמן (הערה 19). ובהערה הסמוכה אח"ז תראה ג"כ דברי הר"ח בחזון הנביאים, שהוא חזון וראית הלב בהקיץ כעין ראית הישן בחלום. ע"ש היטב ותמצאהו מסכים לדרכו כאן. והוא החלוק לפי דעתי בין הנביאים לצדיקים הבלתי נביאים, שהראשונים לבם רואה בהקיץ והאחרונים יראו ראית הלב בחלום. ולקצת מעין זה תשוה גם דעת רב האיי, שאע"פ שהוא משוה הצדיקים לנביאים בהראות הנסים להם, מ"מ בדרכי חזיונם עושה הבדל כמו הר"ח, רק שעולה במדרגה אחת, שמה שהוא לפי הר"ח אצל הנביאים הוא לפי רב האיי אצל הצדיקים, והנביאים רואים במראית עין ממש. עיין בדבריו המובאים בתולדתו (הערה 14): „ולא שהן עולין למרום (ור"ל הצדיקים שבתלמוד) אלא בהדרי לבם רואים וצופין וכו' לא כעין הסוכה ברוה"ק" עכ"ל, ור"ל הסוכה ברוה"ק רואה במראית העין. ויותר מבואר דעתו עוד בהערה שאח"ז. והוא סעיף משרשי הקבלה אשר אחז בה רב האיי ולא הר"ח, יעוין רמב"ן ריש וירא במה שמשיג על הרמב"ם שפירש התאכסנות המלאכים אצל אברהם הכל במראה הנבואה, והוא כעין ראית הלב של הר"ח. ויהיה דרך הרמב"ם בנבואה מעין דרך הר"ח ודרך הרמב"ן כדרך רב האיי, והבן זה.

אח"ז מצאתי בדברי רבנו אברהם בן הרמב"ם על הגדות, שנעתקו מספרו אלכפיי' ב"י, וז"ל: „החלק הב' המעשיות שנראו ואירעו להם בחלום וזכרו אותה בלשון צח ופשוט לדעתם כי א"א שיטעה בהם בעל שכל ובינה, וכמו שאמרו הז"ל בברכות תניא אמר ר' ישמעאל פ"א נכנסתי להקטיר קטורת לפני ולפנים וכו' וכזה בדבריהם בהרבה מקומות וכמו כן במעשיות שזכרו בהם מראות הנביאים ושדברו עמהם ושהועילו (?) עמהם, וכמו מעשיות שזכרו בהם שדים והרואה שאין לבו עמו יחשוב שהם דברים היו בעולם כמו שיכתבו, ויבא לחשוב ולהאמין דבר הנמנע שהוא אפשרי אבל (או?) חייב וכ"ז יקרה לרוב פתיותו ומיעוט ידיעתו בטבע העולם ובמעשה הנסים ובדרך החכמים ז"ל שהוא דרך הנביאים לספרו בלשון הפשוט מה שראו במראה הנבואה, ודרך זו דרכו החכמים כמו שבאר אבא מרי ז"ל במורה הנבוכים למבין" עכ"ל. וכלולים כל דרינו בדבריו. ויש לצרף עוד לריש דברי הר"ח שהבאנו בנפלאות של

המובאה בע"י פ"ב דחגיגה, עיין תולדות רב האיי (הערה 13) ולפי הלשון שם נכון להגיה כאן במקום „ול פ י שאינם נביאים", שצ"ל „א ע פ " י שאינם נביאים", עיין היטב בדברי רב האיי שם. לפי"ז יש לשער, ש„יש מי שאומר שבהלום היה" אפשר שהוא רב שמואל בן חפני, אשר כתב עליו רב האיי שם, שהוא זכיוצא בו לא יאמינו שיעשה נסים כאלה לצדיקים הבלתי נביאים. ובלי ספק אליו ואל הר"ח כיוון הריטב"א בפ"ה דב"ב בספורי רבב"ח במ"ש: „והגאונים כתבו דכל היכי דאמרינן הכא לדידי חזיה לי במראה החלום היה כשהיה מהלך בים אוקינוס" עכ"ל. וכן הרשה לו בעל תוס' שאנץ (המובא בשטה מקובצת על ב"מ פ"ה ב') על הסיפור שראה האי מרבנן בגיהרקא דר' חייא, שכתב: „אומר רבי שבחלום הראוהו ונראים דבריו" ע"כ. ויפה כתב, שכן שם בסמוך: „אמר ר' זירא אמש נראה לי ר' יוסי בר' חנינא אמרתי לו אצל מי אתה תקוע אצל ר' יוחנן, ור"י אצל מי וכו' וכו' עד אצל ר' חייא", א"א לפרש באופן אחר שראה ביחד הרבה ת"ח, שחיו בזאח"ז בזמן, רק בחלום ובג"ע, וכן פרש"י שם בבאור „אמש נראה בחלום" ע"כ. ובעל סה"ד שבת כרגע גמרא זו ופרש"י, ברצותו להוכיח על ר' זירא שהיה מאריך ימים מהא דאמר (בע"ז ל"ו ב'): צער גדול היה לו אצל ר' אסי ור' אסי אצל ר' יוחנן וכו' וכו', עד אצל רבי, וכתבו שם התוס' שכלם היו בימי רבי, א"כ ר' זירא שהיה תלמיד ר' יהודא הנולד בשמת רבי זקן מאד, יעו"ש. ובאמת נראה בעליל, שמאמר זה של ר"ז שוה ממש למאמרו שהבאנו מב"מ, שחושב ג"ב תנאים שונים בזמן, שראם ביחד, ופרש"י דהתם מובן מעצמו גם אדהכא, שבחלום ראה ואין כאן ראיה של כלום.

ועיין עוד ביוחסין (ד"ק ל"ב א'), שמביא דברי ר' ברוך בשם הר"ח על ענין זה בעצמו של מופתי ר"א ותראה שיגוי לשון מסוף דברי ש"מ שלפנינו, ששם כתב: „ולא גילו זה שהיה בחלום כ י י א מ ר והחלומות שוא ידברו, וסמכו על אחרי רבים להטות" ע"ב, ולשון זה גאות יותר בחלוקת הכבוד לסיפורי רז"ל. אולם כפי הנראה ר' ברוך העתיק רק הענין של הר"ח ובש"מ מועתק הלשון כדרכו. ועכ"פ הר"ח אינו מכריע עוד בין הדעות, רק כתב בהשכל על דברי רב האיי „ואין זה רחוק מן הדעת". אמנם במ"א כתב כזאת בלי דעה חולקת עוד, וז"ל (המובא ג"ב בש"מ על ב"מ פ"ו ב' בענין פטירת רבה בר נחמני והמופתים שם): „פי' נ"ל בעין חלום ששתי כתות של צדיקים ברקיע חולקות והכת הקרובה לזו [נ"ל שצ"ל לזין] השכינה היתה אומרת טהור וכל שאר הכתות אומרות טמא, ואמרו מי יוכיח, ונתרצו ברבה בר נחמני. הראן לו בהלום דברים הללו, כדי שיצא מן העולם בישוב נחת רוח ז"ל" עכ"ל, ואין ספק, שחסר כאן מלת ר"ח, וקרוב מאד שבמקום מלת ר ו ח צ"ל ר " ח, שאל"כ על מי מוסב הסיום ז"ל? וצ"ל ג"ב בישוב ונחת, ובפרט שראינו שהוא

יביא הרבה את הר"ח ובדרך הקבלה את הרמב"ן. אמנם מצאנו עוד מאמר אחד המובא על שם הר"ח בראב"ן (סימן קכ"ד) הסורה בברור, שלא ידע או שלא רצה לדעת כלל מלמוד זה, והוא פי' על מאמרם ז"ל (ברכות ו' א') מנין שהקב"ה מניח תפלין, ונודע שהמקובלים האריכו למעניתם במאמר זה, וכאן חשבו למצוא מקום להבנים בו כל סודותם ולהראות קדימתם בתלמוד, יעויין בפי' הרשב"א המובא שם בע"י; אולם הר"ח ז"ל יקרב מאמר זה אל השכל, לדרך הפשיטות בדברים נעימים. ובעבור כי ספר של הראב"ן בעצמו אינו מצוי, וגם שחביבים עלי דברי הר"ח אשר לדאבון נפש כל משכיל נאבדו פירושיו היקרים, אמרתי להעתיק פה כל המאמר של הר"ח מדברי הראב"ן שם, וז"ל: „ואמר ר' יצחק מנין שהקב"ה מניח תפלין וכו', מנין שהקב"ה מראה כבודו לנביאיו ולחסידיו באובנתא דלבא בדמות אדם יושב, דכתיב ראיתי את ה' יושב על כסאו, וכתיב ואראה את ה' יושב על כסא וגו', וכמו שיש לו רגלים דכתיב ותחת רגליו כמעשה וגו'. וכיון שנודע לנו כי מתראה לנביאיו בענין הזה, נתברר כי זו ראיה האמורה בראית העין אינה אלא בראית הלב, כי לא יתכן להאמר בראית העין שנראה דמות הקב"ה, שנאמר ואל מי תדמיון אל ומה דמות תערכו לו, אלא ראית הקב"ה בלב הוא, וכך יתכן לומר שאפשר לאדם לראות בראית הלב דמות כבוד איש בראש ועליו תפלין, והאמור ראית, ראית הלב דכתיב ולבי ראה הרבה חכמה ודעת, וכך כוונתו, ולא ראית העין ממש, כי בפירוש אמר הכתוב ודברתי על הנביאים ואנכי חזון הרביתי וביד הנביאים אדמה, מלמד שמראה לכל נביא דמיון שיכול לראותו, אבל ראיה ממש ח"ו שיש מי שיעלה על דעתו. וכי ר' יצחק חולק על התורה, הלא כתיב כי לא יראני האדם וחי, ובא ר' יצחק ואמר כי נראה הקב"ה למשה? ועוד, כתיב ויראו את אלקי ישראל וגו'. הנה מראה הכתוב שראו, ומקרא אחר כתוב ונשמרתם מאד לנפשותיכם כי לא ראיתם כל תמונה וגו', קשי קראי אהדדי, ופרקינן לא קשיא האי קרא דכתיב ויראו את אלקי ישראל בראית הלב, והאי דכתיב כי לא ראיתם בראית העין. ומצינו לשון הקודש שקורא כעין זה ראיה, וירא יעקב כי יש שבר במצרים, ויעקב לא היה במצרים אלא בארץ כנען, אלא שראה בלבו, וכהנה רבות. למביני דעת יראי שמים בפחות מכן די להם להבין ולידע שאין בכל התלמוד דברים מודיעים שיש בישראל נותן דמות לבוראנו יתברך שמו. ומצינו שהקב"ה יתעלה זכרו הראה למשה רבינו בתוך הכבוד שאמר הכתוב וראית את אחורי כגון מלאך ובראשו תפלין, וראה משה קשר של תפלין ושי"ן של תפלין, והבינם בענין שהראהו משכן וכליו, וזה (ר"ל המשכן) יתכן למראית העין ויתכן לראית הלב, אבל זה שכתוב וראית את אחורי אינה אלא ראית הלב. ועל אותה ראיה של משה

ר"א הגדול במ"ש: „מפני שהיו בידם החלומות קרובים לנבואה", את המובא בשמו בראב"ן (ס"ס קע"ט) על מאמרם ז"ל (ברכות ל"א ב') כל היושב בתענית בשבת קורעין לו גזר דינו של שבעים שנה וכו', וז"ל: „קבלנו מרבותינו דביושב בתענית חלום מיירי, כדקי"ל יפה תענית לחלום כאש לנעורת, כי כל אדם שגזרו עליו גזירה רעה על עון שעשה מגלין אזנו ע"י חלום מה שעתיד לבא עליו, וכיון שמרגיש בה מתענה וחוזר בתשובה והקב"ה מוחל לו, כיון שחזר בתשובה שלימה, ואפילו חטא כל שנותיו שהן ע' שנה, כדכתיב ימי שנותינו בהם שבעים שנה, ומפני מה תעניתו בשבת גדולה מתעניתו בחול, לפי שבשבת יש לו סעודה מוכנת ותענוגים, מה שאין לו בחול, וכשמונע מהן קשה לו בלבו יותר מתעניתיו בחול, ואעפי"כ יש עליו דין עונג שבת ואמור רבנן ליתב תענית לתעניתא" עכ"ל. כנגד זה יש להוסיף על סוף דבריו שם בעניני ר"א הגדול במ"ש: „אבל יסמכו בזה הענין על והחלומות שוא ידברו" וכו' (כפי נסחת הש"ס העקרית ולא כנוסחת רבנו ברוך שהבאנו), מה שהובא בהגה"מר ספ"א דשבת (סימן תנ"א) וז"ל: „וכתב ר"ח דאין להתענות בזה"ז תענית חלום בשבת משום דאין אנו בקיאין בפתרון חלומות" עכ"ל, והוא כעין דברי רב האיי על סכנת מזיקין המובאים בערוך (ערך אספרגס) וז"ל: „הני מילי דאמירן בי' משום סכנת מזיקין דהוו נהיגין ביה והשתא לא נפישי כי ההוא עדנא" עכ"ל. והמבין יבחין עוד, שחידוש גדול הוא מר"ח, שבעניני חלומות עזב את מנהגו להורות הזמרא תמיד, עיין לקמן (הערה 16), ומזה ישכיל על דקדוק לשונו שם בעניני ר"א הגדול במ"ש „מפני שהיה בידם החלומות קרובים לנבואה".— ועוד תראה בהערה שאח"ז, איך ישוה הר"ח עוד בדעותיו עם הרמב"ם הבא אחריו, עד שבפי הנראה סמך עליו הרמב"ם בענינים רבים (אעפ"י שעלה עליו בחכמת הפלסופיא) ולא פחד עוד מלדבר נגד הרבה דעות נושנות, אחרי שכבר דבר נגדם הר"ח. ויתכן שמ"ש בפירושו לפרק חלק, שיחבר חבור ויגלה „מה שהוא מן הדרשות דרך פשטם ומה שהוא משל, ואשר מהם היה בחלום וזכרוהו במאמר מוחלט כאלו היה בהקיץ" עכ"ל, שרומז לדברי הר"ח שהבאנו בעניני ר"א הגדול, שכתב ג"כ: „ומפני מה לא פירשו כי דברי חלומות הם" וכו'.

[15]) לא נמצא בשום קדמון איזה מאמר מובא מר"ח ז"ל אשר יורה גם ברמז רחוק על דרך הקבלה והסודות. והנה רבינו בחיי, שחבר פירושו על התורה על ד' דרכים: פירוש, מדרש, שכל, וקבלה, יעוין בהקדמתו ובחבורו על כל הפרשיות, הוא מביא לרוב את דברי הר"ח, אך לא אף פעם אחת בדרך הקבלה, רק תמיד בדרך הפשט וכמו שיראה הקורא בלקוטים מפירושי ר"ח על התורה שחברנו לקונטרס זה. וכ"כ רבנו בחיי בפי' בהקדמה, שבדרך הפשט

נסים (הערה 14) ותבין דברינו. ובזה תדע, שמ"ש הרמב"ן בחידושיו על יבמות (מ"ט ב') בשם הר"ח לענין אספקלריא המאירה, שהם באמת קצור מדברי הערוך (ערך ספקלר), שאעפ"י שיש לפרש תחלת הדברים ע"ד השכל, ומעין דברי הר"ח בברכות, מ"מ סוף הדברים הם כעין בעלי סודות, ולכן אהשוב שהם מערוך בעצמו; והרמב"ן שהביאם מהר"ח הוא רק מחמת שחשב כל הנמצא בערוך הוא ממנו. ובאמת רחוק הוא לומר על מאמר ארוך כזה שיהיה מר"ח ויכתבהו בעל הערוך בסתם. ומי שירצה להתעקש בכ"ז ולומר, שהוא מר"ח, יפרש גם סוף הדברים ע"ד השכ', שעכ"פ הר"ח איננו מבעלי הסודות. וע"ש ברמב"ן ותקן השבושים שם מדברי הערוך המתוקנים. ואחרי כ"ז תדע להישיר דברי בתולדות בעל הערוך (הערה 55).

ויותר מזה עוד יש לברר התרחקות הר"ח מדרך הקבלה, ממה שאנו רואים דעתו בהכחשת פעולת הכישופים. והנה נודע כי כל המקובלים ובראשם הרמב"ן יאמינו בכח הכישוף שיש בו ממש, רק מס"א. יעויין ביחוד ביאור רמב"ן פ' שופטים שכתב: „ודע והבן בענין הכשפים כי הבורא יתעלה כשברא הכל מאין עשה העליונים מנהיגי התחתונים אשר למטה מהם וכו'. אבל היו מנפלאותיו העצומות ששם בכח המנהיגים העליונים דרכי תמורות וכחות להמיר אשר יהיה למטה מהם וכו', וע"כ אמר בעל ספר הלבנה החכם בנגרמנציא כשהלבנה תהי' בראש טלה וכו', ותעשה הקטרה פלונית בענין כך וכך יהיה המבט עלי' לרעה וכו'. וזה סוד הכשפים וכחם, שאמרו בהם שמכחישין פמליא של מעלה, כלומר שהם הפך הכחות הפשוטים והם הכחשה לפמליא בצד מן הצדדין וע"כ ראוי שתאסור אותם התורה" וכו' עכ"ל ע"ש עוד. ולא כן החכמים הפילוסופים בישראל כראב"ע ורמב"ם, שחשבו פעולת הכישוף לפעולת הבל. ומעתה שמע ג"כ דברי הר"ח בפירושו לסנהדרין (מובאים בבחיי פ' משפטים), שהם ממש להפך מדברי הרמב"ן, וז"ל: „מכחישין פמליא של מעלה נראים כאלו מכחישין, כי אין לכשפים פעולה כ"א מה שיגזור הש"י, וכענין שאמר ר' הנינא לאותה אשה אין עוד מלבדו כתיב, ואע"ג דמשני התם שאני ר"ח דנפיש זכותיה, שינויא היא ולא סמכינן עליה ומדר' חנינא אתי תברן, ואם תשאל כיון שאין בכשפים פעולה אלא במקום שהקב"ה גוזר למה אסרתם תורה ולמה חייבה למכשף, הטעם מפני שעבר על גזירתו של הקב"ה לעשות מה שנמנע ממנו, השתא מה מי שעבר על גזירת מלך בשר ודם חייב מיתה על גזירתו של מלך מלכי המלכים הקב"ה על אחת כמה וכמה" עכ"ל. והם קרובים מאד לדברי הרמב"ם (ספי"א מהל' ע"ז).

ואחרי הדברים והאמת האלה נוכל להשיב על כל דברי בעס וחימה שהדבה הגאון החסיד ר"א ווילנא על הרמב"ם (בבאורו ליו"ד סי' קע"ח סקי"ג),

שראה קשר של תפלין אמר ר' יצחק רמז לה מן הכתוב מנין שנאמר נשבע ה' בימינו, וכענין הזה חזון הנבואה, הנביא יושב ורואה בלבו חזון הנבואה בראית הישן חלום, ומקרא מלא כתיב אם יהיה נביאכם ה' במראה אליו אתודע בחלום אדבר בו, פירוש וכי במראה עין אליו אתודע (רק) כאילו בחלום כן אני מתראה ומדבר. ועל אותם התפלין שנראו למשה חקרו רבותינו מה היה כתוב בהם, ומפרשים: ומי כעמך ישראל, ומי גוי גדול וכל הענין, ואלו הדברים קבלה הל"מ. ומקבלה פירשוה, שא"א לדברים הללו להתפרש מן השכל כלל. וכאשר ראה ר' ישמעאל כ"ג בבית קדש הקדשים אכתריאל ויה ה' צבאות יושב על כסא רם ונשא, בראית הלב כמו ישעיה וירמיה, אמר לו ישמעאל בני ברכני. שיר ושבח הוא כמו ברכו ה' מלאכיו, וכמו שאנו אומרים ברוך כבוד ה ממקומו", עכ"ל. ומה שיש להעיר על אלו הדברים עיין בהערה הקודמת, וכאן נוסיף רק זאת, שנגד דברי ר' אברהם בן הרמב"ם (הערה 14), שפירש גם מאמר ר' ישמעאל כ"ג בחלום, חשב הר"ח ראית ר' ישמעאל כ"ג ליוצאה מכלל שאר ראית הצדיקים הבלתי נביאים, שהם רק בחלום וראית ר"י דמתה לראית הנביאים במראית הלב.

והנה כאן נראה מבואר איך עזב הר"ח את דרך רב האיי, אשר דבריו פה מובאים בחידושי הרשב"א על ברכות שם וז"ל: „הכי פרישו רבנן שהראה הקב"ה למשה קשר של תפלין והנחת תפלין ולימדו במראית העין כדרך שלמדו מעשה המשכן" וכו' עכ"ל. ומובנים עתה דברי הר"ה יותר, שבא בפירוש להלוק על רב האיי ולבאר ראיה זו רק במראית הלב ולא בעין, ולכן האריך הר"ח בדבריו אלה ואמר, שבמשכן יתכן מראית עין, אך וראית את אחורי וקשר של של תפלין אינו אלא בראית הלב. אח"ז מצאתי בהשגות מהר"ם אלשקר על ספר האמונות מביא את הרב ר' שמואל ספורטא שהגין ג"כ על הרמב"ם וכתב ע"ז לרבני צרפת בענין הרחקות הגשמות: „מה תעתירו עליו דבריכם ומה תנסוהו, הודיעוני על מה תריביהו וכו' עד וכבר האריך הר"ח ז"ל לדבר מזה בפי' ערבית (אולי צ"ל ברכות או בפ' מאמתי קורין שמע בערבית, או שר"ל בפירוש שכתב בלשון ערבית, וזה רחוק מאד, עיין לקמן הערה 21) וכן אמר באחרית דבריו ולמביני מדע ויראי שמים בפחות מזה די להם יהבין ולידע שאין בכל התלמוד מודיע שיש בישראל מי שנותן דמות לבורא ישתבח שמו ויתעלה זכרו. אמנם חלוקי לב רשעי ישראל המינים מחפאים דברים אשר לא כן כדי לגנות את עצמן (דרך כנוי על הבורא), מי שפרע מדור המבול יפרע מהם" עכ"ל. נראה ברור, שבראב"ן נשמטו סוף הדברים האלו מפני המוראה וגם מפני קצת צרפתים מגשימים. ואין ספק אצלי, שכיון הר"ח לאיזה מקובלים בימיו, המדברים מתוארים וצמצום וכדומה. ועי' עוד בביאור מזה תולדות רבנו

הטהורות הנפרדות מן הגולם וכו', וימצא עצמו שהוא ככלי מלא בושה וכלימה ריק וחסר" עכ"ל.

ובכלל, אם נקבץ כל הנזכר בהערה הקודמת והערה זו מדעת הר"ח והרמב"ם בדרכי הדת, נמצא את האחרון הולך בדרך הראשון בחמשה דברים: א) בחזיוני הנביאים, שבמראה הנבואה וראית הלב בהקיץ היו. ב) למטה מהם הצדיקים, שאיזה ספורים נפלאים הנמצאים מהם בתלמוד בחלום ראום. ג) בהרחקות גשמות הבורא ופירושי הכתובים ומאמרי רז"ל בדרך משל. ד) בהכחשת יכולת הכשוף. ה) במעלת המלאכים על האדם.

[16]) עיין לעיל (הערה 11) מובאים דברי ר"ת שכתב על הר"ח, שפעמים רבות החמיר דלא כהלכתא, ובתולדות רבנו נתן (הערה 49) מובאים תלמידי רש"י שכתבו על הר"ח, שהולך על רבנו האיי ולא מכה הלכה, אלא שכך דרכו להורות חומרא.

[17]) בתולדות רבנו נתן (הערה 23) הבאתי פי' הרי"ף על מאמרם (ספ"ג דפסחים) ע"ה מותר לקורעו כדג, באופן קרוב אל השכל, שהוא מעין דברי רב שרירא גאון בתשובתו במ"ש הר"ן שם. ולעיל (הערה 14) מובאים דבריו לענין ר' בנאה מציין מערתא, שבחלום היה. וע"ע (ספ"א דשבועות) פירושו על המאמר „הביאו עלי כפרה שמיעטתי את הירח" ע"ד פשוט וגלוי, ונודע איך נתחבטו המקובלים במאמר זה. ובהא דרבב"ח: „אנח לסילתיה בכומתא דרקיעא" פירוש, „שאלכסנדר מוקדון עשה צורת העולם וצורת הרקיע וגלגל החמה, ושם הניח סולתיה" ע"כ, מובא בש"מ רפ"ה דב"ב בשם ר"י מיגש שפי' כן בשם רבו. ומזה היה נראה קצת שחבר הרי"ף פי' מיוחד על הגדות, וע"ש עוד גרסות ממנו. ואולי שמע כן מפיו ור"ל שבימי אלכסנדר ההלו התוכנים לעשות צורות עגולות מצבא השמים.

[18]) עיין תולדות רבנו נתן (הערה 54).

[19]) הרב בעל הערוך לא יביא בשום מקום את הר"ח בהוספת „מורי" או „מרן". ואדרבא, הוא מביאו תמיד בהוספת מלת „ז"ל" ובהזכרת שמו העצמי וזה איננו מדרך התלמיד. עיין לעיל (הערה 6). ופעם אחת יביא את דבריו בשם יש מפרשים סתם, כמו בערך פרקד א', שיביא מתחלה פירוש רב האי, ואח"ז ויש מפרשים וכו', ובהם נכלל הר"ח, כמו שכתבו התוס' בפירוש (ב"ב ע"ד א' ד"ה וגנו); ובערך סלת חלק על דברי הר"ח וכתב „ואני אומר" וכו', וכן ערך סמד „פירוש ר"ח ז"ל מלשון פירורין ואנו שונין דאפריד בדלי"ת" וכו'. וכ"ז לא יתכן לכתוב נגד רבו המובהק. והוץ מזה רחוק הוא ממנו במקום ובזמן, היינו שרחוק הוא לומר, שרבנו נתן נסע מרומי לאלקירואן ללמוד מר"ח, ואפשר שהי' להפך, שהר"ח הי' איזה זמן ברומי ושם למד ממנו רבנו נתן ולכן נקרא הר"ח

עד שאמר עליו: „הפלסופיא היטתו ברוב לקחה" וכו', ונאמר לו אחרי בקשת הסליחה מנפשו הטהורה, כי אדם גדול ואוהב אמת היה: לא על הרמב"ם לבד תלונותיך, כי אם גם על רבנו הגואל המוקדם הרבה בזמן ממנו, ופירושיו והלכותיו מקובלים לכל חכמי ישראל, וראוי לומר על הגאון ר"א ז"ל הפך ממה שאמר על הרמב"ם ז"ל, כי הקבלה הטתו ברוב לקחה לדבר גם ברבנו משה עבד ה' ומאיר עינינו.

והנה הרמב"ם ז"ל כ"ל בשוף בע"ז וחשב שבשניהם הטעם משום שאין בהם ממש כלל, ואעפ"י שגם בע"ז יש אמוראים שחשבוהו למועיל ומזיק, עיין ע"ז (נ"ה א') שאלת רבא בר רב יצחק לרב יהודה: „הא איכא בית ע"ז באתרין וכו' דכד שחטו לה גברא אתי מטרא", ותשובת רב יהודא: „בא לטמא בותחין לו". אך נגד זה ע"ש שאלת זונין לר"ע: „לבי ולבך ידעון דע"ז לית בה מיששא והא קא חזינן גברי דמתרפאי", ותשובת ר"ע שם מחוכמת מאד במשל מבעל הפקדון. וכן מבואר במ"ר (שמות פט"ו): „ואומר ולא תביא תועבה אל ביתך למה שאין בהם ממש ואין מועילין כלום שנאמר אל תראו מהם כי לא ירעו וגם היטב אין אותם וכו' אמר הקב"ה הואיל והיא כאבן דומם ואין בה ממש והרים שומרים אותה שלא יגנבוה האיך יכולה ליתן חיים להולה לכך אסור להתרפאות מכל אשר לה" ע"כ.

ע"ע בלקוטים מפירושי ר"ח על התורה המהוברי' לקונטרס זה (פ' תרומה) רמזים על כלי המשכן ע"ד הפשט הנגלה, אעפ"י שאצלם יתהלל המקובל בקבלתו, ע"ש ברמב"ן ובחיי. ושם עוד בדברי הר"ח: „למעלה מן הצדיקים מעלת הנביאים וכנגדן הכפרת אשר על הארון רמז לנביאים וכו'. הכרובים שעל הכפרת רמז למלאכים שהם למעלה מהנביאים" עכ"ל. וכמה יהרדו על זה המקובלים שהם מגדילים תמיד אפילו מעלת הצדיקים יותר ממלאכי השרת, ומה מאד התמרמר בעל עבודת הקודש (בפ"ב מחלק התכלית) על הראב"ע במ"ש בריש פירושו על התורה: „ואל תשים לבך לדברי הגאון שאמר שאדם נכבד מהמלאכים וכבר בארתי בספר היסוד שבל ראויותיו הפוכות", יעו"ש. וכן נראה בעליל דעת הרמב"ם בריש ספרו היד (יסודי התורה פ"ב הל"ז), ע"ש שחשב עשר מעלות של מלאכים ומעלה עשירית (התחתונה) היא הנקראת אישים והם המלאכים המדברים עם הנביאים ונראים להם במראה הנבואה, לפיכך נקראו אישים שמעלתם קרובה ממעלת בני האדם. ושם (פ"ד הל' י"ב): „בזמן שאדם מתבונן בדברים האלו, ומכיר מכל הברואים ממלאך וגלגל ואדם ביוצא בו, ויראה חכמתו של הקב"ה וכו' ויירא ויפחד משפלותו ודלותו וקלותו בשיערוך עצמו לאחד מהגופות הקדושים הגדולים, וב"ש לא' מהצורות

תולדתו, רק ע"כ מטעם הנ"ל. וכבר מנה הרב בעל קורא הדורות (ו' ב') ארבעה מקומות ברי"ף שמביא את הר"ח בשמו יעו"ש: בפ' חבית בשבת קס"ב ב' וקס"ג א' וריש פרק הזהב וסוף פ' השוכר את האומנים. ולא נמצא באחד מהן שיקראהו מרן או רב. אדרבא, הוא משיג על פירושיו. ושם בקורא הדורות כתב עוד לראיה שהי' הרי"ף תלמידו וז"ל: „ועוד ראיתי בקצת מקומות שאמר „ומפרשי לה רבנן", כותבין תוספות: „פר"ח", והוא הפי' עצמו שכתב הרי"ף בשם רבנן" עכ"ל. וזה ראיה לסתור, שאין דרך לסתום כן על רבו. ובאמת נמצאו כזה הרבה מקומות ברי"ף, ולדוגמא שנים מהם ע' סוף עירובין: „וחזינא למקצת רבוותא דסבירי להו כעולא וסמכי אגמרא דבני מערבא וכו' ואנן לא סבירא לן הכי, דכיון דסוגין דגמרא דילן להתירא לא איכפת לן במאי דאמרי בגמרא דבני מערבא דעל גמרא דילן סמכינן דבתרא הוא, ואינהו הוו בקיאי בגמרא דבני מערבא טפי מנן" עכ"ל. והנה על סוף דבריו נכתוב במ"א, שיש לעיין עוד בזה הרבה. וכאן נביט רק לתחלת לשונו במ"ש: „וחזינא למקצת רבוותא", שכוונתו להר"ח, שהוא הפוסק כעולא, ע"ש בתוספות. ואלו היה רבו המובהק לא היה מעלים את שמו כ"כ ודוחה את דבריו כלאחד יד, אעפ"י שגם הפירושים בגמרא כמלת דיופי ומי ארג למד בלי ספק מספרי הר"ח, שכלשונו הם בערוך (ערך דיופי) אשר רוב דבריו לקוחים מהם, ע' הערה הקודמת (וכן שוים ממש דברי הערוך ערך נזף עם פי' הרי"ף פ' הזורע על תירוצם שם רבא נזוף הוי יעו"ש, שהרא"ש השיג עליהם בצדק), רק שבב"ז יש חלוק בגרסתם כאן בעירובין, שהרי"ף גרס מי ארג והערוך מאדק ובגמרא שם לפנינו מי ארק, והגאון ר ישעיה ברלין מרשים על הגליון רק גרסת הערוך ושכח לרשום גרסת הרי"ף במקומו. ע"ע ברי"ף ספ"ד דב"מ לענין אונאה בקרקעות: „ואיכא מאן דמספקא ליה הא מילתא ולא פסק בה מידי ואנן עיינינן במלתא שפיר ואיסתבר לן וכו' ואע"ג דהא דר' נחמן לא אתמר בהא דוכתא לא איכפת לן בהכי דכמה מילי בגמרא דלא מפרשן בדוכתיהו ומפרשן בדוכתא אחריתא. הלכך הלכתא כדכתבינן ולית ביה ספיקא" עכ"ל. והכונה בכ"ז להר"ח. עיין במלחמות להרמב"ן שם וז"ל: „וכ"כ ר"ח ז"ל א"א שאמר בסוף שהדבר בספק אצלו משום דלא אתמר הא דרבי נחמן בהדא דוכתא" עכ"ל. ולשון זה של הרי"ף „ואיכא מאן דמספקא ליה" וגם גוף הדחי' בדרך רמז על דברי הר"ח ירחיק מאד שיכתוב כן על רבו המובהק. אולם בקורא הדורות מביא עוד שם מתשובת הרשב"א סימן א"ת קי"ד (צ"ל אקי"ד) „שאלה לרי"ף מפני שראינו לר"ח וכו' והשיב הרי"ף האדרבתא כך הוא כמו שאמר רבנו ז"ל" עכ"ל. ואלו היה כן היה נראה זה כמו קצת ראיה שהיה הר"ח רבו המובהק, שכן דרך הגדולים לקרוא את רבם בשם רבנו סתם; עיין למעלה (הערה 6). אולם נגד זה יעמדו לפנינו ארבעה

בפי קצת איש רומי. אך גם זה אינו מוזכר בשום מקום. וגם זמן פטירת הר"ח נרשמה ביוחסין שנת תת"י, ובעל הערוך היה עכ"פ כשלמד וקבל ממנו פירושים כבן עשרים שנה, א"כ יהיה בשנת חתימת ספרו, שהיא תתס"ב, כבן ע"ב שנה ויותר, וכב"ז היו חיים עוד אחיו ובית אביו (עיין תולדתו הערה 59), וזה דבר רחוק מאד. וא"ב קרוב לודאי, שמ"ש בתשובת רש"ל (סי' כ"ט), שבעל הערוך קבל מר"ח, ר"ל: שקבל פירושיו לרוב, אעפ"י שהרבה מהם אינו מזכיר כלל על שמו. ולדוגמא נציג מסכתא אחת, אשר בה יביאו המפרשים ביותר את פירושי הר"ח, והם מובאים בספר הערוך בסתם מבלי הזכיר שמו, והיא מסכת בבא בתרא, וממנה נביא ראי' על השאר. ע"ש ט' ב' תוס' (ד"ה אתיא) בשם הר"ח, ובערך שגש א' בסתם. וכן י"ב א' תוס' ד"ה דזולא וערך דזולא. וי"ג א' תד"ה חד וערך קרנזול. וי"ז א' תד"ה כליא וערך כליא. ובכ"א א' תוס' ד"ה בסופר וערך אין א'. וכ"ז ב' תד"ה בדהלילא וערך דחל. ובכ"ח ב' תד"ה כגון וערך צוף ג'. ול"ו ב' רשב"ם ד"ה דקל נערה וערך דקל ג'. וס"ז א' רשב"ם ד"ה הולסאות וד"ה מצולה, הכל בערך הלס. וס"ה א' שם ד"ה בר מחווניתא וערך סנטר. וע"ג א' שם ד"ה אסבלון וערך אסכלה. ופ"ו ב' שם ד"ה שנתות וערך שנתות. וצ"ט א' שם ד"ה ודילמא שלחופי וערך שלהף. וקמ"ו א' שם ד"ה ומצאתי גירסא בפי' ר"ח וערך סבלונות. וקס"ד ב' שם ד"ה ובפירושי ר"ח וערך הן ג' בשינוי לשון המדרש. וקע"ו ב' תוס' ד"ה ספל בפירושים בשם ר"ח ושניהם בערך ספל בסתם. ע"ע בספר הישר לרבנו תם (ל"ד ד') „פ' ר"ח תאטר בלשון יוני הרפה וקרקסאות בתי כסאות" ע"ב. ובערך תאטר כתב כן בסתם, ור"ל שקוראים כן לתיאטראות בהברה משונה קצת, שיהי' לשון גנאי, כמו עין כל=עין קוץ, ובכלבו בברכות שבסעודה מרבנו פרץ (סי' קמ"ו) בשם ר"ח: זמות הוא מרק בלשון יון, ובערך זמית כ"כ בסתם. ע"ע ראיות ע"ז לקמן (הערה 22). ואולם בכ"ז לא כל הנמצא בערוך בסתם הוא מר"ח. ולדוגמא ע' רשב"ם (שם צ"ה ב') ד"ה בפירצמין פי' ב' בשם ר"ח, ולא כן בערך פרצם, רק כפירוש א' של רשב"ם שם. וגם כבר הראינו שיש מקומות שחולק על הר"ח בביאור, ולכן מ"ש בספר הישר לר"ת (נ"ח ב'), שכל דברי הערוך נערכין על פי פירושי ר"ח, לאו דוקא כל, אלא שר"ל רובו ככולו.

20) כותבי הדורות ירשמו את הרי"ף לתלמיד הר"ח ויש להם בזה סמיכה יותר עכ"פ בקדמונים מרשימתם כן על בעל הערוך, שעל הרי"ף כתב כן הראב"ד בקבלתו ור"ת בספרו הישר, ע' לשונו למעלה (הערה 11). ובכ"ז נשאר הדבר בספק, אם לא רק מחמת שהיה הי הרי"ף בימי נעוריו סמוך למקום הר"ח וגם השתמש תמיד בספריו, לכן חשבוהו לתלמיד. והנה הראב"ד כתב שם, שהיה הרי"ף גם תלמיד רבנו נסים, ועדיין יש כמעט ברור שלא היה תלמידו, ע'

וכבר נסתפקנו בטעם הדבר למעלה (הערה 2). אך גם בזה אם לא כתב שום ספר בלשון ערבי, יש עוד מעט ספק בכונת ר' שמואל ספורטא, ע"ש למעלה (הערה 15).

[22]) כל מעין בדברי ר"ח המובאים בקדמונים ימצאם כלם צחים ומובנים מאד, אבן עד נאמן לנו על דבר זה היודע לשפוט על כמו אלה הוא רבנו בעל המאור בדברי ריבות שלו עם הראב"ד (המובאים בש"מ על ב"מ צ"ח א'), שכתב: „ור"ח פי' כדברי וכו' ומי לנו גדול מן הרב הזה בצחות לשונו ונועם מליצתו והגיונו" עכ"ל. אמנם בדרכי שיר לא הגיע למעלת רבנו האיי, ע' תולדות רבנו האיי (הערה 31) דוגמא מיופי מליצתו בספרו מוסר השכל. כנגד זה עיין בלקוטים מפירושי ר"ח על התורה המחוברים כאן, סוף פ' ויחי.

[23]) עיין תולדות רבנו נתן (הערה 15) איך ועל איזה דרך למד לשון יונית. אולם גם הר"ח המוקדם לו בדור א' וגם דר בארצות ישמעאלים ידע כבר לשון יון. ע' ערך הנזמא: „פי' ר"ח לשון יון היא תורה כלומר חק הבתולות" ע"כ. וכן הוא באמת. וערך זמית „שהוא מרק בלשון יון", והוא מר"ח, אעפ"י שאינו מזכירו, עיין למעלה (הערה 19). וכן היא באמת בלשון יון, עיין במערכי לשון. וכעין זה בערך כליא: „כל' יוני בטן", והוא ג"כ מר"ח (שם הערה 19), וכן הוא באמת בלשון יון. וערך סבן: „ר"ח פירש שהיא לשון יון", וכן הראה במוסף שם. וברשב"ם ב"ב ע"ג א': „אסכלה פי' ר"ח לשון יון הוא", וכן הוא באמת. ושם קמ"ד ב': „פולימוסטום פיר"ח לוחם מלחמת בלשון יוני" ע"כ, וכן הוא באמת, יעויין מוסף ערך פלמטום. ונראה שחסר שם בערוך כל פי' ר"ח, שהרי לא כתב שם שום פי' על גוף מלה זרה כזו, ואין מדרכו לעשות כן, גם להעלים פי' הר"ח. ובש"מ (על ב"מ י"ט א') בשם הר"ח „דייתיקי צואת שכיב מרע בלשון יון נקראת דייתיקי" ע"כ, והוא בערוך ערך דייתק אעפ"י שאינו מזכיר לר"ח. וכן הוא באמת, עיין מערכי לשון. ועל דבר הפלא איך ידע חכם שדר בין הישמעאלים ל' יון, עיין למעלה (הערה 2) מה שנסתפקנו ע"ז.

[24]) עיין בלקוטים המחוברים כאן מפירושיו על התורה פ' וישלח במנחת יעקב לעשו, ובפ' שמות במקרא לא תאסיפון לתת תבן ובפ' בא ברמזי שנת הגאולה, ופ' תרומה ברמזי כלי המשכן.

[25]) עיין בלקוטים פ' וירא והערתי שם ע"ד הקראים השוכנים בארג"ילאן, ופ' בא ומשפטים.

[26]) עיין בלקוטים פ' משפטים על המקרא אם זרחה השמש עליו, ובקורא הדורות מביא גם תשובת הריב"ש (סימן קל"א), שהיה לו פירוש הר"ח

מקומות שמביא שם מהלכות הרי"ף אשר בהם יזכיר שמו בפירוש ובהם לא יקראהו גם רבנו רק רב חננאל ז"ל. אכן בעל קורא הדורות לא ראה עוד תשובות הרי"ף הנדפסות בימינו ולכן מביא תשובה זו רק מתשובות הרשב"א, שנצטרפו אליהן בסופן עוד תשובות מקדמונים. ועיינתי בתשובות הרי"ף ומצאתי תשובה שנזכרת בסימן קע"ב וחסרה בטפתחות. ושם הנוסחא בדברי הרי"ף: „האדרכתא הוא כמו שאמר ר"ח ז"ל", א"כ נראה פשוט שחסר בתשובות הרשב"א מלת חננאל, ואין כאן ראיה עוד.

ולענין מה שמשתמש הרי"ף הרבה בפירושי ר"ח אף בלי העיר את מקומם, המקומות רבו וכבר הזכרנו מהם דוגמאות. ע"ע פ"ב דב"מ דף כ"ה פירושו על מלת שלהף מה שהביא מתרגום א"י על שבל את ידיו והוא כלשון הערוך שאינו מזכיר ג"כ את שם הר"ח. וכבר הזכרתי למעלה (הערה 19), שהרשב"ם (ב"ב צ"ט א') כ"כ בשם הר"ח, ובש"מ על ב"מ שם מבואר כן בלשון הר"ח. והעיר ע"ז במ"ע (פ"ט) שבשני תרגומי ירושלמי שלפנינו נמצא במקום זה „פרג את ידוי". וכבר כתב הרמב"ן בס' הזכות (יבמות פ' ב"ש), שרבנו (הרי"ף) סומך על הר"ח ברוב דבריו.

[2]) הן אמנם לא נמצא שום תשובה לר"ח מועתקת מלשון ערבי והמאמרים המובאים מפירושיו על התלמוד או על התורה מורים כלם שהיו בעינם ולא הורקו מכלי אל כלי. ומזה תדע שיפה השיב הרשב"א (סימן תקס"ו) לחכם אחד שכתב לו שיש בידו תשובה מר"ח בלשון ערבי, שלא יסמוך עליה (הרשב"א) משום שאין ברור אצלו אם היא מר"ח ולא שמע טמנה מעולם ע"ש. בכ"ז יש לשער שידע לשון ערבי הנדברת אז במקומו, כמו רבנו נסים בן דורו וארצו. והנה רבנו האיי המשיב הרבה לר"ח כתב רוב תשובותיו בלשון ערבי, יעוין תולדתו. ונמצא בשערי צדק (שער ב' ח"ד סי"ב) גם לקהל קיר"וואן מקום הר"ח תשובה ארוכה מועתקת מלשון ערבי, בלי ספק מחמת שהבינו בה חכמי הארץ, ווכר לדבר במאמר המובא מטנן ברמב"ן פ' בא, על ענין הארבה והצפרדע, קורא לקראקאדיל „אל תמס"ח", מלה ערבית. ועיין בליקוטים מפירושו על התורה המחוברים כאן (פ' תשא) איך ידע שם שבתאי בלה"ק כיון ובלשון ערבי זח"ל, שכן הוא באמת. ובש"מ (על ב"מ כ' ב') בשם ר"ח: „חפיסה חמת קטנה ובלשון ערבי אל מזוו"ד" ע"ב וכן הוא באמת. ע' ערוך ערך זוד וערך מזור, שצ"ל ג"כ מזוד לפי הי"א שם, וע' לקמן (הערה 27), שהשתמש הרבה בפירושי רב סעדיה על התורה ושאר ספריו, והם היו כלם בלשון ערבי. וניכר ג"כ דרך חכמי ערב בחקירותיו על הרחקת הגשמיות וחזיוני הנביאים והכחשת יכולת הכשוף, ע' למעלה (הערה 15). אולם בכ"ז אפשר שלא ידע לשון ערבי כ"כ לכתוב בה ספרים.

לאור, יעתיק לו משם הנוסחא של ספר שכל טוב מבראשית עד יתרו, או עכ"פ הלקוטים של פירושי ר"ח הנמצאים בתוכו, ויחברם ללקוטים שאספנו מהם כאן וגם ללקוטים מס' מקצועות של הר"ח הנמצאים ג"כ באוצר הספרים שם (עיין בפנים) והיו כלם לספר אחד מהקדמון ר"ח, כאוד מוצל מִמהפכת הזמן. ומי שיש לו מדרך רגל גם באוצר הספרים של אקספארד יעתיק לו משם פי' הר"ח על מסכת קדושין (עיין הערה 32) ויחברהו ג"כ לספר ההוא.

30) אין ספק אצלי, שפירושי הר"ח היו ע"ד הלכות הרי"ף, שבסוף כל סוגיא או מאמר העמיד גם הדין היוצא מכל הסו"מ של ההלכה, והיה להם א"כ יתרון עוד על הלכות הרי"ף שנמצאו ג"כ בהם באורים יקרים על גוף הגמרא, ולהם צרף הר"ח ההלכות בסופו. וראיות ע"ז נמצאו בקדמונים בהרבה מקומות. ולדוגמא איזה מהם בבעה"ע בריש מאמר זמן אחר גרסת הגמרא: „וכתב ר"ח ש"מ שטרא דכתיב ביה בההוא יומא" וכו'. ומאמר אחריות דף ח' א' (ד' ווארשויע) ג"כ אחר הביאו הגמרא: „וכתב ר"ח ש"מ מפקינן מטונא מחזקת מריה" וכו'. ומאמר וא"ו בשטות בעלים (דף ו' ע"ג) ג"כ כנ"ל: „ש"מ המגרש באותה העיר" וכו'. ובתשב"ץ (ח"ב סימן ס"ג): „כתב ר"ח ושמעינן מניה: דמאן דמפקיד ליה לחבריה" וכו'. ע"ע למעלה (הערה 8) ראיה מלשון הרשב"ם (כ"ב ל' א'). ואפשר אלו ראו קצת אשכנזים פירושי הר"ח והלכותיהן על הסדר (ע' הערה 9) לא היו מפליאים כ"כ במהללם את חבורי הרי"ף, אשר באמת רב ערכם מאד, אך לא ראשון היה בדבר זה, וקבל גם דרך ההוא מר"ח אשר אולי הגדיל לעשות עוד ממנו. ומזה שפטתי ג"כ, כי חבר הר"ח פירושים רק על מסכתות הנהוגות בזה"ז כדי להוציא מהן כל הדינים הנצרכים. ובאמת לא נזכר מפירושיו מאומה בכל סדרי זרעים קדשים וטהרות, רק במסכת ברכות לבדה מסדר זרעים, עיין למעלה (הערה 15) וערוך (ערך כסן), ובמסכת חולין מסדר קדשים ע"ש (ערך גם א' וג') ושם היתה בלי ספק הל' שחיטה שלו המובא במרדכי (פ"ג דחולין סימן תרל"ז) וכן הלכות טריפות שלו (שם סימן תרי"ו) ובערוך (ערך חן) בסתם בשם הר"ח. ואולי נקראו כן מהמחבר בעבור שלא היו ע"ד פי' על ב' המסכתות, רק הוציא ההלכות ממסכת חולין כמו שהוציא הרי"ף הל' ציצית ותפילין בפני עצמן מפ' התכלת. וכן נזכרו פירושי הר"ח רק על מסכת נדה מסדר טהרות (ערך גב ג') „זה פי' הר"ח פ' בא סימן" וכדומה. ומספיקם לכ"ז כתב בעל שם הגדולים ח"ב (ריש אות ח') בשם כ"י גושן, ש„הר"ח בן רבנו חושיאל פי' תלתא סדרי בגירסא ישרה אלא שקצר בפירושיו מאד" עכ"ל. ותלתא סדרי אלו הן בלי ספק מועד נשים נזיקין, הנצרכים לישראל אז למצות שבין אדם למקום ושבין אדם להבירו, כי היה בידם לדון דין תורה, עיין למעלה (הערה ז' ובפנים שם). ובזה תדע להישיר דברי רבנו אברהם בן הרמב"ם

פ' שופטים בענין פדיון בכור. אמנם נראה שלקח הריב"ש זה מתשובת הרשב"א (סימן ר'). עיין בלקוטים פ' שופטים.

[27]) עיין בלקוטים פ' בא על המקרא ואחריו לא יהיה כן בשם הרמב"ן וכן בפרשת חקת במי מריבה ג"כ בשמו, ופ' אחרי בשם הראב"ע ופ' שופטים בשם הרשב"א.

[28]) אין לנו פי' יותר קדמון על התורה מפי' רש"י. ומאד היה חביב אצלנו אלו מצאנו איזה פירוש יותר קדמון ממנו. ומטעם הזה וגם לבעבור הציב יד ושם לרבנו חננאל, אשר לא נשאר בידינו מאומה מהרבה ספריו היקרים, גמרתי בדעתי לחבר לקונטרס זה לקוטים מפירושי ר"ח על התורה כפי סדר הפרשיות, מכל הנמצא בשמו בפירושי רבנו בחיי על התורה, ובאיזה ספרים זולתו, עם קצת הערות. ולא אצטרך לרשום בכל מאמר שהוא מס' בחיי, רק במעט הנלקח מספרים אחרים אכתוב את המקור. ואעפ"י שס' בחיי ביד כל אדם, אקוה בב"ז אשר קוראים מבינים ימצאו עונג בהעריך לפניהם דברי חכם גדול מפורסם בקדמונים על סדר נבון היותר אפשרי עם הערות מושכלות. ובפרט שחבור רבנו בחיי רב הוא בכמותו ופירושי ר"ח כנטבעים במצולת אמרותיו. ועוד לנו יתרון בפירושי ר"ח במה שנודעו לנו עי"ז איזה מפירושי רב סעדיה אשר נאבדו מידינו וגם שאר ספריו הנאבדים, כאשר תראה בהערותינו, שראה אותם ר"ח והשתמש בהם הרבה. אולם כל משכיל יראה לעלבון נפשו כי הרב בחיי נרפה מעט מעט מזריזותו בתחלה להביא את דברי הר"ח במקום הראוי וכמו שהבטיח בהקדמה. וככה נמצאהו מזכירו בהרבה מקומות עד פ' משפטים ומשם עד פ' תשא רק במקומות מועטים ומשם ואילך מחריש ממנו עד פ' חקת שמביאו עוד פ"א ולא יותר עוד עד סוף התורה. ובהערה בא"ה תראה עצתי מה לעשות בלקוטים האלה.

[29]) בשפתי ישנים אות שי"ן: „שכל טוב פי' על התורה ב"י" עכ"ל. ובשם הגדולים (ח"ב מערכת ש' סי' צ"ח): „שכל טוב פי' קדמון על התורה מהרב מנחם בר שלמה, חברו שנת ד"א תת"צ ומזכיר פירושו רבנו חננאל, ונמצא באוצר הספרים להגאון מוהר"ד אפנהיים, הזכירו בס' תוכחת מגולה על קהלת דף ז' ע"ב" עכ"ל. ובאוצר הספרים של הגאון רד"א הנ"ל הנדפס מחדש בשם קהלת דוד (המבורג תקפ"ז) נמצא בין כ"י פאליע (נומר 175) „מדרש שכל טוב עד פ' יתרו לר' מנחם בר שלמה"; (176) „מפ' וירא עד פ' יתרו להנ"ל, קלף" ע"כ. ומצאתי במרדכי פ"ז דסנהדרין (סי' תרצ"ד) מביא ס' שכל טוב בדיני עדות, נראה שגם מהוראות ידבר שם, וכן הר"ח בעצמו, ע' לקוטים פ' שופטים. והי' אם אל שדי יתן רחמים בלב איזה איש מבין, אשר לו מבוא בבית האוצר ההוא, לחמול על שארית ילידי ענק ה"זה, להעלותם מארץ נשיה ולהוציאם

אשר יציינהו לחכם מפורסם, אלא ודאי שצ"ל שם בשער הושיאל במקום שמואל, וא"כ הוא זה הר"ח שלפנינו.

33) החכם וואלף (ביבליאטעקא העבראיקא ה"ג) כתב, שנמצא באוצר הספרים של אקספארד בין קובצי האטטינגער נומר 252 פי' ר"ח על קדושין כ"י. רק שהוא מסופק שם לאיזה משלשה ר"ח הפירוש הזה ע"כ. וכבר בררנו (הערה 8), שאחד היה בקדמונים זה שלפנינו בשם זה ושם אביו ואין שני לו. ולמעלה (הערה 28) גליתי עצתי מה לעשות בהעתקת הפירוש הזה. ושם כתב עוד וואלף, שבקובץ ההוא נמצאו עוד פירושים אחרים כ"י על כמה מסכתות ע"כ, ואפשר שכלם מר"ח ולכן נכללו ביחד.

34) הן אמנם לא נזכר שם רבנו חננאל ולא שם רבנו חושיאל אביו באסיפת תשובת הגאונים הנקראה בשם שערי צדק ונדפס בשאלוניקי תקי"ב, אע"פ שנמצאו שם תשובות מר' חנוך ב"ר משה ור' יוסף בן אביתר, ע"ש בדיני יבום (סימן כ"ח וסימן כ"ט), ושניהם מאספמיא, בני דורם של רבנו ואביו, וזה הדוש באמת. מ"מ נזכרו במקומות אחרים מהקדמונים תשובות מרבנו חננאל. עיין לדוגמא למעלה (הערה 5) ובבעל ה"ע (מאמר ז' מכתיבת גיטין ושטרות, דף י"ב, ב): „ובתשובות לר"ח (נראה שהיה קובץ מיוחד מתשובותיו) כגון אלו הדברים שאינן מפורשות אם יבא אדם לכתוב שמא יפלו בידי אדם שאינו הגון וילמדו לשקר ואין לנו אלא מן הפה לאוזן לנאמנים", עכ"ל היקר. וכן מורה לשון הראב"ן (סימן רמ"ב) שכתב: „ושוב מצאתי בתשובות ר"ח אומא דסריכא באונה התחתונה וכו' אי מבצבצא זיקא מניה טרפה ואי לא כשירה דכלהו אונה מקום רבותא קרינן בהו וכן מנהג בשתי ישיבות" עכ"ל. נראה שמצא כן בקובץ תשובות של הר"ח. ולכן אחשוב שהתשובות שבשערי צדק קובצו באספמיא ממה שמצאו שם על שאלות ששאלו אנשי ארצם לגאונים גם מה שהניחו להם להעתיק בבבל, ולכן לא נמצא בו שם חכמי אפריקא. אח"ז בא לידי על שעה חדא שיורי ברכה על או"ח וראיתי שם (ריש סי' ר"ה) מביא מתשובות הגאונים כ"י תשובה שלימה לר"ח יעו"ש, נראה שהוא מקובץ אחר ולא כזה של שערי צדק. ובועד לחכמים (מערכת ה' סי' י"ג) כתב שבשבלי הלקט כ"י מביא הרבה תשובות מר"ח.

35) סדר תפלה של ר"ח מובא במרדכי (סוף ר"ה) ולא מצאתיו עוד מוזכר במקום אחר. אולם מדרכם היה להבר ס' תפלות ובפרט לארצות אחרות זולת בבל, שלא נתחזקו בידם עוד סדרי התפלות ומנהגי בתי כנסיות במשך כל ימי השנה. ולכן שלח רב עמרם גאון סדור לספרד, ורבנו סעדיה אפשר שחבר עוד סדר תפלה שלו בהיותו במצרים, או ששלחו לשם ממתא מחסיא. ור"ה ובן ארצו רבנו נסים (עיין תולדתו) חברו סדורי התפלות באפריקא, אשר שם נתחדש ג"כ למוד התלמוד

באגרתו לקהלות פרובינ"צא במ"ש, שר"ח פירש רוב התלמוד, ור"ל שלא השאיר רק סדר אחד מן התלמוד שלא פירשו, והוא קדשים, שעל זרעים וטהרות לא נמצא תלמוד כלל רק על ברכות ונדה שפירשם הר"ח. אח"ז בא לידי ס' ועד לחכמים וראיתי שם מערכת ח' סימן י"ב שכ', שראה בס' אחד שפי' ר"ח כל הש"ס. אכן ר' אברהם הוא הקרוב וטוקדם ובפרט שיש להשוות הדברים רובן ככלן ולא נחסר רק סדר קדשים וכבר חברו הגאונים שלפני זמנו את חבוריהם ג"כ על דרך ההוא, היינו לאסוף רק הדינים הנהוגים ולעזוב את שאינם נהוגים, כמו בעל השאלתות ור"ש קייר"א בעל ה"ג ורב יהודאי בעל הלכות פסוקות ורבנו סעדיה ורבנו שמואל בן חפני ורבנו האיי, ואחרי הר"ח נהג כן הרי"ף. והרמב"ם היה יחיד ובודד בדבר הזה במה שאסף הלכותיו גם משלשה סדרי משניות וש"ס הבלתי נהוגים ולא מצא לו חבר לפניו ולאחריו, והוא עשה כ"ז רק בעבור שהיתה מגמתו שלא יצטרכו עוד לתו"מ ופלפולים בשום ענין והלכה, כמ"ש בהקדמתו. ועוד כבר בימי אמוראים קדמ:נים לא למדו רק בארבעה סדרים (ב"מ קי"ד ב'), היינו ג' סדרים הנזכרים וגם סדר קדשים, מטעם שכתב רש"י שם. ובשני דרב יהודה כלהו תנויי בנזיקין היו ורק בימי אביי ורבא התחילו ללמוד אפילו מס' עוקצין כדי להרבות פלפולים והויות (סנהדרין ק"ו ב'). וכששאל ר' יוסף (שם ט"ו ב') ורבא (זבחים מ"ה א') הלכתא למשיחא? השיב אביי (שם ושם) לכל אחד: „אי הכי שחיטת קדשים נמי לא ליתני אלא דרוש וקבל שכר הכי נמי" וכו'. ומעתה עיין ברשימת מלים שחברנו לתולדות בעל הערוך (מלת הויה) וצרף גם דברינו כאן לשם ותראה חזוק עוד לפרושינו על לשון הויות דאביי ורבא. אכן בימי רב אשי חזרו כבר רובם כפי הנראה לדרכי אמוראים קדמונים, שכן השיב לרבי אחא בר יוסף דרך דחיה על קושיתו: „כי מטית לשחיטת קדשים תא ואקשי לי" (ב"מ ק"ט ב'), כאדם האומר לבשתלמד דבר שאינו מורגל ללמוד. עיין רש"י שם בפירוש ב' וגם לפי פי' א' ראיה לדברינו, שאמר לו: רואה אני שאתה מהודר ותלמוד קדשים, ור"ל שרק המהודרים למדו ס' קדשים להרבות הפלפול כמו אביי ורבא, וכן הגאונים אחרי רב אשי חזרו עוד יותר לדרכי אמוראים קדמונים כנ"ל.

31) עיין למעלה (הערות 15.11) ונוסחאות הר"ח טובאות בכל הקדמונים תמיד לישב איזה קושיא או סתירה.

32) בשם הגדולים (ה"ב ריש אות ח') כתב וז"ל „ר"ח בר שמואל ראיתי פי' על כמה מסכתות גמרא ממנו על קלף" עב"ל. ואין ספק אצלי שנוסחא משובשת נזדמנה לו בשער הספר הנכתב מאיזה סופר הדיוט, משום דלא אשתמיט לחד מקמאי להזכיר באיזה מקום את ר"ח זה החדש הנקרא ג"כ בשם רבנו,

עדים חמש״ וכו׳; ובפי׳ הראב״ד סוף תמיד: „ובס׳ מקצועות מ״ב היכא דאיכא נדה בביתיה דכהן אסור ליה למיסק לדוכן״ וכו׳ ע״ש דין זר מאד, והמדפיס מביא שם בשם פר״ח (או״ח סימן קכ״ח סל״א) שאין לפרסם דברים אלו. הרבית׳ בהבאת כל אלה המקומות, כדי להראות שמשני הספרים מובאים דינים בכל ענין, היינו שספר המקצועות מדבר מדיני כתובות ויו״ט ושבת ויבמות והלואות ואבלות ונשיאת כפים, וגם מדיני ממונות וגיטין, כפי שיבואר לקמן. וכן ספר חפץ מדבר מדיני שכנים ותפלות ושבועות ודיינים ועדות, וגם בדיני ממונות ויבמות וקדושין, כפי שיבואר לקמן. ואחרי ששניהם נקראו על שם מחבר אחד, קשה לחבין לבאורה במה ובאיזה ענין נתחלקו שני החבורים האלו ולמה קרא להם שני שמות, כיון ששניהם כוללים דברים מעורבבים בלי סדר וערך, וההלכות שנמצאו בזה נמצאו גם בזה. ויותר מזה תראה עוד לקמן, שדין אחד בעצמו הביאו קצת הכמים בשם ס׳ המקצועות וקצתם בשם ספר חפץ. ולכן שערתי ששני הספרים היו לאחד רק שהיה כולל שני הלקים, והאחד מהם המדבר מדיני ממונות היה נקרא בשם מקצועות עפ״י לשון המשנה (סוף ב״ב): „הרוצה שיתחכם יעסוק בד״מ שאין לך מ ק צ ו ע בתורה יותר מהן״; והשני המדבר ממצות שבין אדם למקום ומעשים טובים אשר יעשה אותם האדם וחי בהם היה נקרא בשם חפץ עפ״י דרז״ל (ב״ר סל״ו): „כתוב א׳ אומר וכל חפצים לא ישוו בה וכתוב א׳ אומר וכל חפציך לא ישוו בה חפצים אלו מצות ומעשים טובים חפציך אלו אבנים טובות ומרגליות״ ע״כ. וא״כ חפץ סתם בלי כנוי הוראתו מצות ומע״ט. או שכלל הספר היה נקרא בשם חפץ להיותו מדבר מכל חפצי האדם הן מאותם שבינו לבין חברו הן מאותם שבינו למקום, והחלק הפרטי ממנו הכולל דיני ממונות היה נקרא בשם מקצועות, והאשכנזים ערבו שמות ההלקים בפעם בפעם רק כפי שער הספר שבא לידם במקרה, והניחו שם החלק על הכלל או להפך או שהחליפו חלק בחלק.

נשאר עוד לבאר דבר יותר קשה, והוא: שכבר ראינו למעלה כמה חכמים המיחסים בפירוש שני הספרים להר״ח, ואעפ״כ נמצא כנגדם מאמרים בגדולי הפוסקים המורים להפך. ע׳ מרדכי (רפ״ב דיבמות): „זיקה לא פקעי בבדי וכן הלכה וכן פסק ר״ח וכן ספר הפץ״. ושם בסמוך: „ושניות דר׳ חייא לא איפשט׳ אם יש להם הפסק או לא ואזלינן להומרא וכ״פ ר״ח וספר חפץ״. ושם (פ״א דקדושין סי׳ תפ״ח): „והלכתא כרב פפא דשטר אירוסין צריך להיות מדעתה, אבל בספר חפץ פסק כרבא ורבינא וכן פסק ר״ח״ ע״כ. ופסקי רקנטי (סימן תס״ד): „כתבו רי״ף ור״ח ז״ל, דאע״ג דאין גובין קנס בבבל מנדין ליה עד דמפייס לבע״ד וכ״כ בספר המקצועות״ עכ״ל. ובהגהמיי׳ (פי״ד מהל׳ אישות אות ל׳): „וכ״כ בה״ג ובפר״ח ובדברי ר״י אלפס ובספר חפץ״. מלשונות הללו נראה בעלילי

דק סימות רבנו הנשיאל אבי הר"ח. ורב האיי (עיין בתקונים לתולדתו) נראה ששלה ג"כ סדר תפלתו לאיזה ארץ, כי מכל הארצות היו שואלים לו.

[36]) בעל ש"ק כתב וז"ל: „ר"ח חבר ספר המקצועות, כנראה במרדכי פרק אעפ"י ושבועות פ"א וחבר ספר חפץ, כנראה בהגהת הרמב"ם הלכות שכנים פ"ג" עכ"ל. ובאמת נמצא במרדכי פ"ה דכתובות (סי' קע"ח) שכתב: „ובספר המקצועות פסק ר"ח הואיל ונכנסה להופה ולא נבעלה וכו' ע"ש לענין גבית כתובה. ומ"ש שם בש"ק מהא דשבועות פ"א צ"ל פ"ג, שכן הוא שם סימן תשנ"ו: „מצאתי בס' המקצועות שיסד ר"ח בנודר בעת צרה להתענית ב' וה" וכו' ע"ש לענין שמחת יו"ט ונדרים. וכן רשם יפה בש"ק לענין ספר חפץ מהגהמיי' פ"ג דשכנים, שכ"כ שם סי' ה' וז"ל: „וכ"פ ר"ח בספר חפץ". ובשם הגדולים (ח"ב ריש אות ח') הוסיף עוד וז"ל: „ספר חפץ חבר ר"ח וכו' כמ"ש בהגהמיי' סוף ספר אהבה על התפלה וכ"כ בסמ"ק מצוה פ"ב ושאר גדולים" עכ"ל. ולשון הגהמיי' שם הוא: „ור"ח כתב בספר חפץ שאין להזכיר ראש חודש בשל ראש השנה" ע"כ. ובסמ"ק סי' פ"ב: „ר"ח פסק בספר חפץ שעשה, שאפילו אדם שנשבע בנק"ח שיש לו התרה לדבר מצוה" עכ"ל. ובכלבו (סימן קכ"ד ס"ק ל"ג): „אמנם ר"ח פי' בספר חפץ שלו שעשה שלדבר זה (במי שנדר לגרש את אשתו) יש לו התרה" עכ"ל. ועכ"פ בכל המקומות האלו מבואר בפירוש, שנקראו שני החבורים על שם ר"ח והוא ע ש א ם ו י ס ד ם ו ה ם ש ל ו, ומצאתי עוד במרדכי (פ"ד דיבמות סי' כ"ח) וז"ל: „ובספר המקצוע דר"ח שאפי' ביבמה זקנה אין כופין לחלוץ" עכ"ל. ועוד נמצאו שני הספרים מובאים באיזה מקומות בסתם בלי שם הר"ח. עיין במרדכי (ספ"ק דשבת סי' רצ"ז) „מצאתי בספר המקצועות שכתב בשם רב שרירא גאון מעשה היה בימי אבותינו הקדמונים פעם אחד ע"ש היה ויום המעונן" וכו' לענין קבלת שבת, ושם פ"ד דכתובות (סימן קס"ז): „ובספר המקצועות כתב רב צמח גאון בביתי ולא בבי עקתי" וכו', ע"ש לענין מזונות אלמנה אצל היתומים. ושם פ"ז (סי' קפ"ט): „ובס' המקצועות פירש רב נטרונאי גאון דלא מיירי אלא במקדש בלבד אבל כתב כתובה זכה היבם". ושם (פ"ט סימן רכ"ה): „כתוב בספר המקצועות כך אמרו הגאונים הפוטר את אשתו מן השבועה בשעת מיתתו נוטלת כתובתה בלא שבועה". ושם (פ"י סי' רמ"ג): „וכן הוא בס' המקצועות שחילק בין קרקעות להודאות והלואות". ושם עוד בסמוך: „וכדברי הר"ם ז"ל מצאתי בספר חפץ לענין שודא דדיינא". ובתשובות מהר"ם לס' שופטים (סי' י"ו): „העתקתי מס' המקצועות והיכא דשכיב ליה שכבא" וכו', לענין אבלות. ובהגהמיי' (פי"ב מהלכות עדות): „כתב בספר חפץ שכך אמר רב פלטוי ראש ישיבה וכו', הואיל ומעיז פנים בפרהסיא נחשב רשע ופסול לעדות", ובראב"ן (סימן ל'): „וה"נ מצאתי בספר חפץ שטר שתתם

החפץ או מקצועות, גם אותה ההלכה שכתבו הראב״ן והמרדכי והגהמיי׳ במקום אחד בשם ס׳ מקצועות כתבו התוס׳ והגהמיי׳ בעצמם במקום אחר בשם ספר חפץ. האמנם על דבר הסתירות בין פסקי הר״ח לס׳ חפץ ומקצועות יש לדחוק ג״כ ולומר, שהר״ח בעצמו חזר במקום אחד ממה שכתב במקום אחר. והאומר כן יביא לו ראיות שכן הוא דרך הר״ח מדברי התוס׳ (שבועות מ׳ ב׳ ד״ה וחדא כשמואל) „וכן הלכה וכו׳ וכן פיר״ח בשמעתין וכן עיקר ודלא כמו שפסק ר״ח בכתובות כר״ח בר אבא״ עכ״ל, וכעין זה בתוס׳ (יבמות ל״ט ב׳ ד״ה אמר רב) „ור״ח פסק דמצות יבום קודמת וחזר בו בפ׳ מצות חליצה ופסק דמצות חליצה קודמת״ עכ״ל. אולם רחוק הוא לומר, שיחזור הר״ח במקומות הרבה כ״כ. וגם נצטרך עוד לדוחק שלמעלה, שאפילו במקומות השוים מובאים ר״ח בפ״ע וס׳ חפץ או מקצועות בפ״ע. ולזאת נחשוב לדרך היותר נכון בישוב כל זה, שס׳ חפץ או מקצועות נתחברו בקצרה מר״ח ואח״כ בהוספות מתלמידיו אשר לקטו וכתבו בהם כל אשר מצאו כתוב בספרי הגאונים עד הר״ח רבם, וחותמים תמיד בפסקי האחרון במקום שידעו מהם. אך לפעמים הרשו להם לסור מפסקיו עפ״י הנראה להם מהרבה גאונים שקדמוהו נגד דעתו. ולכן תמצא בכמה מאמרים המובאים מחפץ ומקצועות שנזכרו בהם רק דברי הגאונים, כמו שכתבתי לעיל; ומרדכי ספ״ב דשבת שמביא מס׳ המקצועות רק דברי רב שרירא, ושם פ״ד דכתובות רק דברי רב צמח, ושם פ״ו רק דברי נטרונאי, ושם פ״ט רק דברי נטרונאי, ושם פ״ט רק דברי הגאונים בסתם, וכדומה, כי במקום שלא היה להם מפסקי מורם היו מסתפקים להביא דברי הגאונים שמצאו בענין ההוא. ובזה יבא הכל על נכון. ובאמת מלשון פסק ר״ח או כתב ר״ח בס׳ חפץ או מקצועות לא היה עוד ראיה שחברו ר״ח, רק שי״ל הכונה, שבספרים ההם נזכר הר״ח שכתב כן. ומפורש בתשו׳ מהר״ם בר ברוך (ד״פ סי׳ תק״ח): „פסק ר״ח בס׳ העטור ובאביאסף״, ור״ל ג״כ: בשני אלה הספרים נזכר פסק זה של הר״ח; ולא כמו שיטעו קצת מוני הדורות לומר, שמשמע מזה שר״ח חבר העטור, ולא ראו מלת ובאביאסף הנודע למאוחר הרבה. אלא שלשון המרדכי פ״ג דשבועות שהבאנו. שכתב „בס׳ המקצועות שיסד ר״ח״ וכן הסמ״ק סימן פ״ב „ר״ח פסק בספר חפץ שעשה״ וכו׳, ויותר עוד בכלבו סי׳ קי״ד „ר״ח פי׳ בס׳ חפץ שלו שעשה״ הם יכריחוני לומר כנ״ל, שנתחברו ממנו בקצרה והתלמידים הוסיפו הרבה. וראיה עוד לזה הוא שבעלי התוס׳ המוקדמים בערך זמן המרדכי, אשר רובם ידעו מפסקי הר״ח ומביאים מהם הרבה, לא יביאו בשום מקום את ספרי חפץ ומקצועות ע״ש הר״ח, ואדרבא הם מביאים ס׳ חפץ למתנגד לפסקי הר״ח, וכן הראב״ן את ס׳ המקצועות. ור״ת בס׳ הישר שמביא ג״כ הרבה מפסקי הר״ח לא יביא בשום מקום אפילו ספרי חפץ ומקצועות בעצמם. ורק מאותרי

שר"ח לחוד וס' חפץ או מקצועות לחוד. ואם ידחוק אדם לומר, שבאמת ס' חפץ מר"ח, רק שהכוונה בכל אלו שכן פסק ר"ח במקום אחר וכן בספר חפץ, מה שאינו סובל כלל הלשון, הנה לעינינו עוד מקומות אחרים המורים התנגדות ומחלוקת בין ספר חפץ או מקצועות ובין ר"ח. עיין הגהת מרדכי לפ"י דיבמות (סימן קכ"ה, קכ"ה) וז"ל: „ובפיר"ח מצאתי טפי פ"ב דכתובות כותב אדם עדותו על השטר וכו' ובס' הפץ תירץ דהא דאמר מפיהם ולא מפי כתבם כשאינו כתב ידם וההוא דכתובות אפילו אינו זוכרה מיירי בכתב ידו", ע"ש שהתירוץ כספר חפץ משנה מפיר"ח בפ"ב דכתובות. ובמרדכי (פ"א דקדושין סימן תפ"ט): „היישינן שמא שוה פרוטה במדי, בפירוש ראב"ן ובפירוש ר"ח משמע דס"ל הלכתא כשמואל", אמנם בה"ג וספר הפץ פסקו דלית הלכתא כשמואל" ע"ב. ובהגהמיי' (פ"ט מהל' גירושין סימן א') ז"ל: „וכן פסק ר"ח כהאי לישנא ר"ל בחלה הוא או היא דהוי אונס בידי שמים. וכן משמע בפרק השולח אי משום אונסא אין אונס בגיטין ובספר המקצועות פסק דאונס בידי אדם לא הוי אונס, בידי שמים הוי אונס וכ"פ בשתי ישיבות" עכ"ל; יעוין היטב ב"י על טור אה"ע ריש סימן קמ"ב ותמצא מבואר מדבריו, דע"כ בעל המקצועות חולק אר"ח דפסק כלישנא קמא בריש כתובות והמקצועות כלישנא בתרא. ובראב"ן (דף צ"ב ע"ד בריש ב"מ): „קי"ל כרב ששת דאמר הילך פטור ואני מצאתי בס' המקצועות שפסק רב עמרם גאון הלכתא כר' חייא (דהילך חייב) וליתא רמצאתי בפיסוק ר"ח שפסק כרב ששת" ע"כ. וכן במרדכי (שם סי' ר"ט) בשם ר"ח „ודלא כס' המקצועות, שפסק כרב עמרם דלא כרב ששת" ע"ב. וכן בהגהמיי' (פ"א מטוען סימן ז'): „כרב ששת דאמר הילך פטור וכו', וכן פירש ר"ה וכו' ודלא כס' המקצועות שפסק בשם רב עמרם דלא כרב ששת" ע"ב. ושם עוד (פ"ד סי' א'): „וא"ת והא הילך הוא ופסקו כרב ששת דאמר הילך פטור כפירושי לעיל תחלת הלכה זו. וי"ל דמיירי שהרקיבו הפירות, ודלא כס' חפץ" עכ"ל; וכן בתוס' (ב"מ דף א'): „אבל בס' חפץ משמע דהילך חייב" ע"ב. ושם מרשים הגאון ר' ישעיה ברלין על הגליון לעיין תוספת ב"ב (קכ"ח ב' ד"ה והלכתא) והשומע לדבריו ומעיין שם ימצא שכתבו בשם ר"ה דהילך פטור. (ובדברי תוס' אלו גם במרדכי לענין זה של הילך נגע גם בעל שב"ע (נ"ה), אך בהעלמת ציון של הגאון רי"ב אשר על ידו מצא הסתירה, וכיון שהדפים יהי שלו, אכן היה בעיניו הדבר כ"ב כזר ומפליא עד שכתב ע"ז: יתהמץ לבבינו בקרבינו! ואיך יתחמץ עוד לבבו אם יראה כל הסתירות שהבאנו פה עד הנה). וכ"כ הבעה"ע בשמו. ע"ש בדינו מלוה ע"פ (ד' ווארשויא דף נ"ו ב'): „ומהר"ב (צ"ל מר רב) עמרם ורבינו האיי זצ"ל פסקו הלכתא (כר' חייא דהילך חייב) וכו'. ור"ח פסק כר' חייא (בקמייתא) וכרב ששת בבתרייתא (דהילך פטור)" עכ"ל. מב"ז תראה בעליל פסקי הר"ח נגד ספר

לקוטים מפירושי ר"ח על התורה מספר בחיי ושאר ספרים, עם הערות מושכלות.

פרשת לך (י"ז א') „אני אל שדי". נתנה מצות מילה בשם הזה לפי שכחו של אדם תשש במילה, וכמו שדרשו רז"ל יצפון לישרים תושיה זו מילה (מלשון תשות כח), שהצפינה הקב"ה לעשרים דור, שהרי מאדם עד אברהם כ' דור, והשם הזה הוא נזכר בגבורה כענין שכתוב כקול מים רבים כקול שדי. ומפני שלא תאמר בחתוך בשרו כחו תשש ושונאיו קמים עליו, לכך אמר לו אני אל שדי, אני מספיק לך כח וגבורה שתתגבר על שונאיך, אתה וכל זרעך הנימולים.

שם (שם כ') „ולישמעאל שמעתיך וגו' ונתתיו לגוי גדול". ראינו שנתאחרה הבטחה זו להם אלפים של"ג שנה (ר"ל עד בריחת מחמד מעיר מיכה, שממנה מתחיל מנין הישמעאלים). ולא היה אחורם (ר"ל איחור ביאת הבטחתם) תלוי בעונם והיו מצפים לה כל השנים הללו וסוף סוף באה ונתקיימה ואח"כ נתחזקה המלכות בידם, אנו שנטלה ממנו בעונינו, ושם זמנה אלף שלש מאות ושלשים (צ"ל וחמשה; עיין לקמן פ' בא על המקרא ומושב בני ישראל וגו'), עאכ"ו שנהיה מצפים להבטחתו ולא נתיאש ע"כ. (דברים יקרים מחזקים הלב. ויש להעיר שחשבונו ממנין הישמעאלים, המתחיל לפי דעתו בשנת ד"א שפ"א, הוא מדוקדק עכ"פ יותר מכל חשבוני הסופרים בישראל. ובאגרת רש"ג חושב ד"א שע"ד והא ודאי ליתא. והנוצרים היום חושבים ד"א שפ"ב, אכן נודע שבחשבון שנה אחת נקל החלוק בעבור שהתחלות כל שנה אינן שוות אצל האומות. ומעתה חשוב מאדם עד המבול אלף תרנ"ו ומשם עד לידת אברהם רצ"ב ומשם עד מילתו צ"ט, סך הכל ב"א מ"ז, ומשם עד בריאת מחמד ב"א של"ג סך הכל ד"א ש"פ ושפ"א מתחיל מנינם).

פרשת וירא (י"ח ד') „והשענו תחת העץ". למדנו שלא היה שם אלא אילן אחד. ולמה נגלה לאברהם באילן, לפי שבשרו שיוליד אחרי זקנתו, באילן זה שכתוב בו (איוב י"ד ז') כי יש לעץ תקוה אם יכרת ועוד יחליף ויונקתו לא תחדל, אם יזקין בארץ שרשו ובעפר ימות גזעו מריח מים יפריח ועשה קציר כמו נטע.

האשכנזים בין תלמידי הר"ם מרוטינבו"רק, כמרדכי והגהמיי' וסמ"ק, התחילו להביא שני הספרים ע"ש הר"ח, וזה רק בעבור שמצאו לרוב בסוף כל הלכה הוראת הר"ח לחתימת הענין והרבה קראו כן הפוסקים לחבורי תלמידים ע"ש רבם, כמו ספר הישר לר"ת, שברוב המקומות נראים דברי התלמיד בעליל, ואעפ"כ כיון שבאו בו הרבה פירושי ר"ת ותשובותיו נקרא על שמו. וזה קרוב מאד לבקי בדרכי בעלי הוראה מאשכנזים. אולם גם לשון תשובה אחת בשו"ת מהר"ם ביר"ב (ד"פ פי' תתנ"ב) ולא נודעה למי היא, מורה ג"ב שלא חשב המשיב את ספר חפץ כלו לר"ח, ע"ש „כתב בעל החפץ" וכו' ולא „כתב הר"ח", הנודע המפורסם בשמו. ואם יודפס אי"ה ספר המקצועות או עכ"פ הלקוטים ממנו תִוָדע האמת על נכון. וכבר גליתי דעתי למעלה איך ועל איזה דרך יודפסו הלקוטים האלה ביחד עם הלקוטים מפי ר"ח על התורה ועם פירושו על מס' קדושין.

37) וואלף באוצר הספרים ח"ג ע"ש. ודע כי זה הרב ר' משה רפאל די אגילאר הספרדי הניח ג"ב לבעל שפתי ישנים לראות בכל אוצר הספרים של כדי לרשום ממנו כל הנצרך לספרו, ע' סוף ספר שפתי ישנים. ובכ"ז לא ידע בעל ש"י מספר המקצועות כ"י, שהיה נמצא אצל ר' משה רפאל, שכן יביא בפנים הס' אות מ"ם רק שנמצא ס' המקצועות בש"ק בשם המרדכי.

בלא איש ולא איש בלא אשה, כענין שכתוב (בראשית ב׳) לא טוב היות האדם לבדו, טוב אתה מזולתך וזהו שני דברים טובים והאחד טוב מחבירו. ועוד מצינו ב׳ דברים רעים והאחד טוב מחבירו: טובים היו חללי חרב מחללי רעב (איכה ד׳). ועוד מצינו ב׳ דברים האחד טוב והשני פחות: טוב ילד מסכן וחכם ממלך זקן וכסיל (קהלת ד׳) והאחד טוב מחבירו, טוב ארוחת ירק ואהבה שם משור אבוס ושנאה בו (משלי ט"ו). ועוד שני דברים טובים (?) ויש שלישי טוב משניהם: טוב אשר לא תדור משתדור ולא תשלם (קהלת ה׳) וטוב משניהם מי שידור וישלם. וכמה (שם ד׳): ושבח אני את המתים שכבר מתו מן החיים אשר הם חיים עודנה, וטוב משניהם את אשר עדן לא היה. (יש כאן שבושים וביחוד במה שחושב נידר ואינו משלם בין שני הדברים הטובים).

שם (ל"א י"ט) „ותגנוב רחל את התרפים אשר לאביה". גנבה אותם כדי שיחזור בו ושיאמר אלוק׳ הגנוב אין בו ממש, בדברי יואש שאמר (שופטים ו׳) אם אלקים הוא ירב לו כי נתץ את מזבחו, וכמו שאמר הכתוב (יחזקאל כ"ח) האמור תאמר אלקים אני לפני הורגיך ואתה אדם ולא אל ביד מחלליך.

שם (שם מ"ג) „הבנות בנותי והבנים בני והצאן צאני". כזב לבן באמרו והבנים בני שהרי כשאמרו (יבמות ס"ד ב׳) בני בנים הרי הם כבנים לא אמרו כן על בני בנות, וכן במה שאמר והצאן צאני שהרי הוא נתנם לו בשכר טרחתו ועמלו, וכן במה שאמר וכל אשר אתה רואה לי הוא והרי אמר לו יעקב כי מששת את כל כלי מה מצאת מכל כלי ביתך ולא מצא מענה. והענין הזה כענין בן הדד שאמר לאחאב (מ"א כ׳) כספך וזהבך לי הוא ונשיך ובניך הטובים לי הם, וכתיב דעו נא וראו כי רעה מבקש. והנה על דבר יעקב שאמר ללבן מה דלקת אחרי השיב לבן הבנות בנותי כי באתי אחריך לראות בנותי (המגיה לתוספות על התורה הנקרא בשם עפר יעקב הקשה על זה, דשם ביבמות מבואר ההפך, דגם בני בת קרויים בנים והביאו שם לראיה מבת מכיר אבי גלעד וכו׳ ולק"מ שהרי שם הביאו רז"ל ראיתם גם כן ממקרא שלפנינו „והבנים בני" ודחקוהו מתחלה לפרשו שלא יהיה לראיה. עיין שם. והר"ח, שבלי ספק נתכוין לדבריהם שם. מפרש המקרא עפ"י פשוטו ולא ישגיח לפירושם, במקום שמדבר מעומק פשוטו של מקרא, ובאמת בירושלמי (פ"ו שם) מבואר להפך מדברי הבבלי, וכר"ח

ועוד שהצדיקים נמשלו לעץ והוא שכתוב (תהלים א׳) והיה כעץ שתול על פלגי מים.

שם (שם י"ט) „למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו". נעשו דברי האבות בקבלה בלא כתיבה בתורה כמו תורה הכתובה. ומכאן אתה למד כי המשנה שהיא סדורה בהגדות אבות לבנים היא בידם קבלה שחיבים לשמור דבריהם כחיוב דברי תורה הכתובה, שזה וזה שוים, שהרי עשר הדברות נשמעו מפי הגבורה ונכתבו מפי הנביא עליו השלום, ושאר התורה נכתבה מפי הנביא, וכשם שאין הפרש בין המצות שהן בשמיעה ובין המצות שהן בכתיבה, כך אין הפרש בין המצות שהן בכתיבה ובין המצות שהן בקבלה שהכל שוין. (לפי הנראה היה הר"ח מכנים הרבה מאמרים וראיות בפירושיו נגד הקראים, ועוד נמצאהו רומז נגדם בלקוטים האלה פ׳ בא על המקרא החודש הזה לכם ובפ׳ משפטים על עין תחת עין. וקרוב אצלי, שמקומו לא היה רחוק ממקום ארגילאן או ורגיל"אן שהיא ג"כ בצפון אפריקא הנקרא מערב אצל הקדמונים, ושם היו שוכנים קראים. עיין ספר הקבלה לראב"ד (ד"א מ"ו ב׳) ובראב"ע על בא (י"ב י"א) „והמינים אשר בארגילאן" וכו׳, וגם היו מעט מהם במצרים, ע"ש בראב"ד, והיא לא רחוקה ממדינת קיר"וואן ולכן גם רבנו נסים בן ארצו מדבר בהם ונגדם, עיין תולדתי).

פרשת וירא (כ׳ ב׳) „וישלח אבימלך מלך גרר ויקח את שרה". עכשיו כשבא בגרר גרשה לפי שהיה ירא שמא יהרגוהו אם היה אומר שהיא אשתו, ואף על פי כן לא הניחו השי"ת שיפרד ממנה ולא הניח הצדקת אצל הרשע כי לא ינוח שבט הרשע על גורל הצדיקים, וגירושין הללו היה מפני הפחד, וזהו שאמר השי"ת (ג׳) „והיא בעולת בעל", שלא גרשה רק מפני הפחד כי אנוס הוא ונמצא שאין הגירושין גירושין גמורין, וזהו שאמר אבימלך (ד׳) „הגוי גם צדיק תהרוג", כלומר: הגוי שאין שלו זה הדין, אלא אפילו אנוס גירושיו גירושין, ועוד שהוא צדיק, שלא קרב אליה, תהרוג. ולא עוד אלא (ה׳) „הוא אמר לי אחותי היא והיא גם היא אמרה" פעם אחר פעם „אחי הוא" „בתם לבבי" לקחתיה „ובנקיון כפי", שלא קרבתי אליה.

פרשת ויצא (כ"ט י"ט) „ויאמר לבן טוב תתי אותה לך מתתי אותה לאיש אחר". אעפ"י שבנתינתה לאיש אוזר טוב שא"א לאשה

הדבר מעם האלהים" זה השובע, "וממהר לעשותו" הרעב אחרי השובע מיד, ועתה ירא פרעה וגו'.

שם (מ"ג א') "למה תתראו". למה אין אתם מפורדים, למה תתערבו כלכם, כענין שכתוב (מ"ב י"ד) לכה נתראה פנים וכתיב (שם) ויתראו פנים הוא ואמציה מלך יהודה.

שם (מ"ג י') "כי לולא התמהמהנו". למדך הכתוב, שרחקו עצמן במאכל ולא הטיחו דברים כלפי אביהם עד שנתרצה מעצמו, לפי שכבוד גדול היו נוהגים בו. וכיון שנתרצה השיאם עצה בחמשה דברים. האחד: הורידו לאיש מנחה. השני: וכסף משנה קחו בידכם. השלישי: ואת הכסף המושב וגו' אולי משגה היא, אולי הממונה על הבית שכחו בשוגג, וצוה להם יעקב להחזירו מפני קדוש השם. הרביעי: ואת אחיכם קחו. החמישי: תפלה. אמר להם: ואל שדי יתן לכם רחמים לפני האיש.

פ' ויחי (מ"ח י"ד) "שכל את ידיו". הרכיב ידו זו על גב זו (עיין גזועניוס שורש שכל בערבי הוראתו ג"כ "פלעכטען".

שם (נ' י') "ויספדו שם מספד גדול וכבד מאד". תשעה מינים של הספד הם: מספד, נהי, זעקה, הילול, נידה, מרזח קינים, הגה והי. מספד, שנאמר (ירמיה ט') וספדו עליו הוי אחי. נהי, שנאמר (שם) כי קול נהי נשמע מציון. זעקה והילול, שנאמר (יחזקאל כ"א) זעק והילל בן אדם. נידה, שנאמר (ירמיה מ"ח) נודו לו כל סביביו. מרזח, שנאמר (שם מ"א) כה אמר ה' אל תבא בית מרזח. קינים והגה והי, שנאמר (יחזקאל ב') וכתיב אליה קינים וגו'. וכשהזכיר כאן מספד גדול וכבד מאד יכיל כל ט' מינים הללו של הספד ולמדך הכתוב ט' כתות שעלו עם יוסף (ונזכרים למעלה שם על המקרא ויעל יוסף לקבור את אביו יעו"ש, אעפ"י שאינו מזכיר שם את הר"ח; ויהיה גם זה לראיה על דברינו בפ' וישב) הספידו עליו ט' מיני הספד. והנה ההספד הוא זכרון חסדי המת ויחוסו, כגון: שאול ויונתן הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו (ש"ב א'), ולפי הכאב ההספד, שנאמר: צר לי עליך אחי יהונתן (שם), ולפי המאורע שאירע לו, שנאמר (שם ג'): ויקונן המלך על אבנר ויאמר הכמות נבל ימות אבנר. וכן צריך אדם לסדר המובה שהיתה ונסתלקה ממנו, כגון (יחזקאל כ"ז): בן אדם שא על צור קינה ואמור לצור היושבת אל מבואת ים, וכתיב (שם): הונך ועזבונך מלחיך וחובליך מחזיקי בדקך

דבני בנות אינם כבנים, ויש עוד סברא שתלמוד ירושלמי היה שוה בעיני הר"ח לתלמוד בבלי, נגד דרך הגאונים שחשבו תמיד את הבבלי לעיקר. עיין מזה בתיקונים להערה 17 על זמן הקליר בסופו, ובלי ספק גם על בת מכיר יש לר"ח פירוש אחר פשוט, וגם אין זה סותר גוף הדין של פו"ר. שכאן מדבר רק על לשון בָּנַי, אם קורא אדם כן לבני בנותיו, והבן).

פ' וישלח (ל"ב ט"ו): „עזים מאתים ותישים עשרים" וגו', כל ראשי הבהמות במנחה הזאת תק"ן, לפיכך קדמו מלכות אדום למלכות ישראל תק"ן שנה.

שם „לא יקרא עוד שמך יעקב כי אם ישראל יהיה שמך". פירוש שקרא שמו ישראל מוסף על יעקב, כי מלת עוד פירושו בלבד, יאמר לא יקרא שמך עוד יעקב (בלבד) כי אם ישראל יהיה שמך, כלומר, יעקב וישראל, וכמהו (ירמיה ג') לא יאמר עוד ארון ברית ה'—בלבד, כלומר, לא יאמרו על ארון ברית ה' שהוא מקום השכינה בלבד, אלא אף ירושלים שתהיה כלה מקום שכינתו, הוא שכתוב (ישעיה מ"ח): בעת ההוא יקראו לירושלים כסא ה'. וזהו כי אם ישראל יהיה שמך, פעמים יעקב ופעמים ישראל. וזהו שאמר הנביא ע"ה (שם): שמע אלי יעקב וישראל מקוראי, וכתיב (ירמיה מ"ו) ואתה אל תירא עבדי יעקב ואל תחת ישראל. (כ"ז עפ"י עומק פשוטו, ובגוף פי' המקרא שלפנינו כבר קדמו רבנו סעדיה, עיין ראב"ע ריש וארא).

פרשת וישב (ל"ח כ"ה): „היא מוצאת". דרשו רז"ל: מכאן (כתובות ס"ז סוף עמוד ב') נוח לו לאדם שישליך עצמו לכבשן האש ואל ילבין פני חברו ברבים, שכך אמרה תמר: אם יודה מוטב ואם לאו הריני מטיל עצמי לכבשן האש ולא אלבין פניו, ואעפ"י שמלת מוצאת כתובה באל"ף, יש לפרשו לפי הדרך הזה מלשון „ויצת אש בציון". (רבנו בחיי לא יזכיר זה בשם הר"ח רק בסתם. אולם בכ"ז מפירושו לקח דבריו, עיין תוס' כתובות שם ובמנחת יהודה על התורה, ועוד נמצאהו מזכיר מפירושי ר"ח מבלי הזכיר שמו, עיין לקמן סוף פ' ויחי ופ' שמות על דרך שלשת ימים, ובפ' בא על וישאלו איש מאת רעהו ובפ' משפטים על אם זרחה השמש עליו).

פ' מקץ (מ"א ל"ב): „ועל השנות החלום אל פרעה פעמים". מלמד כי הראשון והשני ענין אחד הם, ולמה פעמים „כי נכון

ערך מלים כתכתי הרבה מזה מה בין חכם לאב״ד. עכ״פ לענינגו יספיק להביא ברייתא דמו״ק (כ״ג ב׳): „ת״ר חכם שמת בית מדרשו בטל, אב״ד שמת כל בתי מדרשות שבעירו בטלין ונכנסין לביהכ״נ ומשנין את מקומן וכו׳. נשיא שמת בתי מדרשות כלן בטלין, ובני הכנסת קורין שבעה ווצאין״ ע״כ. ומזה נראה מבואר שאין כאן רק שלש מדרגות של כבוד לענין האבל על מת: חכם ולמעלה ממנו אב״ד והוא ראש הישיבה, הנקרא אחר רבנן סבוראי בשם גאון, ולמעלה ממנו ראש גלות שהוא במקום נשיא כמה שקוראהו ג״כ רש״ג הרבה באגרתו, ע״ש שלמה נשיאה וכרומה, וכן בשערי צדק (דיני אבלות שער ד׳ סי׳ ד׳), והתשובה שם היא מאיזה גאון. ואעפי״כ לא יחשוב ג״כ לענין אבלות רק שלש מעלות: חכם, אב״ד ונשיא, ושם מדבר הלכה למעשה. וכן בסוף הוריות אב״ד הוא מדרגה השניה אחר הנשיא וחכם מדרגה שלישית. ומזה תראה שהשם אב״ד שנתן רב שרירא לבנו רב האיי הוא רק דרך כבוד בעלמא ורצה לחדש איזה כנוי כבוד לבנו, ובאמת הוא בעצמו לא היה במדרגת הכבוד רק אב״ד לגבי נשיא. ואפשר בעבור שחכמי ישראל לא היו נוחים לרישי גלותא דמצערי לרבנן, יעויין אגרת רש״ג, לכן עשה עצמו כאלו היה הוא במדרגת הנשיא ולא חס לכבודו של הריש גלותא, ולבנו קרא אב״ד, והיה מכוין ברמז לדברי רז״ל במו״ק (כ״ו א׳): „שאול זה נשיא ויונתן זה אב״ד״, אכן באמת לדיני כבוד בחיים גם אחרי מותם מדרגת גאון, היא מדרגת אב״ד, השניה אחר הנשיא. ובעבור שר״ח רצה למינקט לשון ההלכה לענין שם הכבוד הראוי לרב האיי במותו והיותר גבוה במדרגה, חוץ מעלת הנשיא, לכן קרא לו היטב אב״ד וזה ברור אצלי. מעתה נחזי מהלך כל החרוזים ונמצאם כלם מורים בבאור על רבנו האיי, שכן יתכן עליו מאד: „דורש נגעים ואהלות״, בעבור שכתב פי׳ מיוחד על סדר טהרות, יעויין תולדתו (הערה 19); „והסיר ספקות ובאר הלכות פסוקות״, שכל הארצות בקשו ממנו התרת ספקותם ופסקי הלכות והוא השיב להם וביחוד לאנשי קיר״וואן מקום הר״ח, עיין ותולדות הר״ח (הערה ד׳), גם רבץ תורה וקבץ תלמידים. וישיבת רב האיי היתה מפורסמת בישראל; ו„כלובש תשבץ״ ר״ל כאותו כהן שנאמר בו (מלאכי ב׳) כי תורה יבקשו מפיהו; ו„בקרית יעבץ״ הכוונה למאמרם (ספרי פ׳ בהעלותך וקצת ממנו בסנהדרין ק״ו א׳): „ומשפחת סופרים יושבי יעבץ וגו׳ המה הקנים הבאים שהיו בא״י והלכו אצל יעבץ ללמוד תורה״ ע״כ. ועוד אמרו

ועורבי מערבך וכל אנשי מלחמתך אשר בך וכל קהלך יפלו בלב ימים ביום מפלתך. ורז"ל הזכירו כן, כי ענין ההספד ספור חסדי המת, כגון (מו"ק כ"ה ב', ע"ש בש"ס גרסינן ר' יוחנן, רק בע"י הוא כגירסת רבנו) ההוא דר' פדת דפתח עליה ההוא ספדנא: היום קשה לישראל כיום בא השמש בצהרים, שנאמר (עמוס ח') והבאתי השמש בצהרים והחשכתי לארץ (ר"ל כמו שהשמש מאיר לעולם, כן האיר ר' פדת והשפיע מטובו, וזהו חסדי המת). ואנן ספדינן על אב בית דין: „עפר קברו מור ואהלות, דורש נגעים ואהלות, מי מסיר ספקות, ומבאר הלכות פסוקות, תורה רבץ, תלמידים קבץ, כלובש תשבץ, בבית יעבץ" (נראה בעליל, שכתב הר"ח הספד זה על איזה חכם גדול שמת בימיו. ובפרט לפי מ"ש בעצמו בסמוך, שכל הספד צ"ל מעניניו ומעלותיו של מת, בלי ספק א"כ שכללים החרוזים האלה עניני איזה חכם מציין. ובנקל ישער כל יודע מעט מסדר הדורות, שהספיד כן לרבנו האיי שמת בימיו אולם אחרי עיון מעט יבטל השערתו, מפני שרב האיי לא היה נקרא, אב"ד במותו, כי שֵׁם זה שָׂם לו אביו עוד בהיותו בן י"ח שנה, ואחר זה מנהו לגאון, ואיך יקראהו הר"ח בשם הכבוד של ימי נעוריו ולא בשם המפורסם: גאון, ומורגל בפי כל מכבדי רב האיי? יכל זאת הניעתני מתחלה ג"כ לסור מדרך זה ולבקש חכם אחר בזמנו אשר יתכן עליו ההספד של ר"ח. ולא מצאתי כ"א בן ארצו ובן דורו רבנו נסים. וכמעט נתפרשו לי עי"ז יותר היטב קצת חרוזים, שעל רבנו נסים יתכן לומר: „דורש נגעים ואהלות", מפני שכתב הרבה בעניני טומאה וטהרה, גם הרביץ תורה הרבה לתלמידים, יעויין כ"ז בתולדתו. וגם הלשון „מסיר ספקות" יתכן עליו, מפני שהוא מדרך רבינו נסים לכתוב בספריו, שדבר זה נסתפק לו זמן רב עד שמצא התרתו באיזה ירושלמי או תוספתא. יעויין תולדתו (הערה 17). ובכ"ז עדיין לא נחה דעתי בפירוש הזה של החרוזים וביחוד הסיום „בקרית יעבץ" נשאר אצלי סתום. וכשנתישבתי בדבר נתברר לי כי מושכל הראשון הוא פה האמת, שאין ספק בו עוד, שבודאי כיון לרבנו האיי, ומה שיקראהו אב"ד ולא גאון הוא רק למתפס לשון ההלכה בגמרא לענין כבודו של מת. והנה בימי הגמרא, כשלא היה עוד שֵׁם הכבוד גאון, היתה מעלת ראש ישיבה, כרבא ורב אשי, השניה אחר ראש גלותא, שהוא היה נקרא הנשיא, וראש הישיבה אב"ד ואחריו היתה עוד מדרגת חכם, ובספרי

(גם הראב"ע כ"כ וז"ל: „ככה נולד, שהיה כבד פה שלא היה יכול להוציא אותיות השפה וכל אותיות הלשון" ע"כ. ונראה שלקח זאת מפי' הר"ח).

פ' שמות (שם כ"ב) „בני בכורי ישראל". מה שמסרתים בידך לשעבד אותם אל תחשוב שהוא מפני שהם קלים בעיני, לא רציתי אלא ליסרם, כענין שכתוב (דברים ח'): וידעת עם לבבך כי כאשר ייסר איש את בנו ה' אלקיך מיסרך, ואתה הכבדת עליהם עולך. לפיכך אני עתיד להכות את בנך בכורך שהיא המכה האחרונה שבעשרת מכות, וקראם: „בני בכורי ישראל" דרך חשיבות ומעלה, כענין שכתוב (הושע א') בני אל חי, וכן הר סיני, שהוא מקודש מכל ההרים, נקרא הר ה'. וכן בית המקדש המקודש מכל בית נקרא בית ה', כענין שכתוב (ישעי' נ"ו) כי ביתי בית תפלה.

שם (שם כ"ד) „ויהי בדרך במלון ויפגשהו ה' ויבקש המיתו". משה לא היה שם במלון, כי כן הזכיר למעלה: ויקח משה את אשתו ואת בניו וירכיבם על החמור, ובאור הפסוק ששלח אותם לפניו, ואח"כ וישב משה מצרימה, וכיון שכן לא היה משה עתה במלון, ואמר: ויבקש המיתו, כלומר, לנער שהיה המלאך נעשה כמין נחש ובולעו מראשו ועד ירכיו וחוזר ובולעו מרגליו ועד מקום המילה. ואז ותקח צפורה צור, כי הבינה שהיה העונש על שאיחרה זמן המצוה ולא מלה אותו ביום שמיני. (פירושו יפה מאוד עפ"י עומק פשוטו עד שיש לתמה על המפרשים המאוחרים איך העלימו עין מזה ודחקו לתרץ למה לא מל שם משה את בנו. ובלי ספק משה לא רכב על החמור רק הלך לרגלו, שלא מצינו לו לשום פעם שרכב, רק תמיד כתב וילך משה, אך אשתו ובניו הרכיב על החמור ועברו לפניו ונשארו לבדם במלון. ומ"ש ויבקש המיתו מוסב על הנער—כבר הקדימו רבנו שמואל בן חפני, עיין בפירוש הראב"ע. ויפה הביא לו ראיה שם מן ויהי בלדתה ויתן יד, אעפ"י שלא נזכר עוד הנער בתחלה. וקודם לו עוד רשב"ג (נדרים ל"ב א'): „לא למשה רבינו בקש שטן להרוג אלא לאותו תינוק" יעו"ש. אלא בהשכל הסב עוד הר"ח דרשת ר"י בר ביזנא שם, שאף וחימה בלעו את משה עד רגליו וכו', על התנוק. ודע ששם בגמרא במקום „בקש שטן להרוג" נרשם בגליון: „נ"א בקש אותו מלאך" ע"כ, ואין צורך לזה, שכן בשני הנוסחאות של תרגום ירושלמי נמצא מלאך חבלה, אעפ"י שבמקרא כתוב ה' ובאונקלס מלאכא דה'. וכבר העיר בבחיי שנקרא כן ע"ש משלחו

(תמורה ט"ז א'): „הוא יעבץ הוא עתניאל", א"כ קרית יעבץ היא קרית ספר, שכבשה עתניאל וקורא כן לפומבדיתא שהיתה אז ראש משכן למוד התלמוד וממנה יצאה תורה לכל ישראל, שישיבת מתא מחסיא אזלה ומדלדלה כבר לפני רב סעדיה ואחריו עד סוף כל הגאונים, יעויין סוף אגרת רש"ג, ונאות מאד שם קרית ספר על פומבדיתא גם שם יעבץ על רב האיי, שבאו אליו תלמידים הרבה כנ"ל).

פ' שמות (ג' ט') „וגם ראיתי את הלחץ אשר מצרים לוחצים אותם". מפני שנכנסו למצרים בשבעים נפש והושיבם יוסף בארץ גשן, ולא היתה הארץ מכילה אותם כי היתה הברכה בהם, והמצרים לא היו מניחים אותם להתרחב בארץ, אבל היו לוחצים ודוחקים אותם כמו שאמר הכתוב (שופטים א'): וילחצו האמורי את בני דן ההרה כי לא נתנו לרדת בעמק.

שם (שם י"ח) „נלכה נא דרך שלשת ימים במדבר". ח"ו שיהיה הדבור הזה ערמה כדי לברוח, אלא כדי לקבל המצות, כי הקב"ה הכניסם במצות מעט מעט, שהרי נצטוו תחלה על השבת במרה, וכענין שמצינו באברהם שלא אמר לו מיד „קח נא את יצחק", אלא: „קח נא את בנך את יחידך אשר אהבת את יצחק". (רבנו בחיי כתב כ"ז בסתם ואינו מזכיר שם ר"ח. אולם המבין יראה ממאמר שבסמוך, שממש לשון ודעה אחת לשני המאמרים, ועיין פ' וישב מה שכתבתי שם).

שם (שם כ"ב) „ושאלה אשה משכנתה". ח"ו שיתיר הקב"ה לגנוב דעת הבריות שישאלו מהם כלי כסף וכלי זהב ולא ישיבו להם, אבל לשון ושאלה הוא שתתן לה במתנה. שכן מצינו בגדעון (שופטים מ'): ויאמר אליהם גדעון אשאלה מכם שאלה ויתן לי איש נזם שללו וגו'. וכן מצינו בבת שבע (מ"א ב'): שאלה אחת קטנה אנכי שואלת מאתך יתן את אבישג השונמית וגו', הרי מתנה שנקראת בלשון שאלה. ומה שאמר ושאלה אשה משכנתה היה לו לומר ושאל איש מאת המצרי, אבל זה ק"ו כי אם לנשים היו נותנים מתנות כ"ש לאנשים, וכמהו (ישעי' ל"ג): מרבה פסחים בזיו בז, ק"ו הרצים.

שם (ד' י') „כי כבד פה וכבד לשון אנכי". זה שהזכיר שני דברים כבד פה וכבד לשון יורה כי משה רבינו לא היה צח הדבר באותיות זשצר"ס, שהן אותיות השינים, זהו שאמר: כי כבד פה. גם לא באותיות הלשון שהם אותיות דט"לנת, וע"ז אמר: וכבד לשון.

הנימול היה גרשם, והוא מתנגד בזה למדרשים אחרים, ויפה אמר, כי הוא הבכור. וצפירה בת כהן מדין, אעפ"י שלא קבלה עוד מלכות שמים, ולא נתנה עוד התורה המישרת הלב ומאירת עינים, והיה ראוי לה לחשוב כפי הדעות שגודלה בהן, שהשטן הזה הנעשה כמין נחש הוא מתארח אצלה רק בעבור שמבקש דמים ורוצה להתחתן בה ע"י שיקח בנה בבורה, בכ"ז כאשת מבחר האנשים הכירה עד מהרה כי די למלאך משחית הזה בדם ערלה ולא יבקש אלקים נפש אדם. וחתן הוא רק שם תאר לבעל שמחה והוא מלשון משלי הקדמונים. וכמו שיאמר הלועז היום ע"ד מליצה „וויגדעם ברויט" וכדומה, כן קראו אז למלאך כזה „בלוטס ברייטיגאם" או „בלוטס שוואגער", והלשון נאות אז יותר, כי חתון („פערשוועגערונג") נופל גם בבני אדם אשר יקח אחד את בן חברו ויאספהו לביתו ע"י ארוש ויקחהו לו לבן, וכן היו קורין למלאך אשר נתחתן עמם בדם הבן ובמה שלקח אותו אליו. והכתוב אמר להפך בדרך קדש ובאורח מליצה: וארשתיך לי בצדק ובמשפט וגו'. א"כ מאמרה חתן דמים אתה לי הוא למלאך. וכבר שמענו עפי' פיר"ח, כי משה לא היה שם אז וכאשר מלה את בנה וירף ממנו אז אמרה למלאך גם כן: חתן דמים למולת, ר"ל יספיקו לך עתה דמי המילה ובזה תתחתן היום ולא תבקש עוד יותר. והוא ממש כעין דברי רז"ל על אותו הענין בעצמו (שבת קנ"ו א'): „האי מאן דנולד במזל מאדים אושיד דמא ויהא גנבא (ליסטים, הורג נפשות, כפרש"י) או מוהלא או טבחא". והיה א"כ הקרבת ערלה לשטן זה, שהוא כעין מאדים המבקש דם, ע"ד הקרבת השעיר לעזאזל, יעוין ראב"ע ורמב"ן שם).

פרשת שמות (ה' ז') „לא תאספון לתת תבן לעם". יתכן כי הגזרה הזאת לא עמדה כ"א פעם אחד שיעשו הלבנים ולא ינתן להם תבן, וזהו תוספות האל"ף.

שם (שם כ"ב) „למה הרעותה לעם הזה". אין זה לשון תלונה והטחת דברים, אבל הוא לשון שאלה, כי שאל משה מלפני הקב"ה המדה הזאת למה צדיק ורע לו רשע וטוב לו, שהיה רואה לישראל בשעבוד גדול ועצום ובצרות רבות, ולמצרים הרשעים הכופרים היה רואה הצלחה ושלוה. ולפי שהיסורין באין על כמה חלקים: יש מי שיסורין באין עליו על עונות שעשה, כענין שכתוב (ישעיה נ"ז) בעון בצעו קצפתי ואכהו, ויש מי שיסורין באין עליו כדי להטיב באחריתו, כענין שכתוב (דברים ח') למען עניתך לנסותך

בעבור שיחדו לזה. ועפ"י התרגומים ולשון הגמרא ופירוש ר"ח נוכל לבאר המקרא הסתום: כי חתן דמים אתה לי, וחברו אחריו: חתן דמים למולות. ומתחלה תדע שמדין הוא חלק מארץ ערב, עיין רשב"ם ריש וישב וראזענמיללער (כרך ג' מקדמוניות צד 96). והיו הערביים הקדמונים מקריבים את בניהם. עיין קראן (קפיטל ו' צד קי"ג בהעתקת וואהל) וביתר באור בהוספה שניה מגעזעניוס לפירושי ישעיה (צד 344, 345), איך היו מציירים ככב מאדים אשר קראו מריג או „אלנחש אלאצפר" (הנחש האדום) בצורת אדם מלובש בבגדים כמראה הדם כמו שעועו הוא אדום, ובידו האחת חרב שלופה, וידו השניה אוחזת ראש מהותך, בשערותיו, ויחשבוהו לשופך דמים; בית עבודתו היה צבוע אדום והמקריבים, המלובשים בבגדים מוזים מדם, היו זובחים לו גם שבויי מלחמה, יעו"ש. ובלי ספק כשהי מקריבים אחד מבניהם, היו בוחרים בבכורם להחיות להם שאר הבנים. והתורה הקדושה, שרצתה להפך כל אלו הדברים לטוב, כדעת הרמב"ם בעניני הקרבנות, צותה: בכור בניך תתן לי, ר"ל שיהיה מקודש לשמים ולא בדרך הקדום ה"ו בהקרבה וזביחה, רק בהפרשה וחנוך להשי"ת. וכשחזרו אח"כ לקלקולם אמר עליהם יחזקאל (כ' כ"ו): ואטמא אותם במתנותם בהעביר כל פטר רחם, וברש"י שם: „אותם מתנות שחקקתי להם לקדש לי כל בכור מסרתים ביד יצרם להעבירם לאותם בכורות למולך" ע"כ. ושם (ט"ז כ'): ותקחי את בניך אשר ילדת לי ותזבחים להם, וברש"י שם: „ואני אומר אשר ילדת לי אל הבכורות וכן הוא אומר בספר הזה ואטמא אותם במתנותם בהעביר כל פטר רחם" ע"כ. והנביא שבח בזה מעלת תורתנו נגד חקי העמים: במה אקדם לה' וגו' באלפי אילים וגו' האתן בכורי פשעי פרי בטני חטאת נפשי הגיד לך אדם מה טוב ומה ה' דורש ממך כ"א עשות משפט וגו' (מיכה ו', ו' — ח'), ומתחלה היו הבכורים מקודשים עי"ז, ואח"כ כשנטה לב העם כבר ממורגלות הראשונים, גזרה חכמתו יתברך לקדש הכהנים תחתיהם, כי ראתה בזה תועלת יותר גדולה כשיהיו מנהגי הפרישות וזמון העתות ללמוד תורה ביד שבט אחד, אשר יורישוה אבות לבנים ויצוו את ביתם אחריהם את כל אשר למדו מאבותם, מהתועלת אשר תצמח אם יהיו כל הדברים האלה רק ביד כל בכור באדם, אשר מי יודע אם חכם או סכל יהיה זה הבן לברו, וגם אם יחכם אולי אתו תמות חכמה, כי יוליד נקבה בראשונה, או ימות בכורו. והנה בתרגום ירושלמי אמר, שזה הנער

עד עכשיו . (ושם מתגדל, ואומרים כי לפעמים יוצא מן המים שבנהר נילוס, ששם גדולו, ויוצא על שפת הנהר ובולע מה שמוצא שם, ב' א' ג' בני אדם ביחד, ואין שולטין בגופו חנית וחצים אלא אם יכוונו לתקוע בבטנו. ואמרו הרופאים כי יש לו ארס והנוגע בגופו מזיק לאדם אפילו אחר מיתה והוא מין צפרדע. והנה מכח דברי משה נשאר השרץ הזה שם) אבל בארבה כתיב : לא נשאר ארבה אחד בכל גבול מצרים. וע"ז אמר (תלי' קי"ה) שיחו בכל נפלאותיו. [מאמר זה לקטתי מדברי הרמב"ן ורבנו בחיי ביחד, וכל מה שהסגרתי בשני חצאי לבנה לא נמצא ברמב"ן רק בבחיי ונסתפקתי אם איננו הוספה ויתר באור מר' בחיי בעצמו. וזה, מחמת שהרמב"ן כתב : „ע"כ לשון הרב", ובבחיי סיים אחר פירוש המקרא : „וכן פי' ר"ח ז"ל", נראה כמביאו רק כחזוק לדבריו, חוץ מזה שיהיה כשפת יתר קצת אצל הקדמון הר"ח לבאר כאן דרך אגב טבע ה„תמס"ח" וסגולתו מה שאינו כלל מדרכו רק מדרך ר' בחיי שנמצא כזה לרוב בספרו (יעוין פ' תצוה בסגולת אבנים טובות באורך וכדומה). יתראה גם כסותר קצת את דברי עצמו תוך כדי דבור, שאמר מתחלה שתפלתו של משה פעלה שנשאר ביאור „אל-תמס ח", ואיך יספר אח"כ שיוצא לפעמים על שפת הנהר? ודע כי הראב"ע כתב על פירוש זה, שצפרדע הוא „אל-תמס"ח" שרבים אמרו כן. ובב"ז רחוק הוא מאמת. וכבר העיר געזעניוס בשרשיו, שבערבית בהשמטת הרי"ש ובארמית בהשמנות צ"פ הוראתה ג"כ „פראָש", וקרוב אצלי מאד שמקור המלה בעברית מורכבת משתי מלות צפר־דֶעַ והוא איזה מן המיוחד במצרים המשמיעים קולם רק בבקר ויש כאלה גם בארצותינו, וע"ש זה היה נקרא כן. ואולי גם התרגום נתכוין לכונה זו וקראו : „אור דעא"—אור כמו צפר, דעא כמו דֶעַ, ומשקל מלה זו ימצא חבר במלת מרדע שבמשנה, שהוא בלי ספק משארית מלות עבריות שלא נמצאו במקרא ונשארו בפי המדברים, ונראה שגם היא מורכבת כמו צפרדע. ובמדרש (וי"ר פכ"ט) ג' שמות נקרא לו : מלמד, מרדע, דרבן. מלמד שמלמד וכו', מרדעה שמורה דעה להרה ע"כ. ויותר קרוב לומר שע"י כלי זה יודעת את מרה ובעלה].

פרשת בא (י"א ב') „וישאלו איש מאת רעהו וגו' כלי כסף" וגו'. אין שאלה זו כשאלה האמורה בכלים (פ' משפטים כ"ב י"ג) שהוא שאלה ע"מ להחזיר, אלא צוה שישאלו מהם במתנה, והקב"ה

להטיבך באחריתך. והן הן יסורין של אהבה, והוא שכתוב (תהלים צ"ד) אשרי הגבר אשר תיסרנו יה, לפיכך כשראה משה כי מיום בואו אל פרעה בדבר השי"ת הכביד עולו עליהם ואמר תכבד העבודה, שאל להש"י: למה הנחת להרע לעם הזה ובידך כח להצילם, „והצל לא הצלת (כ"ג)", והיא כמו: ותחיין את הילדים, וכל הבת תחיון (שמות א'), כי אין ביד האדם כח להמית ולהחיות, אבל הכונה להניח להם חיים, וכן בכאן למה הרעות—למה הנחת להרע, ומתירא אני שמא יוסיף להרע. והנה השאלה הזאת היא שאלת הנביא ירמיה שאמר (ירמיה י"ב): מדוע דרך רשעים צלחה שלו כל בוגדי בגד, שאל מאת הקב"ה אם שלות הרשעים הוא גמול לחסד שעשו כבר בעוה"ז, או הוא כדי לכפול עונתם ולהרבות להם יסורין, והקב"ה השיבו שאין שלות הרשעים והצלחתם כ"א להוסיף עונש על עונשם, וכענין שאמר דוד (תהלים ס"ט): תנה עון על עונם ואל יבאו בצדקותיך. וכן בכאן היתה תשובת הקב"ה למשה (ו' א') „עתה תראה אשר אעשה לפרעה". ואמר: היסורין האלה לישראל אינו אלא לכפול שכר על שכרם, זהו „עתה תראה", וההצלחה והשלוה לפרעה אינו אלא לכפול עונש על ענשו, זהו „אשר אעשה לפרעה", כלומר כבר הכנתי לו המכות, ומפני זה היתה הסבה מאתי, שתכבד עליהם העבודה מיום ששלחתיך, כדי לכפול עונש על ענשם ולהגביר ולהעדיף שכר לישראל כשהם עומדים באותם יסורין וסיבלים אותם באהבה.

פרשת בא (י' י"ד) „ואחריו לא יהיה כן". ע"י נביא. וכמהו מה שכתיב בחזקיה (מ"ב י"ח): בה' אלקי ישראל בטח ואחריו לא היה כמהו, באור זה: בבטחון לא היה כמהו, אבל ביראת חטא ובשאר מדות היה כמהו. וכן מה שכתוב על יהושע (י"ד): לא היה כיום ההוא לפניו ולאחריו לשמוע ה' בקול איש, כלומר להעמיד חמה בדבור איש, אבל העמיד הקב"ה ויתעלה שמו הגדול החמה למשה רבינו ולנקדימון בן גוריון מעצמו בלא דבור איש.

שם (שם י"ט) „לא נשאר ארבה אחד בכל גבול מצרים". מעת עתרת משה רבינו עד עכשיו אין ארבה מפסיד בכל גבול מצרים, ואם יפול בא"י ויבא ונכנס בגבול מצרים אינו אוכל מכל יבול הארץ כלום, עד עכשיו. וזה כבר דבר ידוע הוא לכל (והנה דברי משה בתפלתו נאמנים לשעה ולדורות), בא וראה כי בצפרדע אמר: רק ביאור תשארנה, ולפיכך נשאר בו (שרץ המים הנקרא) „אל-תמס"ח"

וזהו שכתוב: לדעת מה יעשה ישראל ראשיהם מאתים וכל אחיהם על פיהם יצאו ועל פיהם יבאו. וכן תמצא מדברי דוד ליהונתן, שאמר (ש"א כ'): הנה חדש מחר ואנכי ישב אשב עם המלך, ומהיכן היה דוד יודע שמחר חדש לולא שעפ"י החשבון היו קובעים, ואולי לא תראה הלבנה ולא יקבעו מחר חדש; ולא עוד אלא שהדבר מוכיח שהיו קובעים ב' ימים ר"ח, שנאמר (שם): ויסתר דוד בשדה ויהי החדש וישב המלך על הלחם ולא דבר שאול מאומה ביום ההוא כי אמר מקרה הוא וגו', וכתיב ויהי ממחרת החדש השני ויפקד מקום דוד, ולא יתכן לומר כי ר"ח אחר הוא לפיכך קראו החדש השני, שנאמר: ויאמר שאול ליהונתן בנו מדוע לא בא בן ישי גם תמול גם היום אל הלחם, ויקם יהונתן מעל השלחן בחרי אף ולא אכל ביום השני לחם, הלא הדבר מוכיח שהיו באותו החדש שני ימים של ר"ח כמנהגנו עד עכשיו בהיות החדש יוצא.

וכך היו נוהגין כל ישראל לקבוע חדשים עפ"י החשבון א"ף ומאה שנים מימות משה רבינו ועד אנטיגנוס ראש גולה וראש סנהדרין, והיו בכלל תלמידיו שנים והם צדוק וביתוס, וכשדרש להם: „אל תהיו כעבדים המשמשין את הרב ע"מ לקבל פרס", נכנס ספק בלבם וחשבו שאין עונש ושכר ויצאו לתרבות רעה והתחילו לעורר בזה בקביעות הירח, ואמרו כי אין עקר ממצוה לקבוע חדשים על פי החשבון כ"א בראיית הלבנה, והוא הדבר הצודק והמכוון, והוצרכו חכמי הדור להכחיש דבריהם, ולהודיע להם בראיות גמורות, וכן אמרו ז"ל (ר"ה כ"ה א'): „כך אמר ר"ג — לא תחושו לראיית הירח. החשבון הוא העקר — כך מקובלני מבית אבי אבא שאין חדש של לבנה פחות מכ"ט יום ומחצה ותשצ"ג חלקים". והנה דבריו הללו מוכיחין שלא היה ר"ג סומך על ראיית הלבנה כ"א עפ"י החשבון. ועוד משנה שלימה היא (שם שם ב'): „ראוהו ב"ד וכל ישראל, נחקרו העדים ולא הספיקו לומר מקודש עד שחשיכה הרי זה מעובר", זו ראיה גדולה שלא היתה בידם עיקר ראיית הלבנה, שאילו היתה בידם עיקר ובראייה היו מקדשין, איך אחרי ראייתם מעברים אותו. ועוד גדול מזו (שם, שם א'): „באו שנים ואמרו ראינוהו בזמנו — והיא אור שלשים — ובליל עבורו — שהיא מוצאי יום שלשים — לא נראה וקבלם ר"ג", ואלו היה ר"ג סומך על ראיית הלבנה ולא על החשבון בודאי שנתברר שכיון שלא נראה בליל עבורו שהם עדי שקר, אלא ודאי ר"ג על החשבון סמך ולא

יתן להם חן בעיני המצרים ויתנו להם, ואין זה גנבת דעת שיצוה בה הקב"ה ח"ו, אבל היה הדבר מותר להם, שהרי העבודה שעשו להם אין לה ערך, ואין לשכר המלאכה ולשוויה סוף ותכלית. והלא דין תורה היא כעבד שעבד את אדוניו שבע שנים שהוא חייב בהענקה, שנאמר (דברים ט"ו): וכי תשלחנו חפשי מעמך לא תשלחנו ריקם. הענק תענק לו מצאנך מגרנך ומיקבך, עאכ"ו המצרים שהיתה אצלם עבודת ישראל של רד"ו שנים. [ר' בחיי כתב זה בסתם ולא ע"ש ר"ח, אולם המעיין למעלה בפ' שמות (ג' כ"ב) ימצא שדבריו כאן שוים ממש בדעה ובלשון לדבריו שם. וגם במספר רד"ו שנים ישוה לדבריו שיובאו לקמן בפסוק ומושב בני ישראל. ודע שבתחלת דבריו כאן רומז לתשובת גביהא בן פסיסא לבני מצרים על ענין זה בעצמו (סנהדרין צ"א א'), רק ששם יחשוב שכר עבודה בעד ת"ל שנים כפשוטו של מקרא, ור"ח אזיל לטעמיה דלקמן וחושב רק רד"ו כנ"ל].

פרשת בא (י"ב ב') „החדש הזה לכם ראש חדשים". קביעות החדשים אינה אלא עפ"י החשבון, לא עפ"י ראית הלבנה. והראיה שכל ארבעים שנה שהיו ישראל במדבר היה הענן מכסה אותם יומם ועמוד האש לילה, ולא ראו בכלם שמש ביום וירח בלילה, וזהו שאמר הכתוב: ואתה ברחמיך הרבים לא עזבתם במדבר את עמוד הענן לא סר מעליהם להנחותם ואת עמוד האש בלילה להאיר להם (נחמיה ט'). ומהיכן היו קובעים החדשים עפ"י ראיית הלבנה, אלא ודאי עקר המצוה בכתוב עפ"י החשבון. והנה מסורת בידינו לעולם, כי י"ב חדשי השנה ה' חדשים מהם כל אחד שלשים יום, וחמשה חדשים מהם כל אחד כ"ט יום, ושנים מהם פעמים ששניהם ל' יום ופעמים שהם כ"ט, פעמים אחד מהם ל' והשני כ"ט, „ושני חדשים הללו הם מרחשון כסליו. ומסורה בידינו כי ר"ח תשרי ר"ה לשנים. וכן לכל חודש הלכה למשה מסיני כ"ט יום ומחצה ותשצ"ג חלקים. ומפורש תמצא בכתוב: (דה"א י"ב) ומבני יששכר יודעי בינה לעתים לדעת מה יעשה ישראל ראשיהם מאתים וכל אחיהם על פיהם. ואין לך דבר שצריך חכמה ובינה לקבוע עתים ומועדים כי אם החשבון שהוא סוד העבור, אבל ראיית הלבנה דבר ידוע, כי כשהלבנה נראית הכל יודעין שהוא ר"ח, וחג המצות בט"ו ור"ה באחד בתשרי ויוה"כ בעשרה בו וסכות בט"ו בו, אבל החשבון אינו אלא לחכמים מחשבין ומודיעין לישראל והם עושים על פיהם,

כ' ג'), ואעפ"כ היו מצפים רק למה שנעשה בא"י, ואיך נעשה שם בשינוי ממה שהם עשו והלא החשבון שיה היה לכל, ומרחק בבל מא"י לא יספיק לעשות הבדל יום שלם בחשבון המקובל, אלא ודאי הם בעצמם היו עושים להם לפי החשבון הנהוג אצלם, וחשבון הזה היה נהוג גם בא"י, ובכ"ז היו ענינים רבים שהניעו הנשיאים בא"י לסור מן החשבון לפעמים ולקבוע ולעבר כפי עיונם ודעתם. וגם קבלת ר"ג לא היתה רק שאין חדושה של לבנה פחות מן אי"ב תשצ"ג והיה נמנע אצלו שתתראה קודם לזה הזמן, אמנם במשך הזמן אחר העת ההיא היו צריכים עוד לכללים ועדים, ובכן היו גם שניהם נהוגים, ר"ל החשבון והעדים, והנשיאים היו מעיינים ומשגיחים תמיד שיהיו מסכימים שניהם, אך לפעמים גברה העראת עדים על החשבון או להפך. ומעתה קרוב אצלי שגם רבנו חננאל, הנודע לישר בכל דעותיו, כוון גם כאן למרכז האמצעי שאמרנו, ולכן מסיים: „ודברי הכל דת חק העבור הל"מ שהרשות ביד ב"ד הגדול וגו' לקבוע ולעבר כפי מה שיראה לו מחזקי סיד העבור", ור"ל בעתים מועטים גם נגד החשבון. ומה שהרבה בראיות מתחלה על מנהג החשבון וסמיכתו עליו עשה כן לסבה אחרת, והיא ב) מפני שהוא ורבנו סעדיה התנגדו בספריהם הרבה לקראים, יעוין תולדות רבנו סעדיה מספרים שחבר נגדם, וגם הר"ח לא היה רחוק ממשכנותם בארץ מצרים ובארגיל"אן שבאפריקא, ורמז נגדם איזה פעמים כמו שראינו כבר (פ' ויראי ונראה עוד (פ' משפטים), ולכן התיגעו להוכיח נגד דבתם עלינו, שגדולינו חדשו לנו החשבון שלא היו יודעים הקדמונים ממנו אשר ע"כ ילכו הם עתה בדרך הקדמונים ומקדשים עפ"י הראיה. ובארו שני אלה המאורות הגדולים, שגם החשבון מקדם קדמתה היה. אך בזה הרחיב לו רבנו סעדיה הדרך, שרצה להראות שלא היו מקדשים כלל עפ"י הראייה, ולא כן לשון חכמה של הר"ח, רק שהחשבון היה ליסוד מוסד וחקירות עדים ושאר הענינים נמשכים אחריו ועל פיהו, ופעמים מועטות גם נגדו. וכבר קדם רבנו משולם בר' קלונימוס להשיב ג"כ קצת ראיות מן הכתובים, שהביא הר"ח על קדמות החשבון בישראל, ע' סמ"ג עשין מ"ז מה שהביא בשמו באריכות, ויונתן ודוד וגם מחזקיהו המ"ך. והנה גם רבנו משולם בר"ק היה מדרכו להשיב לקראים מן הכתובים, ע' תולדתו בתולדות רבנו נתן בעל הערוך (הערה 36) וצרף לשתי הראיות המובאות שם על זה גם ראיה זו השלישית. ואחרי כל אלה יודה כל ישר לב על הטובה הגדולה אשר עשה עמנו ר' הלל האחרון

על הערֿאת עדים. ומה שתמצא לרז"ל (שם כ"ד א'): „דמות צורות לבנות היו לו לר"ג בטבלא בעליתו בכותל שבהן היה מראה את ההדיוטות", הכונה בזה, כי ר"ג עשה צורות הללו לבאר לתלמידי צדוק וביתוס ידיעתו במהלך הלבנה בכל חדש וחדש, וכי הוא יודע בכל חדש וחדש באיזה צורה תולד, אם ארוכה אם קצרה וכמה תהיה נטויה בגלגל, ולאיזה צד תהיה נוטה, והיה בכל חדש וחדש מבאר לתלמידים ואמר להם הלבנה בזה החדש צורתה כך וכך ונטייתה כך וכך, ובאותה צורה שהיה מראה לתלמידיו בה היו מעידים בכל חדש וחדש, וכיון שראו כך חדש אחר חדש, שנה אחר שנה, נתברר להם שאין העיקר אלא החשבון ובטלו דברי החולקים, ואעפ"י שהיו מקבלים העדים זכר לדבר, לא היתה סמיכת ב"ד כ"א על החשבון. ודברי הכל דת חק העבור הל"מ, שהרשות ביד ב"ד הגדול, כשהוא גדול ואין למעלה הימנו בחכמה וביראת חטא ובקי בחדרי תורה וקביעת השנים, הרשות בידו לקביע ולעבר כפי מה שיראה לו מחוקי סיד העבור, וזהו הדת שצוה הקב"ה למשה: החדש הזה לכם. [עיין יסוד עולם (ח"ד פ"ו) באריכות, שכן היתה כבר דעת רבנו סעדיה בראיות, אך הרב ר' יצחק בר ברוך ובעל יסוד עולם בעצמו סתרו שם כל ראיותיו, ואין כאן המקום מזה להאריך. אך על שני דברים אעיר בקצרה: א) שכפי הנראה האמת מונחת כאן, כמו בכל חקירה, באמצע ובריחוק שוה משתי הקצוות, שאעפ"י שנראה מפשוטי הכתובים ואיזה מאמרי רז"ל שהיו סומכים על פי החשבון, מכל מקום נמצאו גם כן הרבה מאמרים מתנגדים לזה ומורים בבאור שלא בכל עת השגיחו עליו. והראיות היותר גדולות אשר לא נגעו בהן אלה הקדמונים, היא מספורם ז"ל (ר"ה כ"א א') מרבא, דהוי רגיל להתענות ב' ימים בצום כפור ופעם אחת היה נמצא כמהו ור"ל שעברו ב"ד את החדש בא"י, וכן רב נחמן דיתיב בתעניתא כוליה יומא דכפורא ולאורתא אתי ההוא גברא ואמר למחר יומא רבא במערבא, והוא מטעם הנ"ל. גם מברייתא דעירובין (מ"א א'): „א"ר יהודה פעם אחת היינו יושבין לפני ר"ע ותשעה באב שחל להיות בערב שבת היה" וכו', וע"ש בתוס' שנ"ץ דתמוז דהאי שתא מליה מלויהו וכו'. והנה לפי החשבון לא יבוא ת"ב באד"ו כמו א' דפסח. והנה שני האמוראים רב נחמן ורבא חיו כבר אחר שמואל ירחינאה שהיה בקי בחשבונות היטב והשתבח שהיה יכול לתקן אותם לבולא גולה (ר"ה

אותם בעשרת אלפים איש או במחציתם, ודי מזה אות גדול, וכדי להגדיל האות נצח אותם בשלש מאות איש, כי כן כתוב (שופטים ז'): רב העם אשר אתך מתת את מדין בידם פן יתפאר עלי ישראל לאמר ידי הושיעה לי, וכתיב: ועתה קרא נא באזני העם לאמר מי ירא וחרד ישוב ויצפור מהר הגלעד וישב מן העם עשרים ושנים אלף ועשרת אלפים נשארו. וכתיב: ויאמר ה' אל גדעון עוד העם רב הורד אותם אל המים ואצרפנו לך שם, וכתיב: ויאמר ה' אל גדעון בשלש מאות האיש המלקקים אושיע אתכם ונתתי את מדין בידך. [רבנו בחיי אינו מסיים עוד הענין וכתב עוד: „ודע כי כל עניני ישראל" וכו' עד סוף מקרא זה. אולם לשונו שם ממדרגת הבטחון וכדומה יורנו שמתחיל כאן דברי עצמו, ואינם עוד מר"ח].

שם (י"ד ל"א) „ויאמינו בה' ובמשה עבדו". האמונה מתחלקת לארבעה חלקים, אמונה בהקב"ה, שנאמר (דה"ב כ"ב): האמינו בה' אלקיכם ותאמנו, וזהו שכתוב: ויאמינו בה' ובמשה עבדו, אמונה בנביאים, שנתחייבנו לשמוע דבריהם, שנאמר (ישעיה נ"ג): מי האמין לשמועתנו; אמונה בעולם הבא, שיש להאמין כי יש עוה"ב ויש שבר טוב מעותד לצדיקים, וזהו שאמר ד"ה ע"ה (תלים כ"ז): לולא האמנתי לראות בטוב ה' בארץ החיים; אמונה בביאת הגואל, שזה פנה גדולה בתירה, זהו שאמר (ישעיה כ"ח): הנני יוסד בציון אבן אבן בוחן פנת יקרת מוסד מוסד המאמין לא יחיש. וכל המאמין יש לו זכיות הרבה, שנאמר באברהם, שהיה שורש האמונה, (בראשית ט"ו): והאמין בה' ויחשבה לו צדקה. והנה הוא זוכה לג"ע, שנאמר (ישעיה כ"ו): פתחו שערים ויבא גוי צדיק שומר אמונים, וזוכה לחיי העוה"ב, שנא' (חבקוק ב'): וצדיק באמונתו יחיה. ומי שאינו מאמין בכל אלו עליו הכתוב אומר (איוב ט"ו): לא יאמין שוב מני חושך *וצפוי הוא אלי חרב, ואינו זוכה לגאולה, שנאמר (יחזקאל כ'): וברותי מכם המורדים והפושעים בי, וכתיב (תלים ל"א): אמונים נוצר ה' ומשלם על יתר עושי גאוה, פי' ה' יתברך נוצר אמונים ואל אותם שאין בהם אמונה משלם ענשם. כי הם עושים בגאוה. ואינו זוכה לחיים, שנאמר (חבקוק ב'): הנה עופלה לא ישרה נפשו בו וצדיק באמונתו יחיה. [הנה לא נמצא עוד כאן י"ג רק ד' עקרים באמונה].

פרשת בשלח (ט"ו כ"ב) „וילכו דרך שלשת ימים ולא מצאו

בשומו החשבון הנהוג מאז לעיקר לבדו מבלי השגיח עוד על קבלת עדים. ואיך היה זה אפשר ברבות נדחי ישראל בארבע כנפות הארץ וארצנו הקדושה ביד זרים והיו המועדים שונים ח"ו ומתרבים כהרבות בתי דינים במדינה ומדינה, ויש אשר יחשיך עליה הענן ויש אשר ירחק מקומה, בערך מצבי השמש והירח, ממקום אחר, כמו עד"מ בימינו היהודים היושבים באמעריקא נגד אלה היושבים באיראפא וכדומה הרבה, ולכן שם החשבון לקו ולמשקולת וכל ישראל שוים בו, ויקר מקרה הקראים שנשארו במבוכות רבות בעבור חשבם להמשך אחרי ישן נושן ולא רצו לקבל שום דבר חדש, אף הנצרך מאד והמועיל, כמו שנשתקעו עי"ז עוד בהרבה מבוכות אחרות, ולא זה המקום לדבר מענין זה יותר].

פרשת בא (י"ג ו') „ושמרת את החקה הזאת למועדה מימים ימימה". כמה פעמים הזהירה תורה שמירה בפסח, אבל הכתוב הזה לא בא אלא להודיע שמזאת השנה תהיו יודעים זמן מועד השנה הבאה, והזהירה לשמור אותה. ומכאן ראיה שעפ"י החשבון היו קובעים. [מחזק דבריו שלמעלה (י"ג ב') ועיין מה שהעירונו שם].

פרשת בשלח (שם י"ז) „ולא נחם אלהים דרך ארץ פלשתים". הוליכם דרך המדבר לסבה אחרת [עוד] והוא כדי להרבות להם אותות ומופתים, כי אלו הוליכם דרך ארץ פלשתים הקרוב, ויתן הקב"ה בלבם שיתנו להם רשות לעבור דרך ארצם ושלא יעכבו אותם כלל, היה האות קל, וע"כ חייבה החכמה להסב אותם דרך המדבר, להיות האותות רבים וגדולים בירידת המן ועליית השלו והוצאת מים מן הצור, כי כפי מה שיתרחקו מן הישוב יגדל האות והמופת שיעמוד מין האדם במקומות ההם. וכן דרך השי"ת בעשותו אותות ומופתים עם הצדיקים, שהוא עושה להם נס בתוך נס ולהגדיל האות והמופת, כי כן מצינו בחנניה מישאל ועזריה כשהושלכו לכבשן האש, והיה אפשר באות קל בכבוי האש, ולהגדיל האות והמופת היה האש בתוקף כחה ולא הזיקה אותם, כענין שכתוב (דניאל ג'): די לא שלט נורא בגשמהן ושער ראשיהון לא התחרך וריח נור לא עדת בהון. וגם דניאל היה אפשר זה באות קל שימית הקב"ה את האריות, ולהגדיל האות הניחם חיים ולא הזיקוהו, והוא שכתוב (שם ו'): אלהי שלח מלאכא וסגר פום אריותא ולא חבלוני. גם גדעון שבא להלחם עם מדין היה מחנה מדין כחול אשר על שפת הים, והיה אפשר לעשות שינצח

ועיד הכתוב שאמר: ואיש כי יתן מום באדם כאשר עשה כן יעשה לו שבר תחת שבר עין תחת עין שן תחת שן כאשר יתן מום באדם כן ינתן בו (סוף אמר), א"א שמתקיים אלא כפי קבלת רז"ל: בדמים ולא בנטילת אבר ממש, לפי שא"א לאדם לעשות חבורה כאותה שעשה לו חברו באורך וברוחב ובעומק ולא יתכן לו לצמצם, ואם יעשה פחות או יותר לא קיים ,כאשר עשה כן יעשה לו", אלא מכאן שאינה ממש אלא דמים כדמי מה שעשה לא פחות ולא יותר. ויש לשאול האיך יקיים הכתוב ,כאשר עשה וגו' אם לא בעשות החבורה ממש, שהרי הוא חבורה עשה, ואם זה שעשה חבורה חייב לשלם דמים האיך יתקיים כאשר עשה כן יעשה לו. וי"ל כי פירושו כאשר הרע כן ירעו לו, והראיה מדברי שמשון, שאמר (שופטים ט"ו): כאשר עשו לי כן עשיתי להם, והלא הם גזלו את אשתו והוא שרף את תבואתם, והרי מעשה שלהם לא דיה כמעשה שלו, אלא ודאי כיון שהרעו זה לזה כאלו השתלמו הגמול. וכן מצינו בדברי הנביא שמתנבא על עשו (עובדיה): כאשר עשית יעשה לך גמולך ישוב בראשך כי כאשר שתיתם על הר קדשי וגו'. והא למדת מן הדעת ומן הכתוב ומדברי חכמים שאין פירושו עין תחת עין ממש אלא דמים. [הקורא יראה התאמצות הר"ח בכאן נגד הקראים השוכנים קרוב לו באר"גילאן ובארץ מצרים, וכמו שהעירונו (בפ' וירא ובפ' בא) וגם רב סעדיה טען עמם בפירוש מקרא זה וקצת מדברי הר"ח כלולים כבר בדברי רב סעדיה וביחיד הראיה מדברי שמשון. יעוין בפירוש הראב"ע].

פ' משפטים (כ"ב כ') „אם זרחה השמש עליו". כלומר שנכנס שם ביום או שנתעכב שם עד הבקר, „דמים לו", חיוב מיתה יש לכל מי שימיתנו, לפי שלא נמצא שבא ע"י זבקי נפשות, ובודאי לא יהרוג שכבר הוא יודע שהכל יודעין בו ויתפשיהו להריגה. [וזהו כדעת הראב"ד (פ"ט מהלכות גניבה הל' ז') דאין מקרא יוצא מידי פשוטו, ולא כדעת הרמב"ם שאפילו ביום אם הוא בסתר אין לו דמים. ואעפ"י שר' בחיי כתב זה בסתם ולא בשם הר"ח, מ"מ לקח זה ממנו, שכ"כ בשמו שם הרב בעל מגיד משנה].

שם (כ"ג כ') „הנה אנכי שולח מלאך לפניך". המלאך הזה הוא מיכאל השר הגדול בענין שאמר גבריאל לדניאל (דניאל י"ב): ובעת ההיא יעמוד מיכאל השר הגדול העומד על בני עמך, וכתיב (שם י'): אין אחד מתחזק עמי על אלה כי אם מיכאל שרכם והוא

מים". הדרך היה מהלך ג' ימים, והם הלכו ביום אחד וחסרון המים היה יום אחד, שאין טבעו של בשר ודם להתקיים ג' ימים בלא מים, אף כי הטף והנשים מעוברות ומיניקות שהיו בהם.

שם (ט"ז ג') „מי יתן מותנו ביד ה'", כלומר בשלשת ימי החשך שמתו בהם רשעי ישראל בארץ מצרים.

שם (שם ט"ו) „מן הוא" כלומר מאין הוא, לפי שלא ידעו מה הוא.

שם (שם ט"ז) „איש לאשר באהלו תקחו". זה אשתו שהיא ראויה להיות נמצאת באהל כענין שכתוב (בראשית י"ח): הנה באהל, וכתיב (תהלים מ"ה): כל כבודה בת מלך פנימה. ולמד הכתוב בדרך אסמכתא שחייב אדם במזונות אשתו ובניו הקטנים, וזהו שאמר: מספר נפשותיכם.

פרשת יתרו (י"ט ט"ז) „ויהי קולות וברקים". קולות המלאכים שמקלסים להקב"ה בכל בקר ובקר, שנאמר (איוב ל"ח): ברן יחד כבבי בקר ויריעו כל בני אלקים, והברקים הן מלאכים ג"כ, שנאמר (תלים ק"ד): עושה מלאכיו רוחות משרתיו אש לוהט, וכתיב (יחזקאל א'): ונגה כאש ומן האש יוצא ברק, וענן כבד על ההר כדי להפריש בין ישראל ובין המלאכים, שאם היו ישראל רואים אותם נרעדים בראייתם, וכן כתוב (שם): ענן גדול ואש מתלקחת ומתוכה דמות ארבע החיות. [דעה זאת חדשה בישראל, שהברקים הם מלאכים, רק רבנו נסים כתב כזה וגם בראיה זו ממקרא של יחזקאל, עיין תולדתו הערה 4. 15].

פרשת משפטים (כ"א כ') „נקם ינקם". מה שהוציאו בלשון נקמה לפי שהאדון נתכוין להמיתו כשמת תחת ידו, ובא לו בדרך ערמה כאדם הרוצה להנקם מאויבו אבל לא שימיתנו, וכיון שהיתה כוונתו להמיתו, לכך הוציא הכתוב מיתת האדון בלשון נקמה, כלומר אף האדון נקום ינקם.

שם (שם כ"ג) „עין תחת עין". קבלת רז"ל בזה דמי עין ולא עין ממש, והראיה מה שהזכיר למעלה: רק שבתו יתן ורפא ירפא, ואם נעשה באיש אשר יכה את רעהו כאשר עשה בו, מה ישלם אחר כן, והוא גם הוא צריך שבת ורפוי. ועוד כי זה שהוציא עין חברו, אלו עשינו לו כן והוצאנו את עינו, לא כל הטבעים שוים, ואולי השני ימות בהוצאת עינו, מפני שטבעו רך מן הראשון, והתורה אמרה: עין תחת עין, ולא עין ונפש תחת עין, וא"כ אין בזה השוואת היושר והמשפט לכל טבעי בני האדם, זולתי בדמים.

זבשם שקירות הארון היו י"ב אמות, לפי שהקירות הארוכות הן ז' אמית וחצי והקירות שעל הרוחב ד' אמות וחצי, כן הצדיק ראוי לקיים י"ב דברים המפורשים במזמור ה' מי יגור באהלך (תלים ט"ו). למעלה מן הצדיקים מעלת הנביאים, וכנגדן הכפרת אשר על הארון רמז לנביאים שהם למעלה מן הצדיקים, והיתה הכפרת זהב כלו, וכן הנביא כלו צדק, שנאמר (משלי ה') : ובצדק כל אמרי פי. הכרובים שעל הכפרת רמז למלאכים שהם למעלה מן הנביאים. והם פורשים כנפים למעלה, רמז לשכינה שהיא למעלה מן המלאכים, כי המלאכים כסא כביד לקבל כבוד השכינה, וזהו שכתב : אל הכפרת יהיו פני הכרובים, שהיו מבתכלין למטה בכפרת ולא היו רשאין להסתכל למעלה. הקב"ה למעלה מהכל, שנאמר (ש"ב ו') : אשר נקרא שם שם ה' צבאות יושב הכרובים עליו, וכן עשה שלמה במקדש כרובים של עץ, שנאמר (מ"א ו') : ויעש בדביר שני כרובים עצי שמן. והשלחן כנגד מלכי ישראל שמסדרין על שלחנם רבי ישראל, שנאמר (שם ב') : ולבני ברזילי הגלעדי תעשה הסד והיו באוכלי שלחנך, וכתוב (שם ד') : ויהי לחם שלמה ליום אחד וגו'. והיה מצופה זהב טהור, כענין המלכות שאינה עשויה אלא לפנים, כגון שאול שאמר לשמואל (ש"א, ט"ו) : כבדני נא נגד זקני עמי ונגד ישראל. והיה אמתים ארכו כנגד שני דברים שצריכין מן המלך, המשפט והמלחמה, שנאמר (שם ח') : ושפטנו מלכנו ויצא לפנינו ונלחם את מלחמתנו. שעור קירותיו תשע אמות כנגד תשע מצות שנצטוה המלך (דברים י"ב) : א) לא ירבה לו סוסים. ב) ולא ישיב את העם מצרימה. ג) ולא ירבה לו נשים. ד) ולא יסיר לבבו. ה) וכסף וזהב לא ירבה לו. ו) וכתב לו את משנה התורה הזאת. ז) וקרא בו כל ימי חייו. ח) לבלתי רום לבבו מאחיו. ט) ולבלתי סור מן המצוה ימין ושמאל. [במ"ר אסתר (פסוק בימים ההם כשבת המלך) מונה רק שש מצות למלך ובשינוים ע"ש]. והיתה משמשת לשמור מה שבשלחן כנגד הכהנים והנביאים ששומרים את המלכות שלא יכשלו, שנא' (דה"ב, כ"ד) : ויעש יואש הישר בעיני ה' כל ימי יהוידע הכהן, וכתיב בעזיהו (שם כ"ו) : ויהי לדרוש אלקים בימי זכריהו המבין בראות האלקים. וכלל הדברים בכלים האלה, הארון והשלחן והמנורה ומזבח העולה ומזבח הזהב, הארון כנגד הצדיקים תופשי התורה, השלחן נגד מלכי ישראל, המנורה כנגד ישראל, מזבח הזהב כנגד הכהנים. מזבח

שנראה ליהושע, והוא שאמר לו (יהושע ה׳): אני שר צבא ה׳ עתה באתי. ופירשו רז״ל (סנהדרין ל״ח ב׳) כי מי שיזכור בו כי שמי בקרבו באורו שנקרא שר צבא ה׳, כענין שכתוב (מ״א ח׳) כי שמך נקרא על הבית הזה, שנקרא בית ה׳, ומה שאמר: כי לא ישא לפשעכם, כלומר יש לכם להשמר מפניו שלא תחטאו, שאע״פ שאני שולחו איני שולחו לשאת עון כי אני הנושא והמוחה, כמו שאמר הכתוב (ישעיה מ״ג) אנכי אנכי הוא מוחה פשעיך. [גם דעת הראב״ע כן היא כמ״ש הבחיי שם].

שם (כ״ר ג׳) „כל הדברים אשר דבר ה׳ נעשה". נעשה הוא כוללת מצות עשה ומצות לא תעשה, כי הנמנע מלעשות דבר שהוזהר עליו שלא לעשותו יקרא שעשה מצוה, שהרי קיים האזהרה שהוזהר עליה, ומקרא מלא הוא: אף לא פעלו עולה בדרכיו הלכו, באר הכתוב כשלא פעלו עולה הרי הוא כאלו בדרכיו הלכו.

פרשת משפטים (שם ח׳) „ויקח משה את הדם ויזרוק על העם". הזה הדם עליהם כדי שיכנסו בברית עם הקב״ה בדם, ואותו כתם הדם שעל בגדיהם קרא הכתוב עדי, לפי שהיה עדי להם וכבוד גדול, והיה להם עדות ואות שנכנסו בבריתו של הקב״ה, וע״כ כשחטאו בעגל ועברו על הברית, אמר להם (שמות ל״ג): הורד עדיך מעליך, כלומר שיסירו מעליהם אותם הבגדים שהיו עדי להם, וזהו שאמר (שם): ויתנצלו בני ישראל את עדים, אותם הבגדים שנזרק עליהם דם הברית שהיה עדות ואות בין הקב״ה וביניהם. ולמה כרת הקב״ה עמהם ברית בדם, רמז להם אם אתם מקיימים התורה מוטב, ואם לאו הריני מתיר דמכם לכרת ולמיתה. [הפירוש הזה רחוק בהשקפה ראשונה, וקרוב אחרי העיון בדרכי הברית של הקדמונים, והכתוב קורא לדם „דם הברית". גם ברית בין הבתרים לעד, והראית כתמי הדם על הבגדים לאות כי מבעלי ברית הם אינו זר כלל ליודע תהלוכות ימי הילדות של עם ועם. ועיין מה שכתבנו למעלה].

פ׳ תרומה (כ״ה ל״ט) „ככר זהב טהור יעשה אותה את כל הכלים האלה". יש רמז בכלים האלה, כי הארון רמז לצדיק החכם, שהוא צריך להיות תוכו כברו, כשם שהיה הארון מצופה זהב מבית ומחוץ, וכשם שקרקעית הארון אמתים וחצי על אמה וחצי, בתבריאתה ארבע אמות פחות רובע אמה, כן הצדיק צריך לגרוע ממנו מארבעה יסודות שבגוף, ויוסיף בצדקו ובמעשים טובים.

כל יום מה שלא נמצא שם. אולם נמצאו ג"כ טעמים עליהם ברדז"ל (ר"ה ל"א א') וכפי הנראה לא היה לפני הר"ח כל הברייתא דר"ה, שהרי היא משנה בטעמים האלו מטעמים שעשה הוא, כמו ביום ג' ה' ו', יעו"ש, ובפרט כי הר"ח מסיים: „ויתכן שיש באלו השירות יותר מן הראיות" וכו', נראה שכתב כן מכח השערה ולא ממה שידע בברור מגמרא דר"ה. והמעיין שם יראה כי קצת טעמים הם כמו פיוטים צחי הלשון ולפעמים בחרוזים, כמו ביום א' ע"ש „שקנה והקנה ישליט בעולמו", וביום ג' על „שגלה א"ץ בחכמתו, והכין תבל לעדתו". ועוד נמצאו טעמים על שיר של כל יום באבות דר' נתן (פ"א) וגם הם משוגים קצת, יעו"ש. וגם בסוף תמיד נראה משנה זו של שירי הלוים כנוספת, שהרי שם מסיים לפניה: „זהו סדר התמיד לעבודת בית אלקינו, יה"ר שיבנה ב"ב אמן", נראה בעליל כחתימת המסכת, ואח"ז מתחיל: „השיר שהיו הלוים אומרים" וכו', בלי ספק נלקחה מאיזה ברייתא והוקבעה כאן, כמו משנה דסוף סוטה כפי קצת נוסחאות, יעו"ש].

פ, תשא (ל"ב י"ח) „ויעשהו עגל מסכה". יש עובדי ע"ז בגוונין הרבה. יש מי שפסלו צורת אדם, ויש שעשה צורת כרוב או צורת בהמה או חיה או עוף, כענין שכתוב (מ"ב ל'): ואנשי בבל עשו את סכות בנות ואנשי כות עשו את נרגל ואנשי חמת עשו את אשומא והעוים עשו נבחן ואת תרתק והספרוים שורפים את בניהם לאדרמלך וענמלך. כלן שמות פסילים הם. סכות בנות— תרנגולות ואפרוחים. נרגל — תרנגול הבר, הוא השכוי. אשומא הוא חתיל. נבחן—כלב. תרתק — חמור. אדרמלך — קוף. ענמלך — טווס. [עיין סנהדרין ס"ג ב' בשינויים]. וקרוב אני לומר שנקראו הפסילים על שמות הכוכבים, כענין שכתוב (עמוס ה'): ונשאתם את סכות מלככם ואת כיון צלמכם את כבב אלהיכם אשר עשיתם לכם, סכות מלככם הם שמות הכבבים, הוא שכתוב (ירמיה מ"ד): אנחנו מקטרים למלכת השמים, קרא הכבבים מלכות השמים; כיון צלמכם הוא הנקרא זחל שהוא שבתאי; כבב אלהיכם הוא משבעה כבבי לכת ג"כ ויקרא כוכב חמה. [רבנו בחיי מביא בפ' אחרי דברי הר"ח אלו שכתבם כן בפ' תשא, וקוראהו הגאון. והיה מתחלה ספק בידי אם לא צ"ל ר"ס במקום ר"ח והוא רבנו סעדיה המובא ג"כ הרבה בבחיי. אולם מצאתי שגם בפרשת תרומה ברמזי כלי המשכן קורא ג"כ לר"ח בבאור שמו: הגאון רבנו חננאל.

העולה כנגד ישראל. [נראה שכתב דברים כאלה בפירושו להמשיך בשבתות לב ההמון שבאפריקא לתורה וליראה].

פ' תצוה (כ"ט מ') „ונסך רביעית ההין יין לכבש האחד". כיון ששחה לנסך הניף הסגן בסודרין והקש בן ארזא בצלצל ודברו הלוים בשיר. הגיעו לפרק תקעו והשתחוו העם. על כל פרק תקיעה ועל כל תקיעה השתחויה. וזהו שכתוב מפורש (דה"ב כ"ט): וכל הקהל משתחוים והשיר משורר והחצוצרות מחצצרים, הכל עד לכלות העולה, וככלות להעלות כרעו המלך וכל הנמצאים אתו וישתחוו. והיו הלוים משוררים במקדש על הקרבנות בכל יום ויום. השיר שהיו אומרים באחד בשבת (תהלים כ"ד): לה' הארץ ומלאה, וזהו כנגד בריאת העולם, שכתוב (בראשית א'): והארץ היתה תהו ובהו; ויבא מלך הכביד כנגד ויאמר אלקים יהי אור, שכבוד השכינה אור גדול. בשני (תהלים מ"ח): שיר מזמור לבני קרח גדול ה' ומהולל מאד בעיר אלקינו וגו'. וכתיב: אלקים בארמנותיה נודע למשגב, שהבדיל בין המקדש ובין קדש הקדשים בין עזרת הכהנים ובין עזרת ישראל שהם ארמנותיה, כנגד יום שני שבו הובדלו מים העליונים מן התחתונים, שנא' (ברא' א'): ויהי מבדיל בין מים למים. בשלישי (תהלים פ"ב): מזמור לאסף אלקים נצב בעדת אל, וכתיב: שפטו דל ויתום עני ורש הצדיקו, כלומר שיתקבצו השופטים לדון כל אחד ואחד כראוי לו, וזה כנגד: יקוו המים, שכתוב בו (בראשי' א'): ועץ עושה פרי [למינהו]; אבן כאדם תמותון, כלומר בראתי אל האדם ג"ע, וכיון שחטא נטרד משם. ברביעי (תהלים צ"ד): אל נקמות ה', כנגד עובדי חמה ולבנה שנבראו ביום רביעי, וכתיב: אשיב נקם לצרי. בחמישי (שם פ"א): למנצח על הגתית לאסף הרנינו לאלקים עוזנו, וכתיב בו: המעלך מארץ מצרים, והיה פרעה דומה לתנין, שנאמר (יחזקאל כ"ט): התנים הגדול. ובו ביום כתיב (בראשית א'): ויברא אלקים את התנינים הגדולים. בששי (תהלים צ"ג): ה' מלך גאות לבש, כנגד בריאתו, שנאמר (ברא' א'): בצלמנו כדמותנו וירדו, והוא לבדו יתעלה שמו גאה על כל גאים ורודה על כל הרודים, וכתיב עוד: אף תכון תבל בל תמוט. בשביעי (תהלים צ"ב): מזמור שיר ליום השבת, וכתיב בו: שתולים בבית ה'. ויתכן שיש באלו השירות יותר ממה שהזכרנו מן הראיות שהם כנגד ימי בראשית [גוף כל מאמר זה הוא בסוף תמיד, אך הר"ח הוסיף טעמים על שיר של

באפלה וגם בבקר והוא מקביל למקרא שלפניו שם: דרך רשעים כאפלה וגו'. והנה געזעניוס כתב שם עוד (צד 41 — 338) שככב זה נקרא בערבי אל-זה"רה. וכפי הנראה יפרש שם הוראת השם בערבי צדק ויושר. ואינו כן לדעתי, רק שהערביים לקחו שם זה מסוריים או כשדים, בעבור כי כל נגה בתנ"ך שהוא שם דבר מתורגם בלשון ארמי: זהרא, יעיין מתורגמן, ולכן גם שם הפרטי של ככב זה הנקרא כן על שם זהרו נקרא גם בלשון כשדים בהוראה זו זה"רא ובערבית זה"רה. וכבר פירש רבינו סעדיה: צר ואור חשך בעריפיה (ישעיה ה'), שר"ל לבנה וחמה, והוא היותר עיקר מכל הפירושים, כמו שהוכחתי בביאורי שם. ובן באיוב (ל"א) מקביל ג"כ אור לירח: אם אראה אור כי יהל וירח יקר הולך, ועיד איזה מקראות שם יורו שהשמש היה נקרא אור. והרוחנו מכל זה פירוש מקרא הקשה בחבקוק (ג): ונגה כאור תהיה קרנים מידו לו, והוא אחר שרוצה לספר שם במליצה נשגבה מתהלוכות שדי וכי במקום באו יתרומם כל דבר בערכו, יאמר ונגה, ר"ל ככב זה המאיר בלילה, תהיה כשמש גדול, וישלח קרנים כמהו, אעפ"י שאין לשום ככב קרנים רק לשמש; ויבוא על נכון לשון נקבה על נגה בעבור שהיא לבדה נקראה בכנוי נקבה בפי כל הקדמונים וכמ"ש למעלה, רק אחר שתהיה כמו השמש יתכן לדבר ממנה בכנוי זכר, ויאמר: קרנים מידו לו. ויהיה נגה כאור כמו והיה אור הלבנה כאור החמה בישעיה (ל') בספורו ג"כ ממפלת סנחרב וגודל זעם אל].

פרשת תשא (שם ט"ו) „ויפן וירד משה מן ההר". מלמד שהיה משה פניו כלפי הענן, וירד כדרך עליה מה עליתו פניו אל הענן שעל ההר אף בירידתו כן. וכן היה כ"ג ביוה"כ יוצא מבית קדשי הקדשים, דתנן (יומא נ"ב ב'): „יצא ובא לו דרך כניסתו". וכן דרשו בו: ויצא ועשה את עולתו ואת עולת העם (ויקרא ט"ז) „ויצא ועשה כאשר נכנס כן יצא ועשה את עולתו". וכן כתוב בשלמה (דה"ב א'): ויבא שלמה לבמה אשר בגבעון ירושלים. [עיין יומא נ"ג, א'] ואעפ"י שי"ל כי זה שכתוב לבמה מן הבמה הוא, כענין שכתוב (במדבר ל"א): הבאים למלחמה ובאורו מן המלחמה, אבל כך היה המעשה שהיה בשעת יציאתו ממנה נותן פניו אליה כמו שבא אליה, שנאמר (תהלים ט"ז): שויתי ה' לנגדי תמיד, ומנין שהשכינה היתה בהר בשעת ירידת משה מן ההר, שנאמר (דברים

ודע שהשכיל באשר נטה מדרשת רז"ל בסנהדרין לבאור היותר קרוב לפשוטו, שאין אלו הפסילים שמות חיות ועופות רק שמות של ככבים, וכן הוכיחו החכמים האחרונים באומות המעמיקים בחקירות הקדמוניות, וביחוד געזעניוס בהוספה השניה לבאורו על ישעיה, על עבודות הכוכבים של הכשדים. גם יפה כיון בשם „כיון" שהוא „זחל" בערבית. וכ"כ געזעניוס (שם צד 343) וכתב שם עוד, שנקרא ג"כ בערבי „כיואן" ובסורית „כיאון" ובלשון צאבי הקרוב אליה „כיון". וכן כיון יפה במלת „כוכב" שאינו שם המין מכוכבים, רק שם פרטי לאחד משבעה כוכבי לכת הנקרא לרומיים „מערקור", אעפ"י שלא דבר שם געזעניוס משם זה, רק ביאר על „כבו" שהוא „מערקור" ויקרא בערבי עטאר"ד, ע"ש (צד 343). אמנם על „נגה" שהוא „וועגוס" כתב שם (צד 88), כי עפרעם בשיריו הסוריים יקראנה „כוכבתא" ומתיגע ליתן טעמים על שנקראת כן. ואצלי אין ספק שחשביה לבת זוגו של „מערקור" והוא היה נקרא „כובב" והיא „כוכבתא". והתוכנים הקדמונים סדרו תמיד כוכב אצל נוגה. עיין צורת הארץ (ריש שער ב') וביסוד עולם (מאמר ב' פ"א): „הגלגל השני שבו הוא קבוע הכוכב הנקרא בלשונו בפרט בשם כוכב (מסכים לדברי הר"ח) והוא נקרא בלשון הגר עטרא"ד (מסכים לדברי געזעניוס) ובלשון לעז מערקור ועוד יקרא כוכב חמה (מסכים לדברי הר"ח) והגלגל השלישי שבו קבוע הכוכב המזהיר הנקרא נגה ובלשון לעז וועגוס" ע"כ. ובשבת (קנ"א א') „האי מאן [דנולד] בכוכב יהי גבר נהיר וחכים משום דספרא דחמה הוא" עכ"ל. ולזה כיונו הר"ח ובעל יסוד עולם במ"ש שנקרא כוכב חמה. ולא אוכל לעזוב הענין הזה מבלי העיר עוד על באור מקרא אחד הנוגע פה לדעתי, והוא כמו שראינו כבר שם „כוכב" למערקור ישן נושן הוא, כן המה שמות העברים של כל שאר כוכבי לכת, ונמצאו ג"כ בספר צורת הארץ שם ובש"ס שבת שם, גם בספר יצירה המובא כבר בגמרא. וא"כ שם „נגה" לוועגוס ג"כ קדום הוא מני אז. ובלי ספק היה נקרא כן על שם זהרו הרב, שהוא הוראת נוגה ג"כ בלשון עברי. וכן מצאו מניחי שם זה ראיה לדעתי מן המקרא: ואורח צדיקים כאור נגה הולך ואור עד נכון היום (משלי ד'), ונודע שכוכב זה הוא מאיר לרוב בבקר השכם והוא הנשאר לבדו אחרי אשר כל הככבים אספו נגהם מאור היום, א"כ אור נוגה פירושו אור של ככבי נוגה המאיר

ולארבעים יום חלק אבריו, מאתים וארבעים ושמנה אברים, ואח"כ נפח בו נשמה, שנאמר ויפח באפיו נשמת חיים, עור ובשר הלבישו ובעצמות וגידים סככו, שנאמר עור ובשר תלבישני ובעצמות וגידים תסוככני, וצוה לו מאכל ומשתה דבש וחלב להתענג, וזמן לו שני מלאכים לשמרו בתוך מעי אמו, שנאמר חיים וחסד עשית עמדי ופקדתך שמרה רוחי. אביו אומר: זה בני בכורי הוא, ואני מוזהר לפדותו, שנאמר וכל בכור אדם בבניך תפדה; יהי רצון מלפניך ה' אלהינו כשם שזכית את אביו לפדותו כן תזכהו להכניסו לתורה ולחופה ולמע"ט ברוך אתה ה' מקדש בכורי ישראל לפדיונם. ונוטל הכהן הכספים ומעבירם על ראש הבן ואומר: זה תחת זה, זה חלוף זה, זה מחולל על זה, יצא זה לכהן ויכנס הבן הזה לחיים, לתורה וליראת שמים. ונותן הכהן ידו על ראש הבן ומברכו, כגון יברכך ה' וישמרך וגו', ואורך ימים ושנות חיים יוסיפו לך וכיוצא באלו. [בפ' שופטים לא נמצא במקרא מאומה ממשפטי בכור ופדיונו, ואם לא נשבש דברי הרשב"א בתשובותיו הכפולות סימן ד' ותשנ"ט ומועתקים גם בריב"ש סימן קל"א, צ"ל שהר"ח האריך לדבר במשפטי הכהנים ובכל המעלות ויתרונם שנתנה להם התורה, ואחז המקרא שרשמנו ליסוד הלכות האלו. ודע שהרא"ש סוף בכורות כתב מעין זה בשם תקון הגאונים (וכן בכלבו סימן צ"ד) ומסיים, שבאשכנז וצרפת לא נהגו כן, כי לא נתחדשה שום ברכה אחרי כידור רב אשי ורבינא].

הוספה ללקוטי הר"ח פרשת ויחי.

[נדפס בכרם חמד ו'].

ואוסיף פה דבר קטן על פירושי. המשורר ר"ש בן גבירול, שהיה חי בימי הר"ח או איזה שנים אחריו, עשה ממש חרוז כזה ונמצא אצלנו האשכנזים בגאולה לשבת שלישי אחר פסח: „השב עבודת לבושי תשבץ, תרעתים שמעתים משפחות יעבץ", ומזה נראה שהיה אצלם איזה מאמר רז"ל נודע ומפורסם על ענין זה, שעל ידו היה מובן החרוז בנקל. ואחשוב שהוא סוף המאמר בספרי פ' בהעלותך, אשר הבאתי תחלתו במקום הזה בנדפס, והוא על המקרא בדה"א (ב' נ"ה): ומשפחות סופרים יושבי יעבץ תרעתים שמעתים שוכתים המה הקנים הבאים מחמת אבי בית רכב. „ומנין שבניו של יוגדב

ט׳): ואפן וארד מן ההר וההר בוער באש ושני לוחות הברית על שתי ידי. וכן התלמיד חייב כשיפטור מרבו שילך לאחוריו פניו כנגד רבו עד שיתכסה ממנו (יומא שם), וכן מנהג כל ישראל עד עכשי כשמשלימין תפלתם נמשבים לאחוריהם שלש פסיעות.

פ׳ תשא (ל״ג ה׳) „ועתה הורד עדיך מעליך". הם המלבושים שלהם שנזרק עליהם דם הברית, והוא דם הקרבנות שהקריבו הבכורות בסיני, ונקראו עדי לישראל ותפארת וכבוד גדול, בהיות בהם הדם ההוא אות וסימן לקבלת בריתו של הקב״ה, וכבר הזכרתי זה בסדר ואלה המשפטים. [עי׳ מה שכתבנו שם כ״ד ח׳].

פ׳ אחרי (י״ח כ״ב) „ואת זכר לא תשכב משכבי אשה". יש מי שיחדש בגיפו כצורת בשר אשה. [כן יביא הראב״ע בשמו, וכתב שזה לא יתכן בתולדה].

פ׳ קדושים (כ׳ י״ז) „חסד הוא". לשון חרפה, וכן חסד לאומים חטאת. [מובא ברמב״ן שם, ויפה פירש המקרא משלי (י״ד ל״ד), שער״ז נמצאו שם שני מאמרים מקבילים כמו ברוב הספר ההוא. והנה צדקה איננה תמיכת דלים דווקא, כמו שהורגלו בשם זה אח״כ, כי במקרא יורה תמיד על צדק ומשפט עם כל אדם, וכפי זה יאמר כי הצדק והיושר ירוממו כל גוי בעיני יתר העמים אכן חטאות ופשעי לאומים חרפה הוא להם ונבזים על ידם בעיני שכניהם. וכן פי׳ בעל מנחה חדשה].

פ׳ חקת (כ׳ י״ב) „יען לא האמנתם בי להקדישני". החטא היה במלת „נוציא" והיה ראוי שיאמרו „יוציא ה׳ לכם מים", כדרך שאמרו (שמות ט״ז): בתת ה׳ לכם בשר לאכול, ותלו כאן הגדולה בעצמן, וחשבו קצת ישראל, שכיון שנגלה הש״י על הצור בחורב וכאן לא נגלה, כי משה ואהרן עשו כן בחכמתם שהוציאו מים מן הסלע ולא מאת ה׳ היתה זאת, וזהו שאמר „להקדישני" שאתקדש לעיניהם, ויהיה „לא האמנתם בי" לשון יוצא אל בני ישראל. [זה מוזכר גם ברמב״ן וכתב עליו שהוא הקרוב מן הדברים שנאמרו בזה והוא טוב לדחות השואל. וכן בבחיי כתב עליו שהוא המתישב על הלב יותר מכל הפירושים. ומשניהם ביחד העתקתי פירוש מקרא זה].

פ׳ שופטים (י״ח ג׳) „וזה יהיה משפט הכהנים". מנהג פדיון הבן: אבי הבן מברך שתי ברכות על פדיון הבן ושהחיינו ונותן חמש סלעים לכהן, והכהן מברך על הכוס בורא פרי הגפן ועל ההדס בורא עצי בשמים ועוד מברך בא״י אמ״ה אשר קדש עובר במעי אמו

תולדות רבנו נסים. —

[נדפס בבכורי-העתים תקצ"ב].

בן רכב הן הן בניו של יתרו, שנאמר המה הקנים הבאים מחמת. מה שכר נטלו על כך ?— ולבית הרכבים אמר ירמיה כה אמר ה' צבאות וגו' לא יכרת איש ליונדב בן רכב עומד לפני כל הימים. ר' יהושע אומר גרים נכנסו להיכל ?! והלא כל ישראל לא נכנסו להיכל, אלא וכו'; ויש אומרים מבנותיהם נשואות לכהנים והיו מבני בנותיהם מקריבים על גבי המזבח", ע"כ. אם כן היו לבושי תשבץ הכהנים ממש מבית יעבץ, והם קבצו תלמידים, וכן מביא הרד"ק בירמיה (ל"ה) מדרש זה והעיר על יונתן, שתרגם עומד לפני „משמש קדמי".

תולדות רבנו נסים בר' יעקב וקורות ספריו.

רבנו נסים בן מר יעקב החבר בן מר רב נסים [1] בן שאהין [2] נולד במדינת קיר"וואן אשר באפריקא הצפונית [3] לפני אמצע מאה השמינית לאלף החמישי, ונפטר לערך סוף המאה ההיא [4]. אביו היה גדול בתורה ובחכמה, ורבנו שרירא ובנו רבנו האיי הגאונים כבדוהו בתשובותיהם על שאלותיו [5], וחבר איזה ספרים בלשון ערבי המורים על תורתו וחכמתו, ונמצאים עוד מהם באוצר ספרים עברים היחיד בערכו להחכם דע ראססי [6], והיה ראש ורב לעדתו שמה, גם מורה לבנו זה רבנו נסים אשר למד אצלו בימי נעוריו [7], ואח"ז אצל רבנו חושיאל (אבי רבנו חננאל), שבא ע"י סבה מארץ אחרת לקיר"וואן וחזק שם למוד התלמוד שהיה רפה עוד לפני באו [8]. וקבל עוד רבנו נסים הרבה מרבנו האיי ע"י תשובותיו על השאלות ששלח אליו כפעם בפעם, כי היה אוהבו מאד [9]. וממנו למד ג"כ דרכו הישר בסמך על ההגדות [10] ואורח פירושיהם לקרבם אל שקול הדעת [11] וגם בהרחקות הגשמות מהבורא יתעלה [12] ושאר עניני הדת [13], אך לא בלמוד הקבלה, שאעפ"י שרבנו האיי רדף אחריו, לא פנה אליו רבנו נסים ולא ידע ממנו כלל [14]. ויש ראיות שעיין בספרי חכמי יון [15].

וגם בלמוד התלמוד פנה לו דרך חדש במה ששקד מאד על תלמוד ירושלמי, שלא היו רגילים בו כלל גאונים קדמונים וגם רק מעט למדו בו הגאונים האחרונים. וקצת מניע לזה היה מורו רבנו חושיאל חכם מאיטליא, ששם היה עוסקים עוד מימי קדם בתלמוד ירושלמי [16]. וכן עיין הרבה בתוספתות ומדרשים, ספרי וספרא, וכ"ז כדי להתיר בהם קושיותיו וספקותיו בתלמוד

מערכת מ"ם סי' כ"ו) ראה קובץ גדול מהם כ"י ישן נושן על מסכתות ברכות, שבת ועירובין.

ג) מגלת סתרים. והוא החלק השני מספר מפתח התלמוד, ובו חמשה חלקים. כולל ג"כ פירושים והתרות קושיות על התלמוד, אך לא על סדר מסכתות ופרקים, כ"א בסוגיות וענינים שונים, אשר ברובם מצא פירושם רק ע"י איזה ירושלמי או תוספתא, ונזכר הרבה בקדמונים, ומחברו היה מפורסם ונקרא שמו על שם החיבור הלזה[25]. ומאמר ארוך מושכל ויפה ממנו בספר הסידים (סי' תר"ד עד סוף תר"ו)[26] בענין שכר ועונש בעוה"ז ועוה"ב ומשפטי ר"ה ויו"כ והתפלה בעד נפש המתים, והוא לדעתי מועתק מלשון ערבי[27], והספר כלו חובר ג"כ, כמו חלק הראשון שהוא ספר המפתח, בלשון מעורבת תלמודית וערבית[28].

ד) סדר תפלה מובא בקדמונים[29], ויתכן שמשם הוציאו הסופרים הוידוי הנמצא היום על שמו במחזור ספרדים לשחרית יו"כ ובסידורי אשכנזים ליו"כ קטן[30].

ה) שאלות ותשובות, נזכרות בפסקי ראשונים[31].

ו) ספר מעשיות[32], כולל ספורים יפים ונחמדים מלוקטים משני התלמידים ומדרשים, ואיזה מהם בשינויים, אולי בכוונה ליפותם[33], וחברו כפי הנראה בימי נעוריו[34] לדונש חותנו לדבר על לבו ולנחמו מיגונו. ואולי הוא דונש בן לברט[35], ובהערה נחקור על תכונת האיש ההוא ומדותיו[36]. ונקרא ספר זה גם כן חיבור יפה מהישועה לחכם[37]. ויש בו ספורים שאינם נמצאים עוד בתלמודים ומדרשים שלפנינו[38], ובכ"ז יש ראיות על קדימת איזה מהם שהיו נמצאים כבר עכ"פ בתחלת ימי הגאונים[39] ומחלק תקיש על הכלל. ונזכרו בו ג"כ איזה ספרים קדמונים שראוי להעיר עליהם[40]. ואחשוב שנכתב מתחלה בלשון ערבי, או עכ"פ מעורבת, כמו שאר ספריו, ונעתק אח"כ כלו לעברית[41], נדפס בפיראדה שי"ז ובזאלקווא תקנ"ט[43].

הערות.

1) בערוך (ערך אביי): „שאל מר רב יעקב החבר בן מר רב נסים אשר ממדינת קיר"וואן לב"ד הגדול של אדונינו שרירא ראש ישיבת גאון יעקב ולב"ד הגדול של אדונינו האיי אב"ד ישיבת גאון יעקב" וכו'. ואחרי שהראב"ד ז"ל וזלוי

בבלי[17], ויהי לראש ומורה במקום אביו, והרביץ תורה ולמד לתלמידים הרבה[18], ונתפרסם שמו כ"כ ע"י ספריו ופירושיו, עד שקצת גדולים שהיו אחריו לערך ק"ן שנה, וכן המאוחרים מהם, קראוהו בכנוי הנכבד גאון[19], אעפ"י שעיקר כנוי זה ניתן רק לראשי ישיבות שבבבל, שמה הוחל ושמה נאסף כנודע, אך לא כן החכמים הקרובים לזמנו, שלא יקראוהו גאון בשום פעם רק יכבדוהו בשם רבנו או מרנא[20].

בהון ועושר לא היה מצלח כמו ריעו רבנו חננאל. אך רב שמואל הנגיד מגרנאטה שבאספמיא היה תומכו מכספו תמיד, בעבור כי על ידו זכה להשיג תשובות מרבנו האיי, ורבנו נסים היה האמצעי ביניהם, ועי"ז היה לו חלק גדול בהתפשטות למוד התלמוד באספמיא, כי רב שמואל אשר למד הרבה ע"י התשובות מבבל דרך קיר"וואן הגדיל לעשות בארצו, באשר הרביץ תורה ע"י סופרים וספרים שהוציא עליהם ממון רב וגם ע"י תלמידיו, ואח"כ התחתנו גם שניהם, כי רב יהוסף הלוי הנגיד בן רבנו שמואל לקח לו את בת רבנו נסים לאשה, והיתה בעלת תורה ויראת שמים. אך אח"ז לא מצאה חן בעיניו, מפני שהיתה כונסת, ובעת נהרג בעלה הנגיד בגרנאטה ברחה למדינת אליסאנה ושם היתה ניזונת על הוצאות הקהלה בכבוד גדול עד יום מותה, ובן לא היה לו לרבנו נסים[21].

ואלה המה ספריו הנודעים לנו רק ע"י זכרונם בקדמונים, לבד אחד מהם שיצא לאיר ע"י הדפוס; וגם בכתב לא נודע להם עוד מקום באיזה אוצר של ספרים, זולת שזה ערך חמשים שנה ראה הרב בעל שם הגדולים חלקים מהם, כאשר ארשום. ואולי אחרי רשימתי עם האותיות והסימנים לכל חבור מחבוריו יתעוררו השוקדים על היכלי הספרים למצוא בהם קצתם או כלם, כי ספרים רבים נמצאו עוד מקדמונים, טמונים בתוך אהליהם ישנים ונרדמים, ואין רואה ואין מקיץ אותם.

א) פירוש על התורה, מובא בקדמונים[22].

ב) מפתח התלמוד[23] בלשון מעורבת, היינו לפעמים תלמודית ולפעמים ערבית ולפעמים שתיהן ביחד[24], כולל פירושים יפים ונכונים על כל מסכתות התלמוד, ובהם גם על הגדות בדרכים קרובים לשכל. והרב בעל קורא הדורות ראה מהם פירוש על מסכת עירובין, וקרוב לדורנו הרב בעל שם הגדולים (ח"ב

הצטרף עוד עמו רב האיי בנו להשיב ולא ידע כלל מתשובת אביו, ואז היה כבר ר' יעקב לראש (הערה 32), וזה היה עכ"פ לפני סמיכת רב האיי לאב"ד, שאז בשנת תשמ"ו כבר נצטרף לתשובת אביו (תולדות רב האיי הערה 4). וקרוב שהיה זה עוד קודם שהיה רב האיי ראוי לעיין בתשובה, מפני שלא ידע אח"כ ממנה כלל, והוא לערך ד"א תש"ם. ואחרי שרבנו חושיאל בא לקיר"וואן בערך ד"א תש"ן (ספר הקבלה) הנה כבר מצא שם את ר' יעקב לראש. וע"כ א"כ שהיה רבנו חושיאל לראש אחרי פטירת רב יעקב שהיתה לא יאוחר משנת תש"ם, למען תת זמן להתסנות שלשה אנשים אחריו, היינו רבנו חושיאל, ואחריו רבנו נסים, ואחריו רבנו חננאל, עד שנת תת"ו שאז כבר נפטרו כלם. וכפי השערתי לקמן (הערה 32), שביוון רב האיי בתשובתו (תמים דעים סי' קי"ט) לקיר"וואן על ר' יעקב בקראו אותו אלוף נ"ע, והנה שם מבואר שר' יעקב שאלו שנת ש"ט, ור"ל לשטרות והוא תשנ"ח ליצירה. ושאלה השניה היתה, כפי הנראה שם, זמן לא כביר אח"כ ואז כבר נפטר רב יעקב. והנה רב נסים למד בנעוריו אצל אביו (הערה 34) וע"כ שנולד איזה שנים לפני תש"ן. הן אמנם כתב הראב"ד הלוי, שלאחר פטירת רבנו חושיאל נסמכו במדינות אלקיר"וואן בנו רב חננאל ור' נסים בר' יעקב שקבלו מר' חושיאל. אך קשה להבין איך נסמכו ביחד שניהם במקום אחד, אם לא נאמר שהיו שניהם בארץ אחת ובערים שונות. אך מה שיתכן יותר הוא, שרב נסים נסמך קודם רב חננאל, כמו אביו ר' יעקב לפני רב חושיאל אבי רב חננאל. וזה נראה מכנוי גאון שניתן לרבנו נסים מהרבה חכמים בדור שני ושלישי לו (לקמן הערה 19) ולא לרב חננאל, ואין זה רק בעבור שרב נסים היה קרוב יותר מר"ח לדורם של גאונים והיה חי ביחד עם האחרון שלהם, הוא רבנו האיי. ויש עוד קצת השערה, שהשתמש כבר הר"ח בדברי רבנו נסים, עיין בליקוטים מפירושי ר"ח על התורה (פ' יתרו) דעתו, שהברקים הם מלאכים ובראיה מיחזקאל שראה מן האש יוצא ברק, ודעה זו חדשה בישראל ולא שמענוה עד כה זולת מרבנו נסים בפירושו לפ"ט דברכות המובא בע"י, ולקמן (הערה 15) תראה לשונו בזה ומביא שם גם כן הראיה ממקרא של יחזקאל. ולכן נחשוב דברי היוחסין (ק"ל ב') שכתב: „ר"ח ורבנו נסים שנת תת"י" (והיינו שאז נפטרו, ע"ש) רק לשטפא דלישנא ודרך העברה בעלמא, ור"ל שלערך הזמן ההוא כבר נפטרו שניהם. אך לא בעת אחת, שפטירת הר"ן קדמה ואחריו נסמך הר"ח ונפטר ג"ב בקרוב, ומזה תבין רשימת זמן רבנו נסים בפנים.

5) כבר ראינו (הערה 1) ששאל רב יעקב לרב שרירא ורב האיי והשיבו לו. ולקמן (הערה 32) תראה עוד שאלה אחרת ששאל לרב שרירא לבד ותשובתו אליו. ועיין עוד בהערה הסמוכה אח"ז.

6) עוד לא זכיתי לראות הרשימה של אוצר הספרים מחכמי ישראל

יקרא ג"כ לאבי רבנו נסים מקיר"וואן ר' יעקב וכן בערוך (ערך קבל א') „אמר ר' נסים בר' יעקב", ועוד (ערך תלת) „קשיא ליה לר' נסים בר' יעקב", ולקמן (הערה 17) תראה שר' נסים של הערוך הוא זה שלפנינו מקיר"וואן. הנה יש לנו חכם אחד ששוה בשמו ושם עירו לאבי רבנו נסים שלנו. ועוד תראה (הערה 32) ששוה גם כן בכנוי הכבוד שלו. ואם נצרף עוד המנהג הקדום כבר לקרוא את בניהם על שם אביהם, נחשוב כודאי שר' יעקב בר' נסים השואל לרב שרירא הוא אבי רבנו נסים זה השואל לרב האיי בן רב שרירא. ובספורי מעשיות (ד' זאלקווא ט"ו ב'): „כתב רב נסים שאלוני תלמידי למה נקראו בשמם לבדם החסידים הראשונים ואשר באו אחריהם שלא היו כמותם נקרא שמם בלשון רבנן רבי ורב" וכו' וע"ש תשובתו, ובסופה: „ופירש רב שרירא גאון ז"ל מפני זה נקרא שמו אביי" וכו'. וכל דבריו ובפרט האחרונים מסכימים ומתאימים ממש עם שאלת אביו לרב שרירא ורב האיי ותשובתם אליו, ובפרט בסופה, ע"ש ושם.

[2]) הראב"ד הלוי יקרא משפחת רב יעקב „בן שאהין". וכנוי זה נושן הוא, שכן נמצא רב צמח בן שאהין, שרצו למנותו גאון במתא מחסיא לולא רב סעדיה שהיה גדול ממנו. יעוין יוחסין (קכ"א א') אצל ספור ר' נתן הבבלי. ומזה יצמח לנו ספק, שאפשר משפחת ר' יעקב צור מחצבתה מבבל, ומשם בא אחד ממנה לגור בקיר"וואן, ומזה בא קצת ידיעה בלמוד התלמוד עוד קודם שבא רבנו חושיאל לשם, כמו שנראה משאלת ר' יעקב לגאונים וחבוריו (הערה 6). ודע כי שאה בלשון פרסי מלך ובן שאהין כמו בן מלכים או בן מלך ואותיות י"ן או ו"ן מהנוספות. והוא רק כנוי כבוד למשפחה, כמו ר"ש בן מלך המאוחר הרבה. ובחלוף ה' בחי"ת שחין בלשון המדרש (ב"ר פט"ז) „עבד מלך מלך הדבק לשחון וישחון לך" והוא כמו: הדבק למלך וישתהוו לך, אלא דנקט לשון נופל על לשון, ולא כפי' הערוך (ערך שחן) מלשון חמימות, שאין ענינו לבאן כלל, וזכור כל זה כי עוד תצטרך לו (לקמן הערה 6).

[3]) קיר"וואן היא קירענע של הרומיים, ועיין תולדות רבנו חננאל (הערה 3) מתכונת הארץ הזאת והעיר הגדולה כשמה.

[4]) אין לנו ברור נכון ומוגבל על פרטות השנים של חיי רבנו נסים וזמנו, רק הראב"ד הלוי כתב, שהיה בזמן רבנו חננאל. וביוחסין כתב: „רבינו חננאל ורבינו נסים שנת תת"י", ור"ל שאז נפטרו, יעו"ש. וידענו ג"כ ששאל מרבנו האיי גאון (הערה 9), שנפטר ד"א תשצ"ח. ואביו רב יעקב שאל לרב שרירא בשנת תשמ"ז (תולדות רב האיי הערה 4), שאז נכתבה תשובת רש"ג שביוחסין שהיתה מחוברת עם אותה שבערך אביי שהיא לרב יעקב (תולדות רב נתן הערה 32 ולקמן הערה 6). ויש עוד ראיות ששאל רב יעקב לרב שרירא בעת שלא

ג"כ פירוש ס' יצירה לר' יהודה בר' נסים בן מלכה, עיין בבאור ר' שמואל מוטט על פירוש הרא"בע פ' בראשית פסוק והיו לאותות ובפ' משפטים פסוק ויספר לעם את כל דברי ה', ושם כתוב: „ור' יהודה בר' נסים מלכה בספר שחבר בפירוש ספר יצירה ופרקי ר"א". אכן מה שמביא שם ושם ועוד בפרשת הנה אנכי שולח מלאך הוא כלו דרך פילוסופיא וחקירה ומשונה מאד מדרך הפירוש המובא אצל רמ"ב. ולא ידעתי, איך נצא מן המבוכה הזאת? דע ראספי עיין היטב בלי ספק וראה בשער הספר „ר' יעקב בר' נסים", עד שערב את לבו להגיה בדברי וואלף, שצ"ל יעקב במקום יהודה. וכנגד זה השואת השם בפירושי רמ"ב ומוטט ובוואלף יוכיחו שם ר' יהודה. ואין בידי רשימת וואלף ח"ד לעיין בה, כי חסר חלק הזה באוצר הספרים של אקאדימיא דפה, ואולי נמצאו עוד איזה סימנים בזמן ומקום החבור המתיחסים לעניניו. אולם רמ"ב ומוטט כמעט הם כשני עדים מכחישים עצמם ורק לאחד יחשבו, שהמעיין ישתאה ולא יאמין בשום אופן שהדברים המובאים בשניהם יצאו מפי איש אחד, זה בקבלה וצירוף ותיות וזה בפילוסופיא עמוקה מחכמי יון וערב, וגם כתב ספרו בלשון ערבי, והם רחוקים זה מזה בדרכם כרחוק מזרח ממערב וכגבוה שמים מעל הארץ. הן אמנם רמ"ב הוא החשוד אצלנו תמיד להביא דברים על שם זולתו, והם בלתי בטוחים אם יצאו מהאיש אשר יחסם לו, יעויין תולדות רב האיי (הערה 34) ותולדות ר"א הקליר (הערה 3), ובעבור כי זמנו של המוטט לא נודע לי היטב רק זמנו של רמ"ב שהוא ה"א קס"ט, כמו שמבואר לי במשנת עשר ספירות מדתן עשר, מסופקני אם לא המוטט קדם לו, וכשראה רמ"ב את ר' יהודה בר' נסים מובא מהמוטט איזה פעמים הביאו גם הוא בכת המקובלים, כמו שעשה להרבה חכמים המפורסמים בשמם. והנה נמצא קובץ אחד מפירוש המוטט שנכתב בשנת ה"א רי"ב (רשימת וואלף ח"ג נומר 2113) ואחשוב פרט זה מדברי הסופר, לא מדברי המחבר שמוקדם לרוב מהסופר שנים הרבה. ואם קדם עכ"פ לשנת קס"ט, קרוב אצלנו מאד שרמ"ב השתמש בו ולקט ממנו שמות החכמים המובאים, לשנות את טעמם ודרכם. ויש די בדמות ראיה לדבר זה, אך אין המקום להאריך פה. ומעתה נוכל לחשוב שבעל המוטט ראה קובץ ההוא מכש הנמצא היום בפאריז, או איזה נוסחא נעתקת ממנו, ושם היה נרשם בטעות ר' יהודה במקום ר' יעקב. ומה שילחצני לכל זה, הוא השם בן מלכה הנמצא במוטט פ' בראשית, ובפ' משפטים מ ל כ ה בלי מלת בן, שנראה בעיני כהעתקה משם הכנוי שאהון שנקרא בו ר' יעקב אבי רבנו נסים שלנו (עיין למעלה הערה 2) וא"כ דומה במעט לשני יוסף בן שמעון דלא שכיחי. ועוד יש להעיר שרמ ב קוראהו ר' יהודה בן ר' נסים הישיש ז"ל, ובדף ל"ז א' (משנת חמש חתום רום) מביא הרב ר' נסים הישיש שהיה דר בפי"ס, והוא קרוב לקיר"וואן

להמלומד הגדול דע ראססי האיטלקי, שחבר הוא בעצמו והדפיסה בשני כרכים בעיר פארמא שנת 802 למספרם, רק מה שמצאתי מובא ממנה בספרים אחרים חדשים הוא נפלא ביקרתו וחדושו. ועוד חבר והדפיס שם בשנה ההיא רשימה על סדר א"ב מכל חכמי ישראל המפורסמים, והבור זה בא לידי על שעה הדא, וראיתי בו ג"כ חידושים הרבה הנודעים אליו מאוצר הספרים שלו. ובאות יו"ד, שהוא אצלו gi, כתב וז"ל: „ר' יעקב בר נסים, בן דורו של ר' שרירא גאון, וכתב אליו רב יעקב שאלות הנדפסות ביוחסין בלי שם השואל. אך אני מצאתי בן בקובץ שלי כ"י נו' 117, ועיין ברשימה המתוקנת שלי מענין קובץ זה, ובקובץ אחר שלי נו' 769 נמצא ממנו כ"י פירוש על ספר יצירה שנעתק מערבית לעברית ע"י ר' משה בן יוסף די אליסאנו הספרדי. וחכמי הדורות לא ידברו מספר זה כלל, אך אין ספק אצלי שהוא בעצמו התבור המיוחס בטעות לר' יהודה בן נסים ברשימת הספרים של וואלף (ח"ד צד 835) שנמצא באוצר הספרים אָראַטאָר, בפאריז, ונקל החלוף בשמות יהודא ויעקב. ושם בתחלת הספר יאמר שישיג על הרבה מפירושי רב סעדיה בס' יצירה. גם יביא באור שכתב הוא בעצמו (רב יעקב) על סדר עולם" עב"ל, ואעיר על דבריו, כי שמחתי מאד על התאמתות השערתי בתולדות רבינו נתן (הערה 32), שתשובת רש"ג ביוחסין היא גם כן לר' יעקב. ולענין קובץ השאלות מרב יעקב לרב שרירא, קרוב אצלי שלא לבד אותה שביוחסין, אך עוד שאלות ממנו ותשובות מרבנו שרירא זרבנו האיי נמצאו שמה בהרבה מעניני הדת הראויים לעורר עליהם, ותועלת רבה היתה לנו אם היו לעינינו. ויזכור הקורא לדוגמא התשובה מרב האיי לחכמי קיר"וואן בחשש סכנות התקופות המובאות אצלנו בתולדתו (הערה 13) וכן אותה שלפנינו ביוחסין, שכל מבין בקדמוניות ישמח עליה. ומי יודע איזה צפונות טמונות עוד בפירוש של רב יעקב על סדר עולם, וכן בפירושו על ספר יצירה, שהוא בודאי על דרך החכמה אחרי שכתבו בלשון ערבי, וגם מביא ר' סעדיה שפירשו גם כן על דרך החכמה, וזה לבד יספיק להעיר בנו החשק לראות דבריו ודברי הגאון רבנו סעדיה הבלתי מובאים עוד בשום מקום. ובלי ספק העמיקו הרחיבו בזה הספר הקדמון והבינו בו לאשורו.

אולם מה שקשה בעינינו הוא, שבפירוש ר"מ בוטריל לספר יצירה (ד' הוראדנא דף מ"א) מובא ג"כ פירוש ר' יהודא (לא ר' יעקב) בר' נסים על הספר ההוא, והוא קוראהו שם „הפילוסוף האלקי המקובל הגדול עטרת ישראל ר' יהודא בן המקובל הגדול ר' נסים הישיש ז"ל". ואם נדחוק ונאמר, שהיה לפני רמ"ב גם כן טעות בשער הספר והיה כתוב יהודה במקום יעקב, הנה מלבד שהמאמר הארוך המובא ממנו שם בצירופי אותיות ושמות מלאכים איננו כלל על דרך החכמה של רב סעדיה וההולכים בדרכו, עוד יעמוד לנגדנו חכם אחר המביא

עיין תולדתו (הערה 13) וכאן עוד בהערה הסמוכה אח"ז .

[11]) רצוני פה להראות כוונת הקדמונים בתיבות שקול הדעת שהשתמשו בהם לרוב . כבר ידענו ביאורם ז"ל (סנהדרין ל"ג א') : „היכי דמי שקול הדעת כגון דפליגי תרי אמוראי וסוגין דעלמא (כגרסת השאלתות המסכמת גם לגירסא שלפנינו שם ו' א') אזלא כחד מנייהו ואזל איהו ועביד כאידך היינו טעה בשקול הדעת". ופרש"י שרוב הדיינים נראים להם דברי השני . אולם החכמים הבאים אחריהם הניחו מלות אלו על כל ענין שהשכל הפשוט של כל אדם יגזור עליו שהוא כן (געראדער זין , געמיין זין) ורוב הקדמונים לא רצו לסור ממנו בשדברי איזה אגדה סותרים אותה . ואין זה תימה כלל , כי מצאו אשר כל עקרי אמונתנו בנויים על יסודות חזקים וישרים מושגים תיכף לבינת כל אדם , וזה א היתרון לה על כל זולתה , כנודע , ולכן כשמצאו החכמים איזה ספורים או מאמרים סותרים בהשקפה ראשונה לשכל הפשוט , דחקו בקצתם לקרבם אליו כפי מה שאפשר, וכשלא עלה בידם, אמרו : אין סומכין בכזה על דברי אגדה , וכיוצא בה . וכ"ז לקיים לנו טהרת האמונה על מכונתה כפי שהיתה מיום הוסדה . ומזה תבין כוונת רבנו האיי (מובא בע"י פ"ה דברכות) במ"ש על חזר הקב"ה והודה למשה : „הודאה והסכמה היא , ודקאמר כביכול תפשו משה להקב"ה התקפת רחמים ותביעה , והבין אי פרש כל כיוצא בהם בדרך הזה ובסדר הזה דלא ליקשי קראי ולא שקול הדעת" עכ"ל .

והראב"ע הוא המשתמש הרבה בתיבות אלו, שכ"כ פ' בא על והיה לך לאות על ידך : „ואין כתוב בתורה שהוא דרך משל חלילה רק הוא כמשמעו וכו' כי בהיותו כמשמעו אינו מכחיש שקול הדעת כמו ומלתם את ערלת לבבכם שנצטרך לתקנו לפי הדעת" עכ"ל . ובפרשת אמור , על עין תחת עין : „והגאון הביא ראיה משקול הדעת כי לא יתכן להיות שבר תחת שבר כמשמעו" . וביסוד העבור שלו (מובא באוהל יוסף פ' האזינו ס"ס ד') : „כי האותות הם הפך התולדות כמו עמידת השמש כי לא יזיק בשקול הדעת שתעמוד השמש כי הקב"ה יש לו בח להעמידה" וכו' . וביסוד מורה (סוף שער ל') : „ודע כי התורה לא ניתנה רק לאנשי לבב ע"כ יש לפרש דברים כתובים בדרך שקול הדעת כמו ואשא אתכם על כנפי נשרים , וככה ומלתם את ערלת לבבכם וכו' והקדמונים אמרו כי כך ופרשו את השמלה" ע"כ . והמעיין יבין מכל זה , כי דרך הראב"ע גם במקראות לפרשם ולקרבם אל שקול הדעת וטעמו ממש כעין מה שכתבנו אודות ההגדות והוא מצמצם דבריו בקיצור כדרכו ואומר , כי התורה לא ניתנה רק לאנשי לבב וכו' . וככה יקרא להמפרשים הקודמים , שאחזו בדרך זה , אנשי שקול הדעת . עיין בפ' וירא על והאלקים נסה את אברהם : „ואנשי שקול הדעת אמרו כי הדעות שתים" וכו' , ובפ' בלק : „ואמר הגאון כי לא דברה האתון ורב שמואל

מקום ר' יעקב שלנו. וגם לעדות דע ראססי, שהחבור על ס' יצירה היה בלשון ערבי ולא נמצא מובא בז"רק פירוש רב סעדיה, נראה שמחברו היה תחת ממשלת הערביים וקדמון בזמן. סוף דבר: הקורא יתבונן ויטה הדברים להשערתו ולחפץ לבו, אם לאמר שהיו שני חכמים שחברו על ספר יצירה, ואבי שניהם היה נקרא ר' נסים גם בכנוי בן מלכה, רק שגופי שמות המחברים היו שונים, זה ר' יהודה וזה ר' יעקב; או יהיו לגוף אחד רק בטעות נשתנה שמם.

7) בל זה יתבאר לקמן בהערות (32, 34).

8) קבלת הרא"בד. יעוין תולדות הר"ח (הערה 3).

9) בספר הקבלה לראב"ד כתב, שקבל רבנו נסים מרבנו האיי שהיה אוהבו מאד ושולח לו ספרים בתשובות כל ספקותיו, עכ"ל. ולקמן בפנים תראה, שרב נסים היה אמצעי בין רב שמואל הנגיד ורב האיי במרוצות ש"ות ביניהם. אין ספק א"כ, שגם ר' נסים בעצמו היה שואל כל עניניו מרב האיי. ובעל המאור (ריש ביצה) כתב בביאור, שנמצא בשאלה לרב נסים ז"ל מלפני רבנו האיי גאון ז"ל: „למה אמר אדונינו כי בני (ארץ) ישראל תופסין ר"ה ב' ימים והלא אנו רואים עד עתה שאינן תופסין אלא יום אחד והשיב" וכו'. ומלשון הראב"ד תראה, שקבל ר"נ מרב האיי רק ע"י התשובות, לא שהיה תלמידו ממש. וכן כוונת רבנו נסים המובא בשטה מקובצת על ב"מ (נ"ט א') במ"ש שם „כפי מה שלמדתי מדברי רבנו האיי", ר"ל מדבריו הכתובים, לא מפיו. וע"ש שמביא ממנו הפירוש על תנורו של עכנאי והוא בלי ספק מפירוש רבנו האיי על סדר טהרות (עיין תולדתו הערה 19) ששם (כלים פ"ה מ"י) גוף הענין. ורק בעבור שהיה רב האיי גאון יחידי בדורו, כי בסורא לא היו עוד גאונים, לכן יקראהו רב נסים איזה פעמים בשם אדוננו האיי, כמו שהבאתי מבעה"מ וכן בערוך (ערך נקמז), לא בעבור שהיה רב האיי רבו ממש, שלא נמצא בשום מקום שהלך רב נסים מקיר"וואן לבבל. והראב"ד הלוי כתב בפירוש, שהיה תלמיד רבנו חושיאל. ודע זה.

10) נודעים דברי רבנו נסים בפירושו לפרק הרואה המובאים בכותב לעין יעקב, שכתב על עובדא דרב קטינא עם אובא טמיא: „הא מלתא אגדתא הוא ובכל דדמי לה אמרי רבנן אין סומכין על דברי אגדה" וכו', עיין תשלום לשונו בהערה שאח"ז. ואעפ"י ששם כתוב „רב נסים גאון", וכן יקראהו הרשב"א שם בפירושו לאגדות, הנה תראה לקמן (הערה 19) שהוא ר"ן בר' יעקב שלנו. ובש"מ על ב"מ (נ"ט א') מובאים ממנו דברים נמרצים ויקרים בפירוש מופתי ר"א הגדול, ע"ש שכתב: „ואירע שנעזר ר"א מנסים ומופתים ולא נתאמתו אצל החכמים שכבר קרה בבדומה לזה, וע"ז אמרו אין מביאין ראיה מן החרוב ר"ל שאין בזה דבר יוצא ממנהג הטבע" וכו'. וכבר ידעת דרך רב האיי בעין זה.

זה אינו רחוק מן הדעת" וכו'. ועוד שם לשון כזה שיובא לקמן (הערה 27). ואל יתמה עוד הקורא שהקדים רבנו נסים בדבריו שם פ' הרואה שקול הדעת לדברי הכמים. יעוין על זה באגרת רבנו אברהם בן הרמב"ם (ד' ווילנא תקפ"א ג' א'): „והצדיק אבא מארי זצ"ל האריך בחיבורו בזה הענין (הרחקת הגשמות מהשם) וכו' ופירש והביא כמה ראיות משקול הדעת ומדברי תנ"ך ודברי החכמים" וכו'. ושם עוד (ו' ב'): „ואלו עורי הלב לא ידעו חכמה ושקול הדעת עד שיבינו תשובת סכלותם משקול הדעת ומאזני החכמה, ומי שישיב להם תשובה משקול הדעת ומאזני החכמה ודקדוק בינה ישיב להם תשובה שלא יבינו אותה" ע"כ. ועוד (ט' ב'): „והנה נפרש לו ולכיוצא בו מדרך המו"מ הקושיא והפירוק של תלמוד שהם רגילים בו ויודעים אותו, לא מדרך שקול הדעת ומאזני דקדוק בינה" ע"כ. ועוד שם (ה' ב') ובאר באריכות ובראיות ברורות שהדעה קודמה לנתינת התורה, ועוד גם היום בכל זרע ישראל דעתו קודמת לתורתו, יעו"ש דברים נפלאים, ואילו ידעם הרב רנ"ה וויזיל היה שמח בהם מאד, שכמה יגיעות יגע לברר זאת והיה בעיני רבני דורו וגם בעיניו כמעמים חדשות וקשות לקבל.

[12]) בהערה הקודמת הראינו תחלת לשון רבנו בפירושו לפ' הרואה בהרחקת גשמות הבורא, ופה נוסיף מ"ש בסוף דבריו שם בענין זה וז"ל: „אלו דעותן של חכמים האלו בגוהא, ויש בו דעות אחרות ודברים אחרים אלא שפתרון דברים אלו כמו שפירשנו, ולאו ח"ו דברים שיש בו דמוי ליוצרנו יתברך וישתבח ויתפאר ויתנשא ויתהדר ויתעלה ויתקלס שמו", עד כאן. ובעל ע"י כתב שם, שמצא דברים אלו של רבנו באגרת הרב ר' שמואל בר' אברהם ז"ל לרבני צרפת ולהשיב בעד ספרי הרמב"ם ז"ל. ואין ספק אצלי, שהוא ר שמואל ספורטא המובא בהשגת מהר"ם אלשקר על ס' האמונות לרש"ט שהעתקנ דבריו בתולדות רבנו חננאל (הערה 15), וע"ש שהוכיח רבני צרפת במה שמעתירים דברים על הרמב"ם בענין הרחקת הגשמות והעתיק שם דברי הר"ה בענין זה, ופה נמצא שהעתיק גם דברי רבנו נסים לענין ההוא ממש. ועיין עוד לקמן (הערה 14), שרבנו נסים רומז ג"כ למקובלים באלה בימיו שמגשימים וככה יביא רבנו אברהם בן הרמב"ם באגרתו (ב' א') שני הגדולים ההם, היינו ר"ח ור"נ, בין שאר החכמים שהבינו מתוך תורתם הרחקת גשמות הבורא. ויש לצרף לזה עוד מ"ש במאמר של מגלת סתרים המובא בס' חסידים (ס"ס תר"ה וז"ל: „ויהי היום ר"ה, מלאכים מזכירים מעשה בני אדם וכו' וכתוב דינא יתיב וספרין פתיחו, והוא א"צ ספר כי הוא יודע מחשבות עד שלא נוצרו, אלא כמנהגנו תורה דברה כלשון בני אדם".

[13]) עיין דברי רבנו בספרו מג"ס שהבאנו בהערה הקודמת מספר הסידים בענין שכר ועונש ימי הדין ותפלה על נפש המת, דברים נמרצים ויקרים, קרובים

בן חפני תפסו ור' שמואל (צ"ל ור' שלמה) הספרדי בעל השירים חשב להציל הנתפש. ודע כי אנשי שקול הדעת הוצרכו להוציא הדברים ממ מ"מ, כי אמרו שהשם לא יחדש אות בעולם לשנות המנהג רק להצדיק נביאו" עכ"ל, ור"ל שאנשי שקול הדעת הם שאמרו שהכל היה במראה הנבואה והוציאו הדברים ממשמעם, ובהם גם רב שמואל בן חפני, שאע"פ שתפש על רב סעדיה במה שאמר שלא דברה האתון, היינו שפשוטו של מקרא מוכיח שדברה, אולם במראה הנבואה נראה כל זה המעשה. ומעין זה באהל יוסף שם. וכבר הורית דרך הגאון רב שמואל בן חפני בתולדות רב האיי (הערה 8, 13) ותולדות רבנו חננאל (הערה 14) ומשם תראה ממש דעתו ולשונו, שהשם לא יחדש אות רק להצדיק נביאו.

והוא (רב שמואל בן חפני) קורא לשקול הדעת ג"כ שכל. ואמר בבעלת אוב, שאעפ"י שמשמעות דברי חז"ל כי אמא הוא שהחיתה את שמואל, לא יקובלו הדברים במקום שיש להם מכחישים מן השכל, עכ"ל המובא בפירוש רד"ק במקומו, ואזיל לטעמיה שהיה רק במראה שאול. ורב שמואל הנגיד קורא לשקול הדעת דעת בסתם. והוא שכתב במבוא התלמוד על ענין הגדה: „ואי לך ללמוד ממנה אלא מה שיעלה על הדעת וכו' ולפי מה שיעלה על הדעת מהפירושים האלו לומדים אותם והשאר אין סומכים עליהם" עכ"ל. מסכים ממש לדברי ידידו ומחותנו רבנו נסים בפ' הרואה המובאים בהערה הקודמת ושניהם קבלו ביחד דרכם מרבנו האיי (עיין תולדתו הערה 13) ושם הוסיף עוד רבנו נסים אחרי דבריו „דבהא מילתא ובכל דדמי לה אמרי רבנן אין סומכין על דברי אגדה, ואורחא דפירושא לברורי תהלה דבין משקול הדעת ובין מדברי הכמים לית ספק שהקב"ה אין לדמותו לשום בריה ואין לפניו לא שחוק ולא בכי ולא אנחה, ולא דמעות ולא דוחק, וכד מיבררא הא מתידע דכל מילתא דאמרוה רבנן הכין לא על פשטא אמרוה אלא בתורת משל ודמוי" וכו'. והמבין ימצא שמ"ש בתחלה „אין סומכין על דברי אגדה", ואח"ז „דכל מילתא דאמרוה רבנן הכין לא על פשטה אמרוה", שנראה קצת כסותר עצמו תוך כדי דבור, אלא שכוונתו כוונת ר"ש הנגיד ומעין מה שכתבנו למעלה, שראוי לפרש דברי הז"ל דרך משל במקום שמכחישים את שקול הדעת, ואם א"א לפרש כך אין סומכין עליהם. ומ"ש „אמרו רבנן אין סומכין", כיונתו בלי ספק לרב שמואל בן חפני וסיעתו, ואולי גם לדברי מחותנו הנגיד. ועפי"ז תבין ג"כ זריזותו והשכלתו במאמר של מגלת סתרים המובא בספר חסידים סי' תר"ה במ"ש שם איזה פעמים בפרשו דברי רז"ל באגדה: „ואין בדבר הזה ריחוק מן הדעת וכו', שהרי נאמר ההגדה אמת משם רבותינו שהיא נאה ונתכונה לענין מה שזכרנו וכו' ואמרו בתלמוד כי זה השטן שהשטין על איוב הוא מלאך המות, ודב

אחרות ודברים אחרים אלא שפתרון דברים אלו כמו שפרשנו, ולאו ח"ו שיש בו דמוי ליוצרנו" וכו', והוא מעין דברי בן עירו רבנו הננאל נגדם במה שקצתם מגשימים, עיין תולדתו (הערה 15), ולכן השתמש ר' שמוא' בן אברהם ספורטא בדברי שניהם נגד רבני צרפת (הערה 12), במה שקצת מקובלים משם הגשימו עוד מכבר בימי ר"נ ור"ח וגם בימי הרמב"ם, והראב"ד רמז עליהם במ"ש „גדולים וטובים ממנו" וכו'. ויש לצרף לזה, שעוד בערך ר' שנים קודם הר"ח והר"נ הלשין הבישאף של עיר ליאן לפני הקיסר, שהיהודים הם מאמיני הגשמות ומייחסים לבורא אברים גשמיים ואצבעות (אולי י' אצבעות ד"מ כנגד י' ספירות) ויאמינו שישב על כסא מנושא מארבע חיות (יאסט בקורות ישראל סי"ט פ"ז). ודי בזה. ובכלל א"א להאמין על חכם מאנשי שקו' הדעת (הערה 11) שעיין בספרי חכמי יון (הערה 15) שיבחר בדיעות מתנגדות עכ"פ בהשקפה ראשונה לשכל הישר.

15) במאמרו פרק הרואה כתב רבנו: „ולא חכמי ישראל בלבד אמרו כן, אלא הרבה מהחכמים יוגים וזולתם, שהם (צ"ל ששם) עם העננים מלאכים ישרים (צ"ל ושרים), מהן קול רעמים ומהן בורקי ברקים, ואף מקרא כתוב במלאכים: ונגה (כאש) ומן האש יוצא ברק" עכ"ל, וכוונתו לקדמוני היונים, והבן. ובפירושו לעירובין המובא בערוך (ערך אסלא) כתב: „ובלשון יון קורין אותו (כסא) סל"א" ע"כ. וכן הוא באמת.

16) אחשוב לקצת חדוש, שעוד לא העירו כותבי כללי התלמוד על מה שרוב הגאונים הראשונים כמעט שלא ידעו כלל מתלמוד ירושלמי, ואותם אשר ידעו ממנו, עיינו בו רק לפרקים. והנה לפנינו ספר קדמון שאילתות דרב אחאי גאון המלאים פסקים וראיות מתלמוד בבלי ואין אחד בהם מתלמוד ירושלמי ולא נמצא בהם זכרונו כלל, אעפ"י שמובאים לפעמים שם מדרשים, אך לא הירושלמי בשום פרשה. יותר מזה: בכל תשובות הגאונים הנדפסות בשאלוניקי שנת תקנ"ב ונקראות שערי צדק, אשר בקצתן נמצאו לפעמים אורך דברים בפירושים וראיות מתלמוד בבלי, לא נזכר שום ראיה מירושלמי לאיזה גאון מגאונים הרבים שנמצאו שמה, ולא ידברו ממנו ג"כ בשום מקום. ומזה נראה בעליל, שישיבות בבל עסקו מדור דור רק בתלמוד של רבותיהם הבבליים כפי מה שקבלו תלמיד מרב עד ימי האמוראים. אולם בא"י ספו התלמידים בחלבות מרב דימי ואילך, שאז היתה שעת הגזירה כמ"ש והארכתי מזה במקום אחר, ולכן לא השגיחו עוד אח"כ בבבל על הלכות ופלפולי א"י, ורק באגרת רב שרירא ורב האיי הנדפסת ביוחסין מובא כבר תלמודה של א"י, אלא שהמה אחרוני הגאונים ממש, רק גדולים בחכמת התלמוד מכל שלפניהם, ולכן יגעו לעיין בכל ספר שמצאו כתוב, להגדיל תורה ולהאדירה ולברר דבריהם מכל צד

ללב ולשכ". ע"ש ביהוד לענין זה האחרון: „ושכרן של צדיקים שראוי לה על זכיותיהן בעוה"ב אין דרך לכל היצור ולא לשטן לחסר ממנו כלום, בלא מתקיים להם באמת ובתמים שיזכו בו, וא"א שלא יגיע להם שכרם משלם, וכן מי שמת כשהוא רשע אין דרך להתפלל עליו כדי שיזכה עם הצדיקים, כי אותה תפלה אינה מועלת כלום, לפי ששכר הראוי לצדיקים אינו אלא הטורח והעסק שעסקו וסבלו בעשית המצות ונאפקו והתחזקו מעבירות, ומי שהלך אחר תאותו והתעדן בעבירות האיך יתכן שיהיה לו חלק טוב, ודאי מבוטל ורחוק מן הדעת" ע"כ. ובמנורת המאור (סי' צ"ה) דברים נכונים ג"כ ממגלת סתרים בפירוש הקדיש ותקות הגאולה ומסיים שם: „וברוך יודע כל נסתרות אשר לו לבדו הממשלה וגלוי לפני כסא כבודו למה מעכב כ"כ מלהראות לכל באי עולם אמתת מלכותו ושלמותו, וכפי אמונתנו הוא עונות ישראל עד שיחזרו בתשובה או שיבא עתה הקצוב וכו' ואז מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים" ע"כ. ובא וראה כמה גדול כחן של מאוהרים זכי השכל, חכמים דעדיפי מנביאי שכוונו לרוב לדעות הראשונים, אעפ"י שלפעמים לא ראו דבריהם, כי בתשובה המיוחסת להרא"ש הנדפסת בבסא דהרסנא (סי' רנ"א) כתב: „מעתה אני אומר, ששכחת הרב (רמב"ם) עיקר גדול לפי הזמן, והוא לדעתי, כי אנחנו רעים וחטאים לפניו יתעלה, כי ע"כ הוא מניח אותנו בגלות המר הזה ובשפטים גדולים, וכאשר נשוב לעשות הטוב בעיניו, אף הוא יעיר רחמיו עלינו, ואין לך עיקר גדול מזה" וכו', ע"ש באריכות רב, כי באמת הענין נשגב ונצרך מאד בכללי אמונתנו, והנה הוא נכלל בדברי רבנו נסים כאן במעט מלים. — ומי יודע כמה מרגליות צפונות עוד בספריו כ"י בענינים כאלה.

14) למבין היה מספיק להוכיח, שרבנו לא הלך בדרך למוד הסודות, בעבור שהמקובלים לא יביאוהו בשום מקום לחזק דבריהם, אעפ"י שמביאים ושונים תמיד איזה מאמרים קצרים ותשובות קטנות שמצאו מרב האיי ובאיזה גאונים זולתו. ורש"ט בס' האמונות שמחפש בחורין ובסדקין אם ימצא איזה חכם מפורסם שאחז בדרכו, לא יזכיר בכל ספרו את שם האדם הגדול הזה. אמנם יותר ימצא זה הקורא במאמרי רבנו המעטים הנשארים עוד בידינו על איזה עניני הדת, כמו זה המובא בספר חסידים מסי' תר"ד עד תר"ו ובע"י לפ"ט דברכות וחיבורו על ספורי מעשיות, שכלם מורים על נטיתו אל דרך השכל לקרב אליו כל מאמרי רז"ל, ואין באחד מהם שום רמז קל על דרך בעלי הסודות, ואפי' במקום הראוי, כמו בענין סיפוק כפיו של הקב"ה בברכות שם ובדרכי הדין בר"ה [illegible] למהות השטן בס' חסידים שם ובענין מלוי השם לעת קץ במנורת המאור סי' צ"ה, וכדומה לזה. וסוף דבריו בפרק הרואה יתנו עוד מקום לחשוב, שידע מדעות כאלו והרחיקם, ואליהם רמז במ"ש: „ויש בו דעות

ולדוגמא תיכף בתחלת הש״ס פ״א דברכות, שממש על כל משנה גמרא הבבלית הוא מעין הירושלמית, וע״ש גם המאמר שרוח צפונית היה נושב בכנור והיה מנגן מאליו, גם ותיקים חיו גומרים אותה עם הנץ החמה, ובסוף הפרק ברייתא דבן זומא, ובפ״ב לענין והמתים לא ידעו מאומה—הספור של רבי חייא ורב יונתן שהיו מהלכין על הקברות, רק בשנוי לשון מעט בין זה לזה, וכן הרבה במסכתא זו ובשאר מסכתות. וביותר ביאור נראה זה בפי״ב בכתובות באגדה הארוכה על פטירת רבנו הקדוש, שלכאורה אין לה חבור ויחס עם המשנה דהתם. אולם בש״מ שם כתב בשם הר״א אב״ד וז״ל: „דאיידי דאיירי בענין אלמנה קא מייתי הכא שצוה רבי את בניו שינהגו כבוד באלמנתו, ובירושלמי מייתי לה על מתניתין אלמנה שאמרה אי אפשי לזוז מבית בעלי, וגרסינן התם ג׳ דברים צוה רבי את בניו בשעת פטירתו. אל תזוז אלמנתי מביתי, אל תספדוני בעירות, מי שנטפל בחיי יטפול וכו׳, ופריך אל תזוז אלמנתי מביתי, לאו מתני׳ היא, אלמנה שאמרה אי אפשי לזוז, ומשני דלא יימרון ביתא דנשיאותא משועבדת לנשיאות״ עכ״ל. והנה בבבלי השמיט בצואה מאמר אל תזוז אלמנתי מביתי, והעמיד תחתיו, הזהרו בכבוד אמכם, ואין כאן עוד קושיא ממתני׳ וחסר היחוס בינה ובין האגדה כולה, ואין ספק א״כ שרק בעבור שראה המסדר כל האגדה בירושלמי במקום הזה העמידה ג״כ פה ולא השגיח עוד על עיקר סבת חבורה כאן. עיין עוד בבבלי (ספ״ו דב״מ) עובדא דרבה בר בר חנן מסר חביתא דחמרא לשקולאי דאתו לקמיה דרב ותשובתו היפה בחלוקת המקרא לשנים למען תלך בדרך טובים ואורחות צדיקים תשמור, והיא כולה בירושלמי שם במקומו, רק בשינוי השמות והענינים, שר׳ נחמיה קדר מסר קדרוי לבר נש אתא לקמיה דר״י בר חנינא והשיב לו ממש תשובה של רב, עד שבמעט נראה משם, שבעלי תלמוד בבלי נהנו מזה ששמעו ספור יפה ודברי השכל מחכמיהם, מה שהביאו בעלי א״י על שם חכמי ארצם. ומעתה עולים יפה דברי הרי״ף סוף עירובין במ״ש „דאינהו הוו בקיאי בגמרא דבני מערבא טפי מנן״.

ובכ״ז דברינו אמת, שמחתימת תלמוד בבלי ואילך עד סוף הגאונים לא עיינו עוד בתלמוד ירושלמי כלל, כמו שבררנו למעלה. ומזה נדע טעם נכון לדברי רש״י בפירושו לחולין (ו׳ א׳ ד״ה תתאי) ובריא״ש שם, וביותר ביאור בתשובתו (כלל ד׳ סי׳ י׳), דכל מנהגינו אחר בני בבל, ובתר חכמיהם אזלינן שמלבד טעם הרי״ף דאינהו הוו בקיאי טפי בגמרא ירושלמי ובתראי נינהו לגבי׳, הנה נודע שכל ימי הגאונים לא היה למוד הדינים וההלכות מתפשט כלל בארצות אחרות זולת בבל, ועיני כל ישראל היו נשואות רק לתשובות הגאונים (מלבד באיטליא, ושם היו מעיינים באמת בתלמוד ירושלמי

שאפשר. ובכל זאת בתשובתם שראיתי בשערי צדק לא יזכירו גם הם את הירושלמי בשום מקום לענין הלכות ודינים, ומזה נראה שעיינו בו רק לפרקים. ויותר תראה זה מתשובת רבנו האיי המובאה בספר המכריע סי' ל"ו, וז"ל: „ח' שרצים שנפל אחד מהן באחד מן המשקין דבר זה כתוב בהלכות דר"ש קיירא, חבית שיש בה משקין בין יין בין שמן ונפל לתוכה שמן (צ"ל שרץ) או עכבר, שיעורו א' מאלף ואין אנו יודעים מאין נסח רב שמעון הדברים הללו, אלא ששמענו כי המעשים לבני א"י שנמצאו בהם דברים הללו ומשם נסחם. ואשר מצינו בתלמוד בענין זה, ההוא עכברא" וכו', ומסיים שם במכריע: „ומצאתי כתוב בס' (צ"ל במס') תרומות פי' בגמרא דבני מערבא ר' יוסי בר אבין הורה בהדין עכברא חד לאלף" ע"כ. הנה שרב האיי לא ידע מזה הירושלמי רק ממעשים של בני א"י, ונראה שהיה שם איזה ספר בא"י כולל מנהגים ומעשים מן מעשים בכל יום, ואולי גם ר"ש לקח דבריו משם, וס' המעשים לקט דבריו מירושלמי. ורק רבנו נסים הוא הראשון אשר יגע וחקר בירושלמי ומדרשים, ספרי ספרא ותוספתות לברר על ידם הרבה מאמרים והלכות בתלמוד בבלי, כמו שנוכיח בהערה הסמוכה אח"ז. וחבר על דרך זה ספר גדול בפני עצמו, כמו שתראה עוד (הערה 17, 25). וקצת מניע לזה היה מורו רבנו חושיאל חכם מאיטליא, ששם היה עוסקים עוד מימי קדם בתלמוד ירושלמי, עיין בבאור מזה בהוספות על תולדות ר"א הקליר (הערה 17), ולא כן בבבל ושאר ארצות.

וכבר נתקשו לי בעבור כן דברי הרי"ף בהלכותיו (סוף עירובין) שכתב: „דעל הגמרא דידן סמכינן דבתרא היא, ואינהו (בעלי תלמוד בבלי) הוו בקיאי בגמרא דבני מערבא טפי מנן", עכ"ל, ומובאים דבריו אצלנו בתולדות רבנו חננאל (הערה 20), שלפי מ"ש אין הוכחה כלל שידעו הבבליים מגמרא דא"י, ואדרבא על ראשוני הגאונים יש ראיה שלא ידעו ממנו. ודבר שאצ"ל הוא למבין, שמה שאמרו בחגיגה (ה' א'): „הפורש מתלמוד לתלמוד", וברש"י שם: „מתלמוד בבלי לירושלמי", הכונה רק על דרך הלימוד שם ושם, לא על הספרים הכתובים בשתי ארצות, ששני התלמודים לא היו עוד בעולם בימי האמוראים, כמו שהוכחתי ברור במ"א; וכן פירוש „תלמודא בבלאה" בכל מקום, ר"ל דרך הלימוד ועליו צם ר' זירא דלישתכח מיניה (ב"מ פ"ה א'), לא כמראות שוא שהראה הרב רמ"ק בבן יוחאי מענה קי"ט, וגם כמתעלם הוא מכנים דברי רש"י בגמרא דחגיגה שם, ואב"מ להאריך. אכן שבתי וראיתי איזה ראיות והוכחות, שמסדר תלמוד בבלי המאוחר, שהיה מרבנן סבוראי או מגאונים, היה כבר לפניו תלמוד ירושלמי כתוב מסודר ועיין בו והעמיד הרבה גמרות ופלפולים על איזה משנה עפ"י הפלפולים והסוגיות שמצא כן בירושלמי על המשנה ההיא בעצמה.

וצ"ל כמה שני קא קשיא לי והוה מצטערנא עלה דאי נקטת פשטא דמתניתין וכו' וכמה קושיי קשו לי עלה עד דאשכחנא פירוקא בגמרא דבני מערבא והכי גרסינן התם" וכו'. וכעין זה בערך תלת: „קשיא ליה לרבנו נסים בר' יעקב ז"ל מכדי חטה ושעורה וכו' ואני מצאתי טעם מפורש בגמרא דבני מערבא" ע"כ. ותבין מזה שלשון ואני מצאתי וכו' אינו מדברי הערוך בעצמו, כנראה בהשקפה ראשונה, רק מדברי הר"ן. וערך קבל: „אמר רבנו נסים בר' יעקב ז"ל ראיתי בפירושי רבותינו הגאונים ז"ל וכו' ובגמרא דבני מערבא בברכות פ"ד ובתעניות פ"ב" וכו'. ומעתה יהיה פשוט לכל מעיין, שרבנו נסים סתם המובא בערוך הוא ב"ר יעקב המבואר בשני הערכים קבל ותלת, שדרך אחד לכל פירושיו בהבאת הירושלמי או תוספתא וספרא, מלבד שלא נודע רבנו נסים אחר מפורסם לפני בעל הערוך. ועיין לקמן (הערה 19), גם בערך גקמז מביא ר"נ את רבנו האיי אחרון הגאונים בהוספת „ז"ל" וקוראהו „ארוגינו", מפני שהיה גאון בדורו (הערה 9). ע"ע בתשובה לר"י ן' מגש (מובאה בש"מ על ב"מ מ"ז): „אמנם רבנו נסים ז"ל דאינהו [צ"ל ראינוהו] סובר שמי שמכר לחבירו וכו' והביא ראיה לדבריו מהתוספתא" וכו'. ובתוס' יומא (ספ"ד): „וכתב (ר' ברוך) שרבינו נסים ז"ל הקשה אותה במגלת סתרים וזהו לשונו וכו' ותירץ דבירושלמי מקשה זאת הקושיא בפ' בתרא דחגיגה", ובתוספת חגיגה (כ"ג ב') מביא כל זה בסתם בשם רבנו נסים גאון, ע"ש; ובפי' הראב"ד לתמיד (פ"ה) מביא קושיא זו ותירוצה בשם מגלת סתרים של ר' נחמיה והוא ט"ס פשוט, שצ"ל ר"נ והוא רבנו נסים, ובתוס' פסחים (ל"ד א' ד"ה טהרו): „הקשה רבנו נסים גאון דתניא בתוספתא גידולי תרומה וכו' ומצא תירוץ בירושלמי דמסכת תרומות" וכו'. ושם (נ"א א') ד"ה אי אתה רשאי: „תימא האיך התיר ר' את בית שאן וכו', ותירץ רבנו נסים במגלת סתרים וכו' והכי איתא בירושלמי" וכו', וע"ש ברא"ש כל דברי הירושלמי בביאור. ושם עוד (עמוד ב' ד"ה כל, ונכפל בר"ה ט"ו א' וקדושין ב' ב'): „הקשה רבנו נסים גאון וכו' ותירץ דהתם מיירי בספיחים שגדלו בששית וכו' וכן איתא בירושלמי". ושם (נ"ב א'): „ובמגנ"ס דרבנו נסים פירש וכו' והכי אמרינן בירושלמי". ויבמות (מ"ג א'): „ומיהו במגילת סתרים מתיר לארס אפי' בת"ב וכו' והביא ראיה מירושלמי". וב"ב (קי"ג א' ד"ה וממנו): „ועוד שפירש רבנו נסים במגילת סתרים שמצא בב"ר דחוץ מן הקרח הוא ר"א בן עזריה". וע"ז (י"ב א') ד"ה כל מקום שאסרו חכמים מפני מראית העין אפילו בחדרי חדרים אסור „פי' רב נסים גאון דאין הלכה כרב (בזה)" ע"כ, והוא עפ"י הירושלמי כמו שמבואר יותר בתוספת חולין (מ"א א' ד"ה ובשוק); ובבע"הע (הלכות גט): „ומתני' טעמא אחרינא היא כפי' דרב נסים וכו' כדגרסינן בירושלמי כיני מתניתין"; ובמרדכי

וקבלו הרבה דרכי הלימוד מא"י (עיין הוספות ותיקונים לתולדות ר"א קליר להערה 17), וכל עניניהם היו שואלים רק מהם. ומעמד זה היה נמשך זמן רב מתחלת ימי הגאונים עד ר' משה ור' חנוך בנו שנשבו ונמכרו לאספמיא ורבנו חושיאל לקיר"וואן שפרסמו שם ושם למוד התלמוד (עיין תולדות רב האיי הערה 12). ובעבור שהגאונים הוציאו כל פסקיהם רק מתלמוד בבלי מבלי השגיח כלל וכלל למה שנמצא בירושלמי [ולראיה האיך רצו הם להראות היתרון הרב של תלמוד בבלי על ירושלמי נעתיק פה תשובה כתובה לגאוני בבל (מובאה בס' המכריע סימן מ"ב): „וששאלתם הא דאמור רבנן הואיל ותקנת חכמים היא (כתובה) וכו' ופליג רשב"ג ואמר כתובת אשה מן התורה, ואית גבן תשובות מתחלפות לגאונים, קצתם פסקו כרשב"ג, וכן כתוב בכתובות הנמצאות במערב מימות הראשונים: בכסף מאתן דאינון כ"ה זוזי דחזי ליכי מן אורייתא וכו', מילתא ספיקתא היא לכל חכמי בבל דכתובה מדרבנן היא ולית מנהון אדם מעולם דסמכא מ"ד כתובת אשה דאורייתא וכו', ועיקר האי טעותא מן בני [ארץ] ישראל הוא, דבלמודייהו דרבנן אדרשב"ג ודרשב"ג לרבנן; ודאמרינן אנן: דמטבע קפוטקיא יפה ממטבע א"י, אינון אמרין: הדא אמרה שמטבע א"י יפה מכל הארצות וכו', והדא אפיכנא בגמרא דילן דבתולה ואינון לא אפכוה ואנחנו לא איכפת לן בהכין ולא חשיבנא ליה דסמכא וכו'. הא מילתא מחלוקת אנשי מזרח ובני א"י ועדיין מגונה מאד אצלנו מאן דכתב דחזו ליכי מן אורייתא ומהדרין ליה רבנן, וקמאי דילכון מן בני א"י נקטוה להא מילתא ואתון השתא כל מעשיכם במנהגות שלנו ובתלמוד שלנו הכין מבעי לכון למיעבד ולסלוקי מן כתובתכון דוכרן אורייתא" עכ"]. ונודעו תשובתם בימים ההם, כאשר ישאל איש בדבר אלקים, ואחרי דבריהם לא ישנו עוד ואין פוצה פה ומצפצף נגדם, לכן נשאר כן מאז והלאה לחוק קיים בישראל, כי דברי הגאונים בעצמם היו אחרי כן גם הם ליסודות חזקים מבלי נטות מהם ימין ושמאל. והמעינים אח"כ בירושלמי והוגים בו עשו כן רק למען ברר על ידו יותר דברי הבבלי במקומות הקשים, כמו שעשה רבנו נסים שלנו, ואשר רק בשבילו נתגלגלו פה כל הדברים האלה בשגם אקוה כי לא למותר יהיו בעיני קצת מעיינים המבקשים לדעת האמת בכל ענין.

17) ראיות שרבנו נסים השתמש בירושלמי ותוספתות ומדרשים ליישב ספקותיו ולברר הלכותיו, עיין בערוך ערך אבן מסמא מובא פירוש רבנו נסים ובו ראיות משני מקומות בספרא, וערך אמן: „קשיא ליה לר' נסים ז"ל אהא דגרסינן בהחליל וכו' ופריק הא דתניא אין עונין אמן יתומה מפרשי בני מערבא וכו'. וכך מפורש בגמרא דסוכה דבני מערבא" וכו'; וערך אסלא: „פי' ר"נ בעירובין תנן התם עיר האסלא וכו' לא אשכחן במתני' בבל אלא בתוספתא דכלים פי"ו"; וערך כתבת: „פי' רבנו נסים

(מגלה ל"א ב' ד"ה משה): „שאלו בבי"המד של רבנו נסים והשיב" וכו', ונכפלו הדברים בתוס' ב"ב (פ"א ב' ד"ה וקללם) ושם יקראוהו גאון. ולקמן (הערה 29) תראה שהיה לו תלמיד אחד ששמו אבן אלגאסום שכתב איזה הוספות בחיבורי מורו. ובכ"ז לא אחשוב את הרי"ף בין תלמידיו, ורק בעבור שלא יזכיר הרי"ף את שם ר"נ בשום מקום לתפארת ואין זה דרך תלמיד לרב. ודברי הראב"ד הלוי שכתב שהיה הרי"ף תלמיד ר"נ ור"ח יש לפרש כמו שפירשנו לענין הר"ח בתולדתו (הערך 20), ור"ל שהשתמש בספריו; ויש איזה סמיכות לדבר זה, עיין בהערה הקודמת. ועוד ברי"ף פ"א דתענית, לענין ענינו שאומרים בשחרית, ראיה מירושלמי וגם מבבלי פ' במה מדליקין, וכל זה, היינו הדין עם שתי הראיות, מבוארים בערוך (ערך קבל) בשם רבנו נסים ב"ר יעקב. ועוד ברי"ף רפ"ו דיבמות לענין קנית יבם בהעראה: „ואי קשיא לך הך דגרסינן בפ' האשה נקנית (ג' א') וכו' דלא קני לה בהעראה אלא בגמר ביאה, התם בביאה דאירוסין עסקינן וכו' אבל הכא ביאה דבתר קדושין" וכו'. והנה הקושיא היא בתוספת (יבמות שם) בשם רבנו נסים, וגם התירוץ בתוס' (קדושין ב' א') בשם רבנו נסים גאון. ודבר שאצ"ל עוד, שאין להשגיח על דברי בעל צמח דוד, שעשה את רבנו נסים מקיר"וואן לרבו של רבנו גרשום מאור הגולה הצרפתי ושל רבנו נתן בעל הערוך איש רומי, שגם הזמנים גם המקומות לא יסכימו, וגם כל הקדמונים לא ידעו מזה, ואיך למדו אצלו רב ותלמיד כאחד, שרגמ"ה היה רבו של רבנו נתן; וגם רבנו נתן יביא תמיד בסתם את רבנו נסים בלי שום סימן שהיה רבו, ובב"מ בהוספת ז"ל.

[19] כבר ראינו (הערה 17), שרבנו נסים הנקרא גאון באיזה מקומות בתוספת ושאר גדולים הוא רבנו נסים ב"ר יעקב והוא המחבר מגלת סתרים, ע"ע בתוספת יומא (ע"ט א') שכתבו וז"ל: „ובערוך ערך כתבת בשם רב נסים גאון זצ"ל" ע"כ. ובאמת בערוך שם לא כתב גאון רק רב נסים סתם, והוא ר"נ בר' יעקב, שאליו נתכוין בכל מקום בספר ההוא, כמו שהוכחנו (הערה 17). ובאגודה (רפ"ד דסוכה): „והקשה רבנו נסים גאון" וכו', והוא ג"כ בערך אמן בשם רב נסים סתם. והרמב"ם ז"ל כתב בתשובה הנודעת לתלמידו ר' יוסף בן עקנין ז"ל (פאר הדור סי' קמ"ב): „והשי"ת יודע כי רובם (פירושי המשניות) הטעוני בהם להמשכי אחר דברי הגאונים כמו רבנו נסים במגלת סתרים ורב חפץ נ"ע בספר המצות" עכ"ל. וכן בהג"ה ליוחסין (ד"ק צד ב'): „ואני ראיתי במג"ס למר נסים גאון" וכו'. ולקמן (הערה 25) תראה עוד הוכחה בביאור שמגלת סתרים הוא לרב נסים ב"ר יעקב מקיר"וואן. ובש"מ על ב"מ (נ"ט א'): „הר' נסים גאון בס' מפתח התלמוד" וכו'. ולקמן (הערה 13) תראה ג"כ בביאור שס' זה הוא לרב נסים ב"ר יעקב הנ"ל. וחוץ מזה מביא

פ"ג דמגלה בשם ראבי' „מה שהכהנים פותחים אצבעותיהם דבר זה לא מצינו אלא דרשנים אמרו טעם אמור מלא וא"ו וכו' ע"ש דוחק גדול, אולם רבנו נסים מצא דין זה מבואר במדרש, מציץ מן החרכים מבין שני חרכי אצבעות הכהנים", כמ"ש הרקנטי על שמו בפסקיו (סי' ל"ז). ושם עוד בפסקי רקנטי (סי' תל"א) וסמ"ג (עשין צ"ה): „במגלת סתרים דרבנו נסים מביא הא דקאמר בירושלמי דמכלתין (פ"ג דסנהדרין) אין דנין דיני ממונות בע"ש מתני' פליגא" וכו'. והירושלמי הזה מובא גם כן ברי"ף שם, נראה קצת מזה שהשתמש הרי"ף בספרי רבנו נסים. ועיין מזה בהערה שאח"ז. ובספר חסידים (סי' תר"ד עד תר"ו) מאמר ארוך ממג"ס של רב נסים גאון ושם כמה ראיות מירושלמי וקורא לבבלי תלמודנו ולירושלמי תלמודה של א"י. ובשו"ת מהר"ם בר ברוך ד"פ סי' תתר"יו: „ורבנו נסים גאון הביא ירושלמי זה במגלת סתרים". ובשבלי הלקט (סי' ד') מובא רבנו נסים במג"ס שפוסק עפ"י הירושלמי. ושם (סי' י"ח): „וכתב רבנו נסים ז"ל וכו' והביא ראיה מירושלמי". ועוד שם (סי' מ"ה) כזה. ובמנורת המאור (סימן צ"ה): „במג"ס דרבנו נסים" (עפ"י הירושלמי ריש ברכות בענין הקדיש והקץ שהבאנו למעלה הערה 13). ותחלת הפירוש ההוא על הקדיש נמצא כבר בליקוטי פרדס מרש"י (ז' א') ומפסיק שם באמצע וכתב לא שמעתי יותר, ור"ל: התלמיד מרבו רש"י, שכ"כ שם לקמן עוד פירוש אחר על תשלום הקדיש, ומסיים: מפי רבנו שלמה. נראה קצת מזה שגם רש"י ז"ל ראה או שמע כבר דברי רבנו נסים, אעפ"י שלא ידע מפירושי ר"ח כלל (עיין תולדתי הערה 9). והרביתי כאן בכל אלו הציונים כי יש ללמוד מהם: א) שאין חלוק בין רבנו נסים סתם שהוא הוא ב"ר יעקב המובא בערוך, שדרך אחד לכל המובא ממנו עפ"י הירושלמי ושאר ספרים קדמונים זולת הבבלי. וכנ"ל לענין פירושיו הנמצאים גם בערוך על שם רבנו נסים סתם. ולקמן (הערה 19) תראה בזה יותר ביאור. ב) שכל פירוש המובא ממגלת סתרים הוא על הדרך ההוא, היינו עפ"י הירושלמי תוספתא ספרא ומדרשים, ולכן יש לשער שהיה כולל חבור זה רק ביאורים ותירוצים חדשים בבבלי, עפ"י כל אלה הספרים זולתו, שלא השגיחו עליהם ולא עיינו בהם כראוי כל הגאונים שקדמוהו (הערה 16), וגם בזה תראה לקמן (הערה 25) בירור יותר.

[18]) הראב"ד הלוי כתב, שנסמך רבנו נסים בקיר"וואן עם הר"ח אחרי מות רבנו חושיאל. וכבר כתבנו למעלה (הערה 4) דעתנו בכוונת דברי הראב"ד, שהר"נ נסמך בתחלה ואחרי פטירתו נסמך הר"ח. ובדבר ישיבתו של ר"נ שהרביץ בה תורה לתלמידים יעוין בחיבור יפה מהישועה (ד' זאלקווא ט"ו א'): „שאלוני תלמידי" וכו', ושם (כ"ב ב'): „ע"כ אני נסים לא אפסיק מלקרות בביהמ"ד עד שיאמר לי אחד מהתלמידים להפסיק" עכ"ל. ומתיחסים לזה דברי התוספת

ובתוס' על התורה (פרשת בהעלותך) ובליקוטי פרדס מרש"י (י"ב א') ובכלבו (ס"ף הלכות שבת).

[20]) הרב בעל הערוך לא יקרא את רב נסים בשום מקום בשם גאון, וכבר שמענו (הערה 17) לשון הר"י מיג"ש שקוראהו רק רבנו נסים. וכן הראב"ן (סי' נ"ו) והראב"ע (פ' תשא) וראב"ד הלוי בקבלתו וראב"ד המשיג בפירושו לפ"ה דתמיד (עיין הערה 17) ובעל המאור (ריש ביצה ופי"ט דשבת) ובעל העטור (עיין לשונו לקמן הערה 31). אמנם בסוף הלכות גט מיאון כתב: „וקשיא ליה למר בר מרנא נסים וכו' ופריק" וכו', ונראה שצ"ל מר רב כמקום בר. וכל א"ח הגדולים היו קרובים יותר לדורו של רבנו נסים מאותם שקראוהו גאון. ואל תטעה לומר שכבר קוראהו רבנו תם בשם גאון, שכן נמצא מסיים בתקנות שלו (בתשובות מהר"ם בר"ב ד"פ סי' קנ"ג וסוף הספר): „ואם עבר ומצא אחד מהן אמר רב נסים גאון שאפילו התחיל קדושה' וכו', שבלי ספק מלת גאון הוספה מאיזה סופר מאוחר, שכן בתקנות אלו הנמצאות ג"כ בכלבו (סי' קי"ז) איננה. ומעתה אחרי שהתוס' על ש"ס וביותר על התורה נכתבו בזמן מאוחר להרמב"ם, כמו שהוכחתי במ"א, גם בספר הסידים נעתקים דברי הרמב"ם הרבה מהל' תשובה והל' ת"ת, ע"ש סי' י"ט עד כ"ד ושאר מקומות, ובלקוטי פרדס מובאים ג"כ אחרונים לרמב"ם, כמו שכתבתי במקום אחר, נשאר אם כן הרמב"ם ליותר מוקדם שקרא לרב נסים בשם גאון, כמ"ש לשונו בהערה הקודמת. אולם נודע הוא לנדיב ומפזר בכנויי כבוד כאלה, שכן יקרא גם לר' שמואל ראש ישיבת בבל בימיו בשם גאון, יעוין אגרות הרמב"ם, אעפ"י שנפסקה הגאונות במות רב האיי, ובפירושו לפ"ד דבכורות הוא בעצמו יורה הצי לעג על כנויים האלה וכותב בביאור שלא יחשבם לכלום. עיין תולדות רבנו נתן (הערה 58) ורבנו האיי (הערה 5). לא בן הגדולים שהיו אחריו, שהיה חשוב אצלם מאד כנוי גאון ולא נתנוהו אפי' לר"ח, רק לרבנו נסים, והטעם לזה עיין למעלה (הערה 4).

[21]) כל זה תמצא בס' הקבלה לראב"ד הלוי.

[22]) בתוס' על התורה (פ' בהעלותך): „ופי' הגאון רבנו נסים דהכי קאמר שש מאות אלף רגלי" וכו'. ובפירוש הראב"ע (פ' תשא): „ורב נסים אמר כי מלת ארך אפים שתי מדות לטובים ולרעים" ע"כ. והנפלא שבמנחת יהודה שם כתב בשם רב נסים מ"ש הראב"ע שם בשם רב סעדיה. אכן בל"ז דברי הראב"ע קשים שם קצת ונראים כמשובשים, יעו"ש. ויותר חדוש, שבתוס' (ר"ה י"ז ב') כתבו: „ובמג"ס דרבנו נסים (גאון) אין מונה שם הראשון (לי"ג מדות) שיש פסיק בין השמות משום דהכי קאמר קרא הקב"ה ששמו ה' קרא ה' אל רחום וחנון [כעין זה מביא הראב"ע בשם רבנו סעדיה והשיב עליו, וז"ל: ואלו היה כן למה לא דבקו בעל הטעמים" ע"כ, ור"ל למלת ויקרא. והנך רואה שרבנו

ש׳ז (בש״מ) רבנו נסים את רבנו האיי אחרון הגאונים. ועוד ביוחסין (ל״ה ב׳): „ורבנו נסים גאון פירש (שהיה נקרא נחום איש גמזו) ע״ש שהיה אומר על כל צרה גם זו לטובה". ולקמן (הערה 32) תראה שבעל היוחסין לקח דבר זה מחבור יפה מהישועה שהוא לרב נסים ב״ר יעקב, כמו שיבואר עוד. ואחרי כל אלה הראיות, שאינן משאירות עוד ספק בדבר. יש לתמוה על הרב הגדול, הנודע בבקיאתו הנפלאה בכל ספרי ישראל, הרדי״ח אזולאי, שהוא עדיין כמהסס בדבר ונראה נוטה לצד השני, שיש כאן שני רב נסים, האחד גאון והשני ב״ר יעקב, שכן מצאתי דבריו בס׳ ועד לחכמים שבא לידי כעת וז״ל (סוף מערכת נו״ן): „רבינו נסים ב״ר יעקב שאהון וכו׳ ומ״ש בח״א אות ב׳ רב נסים גאון לאו דוקא וכמ״ש בסמוך וכו׳, ואפשר דמגלת סתרים של רבינו נסים גאון דמייתי התוספת וראשונים הוא מרבינו נסים הלזה ונקטי גאון לפי שהיה תלמיד של רבנו האיי, וצריך חפוש" עכ״ל. ואחשוב שבע״ה אחרי ראיותינו א״צ חפוש עוד. ויותר מזה הנה לא נזכר בכ״ אגרת רש״ג וס׳ הקבלה שום גאון בבבל ששמו רב נסים. אך ראה זה מצאתי בשיורי ברכה להרב הנזכר (או״ח ד״ס קצ״ב) כתב בשם סדר רב עמרם גאון כ״י, שמביא בשם מר רב נסים בריה דרב שמואל דקדוק ישר „דלא נימא נברך לאלקינו שאכלנו משלו, משום דלא אשכחן במקרא ברכה בלמ״ד אחריה" עכ״ל. והוא לפנינו בתוס׳ ברכות (מ״ט ב׳ ד״ה נברך) בשם סדר רב עמרם בסתם. אמנם כנגד זה מצאתי בליקוטי פרדס מרש״י (סוף ענין ברכות) מובא דבר זה בעצמו בשם רב יוסי בר מר שמואל, א״כ אין עוד שום רב נסים בין הגאונים. ובזה תדע, שמה שרשמו קצת מדפיסים במחזורי ספרדים לשחרית יו״כ, וגם בסידורי אשכנזים ליו״כ קטן, ווידוי דרב נסים גאון ראש ישיבת בבל, הוא טעות מבואר, שאחרי מצאו כנוי גאון על רב נסים חשבוהו כבר לראש ישיבת בבל, ככל הגאונים שהיו שמה ראשי ישיבות. עוד תשוב תראה דבר חדש, שלא נשמע משום הכם בתלמוד רק מהגאון מ׳ העשיל אב״ד דקראקא, והוא: לקרוא את הר״ן ב״ר ראובן המפרש על הרי״ף ורבו של הריב״ש ג״כ בשם רבנו נסים גאון. עיין הגהותיו לסמ״ג (לאוין פ״א בגירסת נותנת תבן לפני בקרו וכו׳ (כתובות ס״א ב׳): „וכדפריש רבנו נסים גאון" עכ״ל, והכונה על פי׳ הר״ן ברי״ף שם. ובכלל יש להעיר על אלה ההגהות לסמ״ג אשר לבדן נשארו מהגדול הזה המפורסם בשמו ר׳ העשיל, ולא בספרין שלא נמצא עוד ממנו זולתן, שבאמת נראה בהן בכל מקום חריפות שכלו במושכל ראשון, אך לא החקירה הראויה לתכלית כל דבר, והרבה טעיות מצאתי שם ואכ״מ — וכבר ראינו למעלה (הערה 10), שגם הרשב״א ובעל ע״י פ״ט דברכות יקראו לרב נסים שלנו בשם גאון, וכן הרא״ש (על שבת קמ״ו ב׳) ותשובות מהר״ם בר״ב הקטנות (סימן קע״ג,

נראה כלו עקרי ובלתי טועתק, שהלשון ארמית תלמודית כדרך הגאונים, יעו"ש היטב, והוא ג"כ מספר המפתח, מפני שהוא רק באור על המסכתא ואין בו שום ראיה מספר אחר של חז"ל. והיה זה מדרך הקדמונים לכתוב כן חבוריהם בל' מעורבת. ונודעים פירושי הרי"ף על כמה סוגיות בלשון ערבי, כמו בפ"ח דכתובות ושאר מקומות הנמצאים מפוררים בהלכותיו, הנכתבים כלם בלשון תלמודי. ור' אדונים בן לבר"ט עשה ספר מעורב מעבר וערב (ראב"ע ריש מאזנים). ובהקדמת מעשה רוקח בליקוטי באורים על הרמב"ם פ"ח מהל' שבת כתב: „ורב הפיץ אמר חופר בארץ וקיבוץ העפר ושרייתו הפ"ר אל ארץ וגמעא וגבלא ועגנא ותשבילה וסברה" עכ"ל. ובהקדמה של פירוש סדר מועד להרמב"ם כתב המעתיק ז"ל: „ומה שהוא ידוע ומפורסם כי זה הגדול (הרמב"ם) מנהגו לערב בספריו שחבר בל' הגרי לשון הגמרא שורה או שתים" וכו', ולשון הגמרא ר"ל לשון תלמודית, לא דברי הגמרא ממש, יעו"ש היטב. ברשימת הספרים לוואלף (ח"ג נומר 1754): „ר' סעדי' בן דוד בן מרצק וכו' חבר באור על כל התורה וכו' כמו בפרשת בהעלותך מתחלת בלשון תלמודי ואח"ז בל' ערבי ואותיות עבריות על פרשה זו, וכן עד סוף הספר פעם בלשון ערבית ופעם בלשון תלמודית", עכ"ל. תצרף לזה עוד, שמגלת סתרים שהיה חלק שני מס' מפתח (הערה 25 נכתב ג"כ בלשון מעורב כזה (הערה 28), אז תסכים לדעתי, שכן היה גם החלק הראשון והוא ספר המפתח.

[25]) כבר ראינו (הערה 17) כל המקומות בקדמונים שנזכרו בהם מאמרים ממג"ס של רבנו נסים ובכלם מובא איזה ראיה מירושלמי או מדרש או תוספתא וספרא. ואחרי שמצאנו בשם הגדולים שראה חלק שני מס' המפתח שבו חמשים חלקים ועניננו לבאר דבר שרומז בתלמוד ועקרו בירושלמי וכו' (הערה 23), הנה לא למצב הר על מחט יחשב, אם נחזיק לודאי שחלק שני הזה הוא נקרא לקדמונים בשם מגלת סתרים. אך צריך להגיה לדעתי בשם הגדולים שם שבמקום: „דבר שרומז בתלמוד ועיקרו בבבלי וירושלמי ובמקום אחר" צ"ל: „דבר שרומז בתלמוד בבלי ועיקרו בירושלמי ובמקום אחר". ועכ"פ נודע לנו בבאור, שמג"ס הוא לר' נסים בר' יעקב, שכן יקרא בעל שם הגדולים בביאור את שם המחבר חלק השני הזה. ובעבור שמלאכה ובקיאות גדולה הראה המחבר בזה הספר במה שמצא תמיד התוספתא או הירושלמי המתיחס לסוגית הבבלי להאיר ערפליו, לכן היה מפורסם על שם החיבור הזה, כמו שנראה מלשון הרמב"ם באגרתו לתלמידו (פאר הדור סימן קמ"ב): „להמשכי אהר רבינו נסים במגילת סתרים" ע"כ. ורבנו אברהם בנו באגרתו, הנקרא מלחמות ה', קוראהו בבאור „רבינו נסים בעל מגלת סתרים". (ומה שמרשים שם את רבנו נסים בין חכמי ספרד והוא ארץ המערב, נראה שקראו הראשונים לא לאספמיא לבד בשם

נסים ישגיח בכל זה לפסיק שאחר השם הראשון שיורה על חלוקו מהשם השני] ונוצר חסד לאלפים מונה בשתי מדות דנוצר חסד היינו מדה אחת, לאלפים מדה אחרת, שמזה טובה מרובה ת"ק, וכו' עכ"ל. וזה סותר ג"כ לדברי ר"נ בראב"ע, שמונה ארך אפים לשתי מדות ולא נוצר חסד לאלפים, ופירוש זה מר"נ של הראב"ע הוא בגליון התוס' שם בשם איזה רב. מזה נראה שחזר בו רבנו נסים בפירושו לתורה מדבריו במגלת סתרים או להפך.

[23]) בש"מ (על ב"מ כ"ט א'): „ה"ר נסים גאון בספר מפתח התלמוד שחיבר הועתק מלשון ערבי, חותכו חוליות וכו' אפרש ענין זה בקוצר כפי שלמדתי מדברי רב האיי" וכו'. וע"ש בסמוך דברים יקרים בנפלאות של ר"א הגדול ובת קול. וכבר הראתי שאעפ"י שבעל ש"מ קוראהו גאון, הכונה על רב נסים שלנו ובפרט שמביא כאן את רב האיי (הערה 19). אכן מבואר עוד הדבר בשם הגדולים (ח"ב אות מ"ם סי' כ"ו): „ספר מפתח, חבר רבינו נסים בן רבינו יעקב על כל מסכתות התלמוד, ועוד חלק שני ובו חמשים חלקים לבאר סתימות התלמוד, דבר שרומז בתלמוד ועקרו בבבלי וירושלמי במקום אחר. וראיתי קצת מספר זה כ"י על קלף ישן על מס' ברכות שבת עירובין קובץ גדול", עכ"ל. ועיין לקמן (הערה 26) איך יש להגיה סוף דבריו. ומצאתי בבעל העיטור (סוף דיני שובר): „ורב שילה מצא במפתחות, דרבי אבהו ורב פפא הלכה כר"פ" ע"ב, אולי הכונה ג"כ לספר הזה הנקרא בשם הגדולים ג"כ בלי תאר „התלמוד", ועיין בפנים שבעל קורא הדורות ראה ג"כ פירושו על עירובין. ובערוך (ערך אסלא) כתב „פי' אחר שפירש רבינו נסים בעירובין".

[24]) הן אמנם בש"מ מביא מאמר ממפתח התלמוד נעתק מלשון ערבי, כמ"ש בהערה הקודמת, ובכ"ז אני נוטה לחשוב, שכתב המחבר ספר זה בלשון מעורב, היינו פעם תלמודית ופעם ערבית או שניהן ביחד, מפני שכן מצאתי פי' אחד ממנו בערוך (ערך נקמז) וז"ל: „בסוף עירובין נקמז מותר, ר' נסים ז"ל פירש נקמז כ"כ אדונינו האיי ז"ל מאי נבסט יינקבץ מתלמא יתגער נקמז, הוא מתל נקמץ ואצלה מלשון קמיצה [והעתקתו: כל נפרד שנתחבר לבזה יקרא נקמז והוא כמו נקמץ ושרשו מל' קמיצה], זהו פירוש גאון והרבה הוא מצוי אצלנו, הנגר שעושין בו חריץ וכו' והנגר נופל ופותח הדלת א"ל נגא"רין ענדנא יסמוה [והבריחים אצלנו יקראום] אלגא"רז, אמר ר' יוסף וכו' ומש"ה אסור לנעול בו" עכ"ל, והקורא יראה שמתה'ה העמיד רבנו נסים את דברי רבנו האיי שהיו כלם בלשון ערבי ואח"כ דברי עצמו מעורבים ערבית ועברית, והוא מפירושו על עירובין (הערה 23) ולא ממג"ם אשר איננו על סדר המסכתות, גם לא נמצא כאן שום זכר מירושלמי וכדומה (הערה 17), וככה הפירוש המובא ממנו לאגדה פ"ט דברכות (הערה 11)

שהיא נאה" וכו' ע"כ. ויש שם איזה מאמרים ותיבות המורים על גרעון ההעתקה וחסרון יכולת המעתיק, ע"ש: „ואילו היה מגיע שכר לרשע מחמת העתירה בשמעתירים עליו היה מן הדין ראוי שיהא קבול תשובתו לפני הקב"ה לענין מתן שכרה יותר חזק וגדול" וכו', והענין קשה ההבנה, שמתחיל בהוכחה נגד האומרים שהעתירה מועלת לתת בעו"ב שכר לרשע ואינה גוטרה כלל, ע"ש היטב, ואולי נחסרו איזה דברים בגוף נוסח הערבי. ועוד שם: „הרי נדחה דבר האומר שיש לו שכר (לרשע) בעתירה ונתבטל ונתרצה על הדרך שאמרנו" ע"כ. מלת ונתרצה היא כאן במקום ונתפשר או וניתווך, ור"ל שנתבטל המאמר שיש שכר לרשע בעתירת זולתו, אך עכ"פ תקל מעליו העתירה את הפורעניות וכמ"ש שם למעלה. ובסוף הסימן שם: „ויהי היום ר"ה, מלאכים מחזירים מעשי בני אדם אם טוב ואם רע, ומבקשים לפני הקב"ה להסיר הספק מבני אדם שאומרים למה הצדיקים (אינם) בנעימות בעוה"ז ומביא עליהם יסורים כדי להודיע לבני אדם צדקותיהם וכדי להראות אתנניהם (?) לבריות" ע"כ. מלה זרה מאד לענין, ואחשוב שהיה כתוב בערבית איזה תיבת המורה על אות אהבה, ור"ל להראות לבריות צדקותם ואותות אהבתם להשי"ת, שבכל היסורים שיש להם הם דבקים בו, והתיבה הזו היתה כוללת ע"י קרוב הענינים גם הוראות אתנן, והמעתיק עזב התיבה הראויה ואחז בבלתי ראויה מאד ומגונה לענין. ועוד (סי' תר"ו): „וזה הנועם והעידון שמקבל בעוה"ז אין ממיר השכר לפי שבו דאבון וראוי שיגיע בו לשונאי כמו לאוהבי ה'" ע"כ. ור"ל שאין כאן שינוי ותמורה בעונש הרשע בעבור שמקבל נועם בעוה"ז, כי השכר והעונש הראוי נשאר לו בעוה"ב, כמו שנשאר לצדיק. ואחרי כל זה תדע, שמה שנרשם שם לפני סי' תר"ד העתקה ממג"ס מר"נ גאון ז"ל אין הכונה על העתקה מספר לספר כמו שכותבים לרוב, רק על העתקה מלשון ללשון, ונמצא בספר חסידים העתקה כזו גם מספר אמונות ודעות לרבנו סעדיה גאון, עיין תולדתו (הערה 25). ועוד יש להעיר, שמ"ש שם בס' חסידים סמוך לסוף סימן תר"ו „כתוב ואולם חי אני" וכו' עד סופו הוא איזה ענין חדש מספר מגלת סתרים, רק שהסופר ההדיוט ערב כאן הענין שלא כהוגן תחת אשר מקודם הפריד הדברים שלא כהוגן, (עיין הערה הקודמת) ובלבל כאן עוד יותר הענין החדש באמצע, ונשאר כך בליקוטי ספר חסידים.

[28]) כל הלשונות שהבאתי למעלה (הערה 17) מערוך נראים לקוחים מס' מג"ס בעבור שכלם מתרצים קושיות ע"פ ירושלמי או תוספתא, והוא ענין ונושא של הספר ההוא (הערה 25). והנה רובם מורים על עיקר יציאתם כן מקולמסו של המחבר ולא הורקו מכלי אל כלי וע"כ עמד טעמם בם, וביחוד אותם שהם בלשון ארמית כדרך איזה גאונים, כמו ערך כתבת „כמה שני קא קשיא לי והוה

ספרד, רק גם כל הארצות שאינן למזרחה של א"י ואפי' מצרים, שכן יחשוב הבדרשי באגרת לרשב"א את רבנו סעדיה הפיתומי מגאוני הספרדים.) והיה אפשר לומר שקראהו מחברו בשם מג"ס בעבור שבקש ומצא בסתרי ספרים אחרים קדמונים מה שנוגע לפירושי תלמוד בבלי. ועיין לשונו בערוך (ערך כתבת): „כמה שני קא קשיא לי והוה מצטערנא עלה דאי נקטת פשטא דמתניתא וכו' וכמה קושיא קשו לי עלה עד דאשכחנא פירוקא בגמרא דבני מערבא" ע"כ. אולם נראה שהורגלו הקדמונים בקריאת ספריהם בשם מג"ס, כמו רב שרירא גאון (בהקדמת מנורת המאור) ור"י נ' מיגש (בבעה"מ ריש ביצה ופ"ב דשבועות וריש הולין) והרמב"ם (בהשגות מהר"ם אלשקר על ספר האמונות לר' שם טוב).

[26]) איזה מדפים או סופר הדיוט חלק שם בספר חסידים סי' תר"ה מסי' תר"ד באילו מתחיל שם ענין חדש ועי"ז נתקשו הדברים ונסתמה כוונתם עד שגם המפרש נדחק בבאורם, ובאמת הכוונה מבקשת חיבור התיבות בלי פירוד, ע"ש (ס"ס תר"ד): „וכל מה שיגיע לצדיקים מן הטובות והכבוד והעוז בעוה"ז אינו מהסר להם לעוה"ב משיעור שכרם וכו' ושנינו אלו דברים שאדם אוכל פירותיהן בעוה"ז וקרן קיימת לו לעולם הבא, פירוש הפירות מגיע להן תחלה והעיקר שמור להם לעולם שכולו אורה, וכן הרשעים אפשר שיכשל מהם בעוה"ז (תר"ה) מי שעשה עבירות גדולות, כגון מי שבא על אשת איש וכו' מגיע פריים בעוה"ז והעיקר שמור ומזומן להם לעוה"ב", עכ"ל. והמבין יראה שהתיבות „מי שעשה עבירות גדולות" מוסבות למעלה על דמיון הרשעים לצדיקים, שכמו שיש צדיקים שלהם שכר בשני עולמות כך יש רשעים ובהם מי שעשה עבירות גדולות וכו' שמגיע להם ענשם בשני העולמות ונכשלו גם בעוה"ז. אמנם הסופר חשב שמתחיל כאן חקירה חדשה: מי שעשה עבירות גדולות (האיך יהא דינו), ע"ד „מי שהלך למדינת הים ואשתו תובעת מזונות". ועיין בהערה הסמוכה אח"ז עוד מבלבול סופר זה. אולם הנפלא שטעה בחלוק זה של הסימנים גם הגאון המופלא בבקיאות ושימת עין מוהר"ר יח"ד אזולאי ז"ל, שכן בחק לישראל שנדפס בנוא אמון הבנים במוכר ליום א' וירא סי' תר"ה מס' חסידים ומתחיל ג"כ „מי שעשה עבירות גדולות" וכו' אעפ"י שבהכרח מוסב למעלה, שאל"כ סיום סי' תר"ד אין לו פירוש כלל.

[27]) דרך ההעתקה מלשון אחרת ללה"ק נראה על פני כל המאמר בספר חסידים, ע"ש (סי' תר"ה): „ואם תראה אחד מן הרשעים שהשפיע לו הקב"ה טובה והנעים עליו בעוה"ז וכו' לפי ששכר שראוי לצדיקים אינו אלא הטורח והעסק שעסקו וסבלו בעשיית המצות ונתאפקו ונתחזקו מעברות (בנינים חדשים וזרים בלה"ק) וכו' שהרי נאמר ההגדה אמת משם רבותינו

שברון לבב ובניעת רוח. ולבי נוטה להכיר בו גם המחבר חלק מן היהי רצון, אחר סליחות ער"ה לאשכנזים, שגם שם יש טענות כאלה עם השם בדרך חדוד ובלשון תלמודי. ומה שמחזק השערה זו, הוא, שגם שם גם כאן נכנס באמצע הוידוי הקצר: „אשמנו מכל עם" וכו'. ובקצת סדורים מצורף כאן ג"כ חלק מיהי רצון הנ"ל, ר"ל מן „שכחנו את טובותיך". אכן תחלת היהי רצון וקצתו באמצע נראה בעליל שנוסף ממחבר אשכנזי, שמפורש שם הריגת ישראל והורבן הקהלות בגזרת תתנ"ו. וע"ש מן „ולמעלה מזאת עשה עמנו, אנא הבט" וכו', עד „וכשחטאו ישראל במדבר" וכו'—נראה בנכנס שלא במקומו. א"כ הוידוי עם המצורף לו הוא של רבנו נסים, ואיזה ש"צ אשכנזי קבע אותו לער"ה והוסיף לו היהי רצון מתחלה והקינות באמצע על דמי הקהלות שנשפכו כמים. ואצל אשכנזים שבאיטליא מצאתי רק התוספות לבדן, היינו תחלת יהי רצון ואנא הבט ומן הוידוי נמצא רק אשמנו מכל עם ולא יותר. מזה נראה בעליל, שבפני עצמו היה בתחלה ונצטרף אח"כ לוידוי של רבנו נסים. וגם שם בוידוי של שכחנו את טובותך וכו' יש השואות בינו ובין ס' ספורי מעשיות, ע"ש (כ"ד א'): „ע"כ חייב אדם לחשוב באחרית הימים ולא יגבור יצרו ולא ישמע לתאותו וישתדל לקנות את אשר לא יסור ולא יכלה והוא חיי העוה"ב ויזלזל את אשר יורישהו גיהינם לדורי דורות" ע"כ. ובוידוי של ער"ה: „בהבלי העוה"ז נהבלנו וכו', והסכלנו הרבה מאד וכו' וההלפנו עולם עומד בעולם עובר". ועוד בספורי מעשיות (כ"ה א'): „הענין הראשון שיסיר העבירה שבידו וכו', כי אדם שלא יעזוב העברות אינו מועיל לו תשובתו, ודומה למי שטובל ושרץ בידו (שם ב'), הענין הב' שיתנחם ויתחרט על העברות וכו' כאשר נאמר על אלעזר בן דורדיא וכו' שלבסוף נתחרט מאד ויבכה בכי גדול וכו', והענין הד' לבקש מהקב"ה סליחה וכפרה וכו'. וצריך שיתודה חטאתו וישפיל רוחו כמו שמצינו הנביאים וכו', ומהם מי שאמר אלקי בושתי ונכלמתי להרים אלהי פני אליך" וכו'. ובוידוי של ער"ה: „אלקינו בושנו במעשינו ונכלמנו וכו'. כי אנו בכלי נמאס וכו' כגבר אשר הוטבל בשחת וכו' אם בתשובה ווידוי תתרצה הננו שבים ומתודים לפניך וכו' (והוא ענין הד') ואם בבכי וזעקה וכו', ואם בשבר רוח וכו' (הוא ענין הב'), עזרא הסופר אמר לפניך אלקי בושתי ונכלמתי להרים אלקי פני אליך" וכו'. והוא ממש לשונו בספורי מעשיות. ולכן נתעורר עתה הספק בלבי, אם לא נפל ט"ס בהגמיי' סוף הל' תפלה המובא אצלנו בתולדות רב סעדיה (הערה 21) שמרשים לאמור בער"ה אחר זכור ברית וידוי דר"ס גאון, ואולי צ"ל דרב נסים גאון, כי ההפך א"א, ר"ל לחשוב שתי התחנות מרב סעדיה, שא"כ הראב"ע המליץ הגדול לא היה מהלל את הגאון ר"ם בצחות לשונו בתפלה, גם כבר הראינו הדמיונות בשתיהן מספורי מעשיות

מצטערנא עלה וכו' וכמה קושיא קשו לי עלה עד דאשכחנא פירוקא בגמ' דבני מערבא" וכו'. כנגד זה הראינו בהערה הקודמת, שהמאמר הארוך ממג"ם הנמצא בס' חסידים כולו מועתק מערבי ולבן הוא ג"כ בל' עברי צח, ולא בל' ארמית תלמודית. וכל זה בצירוף הדמיון לחלק הראשון, ספר המפתח, יגיד לנו שהיה גם חלק זה הנקרא מג"ם בלשון מעורבת, פעם ת־מודית ופעם ערבית.

[29]) בליקוטי פרדס מרש"י (ד' אמשט' י"ב א') : „וה,שה ריבנו נסים גאון בתפלתו והיכי שרי למיכל קודם הבדלה" וכו'. ונמצא עוד בתשובה להרמב"ם, (המובאה בתשו' הרשב"א סי' ז' ואיננה בפאר הדור) וז"ל : „וכבר קיים זה המאמר וראיתי (אולי צ"ל וראייתו) אבן אלגאסום נ"ע תלמיד רבינו נסים ז"ל בספרו שחברו בתפלות" עכ"ל. נראה שהתלמיד הוסיף הגהות בסדורו של רבנו נסים והוא לשון „שחברו", ר"ל הרב והתלמיד. וכבר שערתי בתולדות הר"ח (הערה 34), כי רק בארצות זולת בבל, שהחלו לטודי התלמוד ומנהגי ישראל להתפשט בזמן מאוחר, חברו לחם הגדולים סדרי תפלות ומנהגי ביה"כ, כמו רב עמרם לקהלות ספרד ורב סעדיה למצרים ור"ת ור"נ ליושבי קירוואן, וגם רב האיי לארצות אחרות.

[30]) כבר העירותי למעלה (הערה 19), שוידוי זה הוא לרב נסים שלנו, אעפ"י שהוסיפו הסופרים בטעות כינוי ראש ישיבות בבל. ובלי ספק העתיקו אותו הסופרים מסדר תפלה שלו, כמו שכתבנו בפנים. וגם יש השואות בינו ובין הקדמתו לספורי מעשיות וגם בגוף הספר שם, שבוידוי יאמר : „רבש"ע לא על עצמי בלבד אני מתפלל ומתודה ומתחנן כ"א בעדי ובעד כל הקהל הקדוש הזה העומדים לפניך, ואעפ"י שאיני ראוי ולא הגון ולא כדאי להתודות ולהתפלל ולהתחנן על עצמי וכ"ש על אחרים (מזה נראה שהיה רבנו נסים ג"כ שליח צבור, כמו רוב פייטני אשכנז שהיו מורים וחזנים כאחד (ע' תולדות ר"א הקליר הערה 25) ומנהגך לרחם על בריותיך" וכו'. ובהקדמה לספורי מעשיות : „אעפ"י שאיני נכון והגון לחבר ספרים" וכו'. ולענין ההכנעה היתירה והעמסת החטאים על עצמו, ע' בגוף הספר שם (כ"ה ב') בדרכי התשובה : „והענין הד' לבקש מהקב"ה סליחה וכפרה וכו' וצריך שיתודה חטאתיו לפני הקב"ה ויכניע וישפיל רוחו לפניו כמו שמצינו הנביאים כי כן עשו, מהם היו אומרים וסלחת לעונינו ולחטאתינו, ומהם שאמרו חטאנו עם אבותינו, ומהם מי שאמר אלהי בושתי ונכלמתי להרים פני אליך, לפיכך תקנו לנו רז"ל הוידוי" עכ"ל. ומעין כ"ז נמצא ג"כ בוידוי שלנו המיוחס לרבנו נסים, ע"ש. והנה הגם שאין בו עומק שפה כ"כ כמו בפיוטי הקליר, מ"מ לא יאות לו השבח הראוי לפיוטי הספרדים, וזה לא מפני הלשון לבד, אך גם מפני הענין והנושא, שבא בו הרבה דברים כפולים מאד וביחוד יש בו טענות המתודה נגד השם, גם תהלותיו בדרך פלפול תלמודי, שאינו ראוי להכנים בתחינה כזו הצריכה

הספרדי", ובמצרים כנוי „נ ג י ד" להרמב"ם ובניו. ועיין מזה בהקדמת אוהל יוסף ותמצא כל הנגידים על הסדר דור אחר דור מזרע הרמב"ם, רק שיש שם ט"ס בסדר שנותם מפני רקבון הנייר שנדפס ממנו, ע"ש: „ור' יהושיע הנגיד", הנחשב ג"כ שם בין בני בניו של הרמב"ם, מובא גם בכ"מ (פ"ב מהל' נערה הי"ב, ופ"ד דתרומות הל' כ') ; וכבר החל להתפרסם כנוי זה גם בקורטב"ה מימות רב שמואל הלוי. ובצרפת ואשכנז „מ ו ר ה" כמו שמובאים בערוך ורש"י כמה פעמים: המורה במגנ"צא. ויכול להיות א"כ, שבקירוו"אן היה כנוי הכבוד „ר א ש". ועד מהרה מצאתי און לי בס' הקבלה (ד' אמשטרדם י"א ב') „ומכר את ר' הושיאל באפריקא בחוף הים ומשם עלה אל מדינת אלקיר"וואן וכו' ושם היה ר' הושיאל ל ר א ש" ע"כ. אולם נתברר לי עוד דבר זה בבירור גמור אחרי כי אורו עיני במצאתי בתשובות הגאונים הנקראות שערי צדק ד' שאלוניקי (ה"ה שער ה' כ"ז) שאלה לרב האיי וז"ל: „ראינו בתשובת השאלה ששאל הישיש המעולה מר רב יעקב הרב הר א ש ז"ל מאת ראש הישיבה נ"ע, והגיע עכשיו תשובה מאת אדונינו ראש הישיבה בשא"ות שנשאלו במדרש אביו" עכ"ל. ובלי ספק הרב ר' יעקב הוא זה מקיר"וואן השואל תמיד לרב שרירא אבי רב האיי (הערה 5 ,6), א"כ הדבר מבואר שכן היה כנוי כבוד שלו, ונתהפכה הסתירה לראיה, שאדרבא יותר בירור יש כעת שר' נסים בר' יעקב המחבר ספורי מעשיות הוא זה מקיר"וואן מפני שמו ושם אביו ושם כנוי כבוד שלו, ובמשולשים לא היישינן כלל לשני אנשים. ואחשוב שהתשובה (בתמים דעים סי' קי"ט) מרב האיי המובאה אצלנו קצתה בתולדות רב האיי (הערה 16) היא לקיר"וואן ו„רבנו הצדיק נ"ע" המובא שם בשאלה, ששאל כבר לרב האיי, הוא רב יעקב שלנו אבי רבנו נסים, ורב האיי יספר שם משאלתו אליו ותשובתו וקוראהו אלוף קדוש גם אלוף סתם ובהוספת נ"ע.

אח"ז אנה ה' לידי גוף הספר היקר ומועיל לכל מעיין כמו שיבואר וכתוב בשער: „ספר מעשיות והוא חבור יפה מהישועה להחכם רבנו נסים ב"ר יעקב נ"ע לדונש חתנו לדבר על לבו ולנחמו, וכה אמר אחרי צוקה רוחה, אחרי צרה ששון ושמחה, אחרי דאגה הנחה. כנס חבורים אחרים, ממעשים מחסידים מאד הדורים, ישמעו לקולם חברים, ויעלו אבר כנשרים. החיבור הזה כבר נדפס בעיר פירארה יע"א בשנת שי"ז לפ"ק וכו' ועתה נדפס מחדש בזאלקווא תקנ"ט" ע"כ. וצריך א"כ להוסיף מלת „פיראַרה" בסה"ד לפני פרט שי"ז. ומצאתי שם (דף כ"ה) מה שמרשים בעל סה"ד מדף ל"ט בדפוס פירארה, ואף שם יש על מלת הרא"ש שני קוים לסימן ר"ת וגם נראה כמעט שחסרו שם הפירושים של אביו, שלא נמצא כלל מהם במקום ההוא ולא נדע איזה הם אלו הפירושים שלא פירש ר"נ מעצמו אלא מאביו. ועוד מצאתי שם (י"ז ב') : „ואני נסים

של ר"נ. ומעתה תישר דברינו עפי"ז שם בתולדות ר"ס (הערה 31), בספר העטור (מאמר ז' בכתיבת גיטין): „ורבינו נסים השיב בקבלה כן מפי הגאונים" ע"כ. ועוד (מאמר ח' קיום טופסין): „ובתשובה לרבינו נסים אי איכא בגט זכירת זמן ב' פעמים" וכו' ע"כ. וכבר הזכרתי (הערה 9) מדברי בע"הם מה ששאל רבנו נסים לרב האיי, ועוד מתוספת (הערה 18) מה שנשאל בבי"המד של רבנו נסים והשיב וכו', וממ"ש תולדות הר"ח (הערה 33) בטעם מה שלא נזכר שם הר"ח בתשובות הגאונים הנקראות שערי ז ק -תוכל להבין ג"כ טעם מה שלא נזכר ג"כ שם רבנו נסים שָׁם.

³²) ספר מעשיות אינו מצוי אעפ"י שנדפס שתי פעמים, ולא ידעתי מתחלה מדפוס השני בזאלקווא שעברו עליו כשלשים שנה, וגם מדפוס הראשון לא ידעתי ברור, שלא נמצא בשפתי ישנים, רק בסה"ד ראיתי מובא ס' מעשיות לרבנו נסים ב"ר יעקב (ע"ש אצל ר"י בן לוי) ובמקום אחר שם אצל נתן דצוביתא: „ספר מעשיות של רבנו נסים ב"ר יעקב לדונש חתנו" ע"כ. שני אלה המקומות הספיקו לי להשוב ספר זה בין ספרי רבנו נסים שלנו מפני שיווי שמו ושם אביו, אעפ"י שאם ניחוש למיעוטא שיווי זה אינו מספיק, הנה צרפתי לו עוד הראיות שמצאתי לו על קדימת זמן פרסום אלו המעשיות המובאים שם בסה"ד בשמו, וכמו שיבואר עוד לקמן (הערה 39). גם יגעתי להשוות זמן המדקדק דונש בן לברט מפי"ס ונסתפקתי אם לא צ"ל חותנו במקום התנו, ופי"ס וקיר"וואן קרובים המה, וכמו שיבואר עוד כל זה (הערה 35). אולם בעל סה"ד בעצמו כמעט שסתר כל בניני לפתע פתאום, במה שראיתי לו כתוב בסוף הספר בין שמות הספרים (אות מ"ם) וז"ל: „מעשיות מר' נסים ב"ר יעקב לדונש חתנו לדבר על לבו ולנחמו, שי"ז, ובדף ל"ט כתב ואני נסים לא פירשתי אלו הפסוקים מעצמי אבל פירשתים מאבא מארי הרא"ש ז"ל" עכ"ל, וחוץ מהמבוכה שהשמיט בעל ס"הד מקום הכתיבה או הדפוס לפני פרט השנה שי"ז, עכ"פ אין זה ר' נסים ב"ר יעקב. אך אחרי עיון מעט נשאר עדיין הדבר בספק אצלי, שאפשר מלת הרא"ש אין פירושו הר' אשר, כמו שרגילים הסופרים לכתוב מימות רבנו יעקב בעל הטורים ואילך וכמו שכתבו כבר בעל התשבי דרך מליצה, מפני שהיה שם אביו ר' אשר כשם אבי ר' יעקב, רק כאן הוא כנוי כבוד לאביו שהיה ראש בעירו, והמדפיסים שבשו והעמידו שני קוים לסי' ר"ת מפני ההרגל לחבר אבא מארי לרא"ש, והנה נודע שכנויי הכבוד בישראל נשתנו ונחלפו לפי הארצות והענינים, כמו כנוי גאון בבבל ודיין בקורטב"ה, שכן נקראו אבות הרמב"ם מדור דור, עיין יחוסו בסוף פירושו למשניות. וגם ר' משה ור' חנוך הגאונים כשבאו לשם מצאו כבר דיין העיר שנתן הדיינות לר' משה, יעויין ס' הקבלה, וכן נקרא בעל חובת הלבבות „הדיין רבנו בחיי

ממותם ולא בעלה שלא הגידה לו עד הערב מפני כבוד שבת, אך למו"ש גלתה לו ממותם במשל של הפקדון וגם נשארו מתים ומסיים שם מפני מה מתו וכו', וכאן בספור רבנו נסים בעלה הוא הרואה מתחלה נפילת הקיר ולא הגיד לאשתו מזה, והיא בדאגתה שמא מתו נחמה אותו בהצדקת הדין, ובלילה הגביהו את הקיר ונמצאו הנערים חיים והובלו לבית אביהם. והמבין יבין כי הספור עד"ז מסכים יותר לכונה הכוללת בהחבור ההוא להראות לדונש כי דורשי ה' לעולם לא יכשלו והבוטחים בו ינצלו, וכמו שנבאר עוד, ומטעם זה נאה יותר להיות הבנים חיים לבסוף וגם לשתף הבעל בכח תגבורת רוחו והתאפקו מבכי ואנחה בשבת, לתת מוסר גם לדונש עי"ז, וכן מסיים שם ר"נ: „בא וראה כמה גדול שכר הצדיקים על רוב התאפקם" וכו', וככ"ז אפשר שראה איזה מדרש אחר שהסיפור בו כסיפורו ובחר בו מזולתו מפני שמסכים יותר אל כונת חבורו כנ"ל. והספור השני הוא מר' מאיר ואכסנאית הזונה (ע"ש כ"ב א') והוא ממדרש עשרת הדברות (דבור ז'), אלא ששם במדרש מסיים, שר"מ הכיר באמת ששכב עמה וקבל עליו תשובה נוראה והושלך ביער לפני אריות שלשה לילות רצופים והם לא הזיקוהו רק בצלע ויצתה ב"ק: ר"מ מזומן לחיי עוה"ב, ולא כן בספור של ר"נ, שמספר רק אשר התענה ר"מ ימים רבים עד שנאמר לו בחלום: אל תירא ר"מ כי לא נפל ממך דבר חטא והאשה הרעה כזבה עליך וכו'; והקורא יבין כי התקרב ר"נ יותר לאפשרות האמת, שהמדרש מתמיה הוא, איך יֵאָמר כזאת על תנא גדול בדורו מאד, הן במעשה התנא, הן בחרוף נפשו למות ע"י חיות רעות והצלתו כהצלת דניאל?

[34]) בהקדמה כתב לדונש: „מהרתי לעשות את בקשתך ושאלתך אע"פ שאיני נכון והגון לחבר ספרים וכו', כ"ש מי שהוא קטן ונבזה ונקלה כמוני", ע"כ. ואחשוב זה לדרך ענוה מחכם צעיר לימים אשר יחל לנסות כחו בחבור ספר ראשון ממנו, כי באמת אחרי כן חבר הרבה ספרים בכל ענין ומראה בהם יקרת דעותיו בעיני עצמו מבלי פנות אל דעות קודמות, כמו שיראה הקורא הרבה במאמר הארוך מספרו מג"ס שהבאנו למעלה (הערה 13) מספר חסידים ובפירוש המובא בע"י לפ"ט דברכות. אמנם בכ"ז נראה שכבר החל להכין לו מאמריו לספר מגלת סתרים ממ"ש כאן (כ"ו ב'): „ולולי שהייתי מאריך הייתי זוכר מעלת הצדיקים ובעלי תשובה לעוה"ב וכן משפט הרשעים בגיהינם כמו שאמרו רז"ל בתלמוד ואולי אזכרהו בספר אחר" עכ"ל. וקרוב מאד שכיון אל מאמרו הנזכר מספר חסידים שהוא ממג"ס שלו, והוא מדבר שם מעניינים המדוברים פה כמו שתראה בדוגמאות ממנו (הערה 27). ועוד ראיה שכבר החל לכתוב ספרים אחרים לקמן (הערה 36). אכן הלשון „ואולי

שאלתי בילדותי את אבא מארי הרב הרא"ש ואני קורא לפניו בספר ויקרא ואמרתי לו אבי מפני מה מתחילים התינוקות תחלה לקרות תחלה בספר ויקרא ולא יתחילו מן בראשית שהיא תחלת התורה, ואמר לי בני יפה שאלת מאד ברוך אתה לה'" וכו'. והנה אעפ"י שגם כאן נרשם הרא"ש בר"ת, מ"מ תאר הרב הראש הנוסף פה יורה על דברינו כי כנוי הכבוד הוא, והוא ממש כנוי הכבוד שניתן לו לרב יעקב בשאלה לרב האיי שהבאנו בסמוך. ונוסף על זה נתברר לי עתה, שתיבת הרא"ש בשני קוים שבוש הסופרים או המדפיסים הוא, שהוץ משם המחבר ושם אביו הנרשם בשער הספר ראיתי גם ההקדמה מתחלת „נאום נסים ב"ר יעקב". וגם נוספה לי עוד ראיה אחת שהחבור הזה הוא לרב נסים שלנו ע"י העיון בפנים הספר, והוא, שהיוחסין (ל"ה ב') כתב: „ורבנו נסים גאון פירש (על נחום איש גמזו) על שם שהיה אומר על כל צרה גם זו לטובה" ע"ב. וכבר הראתי (הערה 17) שהרב נסים גאון הוא זה שלנו. ועתה עיינתי בספר זה וכתוב בו (ו' ב') וז"ל: „אבל סבתו שקראו נחום איש גם זו שהיה מנהגו לומר על כל הצרות שבאו עליו וכו' גם זו לטובה היא והיה מצדיק דין יוצרו עליו ולא היה כועס ולא מתקצף ויהי מימים" וכו', עכ"ל. וכבר שערתי (ברשימת השמות המחוברת לתולדות בעל הערוך), שלא היה לפני בעל הערוך גם לפני רבנו נסים הספור בתענית (כ"א א') מנחום איש גמזו, ואעפ"י שמצאת עתה בחיבור זה ג"כ ספור הנ"ל, עוד אחזיק בהשערתי, שקרוב מאד אצלי שרבנו נסים לא לקחו מגמרא שם רק מאיזה אגדות בפ"ע שהיו לפניו ולא לפני רבנו בעל הערוך ומשם נוסף אח"כ בתלמוד שלנו, ומאלו האגדות לקח עוד ר"נ ספורים שלא נמצאו בגמרות ומדרשים שלנו, כמו שיבואר עוד (הערה 39), וע"כ כתב בעל היוחסין טעם זה ע"ש רבנו נסים ולא ע"ש הגמרא דתענית. — ועוד תראה לקמן (הערה 34), שכבר כיון ר"נ בספר זה למאמרו במג"ס שהיה מתחיל כבר לכתוב בענין שכר ועונש המובא בספר חסידים (סי' תר"ד עד תר"ו).

[33]) כל הספורים הנמצאים שם מתלמוד ומדרשים, נשתנו מעט בסדר ויופי למען הכניסם יותר בלב שומעם. אך לדוגמא נביא פה שנים. ובאחד מהם השינוי גדול מאד, והוא ממש כולו מהופך, עד שיש להסתפק אם לא היה איזה מקור אחר עוד אשר שם מצא כעין ספוריו, כמו שנודע מהרבה מעשיות בתלמוד ומדרשים שחלוקים ומשתנים באיזה מקומות. ע"ש (דף י"ז ב') מעשה בחכם אחד שהיו לו שני בנים בני זקונים וכו' והיה בדרך קיר נטוי ונפל עליהם בשבת ומ', ושם דברי הכמה מאשתו בהצדקת הדין ע"י משל מבעל הפקדון, והספור כלו ממדרש משלי פסוק אשת חיל, והחכם הוא ר' מאיר והמנהמת אשתו החכמה הנודעת בשם ברוריה, אלא ששם היתה אשת היודעת

ולא בדברי רז"ל הקדמונים, גם לא היה מכבדם כראוי; מאושר בחיי עוה"ז ורודף אחרי תענוגיו ולא בכל עת יראת ה' לנגד עיניו, אעפ"י שהיה משים אזנו לפעמים לדברי חכמי ישראל וביחוד לדברי רבנו נסים חתנו. ובמשך מנהגו זה מת לו בן אהוב, ונודע השתוות לב כל אנוש, ההכם יהיה או סכל, בבא עליו צרה ומצוקה, או אז יפשפש במעשיו ובמחשבותיו ויחל לשוב לאשר עזב. בעת ההיא הריץ אגרות עם רבנו נסים, אשר בהן, כפי הנראה, השמיע לפעמים כעין תרעומות על דרכי ההשגחה ח"ו. והוא (רבנו נסים) חבר לפניו הספר הזה לנחמהו, אבן חשב שהזמן ראוי עתה ג"כ להוכיחהו קצת על דרכו ולהראותו, בדרך נסתר ובדברים נעימים שנכנסים ללב ואינם מכאיבים לנפש נענה, המדת הצדק וטובתן בזה ובבא, גם יקרת חכמת רז"ל, וכי ירא אלקים יושע באחריתו מכל צרה, ולכן גם מי שעזב מתחלה מעט אורח ישר, ישוב אל ה' וירחמהו והיה ראשיתו מצער ואחריתו ישגה מאד, וכרומה. וכל זה נראה מסדר הספר מתחלתו ועד סופו׳

ונציג פה איזה דברים מהקדמה שעוד נצטרך אליה אח"כ (הערה 41):

„נאום נסים בר יעקב. אדוני וידידי ישמרך האל ויצרך, מבטן יעזרך, ויאריך ימיך, ויפיק וממיך, נתרעמת אלי בכתבך הנעים את אשר קרך מקוצר רוח ודאגת נפש ואנחת נפש אחר פטירת בנך נ"ע, האל יגדור פרצך ויזכרך בבנים זוכים להיים ארוכים. וזכרת בכתבך (כרצונך) שרצונך לקרות ספר ינחם אותך וישמח לבך ויסור דאגתך וצוקת אנחתך, והודעתני שיש למינים ספר מחובר מישועה אחרי צוקה וצרה (אחשוב כוונתו לקראים אשר בארג"ילאן הקרובים אליו. עיין תולדות הר"ח ובסוף לקוטי פירושיו על התורה פ' וירא) ומפני (בעבור) כבודך ורצונך שהוא נכבד עלי והשובך היקר ולתאותך בדברי תורה בקשת ממני ספר תורה לך בזה הענין מן מעשיות החכמים והחסידים רבותינו ז"ל, שלא תהיה צריך לקרות בספרים הצונים מתורתנו, מהרתי לעשות את בקשתך ושאלתך, אעפ"י שאיני נכון והגון לחבר ספרים, אבל רצוני למלאות רצונך ולהשלים חפצך וחבתך, והם יעירוני על כל זאת, ואני שואל מהקב"ה לעזרני ולהדריכני בדרך ישרה, ובשביל האמת הקדמתי הבור ספר זה על מה שאני עושה (נראה שכבר החל לכתוב שאר ספריו בעניני התלמוד ופירושיו שהיו עקרי עסקיו, אעפ"י שכתב מתחלה בדרך ענוה שאינו הגון לחבר ספרים, ועיין עוד ראיה ע"ז למעלה הערה 34) מפני (בעבור) כבודך וגודל מעלתך וחכמתך אצלי. ועוד מפני שאני בוטח בבורא יתעלה שמו שירבה שכרי ופעולתי לעוה"ב כמו שאמרו ז"ל כמה גדול שכר המשמח לב איש דואג ונאנח ומנחם נפש כואבת ונעצבת ומדבר על לב כואב בתוגות ואנחות ששברו הרבה ופעולתו ומשכורתו שלמה וכו'. (אח"ז ספור מר' ברוקא עפ"י גמרא דתענית (כ"ב א') שמסופו ראיה על שכר תנחומי מר נפש) ואני זוכר וכו׳ (עיין לקמן

אזכרהו" יורה שהיה עוד בעצמו מסופק אם יזכור כ"ז בספר אחר אם לא, א"כ לא סדר עוד ספרו מג"ס. הצ"ף לזה השערתנו בהערה הסמוכה אח"ז, שענין החיבור הזה הוא אגרת תנחומין לחותנו שנפטר בנו, והוא (רבנו נסים) יברכהו שיזכה עוד לבנים (הערה 36), א"כ היה חותנו והמותו עוד בעלי בנים, וזה יורה כפי מנהגי הדורות שחתנם זה היה עוד צעיר בשנים. ומעתה מ"ש (י"ד ב') „ואני נסים שאלתי בילדותי", וכו' ר"ל ביטי היותי ילד קטן, כמו שנראה משאלתו שם המובאה למעלה (הערה 36).

[35]) עוד בטרם בא לידי גוף הספר רק בראותי מובא בס"הד ס' מעשיות מר"נ ב"ר יעקב לדונש התנו וכו' (הערה 32) רחפה השערה נגד עיני, אם אין זה דונש בן לברט ממדינת פי"ס שהיא ג"כ באפריקא הצפונית וקרובה לקיר"ווזאן מקום רבנו נסים ואביו. ובאמת השם דונש זר הוא ונודעים לנו רק שני מדקדקים ששמם כך ושניהם מובאים לרוב בספרי הראב"ע, האחד דונש בן תמים המזרחי או הבבלי, והשני דונש בן לברט מעיר פי"ס, יעוין ריש ספר מאזנים. והנה זמן דונש זה האחרון לא נתברר לי עוד משום ספר, רק אם רציתי לחשבו בפי הסדר שהעמידהו שם הראב"ע בין ר' מנחם בן סרוק ור' יהודה חיוג היה מתנגד מעט להשערתי, שאיך יהיה דונש בן לברט, שהיה חי עכ"פ איזה זמן קודם רב האיי, חתן לרבנו נסים, שנפטר איזה זמן אחרי רב האיי? וזאת הניעתני לספק אחר: אם לא נמצא כאן שבוש קטן הרגיל, והוא חסרון הוא"ו במלת התנו שצ"ל חותנו, ואז נסוג אור זמן דונש כשני דורות, ויוכל להסכים היטב עם סדר הראב"ע. כל זה שערתי מבלי ראות הספר וגם מבלי דעת אם הוא בדפוס. ואחרי שבא לידי ועיינתי בו ראיתי כי באמת בהקדמת הספר אשר הוא כעין אגרת מרבנו נסים להאיש המנוחם לא נמצא שם דונש כלל רק בשער הספר כתוב כן ובדברי בעל סה"ד. אלא שגם אם לא יהיה שם דברי המחבר רק דברי איזה סופר לא היה בודה כזאת מלבו, וע"כ שראה כן בנוסחא ראשונה של המחבר. אמנם התחלת ההקדמה היא: „נאום נסים ב"ר יעקב אדוני וידידי" וכו' מראה בביאור שעכ"פ לא היה זה המנוחם התנו, שאין דרך לכתוב אדוני לאחד מבניו או לוקחי בנותיו, רק לאביו או אבי אשתו, ונתחזקה א"כ השערתי. ועתה תוכל לצרף גם מה שהוכחנו בהערה הקודמת מכח ראיה אחרת, שהיה רבנו נסים צעיר לימים בעת חברו ספר זה, שלפי"ז נאות יותר לומר עליו שכתב לחותנו מלומר שהיה לו כבר חתן אשר מת לו בן, שבעת ההיא לא היה כותב עוד רבנו נסים, שאינו ראוי להבר ספרים וכו' ע"ש.

[36]) לבי נוטה להאמין, וכן אחשוב נטות לב כל קורא המעיין היטב בגוף החבור, שהיה זה המנוחם איש חכם רק בענינים אחרים ובספרים ערביים

מעבירה הצילה הקב"ה מיד מרעים, אמר הכתוב שקר החן והבל היופי, לכן צריכות הצדקניות להחזיק בצדקתן ללמד את הנשים [אולי צ"ל האנשים] מעשיהן שלא תהיה מאותן שאמר עליהם ע"ה אדם אחד מאלף מצאתי וגו'" [ומביא מעשיות בנשים בלתי צנועות רעות לבעליהן ושאינן רעות ובהן גם בעלות תשובה (י"ב ב'), ויתכן א"כ שרצה לרמז גם לחמותו שתטיב את דרכה, ואולי חשב כי לה חלק באורחות בעלה כנהוג לרוב. ואח"ז ספורים עוד מצדיקים ובעלי תשובה ובהם מאונקלס הגר ומעורר עליו—י"ד א'] : „ראה גדולתו של חסיד זה במעשיו והוא היה גר אוהב חכמה ותורה". [ואח"כ קצת דברים מאנשים עמי הארץ שמתחכמים וז"ל—שם ב'] : „אבל אומר לך מקצת מדותם שאם למדו (אותם) מעט, הם גסי הרוח בעולם והם חושבים שהשיגו כל החכמות ומתהללים באותו המעט שלמדו וכו'" [ובהביאו מאמר ההמוני של רז"ל: אם יקרא אותך חבירך חמור נעור כחמור הוא מעורר עליו כ"ג—א'] :—„על כן אל יזלזל במשלים הקדמונים לפי שיש להם עיקר מן התורה ומן דברי חכמים" [ואחר הספור היפה של נתן דצוציתא (לקמן הערה 39) כתב—כ"ד א'] : „על כן חייב אדם לחשוב באחרית הימים ולא יגבור יצרו ולא ישמע לתאותו וישתדל לקנות אשר לא יסור ולא יכלה, הוא חיי עוה"ב" וכו'. [ומזה ג"כ בעין ראיה שלא היה דונש צעיר עוד. ובאים אח"ז מאמרי רז"ל על יצה"ר המסית לתאוות וכיון שעבר אדם עבירה ושנה בה וכו' ומעורר המחבר עליו—שם ב'] : „על כן אנחנו חייבים לשוב ליוצרנו ולעבוד אותו בלבב שלם" וכו' [ושם מאמרים מחכמי המוסר, ומתחיל להאריך בעניני התשובה ודרכיה בעזבון החטא וכו' וכתב שם בענין הד'—כ"ו א'] : „שכך אמרו רז"ל במקום שבעלי תשובה עומדין אין צדיקים גמורין יכולים לעמוד לפי שהצדיק לא נתעסק בהבל ולמד תורה כל ימיו ואינו יודע לעשות רע אבל בעל תשובה שהתעסק בתפנוקי עבירה והלך בדרכי לבו ותאותו ויט שכמו לסבול עול המצות שהוא קשה עליו, אז יהיה ראוי לשכר" [וע"ז משל נחמד ממנו ושני משלים יפים מדרז"ל. עד כאן]. והמתבונן בכל אלו הדברים יסכים להשערתנו. ואין סתירה לזה אם נאמר שהוא דונש בן לברט, שבקל היה יכול להיות חכם בדקדוק לשון עברית וערבית ושאר ספרי ערביים ולא בדברי רז"ל, גם שוגה בחן העולם עד חצי ימיו, שאז הוכיחו רבנו נסים. והנה רש"י קוראהו תמיד דונש בלי כנוי ר'. ומי יודע איזה דונש חבר הפיוט היפה דרור יקרא ושארי הפיוטים הנרשמים בשם זה, אם המזרחי, או זה.

[37]) כבר ראינו (הערה 32), שם הספר בשער שלו, „חבור יפה מהישועה

הערה 43) ואני שואל ממך ומאת כל רואי ספר זה וכו' עד לא יבושו קווי". (ע"כ הקדמת הספר. לא כמו שרשמו המדפיסים ועשו ריוח לפני הספור מר' ברוקא, כאילו שם ככר מתחיל גוף הספר, ובאמת כל מעיין יראה שנמשכה ההקדמה עד המקום שרשמנו.

ואח"ז מתחיל גוף הספר וז"ל: „אוסר בתחלת דברי שכבר נתברר לבעלי השכל והמדע שהקב"ה צדיק וישר אין עול במשפטו ואין המס בדעו וכו' ואם ראית אדם שהוא ראוי לגודל מעלה ויורד מגדולתו או שהוא חייב להיות שפל ונכנע וירום ונשא וגבה מאד אל יסיתך יצרך ואל ישיאך לבך ואל יבהילך רוחך לחשוב בפועל הקב"ה שהוא עולה כי צדיק וישר הוא וכל דרכיו משפט וסוד מעשיו סתום וחתום מהשיג לב בני האדם והוא יודע למה זה ועל מה זה. אמרו רז"ל על התלמיד שטעה בענין זה, וכמעט היה יוצא מתחת כנפי השכינה עד שגלה הקב"ה את אזנו והודיעו סוף הדבר ושביל היושר" [ושם בסמוך הספור היפה מירושלמי ספ"ב דחגיגה מטובסן וחסיד שמתו ביחד ונעשה לראשון כבוד כמותו ולא לשני, יעוי"ש באריכות, ועוד הרבה ספורים צחים יפים ויקרים ביסורי הצדיקים והיישרת ההשגחה עליהם, ובהם המעשה הנפלא של ר"י בן לוי עם אליהו ז"ל (עיין לקמן הערה 39) ואחריהם הזהרת המחבר ח' א']: „ואתה אחי השמר ושמור נפשך מאד ולא תבקש אחרי אשר לא תוכל לדעתו ואל תרבה דברים בענין זה פן יוכיח בך ונכזבת ואני רואה לזכור מעשה ממעשיות הצדיקים שהשיב הקב"ה בעה"ז להעשירם על שנשתדלו בכובד עשיית מצוה מן המצות" [ומתחילים הספורים על זה, ובהם מברייתא דמנחות (מ"ד א') מתלמיד אחד שניצל מעבירה עם זונה אחת יפיפיה מאד ע"י מצות ציצית ואח"כ נשאת לו, והמחבר מעורר עליו — ט' א']: „בא וראה גדולתו של תלמיד זה שנתאוה לבא אליה בראשונה ובאיסור עבירה וכבש את יצרו והכניע את תאותו ולבו ולא קרב אליה באיסור והשיב לו הקב"ה גמולו והכינה לו ולקחה לו בהיתר ונשאר לו השכר לעוה"ב שאין לו שיעור — וחייב כל אדם להזהר במצוה זו (של ציצית) כי היא גדולה מאד ונכבדת". [ובדף י' א']: „אחל עתה לזכור מי שהיה ראשיתו מצער ואחריתו ישגה מאד, כי לענין זה חברתי הספר הזה" [ובאים מעשיות ע"ז ובתוכם הערתו על תשובה מהטאים, אשר עוד ידבר ממנה הרבה בסוף הספר רק אחז כאן מקום הראוי ובתב—שם ב']: „בא וראה כמה חסדי ה' למי שישוב אליו בכל לבו ומה עצמו רחמיו לקורא אליו בכל לבבו בעת צרתו". [ואחר הספור של ר' מאיר עם אחות אשתו שהצילה מקובה של זונות יעורר עליו המחבר—י"א א']: „הסתכל במעשה הצדקת, לפי ששמרה עצמה

ברשימת שמות לתולדות בעל הערוך (ערך גמזו וחנן הנחבא), וכדומה הרבה מאד שאין בידי לפורטם בעת ספני שאין זה מקומם. ומהם גם כן הספור הזר מאבוהו דשמואל בה"ג הל' גיטין ובתוס' (קדושין ע"ג א') בשם ירושלמי ולא נמצא בירושלמי שלפנינו. וככה יביא רש"י לפעמים בפירושו אגדות חיצוניות לבאר דברי התלמוד שיורו עליהם רק ברמז. יעוין מעילה (י"ז ב' ד"ה עיקם): „ואידך מפרש באגדתא היכא הוה עובדא וכו', והאיך נתרפא מפרש התם" ע"ב. ולא נודע לנו עוד מקום של אגדה זו, רק בספר בפ"ע היה. ועוד שם (ד"ה עאל): „ונשתגעה והיתה צועקת" וכו', וכ"ז לא נמצא בגמרא שם, רק מאגדה הנזכרת לקח דבריו. ובתוס' שם ד"ה אלו וד"ה אל מביא בפ' ג"כ נוספות בשם ירושלמי אשר אינן לפנינו. אולי היה מדרכם לכנות כן אגדות חיצוניות כמו שקראו כן בקדושין ע"ג א' כנ"ל, או שהיה לפניהם ירושלמי על מעילה, שהיה ירושלמי על קדשים והסר לפנינו, כנודע. ויש מקומות עוד שמביא רש"י מעשים שלא נמצאו לפנינו רק בחבור זה של רבנו נסים, כי גם שניהם לקחום מספרי אגדה הישנים. יעוין סוטה (כ"ב א' ד"ה כגון) ספור מיוחני בת רטיבי שנמצא ג"כ רק בחבור זה (י"ב ב'), וכן יומא (פ"ג ב') וחולין (ק"ז א') ד"ה האכילו בשר הזיר, בטעות של מוכר בשר ע"י התרשלות האוכל מנט"י, והוא ג"כ רק בחבור זה (כ' א'), ובסנהדרין (ספ"ג) ד"ה לדזוי ליה, כתב רש"י בביאור: „ראיתי בספרי הגדה" וכו', ע"ש ספור קצר מנתן דצוציתא והוא בחבור זה (כ"ג א') באיכות ונחמד מאד, ומובא בסדר הדורות אצל נתן דצוציתא וסוף הספור ממש כדברי רש"י ז"ל. אולם יש עוד הוכחה גדולה על קדימת מעשה זו מדברי השאלתות, שעל מאמר רב (ספ"ח דסנהדרין): „מעשה באדם אחד שנתן עיניו באשה אחת" וכו' מוסיף רב אחאי גאון (פ' וארא) „מעשה באדם אחד ו נ ת ן ד צ ו צ י ת א ש מ ו, שנתן עיניו באשה אחת ו ח נ ה ש מ ה" עכ"ל. ודברי רב אחאי נודעים לדברי קבלה. והנה שם האיש ושם האשה מבוארים ממש ג"כ בספור של רבנו נסים, וע"י צירוף הספור של רב שם, שאסרו לו חכמים לספר עמה אפילו מאחורי הגדר ולא חשו גם למיתתו, עם הספור של רבנו נסים, שהכריחה בעלה במאסרן לילכת אל נתן והוא כבש את יצרו, יגדל הענין בעיני כל קורא. יעוין היטב שם ושם. והנה רב, המצוין בספרי הגדול א נ ש י ש ם למספר מעשיות של קדמונים, הוא המספר גם מעשה זו שם בסנהדרין ספ"ח, נראה שקרה עכ"פ איזה זמן קודם לו. ובספור של רבנו נסים מבואר בסופו שהיה בזמן ר' עקיבא התנא. ושם בסנהדרין פליגי ר' יעקב בר אידי עם ר' שמואל בר נחמני, ובירושלמי (ספ"יד דשבת) עם ר' יצחק בר נחמן, אם היתה א"א או פנויה, ומפלוגתתם נראה שכבר נעלם אף מהם עיקר מהלך המעשה, שאל"כ לא היה

לחכם" , נראה פירושו שהחבור כולל ענין ישועה אחרי צרה, מסכים לענין מגמתו לנחם את דונש מצרתו ולתת לו תקוה שיברכהו ה' עוד בבנים, כמ"ש בהקדמה שם, ומ"ת לחכם מוסב על המחבר ור"ל שהוא לחכם רבנו נסים בר יעקב, ע"ד שכותבים תמיד „ספר היד להרמב"ם" וכדומה, אולם המדפיסים חשבו מלת לחכם מוסב למעלה, כלומר ישועה שבאה לחכם, ולכן שבשו ורשמו בכל דפי הספר מצד ימין „רבינו נסים בר' יעקב" ומצד שמאל „חבור יפה מהישועה לחכם" ולדעתנו צ"ל להפך, למען נוכל לקרוא מלת לחכם למטה, אל רבנו נסים. ואפשר עוד שגוף הספר לא היה שער כלל, רק היה מתחיל בהקדמה „נאם נסים בר יעקב" וכו', רק הסופרים, שהיה מדרכם לתת שער לכל ספר ולקרותו בשם, לקחו להם שם זה מן ההקדמה, שכתב שם רבנו נסים: „והודעתני שיש למינים ספר מחובר מישועה אחרי צרה וצוקה וכו' בקשת ממני לחבר ספר תורה בזה הענין מן מעשיות רז"ל שלא תהיה צריך לקרות בספרים חיצונים מתורתנו" עכ"ל, ולכן נתנו לו שם בשם הספר אשר ראה מתחלה אצל אחרים, ולא יצטרך לו עוד אחרי שיהיה לו כזה גם אצלנו מלוקט מדברי רז"ל. ורואה אנכי כבר בשם הספר דרך העתקת לשון ערבי. עיין לקמן (הערה 41).

38) הרבה מעשיות יפים נמצאו בספר זה שלא ידעתי עוד מקור להם בשום תלמוד ומדרש, ומהם מעשה של ר"א ור' יהושע עם הגנן (י' א') והתאמתות מאמר שלמה: „אשה בכל אלה לא מצאתי" ע"י נסיון יפה (י"א א'), וספור נחמד בחסיד שהובטה לו בחלום להיות קצב אחד ריעו לעוה"ב ובחינה נפלאה של צדקת הקצב ההוא (ט"ז א'), ועשיר שנשבע שלא יתן מהונו צדקה רק למתיאש מן התקוה ולא מצא רק אדם מוטל באשפה, יעו"ש נסיון יקר מזה האיש (י"ח ב'), וספור של החסיד העני שנתעשר פתאום ע"י אליהו ז"ל שבנה בעבורו פלטרין למלך (י"ט א') וכתב שם: „אמרו רז"ל"; נראה שהוא אגדה ישנה, ונמצאה אצלנו בזמר אחד למו"ש בחרוזים שהתחלתו: „איש חסיד היה, בלי מזון ומהיה", ולא ידעתי אם ראה הפייטן גוף האגדה או לקח ספורו מר"נ—, ועשיר שהשאיר לכל אחד מתשעה בניו מאה דנרים ולקטן רק עשרה חברים והם העשירוהו (כ"א ב'), ומעשה של גנן אחד בעל צדקה (כ"ו ב'). וכל אלה המעשיות היו בלי ספק בספרי אגדה קדמונים שנאבדו מאתנו, ועיין בהערה שאח"ז ותמצא עוד ספורים בלתי שום מקור, רק יש ראיה על קדימתם.

39) אין ספק שהיה לפני הקדמונים ספרי אגדות בפני עצמם שהיו כוללים ספורים ומשלים קדמונים והרבה מהם נוספו אח"כ בתלמוד מרבנן סבוראי במקומות הראוים, כמו הספורים מנחום איש גמזו והנן הנחבא, עיין

לציין את איש דורו הנודע בשמו עוקבן בר נחמיה ולהוסיף בסימנים „והיינו נתן דצוציתא", שבלי ספק ירעוהו עוד הרבה אנשים זולתו ובפרט שהיה ראש גלות לפי הנאמר שם; וממה נפשך, אם לא היה נודע מה הועילו סימניו, ואין דמיון לזה במקום אחר שיצייר הנס את בן דורו בפרטים, באילו הוא נעלם לכל העולם ונודע רק לו לבד, אלא ודאי שהוספה הוא מגאון אחרון, שהשב להכיר עוקבן זה בשם הכנוי דצוציתא והחליפו בנתן הקודם לו הרבה, ורשמו כאשר ירשים איש שם כל קדמון אשר הלך כבר ועבר. והרבה הוספות כזו הראה הרשב"ם ז"ל במס' ב"ב, והראתי גם אני בהגהותי שם. ויש להעיר עוד, שהקראים יחשבו את נתן זה בין הכמיהם ואין להם שום רמז וראיה על זה, רק בן עשו לכל איש נודע שנמצא עליו איזה גנאי בתלמוד, חטפוהו מאתנו וחשבוהו אליהם, בהמרם שנתגנה בעבור שהיה מחברתם, כאשר עשו עם רב ענן האמורא ורב בסתנאי ריש גלותא, יעוין תולדות רב סעדיה (הערה 31).

40) בהקדמה כתב: „וכן אזכור עוד מה שאירע לכלל ישראל צרה וצוקה והושיעם הקב"ה זולת מה שהוא במגלת ספר אסתר ומגלת השמונאי ובכ"ד ספרים וכו', לפי שהן גלויות וידועות לכל אדם" עכ"ל. נראה בעליל שהיה לו איזה מגלת חשמונאי הגלויה בימיו לכל אדם והיא היתה חלק ראשון מקורות מכביים הנמצא עוד היום בלשון יוני שהוא בלי ספק מועתקת מעברית, כמו שברר החכם אייכהארן במבוא שלו. והיה עוד בימי רבנו נסים מגלת חשמונאים בלשון עברית מפורסם בישראל, כי אותה של לשון יונית בלי ספק לא היתה ידועה לכל אדם, שמעט היו החכמים היודעים בה בין הדרים תחת ממשלת הערביים. וכבר מצאתי בספר קדמון גם זמן ומקום כתיבת מגלה זו, והוא בה"ג (הלכות סופרים) וז"ל: „זקני ב"ש וזקני ב"ה הם כתבו מגלת בית חשמונאי ועד עכשיו לא עלה לדורות עד שיעמוד כהן לאורים ותומים" עכ"ל. ופירוש סוף דבריו נ"ל, שלא עלה עוד להיות נחשב כאחת משאר המגלות שאנו קורין בהן בימי הנס, — ע"ע בחבור זה של רבנו נסים (כ"ה ב'): „ואמר בן סירא ובסליחה אל תבטח להוסיף עון על עון, ותאמר רחמיו רבים לרב עונותי יסלח לי, ורחמיו רבים ואף עמו ועל רשעים ינוח עוז" עכ"ל. והלשון צח ונעים מאד וממש מדרך לשון נביאים קדמונים, וכנגד זה עיין בבן סירא המועתק מחדש לעברית מהמשכיל הנודע רי"ל בן זאב, וז"ל (ה' ה'): „אל תאמר אל רחום ה' ועל המון פשעי יסלח לי (וא"ו) אל תבטח נפשך בסליחתו פן תוסיף חטא על פשע (ו'), כי רחמים ורוגז עמו ועל רשעים יגוח רגזו" עכ"ל. והוץ ממה שהוטב בעיני הרבה יותר העתקת רבנו נסים בצחות וגבורת המליצה (כמו מה שרצה רי"ל לפאר

חולקים במציאות. ולכן נוכל להסכים עם הספור הארוך של רבנו נסים, שמבואר בו שהיתה א"א. ועפ"ז תראה ג"כ, שמה שאמרו בירושלמי שם, שבא המעשה ההוא בעצמו לפני ר"א, הוא מפורש נגד הבבלי, שרב רבו של ר' אלעזר יספר אותו כדבר הנעשה קודם לו. אמנם נראה שיחס שם המעשה לר' אלעזר ע"י מעשה אחרת בעין זו מבר כיתא הנזכר שם בסמוך, והעיקר כבבלי שבבבל היה המעשה.

ובספרי הנזכר הוכחתי ע"י כל זה, שמה שנמצא במאמר רב יוסף (ספ"ה דשבת): „ועוד אחד (בעל תשובה) בדורנו ומנו עוקבן בר נחמיה ריש גלותא והיינו נתן דצוציתא" ע"כ, שלש המלות האחרונות הן הוספה מאיזה גאון אחרון, אע"פ שנמצאות ג"כ ברש"י ותוס' שם וערוך ערך נתן, שרב יוסף שהיה חי בשני דורות אחר רב לא יאמר על אדם כי הוא בן דורו, אשר ידענו ממנו שהיה חי כבר עכ"פ קודם רב ולפי ספור ר"נ עוד בימי התנא ר' עקיבא. ושם בתכתי עוד ראיה שניה לזה מבעל סדר עולם זוטא, אשר נראה כי ידע היטב סדר הנשיאים וראשי גליות בבבל, והוא העמיד נתן דצוציתא הנקרא שם ג"כ נתן עוקבן בדורות הרבה קודם עוקבן בר נחמיה הנרשם שם בדורו של ר' יוסף. וע"ש שנקרא עוקבן זה ג"כ עוקבן דצוציתא, ונראה שמזה בא העירוב לגאון המוסיף שלש המלות, שהחליף נתן עוקבן דצוציתא בעוקבן דצוציתא. והנה בס"ע זוטא, שהיה מדרכו לכתוב אצל רוב ראשי גליות „וחכמים דברוהו", השמיט שתי המלות האלו אצל נתן דצוציתא. ונראה שבכונה עשה זאת לפי מה שהוכחתי במ"א, שפי' דברוהו אינו ר"ל שדברו ממנו בתלמוד, שהרבה מהם אינם מוזכרים כלל שם, רק פירושו שהחכמים הנהיגוהו מלשון „אדבריה רבא", ור"ל שהיו איזה ראשי גליות שלא היו שומעים כלל לדברי האמוראים החכמים שהיו בדורם והיו הולכים בשרירות לבם וממרים בדברי כל מורה ומלמד, ואותם שהיו עושים כל דבריהם עפ"י עצת החכמים ודיניהם רשם בסע"ז זכרם לברכה שחכמים הנהיגוהו. ויש לי ראיות נכונות ע"ז ולא אוכל להאריך פה. ומעתה נאמר, שבעבור שנודע נתן דצוציתא לבעל תאוה ורודף נשים מבלי פנות למוסר ראשי ישיבות שבימיו, לכן השמיט אצלו שתי המלות „וחכמים דברוהו", ולא כן אצל עוקבן בר נחמיה, שהעמידן, אעפ"י שגם הוא נרשם מר' יוסף לבעל תשובה, מ"מ נראה שהיה שומע כל ימיו לדברי הכמים בעניני הוראה, וכתוב שם שנקבר בא"י. אולי היה מדרך בעלי התשובה לנסוע בא"י בימי זקנתם, כמו שעושים קצת בדורנו. ועכ"פ היה עוקבן בעצמו ריש גלותא וכן אביו נחמיה, כמו שמפורש בס"עז שם. ובזה תדע להישיר דברי החכם הגדול ר' מרדכי יאסט בהערותיו לח"ד מתולדות ישראל (צד 261). ועוד ראיה שלישית על הוספת שלש המלות ספ"ה דשבת, שלמה לו לרב יוסף

ורע לו רשע וטוב לו) ע"כ. ואם אין כאן ט"ס פשוט, שצ"ל „סתירות האלו", מה שאינו מכוכים כ"כ ללשון שם, נראה שהשאיר המעתיק מלה זו על מתכונתה הערבית מפני שלא היה יכול להעתיקה כראוי, גם בעבור שכבר השתמשו בה חכמי ישראל בלשונם, שהוראות ס פ י ר ה בערבית היא ג"כ הבדל וחילוק (יעוין מדרש מלים לאהן) ו ס פ ר הוא מקום אסיפת הנפרדים, ובלשון עברי „מ ס פ ר", שהוא מנין, ג"כ מענין זה, ר"ל קבוצת סכומים נפרדים ונבדלים; וחידוש על געזעניוס שלא העיר על זה. וא"כ כונת רבנו נסים, שסר המתעקש מדרך האמת במה שראה הבדלים שלא כשורה בין אנשים מוצלחים ואינם מוצלחים בעוה"ז. ויתכן שבעל ספר יצירה כיוון ג"כ לאחוז שם זה במדות של היוצר עשר ספירות, ר"ל הבדלים, שבאמת הם רק הוראות שונות על הכחות והפעולות, שאנו רואים אותם נפרדים בשכלנו וכלם אחד אצל אין סוף ברוך הוא, וכ"ז נגד רוב המבארים ספירות מלשון מספר ומנין, שלא נמצא על משקל כזה ובלשון נקבה לא בתנ"ך ולא בתלמודים ומדרשים. וקרוב אצלי מאד, שגם הראב"ע בהקדמתו לפירוש התורה ובפירושו על פסוק הנני שולח מלאך וכדומה כיוון להוראה זו בקראו להכמי המזלות חכמי הספירות, שכן קרא אותם ג"כ שם ובמקומות אחרים חכמי המדות ושני אלה התוארים ענינם רק הבדלים וגבולים ראשיים שיש לכל יסודות תבל על ידי ההבדלים שבמצבי הכוכבים, וזה שלא כדברי הגאון בעל מטפחת ספרים (פ"ט) שנקראו כן הגלגלים בפי הראב"ע, מלשון רומי שקוראים לעגולה ספירה, כי רחוק מאד בעיני לומר שהשתמשו חכמינו בדור הראב"ע במלה רומית, אחרי שכל ידיעותם בחכמת העולם לקחו אז רק מספרי הערביים כנודע, וקצת מהם השאירו השם הערבי לגלגלים וקראום גם בלשון עברי „פלכיים". יעוין ריש תקון מדות הנפש לרלב"ג: „הגרמים הפלכיים", ועו דשם בכמה מקומות, ור"ל העגולים, שכן הוראת מלה זאת בלשון ערבי. והרשו להם זה בעבור כי יש ממנו גם בלשון עברי: פלך ירושלים, פלך המצפה (נחמיה ג'), ור"ל „בעצירק", וכן כלי המטוה גם מטה נקראים פלך רק בעבור שהם עגולים וארוכים. יעוין געזעניוס מדרש מלות עבריות שורש פלך. ובזה נבין דברי ר' יהודה הלוי בפיוטו (אופן לשבת בין יו"כ לסכות מ"פ) „ופלך רב למול מערבה בכל יום יבא ויפנה" ע"כ. ור"ל עגול רב וארוך והוא גלגל היומי; אולם מה שנשתבש אחד ממשכילי הדור בספר החדש (שב"ע ח"ב דף מ"ג ב') להוסיף ראיה על דברי בעל המטפחת מספר מו"נ (ח"ב פי"ט), הנה טעה בדבר פשוט, שלא ידע כונות המלות שם, וז"ל: „וכבר זכר אבו"נצר וכו' ואמר בין הגלגל והכוכבים הפרש מעט, כי הגלגל ספירי והכוכבים אינם ספירים וכו' אמנם אני איני אומר מעט וכו' שאני לא אלמוד הראיה מן

המקרא בצלות שונות בהעתיקו „פן תוסיף חטא על פשע" לא יסכים למגמת המחבר הפשוטה, שאין ראוי להוסיף עונות בבטחון על סליחה, גם יותר מסכים לשון רבנו נסים ללשון המשורר הקדמוני (תהלים ס"ט כ"ח): תנה עון על עונם, וללשון המקרא בכלל כמו (שם ס"א ז') ימים על ימי מלך תוסיף) הנה יש כאן ג"כ שינויים בסדר הפסוקים ועי"ז גם בכונת המאמר, שלפי העתקת רבנו נסים צ"ל פסוק וא"ו מוקדם לפסוק ה"א. וראיתי שבתרגום הסורי יש בהעתקת רי"ל בן זאב, אכן בהעתקת וואלגאטא ובתרגום לותר מצאתי סדר המקראות כמו שהוא אצל רבנו נסים והוא ג"כ נאות יותר לכונה. ועכ"פ הידוש גדול שכבר היה בימים ההם בן סירא מועתק לעברית, או שרבנו נסים העתיק רק מקראות אלו לצורך ענינו שם, או, מה שהוא רחוק לומר, שהיה מצוי עוד בן סירא הראשון המובא בש"ס שהיה בלשון עברי רק שהועתק מנכדו ללשון יוני ואח"כ נאבד העברי; ואין בידי עוד להכריע. עוד מביא רבנו נסים בחבור זה (כ"ח א׳) את רבנו סעדיה לענין עזבון החטא מבעל תשובה, והכונה בלי ספק לספר האמונות והדעות (מאמר ה׳ פ"ג), שממנו לקח ג"ב כל הד׳ ענינים שצריכים לתשובה גמורה, עיין שם ושם.

[41]) כל הספורים המלוקטים מש"ס ומדרשים נכתבים כאן בלשון עברי צח ובארהות העתקה מלשון ללשון, שאם היה כותב מתחלה בלשון עברי היה בוחר יותר במקומות הרבה בלשון התלמוד והמדרש ולא שינה כ"כ. ולדוגמא במעשה דאלישע אחר (סוף חולין) כתב כאן (ה׳ א׳): „ויהי היום וישמע את את קול אדם אחד שאומר לבנו בני עלה לשובך והורד לי מבני היונים וכו׳ שאני אוהב לאכלם" (הוספת ר"נ המעתיק לערבית). ובמעשה דנחום איש גמזו (תענית כ"א א׳) כתב כאן (ו׳ ב׳): „ויהי היום והאיש יושב בביתו והקירות נטיו לנפול, והקורות והבנין עומדים בענין לנתוש ולנתוץ" ע"כ. פה נראה דוחק המעתיק ללשון עברית שמסבב הדברים להסכימם למה שנאמר שם בערבית, וכן „ונסע משכל הישר" שנביא לקמן. וכאלה הרבה. ויש עוד איזה חסרונות או שבושי הסופר שמזרים על העתקה מלשון ללשון, כמו (ג׳ ב׳) לענין הנולדים בזמין אמר שם, שהטובים שבהם הזיקם הקב"ה לפני הולדם כדי שיקבלו שכר יותר לעוה"ב, „והכופרים בהם לדעתו (ר"ל מחמת שהשי"ת יודע) פעלם ובחר אותם בדרך הרעה וכו׳ וע"כ הזיקם בטרם הבראם" עכ"ל. ופשוט הוא שבנוסחא הערבית היה כתוב במקום „ובחר אותם"—ובחרם, ר"ל שידע השי"ת את פעלם ושיבחרו דרך הרעה. ועוד שם (ה׳ א׳): „וכבר תעה חכם אחד מחכמי ישראל ונסע משכל הישר, וסר לבו מדרך האמת וכפר בעיקר על ענין הספירות האלו" (בענין צדיק

„למיד רבסות". ושם (ב') „רבא" במקום „רבנא", „ונחמני כמון אביו של רבה" במקום „ונחמני כלומר אביו של רבה". וכ"ב ב' במקום „אמר ר"פ לדידי חשדו ולא הוה בי שיפסק החשד משום אימת מלך או שלטון להשוד שכר" צ"ל „לדידי חשדו ולא הוה בי רק שלא יפסק החשד משום אימת מלך או שלטון שאז אין לחשוד שכר" וכו', ורומז לדברי רז"ל מו"ק י"ח ב', ע"ש ושם. וכ"ד ב' „ומארו תני לה ההוא צוה לאביי כל הגדול מחבירו" וכו' צ"ל „ואמרו תני לה ההוא סבא לאביי" וכו' וכונתו למאמרם סוכה נ"ב א'. וכאלה שבושים קטנים הרבה ואני תקנתים כולם ת"ל ורשמתי מראה כל המקומות בצדן מש"ס ומדרשים, שרבנו נסים לא רשם שום מקום מרוב בקיאתו או מפני שחברהו בלשון ערבי, ולא היה נהוג אצל חכמי ערב להרבות רשימות במחברת מוסר וסיפורים.

הספירות אבל מן התנועות״ עכ״ל, ואלו על תכונת הגולה היתה כונתו הזה גם הכוכבים עגולים לפי דעות כל הקדמונים, אך אין ספק שכיון במלת ספירי כאן, שהוא בהיר והעין עובר בתוכו (דורכזיכטיג) ויחסו הקדמונים מעלה זו לגלגלים אחרי שחשבום לעצמים חמריים ואף על פי כן נראים מתוכם כל צבא השמים, משא״כ הכוכבים שהאחד חוצץ בעד השני ולא יתכן לעין לראות מה שתחתיו, ומלת ספירות שם ג״כ אין בה הוראת רבוי של מלת ספירה, רק שם התאר עשוי משם עצם של ספיר ולא תקרא סְפִירוֹת כ״א סַפִּירוּת (דורכזיכטיגקייט). עיין בדברי הרמב״ם (ריש פ״ג מיסודי התורה): „וזה שתראה כל הכוכבים כאילו הם כלם בגלגל אחד ואע״פ שיש בהן זה למעלה מזה, מפני שהגלגלים טהורים וזכים כזכוכית וכספיר, לפיכך נראים הכוכבים שבגלגל הח׳ מתחת גלגל הראשון״ עכ״ל. והרבה מחכמי ישראל אחר הרמב״ם קראו גם כן לכל עצם שתעבור בו הראות „ספירי״; ואין להאריך בזה רק מה שצריך לביאור האמת בכל ענין, אשר לא חשכתי מעולם טהגידה אם המקום ראוי לכך, ואולי יברכני הקורא גם כן בביאור כוונה ראשונה של עשר ספירות. נשוב לסיפורי מעשיות של ר״נ שאחרי שברנו מכמה מאמרים העתקתם מלשון ערבי, וראינו בכל זה בתחלת ההקדמה וכן בשער הספר אם הוא ממנו, חרוזים שוי ההברה בלה״ק (עיין למעלה הערה 32), נצטרך לומר שהיה גם ספר זה מעורב עברית וערבית, כמו שאר ספריו (הערה 34), או שהיה מדרכם לחבר הקדמה קטנה לספריהם בלה״ק ובחרוזים עברים, כמו שעשה הרמב״ם בפירושו למשניות, אולם גם בהקדמה עצמה נמצאו מלות כבדות שאין להעמיסם על המחבר כ״א על המעתיק; כמו תיבות „מפני בעבור״ הכפולות שם בפ׳ וכדומה.

⁴²) דפוס פירארה לא בא לנגד עיני רק דפוס ואלקוא ויש בו הרבה שיבושים עד שלפעמים יעמוד הקורא כנבוך, ולא ידעתי אם נתחדשו בדפוס זה או לא. עיין לדוגמא (ו׳ א׳): „מהם חולה בעצמו מגופו כאשר אירע לעשרה הרוגי מלכות״, כל אלה המלות צ״ל אח״כ בשורה השלישית מזו, אחרי מלות „ומהן נשרפו באש וס״ת עמהם״ ונאות אח״כ הלשון „והנה מהם (ר״ל מן י׳ הרוגי מלכות) היה ר״ע החסיד הגדול״ וכו׳;— ועוד ז׳ א׳): „וכן היה ר׳ שמעיה״ צ״ל ר״א בר׳ שמעון. ודף י״ב א׳, דברים כפולים ומשובשים. וט״ו א׳ בענין גדול שממנו בערוך (ערך אביי) על קריאת שם רב ורבי ודומיהם, הרבה שבושים ומלות בלתי מובנות, וביחוד השמט שם המלה „שמור״ וְקָרָא „לא רב ולא רבן ומה שנאמר״ וכו׳ במקום „לא רבון ולא רבן מה שנאמר״; „למידן דיני קנסות״ במקום

רב חפץ בן יצליח.

רב חפץ בן יצליח.

א.

(נדפס ב„ישרון" שנה ח').

על אדות רב חפץ בן יצליח ז"ל, המובא בהקדמת ס' חובת הלבבות, הנה מעט מזער אשר נדבר עד כה על האדם היקר הזה. והכותבים בפרט על סדרי הדורות ופעולותיהם בספרים, והדורשים בעמנו אחרי ספרי קדמונינו ותולדותם בארצותם למושבותם, לא הזכירו עוד גם שמו, והם מן הראב"ד בעל ס' הקבלה ואילך, מחברי ספרי היוחסין וקורא הדורות וסדר הדורות ושפתי ישנים, ומחכמי העמים בארטולוצי, וואלף ודי רוסו,— ולכן חשבתי החקירה אדותיו כפי היכולת כמו חובה עלינו, וביחוד על מקום מגורתו אשר עוד לא נתברר עד הנה.

החכם הזה נקרא ממחברים שונים בארבעה כנויי כבוד, היינו: ראש ישיבה (פרחון שרש עמר וקצע), אלוף (שם ותשובות הרי"ף סימן ק"ט), גאון (סמ"ג מ"ע מ"ח ופאר הדור סי' קמ"ב) וראש כלה (ר' יונה ן' גנאח, עיין כ"ח ח"ה עמוד 39). וכבר העיר על כל אלה החכם הגדול החוקר המופלא ד"ר צונץ בהערותיו למחברת הדוגמאות מביאורי ר' תנחום איש ירושלים על ס' שופטים (עמוד נ"ג ונ"ד). ואחשוב את כנוי האחרון לעיקר, אשר כן ניתן לו במקומו, ושאר הכנויים ניתנו לו רק דרך כבוד וכמו שיבואר. ונזכרתי עוד בהקדמת ר' יונה ן' גנאח לספר הרקמה, אשר הביא לנו החכם הגדול מונק בלשון ערבי עם העתקתו בלשון צרפת — ושם יכנה ר' יונה ג"כ בזה השם בעצמו: „חפץ ראש כלה"; ובהערה על זה ירשים מונק לעיין מה שכתב החכם ד"ר צונץ במקום הנזכר. ועיינתי שם וכתב, זה לשונו: „כפי הנראה היה חי רב חפץ בקירואן". ובהערה על זה: „אם הוא האלוף אשר אתו הריץ רבנו האי אגרות בשנת 997 למספרם (צ"ל 998 והוא ד"א תשנ"ח ליצירה, עיין לקמן), עיין תמים דעים סי' קי"ט" עכ"ל. ונראה מזה כי היה מוחלט אצלו, שהאגרת ההיא בס' תמים דעים נכתבה לחכמי קירואן, ומזה

מאיטליא ע"י שודד הים, נשיב לו כי לא עליו אשר הובא לבדו מאיטליא יתכן לומר „חכמים הבאים מרומי". וגם יקשה עוד, א"כ מי זה אלוף קדוש בקירואן בימי רבנו חושיאל, אשר היה שם לראש תיכף עד מהרה אחר אשר נמכר לשם מרב החובל בשנת תש"ך? ועוד, משנת תשנ"ח ואילך, אשר אז כתב רב האי אגרתו לאלוף ואח"כ לתלמידיו, לא באו עוד חכמים מרומי? ולכן קרוב בעינינו עתה יותר הרבה, שהאגרת ההיא של רב האי היתה לחכמי ארץ ישראל, ושמה היו נוסעים בעתים שונות חכמי ישראל מארצות אחרות וגם כתבו משם לחכמי ארץ ישראל. וכאשר נראה עוד שגם חכמי אשכנז פנו בשאלותיהם לרבני א"י בעת ההיא משנת תשנ"ח ואילך; וביחוד לחכמי איטליא היה חבור גדול עם אנשי א"י, וכן שוים מנהגיהם בכמה דברים, כאשר הראתי זאת במקומות אחרים, והחכמים הבאים או כתבו משם לא"י היו שואלים אותו וגם „מחברים איזה דברים".

ועתה נפן אל כנויי הכבוד אשר ניתן לרב חפץ, ונלמוד גם מהם כי משכנו היה בא"י. והנה הכנויים: „גאון", „ראש ישיבה" הם בלי ספק רק תארי כבוד הנתנים לו ממאוחרים בעבור שהיה חי בסוף ימי הגאונים, כמו שניתנו ג"כ ממאוחרים לרבנו חננאל ולרבנו נסים; אך הכנויים „אלוף", „ראש כלה" המה בלתי מצויים כ"כ, ובשיר על חסדאי הנשיא בקורטובה קוראהו המשורר: „ראש כלה" רק להראות מלה חדשה בשיר ואולי ג"כ ליפות החרוז שם. האמנם נמצא תאר רישי כלה כבר בתלמוד, והיינו הממונים אצל הדרשות ביומי דכלה; ובאגרת רב שרירא גאון שביוחסין נמצא איזה פעמים על רבנים בזמן הגאונים, ונראה משם כי הוא למטה במדרגה מתאר גאון וגם מתאר אב"ד, יעו"ש היטב. אך יותר מזה מצאנו מבואר בספור ר' נתן הבבלי שבספר יוחסין וז"ל (ד' קראקא דף קכ"ד ע"ב): „וזה סדר ישיבתם: ראש ישיבה יושב ולפניו (שורה של) י' אנשים והיא נקראת דרא קמא ופניהם אל פני ראש ישיבה. והעשרה שיושבין לפניו מהם (ז') ראשי כלות וג' חברים, ולמה נקראו שמם ראשי כלות, שכל אחד מהם ממונה על עשרה מן הסנהדרין והם הנקראים אלופים" ע"כ. ואין להכריע מזה בבירור אם ראשי כלות בעצמם נקראים ג"כ אלופים או העשרה מן הסנהדרין אשר היו במדרגה למטה מראשי כלות; בין כך ובין כך נראה, שהחליפו לפעמים בבבל בימי הגאונים תאר ריש כלה בתאר אלוף, כי יורה יותר על משמרת ראשות באיזו ארץ. ונקראו כן לגדולים אשר בשאר ארצות עוד בימי הגאונים, כמו ר' אלעזר אלוף

למד שרב חפץ היה שם, והיינו: אם הוא האלוף אשר אליו כיון רב האי בתשובתו לתלמידי האלוף ההוא, והוא מזכירו בזה הלשון: „וכבר פרשנו לאלוף קדוש נ"ע וכו' ושמא לא עמדתם על שאלתו של אלוף נ"ע ועל תשובתי בדבר זה. וזה נוסח שאלתו בשנת ש"ט (אלף ש"ט לשטרות והוא ד"א תשנ"ח ליצירה) וזה נוסח תשובתי" ע"כ. והנה כבר שערתי, שהאגרת ההיא של רב האי היא לקירואן; עיין תולדות רבנו נסים (הערה ל"ב), שכתבתי שם וז"ל: „ואחשוב שהתשובה בתמים דעים (סימן קי"ט) מרב האי היא לקירואן" ע"כ. והיתה זאת ממני א"כ רק השערה בעלמא, אולם הוספתי שם: „ורבנו הצדיק המובא שם בשאלה (של התלמידים), ששאל כבר לרב האי, הוא רב יעקב אבי רב נסים" ע"כ. וכן היה מוכרח, היינו: אם היינו מסכימים עם השערה זו, שהאגרת ההיא היא לקירואן, לא יכולנו לקבל עוד שהיה זה האלוף רב חפץ; וזה משני טעמים, האחד: הרבנים בקירואן משנת תש"ב עד סוף המאה השמינית היו: רבנו חושיאל, רבנו יעקב ובנו ר' נסים ורבנו חננאל בן ר' חושיאל — ואין מקום ואין זמן לדחוק את רב חפץ זה ביניהם; והשני: ר' יונה קורא אותו ב' פעמים במקומות שונים „ראש כלה", כנזכר, ונראה בכונה מיוחדת, כי הוא כותב כל דבריו בלשון ערבית וזה התאר כותב באותיות עבריות כאלו הוא מיוחד לו רק מן אנשי ארצו, וכנוי זה לא נמצא לשום רב בקירואן; ועיין שם בתולדות רבנו נסים במקום הנזכר, אשר הראתי כי כנוי כבוד של הרבנים שם היה רק „הרב הראש".

אולם אני בעצמי עזבתי אחרי שנים את ההשערה ההיא על אגרת רב האי בתמים דעים שהיא לקירואן. וזה ג"כ משני טעמים: האחד, שגם כנוי „אלוף" שנותן רב האי שם איזה פעמים להרב לא נמצא גם הוא לרבני קירואן, רק „הרב הראש", כנזכר; והשני, והוא היותר מכריע, שבתחלת השאלה כתבו התלמידים וז"ל: „שאל רבנו הצדיק ז"ל מלפני אדוננו על אדות התקיעות ואמר לו כי חברו לו דברים על (זה) חכמי אדום (על) איזה מהם החובה" וכו'. ורבנו האי כותב בתשובתו, וז"ל: „וכל השיבושים מחכמים הבאים מרומי המשבשים אתכם להגדיל תורה ולהאדירה היא ולא לחזק העיקר" ע"כ. והנה כפי שידענו לא היה אז חבור בין חכמי אדום או רומי ובין חכמי קירואן, עד שיאמר בסתם „מחכמים הבאים מרומי", וזה בין שיכוון לחכמים הבאים בעצמם מרומי לקירואן או לדבריהם הבאים שמה מרומי. ולמי שירצה לדחוק, שהכונה למשפחת ר' חושיאל, אשר אבי המשפחה בא

באים פה „רישי כלה״ גם לפני „רישי גלותא״? אין זאת כי אם „רישי כלה״ המה הרבנים היותר נעלים בא״י, ומקדים אותם לרישי גלותא שבבבל, מפני מעלת ארץ הקדושה וכמו שמתחיל „די בארעא דישראל ודי בבבל״ ועל זה סובבים תארי הכבוד על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון, רישי כלה בא״י המה הראשונים במדרגת הכבוד כמו רישי גלותא בבבל.

ועפי״ז נאמר עוד, כי רב חפץ היה ראש החכמים בא״י ועיקר כנוי הכבוד שלו היה „ריש כלה״, כנזכר; ואע״פ שהוא היה ג״כ ראש ישיבה אחר שבטלה כבר גזרת הרומיים והיתה אז א״י תחת ממשלת הערביים, מכל מקום בנוי הכבוד הראשי נשאר על תכונתו כפי המורגל כבר בפי העם וכפי הנהוג במהלך העתים. — ומה שקראוהו קצת חכמינו מארצות אחרות אלוף, הוא רק כי לפי ההוראה הפשוטה יש בו יותר אות גדולה ותפארת, כי אלוף הוראתו אדון ומושל על עם רב, ויורה פה אצל רב חפץ כי היה אלוף על כל היהודים בא״י; ואע״פ שבבבל היה זה הכנוי של אלוף שוה או פחות מעט במדרגה מכנוי ריש כלה; ומטעם זה קרא אותו רב האי ג״כ אלוף ותארי גאון וריש מתיבתא שמר עוד רק לרבני בבל.

והנה מן משך הזמן של כל ימי הגאונים לא נזכר בשום מקום איזה רב מפורסם בארץ ישראל, רק בסוף הזמן ההוא נמצא כי החכם ר׳ משלם בר׳ משה בר׳ איתיאל מעיר מגנצא שאל לראש ישיבה בירושלים וכו׳.

עוד נביא פה מה שמובא בתחלת ס׳ מעשה רוקח על הרמב״ם מביאור על הרמב״ם הנמצא במצרים מהלכות שבת פ״ח וז״ל: „פ׳ כלל גדול (שבת ע״ד ב׳) אמר רבא האי מאן דעביד חביתא חייב ז׳ חטאות וכו׳ ורב חפץ אמר חופר בארץ וקיבוץ העפר ושרייתו. חפר אל ארץ ונמעא וגבלא ועגנא ותשכילא וסברה״. והנה חסרים פה בביאור העברי ארבעה חיובים של חטאות ובביאור הערבי חסר חיוב אחד לתשלום מנין שבעה. ועכ״פ נלמוד מזה, כי רב חפץ ביאר דבריו לפעמים בלשון ערבי; וזה מנהג כמה מחברים בישראל שתחת הערביים.

דמן אספמיא ששאל מן מר רב פלטוי ומר רב נטרונאי הגאונים ז״ל (שערי צדק שער א׳ סימן י״ז ושער ו׳ ח״א סימן ט״ו) ובבעה״ע (מאמר ז׳ ח״ב כתיבת שטרות) „וכן שדר רב נטרונאי לרבנו אלעזר ריש כלה״ ע״כ.

ועתה נחקור על שני הכנויים האלה הנמצאים אצל רב חפץ, איזה היה העיקר. ומתחלה נאמר כי א״א להציג מקום משכנו של רב חפץ בבבל, כי ידענו שמות כל הרבנים אשר שם עד סוף ימי רב האי שנקראים גאונים או אב״ד או ריש כלה ושם רב חפץ לא נזכר בכל אגרות רש״ג ולא בס׳ הקבלה להראב״ד. ואחר מות רב האי תמה כל התמנות של חכמי ישראל בבבל כנודע. ולכן קרוב הוא מאד לומר, שרב חפץ היה בא״י ושם היה כנוי כבוד היותר גדול לרב „ריש כלה״ ולא כמו שהיה בבבל בשתי מדרגות למטה ממדרגת גאון; והטעם על זה, כי מעת שביטלו קסרי רומי את הנשיאות בא״י וחדל כנוי הכבוד של נשיא החלו לתת להחכמים מנהיגי העדה כנוי אחר, כפי אשר הרשו להם שרי הפקודות והיו נקראים: רישי פרקי. ויש עוד פקודת הקיסר יוסטיניאן על ארכיפערעקיטים בא״י; אך צריך לפרש כנוי זה לאמתו, כי הוראתו ראש הדורשים ברבים, כי כן הוראת מלת פרק לרוב בתלמוד, כמו „למדרשיה בפרקין״ (öffentlicher Vortrag), והטעם הנכון על הוראה זו פירשנו היטב במקום אחר. ובעבור כי רק הדרשה ברבים הותרה עוד מטעם הממשלה ולא הלימוד בישיבה וגם לא שום משמרת אחרת, לכן נקראו אז הרבנים „רישי פרקי״. ומצינו בסוף סדר עולם זוטא: „ומר זוטרא בר מר זוטרא ריש גלותא סליק ליה לא״י ועיילוהו בריש פרקי״ ע״כ, ר״ל שנתעלה שם אל המשמרת של רישי פרקי והיא היתה היותר גבוהה בא״י במעלות כנויי הכבוד.

אולם זה הכנוי בעצמו נשתנה ג״כ רק במעט, כאשר היה נקרא ראש החכמים גם בשם ריש כלה, כי „כלה״ ג״כ הוראתו דרשה בלשון תלמוד, וריש פרקי וריש כלה ממש הוראה אחת להם. ומנין לנו זה? מנוסח „יקום פרקן״ שאומרים בשבת, ושם הברכה מפורשת: „למרנן ורבנן חבורתא קדישתא די בארעא דישראל ודי בבבל, לרישי כלה ולרישי גלותא ולרישי מתיבתא ולדייני דבבא״. והנה כפי הנודע היה ריש גולה בבבל היותר נעלה על כל הממונים ואחריו היה הגאון והוא הנקרא ג״כ ריש מתיבתא, ורישי כלה בבבל היו פחותים בשתי מדרגות עוד ממדרגת גאון, כנזכר, ובכל זה

שם כאיש שבוי, ואין איש אתו עוד; והנה החכמים השואלים שם יקראו לרבם בראש השאלה „רבנו הצדיק ז"ל" בסתם ולא יתנו לו שום כנוי אחר ולא רצו לקראו בשם גאון מפני כבוד רב האי, כי שם גאון היה מיוחד רק לראשי ישיבות בבל אשר מהם יצאה תורה לכל ישראל זה זמן רב עד רב האי, ושאר הכנויים היו קטנים בעיניהם בערך מעלת רבם. ורב האי בתשובתו כותב מתחלה: „וכבר פרשנו לאלוף קדוש נ"ע", ואח"כ: „שמא לא עמדתם על שאלתו של אלוף נ"ע", ובסוף התשובה: „גופי הדברים שכתבנו של (צ"ל אל) אלוף נ"ע יש בהם די".

ודע כי מזמן הארוך של כל ימי הגאונים בבבל לא נזכר בשום מקום איזה רב מצויין בא"י, רק בסוף הזמן ההוא נמצאה שאלה מר' משלם ב"ר משה ב"ר איתיאל במגנצא לראש ישיבה בירושלים באיזה ענינים (ע' תולדות רבנו נתן הערה 36), והנה בראב"ן (דף ס"ט ד') כתוב: „ר' משלם שאל את פי ישיבה שבירושלים"; ובשבלי הלקט (סי' צ"ד): „שאל את פי אריות יושבי ירושלים עיר הקדש". אכן ברא"ש ובמרדכי (סוף ר"ה) ובטוא"ח (סי' תקפ"ב) ואבודרהם (תפלת ר"ה): „שאל את פי ראש ישיבה בירושלים"; ויתכן א"כ ששאל לחכמי הישיבה עם רבם בראשם. ונראה כי נמצאה לפנינו תשובה זו מראש ישיבה בא"י בספר הפרדס הנקרא על שם רש"י ז"ל (ואינו ליקוטי פרדס, רק הספר כלו הנדפס בקושטאנטינה שנת תקס"ו) ריש הל' ר"ה וז"ל: „ואשר שאלתם נבונינו עב"ד (אולי צ"ל אב"ד ור"ל אבות בי"ד) מהו לומר והשיאנו בעבור החילוק שיש בין חכמי מקומכם? חס ושלום שיהיו בדבר זה חילוק, שכן אנו נוהגין בתרי מתיבתא, מתיבתא בא"י ונהרדעא. שאומר והשיאנו בר"ה ויוה"כ שהלכה בהוראה (נ"ל שצ"ל בהרואה ור"ל בירושלמי פ' הרואה), ששמואל אומר צ"ל והשיאנו, גם חיזוק של ר' אושעי', דאמר והיו לאיתות ולמועדים וכן הלכתא ואין לשנות", ע"כ. וע' בראב"ן שכתב שם בביאור על המשיבים מירושלים, והביאו ראיה לדבריהם ממסכת ברכות ירושלמי פרק הרואה, ונכון ג"כ בתשובת חכם מא"י לא נמצאה מלת „ירושלמי" רק בסתם „בהרואה", שבא"י היה מובן על התלמוד בסתם כי הוא המחובר בא"י, כמו שביונו בבבל ושאר ארצות בסתם תלמוד תמיד לתלמוד בבלי. ובתחלת התשובה מרומז פה על המחלוקת שהיה בענין זה במקומות השואלים, וכן היה באמת בין חכמי ווירמש"ה ומגינצ"ה, עיין ראב"ן ומרדכי ופרדס שם ושם, ורק בפי ראש ישיבה בא"י יתכן ג"כ שהקדים

ב.

(נדפס ב„קבוצת חכמים").

באתי להוסיף עוד דברים על אדות רב חפץ ואחשוב אותם ראוים לעורר לב הדורשים אחרי ספרי קדמונינו ותולדותם בארצותם למושבותם, בעבור כי מעט מֻזער אשר נמצא בכלל על הגבר היקר הלזה.

והנה אחזיק בהשערתי, כי רב חפץ היה ראש ישיבה בא"י בימי רב האי. ולא נמצא כנוי ראש ישיבה בימים ההם לא בקירוואן ולא באספמיא. וחילופי הכנויים אשר נמצאו על רב חפץ: ראש ישיבה, גאון, אלוף וריש כלה, הם רק מפני שלא מצאו עוד כנוי קבוע הראוי ליחס לאדם גדול כזה. הוא היה באמת ראש ישיבה בא"י (בירושלים), והכנוי גאון ניתן לו ממאוחרים, בעבור שהיה חי עוד בסוף ימי הגאונים בבבל, וכמו שקראו כן קצת לרב נסים הראש בקירוואן; וכנוי ריש כלה הוא היה המורגל בא"י למורה הראשון בדת, וכבר כתבתי היטב טעמו. אכן בבבל היה כנוי זה עוד בשתי מדרגות למטה מכנוי גאון, כי אחרי הגאון היה האב"ד ואחריו ריש כלה; ועם כנוי זה לרב חפץ נתערב ג"כ כנוי אלוף, ועל כן אחשוב ג"כ כנוי אלוף, שקורא רב האי בתשובה (תמים דעים סי' קי"ט), הוא לראש ישיבה בא"י. וכבר כתבתי הראיה עוד שהתשובה ההיא היא לחכמי א"י, ממה שכתב שם: „וכל השבושים מחכמים הבאים מרומי משבשים אתכם להגדיל תורה ולהאדירה" ע"כ, ולא נמצא אז חיבור נוסעים מרומי לקירוואן עד שיאמר רב האי כדבר נודע: „החכמים הבאים מרומי", ורק בפי המדבר לחכמי א"י יתכנו היטב דברים אלה, מפני שתמיד היו נוסעים מכל הארצות וגם מצרפת ואשכנז וכן מרומי אל א"י. ויתכן עוד, שכיון במלת מרומי לארצות איברופא המערבית, וגם אשכנז וצרפת כלולות בהן, שהיו אז ביחד תחת ממשלת קסרית של רומי. ואין לדחוק שהכוונה על רבנו חושיאל הבא לקירוואן מבארי, וקרא רומי במקום בארי, בעבור כי רומי נודעה לקרית הממשלה באיטליא אשר שם בארי, כמו שקראו קצת לרבנו חננאל בנו „איש רומי",— חדא, כי רבנו חושיאל היה קודם בזמן הרבה לרבנו האי (בערך ישנת ד"א תש"ך וקודם לזה), ורבנו האי מזכיר שם תשובתו לאלוף בשנת ש"ט לשטרות והיא תשנ"ח, ובנו רבנו חננאל לא בא עוד מרומי רק נולד בקירוואן; ועוד, רבנו חושיאל לבדו הובא במקרה כי נמכר

שאבור עת שכבשה עלי", ע"כ. והאגרת ההיא בעצמה מרב שרירא שהיה גאון בפומבדיתא נכתבה ונחתמה ממנו בפירוז שאבור. וע' שבת ס' ב': „אמר רבי חייא אי לאו דקרו לי בבלאה שרי איסורי שרינא ביה טובא, וכמה? בפומבדיתא אמרי: כ"ד, בסורא אמרין: כ"ב, אמר רב נחמן בר יצחק וסמניך עד דאתא מפומבדיתא לסורא חסר תרתי", פירש"י „עד דאתא רבי חייא כשעלה מבבל לא"י דרך סורא מפומבדיתא". ע"כ. ובמחילה מכבודו פירושו נגד הענין שם ונגד מצב המקומות והכוונה ממש להפך, כי על השמועה או מוליך השמועה לבבל מא"י מקום ר' חייא ידבר שם, והוא היה צריך ללכת דרך פומבדיתא לסורא, וסורא היתה למטה יותר במשך נהר פרת לדרום (ע' ערך מלין אנטונינוס סי' כ"א); והנה נהרדעא היתה קרובה עוד יותר לא"י מפומבדיתא, וסדר ערי הישיבות מצפון לדרום כזה: נהרדעא, פומבדיתא, מחוזא, סורא (ע"ש בע"מ).

ומעתה נוכל להבין עי"ז גם כן דברי ר' בנימין במסעיו (ד' לונדון שנת ת"ר ח"ר צד נ"ב): „פומבדיתא אשר בנהרדעא", ר"ל בפרוור של נהרדעא. ודברי ראש הישיבה בא"י בספר פרדס, שקורא לישיבת פומבדיתא בשם נהרדעא, ודברי ר"ב במסעיו מפרשים ומבארים זה את זה. ולחנם נתיגעו החכמים לפרש ולהגיה מאמר זה בדברי ר"ב, ובהם גם ידידי החכם הגדול החוקר הנכבד דר' צונץ נ"י, וכן החכם החוקר מהר"ז קאססעל נ"י בענציקלאפעדיע (צוויטע סעקציאָן כרך כ"ז צד 185). ומ"ש שם על לבאי (ספ"א דמו"ק) שהוא יובא, הנהו מעמים השערות רחוקות מאד על המעיין, והוא שם התואר לדעתי, ור"ל: מוכרי חמאה והם היו ג"כ מוכרי דגים. ואכ"מ עוד להאריך בזה. ויש עוד ראיה שלא העיר לבד נקראה נהרדעא, רק גם כל הפרוור והסביבות, ע' כתובות (נ' א'): „נהרדעא וכל פרוורהי נהיג כשמואל. עד היכן נהרדעא? עד דסגי קבא דנהרדעא" ע"כ; וא"כ לנכון קרא הרב המשיב בספר פרדס לפומבדיתא, שהיא בפרוור נהרדעא, „מתיבתא דנהרדעא". ועוד ראיה מגמרא ההיא בעצמה בכתובות שם על פומבדיתא שהיא מפרוור נהרדעא, שאמרו שם: „בבל [ושם סורא משכן רב] וכל פרוורהי נהוג כרב, נהרדעא וכל פרוורהי נהוג כשמואל" ע"כ. ובהרא"ש (פ"ג דביצה סי' ט"ו): „פסק בה"ג וז"ל: דשדיר ממתיבתא דסוריא (צ"ל דסורא) דכל רב ושמואל הלכה כרב באיסורי, אבל ממתיבתא דפומבדיתא שדרוה לאיסור כשמואל", ע"כ. האמנם בה"ג שלפנינו

מתיבתא דא"י למתיבתא דנהרדעא. ובכל תשובות של גאוני בבל לא תמצא שום ראיה מישיבת א"י. ובהפך, הם חשבו בביאור מנהגי בבל לעיקר נגד מנהגי א"י בימיהם, אשר חדל שם לימוד התורה זמן רב מימות רב דימי ואילך. אכן זה ראש ישיבה חדש הוא בא"י (וקרוב שהוא רב חפץ, ולקמן נראה עוד ראיה לזה) הביא כבר מנהג ישיבתו והקדימה עוד לישיבת נהרדעא, כאשר הקדימו בברכת יקום פורקן, שנתחדשה בא"י, לרישי כלה, שהם בא"י, לרישי גלותא, שהם בבבל.

האמנם גם בנהרדעא לא היתה עוד ישיבה זה זמן רב משנת תק"ע לשטרות ואילך, שאז נחרבה העיר, כמבואר בתשובת רש"ג שביוחסין וחופש מטמונים, ונשארו כל ימות הגאונים רק ישיבות פומבדיתא וסורא. אכן כפי הנראה בדור הורגלו לקרוא בשאר ארצות את הישיבה בבבל וביחוד פומבדיתא על שם נהרדעא, בעבור ששם נתיסדה ביהכ"נ הראשונה מימות יכניה מלך יהודה, כמבואר ג"כ בתשובת רש"ג שם, ופומבדיתא היתה בפרוור נהרדעא וקרובה אליה, עיין קידושין (ע' א'): „ההוא גברא דמנהרדעא דעל לבי מטבחיא בפומבדיתא [ומזה נראה כבר קירוב המקומות] ובזה את רב יהודה ונדהו רב יהודה, אזל אזמניה לדינא קמי דרב נחמן וכו' אזל רב יהודה לקמיה דרב הונא", ע"כ. ומוכח שם דרב יהודה בפומבדיתא היה כפוף לרב נחמן, שהיה אז בנהרדעא אחרי מות שמואל וקודם חרבן נהרדעא (ע' אגרת רש"ג שם) ורב הונא שהיה בסורא לא היה כפוף לרב נחמן, וזה רק מפני שפומבדיתא היה בפרוור נהרדעא. וכן (בכתובות נ' ב'): „הוי עובדא בנהרדעא ודון דיינין דנהרדעא בפומבדיתא ואגביה רב חנן בר ביסנא, אמר להו רב נחמן זילו אהדור ואי לא מגבינא לכו לאפדנייכו מינייכו", ע"כ. ורש"ג כתב באגרתו (חופש מטמונים צד ל"ח ל"ט): „והויין שני שמד וצרות בסוף מלכות פרסיים ולא הוו יכלין למקבע פרקי וכו' עד בתר כמה שנין דאתו רבנן דילנא מפומבדיתא לסביבות נהרדעא למדינתא דפרוז שבור", ע"כ, וזה רק בעבור קירוב המקומות. ונראה שם, שגם בזמן מאוחר אחרי נפסקו הגזירות היו ראשי ישיבות של פומבדיתא יושבים לפרקים בפרוז שבור הקרוב לפומבדיתא ולנהרדעא, ע"ש להלאה: „ואילו גאונים דהוו במדינתא דילנא בפומבדיתא בתר אילין מילין וכו' מלך רב חנן מאשקייא ובתריה מלך מר בר מרי וכו' ובית מדרשו נודע בפירוז שאבור עד היום ונקרא בי רב מרי וכו'. ומר רב חנה גאון פומבדיתא ומר רב יצחק והוא שהיה בפירוז

להעיד לא מבטלינן ליה לשטרא מספק, דאמרינן דילמא חד שבק רווחא למאן דקשיש מיניה ובא זה הקרוב וחתם שלא מדעת חבירו" ע"כ. ובנ"י שם: „וכ"כ הר"ח ז"ל", ע"כ. ובמרדכי: לשון רי"ף „וחזינן לגאון וכו' ובספר חפץ נמצא דלא מכשרינן אלא היכא דאיכא עדים דלמלוי חתמו" ע"כ. ומבואר דספר חפץ חולק עם ר"ח ז"ל]. וגם ממקומות שנזכרים ר"ח וספר חפץ או מקצועות ביחד דומים בדין אחר, אך באופן כי ר"ח לחוד וספר חפץ לחוד ממחבר אחר. והאמת אגיד כי עם כל הראיות האלה לא נתקבלה אז אצלי השערה זו כלל, מפני הדוחק הגדול אשר נצטרך להעמיס עלינו. כי איך יביאו הפוסקים, והם הסמ"ק והמרדכי והגהמיי' וכל בו, בכמה מקומות את הר"ח סתם ויכוונו בהכרח אל רבנו חננאל, ובמקומות אחרים אשר כותבים ג"כ ר"ח סתם, רק יסמכו אליו ספר חפץ או מקצועות שעשה או שיסד, יכוונו לרב חפץ? אתמהא? ועוד נראה להלאה סתירה מבארת לזה מדברי רבם של ארבעה פוסקים הנזכרים. אולם בזמן מאוחר הרבה באו לנגד עיני מקומות אשר העתיקוני מעט מעט מדעתי הקודמת:

א) כבר הבאתי בתולדות ר' חננאל (הערה 36) לשון רקנטי בפסקיו (סימן תס"ד): „כתבו רי"ף ור"ח ז"ל דאע"ג דאין גובין קנס בבבל מנדין ליה עד דמפיים לבע"ד וכ"כ בספר המקצועות" ע"כ. וע"ש שרציתי לדחוק בלשון זה, שהכוונה ר"ח הוא ר' חננאל שכתב כן במקום אחד וכ"כ ג"כ בספרו המקצועות; אמנם מצאתי אח"כ בתשובות מהר"ם מרוטנבורג הגדול (ד' פראג ס"ם ר"נ) וז"ל: „וכן מנהגן של ישראל מנדין על דיני קנאות עד שיפייסו, עפ"י הגאונים ורב אלפס ומר נטרונאי ומר חפץ" עכ"ל, והנה נראה מבואר שמ"ש רקנטי בשם ספר המקצועות כתב הר"ם בשם מר חפץ.

ב) בתשובות מהר"ם הנ"ל (סימן תתנ"ב) ז"ל: „כתב בעל ההפץ: אשה שאבדה כתובתה ונתאלמנה או נתגרשה גובה אפילו תוספת ומביאין ב' או ג' כתובות של קרובותיה ונותנין לה בפחותה מהן ובשבועה וכן המנהג" עכ"ל. ובסמ"ג (מ"ע מ"ח): „ובספר חפץ כתוב שכך היה נוהג מר הפץ גאון שמביאין ב' וג' כתובות מקרובותיה ונותנין כפחות שבהן", עכ"ל. ולמי שישאל: אם עשה רב חפץ ס' חפץ בעצמו איך נזכר בו מנהג מר חפץ גאון? נשיב שכבר ידענו מבעל הפרחון שהיה רב חפץ סגי נהור ולא היה יכול לכתוב בעצמו ותלמידיו כתבו כל מה ששמעו מפיו ומה שצוה לכתוב והוסיפו

שם בביצה לא נמצא זה, אך נאמן עלינו הרא"ש ז"ל. וכ"כ בהג"המיי' (פ"ד מהל' יו"ט הכ"ב): „נמצא בתשובות הגאונים בשם ישיבה דפומבדיתא כשמואל, אמנם שררו ממתיבתא דסורא הלכה כרב" ע"כ, וכן בסמ"ג (לאוין ע"ה).

ונראה עוד, שממה שהזכיר הרב המשיב בפרדס רק ישיבת פומבדיתא ולא ישיבת סורא, אעפ"י שהגאונים רב שר שלום ורב שמואל בן חפני [ושניהם בסורא] כתבו שמנהג בשתי ישיבות [ר"ל בסורא ופומבדיתא] לומר חגים וזמנים לששון בר"ה (ע' ראב"ן ורא"ש שם שם) וזה נקשר גם כן עם אמירת והשיאנו את ברכת מועדיך (ע' כלבו שם) [האמנם יש לזה קצת סתירה לכאורה ממ"ש שם הרא"ש: „ורב האיי כתב אין מנהג לומר חגים וזמנים לששון", ואולי זה רב האיי המוקדם, בר רב נחשון, ובזמן מאוחר נהגו לאומרו; וכן משמע ממ"ש אח"כ בשם רב האיי והוא המאוחר לפי הסברא שלא להתענות בר"ה, שכך אמר: „אכלו משמנים וכו' כי קדוש היום" ע"כ, וסיום המקרא: „כי חדות ה' היא מעזכם". ועוד נדע שגם מי שסובר שאין לומר חגים וזמנים לששון יוכל לסבור שאומרים והשיאנו את ברכת מועדיך, דחג לששון לא איקרי אבל מועד איקרי] מוכח שנכתבה התשובה ההיא המובאה בפרדס בעת עמדה עיר סורא בלי ישיבה מעת מות רב סעדיה עד שנתמנה רב שמואל בן חפני. ואם נקבל שבעל התשובה ההיא ראש ישיבה בא"י הוא רב חפץ והיה זה ג"כ מורה על זמנו של רב חפץ.

ועל הוראת שם ר"ח הנזכר בפוסקים לרוב שחיבר או יסד ספר החפץ וגם ס' המקצועות, כאשר הבאתי הרבה מזה בתולדות רבנו חננאל (הערה 36), אם ביאור קיצור שם זה ר"ח הוא רבנו חננאל או רב חפץ, ויהיה שם הספר חפץ כשם מחברו, הנה לא היה הדבר מוכרע אצלי עד כה, אך כעת המשקל הוא נוטה אצלי לביאור האחרון. והנה הראשון אשר הודיעני השערה זו האחרונה זה כמה שנים הוא החכם החוקר הנכבד מוהר"ר יעקב רייפמאן נ"י והוא כתב דעתו בקיצור ובלי שום ראיה. האמנם לעצמו אולי היה מספיק לו, כי ע"י זה יתישבו כל הקושיות והסתירות אשר הראתי בתולדות הר"ח שם, בין מה שמובא מר"ח סתם ובין מה שמובא מספר חפץ או מקצועות [ועוד נוספה לי עתה סתירה חדשה ע' רי"ף (פ"א דמכות): „וחזינן לגאון דקאמר שטר שיש בו ג' עדים וב' מהן קרובים זה לזה אם לא נודע בעדות ברורה שישבו שלשתן

מהו לומר והשיאנו״ וכו׳, והנה לכאורה רק התשובה השניה היא מעין השאלה של ותודיענו. כי שם נמצא „כבוד מועד וחגיגת הרגל״ ונחשב ר״ה יו״ט ומעין זה אמירת והשיאנו את ברכת מועדיך (יעוין בפוסקים), אכן לתשובה ראשונה אין יחוס לכאורה עם אמירת ותודיענו, אולם אחת היא עם הסמוכה לאחריה ועיקר כוונת ר׳ מנחם לסוף התשובה, אך אחר העיון גם לתחלתה, כי השאלה על אמירת יום הזכרון פירושה אצלי בהכרח, אם יזכיר שם גם ר״ח, והשיב שיאמר רק יום הזכרון לבד והוא יספיק, כי זכרון אחד עולה לכאן ולכאן (ע׳ ראב״ן ורא״ש בביאור), אע״פ שמשובשת תחלת התשובה שם בפרדס ונחסרו בה דברים. וכפי מה שהראנו נקשרה גם מניעת הזכרת ר״ח עם אמירת והשיאנו. ומעתה עיין הגהמיי׳ (סוף ספר אהבה) הז״ל: „ור״ח כתב בספר חפץ שאין להזכיר של ר״ח בר״ה וכן איתא בירושלמי ריש שבועות וכו׳ וסיים בספר חפץ כל הפטור מדבר ועושהו נקרא הדיוט״ ע״כ. והנה יש מזה ג״כ ראיה למה ששיערנו, שכותב התשובה בספר פרדס הוא בעצמו ראש הישיבה בירושלים שנשאל על זה מחכמי מגנצ״א וגם הוא בעצמו רב חפץ. ואחר שניחס לו ג״כ ספר חפץ יהיו דבריו בתחלת התשובה על אמירת יום הזכרון כפי פירושנו מסכימים ממש עם דבריו בספר חפץ שאין מזכירין ר״ח בר״ה; וגם דבריו בסוף התשובה מסכימים להם כפי שהראינו הקשר בין אמירת והשיאנו ומניעת הזכרת ר״ח.

ואחרי העיון בראיות האלה, אשר הטו את לבי להשערה הנזכרת, נהיה מוכרחים לאמר נגד הכובד הגדול שהעמדנו למעלה בקריאת המחברים שם ר״ח סתם: פעם לרבנו חננאל ופעם לרב חפץ, כי באמת לא ידעו כבר המאוחרים, והם כלם תלמידי מהר״ם מרוטנבורג, למי המה ספרי החפץ והמקצועות, ואחרי ראו פעם בדברי איזה כותב שם ר״ח בסתם על מה שמובא מספרים ההם, חשבו שהוא רבנו חננאל אשר שמו הורגל להכתב בקצור ר״ח, אע״פ שבאמת כיון הכותב הראשון לרב חפץ. ויש ראיה שגם הר״ם בעצמו חשב עוד ספר חפץ מר״ח הוא רבנו חננאל, שכן נמצא לו (תשובות מהר״ם בר ברוך ד׳ קרימונה סימן קכ״ז): „ומה שתמהת שכתבתי דנכסי בחזקת יתמי קיימי ר״ח פסק כן בפירושיו ובספר חפץ״, עכ״ל. והנה נודע שרבנו חננאל כתב פירושים על הש״ס, אכן מרב חפץ לא נמצא פירושים ולא נזכרו בשום מחבר ופוסק, ובכל זה יאמר הר״ם, שר״ח כתב כן בפירושיו ובס׳ חפץ, כאילו הפירושים

בתוכו גם מנהגי רבם בכל דבר וכבדוהו כראוי, על דרך שכתבו תלמידי רב יהודאי ספר הלכות גדולות או פסוקות שהיה גם הוא סגי נהור וקראו כל הספר על שם רבם, ובכל זה הוסיפו גם כן מה שראו את שמעו ממנו וכבדוהו גם כן בשם הכבוד רב יהודאי גאון; וכן קראו תלמידי רב חפץ את הספר על שם רבם, או שהוא בעצמו בענותנותו צוה לקרא כן בלי שום כנוי כבוד, אך כשהזכירוהו כנוהו מעצמם בכבוד הראוי לרבם; ולכן לא יפלא בעינינו ג"כ אם ימצאון בספר חפץ או מקצועות מוזכרים גם חכמים מאוחרים, כי הביאו התלמידים ותלמידי תלמידיו את המאוחרים בספר הזה. וממש כמו זה נעשה בספר ה"ג לרב יהודאי כמו שהראיתי כבר.

ג) כבר ראינו למעלה המחלוקת שהיתה בין חכמי וורמש"א ומגנ"צא על אמירת והשיאנו את ברכת מועדיך בר"ה והשאלה ששאלו על זה מראש ישיבה בירושלים ותשובתו שאומרים והשיאנו. אמנם כמחלוקת בזה כך היתה עוד מחלוקת בין חכמי וורמש"א ומגנ"צא לענין הזכרת פסוקי ר"ח בר"ה, והגדולים ההם בעצמם שנהגו לומר והשיאנו מנעו ג"כ מהזכרת ר"ח, ובהפך אותם שמנעו לומר והשיאנו נהגו להזכיר ר"ח עם הפסוקים. ע' ראב"ן ומרדכי ופרדס במקומות הנזכרים. ונראה ג"כ שנקשרים דינים אלה זה בזה, כי הסוברים שר"ה נקרא חג ומועד ובעבור כן נהגו לאמר והשיאנו את ברכת מועדיך מנעו מטעם זה הזכרת ר"ח, כי לדעתם משונה ר"ח זה מראשי חדשים של כל השנה בעבור שהוא יום מועד, וכאילו נתבטל ממנו שם ר"ח ונתכסה ונתעלם בו. וכן מפרשים: איזה חג שהחדש מתכסה בו הוי אומר זה ר"ה, וכפירוש הערוך; והמונעים מאמירת והשיאנו בעבור שלא יחשבו ר"ה למועד השוו ג"כ יום ר"ח זה לראשי חדשים של כל השנה, ולכן צוו הזכרת ר"ח בר"ה. וזכר לדבר זה בדברי תלמידי רבנו יונה על הרי"ף (פ"ד דברכות דף כ"א ב') ומובאים בב"י על טו"אח (ס"ס תקפ"ב). ולא עוד אלא שיש ראיה לקשר הזה מדברי המשיב בעצמו בספר הפרדס, שאני אומר כי התשובה הקודמת שם היא מתחברת עם תשובה הסמוכה לאחריה על והשיאנו, אעפ"י שעומדת שם נפרדת בפני עצמה ע"ש, וז"ל: „שאלתי אני מנחם יו"ט של ר"ה שחל בשבת אם אומר במו"ש ותודיענו, כשם שמתפללין בשאר יו"ט שבמו"ש וכו' ומעין השאלה הזאת שאלו לפני גאון אם אימר את יום הזכרון הזה והשיב צריך לומר" וכו' ע"כ. ואח"ז מתחלת תשובה בפ"ע: „ואשר שאלתם

שמו, האחד—בהקדמתו שם וז"ל: „במה שמונין מן המצות ישתבשו בו רבים וכו' כי כל מי שהשתדל למנותם או לחבר ספר מדבר מהכוונה הזאת נמשכו כלם אחר דברי בעל ה"ג וכו' עד שבעל ס' המצות המפורסם ראיתי שהרגיש על חלק קטן משיבושי בעל ה"ג והרחיק שימנה ביקור חולים וכו', ומה שהרחיק הוא רחוק, אבל הביא יותר רחוק ממנו וכו' כמו שיתבאר למי שיעיין במאמרנו זה" עכ"ל. ואין בעל ס' המצות מפורסם זולת רב חפץ, כמו שלא היה לבעל חו"ה דוגמא אחרת מחיבור על דרך זה זולת ס' המצות לרב חפץ בן יצליח ז"ל. והמקום השני בשרש י"ד, ז"ל: „עד שבעל ס' המצות גלה דעתו בזה ואמר בשער הראשון בהודיע מה שיכלול השער ההוא דבר זה לשונו מהם שנים ושלשים ענין הגיד לנו שהוא ית' ממונה על עשייתם לא אנחנו וכלם נערבים וכו' כ"ג מחויבי כריתות וט' מחויבי מיתה ב"ש. וענין אמרו נערבים שהוא ית' ערב שיכרית זה וימות זה וכו', וזה בחיי כלו אצלי בלבול גמור" ע"כ, ואין ספק שכיון פה ג"כ לרב חפץ, ועכ"פ נשמע מזה, שרב חפץ, לא כמנהג בה"ג וגם הבאים אחריו, כמו הרמב"ם ז"ל בעצמו, העמיד המצות בלי סדר נערך וחלוקה מושכלת להען יעלו על הזכרון, וגם ימצאון בנקל, כי חלק אותם לשערים שונים כפי שנוי הנושאים כמו ששער הראשון יכלול עונשי לא תעשה ומהם בחלוקה מיוחדת עונשי שמים. ומעתה נוכל לאמר ג"כ כי שער אחד היה כולל דיני ממונות, והוא היה גדול בכמותו כפי ערך נזיקין בש"ס ואותו קרא בשם מקצוע (המובא ג"כ מן הפוסקים לפעמים בלשון יחיד) או מקצועות, ר"ל שהוא מקצוע, או המצות ההן הן מקצועות של כל יתר השערים, עפ"י גמרא בסוף ב"ב שזכרנו למעלה.

וכבר רשמתי בתולדות רבנו חננאל בסופו, כי נמצא באוצר הספרים של ר' דוד אפענהיים ז"ל, (והוא עתה באוצר אקספורד) ליקוטים כ"י מספר המקצועות, ובאוצר הספרים של משה רפאל די אגילאר היה נמצא זה הספר כלו, אך מי יודע עתה אנה פנה אנה הלך האוצר ההוא ונבקשנו. וכל לב נכסף לדרוש אחרי ספרי קדמונינו ישתוקק לראות בדפוס הליקוטים ההם או הספר כלו. ולא מעט תהיה התועלת בקריאתם, כי מובאים בו הרבה מאד מדברי הגאונים וספריהם. יעויין מזה תולדות רבנו חננאל (הערה 36). וכבר ראינו ג"כ, איך לקחו מחברים מאוחרים ומשכילים תועלת גם מפירושיו במקראות, כמו ר' שלמה פרחון ורד"ק ז"ל בשרשי עמר וקציע. ויש בספריו ג"כ דברים מפליאים ונותנים מקום לקורא לעיין אחריהם, כמו מה שהבאנו כבר

וס' חפץ מיד מחבר אחד יצאו. וכבר נתעלמו בימי הר"מ ז"ל יחוסי הספרים הראשונים למי הם. וכה נודע שחשב הוא וכתב בכמה מקומות כי שערי שבועות הבאים בכרך אחד עם הלכות הרי"ף הם ג"כ מרי"ף, והם באמת מר' יצחק בר' ראובן אלברגלוני. ותלמיד אחד הגיה עליו כבר במקומו, שבעל השערים הוא נכד לרי"ף, וגם זה ליתא, רק בן דורו וקודם לו מעט. עיין מזה תולדות רב האיי (הערה כ"ג). אולם כל הקודמים לר"מ ז"ל ונודעים בשם לא הציגו בשום מקום שם ר"ח אצל ספר חפץ או מקצועות, ורק להפך, הראו כמה פעמים במשמעות לשונם כי שני אנשים הם, ר"ח היינו רבנו חננאל לחוד, ומחבר ס' ח פ ץ ו מ ק צ ו ע ו ת לחוד, כאשר הבאתי למעלה.

ואם נקבל השערה זו, אשר עוד חסר לה מעט להקרא ברורה, נשאר עוד לחקור: אם כל המובא מספרי חפץ ומקצועות אולי היה נמצא בס' המצות של רב חפץ המובא מהרב בעל חובות הלבבות והרמב"ם ז"ל, והוא היה קורא כן לספרו על שמו בלי כנוי רבי. „ספר חפץ", והמאוחרים לו קראו הספר כפי תכונתו: „ספר המצות". וכן שם „מקצועות" אולי הוא רק העתקה אחרת מתכונת הספר, בעבור שהמצות הן המקצועות של כל הדינים הנמשכים מהן. או שספר חפץ ומקצועות הוא מיוחד בפני עצמו, והוא ג"כ מרב חפץ מלבד ס' המצות שלו. ועכ"פ חפץ ומקצועות לספר אחד יחשב אצלי, כאשר הראיתי בתולדות רבנו חננאל (הערה 36 צד 32). וכבר שיערתי ג"כ שם, שספר המקצועות היה כולל החלק של דיני ממונות מספר חפץ, עפ"י מאמרם (סוף ב"ב) „הרוצה להתחכם יעסוק בדיני ממונות שאין לך מקצוע בתורה יותר מהן" (רק המאוחרים עירבו אח"כ נושאי החלקים ושמותם); וקצת סיוע לזה, שקוראהו הרמב"ם בתשובותיו (פאר הדור סימן ק"מ): „כותב הדינין רב חפץ ז"ל". ושם מדבר הרמב"ם ז"ל ג"כ מדיני פרוזבול. אכן להלאה (סי' קמ"ב) יביאהו בזה הלשון: „ורב חפץ נ"ע בספר המצות". ודע כי בשני המקומות האלה יעמים הרמב"ם ז"ל מעותיו בפירוש המשניות על המשכו אחר דברי רב חפץ וטענתו, אך כאשר כתב חיבורו משנה תורה עמד כבר עליהן ותיקן והגיה אח"כ פירושו למשניות (ע"ש ושם). והנה ס' המצות חיבר הרמב"ם אחרי ס' משנה תורה, כמבואר מהקדמתו לספר המצות, ונראה כי שם יכוון ג"כ לרב חפץ בעל ספר המצות במה שהשיג עליו בשני מקומות אע"פ שלא יזכיר

לפי התחלה זו נמנות הפרשיות לפעמים גם במדרש דברים. ונמצא שם בתנחומא עוד וז"ל: „וצריך אדם כשהוא שומע דבר לומר אותו בשם אומרו אפילו משלשי הלכה (נ"ל פירושו: אפילו אם זה האומר הוא שלישי לאומר הראשון צ"ל בשם ר' פלוני האומר בשם ר' פלוני, כאשר נמצא לרוב בש"ס, יעויין ערך מלין מלת אשא סי' ד') ששנו רבותינו אמר ר' תנחום הלבלר מקובל אני מר' מיאשה שקבל מן הזקנים הלכה למשה מסיני (דרך מליצה) כל מי שאינו אומר דבר משל תורה בשם אומרו שעליו הכתוב אומר אל תגזול דל כי דל הוא".

ונשוב למה שמובא במקצועות ממדרש משלי על פסוק לא יבוזו לגנב (ו' ל'), הנה לא נמצא מאמר זה במדרש משלי הנדפס, רק בילקוט שם מעין זה אך בשינוי רב, וז"ל: „אע"פ דכתיב חולק עם גנב שונא נפשו, אבל המתגנב על חבירו והולך ושונה פרקו אעפ"י שנקרא גנב זוכה לעצמו שנאמר לא יבוזו לגנב כי יגנוב למלא נפשו כי ירעב ונמצא ישלם שבעתים ואין שבעתים אלא תורה שנאמר אמרות ה' וגו' מזקק שבעתים" ע"כ, ור"ל זוכה לעצמו שמזכה את נפשו במה שידע לשנות את הפרק, ובכל זה נקרא גנב. ונרשם בגליון הילקוט „תוספתא דפ' מרובה" והוא כן לפנינו בתוספתא פ"ז דב"ק (אע"פ שאין הפרק מתחיל כמו במשניות במלת מרובה, וכמעט נראה מזה שהיו סדורים לפני בעל הילקוט פרקי התוספתא אצל פרקי המשניות, ואחר כל פרק של משניות בא הפרק של התוספתא המדבר מעניניו). והנה לא נזכר פה מי שגונב דברי תורה ומעתיקן, אולם בין שהיו דברי התוספתא מלפנים גם במדרש משלי, בין שהיתה הנוסחא מלפנים במדרש משלי כפי שהעתיקה בעל המקצועות המוקדם לבעל הילקוט, עכ"פ נלמוד מבעל המקצועות שני דברים: האחד, שהיה כבר לפניו מדרש משלי אשר חשבנוהו עד כה מאוחר בזמן; והשני, שמדרש משלי הנדפס לפנינו נתקצר ונשמטו ממנו דברים, וכמו שעשו המדפיסים או הסופרים במדרש תהלים, אשר כפי הודיעני מכבר ידידי הרב החכם הגדול מוה' שד"ל נ"י יש בידו מדרש על תהלים וכו', והוא ארוך יותר הרבה מהנדפס. ואפשר לקח המעתיק מדרש משלי שלפנינו כלו רק מבעל הילקוט. והנה גם זה המאמר המתמיה קצת הנעתק מספר המקצועות יחזיק בקרבנו הכוסף לראות את הספר בעצמו או הליקוטים ממנו.

יום ד' „ז"ך אדר שני" לפ"ק.

בתולדות רבנו חננאל שם מאיסור נשיאת כפים אם יש נדה בבית הכהן. ואביא פה עוד מאמר מפליא מספר המקצועות. ז״ל המרדכי (ספ״ב דב״מ סי׳ רצ״ב): „המפקיד ס״ת אצל חבירו וכו׳ פי׳ רב יהודה גאון בשם שאסור לקרות בו כך אסור להעתיק ממנו וכו׳, והני מילי בבור וע״ה אבל חבר ות״ח מותר לקרות בו ולהעתיק ממנו אפילו שלא ברשות והוא שאין לו כיוצא בו. ושמא הטעם משום דאיתא במדרש משלי על הדין קרא לא יבוזו לגנב כי יגנוב למלא נפשו כי ירעב, שאין לבזות מי שגונב דברי תורה ומעתיקן מספר המקצועות״ עכ״ל. והנה כל המאמר הזה במרדכי אין פה מקומו והוא מתיחס אל פ״ב (לא פ״ג) דב״מ בגמרא דף כ״ט ב׳ וברי״ף שם דף ע״ה ב׳. ומה שמביא על שם רב יהודה גאון לא נמצא בהג׳ שלפנינו שם במקומו בפ״ב דב״מ, רק מביא הגמ׳ סתם ולא פירש עליה מאומה ואינו עושה שום חילוק. ומצאתי דברים האלה גם בהגהמיי׳ (פ״ז מהל׳ שאלה ופקדון אות ב׳), ושם כתוב: „אמרו משמיה דרב האי גאון זצ״ל בשם שאסור לקרות בו עד כיוצא בו״. אולם הפלא הגדול הוא סיום המאמר מבעל ספר המקצועות או מתלמידיו מה שמביא ממדרש משלי.

וזה הדבר החדש אשר ישמחו עליו כמה מחכמי זמננו, ובהם גם יראים העושים מעשים כאלה, אשר עליהם יאמר בעל המדרש, כי אין לבזותם בעבורם, האמנם אחרי עיון מעט תתראה שמחתם על לא דבר, כי פה הותר רק להעתיק לעצמו למלא נפשו כי ירעב לדבר ה׳, למען ידע אח״כ דבר הלכה על בוריו, לא לקחת לעצמו הדברים ולהודיעם ברבים בהעלמת שם אומרם הראשון. והנביא (ירמיה כ״ג) אמר תוכחה נמרצה על מגנבי דברים איש מאת רעהו, ונודעים על זה דברי רז״ל „עליו הכתוב אומר אל תגזול דל כי דל הוא״, כמבואר בתנחומא (ס׳ במדבר) והמג״א (סי׳ קנ״ו) מרשים על מאמר זה של אל תגזול דל „נדרים פ״ח״ ולא נמצא זה שם. וכבר שאל על זה הגאון מוה׳ ישעיה פיק ז״ל לאדמו״ר הגאון בעל נ״ב מהדורא תנינא (ח״א סי׳ כ׳), והשיב כפי רוחב חכמתו, כי המג״א נמשך בזה אחר הילקוט (משלי ו׳) ושם נרשם בגליון „נדרים פ״א״ (לפנינו פ״ב) והוא טעות, אמנם הוא מצא על נכון את המאמר הזה בתנחומא במקום הנזכר. ולענ״ד יש רק ט״ס קטן ברשימת הילקוט, ששם נרשם עוד בסמוך בגליון „תנחומא״ ושתי אלה הרשימות מוסבות יחד, ובמקום נדרים צ״ל במדבר ור״ל „במדבר פרשה א׳ (או ב׳) תנחומא״, היינו פרשה א׳ בספר במדבר או פרשה ב׳, ר״ל התחלה השניה של ילמדנו רבנו, כי

תשובות למשיגים.

לתולדות רבנו נתן בעל הערוך.

א.

(נדפס ב„אוצר נחמד" מחברת ראשונה).

ב"ה יום ד' חי' התק"צ.

ככוד ידיד לבי חמדת נפשי הרב הה"ג הגאון צבי תפארת עדתו,
צעיר לימים וישיש להכמה כש"ת מהור"ר צבי הירש חיות נ"י
האב"ד דק"ק זאלקווא והקרייז יצ"ו.

כמו חרש וחושב וכל מוציא כלי למעשהו, יחכה לשמוע משפט הרואים את מלאכתו, אם יתנו לו פאר ושבח, כי רק אז יגיל אם ידע אשר לא לריק פעל ועשה, ויותר תרבה שמחתו, אם בין מהללים אלה ימצאון גם חכמי לבב מבינים בכל מלאכת מחשבת, כן חכיתי אנכי לשמוע משפט מחברתי אם קטנה היא, וככה שבעה נפשי עונג בהגיע לי אגרות מחכמים גדולים במרחקי ארצות שונות, אשר יכבדו את מפעלי וישישו עליו כמוצא שלל רב. הן הנה תרהיבנה עוז בנפשי להוסיף אומץ ולבצע את אשר החילותי בקדמוניות עם ישראל ותולדות חכמיו, אחרי ידעתי ברור כי לא לשוא היתה יגיעתי עד כה. וירב עוד משושי עת הגיעו לי דברי פכ"ת הנעימים ואותם ענדתי עטרות לראשי, יען חשבתיהו לראש בין כל משופטי, כי מי גבר בדורני אשר העמיק הרחיב למודו בכל ספרי ישראל וגם בספרי חכמי העמים המתיחסים לענינגו, כמו פכ"ת עם כל ילדות שניו, ויהי למופת בינינו וכן ישאר עוד לבאים אחריו, אם יחל רוח ה' לפעמו אשר יחרות מעט מחכמתו בעט ברזל ועופרת, כי אז דור לדור יזכירו שמו לכבוד ולתפארת. הן אמנם מצב פכ"ת, אשר נועד לו ממרום, יבקש מנהו כל יטמון ידו בצלחת וישקה ממי תבונתו לכל צמא, כי משמרתו משמרת כל גדול בישראל, הופקד למורה על עדה נכבדה ונבחר ללמור וללמד, וכל מטרת חפצו היא הגות לבו בתורת אל חי מורשת קהלת יעקב, ועסקי העולם לא יטרידוהו; זאת היתה ג"כ נחלת עברי ה' כל חכמינו הקדמונים ובהם גם המצויינים כרבנו סעדיה, ר' שמואל הנגיד והרמב"ם ז"ל, כלם היו מורים וראשים לעדתם וכלם

בכרך זה הננו נותנים רק התשובות החשובות של המחבר, המבארות ומחזקות ומרחיבות את דעותיו בדברים שדן עליהם ב„תולדות". אולם שאר התשובות שלו ופולמוס הסופרים יבואו בכרך אחר, בתוך מאמרי הבקרת של המחבר.

גדול הוא ורב ואמרותיו פקודות המה לי למהר כפי יכולתי לדרוש ולחקור עליהן ולהודיע לכ"ת כל אשר העירותי בהן. אך לזאת יסלח אם דברי לעו ולא נערכו כראוי לפכ"ת. אלכה נא אחרי רשימותיו ואותיותיו, ובכל אות ואות אגלה את דעתי, וזה החלי בעז"ה:

א) ישא פכ"ת לדבר הזה אשר אומר לו, כי כל אות זה נמלט מֻעְטוֹ בחפזון נפלא ובעת אשר הטרידוהו ענינים שונים מתורתו ועבודתו, וכמעט לא יש בו שורה אשר אין להעיר עליו. בתחלה כתב וז"ל: „כי הנה ר' מכיר אחיו של רגמ"ה הוא היה הראשון אשר המציא ערוך ע"ס א"ב, כי ערוך של רב צמח גאון לא נודע עדיין אם היה ע"ס א"ב" עכ"ל. והנה מבואר במחברתי, שבעל היוחסין הביא ערוך של רב צמח מ"ש שם באות המ' ובאות סמ"ך. ויותר ראיתי עתה' שאף אם לא היה מבואר כזה ביוחסין הייתי מוכיח בעצמי זאת ועוד אחרת, והוא, שערוך זה של רב צמח, בעבור שהיה יקר מציאותו, כמו שלא ראוהו כבר בעל הערוך והבאים אחריו, לא בא ליד בעל היוחסין רק אחרי גמרו את ספרו, ואז הוסיף אח"כ מערוך של רב צמח כל המתיחס לענין ספרו, וכל זה ממה שרק במקום אחד מרשים בעל היוחסין את רב צמח בשמו ושם אביו ובשאר מקומות מביא רק שמו לבד ופעמים גם רק ספרו בלא שם המחבר, כי סמך על המקום האחד. והנה מהראוי היה להציג רשימה המבוארת של שמו ושם אביו במקום הראשון אשר יביאהו והוא: בדף ד' א' אצל רחבא דדייק בשמות, ולמה המתין ברשימה זו עד דף ע"א, אחרי שכבר הביאו פעמים רבות? אין זאת רק שכבר גמר ספרו ובא לידו אח"ז ערוך של רב צמח והיה שונה בו בסדר, לראות מה מתייחס ממנו לחבורו ומצא באות ראשון שראוי להביא ממנו מ"ש „אבא בר חם שם חכם", והוסיפו בגליון ספרו למקום הראוי והוא בסדר א"ב של האמוראים (וכבר הראיתי במקום אחר, כי הרבה הוספות מגליון נכללו אח"כ בפנים ס' יוחסין וכמה פעמים שלא במקומן והביאו עי"ז את בעל סה"ד לטעיות הרבה), וזכר בפעם ראשון לרשום גם שם אביו, למען דעת איזה רב צמח הוא זה, בעבור שהיו שנים או שלשה בין הגאונים ששמם כן ושונים רק בשם אביהם. ואח"ז לא חש עוד לרשום שם אביו וסמך על רשימה שרשם כבר, אע"פ שמה שהעתיק אח"כ בזמן מאוחר היה נמצא לו קדימת מקום בס' היוחסין. והשערה זו נכונה, אע"פ שנראה קצת כמחודדת, ועכ"פ מוכח גם מזה סדר הא"ב של רב צמח חוץ מהמבואר כנ"ל.

כתב עוד: „והנה זה ר"י בר"י ר"ל ר' יצחק בר' יהודה (המובא

השאירו אחריהם ברכה בכתבם על ספר כל אשר למדו לתלמידיהם או העלו רעיוניהם הנשגבים בהשתעשעם ברד עם מאמרי השכל והמדע, וזאת גם מנת פכ"ת, אשרהו! ולכן ראוי וכשר לפניו ללכת בדרכיהם וכמוהם יעשה. והנה רחב שדה החכמה עוד ונסב למעלה, עוד מקום רב לפני פכ"ת להתהלך בו לאורך ולרוחב, להשריש בו גזעי חמד ולהוציא נטעי תבונות בענינים הרבה, כן בדינים והלכות לחרשם בלשון צח על דרך לשון ס' היד ולהסיר מהם כל קוצי הספיקות והמחלוקת, כן בפירוש ספרינו הקדמונים, אשר חלק רב בהם עוד כספר החתום, כמו ספרי הירושלמי ומכילתות וספרי, כל אלה יחכו עוד לחכם לבב ואמיץ כח כמוהו, להבין בכל תיבה וענין המתיחסות להם ולהאיר בהם כל מאפליה, ולמה יסרב פכ"ת למשאלות העת אשר תפציר בו ותאמר: „איש תוחלתי, מה התן לי ואנכי הולכת ערירה, הבה לי זרע עושה פרי למין האדם ולא אמות עקרה". כי לא במהרה יולד איש כדמותו וכתכונת רוחו. לא כן אנכי, הושלכתי בכף הקלע בעניני תבל ומטרידיה, ים רועש סביבי ואיך תנוח נפשי ורוחי לעבוד עבודתן אשר נועדה להן. או לי כי יֵאָמר עלי כאשר יאמר משל הקדמוני על טנטלוס, ואחריו על בן המוכסן (ירושלמי פ"ב דחגיגה), כי כמוהם כן תערוג נפשי על אפיקי מי תושיה, אשר עיני החזינה מקורם וידעתי היטב את מרוצת נהרותם, אך כבואם כן יחלופו ויעבורו מפני פעם אחר פעם, ומונעים רבים ימשכוני אחור ולא יתנוני לשבור צמאי. והנה קצות השנים, עת תחל שנה חדשה אחרי ספה זה מעט שנה העוברת, תחת אשר יקראו לכל גבר משכיל לתור ולחשוב מה פעל רוחו בכל משך השנה, באשר הוא אדם, מה הועיל לנפשו ולנפשות אחיו ובני עמו או גם לכל יושבי תבל, אף יעוררהו להתקן בעת הבאה את אשר עות, למלאות הנחסר ולהשיב לה את אבדתה אשר אָבד ממנה עד כה, יקראו אותי לחשוב בזהב בכסף ובנחושת, לתור בחפש מחפש אם ירבה או ימעט עושר קציני, אשר לא יתן גם להם יתרון כי אם ראות עיניהם ואולי ישמר עוד לרעתם ומאומה לא ישאו ממנו בידם; אף יעוררוני להתאמץ עוד מחדש לתפור ספרים חדשים ולרשום בהם מספרים ריקי התועלת, ואין לי בהם רק היגיעה לערוך אותם, לחברם ולחסרם, להכפילם ולחלקם כפי אשר יבקש המסחר והעסק. זה מנת חלקי בתבל ארצה, ואולי יספיקו דברי אלה, אשר לא הוספתי או גרעתי בהם מאומה מאשר הוא באמת, להצדיקני אם אתאחר או אחדל מהשיב לאיש ואיש על דברי חכמתו. אך לא באלה נכלל פכ"ת.

הערוך (תלמיד רש"י כפי דבריו) מר"י בר"י, אחרי נודע כי רבו רש"י שאל מר"נ, כמו שבררתי (הערה 2)? ועוד אגלה דעתי בסמוך על ר' נתן זה המכירי. הן אמנם יש להעיר עוד שמ"ש מהרי"ן בלשון „מצאתי כתוב" הוא מבואר בראב"ן דף קי"ט סע"ג, ושם כתב „ר' נתן המכירי שאל את ר' יצחק בר' משה". אכן נראה יותר נוסחת מהרי"ן, שלא נזכר עוד במקום אחר ר"י בר משה בזמן ההוא בין הצרפתים ובודאי לא כיון לר"י בר משה בר סכני שהלך לבבל, שרחוק ממנו במקום וגם בזמן.

כתב עוד: „ומכל האמור יש ג"כ תשובה לדברי כ"ת במ"ש בהערה מ"ו, שרגמ"ה לא קבל מרב האי וכו', והנה ר"י בר"י היה בודאי רבו של רש"י ובכ"ז במרדכי דשבת כתב שר"י בר"י שמע מרב האי הטעם דמאחרין בשבת לקום" ע"כ. ככר בררתי בתולדות רב האי (הערה 18) מלשון הגהמיי' פ"ג שחיטה, שע"כ אין הפירוש ששמע ממש מפה לפה, רק מה שהיו אומרים תלמידיו בשמו ומפיו, ובל"ז ידענו עוד שרגמ"ה אמר לתלמידיו משום רב האי גאון ז"ל (תולדות הר"נ הערה 46), ועיי"ש הראיה מערך חלק ג'. ויתכן אצלי מאד שלקח רגמ"ה הפירוש שם במשנה דנדה פ"ט מפירושי רב האי על סדר טהרות, שהיו כוללים גם מס' נדה, ועכ"פ המשניות ממנה המתיחסות לשאר משניות של כל סדר זה, וכמו שכלל הרמב"ם פירושו למשניות מס' זו בסדר טהרות. יעויין פ"ז שם: „שרמה יטמא כמו שתטמא היא וכו', כמו שבארנו בפתיחת זה הסדר" עכ"ל, והכוונה על הקדמתו הנפלאה לסדר טהרות. ומעתה רחוק הוא להאמין, שר"י בר"י תלמידו של רגמ"ה ועכ"פ צעיר ממנו, כמו שבררנו, דבר עם הגאון, שרבו אמר ככר פירושים מספריו שהגיעו מבבל לצרפת. וככר היו פירושי רב האי שגורים כפי הנראה בצרפת בפי החכמים, אם מספריו או מאיזה תלמידים רומיים, וביחוד ר"י בר"י ידעם היטב אם ג"כ מספריו או ע"י רבו רגמ"ה או מה ששמע ג"כ ברומי. יעויין רש"י (שבת צ"ב א' ד"ה שכן): „ובשם ר"י בר"י מצאתי שאמר בשם רב האי שמפורש בשם ירושלמי", ובכ"ז אין לטעות ששמע כן מפי רב האי ממש, אע"פ שגם בל' הגהמיי' פ"ב משחיטה יש לדחוק עוד, שמצא ראבי' פירושי רב האי ולא ר"י בר"י, האמת אינו כן וברור עכ"פ שר"י בר"י לא ראה את רב האי.

כתב עוד: „וכן ממה שהובא בתולדות רב האי דברי הראב"ד שר"י בר משה הידוע בר סכני לא עצר כח בימי ר"י בר"י והלך לבבל

מפב"ת בשם מהרי"ק סי' פ"ב, וצ"ל ל"ב) המפורסם למחבר ס' העתים, עיין תוס' ברכות ספ"ב" עכ"ל. ובאמת מפורסם להפך, שמחבר ס' העתים היה רבנו יהודה אלברצלוני או אלברגלוני. וראיתו לסתור מתוס' ברכות, שמבואר שם כדברי, וכן בהרבה קדמונים והרמב"ן קוראהו לרוב בשם הנשיא, ועיין מלחמות ספ"א דמגלה וסוף ספרו ושאר מקומות.

כתב עוד: „ובמרדכי דשבת ראיתי, שס' העתים חברו ר"י ב"ר אלברצלוני בעל השערים" עכ"ל. הנה לא ירשום כפ"ת אף המקום בשבת, ואני לא מצאתי שם זאת. ואם נמצא שבוש הסופרים הוא בלי ספק שהחליפו ר"י בריב"ר בעבור שיווי כינויים אלברצלוני; ובשם הגדולים כתב, שרבנו יהודה היה תלמיד ריב"ר, אע"פ שלא ידעתי עוד מקור לדבריו.

כתב עוד: „וזה ר"י בר"י היה רבו של רש"י, כאשר הביא פעמים" עכ"ל. זה אמת ומצוי הוא בפי כל הקדמונים ובדברי רש"י הרבה וא"צ לראיות. אבל זה לבד היה מספיק לו לברר, שאינו מחבר העתים, שהיה ספרדי ומובא מכל הספרדים ושמו מוכיח עליו „אלברצלוני", ורש"י היה דר בצרפת הצפונית וכן בלי ספק רבו ר"י בר"י. ובס' הדברות כ"י לבעה"ע ראיתי מפורש: „רבנו יצחק ב"ר יהודה הצרפתי". ושני לעזין שלו המובאים מפירושיו לברכות ולב"ק הם צרפתים (רש"י ברכות ל"ט א' ד"ה דורמסקין). והנה רגמ"ה היה בלי ספק צרפתי, כנודע, ור"י בר"י שאל ממנו (ס' הישר סי' שכ"ט) וגם שמע מפיו (הגהמיי' סוף חמץ), ונראה שהיה תלמידו או כעין תלמידו בעבור שקבל ממנו הרבה. ולפ"ז היה רבנו גרשון רביה דרביה של רש"י, ויתכן א"כ שלזה כיוונו רש"י ורשב"ם בפסחים (קי"א א'), המובאים ממנו בתולדות ר"נ (הערה 46).

כתב עוד: „ולפ"ז כיון שהערוך היה תלמיד דרגמ"ה רבו של רש"י" עכ"ל. כבר ביררתי (שם), שלא היה רגמ"ה רבו, רק רביה דרביה של רש"י וכמו שביררתי עתה יותר בסמוך.

כתב עוד: „ור"י בר"י היה (רבו של רש"י), אפשר ישאל (ר"נ) שאילה זו ממנו והוא נקרא ר' נתן המכירי מפני שהלך בעקבות ר' מכיר" עכ"ל. כל השערה זו תפול מעיקרה עפ"י המבואר בשבלי הלקט (סי' כ"ט) וז"ל: „וכדברי ר' נתן המכירי בשם רבו רבנו שלמה ז"ל" (והוא רש"י, יעו"ש) ע"כ, א"כ היה תלמיד של תלמידו דרגמ"ה. ורבנו נתן בעל הערוך היה בעצמו תלמיד של רגמ"ה. וגם איך ישאל בעל

שכתב וז"ל: „ומשני הגמרות ומן התוספות ומספרא ומספרי ומן התוספתות, מכולם יתברר האסור והמותר" עכ"ל. ולפכ"ת הפך לשון זה כזה: „ומן התוספתא וכו' ומן התוספות" וחילוק הלשון יתבאר מפירושי לקמן, ואין ספק שהרמב"ם לא כיון כאן בתוספות לתוספתא שלנו. אך אנכי לא אסור מדעתי על דברי הערוך, שאין ספק בו ג"כ שכיוון תמיד לתוספתא שלנו, כמו שנראה בכל הספר, ובכל מקום שהביא תוספות נמצא הענין בתוספתא, ובהרבה מקומות ירשום גם הפרק או מקום וענין המסכתא בראשה או בסופה והכל נמצא כן במקום הנרשם. ולדוגמא מה שהבאתי מערך אביי, שכ': „בתוספות סוף עדיות", וערך רפא: „בתוס' שבת בענין דרכי אמורי", וערך אבן: „בתוספת סוף ערכין", וכדומה הרבה. ומי יסתפק עוד לאמור בכל זה, שלא כיוון לתוספתא שלנו? ויש לתקן על ידו הרבה בתוספתות, וכן אין ספק ג"כ בפירוש הירושלמי שהבאתי, שבמלת תוספת הכוונה על תוספתא דר"ח ור' אושעיא או דשאר אמוראים. ובמדרש (וי"ר רפכ"ב): „כל ככל, דברים הדברים, מצוה המצוה, מקרא משנה הלכות תלמוד תוספות אגדות" וכו', הכוונה ג"כ להנ"ל. יעויין עוד סוף בה"ג: „ששה סדרי משנה וששה סדרי תוספות". וזה לבד יסתור כבר פירוש פכ"ת ברמב"ם שם, שאילו היו שני מיני תוספתות לא היו נשכחים מירושלמי ומדרש ובה"ג. וגם רב שרירא גאון, אביהן של סופרי דורות התלמודיים, לא ידע באגרתו מאומה מתוספתות כאלה חוץ מאותן שלנו שיהיו רק מפרשות דברי המשנה, ואף כי הרמב"ם בימיו. וגם הרמב"ם בעצמו לא ידבר מהן כלל בהקדמתו לפי' המשניות, אעפ"י שהיו שם המקום נצרך לזה, אדרבא, כתב וז"ל: „לפיכך ראה אחד מתלמידיו והוא ר' חייא לחבר ס' . . . והוא התוספתא ועניינו לבאר המשנה וכן עשה ר' אושעיא. ורב חבר ברייתא והיא ספרא וספרי ורבים זולתם כמו שאמרו כי אתא ר' פלוני אייתי מתניתא בידיה" עכ"ל. הנה לא חבר רק ספרא וספרי, ועכ"פ בימי הרמב"ם לא היו נודעים כבר תוספתות כאלה חוץ מהנודעים לנו, מפני שאין נזכרות בספריו ולא בשום ספר מהקדמונים, ולכן ודאי שלא כיון אל כאלה, שאף אם יונח שהיו ונאבדו, הנה שם בהקדמתו לס' היד ידבר רק מה שיתבאר מן האסור והמותר ע"י הספרים שיש בידו וביד חכמי דורו, כנראה בעליל למעיין שם. ודבר קושית פכ"ת החמורה לכאורה על ראית מ"ד למדרש צריך לברך מהא דברך רב מקמי דתנא פרקין בספרי דבי רב, נ"ל לתרץ בדרך קרוב קצת לתרוץ פכ"ת, אך מסתבר יותר, שבאמת גופי הדרשות וההלכות

ונסמך לגאון על מקומו של רב האי, מוכח מכאן שדברי רש"ל סימן כ"ט נכונים, שרבותיו של רש"י קבלו מרב האי" ע"כ. כמה מן המהירות! פכ"ת משך עוד ר"י בר"י חדש לכאן, ששם הוא ר' יצחק בר' יהודה בן גאות מגדולי מדינת איטאלינה בספרד הדרומית. וגם ר' יצחק בר' משה הלך מספרד לבבל, ומה ענינם לצרפת הצפונית?

נשוב לר' נתן המכירי, שפשוט אצלי שיקרא כן על אביו ר' מכיר, וקרוב שהוא ר' מכיר מחבר הא"ב והיה מפורסם ולכן נקרא בנו על שמו. והנה נמצא בלקוטי פרדס מרש"י תשובות בין אחים ר' נתן ור' מנחם, יעו"ש (י"ט סע"ד) „ואני מנחם אומר" וכו'; (כ' א') „אבל אני נתן אחיך מצאתי בתשובות ראשי ישיבות וכו', ואני שמעתי משום ר"י בר"י" וכו'; (שם ב') „ואני מנחם רוח אחרת עמי וכו' והפטירו בכאן במגנ"צא ובווירמ"שא" וכו'; (כ"א ו') תשובות ר' נתן לר' מנחם אחיו בהלכות חוש"מ. וכן בשבלי הלקט (סי' ע' וע"ב). וממה שר' נתן מביא בסתם מה ששמע בשם ר"י בר"י עם ההוספה נ"ע, נדע שלא היה רבו וגם כבר נפטר בעת כתיבת תשובה זו. ור' מנחם אחיו היה חי במגנצא ונמצאו פיוטים חתומים בשם מנחם בר מכיר וגם בר' מאיר והוא הוא, יעוין הקדמת רו"ה לפיוטים, ונ"ל הטעם מפני הברת הצרפתים שלא יכלו לבטא כ' רפויה וקראו לְמָכִיר מַאִיר וחתום לפעמים על שם עצם שלו ופעמים ע"ש שקוראים אותו. וקרוב א"כ שזהו ר' מנחם בעל התשובה לר' נתן אחיו ושניהם בני ר' מכיר. וזכר לדבר עוד בלקוטי פרדס (ט' ד'): „מפי ר' נתן בר' מאיר", ויתכן שהוא ר' נתן זה ונקרא כמו אחיו פעם בר' מכיר או המכירי ופעם בר' מאיר. ועוד לא אוכל לדעת מדוע קרא ר' מנחם בחתימת פיוטיו שם עירו „לו דבר". גם ראיתי ברמב"ן (פ"ה ג') שכ' וז"ל: „וכן מצאתי במעשה המכירי" (שאשתו של אברהם מתה בע"פ ולא אמרו עליה צדוק הדין כי אמדו יום שחיטה היא) ע"כ, ולא אדע אל מי כיון: אם לגוף ספר של ר' מכיר או לאיזה ספר של בנו ר' נתן.

ב) אחשוב דברי אדות ר"ש קוירא ורב יהודאי לקיימים ונאמנים, אך בררתי עתה הדבר ביתר ראיות וענינים, עד שכפי דעתי לא ישאר עוד שום ספק בזה, ויוסרו כל המבוכות שנבוכו בזה עד הנה כל סופרי הדורות. ויש בידי מזה קונטרס בפ"ע, ואולי יודפס אי"ה בוויען *).

ג) יפה העיר פכ"ת על דברי הרמב"ם ז"ל בהקדמתו לס' היד

*) עיין לקמן ל„תולדות רבנו נסים".

שאלה מרב ותשובתו, ונודע שריש ספרו נשנה בריש תנחומא הנקרא בפי קצת ילמדנו, והיו נקראים ספרים האלה, שהתחלת כל מאמר בהם איזה שאלה בדין ואח"ז תשובה וממנה נמשך פלפל בדינים או גם באגדות והוזר אח"כ לגוף השאלה, בשם הכוללו „ילמדנו", ובבר נמצא דוגמא מדרך דרשה כזו עוד בימי האמוראים (שבת ל' א') „שאיל שאולה לעילא מר' תנחום דמן נוי".

ה) בענין מדרשי הד' ספרים חוץ ויקרא, חדות שכלו של פכ"ת תתן לו כנפים לעוף על ענין וענין ולשאפם כלם בזמן מועט ודילודיה אמי' כוותיה תילד, אך עי"ז ימהר לפעמים להקשות מה שלא היה קשה לו במעט עיון. שאני לא אמרתי שמדרשי גד"ה לא היו למראה עיני הרשב"ם ובעלי התוס' דעמיה, וג' מלות אלו העמים עלי בחנם, שידעתי היטב שבעלי התוס', אשר בהם מי שחיו גם בסוף מאה א' לאלף הששי, ראו כבר כל המדרשים שלנו, אך לא הרשב"ם. ולא יכחש זה כל משכיל הרואה דבריו שהבאתי מפירושו לב"ב. אכן יפה הערת פכ"ת נגדי אודות רש"י, שראה כבר ויקרא רבה, מפירושו לסוכה (מ"ו א'); וכבר הראני פה נער משכיל זאת ועוד אחרת מבוארת יותר בריש פירושו לחגי. גם יפה העיר במדרש קהלת, אעפ"י שי"ל הוספה הוא מאיזה מגיה אחרון ונמצאו כזה הרבה במדרש, ואכ"מ להאריך. אעירהו עוד על דברי בה"ג בסוף ספרו שהבאתי כבר (בסי' ג') וז"ל: „ששה סדרי משנה וכו' תשעת דבורים (מה המה? אולי המדרשים שירשום אח"כ, ואינו מובן עוד כראוי) תו"כ וארבעה מדרש סופרים סיפרא וספרי שהן ארבעה ספרי ואלו הן בראשית רבה ומכילתא דואלה שמות וס' וידבר ואלה הדברים" ע"כ, והדברים צריכים עוד פירוש. ועכ"פ איננו חושב ג"כ ויקרא רבה כמו הרמב"ם, אשר נראה שהשתמש שם בהקדמתו בלשון זה של בה"ג. ומה שימצא פכ"ת בתוס' סוף חגיגה תרגום יונתן, זה שנים רבות שכתוב אצלי בגליון הש"ס, שבערוך (ערך סלמנדרא) מבואר תרגום ירושלמי, גם נוסחא שלפנינו איננה כמו שמובא בערוך ותוס'. והרבה נוסחאות שונות בערוך מה שמביא מתרגומים, כמו שכבר יש בינינו שתי נוסחאות. ואין ספק שאיזה מגיה נמהר תקן ג"כ הר"ת בתוס' וכתב במקום ת"י — תרגם יונתן, ולא יכולתי להאריך בהערה לערוך במקום שאינו מתיחס לגוף הענין כלל. אך יפה מצא פכ"ת בתוס' מנחות (מ"ב א') שקוראים גם כן

שחוברו בספרו לא היה רב צריך עוד ללמד לתלמידיו, וע"כ מתני לן פרקין, ר"ל היה שונה לנו טעמים וסברות של הלכותיו והוא ממש גמרא. אך גמרא זו לא כתבה ולא נכתבה כזו משום אדם עד סוף אמוראים כמו שנראה בהרבה מקומות בש"ס, ואין להאריך בזה. ושבחי הרמב"ם על רב במ"ש בפ' אמרו עליו וכו', אולי ראה כן בסדר תנאים ואמוראים הקדמון והגנוז עוד מאתנו, ולשון „אמרו עליו" אפשר שיורה שהיה כן בקבלה בפי הגאונים.

נשוב להקדמת הרמב"ם בס' היד. נ"ל לפרש דבריו „משני הגמרות ומן התוספות" ר"ל התוספות שהוסיפו רבנן סבוראי בש"ס במקומות הרבה, כמו כל הסוגיא דריש קידושין, עפ"י דברי רש"ג באגרתו, וכל הסוגיא דריש ב"מ עפ"י דברי הש"מ שם. והרבה יש בש"ס שכתבו התוס' והמפרשים: תוספת הוא שהוסיפו בספרים מה"ג וכדומה, ובעבור שכתב בסמוך ששני הגמרות נתחברו מרבי יוחנן ורב אשי, הוצרך להוסיף שלא מהם לבד יתבאר בתלמוד האסור והמותר, רק גם מתוספות שהוסיפו עליהם אח"כ לפעמים רבנן סבוראי וגאונים הראשונים. כן נ"ל כעת עד שאשמע פירוש טוב וקרוב מזה.

ד) בענין תנחומא ילמדנו ופסיקתא הרבה דברים יש לי בזה, ואולי יודפסו בקרוב אי"ה בוויען. וכעת אומר, שלא נסתפק עוד כל מעיין, שהתנחומא נתחבר בימים מאוחרים מאד. ובריש נח מורה בפירוש על מקומו וזמנו שחובר בבבל ובסוף ימי הגאונים, יעו"ש: „ולפיכך קבע הקב"ה ב' ישיבות לישראל (ר"ל סורא ופומבדיתא) שיהיו הוגין בתורה יומם ולילה ומתקבצים ב' פעמים בשנה באדר ובאלול" וכו'. יעוין ספור ר' נתן הבבלי ביוחסין נגד דברי הרשב"ם (ב"ב קנ"ז ב' ד"ה מהדורא) ורש"י (ב"מ פ"ו א' ד"ה דקא מבטל), והארכתי בזה בתולדות הר"ח, ושם בתנחומא עוד בקדימת הישיבות על דרך אגרי רשב"י. אכן התוס' מגילה (כ"ז א') לא כיון בודאי לפסיקתא, מפני שלא נמצא שם מה שמביאים, ואין מציעין השערה על השערה, לומר שהתוס' כיון לפסיקתא אעפ"י שכתבו ילמדנו, ובפסיקתא היה נמצא דבר זה אעפ"י שלפנינו לא נמצא; אך באמת כיוונו לשאלתות ויש בו דרשה לחנוכה בין פ' וישלח לפ' וישב ושם בסופו כתוב הלכה זו ומביאים ממנו מה שכבר נמצא בש"ס כן, כמו שהעיר הגאון רי"פ, וזה לדעת שכן ההלכה באמת ומורין כן בימי הגאונים. וקוראים לשאלתות ילמדנו בעבור שנתחבר ע"ד

ואין מאריכין בדבר זה וכו', ואין מרבין עליו ואין מדקדקין עליו וכו' וכשם שמודיעין אותו עונשן של מצות כך מודיעין אותו שכרן וכו'. ואין הקב"ה מביא עליהם רוב פורעניות ומאריכין בדבר הזה כדי לחבבן ואם חזר בו הולך לדתו, ואם לא חזר בו אין משהין אותו" ע"כ. כל האריכות והקצרות האלה לא נמצאות כלל בגמרא שלנו, ואדרבה נראה קצת ההפך, שאחר אין ישראל יכולים לקבל רוב פורעניות אמרו שם „ואין מרבין עליו ואין מדקדקין עליו". ואעפ"י שיש לדחוק בזה ולתרץ, עכ"פ איך הוסיף הרמב"ם מדעתו, שמתחלה מרבין ואח"כ אין מרבין ואח"כ מרבין ואח"כ שוב אין מרבין, אין זאת רק שכן היה בירושלמי שם, ולזה נתכוין בעל מגדול עוז „במ"ש וקצתן בירושלמי גרים", ושם היו ג"כ שתי המלות „והם ישראל" אמנם לפרש באופן נאות לדעת חז"ל ולדעת הרמב"ם עצמו ולדעת כל משכיל ישר לב, נ"ל שהכוונה, שאומרים לגר: הנך רואה שהצדיקים כעת הם רק ישראל מפני שרק הם מיחדים השם ואינם עע"ז וכל הגוים עובדים פסל עץ ואבן, והאחד אשר ירצה להבדל מעבודתו ולבזותה, לא יוכל לשבת ביניהם ולכן טוב לחסות בה' יחיד ומיוחד ובין ישראל שהם עמו ונחלתו ומודים בו ומיחדים אותו; לא שיכוונו האומרים, שאין עוה"ב אלא לישראל לבד, רק לצדיקים שהם כעת רק עם ישראל ואליהם ראוי להתקרב, ובכוונה כתב הרמב"ם מתחלה „שאין צדיק גמור אלא בעל החכמה שעושה מצות אלו ויודען", ע"כ. וזה מדרכו ז"ל לחשוב לצדיק רק בעל החכמה והמעשה יחד, ושהתורה הקדושה באה להשייינו באלו השני דברים, ולכן יאמר עלינו ועמך כולם צדיקים לעולם ירשו ארץ. ויותר מזה אני מסתפק עוד, אם אין צריכין לעשות קצת מכל זה גם לגר תושב, ר"ל מ"ש בתחלה: „ומודיעין אותו עיקרי הדת שהוא יחוד השם ואיסור עכו"ם ומאריכין בדבר הזה" ע"כ, והנה כל עיקרו של גר תושב הוא זה. כמ"ש, בסמוך שקבל עליו שלא לעבוד ע"ז, ולמה לא יאריכו גם לו בכל זה. והנה שם בסוף פ"ח דמלכים יכוין הרמב"ם רק לאותן חסידי או"ה שהם גרים תושבים, יעו"ש היטב שני ההלכות בסוף הפרק. ומעתה עכ"פ צריכים לומר לו, שאין עוה"ב צפונה אלא לצדיקים שאינם עע"ז והם ישראל ולא או"ה עכו"ם, שהיה יושב ביניהם עד עתה. ופכ"ת ישקול דבר זה בשכלו הזך ויתיר ג"כ הספק הזה בבקיאתו וחריפתו.

לאונקלס בבלי. ויש לי אודות אונקלס ועקילש דברים חדשים ונכונים ת"ל.

ו) הן אמנם רבו המקומות מאד שנוספו בש"ס ולא היו לפני הקדמונים, אך מתלמידי רבי יונה אין ראיה שהם טעו הרבה. ופירושם על ברכות מלאים מהגהות שהגהתי על גליונם ובהם גם הערה דמר לענין עובר על דברי חכמים חייב מיתה. אמנם אני הבאתי במחברתי הא דרב פפא רק לדוגמא ממה שציינתי בסוף ההערה שם, שנשמט לפעמים איזה מעשה בכוונה שהיא נגד כבוד איזה תנא או אמורא וכוונתו ג"כ להאי מעשה דרב פפא שגנאי היא לו. וכתבתי בספר אנשי שם, שעל התפשטות הקול ממעשה זו אמר רב פפא, לדידי חשדן ולא הוה בי" (שבת קי"ח ב'), גם היה ירא משונאים שלא יחשדוהו לעובר עבירה (ב"ב י' א') והיה מנגיד לזיגוד שהוציא ש"ר על טובי' ולא בירר דבריו (פסחים קי"ג ב') וכו' וכו'. וכן נשמט בש"ס המעשה מאבוה דשמואל הנמצא בבה"ג סוף גיטין, שגנאי לשמואל וקרוב שבדו כן שונאיו, ולא יפה עשו הגאונים שפרסמו אח"כ מעשה כזו עד שנתנו מקום לר' מנחם עזריה בתשובתו (סי' קי"א) לומר דמש"ה לא אסתמיך שמואל למקרי רבי, יעו"ש שטינא היתה בלבו, אעפ"י שמיפה את שמואל בפיו, ומסתיר שם באמרותיו שיחוס שמואל לא היה נקי מכל סיג ח"ו, ומביא המקרא ומום אין בך ומכוין להא דקדושין (ע"ו ב') שדורשו על יחוס, וכאלה רבים.

קושית פכ"ת על דברי הרמב"ם רפי"ד מא"ב חזקה היא מאד לדעתי, ולחומר הנושא נ"ל מתחלה להסיר מעליו הקושיא מברייתא במה שהוסיף שתי מלות: „והם ישראל", שבאמת משמעות הלשון שם בגמרא דקאי רק על ישראל, שאל"כ לאיזה טעם אומרים כן לגר בשעה זו שהולך להתגייר, ואם יודיעו לו שגם חסידי או"ה יש להם חלק לעוה"ב אולי יסוג אחור. אכן יותר עוד יש לחשוב ששתי מלות אלו היו נמצאות כבר בברייתא של ירושלמי גרים, המובא במגדול עוז שם איזה פעמים. והנה לפנינו נדפס מס' גרים אך המשניות לבד ולא גמרא הירושלמית עליה. וממנה בלי ספק לקח עוד הרמב"ם איזה דברים שלא נמצאו בברייתא שלנו ביבמות, כמו מ"ש: „ומודיעין אותו עיקרי הדת שהוא יחוד השם ואיסור עכו"ם ומאריכין בדבר הזה (שכבר כתב הה"מ שאינו מבואר בגמרא, רק שפשוט הוא מעצמו) וכו' ומודיעין אותו מקצת מצות קלות וחמורות.

פירוש רבינו האי על סדר טהרות, אך מ"ש שנשכחו ממני, וע"ז אמר: כל כי הני שכחות ליקרו לי, ואטו כי רוכלא לחשוב הספר כל המקומות? והעיקר שלא ימצאו מאמרים המתנגדים לאיזה השערה או חדוש, שעל מציאות כאלה ראוי באמת השם שכחה והעלמה.

ובזה אצא ואומר שלום לפכ"ת ולכל המתענגים מזיו תורתו ושותים ממי חכמתו, כנפש ידידו ומכבדו כערכו הרב.

ב.

(נדפס ב„כרם-חמד" ששי).

רגע זו בא לנגד עיני דברי הרב השנון המשכיל בעל אגרת בקורת *) בענין לימוד התורה בבבל לפני זמן ביאת רב לשם, והוא גם כן מתנגד לדעתי, אף על פי שאיננו מזכיר את דברי רק כרומז אליהם. וז"ל (דף ד' ע"ד): „אכן צריך שתדע כי גם אצל הבבליים היו נמצאות ברייתות קדומות, אף על פי שלא מצינו אצלם תורה רק מכי אתא רב לבבל. וע' תשובת רש"ג נדפסת ביוחסין וז"ל: ורבנן דבבא [צ"ל דבבל] דהוו קמי רבנן הוו להו מתניתא דהא הות בהו תורה מרובה וכו' עד משנת ר' נתן בא"י, עכ"ל. ואני אביא בכאן ב' ברייתות בבליות נזכרות בש"ס בבלי וירושלמי, ומזה ראיה עצומה לדברי הגאון רש"ג: (גיטין י"ד ב') הולך מנה לפלוני וכו' הוא פלוגתת ר' נתן ור' יעקב, ונאמר שמה בברייתא: „וכאן אמרו", פירש"י בבבל· ראינו בש"ס ברייתא בבלית ור"נ נזכר שמה מאשר היה מבבל, ונקרא ר"נ הבבלי, שעלה מבבל לא"י, ובעוד שהיה בבבל חיבר ברייתות שמה. וע"כ צ"ל דברייתא זאת בבלית היא, שהרי חקרו שמה בש"ס גיטין ספ"ק: ר"ש נשיא הוא או משמיה דנשיא קאמר, ובע"כ נשיא דבבל קאמר, דלא נמצא בדורו של ר"נ הבבלי נשיא בא"י ששמו ר"ש, רק ר"ש אביו של רבנו הקדוש, אשר ידוע ענינו עם ר"מ ור"נ סוף הוריות, הנה אין מכונה בשום פעם בשם ר"ש הנשיא, רק רשב"ג; ורבי שמעון בנו של רבנו הקדוש לא היה רק חכם ולא נשיא, כמו דאמרינן פ' הנושא בצואות רבי וכו', אלא ודאי כונת הש"ס ספ"ק דגיטין על נשיא מבבל, כי נמצאו שמה מאז ראשי גליות. עוד אמרו

*) הוא הגאון רבי צבי חיות הנ"ל.

ז) פירוש מלת דימוס (ע"ז י"ז ב') ככר שמעתי מפי פכ"ת זה שנים, והוטב בעיני רק מצד חדוש הרעיון, אך בגוף הפירוש לא אוכל להסכים עמו, והיה כל דימים ביו"ד אחר המ"ם מה שלא נמצא בשום מקום. וחוץ מזה אעיר את פכ"ת על ההפרש שיש במלות יוניות של חז"ל בין אותן המתחילות באות ϑ והיא תֵּיטא ונקראת כמו תי"ו דגושה ובין אותן המתחילין באות τ שהיא טוי ונקראת כמו טי"ת קלה, שהברת הראשונות מסומנת יותר בלשון ומושכת אחריהן עוד הברת הא' ולכן החליפו הרומים בלשונם תמיד אות ϑ לאותיות th ואות χ בלבד לאות λ פשוטה, ורז"ל בתלמוד העמידו הראשונות תמיד באות התי"ו והשנית למרבה באות ט'. ובערוך ימצאו כמה דוגמות לזה, כמו תיאטר, תסבר, תק, תוריגום והרבה עוד, כלן מתחילות באות ϑ ביונית, th ברומית ותי"ו בתלמודית. ואין מביאין ראיה מאיזה מועטים יוצאים מן הכלל בתרגומים או בשבושי סופרים מאחרים. ועכ"פ τ פשוטה ביונית וברומית תוכל להתחלף בדלי"ת ואפשר לפעמים גם לתי"ו כשתהיה ההברה מסופקת אם כבדה או קלה ואינה מסומנת בלשון כראוי. לא כן ϑ יונית או th רומית שכבדה בהחלט היא לא תתחלף מעולם בדלי"ת, מפני שהברתה מסומנת ומושכת עוד ה"א אחריה מה שלא תעלה הדלי"ת. וא"כ themis לא תוכל להקרא דימים בדברי רז"ל. גם הדמיון שנמצא עוד למלה זו במדרשים יורה כוונה אחרת, כמו אלה המובאים בערך דמוס ו': „ברת קלא אמרת דמוס הות פשגא וכד הוי ספיקלא הות מתצדא", ועוד: „מלך בשר ודם כשהוא נותן דימוס הכל מקלסין אותו וכשהוא נותן ספיקא הכל מרננין אחריו". מכל אלה נראה ספיקלא (שהוא עונש ויסורין) מקביל לדימוס שהוא חיוב ופטור כפי הענין, וזה נ"ל ג"כ כאן דימוס—פטור אתה, אע"פ שבעל הערוך מחלק הערכים האלה ומעמיד דימוס שלנו בערך דמס ד' ודימוס השני בערך דמוס ו' יעו"ש, ור"ב כתב כאן: „בלשון יוני מין שבועה להפרקליט נשבע לפטור ויש חייב מיתה" ע"כ, ועוד לא מצאתי ברור לכונתו. אכן בחפזו כתב כ"ת מתחלה, שאני השבתי על רמ"ל מאין לקח שהיה על המטבע צורת טהעמים, הנה כן השיב רמ"ל על המוסף, ואני השבתי עליו, שכונת המוסף במלת פלם איננו על משקל כמו שחשב רמ"ל, רק על פאלאס, וכמו שמסים עם בעלת החכמה, וא"כ יהיה טהעמים מוזכר בדרז"ל באיזה מקום או לא — השבתי שרירא וקיימת.

ח) יפה העיר פכ"ת משני מקומות עוד שמביא רש"י את

לו, ר׳ יהודה הנשיא אמר משום רבי יעקב שאמר משום ר״מ מצוה לקיים דברי המת וחכמים אומרים יחלוקו, וכאן אמרו כל מה שירצה שליח יעשה, אמר רבי שמעון הנשיא על ידי היה מעשה ואמרו יחזרו ליורשי משלח״, ע״כ. הנה רוב החולקים פה נודעים לחכמי א״י מאחרוני התנאים. ר׳ נתן בימי רבי ובימי אביו, ואחריו ר׳ יהודה הנשיא, והוא רבי, משום רבי יעקב משום רבי מאיר, ותלמיד ר״מ הוא גם כן בימי רבי. ואחריו רבי שמעון הנשיא, והוא עכ״פ מאוחר מרבי יהודה הנשיא, אם כן הוא מזמן לוי ורב ושמואל ואז נשנה הברייתא, ואז העיר השונה: „וכאן אמרו״ וכו׳.

אולם נולד לנו עתה עוד ספק, כי זה הרב רוצה לעשות לר׳ שמעון זה בבלי, מטעם כי ר״ש ברבי היה רק חכם ולא נשיא. אמנם: א) הרי גם בבבל נודעים שמות כל ראשי גליות על הסדר, בסדר עולם זוטא, ולא תמצא בכולם מראש ועד סוף אחד ששמו שמעון. אך מה שירחיק עוד יותר סברתו הוא: ב) כי לא היה נקרא ראש גולה בשום זמן בשם רבי, רק פעם בלי שום שנוי ופעם בכנוי מר, לבד מהכלל הנודע (סדר תנאים ואמוראים וערוך ע׳ אביי): כל רב מבבל וכל רבי מא״י. ג) שם הנשיא לא ניתן לראש גולה בתלמוד, בעת נמצא עוד נשיא בא״י, רק בזמן מאוחר, בימי הגאונים ואחר כך, מצאנו לפעמים דרך מליצה הכנוי נשיאה, בעת שלא היה עוד נשיא בא״י. ומה שמצינו (מו״ק כ״ב סע״ב) „נשיאה שכיב״ וכו׳, הנה עוד בספק אם אין הכונה על נשיא שבא״י וגם יש חילוק בין נשיאה לסתם נשיא. ואם כן כל שלש המלות: „רבי שמעון הנשיא״ לא יאותו לראש גולה מבבל, וכלם ישיבו אותנו בהכרח עם התנא הזה לארצנו הקדושה, ונאמר כי הוא באמת רבי שמעון ברבי, ולכן בא על נכון בסדר אחר אביו. והשאלה: הרי היה רק חכם ולא נשיא? נראה שכבר נתקשה בה הש״ס התם ולהכי איבעיא ליה: „אם משמיה דנשיא קאמר״, ואי לאו הכי, היכי סלקא אדעתיה לדחוקי נפשיה בפירוש כנוי זה. אולם הקרוב בעינינו מאד למיפשט בעיא זו, דכנוי הנשיא מוסב על ר״ש בעצמו, ואף על פי שלא היה רק אחי הנשיא, מכל מקום מפני שהיה גם הוא חכם ומורה ותופס ישיבה[?] וגם בן ואחי הנשיא ומשלשלת גדולה של נשיאים, קרי ליה גם כן בשם הכבוד נשיא. וזכר לזה באגרת ר׳ אברהם בן הרמב״ם (סוף אגרות הרמב״ם ז״ל: „אבל אלו זרע אדונינו דוד ע״ה אין אנו קוראים אותם

בירושלמי ריש ב"מ: תניא תמן, אשה שהיתה רכובה על גבי בהמה, ותמן דירושלמי היינו בבל. ע' ירושלמי פ"ק דר"ה: תמן חשון ועבדין צומא רבא תרין יומין, וע' ירושלמי פרק קמא דמכות: רבנן דתמן. ולהפך הבבלי קורא לא"י תמן, ע' ביצה ד' ב': שלחו מתם, וכן סוף הוריות ובמקומות הרבה, הרי שמביא הירושלמי תניא תמן והיינו ברייתא בבלית, ונמצא גם בבבלי (קדושין ס"ה ב'): מתיב ר"א שנים שבאו ממדה"י זה אומר את אשתי וכו', כל ענין הברייתא הנזכרת ירושלמי ריש ב"מ בשם ברייתא דתמן, רק בשינוי לשון קצת", ע"כ.

וכל זה ערוך נגד דברי בתולדות ר' נתן הערה ל"ב, אף על פי שהרב הזה איננו מביאם, ושם נעתקים ג"כ דברי רב שרירא עם התיקון במקום מלת דבבא [צ"ל דבבל] ושם הראיתי, שבכל מגמת רש"ג ליחס לישיבות בבל קדימה רבה בשנים מדורות עולמים, היה קשה לו למצוא ראיה נכונה על זה. וההפך נראה לעין בתלמוד, שלפני אבוה דשמואל ולוי לא נמצא חכם מצוין בארץ בבל, ועיקר לימוד תורה שבע"פ נתפשט שם רק ע"י רב שירד מא"י לבבל, ותלמידיו עם תלמידי שמואל הם הרבה והגדילו לימוד זה וכו'. והרב הכותב הזה הביא עזר לדברי רש"ג ע"י שתי ברייתות בבליות שמצא, ויש כאן טעיות והטעאות. אך מתחלה נאמר, שגם אילו נשנו בבבל הברייתות ההן, הלא גם כפי דברי החל שם לימוד התלמוד מזמן אבוה דשמואל ורב ולוי, ולוי נודע לשונה ברייתות (קדושין ע"ו ב', ב"מ מ"ח סע"א, בכורות י"ד סע"ב, וירושלמי סוף פרק ה' דבבא קמא) וכן רב (שם פ"ב דכתובות ריש ה"ד) וכן שמואל (ברכות כ' א', רש"י ד"ה בתליסר: „כגון משנת רבי ורבי חייא ומשנת בר קפרא ולוי ותנא דבי שמואל" ע"כ. וזה האחרון נמצא ביצה כ"ט סע"א, ע"ש ברש"י). והנה הברייתא הראשונה שהביא זה הרב בהכרח כי נשנית אחר רבי, אשר שמו נזכר בה אף על פי שהעלימו הרב הזה. וכן היינו אומרים על הברייתא השניה אילו היה מבורר מקורה בבבל. אך על זה נחקור עוד.

ונשים עין על הראשונה, ואיננה פלוגתת רבי נתן ורבי יעקב לבד, כאשר מיהר זה הרב, והם לא נחלקו, רק עליהם באת המחלוקת, והכי איתא התם (ספ"ק דגיטין): „תניא הולך מנה לפלוני והלך וביקשו ולא מצאו יחזרו למשלח. מת המשלח, רבי נתן ורבי יעקב אמרו יחזרו ליורשי משלח, וי"א ליורשי מי שנשתלח

בעי, תמן א"ר חזקיה רבי אבוה בשם ר' אלעזר" וכו' (שם רפ"ו דסוטה). וכל אלה האמוראים היו בא"י. וגם על מקרא כתוב נמצא: „תמן כתיב ולו תהיה לאשה" (שם רפ"ה דיבמות), ובלי ספק לא יאמר הרב הזה ח"ו על המקרא הזה כי מבבל הוא. ולכן הנקל היה לו לפרש „תניי תמן" (בריש ב"מ) כמו התם תניא, ר"ל בברייתא אחרת, לא במסכת זו או בפרק זה, אף על פי שמצא מלת תמן מורה גם על בבל. והרי זה ממש ע"ד שהביא ידידו הרואה הראשון בהשגותיו גם כן עלי בענין זה (צד י"א), דרבא למד משניות של ירושלמי (?) ממה שקורא (גיטין ס"ה ב') לתנא דמתניתין תנא דידן. וכאילו חלקו הגורל ביניהם, זה לקח לו תנא של משנה אשר נדבר ממנה בסוגיא שעליה ונקרא תנא דידן, והוא קראהו בעבור כן תנא ממשניות של ירושלמי, וזה לקח לו תנא מברייתא של סוגיא אחרת ונקרא תנא דתמן והוא קראהו תנא מברייתות של בבל. ואולי הוטעה זה הרב מאיזה מקומות שפירשם כן הרב בעל קרבן עדה, כמו (יבמות פרק י' סוף הלכה א'): „אמר רב יודן אתייא כרבנן דתמן דא"ר הילא ותניי תמן וכו' ברם כרבנן דהכא", ופי' בק"ע: „רבנן דתמן דבבל", אמנם גם שם קרוב מאד, שהפירוש רק רבנן של סוגיא אחרת, חוץ מההפרש אשר יש בין מקום שמבואר רבנן דתמן ובין תניי תמן סתם, שהוא כמו תמן תנינן או התם תניא. ועוד (שם פ"ב ה"ב): „ר' זעירא בשם רב ששת תניי תמן דברי ר"ש שתיהן אסורות", ואף על פי שרב ששת בבלי הנה ר' זעירא לימד בא"י ולא יביאו בירושלמי בשמו מה ששנה בעודו בבבל, גם לא לימד שם, כי אם למד. חוץ מההפרש אשר יש בין מקום שמפורש על אמורא תניי תמן, ר"ל הוא שנה שם, ובין תניי תמן סתם. ועוד נראה, שגם רב ששת תנא רק ברייתא הקודמת לו, ואם כן גם תניי תמן זה כמו הרבה מחבריו, שפירושו תניא התם, ר"ל בענין אחר. ומלבד כל זה לענין גוף הדבר שנשנו ברייתות בבבל, אין פה ראיה מאומה, שכבר אמרנו והראינו איך האמוראים שנו בלי ספק ברייתות בבבל וגם אספו שם ברייתות מימות לוי ורב ושמואל.

אמנם ראוי לעורר כאן על דבר חידוש, כי יש „תמן אמרין" בירושלמי והכוונה למה שפלפלו בבבל, ונמצא הפלפול לפנינו בבבלי במקומו. והוא (פ"ד דגיטין ה"ה ומתוקנת הנוסחא פ"י דשביעית): „הלל תיקן פרוזבול, והלל מתקין על דבר תורה וכו' תמן אמרין אפילו כמ"ד מעשרות ד"ת מודה בשמיטה שהיא מדבריהם, דתני וזה

נשיאים מפני שכלם ראשי גליות, אלא הואיל והם מזרע המלוכה, והמלך נשיא, נקראו נשיאים, כמו שיאמרו היום בלשון הישמעאלים למי שהוא בן שר או ממשפחת השררה — שר, ואע"פ שלא נתמנה מימיו על שום מנוי, קוראין לו ריי"ס, כלומר בשם אביו", ע"כ.

ואחר אשר בררנו כפי דעתנו, כי ר"ש זה הוא בן רבי ומא"י, ואם כן כל החכמים המוזכרים בברייתא זו הם מאחרוני התנאים ומא"י. ומ"ש הרב הזה כי ר' נתן היה מבבל, אין ענינו לכאן כלל, כי במקום שנזכר סמוך לרבי אין ספק כי היה אז בא"י. מעתה נעשה לנו פירש"י על וכאן אמרו: „בבבל", מסופק מאד, שצ"ל לפי"ז, שהשונה ברייתא זו היה בבבל ואחרי ר"ש ברבי, ולמה הכנים איפא חכמי בבל בין רבי ובין ר"ש בנו שהיו שניהם בא"י? ולע"ד אחרי בקשת הסליחה מרש"י ז"ל, יתכן יותר לאמר, שתנא דברייתא זו היה מא"י, רק בישיבה אחרת שלא במקום ר' יהודה הנשיא, אשר היה סוף ימיו בצפורי, והתנא היה דר בטבריה וכדומה, ושם היה מקום רבי יהודה נשיאה בן ר' גמליאל ברבי, וקרוב שגם מקום רבי שמעון ברבי שם. וזהו „רבי יהודה הנשיא אומר מצוה לקיים דברי המת, וחכמים (שהיו במקום ר' יהודה הנשיא) אומרים יחלוקו. וכאן (בטבריה) אמרו (אז) כל מה שירצה יעשה. אמר רבי שמעון הנשיא על ידי היה מעשה" וכו'. יהיה איך שיהיה—הברייתא הזאת מאוחרת היא ומזמן שהיה לימוד התלמוד מצוי בבבל ומורגל, והיו שם כבר מחברי ברייתות.

נבוא לברייתא השניה. הנה מתחלה לא השגיח הרב הזה על דבר פשוט, כי תניי תמן בירושלמי לא יורה על מקור אחר בארץ לבד, רק ביותר על ענין אחר וסוגיא אחרת, כמו „תנן התם" הבא לרוב מאד בתלמוד בבלי, שפירושו על משנה הנשנית במקום אחר, לא בבבל, או בא"י, רק לא במקום הזה וסוגיא הזו שהוא עוסק בה, ולפעמים אפילו אם נשנית באותו הפרק, רק לא באותה משנה, כמו (מכות ט"ז א') „תנן התם הנוטל אם על הבנים", והיא לקמן (שם י"ז א'). ובירושלמי בא גם כן לרוב מאד במקום תנן התם שבבבלי „תמן תנינן", ולדוגמא תיכף (פ"א דברכות): „כיי דתנינן תמן השדרה והגלגולת", והוא באהלות ב' ו'. ושם בסמוך: „כיי דתנינן תמן ר"ש אומר כל הספיחין מותרין", והוא בשביעית ט' א. ועוד בירושלמי רפ"ג דיבמות: „תמן תנינן שומרת יבם שקידש" וכו', והוא שם פ"ד ה"ח. וכן אצל מתניתא פליגא על רב מתריץ: „תמן (ר"ל במתניתא) הוחזקה א"א הכא לא" (ספ"ב). ואף אצל מאמר אמורא נמצא כן: „רבי אבא מרי

לתולדות רבי אלעזר הקליר.

(נדפס בכ"ח הג"ל).

שנת הת"ר ירח סיון.

כמו לאב אשר יגדל בן נחמד משוש רואיו, ושמחתו רבה עליו עת תשמענה אזניו, איך יוצא חלציו יתן עונג ושעשוע לרבים בשכל אמרותיו, ופתאום יבאו עליו גדודי אנשים מחוכמים, יסולו עליו דרכם ויחפצו לחמוס ממנו פרי בטנו מחמד נפשו, אשר עמל ואשר יגע בו, כן היה לי עת ראיתי כתבי שלשת החכמים האלה *) אודות מאמרי על ארץ וזמן הפייטן ר' אלעזר הקליר, אשר טפחתי ורביתי בשקידה לא מעט, ורבים וכן שלמים אמרו לי כי צלחתי על דבר אמת, נסו עתה שלשת הידידים להשיב הכל אל הספק כשהיה. — אשובה נא ואראה אם יגיעתי לא לריק היתה, ואתאמץ כמנהגי, לבלי התחזק במעוז דעותי, בעבור כי ממני יצאו, חלילה לי מזה. רק אחקור בדבר כאיש מוזר להן ושומע אותן מפי זולתו.

א) ההרחקה הראשונה בשם עיר קליר - אמר החכם שד"ל, כי רחוק בעיניו מאד, שתהיה זאת העיר קאליארי באי סרדיניא, כי השם הקדמון לעיר הזאת קאלארים, והיותה נקראת בלשון רומי קאליר, יגע ולא מצא, וא"כ מהיכן באה היו"ד אחר הלמ"ד ולפעמים גם אחר הקו"ף, ואפילו יונח שהיו הקדמונים כותבים קלִיר ביו"ד אחת ולא קליאר או קלייר, לא יובן איך היה הפייטן חותם שמו ביו"ד אחר הק', ע"כ. ואני אומר כי הקושיא הראשונה אינה קושיא כלל, ורק מקושיא השניה יגדל הבירור כי הכוונה בשם קליר לעיר ההיא בסרדיניא. נשים לפנינו מדרשי שמות הערים מן הבא בידינו, ואשר ביד כל אדם הוא הלעקסיקאן מהובנער וכתוב באות C היא Cagliari, Caglier, Caller, קריה באי סרדיניא — ובלעקסיקאן הגדול הנדפס בלייפציג 1772 ע"י החכם פריטש

*) הם שד"ל, צונץ ויש"ר.

דבר השמיטה שמוט רבי אומר שני שמיטין הללו שמיטה ויובל בשעה שהיובל נוהג שמיטה נוהגת דבר תורה, פסקו יובלות שמיטה נוהגת מדבריהן", ע"כ. והכוונה של תמן אמרין—בבבל, והאומר שם הוא אביי; ע' בבבלי שם (גיטין ל"ו סע"א): „ומי איכא מידי דמדאורייתא משמטא שביעית והתקין הלל דלא משמטא אמר אביי בשביעית בזה"ז ורבי היא דתניא רבי אומר וזה דבר השמיטה שמוט בשתי שמיטות הכתוב מדבר אחת שמיטת קרקע ואחת שמיטת כספים בזמן שאתה משמט קרקע" וכו'. ע' רש"י שפירש שמיטת קרקע לחרישה ולזריעה ומביא בשם תלמידי רבנו יצחק הלוי את הירושלמי הזה לראיה, דאינו נוהג שמיטת קרקע לחרישה אלא בזמן שהיובל נוהג. ורבנו תם בתוס' מקשה על פירש"י, דהיה לו להביא ברייתא דירושלמי, ומפרש „הוא שמיטת קרקע היינו יובל שהשדות חוזרות ושמיטת כספים היינו שביעית, והכי קאמר בזמן שאתה משמט יובל אתה משמט שביעית כי ההיא דירושלמי" ע"כ. וכלם במחילה מכבודם לא השגיחו על מלות תמן אמרין בירושלמי, והרי זה ממש להפך, שהירושלמי מביא מה דאמר אביי בבבלי, רק בלשון יותר מבואר, שבמקום שמיטת קרקע נמצא שם יובל, אך קושית הש"ס מי איכא מידי והתירוץ—הוא הוא. וזה דבר נפלא, כי שמעו בא"י מה שנאמר בישיבת פומבדיתא אשר שם אביי,— אך עכ"פ יראה הרב מזה נשאר לו משתי ברייתות בבליות אשר מצא, ויהיו בעיניו כמוצא שלל רב.

ורשב"ש, ושם ידענו כי היא עיר הזאת. — ויש עוד משפחה מפוארה של ציירים המכונה קאליארי וגם קאגליארי, ע' ענציקלאפעדיא מן ערש ע"צ, מלת Caliari — ואולי כבר מזה לבד נחל לשער ג"כ, כי הפייטן היה גם הוא איטלקי, האחת מפני הברת g בפיו לאות יו"ד, והשנית מפני קירוב המקום אל השם אשר נקרא בו אביו. וכן היינו דנים עפ"י סברא, אם ראינו איש חתום עד"מ המבורג, כי הוא מארץ אשכנז אשר שם יש עיר כזאת. אך להלאה נראה עוד ראיות יותר נכוחות.

ב) ההרחקה השניה. „איך יקרא איש את אביו בשם עיר, ומעולם לא חתם איש אברהם בן ברלין" וכו'. ועל זה אשיב, הן אמנם זר הוא הכנוי הזה בחתימה לאביו, אך מה נעשה עמו? הרי הוא עומד לפנינו בכמה חתימות של רבי אלעזר, ובכל אשר נאמר ונשער לא נסיר הזרות, ואני מקשה להחכם שד"ל: ולטעמיך, שנקרא כן על שם עוגה שנתן לבנו, מי שמע עוד איש קורא את אביו רק בבינויו עפ"י איזה מעשה ולא בשמו העצמי? ותגדל עוד הזרות, שהיה ראוי להקרא עכ"פ בעל הקליר ולא קליר. נקח לדוגמא, שהיה רבן גמליאל נקרא גם כן בעל החוטם; ואיך היה זר אם היה קורא עצמו רבי שמעון בנו בן רבי חוטם! או אם בן רבי מאיר בעל הנס יחתום עצמו בן רבי נס! ועוד יותר תגדל הזרות, שגם אם נאמר שאבי ר' אלעזר היה הראשון שהחל המנהג להאכיל עוגה, עכ"פ לא נתפרסם בעבור זה לבד, כי מי היה יודע זאת אילו לא נתפקח בנו רבי אלעזר והיו אומרים עליו שבעבור העוגה היה זה, כדברי רבנו נתן והחכם רשד"ל, וא"כ רחוק הוא שיקרא רבי אלעזר את אביו בשם אשר יצמח ממנו מהלל גדול לעצמו, ונאמר יהללך זר וגו'? ומכ"ש שקשה זה על בעל הערוך, שלדבריו ר' אלעזר בעצמו אכל עוגה שהיה כתוב בה קמיע ונתפקח, וא"כ קרא עצמו כן על כי נתפקח וזה היה בלי ספק רוח יתירה מאדם. אכן עליו כבר הקשיתי קושיא יותר חמורה, שהרי רבי אלעזר יתן תמיד השם הזה לאביו עד שהעלים שם העצמי של אביו, הזרות נצבת איפא חזקה בכל אופן. הלא טוב לנו יותר כי נקרב דבר בלתי נודע לדבר נודע. שם קליר נודע לנו מעיר ששמה כן ונקראת כן בפי אחינו היהודים, ונאמר כי על שמה היה נקרא כן אבי הפייטן, כמו כמה שמות של משפחות בארץ אשכנז על שם ערים. והנה אבי כל משפחה אשר היה נקרא ראשונה בשם עיר, אחת משתי אלה

נמצא גם כן כזה, אך בהוספה שנקראה בלשון לאטין Calaris, ובחיבור ארוך וגדול אטלאס פאן יאהאן יאנזאן, אמשטרדם 1642 2 טער טהייל צד קל"ב: „העיר היותר נבחרת באי סרדיניא היא Calaris או Cagler על הר אצל הים מול אפריקא", ע"כ. שם זה האחרון הוא היותר מסכים עם מלה העברית קיליר כאשר נראה. ובעבור שלא נמצא עיר אחרת ששמה כן, אין להסתפק עוד שהיא העיר קאליר הנזכרת בתשובת הריב"ש סי' קע"א ובתשובת הרשב"ש סי' יו"ד (בהערה ט"ז לקליר נרשמים שני הסימנים בטעות). ובריב"ש שם כתוב עוד: „כאשר עבר מלך סיציליאה שם קאליר וכו', ויהי בנסוע המלך מקאליר ירד לישן בעיר הלאפולה אשר היא תחת המגדל מחוברת עמו אשר על שפת הים" ע"כ. וכל זה יורה על העיר ההיא באי סרדיניא, אשר סרה אז ביחד עם אי סיציליא לממשלת בית ארגון באספמיא, והמלך הזה הוא משנה למלך, והעיר היא על שפת הים. והנה עכ"פ קרוב לאי סיציליא לא נודע מקום אחר ששמו כן ושיהיה על שפת הים. ועוד כי ידבר הריב"ש ממגדל וכן קורא הרשב"ש מגדל קאליר, ואנו יודעים כי כן הוא בעיר אשר בסרדיניא מגדל אשר בנו אותו הפיזאנער וחלק גדול מהעיר נקרא רק על שם מגדל זה ציטאדעללע. אחשוב כי יודה לזה כל מעיין ישר. ואחרי כי כן, הנה מצאנו חכם אחד חתום קליר ולא נדע עוד אם הוא שם משפחה או עיר. אך ההשערה תאלפנו לשפוט, כי גם אם הוא שם משפחה, תחילתו היתה על שם העיר הזאת, כמו כמה משפחות באשכנז שנקראו על שם ערים: לנדא, הורוויץ ודומיהם. אכן עוד יפלא בעינינו מה שחתום לפעמים קיליר. אולם חילוף זה יחזק עוד את ההשערה. כי כבר העיר בחכמה הרב החכם מוהר"א גייגר ני' במכתבו העתי (כרך א' צד שצ"ו), כי היו"ד שלפני הלמ"ד היא במקום הברת g לאיטלקים, שנקראת כמו יו"ד לפני אות L באמצע התיבה, וכמו שנקרא שם זה גם בלשונם פעמים בהבלעת g: Caller ופעמים בהשמעת g: Caglier או מה שהוא יותר קרוב Cagler, כן נקראה בעברית פעמים קַלִּיר ופעמים קַיְלִּיר. וחילוף זה לבד יש בכחו לקרב לנו ההשערה מאד, שאם על איזה ענין אחר הונח השם, לא נבין החילוף שבא לפעמים. וגם אם לא איטלקי היה השם, לא נבין היו"ד שלפני הל' למה נשמטה ולמה נוספה פעם. אין זאת כי אם זאת העיר אשר ידענו כי יקרה לה חילוף כזה, ועל שמה נקרא כן אבי רבי אלעזר הפייטן. חוץ ממה שנמצאה בריב"ש

ישתנה — ולענין הרשב״ץ הנה ישפוק לנו כי הריב״ש קוראהו לרוב ר׳ דוראן בלא שם העצם. וכן הראב״ע קורא את ר׳ יונה לרוב ר׳ מרינוס, רק על כנויו. ואם בן הרשב״ץ קורא לאביו בשם העצם, עכ״פ יש באפשרות שהיה יכול לקרוא לו גם בשם הכנוי לבד כמו שקוראהו הריב״ש. והשם דוראן אחשוב כי הוא די — אוראן, והיינו מעיר הזאת אשר במחוז אלגיר ומדובר ממנה היום הרבה במגידי החדשות על דבר הצרפתים אשר כבשו אותה, ובמחוז ההוא היה דר הרשב״ץ. ונראה כי היא הנמצאה הרבה בתשובת הריב״ש והרשב״ץ בשם והראן. ובשם דוראן נבלעה הה״א, והרכבת דוראן כמו דונולו, ע׳ לקמן סוף אות ה׳. וכן ר׳ אדונים שקוראים אותו רש״י וראב״ע דונש או ר׳ דונש, והוא עצמו חותם כן בפיוטיו. ועכ״פ אין הפרש אם זה הכנוי הוא ע״י איזה ענין או איזה ארץ או עיר. ועוד נמצא לקמן (אות ה׳) חכם מפורסם באיטליא הדרומית מקום הפייטן, וקדמון לו, שהיה נקרא ג״כ בפי כל רק על שם עירו ולא בשמו העצמי.

ג) ההרחקה השלישית. אמר החכם שד״ל כי רחוק בעיניו מאוד היות ר׳ אלעזר איש איטליא, כי לא יתכן כלל ליהודי איטלקי לחבר נמתחו עם תהו, אלוה עם לסלוח וכיוצא בזה, כמו שעשה הקליר, כי מבטא הה״א אצל אנשי איטליא כאל״ף ממש, לא כן בני אשכנז, הם מוציאים הה״א מן הגרון, ומבטא החי״ת אצלם אינו אלא מעט חזק יותר. ומספר הערוך אין ראיה, כי הביא ערך הדייב וחדייב רק בעבור שמצא ב׳ הנסחאות בספרים וכו׳. ואני אומר, שגם הרחקה זו תתהפך לקירוב, כי לא לבד חדייב והדייב שוה לבעל הערוך, אך גם כמה ערכים כאלה. ואם היו לפניו נסחאות, היה לו להעיר על זה עכ״פ, כמו שעושה כן בכל מקום שיש רק איזה שינוי בנסחאות, אך מזה שלא העיר על זה כאן, מבורר כי לא נחשב זה אצלו כלל להפרש בעבור שיווי ההברה ולא מצא אותו כדי להעיר עליהן. אולם יש מקום שאומר בפירוש כי שוה אצלו מלה בה״א או בחי״ת ומקומות שלא אמר זה וסומך כמו על דבר נודע. והראשון הוא ערך חדק א׳ שמסיים „חידוק זה הוא כמו הידוק שפירשנו בערך הדק״. ושאר מקומות — ערכי הלם וחלם שמביא בשניהם המאמר „כל הראוי למלכות הולמתו״ או „חולמתו״ ולא העיר כלל על שינוי הנסחאות. ועוד (ערך חלבון) כתב: „חלבון מבחוץ וחלמון מבפנים״, בערך חלמון פירוש חלבון הוא הלובן

הסבות היא, או שבא ממנה לגור במקום אחר והיו קורים אותו על שם עיר מולדתו, או גם אם נשאר במקומו והיה מפורסם במקומות אחרים ולא נשמע מעירו רק זה האיש הנודע, וקוראים אותו אנשי ערים אחרות עד"מ ר' פלוני לנדא. ואולי היה נהוג כן עוד אם היה זה המפורסם רב או ראש במקומו, שהיו קוראים אותו בקיצור על שם מקומו שהוא חונה בו ונוהג רבנות, או אם היה מפואר באיזה דבר חכמה או מליצה, כמו ר' משה ריאיטי בשיריו, וזה הכנוי הוא על שם עירו, ויש קורין אותו בסתם „הרב ריאיטי". וכן ר' מנחם ריקנטי, אשר יש קורין אותו בלי שם העצם „הרב ריקנטי" (ע' שפתי ישנים ח"א וקובצי די ראססי כ"י וקהלת דוד קווארט נומר 240). אך זה הפייטן עשה עוד יותר, כי השמיט תמיד בחתימה מבוארת את שם העצמי של אביו, חוץ ממקום אחד, וזה באמת זר מאד. אך הזרות תשאר לכל התירוצים; נכון לנו להשאר איפא באשר נודע יותר. ונאמר כי בעבור שידע הפייטן, כי היה אביו מפורסם יותר בשם הכנוי על עירו מאשר היה מפורסם בשמו העצמי, לכן קרא אותו יותר בשם הכנוי. ועוד נגיד טעם מסתבר להשמטת שם העצם. ובכל זה מצאנו גם לזרות זו עוד דמיון ממש, היינו שיקרא איש רק בשם עיר או ארץ לבד, תמורת שם העצם. ע' גט פשוט על הל' גיטין (סי' קכ"ט ס"ק ק"ל) שכתב: „וכן מצאנו איש דקרו ליה רומאה (Romeo) ע"ש הרומים. ויש נשים מהמערב שקורין טורקייא או תרכייה, וחקרתי על מהות זה השם ואמרו לי שר"ל על שם ערי טורקייא וכו' דקרו להו לנשים לשם העצם: תרכייה" ע"כ.

ולא יקשה, שהיה ראוי שיקרא עכ"פ קליראנו בכנוי איטלקי או קלירי בכנוי עברי, ולא קליר כשם העיר לבד; שהרי הראינו דוגמאות בכנויי משפחות אשכנזים שהיו נקראים ג"כ רק בשם העיר לבד, עד"מ הורוויץ ולא הורוויצר ולא הורוויצי, רק יש מוסיפין איש הורוויץ ויש משמיטים מלת איש, ואולי גם אבי הפייטן היה נקרא מתחלה איש קליר ואח"כ נשמט מלת איש. אולם עוד נראה, שפעם או פעמים קורא גם הפייטן לאביו קלירי. ורש"י ז"ל קורא כן לר' אלעזר בפירושו ליחזקאל (מ"ב כ') והערוך קוראהו הקליר. ומדברי הערוך נקח ראיה, שעכ"פ קליר לא היה שם עצם הפרטי של אביו, כאשר ירצה כבר החכם צונץ להסתפק. וגם אילו היה כן, היה תמיד שמו שוה: קליר או קלירי או קיליר, כי שם עצם פרטי לא

וזאת ידענו ברור כי יושבי איטליא אשר אינם יהודים אין להם בלשונם הברת ח׳ של היהודים באשכנז, ונודע כי היהודים בכל מקום בואם הורגלו בהברות של העמים אשר הם יושבים בקרבם. אכן עמי האשכנזים יש להם הברת ח׳ של היהודים כשיבא ch אחרי האותיות a, o, u כמו Bach, doch, Buch. ואם כן חיבורי החרוזים ה׳ בחי״ת אצל הקליר מראים יותר על היותו איטלקי מעל היותו אשכנזי. ומה שהרזו אח״כ כן בארצות אחרות, הוא רק מפני לכתם אחרי הקליר בכל דרכיו בפיוטים. וגם כי בהתחלת המלה או אחרי שאר אותיות שוה גם אצלם הברת חי״ת לה״א. ועוד כי האשכנזים הראשונים אשר היו פייטנים הם אשר היה להם עוד הברה איטלקית כי מאיטליא באו הם או אבותם (ע׳ הערה י״ט לקליר ולקמן סי׳ י״ד). ועוד הנה גם ר׳ משלם בירבי קלונימוס חרז כן (ע״ש הערה י׳), וקרוב עתה אצלי מאד שהוא היה איטלקי מלוקא (ע׳ הוספה להערה י״ז על קליר), אולם יותר מאצל כלם נאבדה הברת החי״ת בפי ר׳ יניי הפייטן האיטלקי המוקדם לר״א הקליר (ע׳ לקמן אות י״ז) והוא חרז בברכת מחיה מתים שוחה עם משואה ועם ישועה.

ד) ההרחקה הרביעית. „אם היה מאיטליא הדרומית ושם צבאו כבר הערביאים איזה פעמים ולמד מהם מלאכת החרוזים, למה לא למד מהם גם כן לעשות שירים שקולים בשווי מספר ההברות כמו שלמדו זה מהם הפייטנים הספרדיים? תחת אשר משוררים אשכנזים מעמיהם חרזו גם כן בלי שווי מספר הברות וכן חרזו שם אחב״י" — על זה אשיב: הרחקה זו תתהפך גם כן לקירוב. הנה לפנינו קדמון בארבעים שנה מזמן הקליר והוא ר׳ שבתי דונולי, ועליו אין להסתפק עוד מאיזה ארץ הוא, כי הוא מבאר זאת בהקדמתו לס׳ תחכמוני הנדפסת כבר בס׳ מלא חפנים להרב החכם הגדול ר״א גייגר נ״י, והנה הוא ג״כ מאיטליא הדרומית וממחוז הקרוב למקומות אשר נסתפקנו אם לא הפייטן שכן באחד מהם. והוא טארענט, ואצלו ראינו כבר כל אשר חשבנו עד כה לדרך חדש מהפייטן ר׳ אלעזר, וגם כל אשר שיערנו לסבת הדרך ההוא, והיינו במקום משכן אבותיו של ר׳ שבתי נפלו הישמעאלים כפעם בפעם מאפריקא. והנה השאיר לנו איזה חרוזים בראש הקדמתו, והם אינם יקרים כ״כ מצד תבונתם כאשר הם מצד תועלתם לידיעת הדרך שדרכו בו מליצי ארצו וזמנו. וכאילו ידע אשר יצטרכו להם דורות הבאים, בקש והתחנן לסופרים והשביע אותם שיעתיקו חרוזיו לפני ספרו ולא ישמיטום. ואנו רואים בהם כבר

של ביצה" ע"כ, וט"ס מלת חלמון וצ"ל הלמון, כי ערך חלמון לא נמצא כלל, וגם בערך חלם שמביא חלמון של ביצה אינו מפרש מאומה ואיננו מביא שם המאמר חלבון מבחוץ וכו', רק בערך הלמון, ע"ש מבואר היטב המאמר ההוא שהוא בחולין (ס"ד א') ובע"ז (מ' א'). אך גם בערך ההוא (הלמון) יש טעות אחת על פני כלו, שכתוב כמה פעמים הלבון וצ"ל הלבון, כי כן נקרא הלובן ע"ש מראה החלב, והראיה: כי לא נמצא ערך הלבון בערוך, רק חלבון, כנזכר. ומסיים זה הערך „פי' הלמון הוא הפנימי אדום שבביצה. בריר חלמות תרגום חלבון ביעתא והלמונא" ע"כ. מבואר א"כ מסדר הערכים באות ה"א ומתרגום שמביא, דגריס בכל מקום הלמון. ובכל זה כתב בערך חלם וז"ל: „כוורת שעשאה מן החלמה וכו' וי"א יש בו חלמונות כמו אם יש טעם בריר חלמות וכמו חלמון של ביצה" ע"כ. א"כ שוה אצלו ממש חלמון להלמון, ובלי שום הערה.

ומצאתי סיוע לדברי המתרגם והערוך בענין חסרון טעם של מי ביצים, מהא דחולין (צ"ז ב'): „למימרא דיהבא טעמא והאמרי אינשי כי מיא דביעי בעלמא" ע"כ. אך מה שיקשה מעט הוא, כי רק החלבון והוא הלבן בביצה הוא חסר טעם, משא"כ החלמון והוא האודם שיש לו טעם, והם מדמים אם יש טעם, בריר חלמות לחלמון? האמנם הערוך גורס בתרגום „חלבון ביעתא והלמונא", כלומר לשניהם אין טעם, ואפשר עיקר הכוונה על החלבון, אולם לפנינו בתרגום נמצא רק „ברירא דחלמונא" והוא אמנם השוה לבדו בהברה לחלמות במקרא, אך לא בטעם, כי חלמות אין לו טעם וחלמון יש לו טעם. ועכ"פ מכל זה נדע טעות הגאון רי"ב בהגהתו לשני המקומות בש"ס שכתוב חלבון וחלמון וכתב שצ"ל הלבון והלמון, שכבר הראינו הראשון לא נמצא כלל בערוך ולא בשום מקום, ונמצא רק טט"ס בערך הלמון ואינו מלה כלל. והשני נמצא בערוך פעם בה"א ופעם בחי"ת, ולכן לא היה כאן להגיה כלל בגמרא.

ועכ"פ אצל רבנו נתן איש איטלקי היתה שוה ממש הברת ה"א לחי"ת, ולכן כתב (ערך סר ב'): „שודא הוא שוחדא, מסותא מסחותא ושיתא שיחתא". ומ"ש החכם שד"ל מהברת יהודים איטלקים, אני לא ידעתי היטב הברתם, אך מלשונו נראה כי ההבדל בין ה"א לחי"ת הוא אצלם רק שהברת ה' כמו א' והברת ח' היא מן הגרון, אך לא כמו הברת ח' אצל היהודים האשכנזים שהיא חזקה מאד, ולכן ההבדל בין הברת ה' לחי"ת נראה יותר גדול אצל האשכנזים מאצל האיטלקיים.

ולהראות חסרוני ר׳ מנחם בבנינים של שתי אותיות. וגם זאת יש לדעת, כי אף הערביאים כתבו לרוב מליצות פשוטות בחרוזים שוי הברות ובלי משקל, ע״ד תחכמוני ובן המלך והנזיר.

ה) ועוד לא נעזוב את ר׳ שבתי עד נוציא מהקדמתו הקטנה עוד דברים הנצרכים לעניננו. כפי שאחשוב היה מפורסם רק בשם כינויו „דונולו״ ולא בשמו העצמי כלל. ואשר הובילני לזה הוא, כי כתב אחר החרוזים: „אני שבתי בר אברהם המכונה שמי דונולו הרופא״ וכו׳, נראה כי כן קראו אותו. ויותר תגיד לנו חתימתו בראשי החרוזים: „אני שבתי בר אברהם חזק״; פה סיים החתימה של שמו העצמי ושם אביו. ואח״ז—„הוא דונולו אשר הושד מאורם חזק״, כלומר זה החתום שבתי וכו׳, הוא הנודע בשם דונולו ואשר יודעים בשמו זה כי הושד מעיר מולדתו. ויותר ניכר זה עוד ברוב בקשתו והשבעתו בחרוזיו לבל יעלימו שמו כל מעתיקי ספרו. ובלעדי השערה זו קשה להבין, איך היה יכול לחשוב, כי הסופר המעתיק לא יכתוב שם המחבר. אך באמת היה נודע לרופא חכם ואסטרולוג רק בשם דונולו, והיה ירא פן גם הסופרים המעתיקים, כאשר ירצו להשביח מקחם וליטול שכר הרבה, יכתבו על ספר כזה, המדבר הרבה מחכמת הכוכבים ומולדות האדם: זה מעשי החכם הרופא דונולו, הנודע בשמו. ומצד אחר אפשר היה ירא כי לא ירצו לכבדהו לקרוא אותו בשמו העצמי בעבור כי הוא רופא חכם, וכאשר אנו רואים כזאת בימינו מרבנים המקבלים תועלת מספרי חכמים, מימיהם הם שותים ושמותיהם העצמיים אינם מזכירים, רק את ספריהם בגלוי טפח וכסוי טפחיים, ולכן השביעם בל ישמיטו שמו העצמי. וזהו שכתב: „בלי למחות שמי מזה ספר סודי, רק לכתבו בשמי (הנודע) בין ידידי (כן אקרא עתה, כלומר בשמי הנודע בין ידידי ומכירי מנוער) וכו׳, חסד יעשה מלהבזות להתלמד משמי שקראוני יולדי״ ע״כ. פה מבוארת השערתנו השניה עד לאין ספק. ויהיה זה כבר השואה גדולה לשם הכנוי של אבי הפייטן ר׳ אלעזר, אשר נתפרסם ג״כ רק בשם הכנוי שלו קליר, ולא בשמו העצמי. וביותר תתחזק השואה זו, כי גם שם הכנוי דונולו עכשו שהוא על שם עיר du-nolo או do-nolo. ר״ל מעיר נולו. du או do הן מלות איטלקיות ישנות והוראתן מאין או מן (ודונולו כמו דוראן, ע׳ למעלה סוף אות ב׳). והעיר ההיא קרובה לעיר אוירסא מקום מולדת ר׳ שבתי. ואף אם נקראה היום Nola, יתכן כי אז נקראה עם o בסופה. וההבדל בין כנוי ר׳ שבתי מעיר נולו או איש נולו ובין אבי ר׳ אלעזר

כל דרכי הפייטן רבי אלעזר, והיינו חרוזים שוי הברות בסופם, אך בלי משקל ומספר התנועות ובלי צחות ובלי דקדוק (כמו אזון יאזין, שאינו נכון לאמר במקור אזון, רק האזן, אך היה צריך לאות א׳ של מלת הוא בחתימתו. אכן במלא חפנים ט״ס אוזן יאזן, שלא נמצא כן בכ״י וגם לא ידובר כזה אף מאינו מדקדק) ועם עירוב מלות תלמודיות, והאותיות אשר בראשי החרוזים כאותיות של שם הכותב עם אביו וארץ מולדתו. וגם הברכה חזק יש שתי פעמים אחר חתימת שמו ושם אביו, ואחר שם עיר מולדתו, ונראה בהם לפעמים לחץ החיבור והענין רק בעבור קיום החתימה בראשי תיבות. וכל זאת בחתימה אשר העליתי מראשי חרוזים ונדפס שמה „שבתי בר אברהם חזק, הוא דונולו הושד מאורם חזק" ועוד נצטרך לזה. והרי לפנינו כל הדברים הזרים הנמצאים בפיוטי רבי אלעזר הבא אחריו. והנה על דבר חרוזיו ומקומו וזמנו אין מקום להשערות והוכחות, רק לתת פתרון על שאלת החכם שד״ל: אם למד מערביאים מלאכת החרוזים שוי הברות, למה לא למד מהם ג״כ המשקל ומספר התנועות, כמו משוררים הספרדיים? והתשובה, כי עוד לא היה מצב ישראל במקומות ההם תחת הערביאים שוקט ונמשך כ״כ, עד אשר יכלו לדרוש תחלה היטב בדקדוק לה״ק ובעניני הנקודות והתנועות והטעמים ובדרכי מליצות הנביאים, ולבוא מאלה אל מעלת המליצה הצחה והמדוקדקת, כאשר דרכו בכל הדרך הזה אחינו הספרדיים. ולולא היו המדקדקים ר׳ דונש בן לברט ור׳ יהודה חיוג ור׳ יונה ז׳ גנאח למאורות, לא היו מוצאים המשוררים היקרים הבאים אחריהם דרך ונתיב. ור׳ מנחם בן סרוק המדקדק, שכתב מחברתו בלשון עברית וידעו ממנו אחינו האיטלקיים וגם האשכנזים אח״כ, אשר חשב להעשיר לה״ק באשר חיבר כמה שרשים ע״י שהניח להם רק ב׳ אותיות או אות אחת, הסב מצד אחד מבוכה רבה למליצים, כי רבו פיוטיהם משרשים כאלה עד שנעשו בלתי צחים וגם בלתי מובנים, כאשר כבר השכיל לדבר מזה הראב״ע ז״ל בתחלת ספרו שפה ברורה. והנה גם רבנו סעדיה גאון ז״ל, שהיה כבר מדקדק וישב בארצות הערביאים, עוד לא כתב זמירותיו במשקל ובמספר, רק בחרוזים שוי הברות ובקצת צחות. וכן ר׳ חסדאי ברבי יצחק בתחלת אגרתו הנכתבת שנת ד״א תש״כ, יש חרוזים שוי הברות בלי משקל. ועד״ז ממש מליצת ר׳ דונש בן לברט שהיה יותר מדקדק, יעוין הקדמתו להשגותיו על ר׳ מנחם בן סרוק (טכתב עתי להרב גייגר כרך ג׳ צד רע״ח). אכן הוא החל כבר להעמיק יותר בלה״ק

לא נמצא בהם שום פילוסופיא, כפי עניני תפלות ותהלות, ובכ"ז המעט אשר נמצא מעניני הטבע, כמו במראה הקשת ועוד במדידת ארץ וימים ועניני י"ב מזלות ודרכי השפעתם, כאשר הראיתי (הערה ל'), לקח בלי ספק מס' תחכמוני לבן ארצו ושכנו ר' שבתי דונולו הרופא המדבר על המזלות והעולם.

ח) וראוי להשים עין גם אל זה, כי החרוזים העברים שוי הברות היותר קדמונים אשר מצאנו, הם רק מיהודים היושבים בין הערביאים או אשר ראו ספריהם והכירו את חכמיהם, והם: רבנו סעדיה—ערך ד"א תר"צ בבבל, ר' שבתי—ערך ת"ש באיטליא הדרומית, ר' חסדאי בר' יצחק באגרתו למלך אלכוזר—ערך תש"ך באספמיא הדרומית, ר' יניי הפייטן—ערך ד"א תשכ"ה באיטליא הדרומית (ע' לקמן אות י"ז), ר' דונש בן לברט—ערך ד"א תש"ל בפאס. וכל אלה קדמו ג"כ לר' אלעזר הפייטן. ואחרי שנתפשטו חרוזים כאלה באיטליא הדרומית מר' שבתי ואילך בספרי ישראל, לא חדלו עוד ר' יניי ור' אלעזר מהכניסם גם בפיוטי התפלה. ואחריהם עוד רבנו האי בבבל בפיוט שמע קולי, ורבנו נסים בר' יעקב בהקדמתו לסיפורי מעשיות באלקירוואן. וגם חתימות שם הכותב בראשי החרוזים אמצא רק בין אלה היהודים מן הקדמונים: ר' שבתי דונולו, ר' חסדאי בר' יצחק, ר' יניי הפייטן ור' דונש בפיוטיו, וקרוב שכבר נהגו כן הערביאים בשיריהם. והשם יצחק הנמצא בראשי חרוזות של בפי ישרים והשם אברהם אשר רצו למצוא בברכת ישתבח, עוד לא נתברר אם נעשה זה בכוונה ומתי נעשה הפיוט בפי ישרים.

ט) אמנם לא כן מלת חזק אחר החתימה לא מצינו בחתימת הקדמונים שבארצות הערביאים. ואחשוב כי ר' שבתי, אשר הוא הראשון שנמצא ממנו זה, לקחה ממנהג הרומיים. הן אמנם המנהג שאומרים חזק למסיים ספר א' מספרי תורה בעת הקריאה בביהכ"נ, יש למצוא במנהג קדמון לברך תמיד את האיש בעת סיום איזה דבר או בעת שנפטר אחד מחברו (יעויין אצלנו מכתב ג' בכ"ח ג'). ובאורחות חיים הל' שני וחמישי סי' י"ט (מובא בב"י על טוא"ח ס"ס קל"ט) כתב: „בב"ר לא ימוש ס' התורה הזה מפיך מלמד שהיה ס"ת בידו של יהושע שאין אומרים הזה אלא למי שתופס החפץ בידו, וכשיסיים אומרים לו חזק ואמץ, ומכאן יצא המנהג לומר למסיים לקרות התורה חזק" עכ"ל. אמנם בב"ר (פ"ו) ז"ל: „בשעה שנגלה עליו הקב"ה מצאו יושב וס' משנה תורה בידו אמר לו חזק יהושע אמץ יהושע לא ימוש"

שנקרא רק על שם העיר לבד, ולא „איש" ולא „מן העיר" ההיא, כבר הראינו כי זה לא ירחיק עוד הכנוי על שם העיר, כמו אצל האשכנזים הורוויץ ולנדא, וגם אצל האיטלקיים ריקנטי וריאטי.

ו) נשים עוד עין על חכם איטלקי שהיה חי אחר ר' אלעזר הפייטן כמאה ועשרים שנה, והוא רבנו נתן בעל הערוך. והנה גם הוא דרכו בחרוזים שוי הברות ככל דרכי הפייטן בלי משקל ובלי דקדוק ובמלות תלמודיות וזרות ובחתימת שמו ושם אביו בראשי החרוזים בסוף ספרו. ע' מכתב עתי להרב גייגר (כרך ג' צד ר"פ רפ"א). ואצלי עוד העתקה מכל החרוזים אשר עשה רבנו נתן בסוף, כל אות מאותיות א"ב וגם בסוף כל פרק אחר הערכים המתדמים בשתי אותיות הראשונות, אשר בבדני בה הרב החכם הגדול מוהר"ר חיים היימאן נ"י מהמבורג, והיא מאוצר ספריו כ"י הנפלאים. ועוד שירה ארוכה בסוף הספר הנשלחה לי ג"כ מזה החכם, וגם מזה המשיג בעצמו הוא הרב החכם הגדול מו"ה רשד"ל נ"י. וכלם דרך אחד להם ולפיוטי ר' אלעזר. והוא שוה ג"כ במלת חזק בסוף, כמו ר' שבתי וכמו הפייטן. ועוד דמיון לפייטן בדבר גדול יותר מר' שבתי, שחותם ג"כ בירבי ביו"ד אחר הבי"ת הראשונה, כן בחרוזים הנדפסים, כן בנמצאים עוד כ"י אצלי.

ז) ועוד יש להעיר, כי ר' שבתי הראשון הנודע לנו באיטליא בכתיבת חרוזים שוי הברות היה יכול ללמוד דרך זה מעמים, כי ידע כמה לשונות ולמד חכמות מספריהם וגם מחכמיהם, והיינו מנוצרים וישמעאלים, כאשר כתב בביאור בהקדמתו הנדפסת. ויש לשער כי לא בודד היה בדרך הזה, ומי יודע כמה חכמים היו דומים לו בזה, וכנראה ג"כ מהקדמתו שכתב: „מקצת חכמי ישראל היו אומרים על ספרי המזלות הכתובים ביד ישראל שאין בהם ממש על שלא היו מבינים בהם, והיו אומרים כי ספרי חכמת הכוכבים והמזלות בין הגוים הם" ע"כ. וידענו מרבנו חושיאל שבא מבארי (קרוב למקומו של ר' שבתי) לאלקירוואן וגידל שם את בנו רבנו חננאל על ידיעת לשון יונית ודרכי החכמה, וכן ר' משה ור' חנוך בנו, שבאו מבארי לקורטובה, העמידו תלמידים חכמים גם בלשונות ומדעים, ובהם ר' יוסף בר יצחק בן שטנאש הידוע בן אביתור, שפירש כל התלמוד בלשון ערבי למלך ישמעאל ששמו אלחכים. וכן תלמיד ר' חנוך היה ר' שמואל הנגיד החכם הנודע בלשונות ומדעים. וע' עוד לקמן (אות ט"ו). ומה שיש לראות עוד אדות דברי חכמה בפיוטי ר' אלעזר, הן אמנם

איטלקי, וכלם לקוחה רק מתלמוד ירושלמי ומדרשים, כי בבבלי לא נמצאה. הנה גם הנוסח של חיבור ברכות בונה ירושלים ואת צמח ושל ותערב עד שאותך לבדך וסיום התפלה עושה השלום אשר הוא הכל לקליר, כמו שנראה כל זה בסוף יוצר יו״כ מחרוזים על ש״ע של חול: „צפה נא בשעבוד, שאותך לבדך ביראה נעבוד וכו׳ שכינתך שלום, עושה השלום״, ושם ג״כ בונה ירושלים ואת צמח ביחד, הכל בירושלמי ומדרשים (ע׳ הערה ל״ג והוספה ובילקוט שמואל רמז פ׳ ובמדרש תהלים ט״ז). ואוסיף עוד עתה, שגם נוסח משיב הרוח ומוריד הטל אצל הקליר ואצל בני אספמיא—מא״י בא להם. ע׳ ירושלמי ריש תענית, ובבבלי משמע להפך (ע׳ היטב ב״י על טואו״ח סי׳ קי״ד ד״ה וה״מ שלא הזכיר טל).

יב) נשים עין עתה על החכמים האשכנזים וצרפתים, מלבד כי לפני רבו של רבנו גרשם מאיר הגולה לא נודע שום חכם שם, כי אם במשפחות רבי משה הזקן שהובאה מאיטליא למגנצא, הנה לא ידעו ג״כ מי הוא זה הפייטן ר׳ אלעזר וחשבוהו לאחד מהחכמים הראשונים, ומהם לתנא מבעלי המשנה. ומהומות תת״נו לא ישפיקו להשכיח מקום וזמן וענין איש מצויין כזה, כאשר לא היה בכחם להשכיח שמות ר׳ משה הזקן וזרעו הפייטנים. ואין לחשוב כי בעל הערוך נעלם ממנו ג״כ זמנו של קליר, כי רק בסבת שם קליר היה נבוך, יען לא ידע שיש עיר כזאת בסרדיניא, אך נקל כי גם ארצו היה יודע. ואדרבא, מלשונו נוכל להוציא כי ידע איחור זמנו, שכתב (ערך קלר): „שמענו שיש מקום שקורין לעוגה קליר, ע״כ נקרא רבי אלעזר הקליר שאכל עוגה שהיה כתוב בה קמיע ונתפקח״, ע״כ. ולדעתי מלת שמענו מוסב גם על הטעם של שם קליר והספור, ואילו חשבהו מזמן התלמוד לא היה אומר לשון שמענו, וגם לא היה מספר בסתם דבר שלא נמצא בתלמוד ולא בשום ספר עוד, ומאין לקח זה? אולם על חכם מוקדם לפניו רק כשנים ושלשה דורות יתכן לספר כזאת וגם לאמר שמענו.— באשכנז לא היה הפייטן הראשון הנודע להם חותם בירבי, כי לא היה לחכמי הארץ ההיא חיבור כ״כ עם בעלי א״י ועם תלמוד ירושלמי ומדרשים כמו באיטליא וביחוד באיטליא הדרומית. ואילו היה ר׳ אלעזר אשכנזי או צרפתי היו בהכרח הנוסחאות בברכות בונה ירושלים ואת צמח ביחד, ואותך לבדך ועושה השלום קדמוניות באשכנז וצרפת, והיה קשה ליישב מתי פסקו שם וע״י מה פסקו, אחרי כי עם כל

וגו' ע"כ. ועדיין קשה, למה אין אומרים ואמץ ג"כ כמו ליהושע? אולם לסיים חתימתו במלת חזק ודאי דבר חדש הוא בינינו. אכן הרומיים היו נוהגים לכתוב אחרי סיום אגרתם מלת vale או salve והוא ברכה לריעו מקבל האגרת, והעתקתו בלה"ק ממש מלת חזק.— והנה הם היו כותבים שמותם בהתחלת האגרת, ולא בסופה, ואחרי הזכרת שמם היו כותבים ג"כ מלת Salutem, שהוראתה ג"כ שלום וחוזק. וכן נהג ר' שבתי, חתם שמו ג"כ בהתחלת המכתב ואחרי הזכרת שמו נתן לקורא הברכה „חזק", ועוד הפעם אחרי הזכרת כנויו ועיר מולדתו—„חזק". ור' אלעזר עשה כן אחריו ג"כ אחרי חתימתו, אך חתם ג"כ בסוף הפיוט (כמו בפיוט תתננו להו"ר), או שחתים בכל משך הפיוט ובאחריתו מלת „חזק" (כמו בקרובות לפורים). אמנם ר' ינייי הקידם מעט לר' אלעזר לא רדף עוד אחרי ר' שבתי במלת חזק, והפייטנים האשכנזים הפריזו על המדה גם בזה, וכפי הנראה הציגו ברכה זו לא לקורא, רק לעצמם, ורשמו אחרי חתימת שמם גם „יגדל בתורה ובמצות", או „יחי ויזכה לחיי עד", וכדומה. ור"ש בר יצחק ביאר בפיוט הראשון ליום ב' של ר"ה את הברכה לעצמו, ע"ש בראשי החרוזים: „יפול חבלי לחיי עולם".

י) ועל הבקיאות הנפלאה של ר' אלעזר בתלמודים ומדרשים אין לתמוה ג"כ, כי היו שם באיטליא ובפרט בחלק הדרומי חכמים גדולים בתלמוד וביחוד בישיבות בארי ואוטרנטו, ומישיבת בארי יצאו ארבעה חכמים גדולים המפוארים, אשר על ידי שנים מהם נתפשט לימוד התלמוד באספמיא ונתרחב באפריקא (כאשר הראיתי כל זה בהערה י"ז והוספה אליה), ואדרבא גם מזה ראיה, כי הפייטן ר' אלעזר היה מאיטליא הדרומית, כי פיוטיו כוללים יותר ירושלמי ומדרשים מאשר יכללו כל הפיוטים מזולתו, ואפילו מר' משלם בירבי קלונימוס, וזה רק מאשר היה לאיטליא הדרומית חיבור גדול עם א"י ומשם באו להם כל המדרשים והפסקתות אשר לא השיגו עוד ארצות הצפוניות, כאשר נראה עוד. ובערוך נמצאו כבר הפסקתות ההן והן כלן מא"י. ורבנו חושיאל אבי רבנו חננאל, אשר בא ג"כ מאיטליא הדרומית, פקח עיני חכמי אלקירוואן ביותר על לימוד תלמוד ירושלמי, כאשר הראינו כל זה.

יא) ומלבד מלת בירבי בחתימה, שמצינו לר' אלעזר ואחריו לר' נתן בעל הערוך, וגם לר' משלם בירבי קלונימוס, כי גם הוא

הקהלות „שו"ם" גם בספרים מאוחרים של חכמי אשכנז: שפירא, גרמיזא [במקום וירמישא], מגנצא, וכל אלה השמות איטלקיים הם, לא אשכנזים, יעד היום יקראו כן באיטליא — אין זאת כי אם בעת בא ר' משה הזקן למיינץ החל לקרוא את עירו בכתביו בשם האיטלקי מגנצא, כפי אשר הורגל בארצו, וכן שתי הקהלות הסמוכות נקראו כן ממנו וממשפחתו ומתלמידיו,— והחילוף של מיינץ ומגנצא יזכיר אותנו עוד בחילוף הברת אות י' לאות ג' של האיטלקים, כאשר הראינו למעלה (אות א') בשם קיליר הנעשה מן קאגליר, — אולם החתימה של בירבי לא נשאר זמן רב אצל המשפחה, שכן ר' משה מחבר פיוט אימת נוראיתיך, בן בנו של ר' משלם כפי דעתי, יחתום כבר משה ברבי קלונימוס בלי יו"ד לפני הר', ונהג כבר בזה מנהג פייטנים אשכנזים. וזה ג"כ ראיה מוכחת להכרעתי (הערה י"ט) ביחוס של משפחה זו, להציג את ר' משה זה הפייטן לדור שלישי אחרי ר' משלם, כדברי הרוקח, לא כדברי הרש"ל שמעמיד להפך את ר' משלם לדור שלישי אחרי ר' משה. ואחשוב גם את ר' אליהו בירבי מרדכי לאיטלקי בעבור שחתום כן בפיוטו למנחה יו"כ, ולא אחד בפייטנים אשכנזים שיחתום כן, חוץ מר' שלמה הבבלי אשר לא נדע עוד מקום מולדתו.

טו) אמנם אעפ"י שחתום ר' משלם כמו ר' שבתי ור' אלעזר במלת „חזק", וגם כמו ר' אלעזר במלת „בירבי", מ"מ ניכר הבדל גדול בין דרכי פיוטיו לדרכי פיוטים של הקליר, כי הראשונים אינם מלאים כ"כ מדרשים ופסיקתות כמו הפיוטים של הקליר, ואף אינם כבדים כ"כ, ויש בהם עוד יותר נטיה לבעלי הסוד, ונוסף על אשר כבר הראיתי מזה (הערה ל"ו לתולדות רבנו נתן) יהיה עוד הפיוט האדרת והאמונה וסיומו הנכפל בכל אותות א"ב: „לחי העולמים", לאות על זה כי מראה באמת רמזים לספירות ועולמות העליונים, וכן יחשבוהו על נכון בעלי סוד המאוחרים, ולא כן פיוטי קליר, שגם מה שנראה בהם כעין סתרים בפיוטי הקדושות הכל מפ"ב דחגיגה ומדרשים ופסיקתות ופרקי היכלות.— ורואים אנו כבר פה הבדל גדול בין חכמי איטליא הצפינית ובין חכמי איטליא הדרומית, כי לאיטליא הצפונית בא אבו אהרן מבבל ולימד לר' משה הזקן דרכי הסודות (ע' הערה כ"ז לתולדות רבנו נתן) והוא עם משפחתו הביאו עמם הלימודים ההם למגנצא, והיה בידם תיבה עם קונטרסים מסודות (ע' תשובת רש"ל סי' כ"ט). ולימוד הזה עם

המהומות אשר נעשו שמה לא כלו ישראל משם ח"ו, ולא באו שמה מארצות אחרות. אך באיטליא הדרומית נוכל להשיב על שאלה זו, שעם עזיבת היהודים את המקומות ההם חדל המנהג בנסחאות.

יג) ובדבר החרוזים שוי הברות בפיוטים, כמעט הוא מהנמנע לאמר שהיתה התחלתם באשכנז, כי היו שם מעט החכמים בתלמוד בימים ההם נבדלים ונפרדים מאוד מכל אשר נעשה אצל העמים. ויתכן כי לא ידעו כלל מדרכי שיריהם, ואיך חידש לו אחד מהם דבר שלא נמצא בתנ"ך ותלמוד ומדרשים? ואם נאמר שנודעו לו דרכי שיריהם, הלא אז יותר היה נשמר מלעשות בענין זה כמעשיהם, ובפרט בתהלות שדי ובאמצע התפלות, לאמר איכה יעבדו וגו', ופיוטים כאלה לא היו יכולים להתקבל אצל הקהלות בשום אופן, ובהכרח היו החרוזים נודעים מתחלה ע"י ספרי חכמה בישראל, ורק אחרי שהתחילו לצמוח על אדמת ישרון, היה יכול הפייטן להרשות לעצמו ג"כ ולעשות חרוזים כאלה. אכן לא מצאנו ולא נודע לנו שום חכם בחכמות העולם או שום מליץ ולא שום ספר במדעים או מליצות מימים הקדמונים ההם בארץ אשכנז, ואיך היה יכול להמצא, אם גם בעמי אשכנז לא היה נודע אז שום חכם ושום ספר חכמה. אך באיטליא הדרומית מוצאים אנו זה הרופא החכם ר' שבתי עם ספר תחכמוני שלו ועם חרוזיו בתחלת ספרו, ולא יחיד היה בלי ספק, כאשר הראיתי למעלה (אות ז') מדבריו. וגם צפון אפריקא מול איטליא הדרומית ושם בין הערביאים היו נמצאים כבר חכמים בין היהודים ובעלי לשונות, כמו ר' יהודה בן קריש ואחריו ר' דונש בן לברט, והערביאים באו כפעם כפעם גם לאיטליא הדרומית, כאשר ראינו. ואחרי שנתפשטו החרוזים, לא חדשים היו עוד בעיני הקהלות, ונתקבלו אצלם גם באמצע התפלות.

יד) וככה מלת, חזק" אחרי חתימת השם היתה בלתי נהוגה באשכנז, וכן „בירבי"—ומה שחתום כן ר' משלם, היינו „בירבי קלונימוס חזק", הוא מפני שגם הוא איטלקי, ור"ל או שנשאר באיטליא, כפי חשבתי (הוספה להערה י"ז) ואחשוב עוד, או אם הלך עם אבי אביו ר' משה הזקן למגנצא, עוד לא עזב כל מנהגי אנשי ארצו. ויש לנו סימנים שגם בזמן מאוחר עוד נשאר באשכנז הרושם מארץ מולדת של המשפחה ההיא מר' משה הזקן, שככה יקראו שלשת

הזה, הנה כתב הר"ם מרוטינבורק וז"ל: „כי מן הדין היה לנו לחזור הסדר בתרגום ירושלמי כי יותר מפרש העברי מתרגום שלנו, אך שאין מצוי בינינו, ואף כי אנו נמשכים אחר מנהג בבליים" עכ"ל (ארחות חיים הל' קריאת הסדר שמו"ת סי' ג' וכלבו סי' ל"ז). ופירוש סוף דבריו הוא עוד טעם למה שהם חוזרים הסדר רק בתרגום אונקלס, כי הם נמשכים אחר הבבליים, ותרגום זה של אונקלס מהם בא ונקרא בבלי, כאשר הראיתי בכמה מקומות ואראה עוד בסמוך. וט"ס שם בכלבו שכתוב: „ואף כי אין אנו נמשכים", וצ"ל כמו בא"ח: „ואף כי אנו נמשכים". ועכ"פ גם בימי הר"ם מרוטינבורק (ה"א וחמשים) עוד לא היו מצוי תרגום ירושלמי באשכנז, תחת אשר ס' הערוך (ד"א תת"נ) מלא כבר על כל גדותיו מנוסחאות של תרגום ירושלמי. ומביא הרבה פעמים בסתם בשם תרגום, כספר המצוי ביד כל אדם, וכבר היה גם לפני ר' חננאל ורי"ף, אף על פי שהיתה נוסחא משונה לפניהם (תולדות ר"ח סוף הערה כ'),— וגם תרגום אונקלס השיגו באשכנז רק ע"י עיר רומי, ע' תשובת הריב"א (במרדכי פ"ט דגיטין סי' תמ"ו), שכתב: „אני בדקתי בתרגום בבלי ראשון שהובא מרומי אין כתוב בו י' [אחר התי"ו במלת „תהוי" על מקרא אם היו תהיה לאיש] וככה בכמה תרגומין אלא שעל אותו סמכתי יותר מן הכל כי אין כמהו בדקדוק אותיות" עכ"ל, והכוונה על תרגום אונקלס, כי בת"י שם „איתנסבת".

יז) עוד ראיה חדשה שהיה ר' אלעזר הפייטן איטלקי, כי ר' יניי הפייטן הקודם לו היה איטלקי, ונמצא עליו שהיה רבו של ר' אלעזר הקליר. על ר' יניי זה יש לדבר הרבה, אך פה נביאהו רק לענין שאנו צריכים אליו. ע' עליו מקודם בתחלת הערה י"ט לקליר, שבעל שבלי לקט מביא את ר' ינאי לפני ר"א הקליר וכתב עליו שהיה מן החכמים הראשונים ופייט קרובץ לכל סדר וסדר של כל השנה, ונסתפקתי שם מי הוא ר' ינאי זה? ואנה נזכר עוד? ועלינו לתת תודה רבה בזה להחכם הגדול דר' צונץ כי הוא מצא בפיוט יוצרות כ"י אצל קרובות לשבת הגדול מאמר אשר כפי הנראה הוא מר' אפרים מבונא (הנודע ג"כ למספר המעשה של ר' אמנון בעל ונתנה תוקף) וז"ל: „אוני פטרי רחמתים. ואמר העולם שהוא יסוד ר' יניי רבו של רבי אלעזר בר קליר, אבל בבל ארץ לומברדיאה אין אומרים אותו, כי אומרים עליו

הכתבים הלך בהם כפי הנראה מדור לדור עד ר' יהודה החסיד, אשר מדרכי רעיוניו בספר חסידים נוכל להקיש קצת על דרכי הרעיונות של אבי המשפחה הזאת, הוא ר' משה הזקן. — ומעתה נתגלה לנו מראה חדשה, כי ההפרש אשר ראינו אח"כ בין חכמי אפריקא ואספמיא ובין חכמי אשכנז וצרפת, שהראשונים חוץ מדרך הישר אשר הראו בלימודי שני התלמודים ומדרשים, היו גם כן בעלי שיקול הדעת ועוסקים גם בחכמות ולשונות, ורחוקים מאוד מדרך בעלי סתרים עד ימות הרמב"ן ז"ל, והאחרונים בהפך כל זה שכל עסקיהם רק בתלמוד בבלי ורק מעט בירושלמי ולא מאומה בחכמות ובלשונות, וקצת מהם רודפי סודות, יש לו מקור גם בהפרש הראשון בין חכמי איטליא הדרומית לחכמי איטליא הצפונית. מהראשונים, אשר היו בעצמם חכמים גדולים בתלמוד, אך גם אוהבי חכמה ולשון ומכירים פעם מקרוב ופעם מרחוק חכמת הערביאים. יצאו אנשים מפורסמים בתלמוד ובחכמה, ובאו אל קהלות ישראל היושבים בין הערביאים בלי מצור ומצוק, באספמיא הדרומית ובאפריקא, אשר היו ביניהם כבר חכמים במדעים ולשונות והרבי שם תלמידים כפי דרכיהם, היינו ר' משה ור' חנוך בנו באו מבארי לקורטובה, והעמידו תלמידים את ר' יוסף בן שטנאש ור' שמואל הנגיד וכל הבאים אחריהם, ורבנו חושיאל בא מבארי לאלקירוואן ושם הוליד את רבנו חננאל וגידלו על לימודי שני התלמודים ומדרשים ודיעת החכמות והלשונות; ומהאחרונים, אשר היו בעצמם חכמים בתלמוד ואוהבי סתרים ודבר אין להם עם הערביאים ועם איזה מדע ולשון, יצאו אנשים מפורסמים בתלמוד, ובאו אל קהלות ישראל השוכנים במצור ובמצוק ואשר מצבם הרע לא נתנם לראות אור באיזה ענין וגם בתלמוד לא נודעו עוד עקבותם עד הנה, זולת הדת בקיום המעשים אשר היתה לבדה נחמתם בענים, היינו ר' משה הזקן ומשפחתו באו מלוקא למגנצא והרבו שם תלמידים.

טז) ואצל הפייטנים האשכנזים המאוחרים לר' משלם בירבי קלונימוס ור' משה בן בנו, אנו רואים ג"כ זה ההפרש עוד בין פיוטיהם ובין פיוטי ר' אלעזר, היינו בריבוי ומיעוט מדרשים ופסיקתות, כי לא אחד מהם אשר יכלול כ"כ מדרשים בפיוטיו כמו זה הקליר. והטעם כמו שאמרתי, כי לא השיגו באשכנז כ"כ בנקל את המדרשים והפסיקתות, כאשר השיגו אותם רבי אלעזר באיטליא הדרומית ורבנו נתן בעל הערוך ברומי. ואם נרצה סימן על ההפרש

ליאון", ע"כ. ואח"כ כתב כי הגימטריאות אבדו לפניו אמונתן. ונראה מלשונו כי הוא מסתפק גם בעדות ר' שמואל שולם. והנה בדבר החשבונות כבר הגדתי דעתי (במכתבי לרואים) כי על משמרתי אעמודה כל עוד לא יראני איש השואות כאלה של מספרים בפיוטים אחרים בינם לבין עצמם, היינו שתי התחלות ושני סיומים ועוד שתי התחלות ועוד התחלה וסיום. ועוד השואות אלה הדומים בעצמם למספר שלישי והוא חתימת הפייטן כפי מה שמצאנוה ממנו בעצמו בראשי תיבות ולא כפי מה שנרשים לו איזה חתימה מעצמנו. וכמעט הוא מהנמנע אצלי שיהיו כל אלה רק מקרים. ועוד נראה להלאה חיזוק להשערה זו בחשבונות (אות כ"ז), החשבונות האלה יסייעו לעדות ר' שמואל שולם. ולהפך, בלי עדות רש"ש החשבונות אפס ואון, ואחרי חזקנו את החשבונות מצד אחר חזקנו גם עדות רש"ש. ונחקור להלאה (אות כ') על עדות רש"ש מצד עצמה ובחקירה ההיא ימשך עוד חיזוק להשערתנו בחשבונות.

יט) אך מקודם נדבר על השאלה הגדולה של החכם צונץ: למה לא זכר הפייטן בשום מקום את אביו ר' יעקב בחתימתו בראשי תיבות? ואם נאמין לעדות רש"ש תהיה השאלה עד"ז: למה רק במקום א' לבד זכר את שם העצמי של אביו ולא בשאר מקומות? ואם נאמין גם לחשבונות, תהיה עוד השאלה עד"ז: למה רק בכמה חשבונות הזכיר את שם העצמי של אביו, ובראשי תיבות רק במקום אחד לבד, הנאבד מאתנו? ועל זה נשיב תשובה קרובה ומתקבלת לדעתנו, כי עשה זאת הפייטן רק מפני הכיבוד הגדול אשר נתן לאביו, וכל עוד שהיה יכול להסתפק בקריאת כנויו לבד נהג כן תמיד, ורק פעם אחת עזב מנהג זה בראשי תיבות לסבה שנזכיר עוד. ולהזכירו בחשבונות לא הקפיד עוד, כי צפון הוא בהם מאד שם העצמי של אביו, ולא חשב זה לקריאה מבוארת בשמו. וגרסינן (קדושין ל"א ב'): „ת"ר חכם משנה שם אביו ושם רבו וכו', כי הא דמר בר רב אשי כי הוה דריש בפירקא איהו אמר אבא מרי ואמוריה אמר הכי אמר רב אשי", ע"כ. ובסנהדרין (ק' א'): „מפני מה נענש גחזי שקרא לרבו בשמו שאמר זה בנה אשר החיה אלישע", ע"כ. ופסק כן הרמב"ם ז"ל (ת"ת פ"ה, ממרים פ"ו) והוסיף: „בין בחייו בין במותו". וזהו מברייתא הקודמת שם: „מכבדו בחייו ומכבדו במותו", אך החמיר עוד שלא לקרוא גם אחרים בשמם, אם היה כשם אביו או רבו, רק לשנות אותו. ועל זה תמהו: מנין

שנתקנא בר' אלעזר תלמידו והטיל לו עקרב במנעלו והרגו. יסלח ה' לכל האומרין עליו, אם לא כן היה" ע"כ. וכבדני והודיעני מזה עוד בתחלת שנת תקצ"ג. ומבלי לפנות מאומה אל דבת הבל כזו, אשר מעינה הנרפש נראה בעליל מאיזה קוסמים ומכשפות, וה' יסלח גם להרב ר' אפרים אשר התראה כאילו נסתפק בה וחושש אליה, נאמר כי בכ"ז יש במציאה זו תועלת לא מעט. והנה פיוט „אוני פטרי רחמתים" לשבת הגדול, אשר הוא שם במחזור בכ"י, מצאתי גם בדפוס בשני ספרים, בסדר שערי שמים להגאון של"ה ז"ל, ד"א, ובמחזור לאשכנזים שבגלילות איטליא (ווין תקפ"ג). וכבר מצא החכם צונץ חתימתו אחר ברכת מחיה מתים בראשי החרוזים: „ישמע, נִפרעת, ירדו, ישע". והוא א"כ יניי, לא ינאי. וכל הפיוט כלו בא"ב ובחרוזים שוי הברות ע"ד פיוטי הקליר, רק בלתי כבד כ"כ, והיתר שמור למועד וליום שידובר בו. עכ"פ זאת נוכל להוציא מסיפור המבולבל ההוא, שבארץ לומברדיאה ידעו יותר מעניני ר' יניי והקליר מאשר ידעו בשאר ארצות, וחשבו את ר' יניי לרבו של הקליר; ואיזה סכלים הוציאו הדבה של מות ר' אלעזר ע"י רבו ח"ו, עד שבשאר ארצות אמרו פיוטי ר' יניי וחשבו את מחברם לא' מחכמים הראשונים, ורק בלומברדיאה לא אמרו אותם מפני דבה הרעה. ודרך התחלתה לתלות דבר בלתי רגיל באיזה סבה בלתי טבעית, הוא מעין הסיפור על הקליר איך נתפקח ע"י אכילת עוגה שהיה כתוב בה קמיע, וסיפורים כאלה היו יכולים להתחדש בארצות הצפוניות ואמצעיות של איטליא, כמו לומברדיאה (ארץ של ר' משלם בירבי קלונימוס ואבו אהרן) ורומי, אשר שם ושם רדפו כבר סתרים וקבלות מעשיות. אך עכ"פ נראה מזה מקומו של ר' יניי וגם זמנו, כי איטלקי היה ובזמן הקליר, ונדע מזה גם ארצו של הקליר שהיא איטליא, כי ביחד חיו. ועל ר' יניי יש עוד ראיה משמו, כי היה לארץ מולדתו חיבור עם א"י, כי בתלמוד ירושלמי נמצא ר' יניי במקום ר' ינאי הנמצא בבבלי. וכן זכיי—זכאי, שמיי—שמאי ודומיהם. והארץ היותר מחוברת בימים ההם עם א"י באירופא היתה איטליא הדרומית.

יח) השאלה החמישית היא מהחכם צונץ שכתב וז"ל: „על מה ר' אלעזר איננו זוכר כלל את אביו בשם יעקב. ולולא עדות ר' שמואל שולם והחשבונות בעזרתו העזתי פני לטעון כי מעולם אבי הפייטן לא נקרא בשם יעקב, כי אם קליר שמו, כמו קלונימוס,

אולי איזה מחבריו, או בדורות מאוחרים כשנשתכחו גם תלמידי תלמידיו, קראוהו ר' יהודה הנשיא. ונראה עוד כי כן רבן גמליאל ברבי (ע' סה"ד) רק בעבור כבוד ר' שמעון אביו, שהיה אדם גדול מאד ונהרג בחרבן וחשבו שכלם חייבים בכבודו. ויתכן כי כן רב בבבל, שהיתה לו ג"כ ישיבה גדולה, לא היו קוראים אותו תלמידיו הרבים בשמו רק רב ונשאר כן. ובשביל כל הראיות האלה קשה עלינו הקולא הזאת אשר מוצאה מדברי רש"י ז"ל בסנהדרין שם, שכתב על הקורא לרבו בשמו: „שאומר פלוני ואינו אומר מרי ור' פלוני", ע"כ, ונראה שרצה ליישב מנהג חכמי ארצו שנוהגים כן. אולם אפשר בעבור שהם היו רגילים לקרוא לכל אדם גדול, ובפרט אם קבלו ממנו לפעמים איזה דבר חידוש, בשם מורי ורבי, וימצא זה לרוב בתשו' מהר"ם בר ברוך וגם בתשו' חכמים הקודמים הנמצאים שמה, ובכגון זה הרשו לעצמם לקראו גם בשמו, ולא כן לרבו מובהק שרוב תורתו ממנו.

והש"ך ז"ל מחלק ד„אין נוהגין כן רק שלא בפניו, שכן היו גבי גחזי שלא בפני אלישע, ורק על זה כתב רש"י שלא אמר מרי ור' פלוני, אבל בפניו אין להזכיר שמו כלל, רק יש לקרותו רבי וכן נוהגין" ע"כ. אולם על חילוקו יש להקשות מן ספרי שהביא הגאון רא"ו: רבינו משה וכו', והיה זה בפניו, ועוד שם בספרי למעלה: „ה' אלקי אבותיכם יוסף עליכם אמרו לו רבינו משה". ועוד קשה ממה שהכ"מ (ת"ת פ"ה ה"ה) כתב על דברי רש"י „ומקרא מסייעו דקאמר יהושע אדוני משה" ע"כ, וכל זה בפניו. ונראה דשאני שם משה, שהוא עצמו נעשה לשם יקר וכבוד ולא היה נקרא כן שום אדם זולתו, והיה השם הזה לבדו מסבב כבוד ומורא; ואפשר בעבור שהוא מורה על גודל הנס, איך הצילו ה' מן היאור ביום הולדתו, וכל ישראל הרגישו בשם משה שם רבם ואדונם ונאמן בית ה', לא כן אם שם העצם של הרב איננו פלאי, רק מצוי גם בשאר אנשים, שאז הוא גרעון לכבודו אם קוראים אותו כאחד האדם. ומעתה אפילו שלא בפניו יש להחמיר מלקרות לרבו מובהק בשמו העצמי, וכל המקומות שזכרנו למעלה הם לראיות, שמדברים כלם בשלא בפניו. אך עדיין יקשה ממה שמביא הגאון רא"ו ז"ל, שאמר ר' יוסי: „אבא חלפתא" (בכורות כ"ו א'), וכן ר' דוסתאי: „ינאי אבא" (ספ"ק דגיטין), ור' שמעון: „יוחאי אבא" (פסחים קי"ב א'), אולם רש"י פי' שם בבכורות: מודה אבא, ששמו חלפתא, ע"כ קרוב

לו ? והגאון ר"א מווילנא ז"ל השכיל להעיר בפירושו ליו"ד (סי' ר"מ ס"ק ז') וז"ל: „כפי הערוך דשם אביי היה נחמני ורבה קראו אביי בשביל אביו, וכלם קראוהו כן בשביל כבודו של אביי, רק רבא שהיה חבירו קראו נחמני", ע"כ, כלומר שרבה לא היה יכול לקרוא שם נחמני כשם אביו והוצרך לשנותו לשם אביי, וכבר העיר כן הרב בעל באר שבע (סוף הוריות). שהערוך כיוון לדינו של הרמב"ם במ"ש: „וכיון דהוה שמיה נהמני כשם אבוה דרבה לא הוי קרי ליה כל שעתא נחמני", ר"ל שלא היה יכול לקרוא מפני כבוד אביו. ועוד יותר השכיל הגאון רא"ו ז"ל להעיר שם (סי' רמ"ב ס"ק ל"ב) על מ"ש המחבר „אסור לתלמיד לקרות לרבו בשמו לא בחייו ולא במותו", וז"ל: „שאביי כשאומר בשם רבה אפילו כשהיה אצל רב יוסף ואח"כ, אמר כדמר וכו', וכן רב מרדכי לרב אשי שרביהם מובהקים היו, וזהו שאמר בסוף שבת ושאר מקומית: אמרית קדם ר' ומנו, הגמרא מפרש מנו; וכן באביו כמ"ש בקדושין שם: כי הא דמר בר רב אשי וכו' ולאחר מותו [של אביו] היה, שישב מר בר רב אשי בראש", ע"כ דבריו המושכלים מאד.

אמנם במחילה מכבודו נראה כסותר דבריו אלה תיכף בסמוך, שעל מ"ש רמ"א: „וכל זה דוקא שאינו מזכיר רק שמו לבד, אבל מותר לומר ר' מורי פלוני" כתב וז"ל: „רש"י שם, וכמ"ש בספרי פ' דברים ותענו אותי הל"ל משה רבינו, וכן באביו כשאומר אבא מותר כמ"ש בכמה מקומות אבא חלפתא, אבא יוחי", ע"כ. וקשה לפי"ז, למה הוצרך הש"ס תמיד לפרש ומנו, והתלמיד היה יכול לזכור שם רבו כשאמר מקודם מורי ורבי ? ומר בר רב אשי הוי אמר רק אבא מרי ואת שמו העצמי לא הזכיר ? ועוד ל' הברייתא בקדושין „משנה שם אביו ושם רבו", ואם איתא דיכול לקרותו בשמו כשמוסיף ר' מורי, אין זה שינוי רק הוספה ? אלא ודאי דבמקום שם עצמי הוא קורא שם אחר והיינו אבא מורי או מורי רבי. ועוד לשון התוספתא (סוף עדיות) המובא בערך אביי: „מי שיש לו תלמידים ולתלמידיו תלמידים קורין אותו רבי, נשתכחו תלמידיו קורין אותו רבן נשתכחו אלו ואלו קורין אותו בשמו" ע"כ, משמע דבלא נשתכחו אין קורין אותו בשמו כלל, רק רבי לבד. ונראה ברור, שזהו שם רבנו הקדוש, רבי, בלי שם העצם לרוב מאד, מפני שהיתה ישיבתו גדולה ויחידה והתלמידים הרבים לא היו יכולים לקרותו בשמו, רק רבי, ונשאר זה השם. רק לפעמים

ולחשוב כי זה החכם נעשה לפתע פתאום דובר כזב ומתעה? ולא באחת יכזב כי אם בשתים? ולאיזה תכלית היה עושה זאת? מה תפארת ומה יקר הוחיל להשיג מזה? ולא נוכל לאמר ג"כ, כי לא עיין היטב בראשי תיבות, שעכ"פ לענין שאנו צריכים עיין היטב בלי ספק, שהרי כל עיקר קושיתו היא על מי שאומר, שהקליר הוא ר"א ברבי שמעון והוא ראה אלעזר בר' יעקב. הן אמנם יש כאן שתי סתירות קטנות בעדותו. האחת מדברי עצמו והשנית ממקומות אחרים. מדברי עצמו, כי בדף ל"ד ב' כתב שראה „הקלירי", ובדף מ"ח ב' כתב שראה „הקליר". ומשאר מקומות—כי ידענו אשר בשום מקום לא חתם הקליר „ברבי" רק „בירבי" ורש"ש אומר וכופל כי ראה „ברבי". אמנם מלבד כי נקל השיבוש בדפוס באות י' החסרה במלת בירבי ובמלת הקלירי, לא יזיק זה לעדות של רש"ש אם גם טעה בעצמו באלו הדברים הקלים ואינם נוגעים לגופה של עדות, והרי זה כעד שטועה בשעה דעבידי אינשי דטעו בכי האי והוא לא נחית להו, וכל עיקר השגחתו היתה על שם אביו של הפייטן, ועל השאר לא השגיח עוד וכתב „ברבי" כפי ההרגל, ואפשר לא השגיח על החרוז המתחיל שם ביו"ד לפני הר', וכן על היו"ד שאחר הר' במלת הקלירי בהערתו השניה. ולדעתי ראה „הקלירי" ולא „הקליר" כאשר יבואר עוד להלאה (אות כ"ה).

כא) ומצד אחר יוכל אחד להטיל ספק בעדות רש"ש, שאם כדבריו, איך יכלו בעלי התוס' והרא"ש ז"ל לחשוב, שהיה זה ר"א בר' שמעון (הערה א' לקליר) והרשב"א (בשו"ת סי' תס"ט)—שהוא ר"א בן ערך? ועל זה אשיב, שכל אלה לא שמו עין כלל על חתימת הפייטן בראשי תיבות ולא על דרכי פיוטיו, רק על מה שכתוב במחזורים שלפניהם, שהוא חיבר פיוט פלוני וכדומה. וראיות לזה: הנה הראשון בבעלי תוס', אשר חשב על ר"א הפייטן שהוא ר"א בר' שמעון, הוא רבנו תם ז"ל, ויש בידי ממנו מאמר על זה בליקוטי מחזור ויטרי כ"י, אשר כבדני בהם החכם הגדול רש"ד לוצאטו נ"י, וז"ל הצריך לעניננו (סי' שכ"ה): „ור' אלעזר בירבי קליר שהיה תנא ויסד קרובות למועדי השנה מצינו בכמה מקומות בפיוטין שחולק על תלמוד שלנו וכו', כי רוב דבריו לפי תלמוד ירושלמי ובימיו היו מקדשין עפ"י הראיה, ומא"י היה מקרית ספר ותנא היה. וראיות יש, מדאמרינן ר"א בר"ש פתח עליה ההוא ספדנא מכל אבקת רוכל דהוי תנא וקרא דרוש ופייטן, בעל קרובות ודרשות ופיוטין, ש"מ בימיו היה קרובות. ונ"ל דר"א קליר הוא ר"א בר"ש, שמצינו בפסיקתא, שמתחלתו היה מוליך

אצלי מאד שכוון בדבריו לתקן קושיא זו של הגאון, שאיך קרא לאביו בשמו, ור"ל שם חלפתא הוא ממסדר המשנה להודיע מה שמו של אבי ר' יוסי, והוא אמר רק אבא. אלא שלא יתכן זה על אבא יוחי ועל ינאי אבא. ונראה לי עוד כי במרוצת הלשון לא היו נזהרים בזה ולא היו צריכים להזהר, שחשבו הצווי על כיבוד אביו או רבו בדברים הוא רק במאמר לפני רבים באיזה דבר הלכה או אגדה, לא בשיחה קלה בין איש לרעהו אשר כרגע תעוף ואיננה, ולכן תיקן רש"י רק אבא חלפתא, ששם אמר הלכה בשמו לפני חכמים, ולא פירש כלום על ינאי אבא ויוחאי אבא, שאמרו רק כלאחר יד ובמליצה בעלמא. ועדיין צ"ע.

עכ"פ מן הזהירות היתרה היתה בלי ספק לכל מי שרצה לכבד רבו או אביו בכיבוד גדול, שלא לקרותם בשמם העצמי כלל וכלל, ורוב הפייטנים שקראו שם אבותם, אולי חשבו דבכתיבה שרו אן שקריאת השם ע"י סימנים וראשי תיבות לאו שמה קריאה, ואין זה גרעון לכבוד אביהם. אמנם ר' אלעזר נראה שחשש בזה לפחיתות כבוד אביו, ובפרט שכפי הנראה מחתימתו בירבי, היה אביו גם רבו המובהק. ע' יו"ד ריש סי' רמ"ב: אביו שהוא רבו מובהק קורא אותו בדבריו רבי, אבל ברבו שאינו מובהק קורא אותו אבא. ולכן הפייטן נשמר מאד כפי שהיה אפשר לו לבל יקרא את אביו, שהיה גם רבו, בשמו העצמי אף בראשי תיבות, והתיר לו זה רק בגימטריאות, כי בהם צפון מאד שם העצם, ובעבור שבכל זאת רצה להודיע בן מי הוא, לכן קראהו בכינוי אשר בו היה מפורסם בישראל. וזהו תירוץ מספיק ומושכל לדעתי. אמנם על זה יקשה המקשה עוד: א"כ מדוע קרא את אביו בשמו העצמי בפיוטו ליום ז' של פסח?

כ) שבנו איפא עוד לעדות של ר' שמואל שולם, ועליה נשים עתה עין בחינתנו. והנה כתב שתי פעמים מה שראה בעיניו בביאור מבורר שאין להסתפק אחריו. האחת אצל ר"א בן ערך (יוחסין ד' קראקא ל"ד ב') על מ"ש היוחסין וי"א שר"א בר' שמעון היה הקליר וז"ל: „הנה אמר ש"ש זה אי אפשר שאני מצאתי במחזור אשכנזים קרובות יום ז' של פסח ראשי תיבותיו אני אלעזר ברבי יעקב הקלירי מקרית ספר, והבן" ע"כ. והשנית אצל ר"א בר' שמעון (מ"ח ב') ג"כ על מי שרוצים לחשוב כי הוא הקליר: „הנה אמר שמואל כבר כתבתי למעלה כי מצאתי בקרובה אחת ליום ז' של פסח ראשי תיבותיה אני אלעזר ברבי יעקב הקליר מקרית ספר, והבן" ע"כ. ואשאל: היתכן להסתפק

שהקשינו כבר, שהרי חיבר פיוטים גם ליום שני של פסח,* נוציא פה רק מה שרצינו, שרבנו תם ז"ל לא השגיח כלל על דרכי הפיוט וחתימת הפייטן בראשי תיבות, שהרי מלבד שכל מעיין יכיר הפיוט י"ט שני של סכות הוא ממש מדרך הפיוט ליום ראשון בכל ענינו ולשונו. ואולי בעבור כן הוסיף סופר אחד לרשום קרובה בעין „קלירית", אך גם הוא לא השגיח שהקליר חתום ביום שני של סכות בפיוט אלים כהשעין, שהוא אחר חי וקיים כמו שחתום ביום ראשון של סכות ג"כ אחר חי וקיים בפיוט אקחה פרי עץ. וכן מביא רש"י באמת ג' פעמים את הפיוט ליום שני של סכות על שם הקליר (ע' הערה א' לקליר) וביחוד את הפיוט אווי סכת דוד הנופלת (יחזקאל מ"ב כ') שהוא לפני אלים כהשעין אשר שם חתום הפייטן. ויותר מזה אחשוב, שהר"ת לא האמין כלל על פיוט יום שני שיהיה מהקליר, בעבור שאיננו על דרך אומנותו הנפלאה, שכן לדעתי מלות „והאומרים שהוא עשה, אומן שלא קם כמותו, אינו אלא טועה" מועתקות ממקומן וצריכה להיות על בעין קלירית, ואינן מוסבות על אחות אשר לך כוספת, כי בו הוא מודה שעשהו הקליר רק ליום ראשון של גשם, אך המלות ההן מוסבות על פיוט יום שני של סכות, כי האומר עליו, שהאומן שלא קם כמותו עשהו, אינו אלא טועה. והנה אנחנו ידענו באמת מדברי רש"י ומן חתימתו ומן דרכי הלשון, שהוא עשהו בלי ספק, והרי זה מברר איך לא שמו עין כלל על גופי הפיוטים ועל החתימות, רק מה שהיה רשום למעלה על הפיוט מן הסופרים והנקדנים. והסופרים בעבור שהעתיקו ליום ב' של פסח פיוט מאיזה אשכנזי, והיה לפלא אח"כ בעיניהם איך בא מר"א הקליר פיוט ליום שני של סכות, אחרי שחשבוהו גם הם לחכם קדמון מא"י, רשמו „קרובה כעין קלירית". ולכן אין ספק שלא השגיח ר"ת כלל על חתימת הפייטן ליום ז' של פסח, או שכבר בימיו לא העתיקו הסופרים האשכנזים כבר פיוטו ליום ז' של פסח, אחרי שבחרו בפיוטי ר' משה בר' קלונימוס ור' שמעון בר יצחק. וכן הרשב"א ז"ל שכתב, שהוא ר"א בן ערך, כתב שם בסמוך: „וסומכים על מה שיסד הקליר פיוטין ליוצר ולאהבה ולזולת" ע"כ. והוא היה ספרדי ולא ידע שהקליר לא חיבר מעולם פיוט שלפני תפלת י"ח, והחליף פיוטים המאוחרים מאשכנזים ויחסם אליו. וככה לא הביט כלל על חתימתו, ומכ"ש על חתימת שם אביו ליום ז' של פסח, שנעלמה כבר מאשכנזים אשר קדמו לרשב"א.

כב) ולא נוכל לעזוב עוד את דברי ר"ת מבלי אשר נלמוד ממנו

משאות ואוכל מלא התנור פת, פעם אחת כעס עם הסוחרים והשליכם עם משאם על הגג. ושמא על אכילתו נקרא בירבי קליר, ובאותה שעה פייט קרובות הללו בשעה שהיה משתכר והיה קונה עוגות משכרו, ושוב נעשה ת"ח. ותדע דבימיו היו מקדשין עפ"י הראייה, שלא תמצא לעולם בכל פיוטיו קרובה ליום שני של ימים טובים, ואותה ליום שני של סכות כתוב עליה במחזורים ישנים: קרובה כ ע י ן קלירית. ואחות אשר לך כוספת, נעשית ליוצר של י"ט ראשון של גשם, תדע שמזכיר טל בברכת מחיה המתים, ואילו היה ליום אחרון היה מזכיר גשם. והאומרים שהוא עשה אומן שלא קם כמותו, אינו אלא טועה. וכל אותם פרשיות שבמסכת מגלה לימים טובים שניים שבכל השנה לא הזכיר בפיוטיו. ואפילו תאמר שלא היה ר"א בר' שמעון, ותאמר שע"י עוגה נתפקח בעשותו פתיחת הלב, ואחר היה, מ"מ יש לך לומר שמקרית ספר היה ובימיו היו מקדשים עפ"י הראייה. ובהרבה דברים חולק על תלמוד שלנו ותופס לו שיטת תלמוד ירושלמי. ותלמוד ממנו דבצרכי הרבים שרי להאריך באמצע הברכה ואינו הפסק. הא למדת שבימי התנאים היה, שלא מצינו אמורא בתלמוד א"י חולק על תלמוד שלנו באותם דברים שהוא חולק. ועל דא אנא סמיך לומר פיוטין ליוצר ואופנים וזולתים וקרובות, דצרכי צבור נינהו כעין רצה. וכל ג' אחרונות דתפלה צרכי רבים נינהו, וכן זכרנו לחיים. ומבני פריצי עמינו נתנשאו להעמיד חרון (צ"ל חזון) ונכשלו, ירקב שמם, כי לא לה' המה. אך מתוך שראו בהלכות גדולות: אית מרבנן דלא אמרו זכרנו ולא קרובות, החזיקו בתרמית, ורבנו חננאל בשילהי אין עומדין בגמ' העובר לפני התיבה: אל ישאל אדם צרכיו לא בג' ראשונות ולא בג' אחרונות—צרכי יחיד, אבל צרכי רבים שרי וכו' וכבר נחלקו על הקרובות ר' יוסי טוב עלם ור' אליהו הזקן ועלתה בידם מותר ומצוה מן המובחר, ומכוין אדם את לבו למקום על ידיהן וכו'. ושמעתי מאבא מרי זלה"ה, ששמע מרבותיו כשפייט ר' אלעזר קליר וחיות אשר הנה מרובעות לכסא, ביער היה וליהטה אש סביבותיו ומפי רבותיו גאוני לותיר העיד כן. וגם ר' שמעון בר' יצחק הגדול שהיה מלומד בנסים היה אומרם ש"מ מותר ומצוה" עכ"ל. ומבלי לעמוד פה על הסתירה, שמתחלה כתב „תנא היה וחולק על תלמוד שלנו ורוב דבריו לפי תלמוד ירושלמי" וכן בסוף דבריו, ובכל זה באמצע רוצה לשער, שחיבר הפיוטים בשעה שהיה מוליך משאות וקונה עוגות משכרו ואוכל מלא התנור פת ושוב נעשה ת"ח. ועוד, מה

צריכים אנו מקודם לשים עין עוד הפעם על חתימות הפייטן כפי מה שהן לפנינו במקומות שונים.

כד) והנה חתימתו היותר גדולה לפנינו היא „אלעזר בירבי קליר מקרית ספר". וכאשר נמנה בה האותיות נמצאם כ״ב במספר, כמספר אותיות של א״ב. ולכן בשני המקומות שנמצאה בהם לבדם חתימה זו לפנינו, והיינו בפיוט גשם המתחיל „תכנם לארץ וחוצות", ובפיוט טל המתחיל „תחת אילת עופר", יש ג״כ בכל אחד תשר״ק, והיינו כי יש שם מ״ד חרוזים, כ״ב אותיות של תשר״ק, והם ראשי החרוזות הראשונות, וכ״ב אותיות של חתימתו, והם ראשי החרוזות השניות. ומזה לבד יתראה כבר צרכו לערוך חתימתו באופן זה ולא באופן אחר, כי אז לא היה יכול להלוך בצעד שוה עם אותיות תשר״ק. וזו היא ג״כ אחת מהסבות להשמיט שם העצמי של אביו, כי הנה אחד מהשנים היה מוכרח להשמיט, או שם יעקב או שם קליר, ושניהם לא היה יכול להעמיד, שיעדיפו מספר ארבעה על אותיות א״ב, ולכן בחר יותר בשם קליר, מפני שידע כי בו היה אביו יותר מפורסם מאשר היה בשמו העצמי יעקב, והעיקר—מפני ההלכה לשנות שם העצם של אביו שהוא ג״כ רבו ושלא לזכור שמו. ואחרי כי השמיטו כבר בחתימה הגדולה והמלאה, לא השתמש בו עוד ביתר פיוטיו מפני הכבוד, רק תמיד נהג בשם המפורסם קליר — ועד״ז נבחון עוד איזה מפיוטיו.

נראה קרובה שלו לפורים, איך בנה אותה. ראה לפניו י״ח ברכות (ולא י״ט, כי בונה ירושלים ואת צמח לאחת היתה לו), מה עשה? חפש ומצא שני פסוקים במגלת אסתר, אשר כל אחד מהם מחזיק י״ח תיבות, ואשר חלק גדול להם בנס היום. והם: ויאהב המלך את־אסתר וגו׳ (וחשב את=אסתר לתיבה אחת במספר), ומרדכי יצא וגו׳, ועל פיהם עשה לכל ברכה מאמר בחרוזים, אשר החרוז הראשון מהם מתחיל בתיבה אחת מפסוק ויאהב, והחרוז האחרון—בתיבה אחת מפסוק ומרדכי יצא. אכן רצה לעשות גם א״ב, ואיך ישוה מספר אותיות א״ב, שהוא כ״ב, עם י״ח ברכות? ומצא עצה גם לזה, והיינו: בכל מאמר מחזיקים כל חמשת החרוזים הראשונים אות א׳ מאותיות א״ב, כמו בברכת מגן אברהם חמשה אלפין ובמחיה מתים חמשה ביתין וכו׳, ובברכה י״ח, אחרי הגיעו כבר לי״ז אותיות של א״ב כמספר י״ז ברכות וחסרים לו עוד ה׳ אותיות ורק ברכה אחת, העמיד בתחלת כל חרוז מן חמשה החרוזים של ברכה הי״ח לא אותיות דומות

איזה דברים. א) שרבנו תם ז"ל החזיק עוד את הקליר לאומן שלא קם כמותו, ומסתמא לא יחיד היה בדבר זה, הפך מחשבת הראב"ע ז"ל בפירושו לקהלת. ב) שהיה מהקליר פיוט ליום אחרון של גשם, והוא יום שמחת תורה, ותחלתו: אחות אשר לך כוספת, ואם היה זה אמת, היה עוד ראיה שחיבר פיוט ליום ז' ואחרון של פסח כמו שחיבר ליום ח' ואחרון של סכות. אלא שר"ת ז"ל כתב שהוא ליום ראשון של גשם והוא שמיני עצרת. וכן ראה הרב ר"ו היידנהיים פיוט זה בעצמו לבני וירמיישא והוא אצלם קדושה מקליר ליוצר של שמיני עצרת, וכן ראיתי עוד בעלים החדשים לבני עמנו מאיזה חכם שראה קרובה מקליר ליוצר ש"ע. ג) כופל ר"ת ואומר, שבהרבה דברים אוחז הקליר שיטת הירושלמי, וזה לראיה שלא היה אשכנזי רק איטלקי. ד) שהיו פריצי עמנו ממאנים בפיוטי הקליר. וקשה לחשוב שרמז לראב"ע ז"ל, כי סיום דבריו „ע"י מה שראו בה"ג" וכו' מתנגד לזה, שנראה חולקים רק בעבור שאסור להפסיק. ה) שכבר בימי בה"ג היו פיוטי קרובות וכן מפרש ר"ת מלת מעומד הנמצא שם בה"ג (ספ"ה מברכות) שהוא קרובות ויפה פירש. ודברנו על דברי בה"ג אלו במקום אחר.

ונשוב עתה לעדות רש"ש ונאמר כי—

כג) עוד ראוי להבחין, אשר בלי ספק חיבר הקליר פיוטים לשביעי של פסח, אחרי שחיבר לכל המועדים ולכל הימים אשר בהם קריאות מיוחדות בתורה, ולכן אף לפורים ולשבת חנוכה ולימי הצומות, ואיך ידלג על הקריאה של שירת הים, אשר היא היותר מובשרת וראויה לתהלות נוספות בעת התפלה? ואיך יחריש על נס גדול כזה של בקיעת הים? אין ספק איפא שחיבר פיוטים ליום ז' של פסח. ובזה לבד עכ"פ יתאמתו דברי רש"ש. אך עוד תשאר השאלה: למה חתם ביום זה לבד בחתימה ארוכה ובשינוי ממנהג חתימתו בשאר הפיוטים? והתשובה לא כבדה תהיה לאמר, רק בעבור שהקריאה היא מיוחדת בשירה שאין כמוה בכל התורה, במה שמרע"ה היה משורר וישראל עונים אחריו והיה בזה כמו הש"ץ עם הצבור, ולכן יאות לש"ץ פייטן, כאשר היה ר"א הקליר בלי ספק (ע' הערה כ"ד), לחבר פיוט גדול בזה, אשר יהיה בו ג"כ מן הזמרה בפני עצמו ובמקהלות, ועל כן הגדיל לעשות ביום זה, והוצרך לעשות לו חתימה ארוכה, למען יוכל למשוך הפיוט כרצונו. אכן לא נספיק לעצמנו בתשובה בלבד על השאלה, אבל נחזק אותה בראיה. אולם לחיזוק זה

רבי שמעון בר יצחק ליום אחרון של פסח, המתחיל „אמרו לאלהים אדירים״, וכתוב שם בראשו: „כוונת הפייטן להזכיר כל המכעיסים את ה׳ מדור אנוש עד המן וחתום שם המחבר בראשי החרוזות אני שמעון בר יצחק בר אבון חזק ואמץ בתורה״ ע״כ, וחתימה גדולה כזו, אשר בה קרא גם בשם אבי אביו, לא נמצא מר״ש בר יצחק בשום פיוט עוד, וזה רק להאריך הפיוט ולהרבות אותיות חתימתו. והנה נודע רבי שמעון זה לרודף בכל דרכי פיוטיו אחר דרך המחברים שלפניו בענין ההוא בעצמו, כי ממש באופן שעשה המחבר שלפניו ליום ראשון עשה הוא ליום שני או לשבת חוה״מ, וביחוד רדף דרכי הקליר בפיוטיו. יעויין ממני לדוגמא פיוט „שבתי וראה תחת השמש״ בקרובה ליום ב׳ של ר״ה, והוא על דרך פיוט „אומץ אדירי כל חפץ״ מקליר למוסף יום א׳ של ר״ה, והיינו ששוים בנושאם, במה שחושב כל צדיקי עולם אשר היו מאז ולא יכלו להשמר מכשלון איזה חטא. אך אתר שוים עוד בבנין ומתכונת הפיוט. הקליר חתם עצמו כפול בראשי החריזות „אלעזר בירבי קליר״, והיינו כל בית יש לו שלשה דלתות, ובעבור שכל אות מהחתימה כפול יש לו שני בתים לכל אות והם ששה דלתות. וממש ככל זה בחתימת שמעון בר יצחק שם, כפול ג״כ כל אות ויש לו שני בתים וששה דלתות.— ועתה נקיש מפיוט ר״ש בר יצחק ליום אחרון של פסח על פיוט הקליר ליום ז׳ של פסח. ורואים אנו מר״ש בר יצחק חתימה ארוכה בפיוט זה והוא כעין מבוא לשירת הים, ונבנה על הילקוט ופסיקתא דבשלח המתחלת „אמרו לאלהים מה נורא מעשיך״, וספרנו אותיות החתימה ומצאנום ל״ב. ואחרי שלא נמצא ממנו מספר גדול כזה של אותיות החתימה בשום מקום, אנו משערים בהשערה קרובה כי רק ארח פיוט הקליר רצה לרדוף, כפי מה שעשה הוא ליום ז׳ של פסח במקום הזה. ועדות רש״ש תסייענו ותראה לנו באמת חתימה גדולה מקליר, שלא נמצא ג״כ כמוה בשום מקום. ואחרי ספרנו גם אותיותיה ומצאנום ל״א, לא הרחקנו בזה מן הדרך אם הוספנו רק אות אחת כדי להשוות המספר עם מספר האותיות של חתימת ר׳ שמעון, ולא מצאנו מקום אחר להוסיף כי אם במלת הקלירי שהיה יכול להציג על נכון הקילירי, כפי מנהגו ביו״ד שאחרי הק׳ לעת הצורך. והרי ראינו כי הוסיף פה הפייטן בחתימתו מלות שלא נמצאו בכל חתימותיו, והן: „א נ י, י ע ק ב, ה ק ל י ר י״, ותהי היו״ד שאחר הק׳ כאחת מהן. ועב״פ החתימה הארוכה ליום אחרון של פסח של ר״ש בר יצחק תסייע לעדות

כמו בשאר ברכות, רק חמשה אותיות מן א"ב, והיינו צ׳ ק׳ ר׳ ש׳ ת׳. ועוד רצה גם לחתום שמו ושם אביו ע"י אות אחד מחתימתו בכל ברכה, אך איך זה? החתימה הגדולה מחזקת כ"ב אותיות, ועודפת ארבעה על מספר י"ח ברכות, והחתימה הקטנה „אלעזר בירבי קליר" מחזקת רק י"ד, וחסרה ארבעה. מה עשה? הוסיף מלת „חזק" ויש כבר י"ז ועוד השתמש ביו"ד אחר הק׳ של קליר ועשה קיליר (ע׳ הערה י"ח, שהשתמש בזה רק לעת הצורך) עד כי השוה לו מספר הברכות עם מספר אותיות חתימתו: „אלעזר בירבי קיליר חזק". וכה העמיד כל אות מחתימתו בחרוז הששי מכל ברכה אחרי התיבה מפסוק ומרדכי יצא. והנה פה היה לו כבר עצה אחרת בלי חזק ובלי היו"ד מן קיליר, והיא: שיעמיד „אלעזר בירבי יעקב קליר", אך עוד רצה להחזיק באשר שם אל לבו לשמור כבוד אביו ולהזהר מקריאת שמו העצמי כפי מה שאפשר לו, ובחר יותר בהוספת חזק ובתיבת קיליר.

עתה נבחון קרובה שלו לתשעה באב. עשה פיוטים רק עד ברכת בונה ירושלים ויש שם כפי נוסחאתו רק י"ד ברכות. וערך אותיות א"ב רק עד אות ס׳ אשר בה מתחלת אח"כ הקינה שבת סורו מני וכו׳, ויש איפא י"ד אותיות מאותיות א"ב. וחתימתו ערך על נקלה „אלעזר בירבי קליר" ג"כ י"ד אותיות. ובא כל אות מחתימתו כפול בחרוז הז׳ והח׳ מכל ברכה. וכזה וכזה נמצאו מלאכות ותחבולות בפיוטיו לערוך אותם כפי מספר אותיות א"ב וכפי מספר תיבות של איזה מקרא *) וכפי מספר אותיות חתימתו.

כה) כעת נבוא לחתימתו הגדולה בפיוטו ליום ז׳ של פסח. כפי עדות רש"ש וכפי נוסחא ראשונה שכתב אצל ר"א בן ערך, והיינו שחתם בכינוי הקלירי, יש שם ל"א אותיות, וזה רק אם נקרא בירבי, לא ברבי. ובעבור שעכ"פ שם טעות ע"י הדפוס או ע"י העתקתו במלה זו, נוסיף עוד מעצמנו יו"ד אחת ונאמר, שהיה כתוב שם הקילירי ולא הקלירי, ויהיה שם ל"ב אותיות. ומנא אמינא לה? מפיוט של

*) יעויין לדוגמא פיוט „יפתח ארץ" לתפלת גשם, שהיא ע"ס א"ב. ומצא עוד שני מקראות שהם מעניני גשם ומטר, ובכל אחד מהם כ"ב תיבות כמספר אותיות א"ב, והם: יפתח ה׳ לך וגו׳ (דברים כ"ח י"ב), רק שחשב לא-תלוה כמו תיבה אחת, ועוד: כי כאשר ירד הגשם וגו׳ (ישעיה נ"ה י׳), ועי"ז עלה בידו לקבוע תיבה אחת ממקרא זה ותיבה אחת ממקרא זה אחרי כל אות מאותיות א"ב.

כז) ועתה נדבר על הגימטריאות. אחרי ראינו המלאכות הגדולות והיגיעות אשר הראה הקליר ללקט פסוקים שוים במספר התיבות למספר ברכות התפלה ולהשוות אליהן מספר אותיות א״ב ומספר אותיות חתימתו וכדומה, למה ירחק בעינינו לאמר, כי ערך ג״כ התחלות או סופי פיוטיו בתיבות העולות במספרן כמספר חתימתו. ובפרט אחרי מצאנו השואות נפלאות במספרי הפיוטים בינם לבין עצמם (אות י״ח). והלא גם השואות מספרי התיבות של הפסוקים המלוקטים והברכות והא״ב והחתימה, חשבונות הם בעצמם, ומהם לחשבוני הגימטריאות רק צעד אחד קטן. והנה ר׳ שבתי דונולו קרא כבר את החרוזים אשר בהם חתם עצמו בראשי תיבות: „פיוטי חשבוני זכרוני״. ולכן כאשר כבר אמרתי אומרה עוד, נתחזקה השערתי אצלי בדבר הגימטריאות של ראשי או סופי הפיוטים, והיינו לא לבד אצל הקליר, רק כפי השערתי היתה זאת המלאכה מיוחדת כמעט לכל הפייטנים הראשונים האיטלקיים ואחריהם גם לקצת אשכנזים. ומבלי לירוא ולהיות נסוג אחור מחמת זוחלי עפר, מהתולי הראבי״ה החדש והנסחבים אחריו, רק לחכות ולשמוע עוד הפעם מה בפי החכמים הגדולים כאשר הם שלשת האנשים האלה, אשר רק ע״י ספקותיהם החדשים כתבתי כל הדברים האלה, אראה רק דוגמא אחת עוד, והשועלים הקטנים יקראו אחרי מלא. ר׳ משלם בירבי קלונימוס סיים חרוזי פיוטיו לשחרית יו״כ: „היום לשועתינו אוזן הטה״. וא״צ להעיר על המלאים בתיבות וכן בכל מחזורים ישנים כמנהג. — מלת היום היא הנשנה שם בפיוט כמה פעמים, וכן מלת הטה היא רק להשוות ההברה עם מלת אבטה. נשאר רק לשועתינו אוזן, והוא עולה מכוון כמספר שמו שהזכרנו, וכמו שחותם תמיד בעצמו בראשי תיבות, לא כפי אשר נרשים לו ונכריחהו לאיזה מספר.

כח) ועוד לי להגיד דעתי בדבר ההעתקה של עיר קרית ספר. שתי ההשערות של החכמים צונץ ויש״ר הן מחודדות ובבינה נאמרות, ר״ל שתהיה הכוונה לעיר Lettere או לעיר Civita di Penna. אך בכל זאת דעתי לא תנוח בהן. הראשונה היתה נקראת בלשון לאטינא Lycterae ואח״ז Letteranum ואין במלות אלו הוראות ספר, ורק האיטלקיים השמיטו אות c כמנהגם ושינו המלה, — והשניה לא נקראת Penna בעבור עט סופר, כי אין זאת הוראתה, רק נוצה או כנף, והמלה היתה בלשון רומית Pinna ושם יש לה הוראות אלה

רש"ש בחתימה הארוכה של הקליר ליום ז' של פסח. ותחת אשר חידש הקליר להוסיף מלת אני ולהעמיד גם שם העצם של אביו, חידש גם ר"ש בר יצחק להוסיף מלת אני ולהעמיד גם שם אבי אביו.

כו) ועל השאלה: למה האריך כ"כ חתימתו ר ק במקום הזה? התחלנו להשיב כבר למעלה (אות כ"ג) ונשנה פה עוד, כי ר"א הקליר ש"ץ היה וגם מקריא בתורה בלי ספק, ושירת הים היא היחידה ובודדת בניגון טעמיה בין כל פרשיות התורה, ולכן סדר התפלה והקריאה ביום ז' של פסח היה דבר גדול לפני רב ש"ץ ומקריא, אשר בו היה מראה כחו וחכמתו בניגונים ופיוטים ומדרשים. יראה הקורא את המכלתא על שירת הים, איך כמעט על כל מקרא או שנים, ועל המעט — על שלשה מקראות, נדרשת פרשה גדולה וארוכה. כל פרשת השירה מחזקת בתורה י"ט פסוקים, ויש עליה במכילתא עשר פרשיות גדולות. ומלבד זה גם על פ' בשלח עד השירה יש שם מדרשים ארוכים וגדולים. מזה אנו רואים, שכבר יעדו רז"ל סדר זה ושירה זו לדרוש עליהם יתר הרבה מעל שאר פרשיות, והפייטן שהיה לרוב בפיוטיו כמו דרשן, וגם היה ש"ץ, היה כמו מוכרח להאריך ג"כ בפיוטיו וניגוניו ביום ההוא. ואולי עשה כן כבר ר' ינאי הפייטן לפני הקליר. ועכ"פ הקליר נתח ג"כ כל השירה לפסוקים, וכמו המכילתא מעמדת דרשות בין כל פסוק ופסוק כן העמיד הוא ביניהם חרוזים ואלפא ביתין, וכן אחריו ר"ש בר יצחק. ולפני השירה הזו וחרוזים האלה עשה מבוא גדול וארוך, כפי הנאות לפרשה יקרה כזאת העשירה בחרוזים ודרושים, ובמבוא ההוא חתם עצמו ואת אביו בשם העצמי שלו וכינויו ומקומו: „ואומר אני אלעזר", כלומר, אני הרב והש"ץ והמקריא, אשר חברתי הפיוטים ליום זה. ונוכל לחשוב כי היתה מלאכה זו הראשונה או האחרונה לכל פיוטי הקליר, ולכן חתם בה באריכות יותר מבכל החתימות. ועכ"פ רק הפעם הרשה לעצמו לקרוא את אביו בשמו העצמי ולא בשום מקום עוד, מפני הכבוד, וסמך עצמו בשאר הפיוטים על חתימה זו הגדולה לדעת ממנה שם העצמי של אביו. וזאת אם נאמר שהפיוט ליום ז' של פסח הוא המלאכה הראשונה ממנו. ואם נאמר שהוא המלאכה האחרונה, נוכל לתרץ עוד, שאולי רק אז כבר מת אביו והקיל לו להזכיר שמו העצמי מה שלא הקיל לו בחייו, שחשב הזכרת שמו כמו בפניו. וזו הסברא האחרונה היא רק השערה בעלמא מאתנו, ולא נחזיק בה הרבה.

ה) ר' שבתי היה גם כן מפורסם רק על כנויו דונולו ולא בשמו העצמי. וכנוי דונולו יורה ג"כ ע"ש עיר, ממש כמו קליר אבי הפייטן ר"א.

ו) דרכי ר"א הקליר בחרוזיו שוים ג"כ לדרכי החרוזים של בעל הערוך, וגם במלות בירבי וחזק, ובעל הערוך כמו ק"כ שנה אחריו ברומי.

ז) ר' שבתי, הראשון בחרוזים שוי הברות היה יכול ללמוד זאת מעמים, ובמחוז שהיה שוכן היו חכמים מישראל במדעים ובלשונות. ומעט דברי חכמה שיש בפיוטי הקליר הם מס' תחכמוני של ר' שבתי. וכן רבנו חושיאל ור' משה ור' חנוך שבאו מבארי העמידו תלמידים ע"ד החכמה.

ח) הקדמונים אשר עשו חרוזים שוי הברות חיו כלם בין הערביאים או למדו ספריהם, וכן רק בהם יש שחותמים שמם בראשי חרוזות.

ט) מלת חזק לקח ר' שבתי ממנהג הרומיים ואיזה איטלקיים אחריו ומהם הפייטן קליר.

י) הבקיאות הנפלאה של הקליר בירושלמי ומדרשים היא לראייה שהיה באיטליא הדרומית, מקום כמה בקיאים בירושלמי ומדרשים.

יא) מלת בירבי וכמה נסחאות שונות בתפלה כלן לראיות שהיתה ארץ הקליר איטליא הדרומית ולה חיבור עם א"י.

יב) האשכנזים לא ידעו מי ומתי היה הקליר ולא כן ר"נ בעל הערוך, וכן לא היו לאשכנזים נוסחאות הקליר בתפלה.

יג) האשכנזים לא היו מרשים לעצמם להתחיל בחרוזים שוי הברות אשר הם דרכי העמים. רק באיטליא עשו כן מתחלה המשכילים ואח"ז הפייטנים.

יד) ר' משלם בירבי קלונימוס חתם ג"כ בירבי וחזק, בעבור שהיה איטלקי. ועכ"פ שמר מנהגי איטליא, כמו כל משפחת ר' משה הזקן, אשר רק על פיהם נשארו עוד בזמן מאוחר באשכנז השמות האיטלקיים לערים שפירא, וירמיישא, מגנצא.

טו) יש הבדל כבר בין פיוטי הקליר לפיוטי ר' משלם אע"פ שהיו שניהם איטלקיים, רק זה מדרום וזה מצפון. וההבדל הזה בין איטליא הדרומית לצפונית גרם גם כן הבדל נפלא בין דרכי החכמים באפריקא ואספמיא ובין דרכי החכמים באשכנז וצרפת.

וגם סנפיר של דגים נקרא כן; ועוד בהוראתה ראש או חודו של חומה. — ואשר אחשוב כעת, הוא, כי נקרא שם בדרום אי סרדיניא כל המחוז על שם העיר קאגליארי, ויתכן להיות תאר קליר על שם המחוז, והעיר עצמה אשר היא סמוכה לים קרא הפייטן בשם קרית ספר (קיסטען שטאַדט) או שקרא כן עיר הלאפולה אשר תחת המגדל של עיר קליר ומחוברת עמה, והיא על שפת הים כדברי הריב"ש סי' קע"א. והיו שם שתי קהלות מישראל, אחת היושבת למעלה במקום המגדל, ואותו קרא הרשב"ש מגדל קאליר, ואחת היושבת למטה במקום קרוב יותר לשפת הים, ואותו קרא הקליר קרית ספר. וכעין זה ממש ראה ר' בנימין בעיר מרשילייה וכתב: „והם שתי קהלות, הקהל הא' יושב על שפת הים למטה, והקהל האחר יושב במגדל למעלה, והם [צ"ל ושם] ישיבה גדולה, ותלמידי חכמים וכו' ובראש הקהל של מטה" וכו' — והבוחר יבחר.

כט) ומצאתי עוד בענציקלאפ' מן ערש ע"צ ששם „במחוז ההוא ברוב הזמנים יובש רב והגשם מעט ולכן התבואה אינה מצלחת ברוב השנים" ע"כ. ויתכן שמזה אריכת הפיוטים לר"א הקליר בגשם וטל. — תמו תשובותי.

והיוצא מכל דברינו כפי סדר הסימנים הוא זה.

א) שם קליר או קיליר בחתימת ר"א הפייטן הוא על שם העיר קאגליארי באי סרדיניא, בראיות, וקצת ראיה שהיה ר"א איטלקי.

ב) הזרות שלא חתם ר"א את שם העצמי של אביו תשאר בכל אופן, וטוב לבחור באשר נודע, היינו שם העיר. ויש השואות שקורים לאיש רק בכנויו תמורת שם העצם שלו.

ג) מה שחיבר הקליר בחרוז ה' עם ח' אינו סתירה רק ראיה שהיה איטלקי, כמו בעל הערוך איטלקי שהיה שוה לו ה' וח'. ולפני בעל הערוך חרזו כן ר' ינאי המוקדם גם לקליר ור' משלם בירבי קלונימוס והם שניהם איטלקיים, ועוד טעות בהגהת רי"ב לשני מקומות בש"ם.

ד) חרוזים שוי הברות בלי משקל אינם סתירה רק ראיה שהיה שוכן הפייטן באיטליא הדרומית מקום ר' שבתי דונולו מוקדם לקליר ובן ארצו, שעשה ג"כ חרוזים כאלה.

משפט שד"ל. הן אמנם שלשתם נבוני לב אוהבי אמת, אך זה האחרון נפתה הרבה על מחשבתו אשר חשב פעם אחת וביותר אם כתבה כבר על ספר, כי אז כבד ממנו מאד להפרד מאתה, ורק אם יבררו לו הדבר היטב כ"כ עד בלי השאיר לו מפלט וטענה, אז יודה פעם א' מאלף. אבן אם נקשר הענין רק בהשערות קרובות, ועל המבין לקרב אותן או לא, אז כבובד אבן תכבד דעתו הקודמת, אשר עוד אמר עם הספר, ותבריע בעיניו את כל שכנגדה. אך מה נעשה? ואנו אין לנו בחקרי קדמוניות רק השערות קרובות ומתאימות עם מהלך השכל ימהלך מסבות הזמנים והליפותיהם. ועל החוקר לשחרר עצמו מעול כל דעה קדומה ואף כי מדעה אשר הוא בעצמו אסף אותה אל ביתו באהבתו אותה ובחמלו עליה ואחרי כן תשתרר עליו גם השתרר —

טז) הספרים הבאים מארצות המזרחיות באו כלם דרך איטליא לאשכנז וצרפת, והיו מצוים באיטליא זמן רב קודם לכן.

יז) ראיה חדשה שהיה הקליר איטלקי מר' יניי, שהיה גם הוא איטלקי, ועמו ביחר, ומעט דברים על ר' יניי זה הפייטן.

יח) בדבר עדות ר' שמואל שולם על חתימת הקליר בירבי יעקב, והגימטריאות יחזקו עדותו, והן קרובות מאד לאמת.

יט) תשובה חדשה ונכונה על מה שלא זכר הקליר שם העצם של אביו בחתימותיו, מפני כיבוד אביו ופלפול גדול ומועיל על זה. וטעם נכון למה לא נקראו רבי ורב בשמותם העצמיים ג"כ מפני הכבוד.

כ) חקירות על עדות ר' שמואל שולם וקיומה, אף אם נראות בה איזה סתירות קטנות.

כא) ספיקות חדשות על עדות רש"ש מדברי ר"ת והרשב"א והתרתן; העתקת דברי ר"ת מליקוטי מחזור ויטרי כ"י.

כב) איזה תולדות נמשכות מדברי ר"ת כ"י. בימי בה"ג היו כבר קרובות.

כג) הקליר חיבר בלי ספק קרובות ליום ז' של פסח, והתחלת תשובה למה רק בקרובה ההיא האריך בחתימה וקרא אביו בשמו.

כד) מלאכות גדולות של הקליר בהשואות הפסוקים והתיבות וברכות התפלה ואותיות א"ב ואותיות חתימתו.

כה) ראיה קרובה לעדות רש"ש מחתימה הארוכה של ר"ש בר יצחק בפיוטו ליום אחרון של פסח, אשר גם היא יחידה היא.

כו) טעם על אריכת החתימה ביום ההוא ואיזה השערות על זה.

כז) חיזוק ההשערה על הגמטריאות. וכן שאר הפייטנים נהגו בזה, ולדוגמא ר' משלם בירבי קלונימים.

כח) השערה חדשה על עיר קרית ספר.

כט) טעם על אורך הפיוטים לקליר בגשם וטל, מסכים לתכונת ארצו.

ואוחיל כי כל משכיל ישר לא יטיל עוד ספק בדבר הזה, ויחזיק אותו לנגמר כבר. אך ערגה נפשי לשמוע עוד הפעם דברי שלשת החכמים אשר על מכתביהם השיבותי עתה. ואודה כי תוחלתי חזקה יותר אל משפטי שנים האחרונים, צונץ ויש"ר, מאשר היא אל

יחדש עוד נגד המחבר ההוא בענינים אחרים, להאירם ולהראות מה בתוכם — במטותא מנייכו חכימיא וספריא, עיינו שפיר במילתא, שוו לבכון עלה, אתיעצו ומלילו!

א) ולא נשאיר הדברים בלתי חידושים מועילים בע״ה. אך מתחלה נדקדק מעט בדבריו. א) למה הסתיר המקור ולא העמיד באיזה הערה או דף החליט המחבר תולדות הר״נ את הדברים הנאמרים פה? ב) אחרי שמביא דברי הרי״ף סוף עירובין לענין בעלי תלמוד בבלי שראו הירושלמי, לאיזה ענין הוסיף: „ועיין מ״ע פנ״א שמביא דברי אלפסי הללו״? היוסיף בזה חיזוק לראיתו במה שגם הרב בעל מ״ע מביא הרי״ף? וקושיות. אלו יתישבו עד מהרה אחרי נביא בקצרה דברי מחבר תולדות הר״נ, אשר זה הרב אחז רק מעט מהם והשמיט רובם בכוונה. והם (תולדות רבנו נסים הערה ט״ז) וז״ל: „אחשוב לקצת חידוש שעוד לא העירו כותבי כללי התלמוד, על מה שרוב הגאונים הראשונים כמעט שלא ידעו כלל מתלמוד ירושלמי, ואותם אשר ידעו ממנו עיינו בו רק לפרקים. והנה לפנינו ס׳ קדמון שאלתות דרב אחאי גאון המלאים פסקים וראיות מתלמוד בבלי ואין א׳ מהם מתלמוד ירושלמי ולא נמצא בהם זכרונו כלל, אעפ״י שמובאים לפעמים שם מדרשים, אך לא הירושלמי בשום פרשה. יותר מזה: בכל תשובות הגאונים הנדפסות בשאלוניקי שנת תקנ״ג ונקראות שערי צדק, אשר בקצתן נמצאו לפעמים אורך דברים בפירושים וראיות מתלמוד בבלי, לא נזכר שום ראיה מירושלמי לאיזה גאון מגאונים הרבים שנמצאו שמה, ולא ידברו ממנו ג״כ בשום מקום. ומזה נראה בעליל שישיבות בבל עסקו מדור דור רק בתלמוד רבותיהם הבבליים, וכו׳. ורק באגרת רב שרירא ורב האיי הנדפסת בס׳ יוחסין מובא כבר תלמודה של א״י, אלא שהמה אחרוני הגאונים ממש וכו׳. ובכ״ז בתשובותם שראיתי בשערי צדק לא יזכירו גם הם את הירושלמי בשום מקום לענין הלכות ודינים. ומזה נראה שעיינו בו רק לפרקים. ויותר תראה זה מתשובת רבנו האיי המובאה בס׳ המכריע סי׳ ל״ו, וז״ל: „ח׳ שרצים שנפל א׳ מהן בא׳ מן המשקין דבר זה כתב בהלכות ר״ש קיירא, חבית משקין שנפל לתוכו עכבר שיעורו א׳ מאלף. ואין אנו יודעין מאין נסח רב שמעון הדברים הללו, אלא ששמענו כי המעשים לבני א״י שנמצאו בהם דברים הללו ומשם נסחם. ואשר מצינו בתלמוד בענין זה ההוא עכברא״ וכו׳, ומסיים שם

לתולדות רבנו נסים.

(נדפס בכ"ח הנ"ל).

עוד לא כליתי דברי על מחברת „אגרת בקורת", ואבוא עתה אל המקום היותר יקר בעיניו, כי דמה שם לתקוע בשופר תקיעה גדולה וחזקה נגד מחבר תולדות הר"נ, וחשב כי על ידה תפול תחתיה חומה אחת בצורה אשר עשה לו המחבר ההוא. והוא:

(דף ז' ע"ג בהגהה). וז"ל: „ולא אמנע בכאן להראות איך הרב בעל תולדות ר"נ טעה בזה שהחליט וכו' ונעלם ממנו שאלתא שניה וכו'. עוד מה שהחליט כי רש"ג הוא הראשון וכו' ונעלם ממנו וכו' נוסף לזה הנה לדעת ר' אלפס סוף עירובין הנה ש"ס ירושלמי היה כבר מסודר לנכח עיני חותמי תלמוד בבלי וכו', ועי' מ"ע פנ"א שהביא דברי אלפסי הללו. ויש הרבה מן מאה פעמים אשר קבעו פוסקים דברי הירושלמי יתד תקיעה בהוראה וכו' לכן נוטל (?) בזה מה שחידש" ע"כ. ודלגתי באמצע הדברים, כדי שלא להכפילם, כי אבוא אחר כך על כל פרט ופרט ביחוד. והקורא המשכיל יראה איך הרב המשיג בהגהה זו מתראה בעיניו כאילו ירה פה החץ היותר גדול ברעם וברעש, וכאילו הענין הניע את לבו בכל שורה יותר ויותר עד כי באחרית נמלא כעס וזורק חידושי המחבר תולדות הר"נ על פניו ואומר לו טול מה שחדשת, כי לא עלה בידך מאומה. וגם מצטדק ומתחסד עוד להראות כמו נלחם בעד כבוד תלמוד ירושלמי, כאילו מחבר תולדות הר"נ הקל ח"ו מאומה ביקרו. ואני הכותב אחרי ראיתי כי כל הגהה זו מלאה עלילות שוא ותואנות לבד משגיאות והטעיות אשר נלכד בהן זה הרב, וכי לא יתכן דרכו לא לבד נגד המחבר ההוא, אך גם בגוף הענין אשר רוצה לברר ולסמא את העין, לא יכולתי התאפק משים כה נגד כל המבינים דברי שניהם, היינו דברי המשיג והמושג, והם יראו וישפוטו, ומאשר הכרתי עתה ביותר את דרכו זה להלוך בצדיה רבה נגד מחבר זולתו, וביחוד נגד מחבר התולדות, הנני מבטיח פה לענות תמיד לכל טענותיו ותואנותיו אשר ישיב על דברינו אלה או אשר

פן יקרה בכ״ז איזה קורא אשר ידע המקור לדברי המשיג ויזכור כי מובאים שם כבר דברי הרי״ף, ולכן יוסיף לו: לא חדשים הם אלה דברי הרי״ף ויוכל כל איש לקחתם מספר מ״ע, ולכן כלנו שוים בהם, ואין לכותב התולדות חלק בהם יותר מאתנו. ועתה נבחון השגותיו.

מתחלה כתב, שמחבר תולדות הר״נ טעה במה שהחליט שרוב גאוני בבל לא ידעו מן תלמוד ירושלמי מאומה. והנה כחש זה הרב והכחיד תחת לשונו, ששם כתוב „הגאונים הראשונים״, ועוד נוסף שם: „ואותם אשר ידעו ממנו עיינו בו רק לפרקים״. וא״כ אין חידוש עוד אם ימצא באיזה גאון פעם א׳ מאלף שמביא הירושלמי נגד מה שהוא מחריש ממנו במקומות רבים שהיה לו להביאו.— עוד כתב בשמו: „ורק רב שרירא גאון הוא הראשון המביא תלמוד ירושלמי״, וזה שקר ע״י השמטת והוספת דברים, שרק אחרי שהראה כותב התולדות מן כל התשובות הנמצאות בשערי צדק ולא נמצא בהם רושם וזכר לתלמוד ירושלמי, הוסיף: „ורק באגרת רב שרירא הנדפסת ביוחסין מובא תלמוד של א״י״, כלומר: רק באגרת ההיא ולא בשאר תשובות רש״ג, וכמו שהוסיף: „ובכ״ז בתשובותיהם שראיתי בשערי צדק לא יזכירו גם הם את הירושלמי בשום מקום״, ולא זכר שם גם כן כי רב שרירא הוא הראשון בהבאת הירושלמי, שכבר אמר מקודם שגם בין הגאונים הראשונים היה מי שעיין בו לפרקים, ורק על בעל השאלתות החליט, שאיננו מביאו בשום מקום.

ג) ועל זה כתב עוד המשיג: „ונעלם ממנו שאלתא שניה לפורים פרשת ויקהל: ר׳ יהודה נשיאה שדר לר׳ הושעיא וכו׳, ומהרי״ב שם התעורר שלא נמצא אצלנו בש״ס (מגלה ז׳ ב׳). אכן כל ענין זה קנה מקומו (?) בירושלמי פ״ק דמגלה, ועיין רש״י מגלה שם״ ע״כ. הנה בכל ס׳ השאלתות המלא דינים והלכות מצא שורה אחת, כאשר נראה, הכוללת דבר קטן שישנו בתלמוד ירושלמי ועל זה לבד בנה כבר כל בנינו החזק, לאמר: שני הגאונים הקדומים (בעלי השאלתות וה״ג) הביאו בביאור את תלמודא דבני מערבא. אמנם הכנים דבריו גם בשורה אחת ההיא! ננסה ונראה. שם בשאלתות כתוב: „תני רב יוסף משלוח מנות ב׳ מנות לאיש אחד וכו׳. ר׳ יהודה שדר ליה לר׳ הושעיא אטמא דעגלא תילתא וגרבא דחמרא שלח ליה קיימת בנו רבנו ומשלוח מנות איש לרעהו. הד״ר של״ח לי״ה ע״גלא ת״ילתא ות״לתא ג״רבי דח״מרא ש״לח לי״ה קיי״מת

במכריע: „ומצאתי כתוב בס' [צ"ל במסכת] תרומות פ"י בגמרא דבני מערבא ר' יוסי בר אבין הורה בהדין עכברא חד לאלף", ע"כ, הנה שרב האיי לא ידע מזה הירושלמי רק ממעשים של בני א"י, ונראה שהיה שם איזה ס' בא"י כולל מנהגים ומעשים, מן מעשים בכל יום; ואולי גם ר"ש לקח דבריו משם, וס' המעשים לקט דבריו מירושלמי. ורק רבנו נסים הוא הראשון אשר יגע וחקר בירושלמי וכו'. וכבר נתקשו לי בעבור כן דברי הרי"ף בהלכותיו (סוף עירובין) שכתב דעל הגמרא דידן סמכינן דבתרא היא ואינהו (בעלי תלמוד בבלי) הוו בקיאי בגמרא דבני מערבא טפי מינן וכו' ומובאים דבריו אלו אצלנו בתולדות ר"ח (הערה כ'), שלפי מ"ש אין הוכחה כלל שידעו הבבליים מגמרא דא"י וכו'. אכן שבתי וראיתי איזה ראיות והוכחות, שמסדר תלמוד בבלי המאוחר וכו', היה כבר לפניו תלמוד ירושלמי כתוב מסודר ועיין בו והעמיד הרבה גמרות ופלפולים על איזה משנה ע"פ הפלפולים והסוגיות שמצא כן בירושלמי על המשנה ההיא בעצמה, ולדוגמא וכו' [ע"ש כמה ראיות נכוחות, ואחת מהן נפלאה ומוכרחת מאגדה הארוכה בבבלי פי"ב דכתובות על מות רבנו הקדוש], ומעתה עולים יפה דברי הרי"ף וכו'. ובכ"ז דברינו אמת, שמחתימת תלמוד בבלי ואילך עד סוף הגאונים לא עיינו עוד בתלמוד ירושלמי כלל" וכו'. יעו"ש עוד תשובה נרשמת מגאוני בבל אשר בה מובא תלמוד א"י, אמנם רק להראות יתרון תלמוד בבלי עליו, וכתבו שם על ירושלמי: „ואנחנא לא איכפת לן בהכין ולא חשיבנא ליה דסמכא" ע"כ.

ב) ועפ"י העתקה זו לבד מדברי תולדות רבנו נסים נדע כבר תירוץ נכון לשתי הקושיות על זה הרב הכותב, האחת: למה לא הראה היטב מקום דברי המושג ממנו? — זה מפני שהשמיט ממנו כמה דברים, אשר מהם יעשו לאפס ואין כמה מטענותיו, כאשר נראה עוד, ומהם אשר נעזר בהם זה הרב להשיג עליו, כמו דברי הרי"ף סוף עירובין שהביאם הרב פה כדי להשיג עליו על ידם, והם מובאים כבר מהמושג, וגם חיזוק דברי הרי"ף וגוף הדבר שמסדרי תלמוד בבלי ראו כבר הירושלמי מבורר שם בראיות מושכלות, ואילו היה בין הקוראים מי אשר יגע להביט במקור, אז נפלו בעיניו כל התלונות המתראות כנחוצות מזה הרב להשיב כבוד הירושלמי על מכונו וקדימתו בזמן, את אשר כבר עשה המושג ממנו. ועל השנית: למה רשם את המ"ע פנ"א שהביא דברי הרי"ף סוף עירובין? — זה

במעלת החברה, וכן ר' אושעיא חשב מנחה הקטנה רק למנה, כי היה לו בעצמו כיוצא בה, ומנחה הגדולה—למתנה, כי לא היה אביון, וכל זה ברור ונכון, אעפ"י שבמתנות סגי באחת לאיש אחד מן שני אנשים שצריך ליתן להם, ומנות צריך שתים לאיש א', מ"מ גוף המתנה נחשבת רק כפי מה שהוא המקבל. ויוצא מזה כי מי שנותן מתנה לאיש בינוני שאינה נחשבת בעיניו והוא אינו צריך לה לא קיים מתנות לאביונים.

האמנם כל הסיפור הזה משילוח שתי פעמים מר' יהודה נשיאה לר' אושעיא נמצא גם בירושלמי (פ"א דמגלה סוף ה"ד), אך יאמר נא כל מעיין אחרי ישקול הטעמים, אל איזה מקור משניהם כוון רב אחאי, אם אל הירושלמי או אל הבבלי? א) כל יתר המאמרים הם על הסדר מבבלי שם ולא נמצאו בירושלמי כלל, ואיך יכנים באמצע שורה אחת מירושלמי ושוב יחזור לבבלי? ב) יש כבר שינויים בין הלשונות כמו שנהוגים תמיד בין בבלי לירושלמי, ורב אחאי הלך גם בלשון גם בגוף הדין רק אחר הבבלי ולא אחר הירושלמי, כי בירושלמי כתוב שם במקום ר' יהודה נשיאה של בבלי: ר' יודן נשייא; ר' אושעי'— ר' הושעי' רבה; אטמא דעגלא תילתא וגרבא דחמרא— חדא עטם וחד לגין דחמר; שלח ליה קיימת בנו רבנו ומשלוח מנות איש לרעהו—שלח ואמר ליה קיימת בנו ומתנות לאביונים; הדר ושלח ליה—חזר ושלח ליה. עד כה הם השינויים הנמצאים כבר לפנינו בשתי הגמרות אחרי צירוף התחלת הנוסחא שמחק רש"י ז"ל. ובבל אלה ראינו כבר את רב אחאי בוחר בכלם לשון הבבלי. רק שנשמט בתחלה מלת נשיאה ונתקן אחר כך בגליון שלא במקומו. והם מלות ר' יהודה נשיאה שהסגרתי בחצאי עגולה, ור"ל ר' יהודה הנזכר למעלה הוא ר' יהודה נשיאה. ועוד כפי הסיום שנמצא לפנינו בשאלתות יש שינויים, והם: עגלא תילתא ותלתא גרבי דחמרא, ובירושלמי: חד עיגל וחד גרב דחמר; שלח ליה קיימת בנו רבנו ומתנות לאביונים, ובירושלמי: שלח וא"ל קיימת בנו ומשלוח מנות איש לרעהו, ע"כ, והם מעין השינויים הקודמים, ומראים ג"כ על לשון השאלתות כי מבבלי לקחו. והעיקר הוא הפך הסברא והדין, בשאלתות קרא רב הושעיא למנחה קטנה משלוח מנות ולגדולה מתנות לאביונים ובירושלמי ממש להפך.

ב"נו רבי"נו ומת"נות לא"ביונים. (רבי יהודה נשיאה). אביי בר חנין ור"ח בר אבין מחלפו סעודתיהו ואמר רבא מחייב אינש לבסומי וכו' קם רבא ושחטיה לרבי זירא" וכו' ע"כ. וכל הענינים האלה נמצאים על הסדר בבבלי (מגלה ו' סע"א וז' רע"ב), כמו שציין שם הגאון בעל שאילת שלום, לבד מן הסיפור הקצר: הדר שלח ליה וכו' עד לאביונים, המנוקד כלו למעלה מבעל ש"ש, והוא רושם שם בגליון: „כל זה ליתא לפנינו, וע' רש"י מגלה ריש ז' ב' ד"ה ה"ג קיימת בנו רבנו משלוח מנות דהא ב' מנות איכא. הדר שלח ליה איהו ל"ג ליה הכא", ע"כ. וכל זה העלים מאתנו הרב הזה, ועכ"פ מצאנו כבר לפני רש"י גירסא „הדר שלח ליה איהו", רק שהוא מוחק אותה. ונראה כי רק תיבת איהו הטתה אותו מנוסחא זו, שהיה נראה כאילו ר' אושעיא שלח בחזרה לר' יהודה נשיאה יותר מנות, וכאילו ר' יהודה שלח ליה קיימת בנו רבנו ומתנות לאביונים. וביטול דבר זה מבורר, שהנשיא היה תמיד העשיר והוא שלח מנות ומתנות לחכמים וגם לאביונים בהם. ואחרי שמחק רש"י זה היה קשה לו עוד לאיזה ענין מביא פה, שר' יהודה שלח לר' אושעיא והוא השיב קיימת וכו', ולכן הוצרך לפרש שבא להביא ראיה לרב יוסף, כי רק בעבור ששלח לו ב' מנות אמר לו קיימת ומשלוח מנות. אמנם הגירסא הנכונה היתה לפני רב אחאי, שדבריו ידועים לדברי קבלה, ולפניו לא היה כתוב מלת איהו, רק הדר שלח ליה עגלא תילתא וכו' ור"ל ר' יהודה נשיאה שלח עוד הפעם ויותר ממה ששלח לפנים, ועל זה אמר לו ר' הושעיא שקיים בו גם מתנות לאביונים, שמה ששלח מקודם לא היה בה עוד כדי מתנה להועיל לאביונים, והיה נקרא ממנו רק מנות, ומה ששלח אח"כ היה בו כבר כדי סעודה גדולה וכדי תועלת לר' הושעיא וקרא אותה מתנות לאביונים. והנה אין זה עוד ראיה לרב יוסף, רק רצה להשמיענו דין חדש, שרק שילוח אשר יש בו תועלת והנאה לאיש אשר נשלח לו נקרא מתנות לאביונים, והכל לפי המקבל. וכן ראוי להיות, כי לפעמים מה שתחשב מתנה לעני מחזר על הפתחים, לא תקרא כן לעני הגון אשר יש בביתו כדי חיי הצמצום, אך לא כפי כבודו הראוי לו, ע"ד שהרגיש הלל הצורך לתת לעני בן טובים, ר"ל בן עשירים, סוס לרכוב עליו (כתובות ס"ז ב'), והנה זה היה אביון לדברים גדולים ולא לדברים קטנים הנחשבים גדולים בעיני פחותים ממנו

חסר שם וזה חידוש. ועכ"פ אם גם יהיו כל רשימות המשיג כנים, היו, עם שנים שהוספתי, ששה מקומות ואולי עוד אחד או שנים בכל הספר ה"ג שיש בהם מדברי הירושלמי. אשאל: אם אין ראוי לומר על זה שעיין בו רק לפרקים, אחרי כי באסיפה רבה כזו של דינים וגם של הלכות חדשות, שלא נמצאו כלל בבבלי, לא השתמש בכל תלמוד א"י רק שש או שבע פעמים? והפלא היותר גדול הוא, כי גם רב האיי ז"ל, אחרון הגאונים בזמן וראשם בידיעת כל ספרי ישראל בימיו, המביא כבר באיזה מקומות את תלמודה של א"י, לא ידע בכ"ז המקור לדברי ר"ש קיירא בעכברא בשיכרא אחד לאלף, אף שמבואר הוא לפנינו בפ"י דתרומות, רק אמר שהוא מס' המעשים לבני א"י, אשר היה מצוי בימיהם, האין זה לאות גם על רב האיי בעצמו כי לא הוקיר עוד את התלמוד ההוא לשנות בו מתחלתו ועד סופו, וראה בו רק לפרקים ואת אשר נקרה לפניו מביא ממנו. — נצרף עוד לזה שיש בה"ג כמה הלכות אשר מקומן ביותר רק בתלמוד א"י, ששם קבועות להן מסכתות מיוחדות, כמו פאה, כלאים, חלה, ערלה, והן קצרות מאד בה"ג רק כפי שמצא מהן סוגיות מעטות בבבלי. ואילו היה מעיין בירושלמי כפי הצורך להלכות אלו, כמה דינים היה לו להוסיף עוד בענינים האלה. ראה עוד בסוף הלכות כלאים כתב: „והלכתא שביעית בזה"ז נוהגת בא"י בין בזרעים בין באילנות ואסור לאכול מפירות שביעית אחר זמן ביעור", ע"כ. וכיון שנוהגת בא"י גם בזה"ז, כמה דינים היה לו להציג מירושלמי מסכת שביעית. וכי תימא לא כתב הלכותיו לבני א"י, א"כ למה כתב גם ההלכה הקצרה הזאת, שנוהגת שביעית בא"י?

ה) אמנם נבחון עתה את המקומות בה"ג מירושלמי אשר רשם זה המשיג ואשר הוספתי. א) בסוף הקדמתו כתב: „חמורין דברי זקנים מדברי נביאים". פה שינה הרב המשיג כל התיבות הללו בכוונה. שם בהקדמת ה"ג כתוב: „חביבין דברי סופרים מדברי נבואה". וזאת עשה רק להשוות יותר הלשון ללשון הירושלמי פ"ק דברכות. אך לא בזה בלבד משונה המאמר מלשון הירושלמי, רק עוד בכמה תיבות, יעו"ש ושם. יותר מזה: בהקדמת ה"ג מסיים: „תורך (ר"ל אשר תורך התורה) אין כתיב כאן אלא אשר יורוך, ועל המשפט אשר יאמר (צ"ל תאמר) לך אין כתיב כאן אלא אשר יאמרו לך שאם יאמרו לך על ימין שהוא שמאל ועל שמאל שהוא ימין שמע להם, וכ"ש כשיאמרו לך על ימין ימין ועל שמאל שמאל ועל טמאה שהיא טמאה ועל טהורה

נצרף עוד לזה כי בילקוט אסתר נמצאים ג"כ כל מאמרי הבבלי על הסדר מן תני רב יוסף ואילך כמו בשאלתות, ובסיפור זה של ר' יהודה נשיאה נמצא ג"כ הגירסא שלפנינו כמו בשאלתות: הדר שלח ליה (בלא איהו) קיימת, אך בשיבוש ובמבוכה כי לא כתב מה שלח ליה עוד, ומי אמר קיימת, וגם הפך הסדר מסיפור הבבלי אל סיפור הירושלמי. סוף דבר היו שם בבבלי נוסחאות משובשות, והעיקר כנוסחת השאלתות כפי אשר יקיים לנו השכל עם יקרת וקדימת הגאון הגורם אותה. ועכ"פ לא יסתפק עוד שום אדם, כי לא כוון השאלתות פה לירושלמי כלל רק לבבלי, וא"כ גם בשורה האחת, אשר חשב המשיג למצוא מאומה, לא מצא כלל וכלל, ואדרבא מבורר מזה ההפך, שבהכרח רב אחאי לא ראה כאן הירושלמי, ואילו ראה אותו יתכן שהיה מדבר מהפך הדין והמעשה שנמצא בין ירושלמי לבבלי. נשארים איפא דברי מחבר תולדות רבנו נסים שרירים וקיימים, שבכל ס' הקדמון הזה המלא פסקים וראיות מתלמוד בבלי אין א' בהם מתלמוד ירושלמי ולא נמצא בהם זכרונו כלל. וכי ישאל איש עוד: למה מרשים זה המשיג לעיין ברש"י מגלה שם, והלא משם יתגלו יותר עלילותיו אשר הראה? אענה, כי עשה זה רק מדרך צורבא מרבנן שיש בו, כי ידע שיוכל המשיב להשיב עליו מדברי רש"י, ואז יאמר: לא חדש הוא זה, כבר רשמתי לעיין שם, וזה ע"ד שמרשים מבעל מ"ע שמביא גם הוא את הרי"ף סוף עירובין. אך מזה נראה כי לא האמת מגמתו בחקירות אלה.

ד) ועתה נבוא לבה"ג, אשר לא נזכר שם כלל בהערה ההיא לתולדות רבנו נסים, ונקל איפא אשר יהיה הוא מהמעיינים בירושלמי רק לפרקים. וכמה מקומות הביא זה הרב מכל ספר ה"ג—ארבעה: אחד מהקדמה ושלשה מגוף הספר, אשר רק שנים מהם נמצאים בירושלמי, כפי הודאתו. ואני אוסיף לו שני מקומות, והם: א) מ"ש מחבר התולדות שם מעצמו בשם רב האיי מה שמביא מה"ג של ר"ש קיירא בעכברא בשיכרא חד לאלף והמכריע מצא זה בירושלמי פ"י דתרומות. והמאמר בה"ג לפנינו הוא הלכות יין נסך. — ב) הל' מגלה: „ריב"ל מכנים את כל אנשי ביתו וקורא לפניהם מגלת אסתר. ר' יונה אבוה דר' מני היה מתכוין לקרות אותה לפני הנשים שבביתו". והנה עובדא דריב"ל נמצא בירושלמי (ב"ב דמגלה ה"ה, וט"ס בב"י על או"ח ס"ס תרפ"ט שכתב על זה פ' בתרא וצ"ל פ"ב דמגלה), אך זו של ר' יונה

ללא אמת העתיק לשון בה״ג, ששם כתוב: „אמרין במערבא דאשכחן בתפלת חנה״ וכו׳, ולפ״ז אתי שפיר דלא נמצא בירושלמי לפנינו. אמנם כבר כתב מחבר התולדות בהוספה להערה ל״ג על זמן הקליר ז״ל: „ומצאתי יותר עוד בה״ג וז״ל אמרו במערבא דאשכחן בתפלת חנה וכו׳ שכבר נמצא כזה במדרש ויכולו מובא ברוקח (ס״ס שכ״ו) ע״ש יליף מחנה. וראה זה דבר פלא שבאבודרהם מובאים ג״כ דברי בה״ג אלו רק בתיקונים ואחר מהם וכסא כבוד ינחילם בונה ירושלים זירם קרן משיחו את צמח, א״כ מבואר י״ט ברכות והוא ההפך מנוסח שלפנינו בה״ג (י״ח ברכות), אולם מכאן ג״כ ראיה למה שבררנו במקום אחר שה״ג שלפנינו עיקרו הוא מחיבור ר׳ שמעון קיירא רק קצת הוספות בו מס׳ הלכות פסוקות של רב יהודאי גאון ותלמידיו. והם קראו לא״י מערבא כמו שנקרא בתלמוד בבלי. והנה ר׳ שמעון קיירא מקיירא של מצרים ושם היה נוסחת א״י ונמצא בו הגירסא שלפנינו היום בה״ג. ואבודרהם ראה הלכות פסוקות של תלמידי רב יהודאי בפ״ע, והם היו בבליים ושם היה נוסח י״ט ברכות כמו שבררנו כבר ולכן נוסף עוד פסוק מיוחד גם לברכת את צמח״ ע״כ. ועוד נוסיף בזה לקמן דברים לענין הלכות גדולות והלכות פסוקות.— וראיתי עתה בגליון של הוספה ההיא כתוב מידי המחבר וז״ל: „אח״ז מצאתי בילקוט שמואל רמז פ׳ בשם ילמדנו י״ח ברכות על הסדר הנ״ל בתפלת חנה״ ע״כ. א״כ אמרין במערבא זה הוא על המדרשים וביחוד מדרש ילמדנו שהוא קדמון.

ח) המקום הרביעי: „עובדא דר״ח בן דוסא עם הערוד הביא בה״ג (שם) מתלמודא דבני מערבא״ ע״כ. העתיק ג״כ ללא אמת, שם כתוב ג״כ כמו למעלה אצל י״ח ברכות: „אמרין במערבא מי שנשכו ערוד״ וכו׳, ועוד נדבר על זה.

המקום החמישי: מה שהוספתי מענין עכברא בשיכרא חד לאלף. אכן כבר הראיתי כי כפי השערתי רב האיי לוקח זה מס׳ המעשים לבני א״י לא מתלמוד ירושלמי. ויתכן כי כן

ט) המקום הששי—מה שהוספתי מהל׳ מגלה, הא דריב״ל מכניס בני ביתו וכו׳, ג״כ מס׳ המעשים. וקצת ראיה שמ״ש שם בסמוך: „ר׳ יונה אבוה דר׳ מני״ לא נמצא לפנינו בירושלמי, ויתכן שהיה כן בס׳ המעשים והוא לקחו ממקום אחר ושם נכתב כפי הנראה רק מעשים שכן הורו עליהם או נהגו כן קדמוני חכמים בא״י. ומצאתי בתוס׳ (ערכין ג׳ א׳ ד״ה לאיתויי) מביאים דברי בה״ג, והיינו מה

שהיא טהורה" ע"כ, וכל הסיום הזה לא נמצא ממנו מאומה בירושלמי ברכות שם. הן אמנם הרב המשיג מוסיף עוד להטעות ומרשים גם ירושלמי סנהדרין והוריות, למען יחשוב איזה קורא כי מה שלא נמצא בברכות נמצא בשאר מקומות. וזה שקר מבורר. אדרבא בירושלמי הוריות (פ"א) מבואר ההפך מזה הסיום, כהדא דתני: „יכול אם יאמרו לך על ימין שהוא שמאל ועל שמאל שהוא ימין שתשמע להם ת"ל ללכת ימין ושמאל עד שיאמרו לך על ימין שהוא ימין ועל שמאל שהוא שמאל". וכבר תמה על זה הגאון בעל באר שבע בחידושיו להוריות פ"א, והוא לקח שם המאמר „אפילו יאמרו לך על שמאל שהוא ימין" וכו' מספרי פ' שופטים. אכן שם לא נמצאו יתר דבר בה"ג הקודמים והמאוחרים. אולם כל הדברים בהקדמת ה"ג שם מתחלתם ועד סופם כלשונם ממש נמצאו במדרש רבה על שה"ש במקומו, והיינו על מקרא כי טובים דודיך מיין, שעליו מעמיד גם הבה"ג כל מאמרו. וחסר במדרש רק הסיום הקטן „על טמאה שהיא טמאה ועל טהורה שהיא טהורה", ולדעתי השמיטו איזה סופר במדרש מפני שחשבו אך למותר וכפול לחנם. הראית קורא אהוב איך טעה והטעה זה הרב המשיג לרשום מקור אכזב בירושלמי מה שלא נמצא שם, ומבואר עוד שם ההפך, ולהניח המדרש רבה אשר הוא לבדו המקור הנאמן, ולמדנו מזה כי לא לבד בראשית רבה ראה בה"ג, אך גם מדרש שה"ש. ונראה שנכלל אצלו בקטנות אין מספר שחשב בסוף ספרו אצל המדרשים.

ו) המקום השני: „בספ"א מהלכות ברכות כתב בה"ג: ואיתא בתלמוד דמערבא א"ר אבא עדא אמר שאין הברכות מעכבות" ע"כ. וזה לבדו נכון. אך נדבר עוד על זה. אבל מה שהוסיף הרב המשיג להעיר כי ט"ס נפל בה"ג, וענין זה שייך לריש פ"ב, אינו נכון, רק מקומו כמו שהוא לפנינו, כי מדבר מקודם מברכות שלפני ק"ש, יוצר אור ומעריב ערבים, ומאמת ויציב או אמת ואמונה לאחר ק"ש, ומביא המקרא שנאמר להגיד בבקר חסדך ואמונתך בלילות, ומצא פה מקום להזכיר המשנה של מזכירים יציאת מצרים בלילות ועליה הברייתא שם, וחוזר לדיני ברכות וכותב: „ואי בריך ברישא אהבת עולם וכו', ועוד ואי אישתלי ולא בריך כל עיקר וקרא ק"ש נפיק דתנן וכו' ואיתא בתלמידא דבני מערבא" וכו'.

ז) המקום השלישי: „בפ"ה מהל' ברכות מביא אשכחן בתלמודא דמערבא ח"י ברכות אמרה חנה ולא נמצא אצלנו בירושלמי" ע"כ.

יותר משאר התשובות של גאונים אחרים, ואינן בלשון פשוט של התלמוד ולא נעתקות מלשון ערבית. ועתה נבחנה ונראה בספר ה"ג, כל מקום שאין לשון ארמית נקיה הוא מר"ש קיירא, כמו עד"מ הדין של עכבר במשקה כתוב כזה: „חבית שיש בתוכה משקין בין יין בין שמן בין כל משקה ונפל לתוכה עכבר או שרץ, אחד מאלף החבית והמשקה מותרין, פחות מאלף אסורין" ע"כ. ובפי רב יהודאי ותלמידיו היה צ"ל כזה: חביתא דאית בגוה משקין וכו', ומזה בררנו לנו כי מר"ש קיירא הוא זה. ומצאנו לנו עזר גדול כי כתוב מפורש כן מרב האיי שדברים הללו הם לר"ש קיירא, כמו שתראה בתשובתו אשר אשר העתקנו למעלה מס' המכריע. ובאמת לא רשום בגליון „פסק" אע"פ שפסק חדש הוא, והנה הוא לקוח מירושלמי או מס' המעשים לבני א"י אשר לוקט מירושלמי. ומזה נשער עוד, כי גם המאמר מריב"ל שהיה מכנים כל בני ביתו (בהל' מגלה) וכן המעשה מערוד עם רחב"ד (פ"ה מהל' ברכות) ג"כ מר"ש קיירא הם, כי הוא כותב שני הדברים בלשון מעורב וקרוב יותר ללשון המשנה. ע"ש במגלה: „ריב"ל מ כ נ י ם" ובירושלמי: „מ כ נ י ש" וכו' וכן אצל הערוד: „כל מי שנשכו ערוד אם הוא קודם למים" וכו', ובירושלמי שם הוא בלשון סורסי או ארמי: „מה עסקיה דהדין חברברא כד הוית נכית ליה לבר נשא אין בר נשא קדם למיא" וכו'. ואחשוב רק שתי התיבות „אמרין במערבא" נוספות הן מבבליים, או שהיה כתוב בה"ג של ר"ש קיירא: אמרו כל מי שנשכו ערוד וכו', והם עשו מזה „אמרין במערבא", בעבור שידעו כי לא נמצא בבבלי. ונקל עתה לומר כי גם אמרין במערבא שלמעלה בפרק ההוא, לענין תפלת חנה מעין י"ח, ג"כ ענינה מה"ג של ר"ש קיירא וכמו שהראיתי כבר בהוספה להערה ל"ג לזמן הקליר, שתלמידי רב יהודאי הוסיפו אח"כ עוד רמז לברכה י"ט שחסר לפנינו, וככה ב' התיבות אמרין במערבא הן גם שם מתלמידי רב יהודאי.

יב) שמנו עתה עינינו אל הקדמת הספר ומצאנוה כלה עד לאין ספק מר' שמעון קיירא, כי איננה בלשון ארמית רק קרוב יותר ללשון המשנה, עד"מ: „התקע"ד דורות לשני אלפים שנה נמצא כל דור ודור וכו' אמר לה החסד" וכו'. — ויש לנו עוד ראיה גדולה על זה, כי הנה בהקדמה זו נמצא ג"כ מנין המצות שהשיג עליו הרמב"ם ז"ל בהקדמת ס' המצות שלו, ועליו כתב הרמב"ן שם בהקדמתו: „וגם הרב שאגה לו כלביא, ראיות להביא, כי בעל ההלכות ר ב ש מ ע ו ן, הביט צר מעון וכו' בעינים סגורות, וידים אסורות, ספר המצות ומנה התורות".

שנמצא שם לפני המאמר של ריב"ל הוי מכנס, בשם התוספתא, ואח"ז מתחיל דיבור חדש של תוס' במלת פ ס ק, ואיזה מגיה הסגיר מלה זו בחצאי עגולה, ויפה הסגיר, שכן כל הדיבור אחד, וכולו ביחד מלשון בה"ג. אך זאת יש לראות שכבר לפני בעלי התוס' היה נרשם במקום הזה בה"ג מלת פ ס ק בטעות, כי הוראת רשימתה היא תמיד על איזה פסק חדש, לא על מאמר המובא מרז"ל, וגם נרשם רק על איזה דין שהוא בלשון ארמית צחה. ע' מה שהראינו בזה לקמן (אות י"א). ויתכן כי נעתק מן הגליון שלא במקומו, כי שם בה"ג נרשם לקמן בסמוך מלת פסק על מאמר „וכי קארי" וכו', וגם שם צריך להקדימו מעט לדעתי ולרשום אותו על „והיכא דלא קרייה מפניא". אמנם ברא"ש ריש מגלה (סי' ד') נמצא במקום מלת פסק מלת י ר ו ש ל מ י, ונראה שנוסף גם כן ממאוחרים, בעבור שמצאו שם המאמר הראשון של ריב"ל מכנים, אע"פ שהמאמר השני של ר' יונה אבוה דר' מנא (וט"ס בתוס' ערכין שם „דר' מנחם") לא נמצא שם.

י) מה נשאר איפא ברור מכל המקומות אשר רשם הוא ואשר רשמתי? רק שנים, והם: המקום השני—מספ"א בהל' ברכות שמביא בביאור תלמודא דמערבא, והמקום הרביעי—פ"ה מהל' ברכות ממעשה של רחב"ד עם הערוד. ואפשר ימצא עוד איזה חכם מקום אחד. ובעבור שנים ושלשה גרגרים לא היה ראוי לאמר עוד, שבעל ה"ג מביא ה ר ב ה את הירושלמי, כאשר אמר זה הרב המשיג, ובפרט כפי מה שהראיתי שאיננו מביאו במקומות הרבה שהיה לו להביאו. ולכל היותר נוכל לאמר עליו, שעיין בו לפרקים.

יא) אמנם מה שראיתי עתה מבורר בס' ה"ג שלפנינו, הוא, כי מחובר הנהו מהלכות גדולות והלכות פסוקות (ע' עוד מזה הערה כ"ד לתולדות רבנו נתן) ואיזה מן הקדמונים היו לפניהם הלכות גדולות בפני עצמם והלכות פסוקות בפ"ע (ע' יד מלאכי, כללי הגאונים אות ד'), רק לפנינו הן כבר מחוברות יחד, הראשונות הן לר' שמעון קיירא והאחרונות הן לרב יהודאי גאון ותלמידיו ותלמידי תלמידיו. וע"י השם פ ס ו ק ו ת נוכל להכירם ממקומות רבים בספר זה, שכל מקום שכתוב בצדו מלת פ ס ק נלקח מהלכות פסוקות. וגם בלשונן נכיר אותן, אף במקום שנשמט בגליון מלת פסק, כי תמיד הן בלשון ארמית צחה, יען מחבריהן גאונים בבליים. ודבר חידוש ראיתי בס' שערי צדק, כי כל התשובות של רב יהודאי הן ג"כ בלשון ארמית צחה

אין מברכין ברכת אבלים בשבת, דכיוון דקא מברכינן בתלתא או בעשרה לאו דברים שבצנעא הוא ואסור למנהג אבלות בשבת, והכי אמור רבנן" ע"כ. ובגליון נרשם על אמר מר מלת „פ ס ק". ורואים אנו פה מתחלה דברי חכם קדמון והוא ר"ש, שמברכים ברכת אבלים בשבת והמאמר בלשון פשוט: „מי שבאתה לו", לא: „וגברא דאתיא ליה", ועליו חולקין אח"כ תלמידי רב יהודאי ומגידים בשם רבם ההפך, בלשון ארמי: „הכין אמר" וכו', ומקיימים דבריו מרבנן אחרים שאמרו כן. ואחרי כל הבירור הזה לא נחוש עוד אם נמצא באיזה מהפוסקים המאוחרים מובא על שם ר' שמעון מהלכותיו פסק שהוא בלשון ארמית נקיה, כמו זה המובא בהערה כ"ד לתולדות רבנו נתן מס' כל בו, שכתב: „אמר ר' שמעון הבבלי איתתא דמית גברא" וכו', ולפנינו רשום על זה „פסק", כי קרוב אצלי שלפני המאוחרים היה כבר הספר הזה מעורב ביחד, היינו ה"ג של ר"ש קיירא והלכות פסוקות של תלמידי רב יהודאי, וקראו כבר את כלו על שם זה או על שם זה. וגם השם בבלי לרבי שמעון חדש הוא מבעל ס' כלבו, בחשבו כי בבבל היה כשאר הגאונים, ויתכן שאינו כן, או שקרא כן לעיר קיירא, ע' הערה כ"ד לתולדות רבנו נתן.

יד) ועתה נדע ג"כ סבה למה שמובאים כמה דברים בתוס' ופוסקים מס' ה"ג מה שלא נמצא בו או נמצא בו ההפך. ושינוי הנוסחאות בו רק ממה שלפעמים היה בה"ג של ר"ש קיירא ההפך ממה שהיה בה"ג של רב יהודאי, ואחרי שהורכבו שני הספרים יחד, באו לפעמים נוסחאות שונות וגם סתירות מדף לדף, כי המאספים לא השגיחו על הלכות המבטלות זו את זו. ע' לדוגמא מנוסחאות שונות בס' המכריע לרבנו ישעיה הזקן (ססי' ל"א) וז"ל: „וסדר קריאת הפרשיות שכתב בה"ג נ"ל שאינן דברי בה"ג ששתי נוסחאות ראיתי מהן. בנוסח א' ראיתי כתוב ובנוסח אחר לא. ועוד שדבריו סותרים דברי בה"ג, שבה"ג הל' צרכי צבור כתוב בשני הנוסחאות וכו', הנה מוכח שאין הן דברי בה"ג אלא מחבר א' כתב שם" ע"כ. ובאמת בנוסחא שלפנינו לא נמצא סדר קריאת פרשיות. אמנם יש לפנינו מקומות שסותרים עצמם בספר הזה. ע' בגמרא (ב"ב ע"ז א'): „אמר אמימר הלכתא אותיות נקנות במסירה", וברשב"ם: „הכי גרסינן", ובתוס': „כתב רב יהודאי גאון דאין אותיות נקנות בחליפין, כלומר הכי גרס רב יהודאי. ולר"ת ולר"י נראה דגרסינן אין אותיות נקנות במסירה" ע"כ. ובמכריע

וכן בהקדמת זוהר הרקיע: „וראשון מי שמנה אותם היה ר"ש קיירא בעל ההלכות". ובמהדורא קמא לראב"ע על שמות (כ' א'): „ולא יסור לבבו [טעם] לא שהיא מצוה בפני עצמה כאשר הוא כתוב בהלכות שמעון בן קיירא", ע"כ. הן אמנם חסרה לפנינו מצות לא יסור במספר המצות של בה"ג, אך יש שם השמטות ונוספות, ויגעתי לכוין המנין ולא יכולתי. ואין ספק שהיה כן לפני הראב"ע. ומדרך בה"ג הוא למנות טעמי המצות למצות. ע' ס' המצות להרמב"ם שורש ה'. וע' ברמב"ן שם שמביא מחלוקת בתלמוד ככר על ולא יסור אם היא מצוה או טעם.

השקפנו עוד לסוף ס' ה"ג במקום שחושב כל ספרי ישראל על הסדר: תנ"ך ומשניות ותוספתות ומדרשים ומכילתות, כתוב שם הכל בלשון משנה ולא בלשון ארמי, ע"ש כל הדברים עד סיום הספר, והוא בלי ספק ג"כ מר"ש קיירא. והנה הוא, אשר היה ממקום קיירא של מצרים קרוב לא"י. הוא היודע יותר אז בספרים המחוברים בא"י, כמו המדרשים וגם קונטרסים מתלמוד ירושלמי, כי רק קונטרסים היה רואה לפרקים, לא עוד כל התלמוד על הסדר, — הוא אשר הביא בסוף הקדמתו המאמר ממדרש שה"ש, כאשר ראינו למעלה, והוא המעמיד בסוף הספר בראשית רבה ומכילתא דואלה שמות וכו' וכו'. ונקל לשער כי הוא הכותב ג"כ בהל' י"ט: „תאני בבראשית דר' אושעיא וקוץ זה הקינרס" וכו', ומוסב על הברייתא: „ומתקנין את הקינרס". אמנם מה שנמצא שם באמצע בין הברייתא ובין תאני: „אמר גאון מדקא אמרינן מולגין את הראש דוקא ראש, אבל גדיא כולא לא עבדינן מליג בי"ט דאפשר לאשלוקיה למשביה", אין ספק שנכנס זה מתלמידי רב יהודאי, שהוא בלשון ארמית נקיה. וגם יתכן שר' שמעון לא הביא כלל שום גאון בחיבורו, והוא לא היה גאון ויש גם ספק אם היה בבבל ואולי נשאר במצרים. והגאון רב שרירא באגרתו אשר ביוחסין, המזכיר כל הגאונים על הסדר, לא יזכירהו ולא ידע ממנו דבר.

יג) ולדוגמא נפלאה איך ניכרו במקום אחד דברי ר"ש קיירא בלשון פשוט ואחריו דברי תלמידי רב יהודאי, החולקים על ר"ש, בלשון ארמית נקיה, הנה הוא בריש הל' אבל: „מי שבאתה לו שמועה בשבת וכו', ומברכין ברכת אבלים בשבת, מידי דהוה אדברים שבצנעא דאמר מר דברים של צנעא נוהג ומי שאין לו מברכים מברך הוא לעצמו. אמר מר דברים שבצנעא נוהג מר רב יהודאי הכין אמר

יהודאי סהדא דחתים על שטרא וכו', ואקשו רבנן קמיה אלא מעתה וכו' ואהדר להו וכו' תוב אקשו קמיה רבנן אלא מעתה וכו', ואמר להו התם וכו', ורבנן בתראי פליגי" וכו', הנה אנו רואים תלמידי רב יהודאי דנים לפני רבם, ותלמידים אחרונים חולקים, והכותב כל אלה מאוחר גם לרבנן בתראי. ומצינו עוד יותר מאוחרים. אך נתקן מתחלה ט"ס באגרת רב שרירא, שכתיב שם (יוחסין קי"ח ריש ע"ב) על רב יהודאי בר מר נחמן (והוא בעל הלכות פסוקות): „ובתריה מר רב יהודאי בר מר רב אחונאי כהנא בר מר רב הונא ה' שנים", ע"כ. וצ"ל: „ובתר מר רב יהודאי מר רב אחינאי" וכו', וזהו ע"פ ס' הקבלה לראב"ד, שחושב ג"כ אחרי רב יהודאי את רב אחונאי ה' שנים. וכן נעתק על נכון לשון רש"ג בקורא הדורות, וכן ביסוד עולם (מאמר ד' סי"ח), אך בסה"ד כתב על זה האחרון, הנדפס גם בסוף ס' יוחסין: „ט"ס וחסר מר רב יהודאי בר מר רב אחונאי שמביא צ"ר", ע"כ. ובאמת הטעות היא אצל צ"ד וסה"ד, והראב"ד ויסוד עולם וקורא הדורות אחריהם הם המכריעים. ועוד כי לא נמצא באגרת רש"ג שיחשוב שלשלת גאון משלשה דורות בר מר פ' בר מר פ', ולפי הגהתנו נמצאו גם פה רק שני דורות כנהוג. — אמנם היותר מברר הוא, כי זה רב אחונאי נקרא גם רב חנינאי. ע' שערי צדק (ח"ד שער ג' סי' י"ב) שכתב רב האיי בתשובתו וז"ל: „ויש בידינו פס"ד שכתב אדוננו מר רב חנינאי כהנא בר הונא ריש מתיבתא תלמיד מר רב יהודאי ז"ל ומיתתו לחיי עוה"ב טהור וקדוש דהלכה כר"י בן ברוקא", ע"כ. ולא נמצא גאון אחר — והוא ריש מתיבתא — אחרי רב יהודאי, רק זה רב אחונאי שהוא רב חנינאי וגם הוא כהנא ובר מר רב הונא, והוא תלמיד רב יהודאי ומולך אחריו.

יז) והנה נמצא בספר ה"ג שלפנינו בתחלת הל' בכורות כשלשה עמודים בדפוס ווין ענין ארוך על כ"ד מתנות כהונה ופירוש כל אחת מהן בפרט עם קצת דינים, וסוף ענין זה הוא כך (דף ק"ב סע"ב): „אילו פירושי דפריש מר רב חנינאי ריש מתיבתא בשאלתא דכלך", ע"כ. ובגליון כתוב על מלת דכלך „נ"א דכלה", ור"ל בשאלה שדרש ביומי דכלה (ע' תולדות הר"ח הערה י'), כי כן היו רגילים לדרוש. ולענין שאלתא דשאילנא קדמיכון (ע' שבת ל' א'). ואח"ז מתחיל קצת דיני ערכין ותיכף בסמוך דיני בכור. והנפלא כי שלשה פסקים הנמצאים בדרוש זה על פדיון בכור אדם

(סי' כ״א) מפרש יותר וז״ל: „ובה״ג כתב אמר אמימר הלכתא אין אותיות נקנות בחליפין, למימרא דסבר דבמסירה נקנית ומש״ה כתב בחליפין, ולקמן כתב והלכתא אותיות נקנות במסירה כרבי דהיכא דיהב לחבריה״ וכו', ע״כ. ולפנינו בה״ג שם (ד' ווין ע״ה א') נמצא באמת הנוסחא כמ״ש התוס' ומכריע בשמו: „אמר אמימר אין אותיות נקנות בחליפין״, אך לא כן לקמן (ע״ז ג'), כי תחת גירסת המכריע שם: „והלכתא אותיות נקנות במסירה כרבי״, כתוב לפנינו: „אמר אמימר אין אותיות נקנות במסירה וכו', ולית הלכתא כאמימר ואותיות נקנות במסירה כרבי״ וכו'. ונוסחא זו סותרת לא לבד לנוסחת המכריע בה״ג, אך גם לנוסחת ה״ג עצמו למעלה בגמרא שם, אין זאת כי אם שתי נוסחאות שונות של מחברים שונים והם של ר״ש קיירא ורב יהודאי, ומתחלה נעתקה נוסחת רב יהודאי: „אין אותיות נקנות בחליפין״, ובהלכות פסוקות שלו היה כתוב ג״כ בסתם: „והלכתא אותיות נקנות במסירה״ כנוסחת המכריע, ולא היה נזכר כלל אמימר לענין מסירה, כי לא דבר מזה, אך כשנעתק אח״כ לקמן במקומו נוסחת ר״ש קיירא: „אמר אמימר אין אותיות נקנות במסירה״ ורצו התלמידים בכל זה לקיים פסק של רב יהודאי דאותיות נקנות במסירה, הוצרכו להוסיף שם: „ולית הלכתא כאמימר ואותיות נקנות במסירה כרבי״ וכו'.

טו) ידענו איפא כי כל המובא ממדרשים וגם באיזה מקומות מתלמוד ירושלמי מבלי הזכיר את שם התלמוד ההוא, מר״ש קיירא הוא. ונשאר עוד מקום אחד שמוזכר בביאור תלמודא דמערבא והוא בספ״א מהל' ברכות, ושם התחלת הדין בלשון ארמית נקיה: „ואי אשתלי ולא בריך כל עיקר וקרא ק״ש נפיק דתנן וכו' ואיתא בתלמודא דמערבא א״ר אבא עדא אמרה״ וכו', ונרשם בגליון „פסק״, והוא איפא מהלכות פסוקות ולא מגדולות ואיננו לר״ש קיירא. אולם אחשוב פסק זה מן תלמידי תלמידים המאוחרים הרבה לרב יהודאי.

טז) כי אמנם יש לדעת זה אשר ס' הלכות פסוקות ומכ״ש ס״ ה״ג כמו שהוא היום לפנינו, נאסף מאחרונים בזמן הרבה לרב יהודאי. ועד מהרה נדע לאיזה תלמיד מתלמידי רב יהודאי היה החלק היותר גדול בפסקי ספר זה ותלמידי תלמיד זה ועוד מאוחרים גם להם זמן רב קבצו והוסיפו, ומידם נעשה כל החיבור הזה. ע' ריש הל' עדות (ד' ווין דף פ״ה ב'): „אמרו משמיה דמר רב

יט) כעת ע׳ בה״ג הל׳ גיטין (נ״ט ד׳): „בעו רבנן קמי מר רב חנינאי גאון בבלה רבתי [צ״ל בכלה רבתי ור״ל ביום הדרוש הגדול, ע׳ למעלה שאלתא גדולה מרב חנינאי ביומא דכלה. ושבוש זה של בבלה נפל עוד בספרים המביאים מאמר זה כאשר נראה] דנכרי לא הוי שליח לקבל ולהוליך את הגט, מהו למיכרכיה לגיטא בחד מנא ומימר לגוי וכו׳, ואמרי ליה רבנן לא, ונתן בידה או ביד שלוחה ישראל, אבל גוי כלל לא וכו׳ ורבנן דהשתא קאמרין אע״ג דאתייה גוי לגיטא וכו׳ לכתחילה לא מנסבינן לה וכו׳ ואי אינסיבא לא מפקינן לה״ ע״כ. ופה אנו רואים שאלה לפני רב חנינאי תלמיד רב יהודאי ותשובת רבנן ואחר כך רבנן דהשתא דפליגי, בלי ספק מאוחרים עוד לרבנן של רב חנינאי. והכותב זה מאוחר מעט מהם. הן אמנם נמצאה שאלה זו ותשובתה גם בשערי צדק (ח״א שער ב׳ סי׳ ו׳) ושם כתוב: „בעי מר רב חנינאי גאון בבלה [צ״ל בכלה] רבתי דנכרי לא הוי שליח״ וכו׳ עד „גוי כלל לא״, ע״כ. ומובן מעצמו כי רבנן דהשתא לא נזכרו שם. אך הנוסחא שם „בעי מר רב חנינאי״ נראה קצת יותר קרובה, כי יתכן יותר על זה „אמרו ליה רבנן״. אולם בס׳ העיטור (אות ש׳ שלישית ד׳ ווארשויא כ״ה א׳) הנוסחא כמו בה״ג: „בעו רבנן קמי רב חנינאי״, אך בסוף כתוב שם: „ואמר להו רבנן״, ואם נוסיף רק ל׳ והיינו: „לרבנן״, אז תישר נוסחא זו יותר בעינינו, שהם שאלו קמיה והוא השיב להם, וא״כ היו תלמידיו. ופה יש לראות ג״כ איך קראו הפוסקים לרוב ס׳ ה״ג על שם ר״ש קיירא גם במקומות שניכרו בהם תלמידי רב יהודאי, כמו פה שנזכר רב חנינאי תלמיד רב יהודאי, ונרשם בצדו „פסק״ ובכל זה רושם בעל העיטור על העתקת דברים אלו: קיירא, ור״ל שהם מה״ג של ר״ש קיירא. ע׳ למעלה שכן רשם גם בעל הכלבו.

כ) וגם זה חידוש כי נכנסו בספר ה״ג תשובות גאונים שנכתבו בפני עצמם כמו זו של רב חנינאי שאנו מוצאים אותה גם בשערי צדק בין תשובות שאר גאונים. אכן גם תשובות מיוחדות של רב יהודאי בעצמו על שאלות ששאלוהו ונכתבו בפני עצמם, נכנסו ג״כ בספר ה״ג. ע״ש הל׳ נחלות (דף ע׳ ע״ג): „ופסיק בשאלתא דבי מר רב יהודאי גאון ראובן הוה ליה בני וחד מנהון בכור וכו׳ וקתבעין בני בריה דראובן חלק בכורה בנכסי דראובן, דינא הוא״ וכו׳ עד „בנכסי דאבוה״. וכלה נמצאה בעינה בשערי צדק (ח״ד שער ג׳ סי׳

ופטר חמור, הם לקמן כפולים בכל תכונתם וגם כמו בלשונם ורק במעוט שינוי (דף ק"ב ע"ג), היינו שם בדברי רב חנינאי: „פדיון הבן דכי מתיליד ליה לבר ישראל ברא" וכו' עד „דעשרה שבעה". ולקמן (שם ע"ג): „וחמש סלעים כמה הויאן" וכו' עד „ששדנג". ועוד בדברי ר"ח: „וישראל דנסיב כהנת", עד „פטירן" ולקמן שם מן „ובר ישראל" עד „וכהנת ולויה לא". ועוד בדברי ר"ח: „פדיון פטר חמור דכד מתיליד ליה לבר ישראל בוכרא מהמרא" וכו' עד „מיחייב למיפרקיה". ולקמן (ק"ג ע"א) מן „בר ישראל" עד „למיפרקיה" והוא כלשונו ממש. וכל זה נעשה בלי ספק על אופן זה: תלמידי רב יהודאי, אשר קבצו מהלכות גדולות של ר"ש קיירא והוסיפו עליהם מדברי רבם, העמידו בתחלה כל דיני בכור אדם ובהמה, ואחר זה הוסיפו עוד תלמידי רב חנינאי, שהוא תלמיד רב יהודאי, את כל שאלתא דרב חנינאי בכ"ד מתנות כהונה והוא כמו הקדמה לדיני בכורות, אף על פי שיש בה כמה פסקים שקבל גם הוא מרבו רב יהודאי ואמרם או כתבם כלשונם, ובאו עתה לפנינו שני אלה יחדיו כתומם, היינו השאלתא הגדולה מתחלה, והפסקים אחרי כן.

יח) ואחרי שנראה רב חנינאי זה גבר חכם ודורש ענינים שונים, כמו שנראה מן השאלתא הגדולה ההיא, אחשוב כי בימיו ובישיבתו נתיסד מדרש אספה. ע' ילקוט פ' בהעלתך על מקרא אספה לי שבעים איש בביאור שמות כל השבעים ההם, ומסיים: „וכתבנו אם [צ"ל אותם] מפי רב שמואל אחי של פנחס ומרים [אולי צ"ל ומרי] זכור לטוב, ולמד אותם בתרביץ מוגה [או מוצא] ורבנא חנינאי כהנא ראש ישיבה וגאון", ע"כ. הן אמנם יש עוד רב חנינאי כהנא בר אברהם גאון בשנת תתרצ"ו לשטרות (ע' יוחסין קי"ח א') והוא מאוחר מעט לרב חנינאי כהנא בר מר רב הונא, אולם זה השני לא נזכר שמו במקום אחר ולא נודע לדרוש בענינים שונים כמו הראשון שהוא גם תלמיד רב יהודאי גאון, אשר כתב עוד כמה אגדות בה"ג שלו שאינן נמצאות בבבלי. והיותר מסייע הוא, שיש כבר בה"ג שלפנינו (סוף הלכות סופרים) ההתחלה ממדרש אספה ע"ש: „למה שבעים זקנים כנגד ע' ימים טובים" וכו', וע' ילקוט שם. ולא נמצא זה במקום אחר כי אם במדרש הזה, ואין ספק שנוסף ג"כ בה"ג מתלמידי תלמידו רב חנינאי שכתבו המדרש ההוא, וזה דבר חידוש. — וע' עוד בילקוט להלאה בסדר בהעלתך נרשם במה פעמים מדרש אספה, ועוד באיזה סדרים אחרים.

סברא זו בעצמה בשם רב האיי גאון, וא"כ יהיה סותר עצמו מאד, שע"י סברת עצמו תתבטל ראיתו מהא דר"י ב"ב באמר א' מבני לתשובת שאלתו בשכיב מרע שכתב. ואין לומר דתרי רב האיי הוו, דסתם רב האיי בפוסקים הוא תמיד בן רב שרירא, רק פעם חיסר הסופר מלות בר נחשון, ויכולנו לברר אותן ממקום אחר (ע' הוספה להערה כ"ו על תולדות רב האיי.

— וידעתי ידידי הקורא כי יפלא מעט בעיניך את אשר שמתי לפניך פה איזה דברים בהלכות והויות, ותאמר כי אין זה מקום כבודם, ויאותו רק בספר ארך הקומה המיועד רק לחכמת התורה, ר"ל תלמודה, ולת"ח המנצחים זה לזה בהלכה, לא במכתב קטן המנצח על השמינית מנייר והמדבר על חקירות שונות; על זה אשיבך כי מלבד אשר הענין כמעט הכריחני לזה, הנה דברי עתה עם רב אשר יתמרמר ועבר ורמס וטרף וישיג ולא יפליט, אמרתי אולי אשקיטהו מעט באשר אשים לפניו טרף הניתן ליראים המורגלים בו. ומדי יעסוק בישוב תמיהא זו אשר לא נקל יהי לפניו, ינוח מרגזו ומנשיכתו נשיכת ת"ח, ואם אולי תחשוב זה לי לעון קל, וסלחת לעוני כי ר ב הוא.

כב) שבתי וראיתי עוד יותר כי יתכן שנכנסו בספר ה"ג דברים בסתם והם מגאונים מאוחרים לרב יהודאי כמו מאה שנים, אע"פ שלא נזכר שמם. ע' ס' הקבלה לראב"ד (ד' אמשטרדם דף ל"ט א') שכתב על ה"ג של ר"ש קיירא: „והזכיר שמועות משמא דכהן צדק ולא שמענו מעולם שהיה בזמנו גאון ששמו כהן צדק. ואפשר שכהן צדק שהיה רבו חכם גדול היה ולא נסמך", ע"כ. ובאמת הראשון הנודע לנו באגרת רב שרירא ששמו כן (ע' יוחסין קי"ט א') נעשה לגאון בשנת ה"א תר"ב,— לא כמו שנרשם בהערה כ"ז לתולדות רבנו נתן, שמלך ד"א תקפ"ח, כי מצאתי אשר בדפוסי יוחסין המאוחרים לדפוס קושטנטינא חסר שם מקודם גאון אחד עם זמנו, והוא מר רב יעקב הכהן בר מר רב מרדכי שמלך י"ר שנים. ורק ע"י שנות הגאון הזה עולה שם כל החשבון יפה.— ויהיה רב כהן צדק זה מאוחר לר"ש קיירא שחיבר ספרו ה"ג שנת ד"א הק"א, כמו מאה שנים, ולרב יהודאי שמלך שנת ד"א תקי"ו, כמו פ"ו שנים. אכן דברי הראב"ד ז"ל נראים לכאורה כבטלים למחפש בכל ספר ה"ג, שלא ימצא בשום מקום שם זה של רב כהן צדק. אולם ראה זה דבר נפלא מצאתי לקיים דבריו בתום' (פסחים

ל"ד) ורשומה בראשה „מר רב יהודאי ז"ל", אך יותר הוא בלשון שאלה ותשובה וז"ל: „תיובתא דשאלתא דא אם כן הוא כמה דכתוב בשאלתא דראובן הוו ליה ברי וכו', הכין אתחזיאת לנא מילתא דדינא הוא" וכו'.— ואפשר נוכל ללמוד מזה ג"כ, שהיה קובץ מיוחד משאלתות דרב יהודאי, כמו שמראה הלשון בה"ג: „ופסיק בשאלתא דבי מר יהודאי גאון". ומצאתי כן בס' הישר הגדול לר"ת (ד' ווין דף ע"ה ע"ב): „וכ"כ רב יהודאי שהיה ראש לשתי ישיבות (?) שאילה מקמיה, תשובתו מצויה אצלכם וכן כתב ודקשיא לך" וכו'.—ואחרי שכבר הדפים החכם הגדול ר' יום טוב ליפמן צונץ רוב הדברים האלה אודות מר חנינאי בשם מחבר התולדות (עיין ספרו היקר צד רע"ט הערה g) אוסיף פה רק את זאת, כי מלשון רב האיי בתשובה הנזכרת למעלה (ס"ם ט"ז) משערי צדק ח"ד שער ג' סי' י"ב, שכתב עליו „מיתתו לחיי עוה"ב טהור וקדוש", נראה שנהרג רב חנינאי מצד הממשלה.

כא) אולם מדברי רב האיי שם נוכיח עוד, שבאו לפנינו בספר ה"ג גם בסתם דברים מאוחרים לרב חנינאי. שהרי שם היתה השאלה שכיב מרע שכתב כל נכסיו לאחד מבניו ועל זה השיב רב האיי: „מה שעשה עשוי דהלכה רווחת כר"י בן ברוקא דאמר (ב"ב ק"ל) אם אמר על מי שראוי ליורשו דבריו קיימין, אר"י אמר שמואל הלכה כר"י בן ברוקא, ויש בידינו פס"ד שכתב אדוננו מר רב חנינאי וכו' דהלכה כר"י ב"ב" ע"כ. והנה לפנינו בה"ג הל' נחלות (ע"ט ג'): „אר"י אמר שמואל הלכה כר"י בן ברוקא, וכי אמרו רבנן היכא דכתבינהו לנכסי לחד בריה וכו' לא עשאו אלא אפוטרופוס הני מילי כתב אבל אמר יירשני שפיר דמי", ע"כ. וסברא זו נמצאה שם בר"ח ורי"ף ורא"ש ע"ש. ואילו ראה כן רב האיי בהלכות פסוקות של רב יהודאי, בלי ספק לא היה שותק ממנו, כי מדרכו בתשובותיו שם להביא תמיד מהלכות קטועות דרב יהודאי במקום הראוי, ומכ"ש כאן שמביא את רב חנינאי תלמיד רב יהודאי והוא ותלמידיו הם המאספים ס' הלכות של רב יהודאי ואילו היו הדברים ההם גם כן מהם, כמו שהם לפנינו בה"ג, בלי ספק היה יודע מהם רב האיי, והיה תמוה איך מביא ראיה לתשובת שאלתו בשכיב מרע שכתב כל נכסיו לאחד מבניו מהא דהלכה כר"י בן ברוקא, והרי הלכה זו היא רק באמר ולא בכתב, אלא ודאי שדברים אלו נוספים מתלמידים מאוחרים הרבה, ולא ראה עוד רב האיי הוספה זו.— אך מה שישאר תמוה עוד הוא, כי הנ"י על הרי"ף כתב שם

(ר' ווין ט' ע"ג) נמצא לפנינו כזה: „א"ל אביי לרב דימי מאי ברכה א' מעין ג' א"ל על המחיה ועל הכלכלה וכו' עד בא"י על המחיה ועל הכלכלה. ומר רב פיאס הכין הוה חתים על הארץ ועל המחיה וכן הלכה" ע"כ. ונעיר מתחלה על הפלא, שלא נמצא באחרוני הפוסקים ממנהג זה דבר שלא לסיים ועל הכלכלה, אדרבא במ"א (על או"ח סי' ר"ח ס"ק ט"ז) מבואר הנוסחא עם החתימה ועל הכלכלה, אע"פ שבה"ג מבואר ההלכה להפך, אך לא לבד בה"ג, כי אם גם ברי"ף ורא"ש ופסקי הרא"ט (ספ"ו דברכות) ורמב"ם (ספ"ג מהל' ברכות) וסמ"ג (עשין כ"ז הל' שאר ברכות שאינן בסעודה). וז"ל הב"י (על טוא"ח סי' ר"ח): „כתב סמ"ג בא"י על הארץ ועל המחיה, לשון זה כתב רבינו משה וכן תופס ה"ג עיקר לחתום על הארץ ועל המחיה ולא על המחיה ועל הכלכלה", ע"כ. רק הטור הוא יחיד בדבר הזה שמעמיד הסיום על המחיה ועל הכלכלה, ותימה איך הלך נגד אביו ונגד פסקיו שהוציא בעצמו ממנו בסימנים שעשה לו, וגם נגד כל אלו הפוסקים. וכמעט נוטים אנו להאמין, שׁשגגת איזה סופר הוא בטור ונוספו שתי המלות בסוף הברכה מאשר נמצאו גם בתחלת הברכה, ואולי קרה כן גם למעתיקי סידורים שלנו. ועל המ"א נשאר תימה, איך לא שת לבו לכל זה. ולענינו נשאל עתה, מי הוא זה מר רב פיאס הנזכר בה"ג, אשר לא נמצא עוד שמו בשום מקום ולא בין זכרון הגאונים אשר באגרת רש"ג שביוחסין? הלא נאמר שהכוונה לרב אלפס, וקוראהו פיאס בלא א ל הערבי? כי באמת נמצא כן סיום הברכה ברי"ף כנזכר והוספה כזו היתה יכולה להעשות בה"ג של אספמיא (ע' תוספות פסחים ל' א' וס' הישר לר"ת דף ע"ב ע"ד) ושם משכן הרי"ף וספריו. ואשאיר המשפט בזה לקורא נבון, ואם יקבל השערה זאת נרויח עוד ראיה שהיו קורין לפעמים את החכם על שם עירו לבד, כמו קליר. (עיין למעלה „תולדות הקליר" סי' ב').

כד) ולא נוכל להחריש פה ממה שמצאנו בסוף ספר הישר הגדול לר"ת על דבר ס' ה"ג ונעתיק לשוני בקיצור, אע"פ שבפי הנודע הוא משובש מאד. וז"ל: „שרי ליה מאריה לרבי מנחם (השואל) על רב יהודאי גאון שמוכיחת (?) הגאונים שלא היה כמותו וכו' ועל ברכה אחרונה שלאחר כוס המזון, וכי תעלה על דעתך שמשגע היה שפטרה. וכי עשו (?) כל תשובות הגאונים וגם רב עמרם. אך ידוע הדע כי יש בהלכות גדולות הרבה מהלמוד

מ"ו סע"א): „דאי איכא כהן קטן חזיא ליה (החלה) כדאמרינן (פ' עד כמה) אין תרומת חו"ל אסורה אלא למי שטומאה יוצאה עליו מגופו, וכן פסק בה"ג בסדר פסח בשם רב כהן צדק ריש מתיבתא", ע"כ. והמעיין בה"ג פ"ב דפסחים (כ"ד ע"ד) ימצא דברים אלו בסתם בלי שם רב כהן צדק וכן ריש הל' חלה שם, ומזה מבואר כי נשמטו לפעמים שמות גאונים המאוחרים הרבה לרב יהודאי, וכותב הדין בשם רב כהן צדק היה גם הוא מאוחר מעט לרב כהן צדק. ועכ"פ נפלה השערת הראב"ד, שאולי הוא זה רבו של ר' שמעון והיה חכם גדול ולא נסמך, כלומר וע"כ לא נזכר בין הגאונים, שהרי בלשון התוספות בשם בה"ג מבואר הכינוי ריש מתיבתא והוא כמו כינוי גאון, אם כן הוא בהכרח זה המאוחר, שקודם לו לא נמצא ריש מתיבתא ששמו כך. ועדיין יש ספק קטן, אפשר הוסיפו התוס' מעצמם הכינוי ריש מתיבתא. ומה שיחזק מעט הספק אצלי, הוא, כי הפסק ההוא איננו בלשון ארמית נקיה ונראה נובע מרבי שמעון קיירא. ואולי היה גוף הפסק ממנו, רק היה כתיב אחר כך: „והכי אמר (או שדר) רב כהן צדק ריש מתיבתא", או שבזמן רב כהן צדק המאוחר מאד לא כתבו עוד גם בבבל בלשון ארמית נקיה כמו זו של רב יהודאי ותלמידיו. ומצאתי עוד בהלכות הרי"ף (פרק ב' דפסחים סי' תש"ל) שכתב וז"ל: „והכי קא פסק רב אחא משבחא במעשה אילפס (שחייבים בחלה) כר' יוחנן. ובעל הלכות אמר משמיה דכהן צדק שפסק כרשב"ל, כשהרתיח ולבסוף הדביק" [ר"ל דרק בזה חייב], ע"כ. והנה לא נמצא כלל דין זה וגם לא הסוגיא דגמרא שם בכל ס' ה"ג שלפנינו, ומזה נראה ג"כ כי נתקצר לפנינו הל' חלה בה"ג, בעבור שנמצא מעט ממנו בבבלי ורובו בירושלמי (ע' לעיל סי' ד'). ועכ"פ מצינו עוד הפעם כהן צדק מובא בה"ג שהיה לפני הרי"ף. וקצת ראיה ג"כ שהוא מר"ש קיירא, שרב יהודאי הוא הנמשך לרוב אחרי רב אחאי (ע' תולדות רבנו נתן הע"ה ד'), וכאן פליג עליה, אם לא שנאמר ג"כ שהפסק של כהן צדק נוסף ממאוחרים הרבה לרב יהודאי והוא איפא רב כהן צדק המאוחר, ואותה ההוספה שהיתה כבר לפני הרי"ף נשמטה לפנינו, כמו השם של רב כהן צדק שהבאנו למעלה מתוספות (פסחים מ"ו א'), וצ"ע עוד.

כג) ואם נחפש עוד יבא לפנינו ספק, אם לא נוסף עוד בה"ג דברים גם ממאוחרים לרב אלפס. כי הנה בפ"ו מהלכות ברכות

ואף רב האיי האחרון בהם לא ידע מאין לקח ר"ש קיירא פס"ד, אע"פ שמבואר בירושלמי פ"י דתרומות, רק שמע כי יש ס' מעשים לבני א"י שנמצאו בו דברים כאלה. — ואין ספק אצלנו עוד, שגם הלכות קצובות דבני מערבא שנמצאו בה"ג (בין הל' שבועה והל' ע"ז) מקונטרס אחד של ס' המעשים הוא, כי בתלמוד ירושלמי לא נמצאו, ועכ"פ הם מה"ג של ר"ש קיירא, לא מהלכות רב יהודאי ואע"פ שנקראו קצובות, כי אינם בלשון ארמית נקיה כי אם בלשון מעורב קרוב ללשון המשנה. והכותבים המאוחרים הוסיפו מלות: „דבני מערבא", ואפשר קראום כן בעבור שהם מר"ש קיירא שהוא במערב בבל. — ולענין רב יהודאי ותלמידיו, שנכנסו מהם כמה דברים בהלכות ובאגדות של תלמוד בבלי, עוד אדבר במקום אחר, ושם השערה על מה שנולד מפרסום ההם בזמן ההוא.

כז) עוד כתב הרב הזה בהגהה ההיא: „וכן מסכתות קטנות אשר נתחברו בזמן הגאונים מביאים הרבה ענינים מן הירושלמי" ע"כ. הם נתחברו בלי ספק בא"י, וממסכת סופרים ידענו זה בבירור. וכבר יש שם התחלה מדרכי בעלי המסורה אשר היתה ישיבתם בטבריה. והכותב מ"ס ראה או זכר דרכי קידוש החדש בבית הנשיא (ע' פי"ט), אעפ"י שבימיו נתפשט החשבון מקביעת המועדים, מ"מ היו עושים עוד בא"י כמו מלפנים סעודות בבית הנשיא בעת קידוש החדש, ולא פה הקונטרסים המקום לברר זה היטב.

ואעיר עוד על הבדל גדול בין בני א"י ובני בבל בעניני תפלה ואחרי כן גם בין בני איטליא, שנמשכים אחרי בני א"י, ובין בני אספמיא, שנמשכים אחרי בני בבל, כאשר העירותי על זה בכמה מקומות. וככה מ"ס שנתחבר בא"י ונגדו ס' ה"ג במקום שנמצא פסק של רב יהודאי בל' ארמית נקיה. ע' ה"ג (ספ"ה דברכות): „לעולם אל ישאל אדם צרכיו בג' ראשונות ובג' אחרונות וכו' ומהכא לא שבקין רבנן למימר מעומד (הוא פיוט בתפלת מעומד הנקרא בתחכמוני [שער י"ח] מעמד. ובהכרח היה זה של בעל תחכמוני באמצעיות, אבל בה"ג מדבר מראשונות ואחרונות), ואפילו זכרנו לחיים במגן לא אמרינן וכ"ש זכור רחמיך וכבוש כעסך במודים לא אמרינן, אבל ובספר חיים אמרינן בשים שלום, דסליקו להו י"ח והוי ליה כי החנונים", ע"כ. אמנם במס' סופרים (פי"ט ה"ח): „ואין מזכירים זכרונות בג' ראשונות ובג' אחרונות אלא בב' י"ט של ר"ה וביוה"כ בלבד ואף באלו בקושי התירו", ע"כ. א"כ החלו כבר להתיר בא"י

ירושלמי ומברייתות במקום שאינו סותר תלמוד שלנו, הכי הוא ל' (?) וכך שיעורו באלף [כוונתו למאמר עכברא בשיכרא, ע' למעלה סי' א' וסי' ד', והת"ל כי הבינותי פה דברי ר"ת הקצרים], וכי ההוא דאשת חמיו מותרת אבל אסורה מפני מראית העין וכו' וטובא איכא. ואעפ"כ יש דברים שלא נתיישבו לי", ע"כ. והנה עם כל מהללו הנכון אשר נתן לו, סיים שיש דברים שלא נתיישבו לו, וזה רק מפני עירוב שני הספרים לר"ש קיירא ורב יהודאי גאון ביחד, אשר לפעמים סותרים זא"ז (ע' למעלה סי' י"ד), וגם מפני ההוספות הרבות ממאוחרים הרבה. והראיה שהביא ר"ת על הבאת הירושלמי מן עכברא בשיכרא, כבר הראיתי שהוא מר"ש קיירא וגם הוא יתכן שלקחו מס' המעשים לבני א"י (עיין לעיל סימן י"א). ולא נשכח עוד מה שכתב ר"ת בעצמו דלא בכל מילי סמכינן אה"ג, דרב יהודאי מאור עינים הוי, ופעמים שהיו תלמידיו כותבין לפניו משמו אשר לא יצא מפיו ולא עלה על לבו (מרדכי מו"ק סי' תתס"ב).

כה) ועתה נאמר כי מה שנמצא בה"ג (ספ"א מהלכות ברכות: „ואיתא בתלמוד דמערבא" וכו', הוא מן מאמרים המאוחרים הרבה גם לתלמידי רב חנינאי, והם מרבנן הנקראים בה"ג „ר ב נ ן ד ה ש ת א", כמו שהבאנו למעלה (אות י"ט) ומהם ג"כ הדברים בסמוך (פ"ב מברכות): „ו ע ד ה ש ת א כמה מדינות בא"י הכין נהיגין למימר באורתא" וכו'. אך זה יצר לנו, כי לא ביאר הכותב לאיזה זמן קורא ה ש ת א, והספיק לעצמו מה שבני דורו ידעו את זמן ההוה ולא השגיח לדורות הרחוקים ממנו הרבה אשר ההוה יהי להם לעבר, ו„השתא" תהוי להון למלקדמין. ואקוה כי בררתי בכל הדברים האלה כל הספיקות והמבוכות אשר הראה בזה הגאון בעל יד מלאכי (כללי הגאונים אות ד').

כו) נשוב להשגות זה הרב. נחשוב כי הראינו למדי אשר רב אחאי גאון לא הזכיר אף מאמר אחד מתלמוד ירושלמי בכל ספרו, וגם מעט מזעיר המאמרים שנמצאו בה"ג שלנו מירושלמי רובם ככלם הם מר"ש קיירא אשר ארצו קרובה לא"י. וגם הוא ראה בתלמוד ירושלמי רק לפרקים מועטים. ואפשר העתיק את הכל או הרוב מס' המעשים לבני א"י. ומקום אחד יש עוד אשר הוא מכותב מאוחר בזמן הרבה לרב יהודאי. וגם רוב גאונים המאוחרים לא השגיחו על תלמוד ירושלמי ובתשובותיהם לא הזכירוהו בשום מקום לענין הדין.

רשימת הספרים והמאמרים העברים הדנים בענינים שבאו בכרך זה.

רב נתן בעל הערוך וספרו: קאהוט, מבוא לערוך השלם; וויס, דור דור ודורשיו ח"ק ד' צד 272—274.

רב אחאי בעל השאלתות וספרו: רבי נפתלי צבי יהודה ברלין, הקדמת באורו „העמק שאלה" על השאלתות; רייפמן, בית־תלמוד שנה ג'; וויס, דוד"וד ח"ד 20—23, גרץ—שפ"ר, דברי ימי ישראל ח"ג 181—182; פין, כנסת ישראל; יצחק הלוי, דורות הראשונים ח"ב; רב צעיר, „השלח" תרע"ב.

רב יהודאי גאון בעל הלכות גדולות וספרו: שד"ל, בית־האוצר לשכה א'; ש. זקס, „המגיד" תרל"ח גליונות 30—34; וויס, דוד"וד, ח"ד 28—36; גרץ, דברי ימ"י ח"ג 195; הלוי, דורות הראשונים ח"ג; מילר, מפתח לתשובות הגאונים; פין, כנסת ישראל; א. עפשטיין, „הגורן" ספר שלישי:

רב משה גאון: וויס, דוד"וד ח"ד 40—41; גרץ, דבימ"י ח"ג 227; הלוי, דורות הראשונים ח"ג.

רב כהן צדק ורב שר שלום: וויס, דוד"וד ח"ד 100—103.

רב עמרם גאון ורב נחשון גאון: וויס, שם 107—110; גרץ, שם 259—260; הלוי, דורות הראשונים ח"ג.

רב שרירא: וויס, שם 146—155; גרץ, שם 359—363 והערות הרכבי ושפ"ר ושם בציונים ב', ג' וי"ב; הרכבי, זכרון לראשונים ג'; א. עפשטיין, מקדמוניות היהודים.

רבנו גרשם מאור הגולה: וויס, שם 278; גרץ, שם 374—377 והערת שפ"ר וציון כ"ב; פין, כנסת ישראל; לאנדסהוט, עמודי העבודה; נפתלי בן שמואל, „השלח" כרך כ"ח.

רב סעדיה גאון: וויס, שם 123—143; גרץ, שם 279—308 ובציון כ' והערות הרכבי שם; ברנפלד, דעת אלהים ספר שני 113—135; דוד כהן, תולדות ר"ס גאון — קראקוי תרנ"א; הרכבי, קובצי „הגורן" א' ב' ו'; בורנשטיין, מחלקת ר' סעדיה גאון ובן מאיר—וורשה תרס"ד; ש. א. פוזנאנסקי, „הגורן" ב'; גרינהוט, „הגן" ו„המאסף" שיצאו על יד „המליץ" בשנות תר"ס ותרס"ב.

מה שאסרו עוד בבבל. וכן ר׳ יניי ור״א קליר באיטליא התירו להם כבר פיוטים בג׳ ראשונות ואף בג׳ אחרונות. ולא כן הספרדים הראשונים שאין להם פיוטים מאחת מהראשונות, אעפ״י שקבלו לומר זכרנו ומי כמוך. עכ״פ מרחיקים עוד מה שהרחיקו בני בבל יותר.

כח) עוד כתב הרב המשיג: „נוסף על זה הנה לדעת ר׳ אלפס סוף עירובין ש״ס ירושלמי היה מסודר כבר לנכח עיני חותמי תלמוד בבלי״. כבר כתבתי כי השתמש זה הרב בדברי כותב התולדות במקום הזה להשיג עליו, ושם בתולדות רבנו נסים כתב זה בשם הרי״ף ומביא ראיה נפלאה מפי״ב דכתובות בבבלי וירושלמי ועוד ראיות אחרות לחזק דברי הרי״ף, ואעפ״כ מברר שם כי רוב הגאונים לא עיינו עוד או לא רצו להשגיח על תלמוד ירושלמי ומעט מהם עיינו בו רק לפרקים. ומה שרוצה זה הרב להוסיף ראיה שמסדרי בבלי סמכו על הירושלמי ממה שאמרו בבבלי (נדה ח׳ א׳): ואמר ר״א הלכה כר׳ אליעזר, דאומר ברכה ד׳ בפני עצמה, ופירש״י: „ואמר ר״א בברכות ירושלמי״ ע״כ, הנה לא זו הראיה עוד שהיה לפניהם תלמוד ירושלמי מסודר, רק שידעו הבבליים מאמר זה של ר״א מא״י, כאשר ידעו כמה מאמרים של ר׳ יוחנן ותלמידיו, אע״פ שאינם נמצאים לפנינו בירושלמי כלל, רק על ידי הבאים מהתם להכא, ורש״י מביא על מאמר זה שנמצא ג״כ היום לפנינו בתלמוד ירושלמי. אכן ראיות מחבר התולדות הן על סידור תלמוד בבלי שלפנינו, שנעשה בהכרח כבר ע״פ סידור תלמוד ירושלמי במקומות ידועים מן המשניות. ומה שרוצה זה הרב להראות פה עוד חשיבות הירושלמי בעיני הפיסקים לענין כמה דינים, זו מן ההתחסדות, ומי כפר זאת ח״ו. ועל כעסו בסוף דבריו על מחבר התולדות: „לכן נוטל (?) בזה מה שחידש״ אשאיר עתה לקורא המשפט, למי יאות מאמר זה, אם אל מחבר התולדות או אליו בעצמו, כי כל חידושיו בהגהה זו אפס ואין, ושל מחבר התולדות בהערה ט״ז לרבנו נסים שרירים וקיימים.

רב האי גאון: וויים, שם 155—171 ובמחברת „רב האי גאון" הוצאת „אחיאסף" וב„האסיף" שנה שלישית; גרץ, דברי ימ"י ח"ד 7-14 והערת שפ"ר ובציון ב'; הרכבי, זכרון לראשונים ד' וחדשים גם ישנים № 7.

רב שמואל בר חפני: וויים, דוד"ור ח"ד 171—177; הרכבי, תולדות ר' שמואל בר חפני ו„הקדם" ג' וחדשים גם ישנים הנ"ל.

יצחק בן ראובן אלברצלוני: גרץ, שם 80—81; לאנדסהוט, עמודי העבודה; שחז"ה במבוא לספר היצירה עם באור ר' יהודה אלברצלוני, „השחר" שנה ד'.

ר' אלעזר הקליר: שר"ל, „הליכות קדם"; שטיינשניידר-מאלטר, ספרות ישראל 237; הרכבי, זכרון לראשונים ה'; לאנדסהוט, עמודי העבודה 27—44.

בדבר התפשטות התלמוד באיטליה: וויים, דוד"ור ח"ד 269—272.

רבנו חננאל ורבנו חושיאל אביו ורבנו נסים בן יעקב: וויים, שם 233—244 ובית-תלמוד ש"א; גרץ, שם 16—19 והערת שפ"ר; הרכבי, חדשים גם ישנים № 7.

בדבר לקוטי-הר"ח: א. ברלינר, מגדל חננאל.

בדבר אנשי קירואן: ברלינר, מגדל חננאל; א. עפשטיין, אלדד הדני; הלוי, דורות הראשונים ח"ג; וויים, דוד"ור שם; ש. א. פוזנאנסקי, זכרון לאברהם אליהו.

THE LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF
NORTH CAROLINA

LUX LIBERTAS

Presented By
DANNIE N. HEINEMAN

296.092
R219t